V I S N Y K
OF THE LVIV UNIVERSITY

Series
Philosophical Political studies

Issue 63

Scientific journal

Published since 2011

Ivan Franko National University of Lviv

В І С Н И К
ЛЬВІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Серія
Філософсько-політологічні студії

Випуск 63

Збірник наукових праць

Видається з 2011 року

Львівський національний університет імені Івана Франка

Видавничий дім «Гельветика»
2025

ЗАСНОВНИК: ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

Включено до переліку наукових фахових видань України (категорія «Б»)
з філософських та політичних наук (спеціальності: В10 «Філософія», С2 «Політологія»)
відповідно до Наказу МОН України від 14.05.2020 № 627 (Додаток 2).
Друкується за ухвалою Вченої Ради
Львівського національного університету імені Івана Франка
№ 1/12 від 23.12.2025 р.

Реєстрація суб'єкта у сфері друкованих медіа: Рішення Національної ради України
з питань телебачення і радіомовлення № 1877 від 30.05.2024 року, № 3109 від 07.11 2024 року.
Ідентифікатор медіа R30-04908
Суб'єкт у сфері друкованих медіа – Львівський національний університет імені Івана Франка
(вул. Університетська, буд. 1, м. Львів, 79000; zag_kan@lnu.edu.ua; тел. +38 (032) 239-41-11)
Збірник включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща):
DOI: 10.30970/PPS.2025.63

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com
від польської компанії Plagiat.pl.

Висвітлено актуальні проблеми методології політичної науки, проаналізовано стан розвитку політичної науки та сучасні теоретико-методологічні напрями дослідження політичних процесів та інститутів в Україні. Розкрито форми та особливості розвитку сучасних філософських напрямів дослідження природи та суспільства, актуальні проблеми соціогуманітарних вимірів буття людини.

The current problems of the methodology of the Political Science were highlighted. The development of the Political Science and modern theoretical and methodological approaches of the research of political processes and institutions in Ukraine were analysed. The forms and features of the development of modern philosophical trends in the study of nature and society, actual problems of socio-humanitarian dimensions of human being were examined.

Редакційна колегія:

Шипунов Г. В., доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри теорії та історії політичної науки, Львівський національний університет імені Івана Франка (головний редактор); Андрущенко Т. В., доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри психології, Український державний університет імені Михайла Драгоманова; Бартошевський Я., доктор габілітований, професор, проректор з питань науки, розвитку та міжнародного співробітництва, Державна вища професійна школа (Республіка Польща); Батрименко О. В., доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політології, Київський національний університеті імені Тараса Шевченка; Дорош Л. О., кандидат політичних наук, професор, професор кафедри політології та міжнародних відносин, Національний університет «Львівська політехніка»; Івасечко О. Я., кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри політології та міжнародних відносин, Національний університет «Львівська політехніка»; Карівець І. В., доктор філософських наук, доцент, завідувач кафедри філософії, Національний університет «Львівська політехніка»; Мельник В. В., доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри менеджменту, системного аналізу та міжнародних відносин, Український державний університет імені Михайла Драгоманова; Неліпа Д. В., доктор політичних наук, професор, заступник декана філософського факультету, Київський національний університет імені Тараса Шевченка; Прокоп М. В., кандидат політичних наук, доцент, інститут міжнародних відносин та публічної політики, факультет права та суспільних наук, Університет Яна Кохановського в Кельцах (Кельце, Польща).

Адреса редколегії:
Львівський національний
університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, кім. 204,
79000, Львів, Україна,
тел.: (38) (032) 2394462

Editorial office address:
Ivan Franko National
University of Lviv,
Universytetska Str., 1, room 204,
79000, Lviv, Ukraine,
tel.: (38) (032) 2394462

Редактор Д. КАРПИН
Редактор (англ. анотацій) С. БЕКАР
Технічний редактор С. ВОЗНЯК
Комп'ютерний макет С. БЕКАР
Коректор Д. КАРПИН

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Телефон +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.

Підписано до друку: 30.12.2025 р.
Формат 70x100/16
Ум. друк. арк. 34,45.
Тираж 100 прим. Зам. 0226/139

© Львівський національний
університет імені Івана Франка, 2025

ISSN 2307-1664 (Print), ISSN 2663-5615 (Online)

ЗМІСТ

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

Ілля Бердник, Ольга Рупташ
ФІЛОСОФСЬКІ ЗАСАДИ ІНКЛЮЗИВНОГО СУСПІЛЬСТВА:
ГІДНІСТЬ, СПРАВЕДЛИВІСТЬ І ВЗАЄМНЕ ВИЗНАННЯ……11

Ніна Білокопитова
ЛЮМІНОЦЕНТРИЧНА ЕПІСТЕМОЛОГІЯ: СВІТЛО
ЯК УНІВЕРСАЛЬНИЙ ПОСЕРЕДНИК У МІСТИЧНОМУ,
НАУКОВОМУ ТА МЕТАМОДЕРНОМУ ДИСКУРСАХ……..19

Роман Богачев, Тамара Руденко, Ганна Костроміна, Владислав Безпалько
ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ РАЦІОНАЛЬНОСТІ
ЯК ФОРМИ МИСЛЕННЯ І НАУКОВОГО ЗНАННЯ
ТА ВПЛИВ ЦИФРОВИХ ТЕХНОЛОГІЙ І ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ
НА РОЗВИТОК ЛЮДИНИ …… .28

Ірина Богачевська
РЕЛІГІЙНА СКЛАДОВА СУСПІЛЬНОЇ РЕЗИСТЕНТНОСТІ:
УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ……..38

Олена Бурашнікова
КОНЦЕПЦІЯ ЦИФРОВОЇ ПОДАТКОВОЇ СИСТЕМИ
ЯК ПІДҐРУНТЯ ДЕРЖАВИ СТАЛОГО РОЗВИТКУ
В УМОВАХ ПОВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ УКРАЇНИ……45

Олександр Гльоза
ФЕНОМЕН ДЕСТРУКТИВНОГО ЛІДЕРСТВА: МІЖ ХАРИЗМОЮ,
ВЛАДОЮ ТА МОРАЛЬНОЮ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЮ……..56

Майя Горбуля
ФЕНОМЕН ФІНАНСОВО-ЕКОНОМІЧНОЇ СТІЙКОСТІ
ЯК ЧИННИК СТАЛОГО РОЗВИТКУ:
СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ……68

Ірина Горохолінська
МОРАЛЬНО-БОГОСЛОВСЬКИЙ ТА БІОЕТИЧНИЙ ВИМІРИ
МЕДИЧНОГО КАПЕЛАНСТВА В КОНТЕКСТІ РОЗБУДОВИ
ІНКЛЮЗИВНОГО СУСПІЛЬСТВА……79

Назарій Гребенко
СУСПІЛЬСТВО ЗНАНЬ: ТЕОРЕТИЧНИЙ КОНЦЕПТ
І СОЦІАЛЬНА ДІЙСНІСТЬ …… .87

Вікторія Даценко
ВЛАДА ЯК ПЕРФОРМАНС: ПОЛІТИЧНА ФІЛОСОФІЯ
КУЛЬТУРИ ПРЕДСТАВЛЕННЯ……98

Тетяна Дишкант, Яків Тараброєв
ТРАНСГУМАНІЗМ: СИМУЛЯКР БЕЗСМЕРТЯ
АБО БЕЗСМЕРТЯ СИМУЛЯКРУ……..105

Марія Довгань
ДОСЯГНЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО КІНЕМАТОГРАФА ХІХ–ХХ СТОЛІТЬ ……..112

Катерина Зінов'єва
МЕТОДОЛОГІЧНІ ПАРАЛЕЛІ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ МОДЕРНУ В РОЗРІЗІ З РОМАНОМ «НЕДОВЕРШЕНИЙ ЧАС» БРОНІСЛАВА ВІЛЬДШТЕЙНА.....120

Петро Ізуїта, Сергій Женжера
ІДЕАЛ ВОЇНА В ЯКОСТІ ВЕКТОРА ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ ВОЄННОЇ СПРАВИ ТА ФІЛОСОФІЇ ПРАВА.....126

Олександр Коломієць
КАТЕГОРІЯ БЕЗПЕКИ ЯК ПРЕДМЕТ ФІЛОСОФСЬКОГО АНАЛІЗУ.....135

Андрій Крупа
ЕВОЛЮЦІЯ ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКИХ ПЕРЕДУМОВ ВПЛИВУ ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ НА ТРАНСФОРМАЦІЮ СУСПІЛЬСТВА.....145

Олександр Магаліс
ГІПОТЕТИЧНА АРХІТЕКТУРА ВСЕСВІТУ ЗА КОНЦЕПЦІЄЮ ЗОЛОТОГО ПЕРЕТИНУ ТА МОНОТЕЇСТИЧНИХ ВІРОВЧЕНЬ.....156

Микола Начев
РОЛЬ МЕДІА ТА ТЕХНОЛОГІЙ ЯК ІНСТРУМЕНТІВ СОЦІАЛІЗАЦІЇ В ЕПОХУ МЕТАМОДЕРНУ.....166

Ігор Омельчук, Наталія Семенюк, Михайло Готич
НОРМАТИВНА ФУНКЦІЯ ПЛЮРАЛІЗМУ В КРИТИЧНОМУ РАЦІОНАЛІЗМІ КАРЛА ПОППЕРА.....175

Агнесса Пашинська
СУЧАСНА ТЮРКСЬКА ФІЛОСОФІЯ: ВИКЛИКИ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ ТА ПОШУК АВТЕНТИЧНОСТІ.....182

Оксана Петінова, Олег Кубаш
МІЖКУЛЬТУРНИЙ ДІАЛОГ ЯК ПРОСТІР САМОВДОСКОНАЛЕННЯ ЛЮДИНИ ХХІ СТОЛІТТЯ.....191

Маріанна Плахтій
АЛГЕБРА ЛОГІКИ ТА ФІЛОСОФІЯ НАУКИ В УКРАЇНІ: ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИЙ КОНТЕКСТ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ.....200

Ольга Потіщук
ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ ЕВОЛЮЦІЇ ЛОГІЧНОГО МИСЛЕННЯ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ФОРМУВАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ.....207

Сергій Рик, Микола Рик
УКРАЇНСЬКА ІДЕНТИЧНІСТЬ У ФІЛОСОФСЬКО-ПРОСВІТНИЦЬКІЙ СПАДЩИНІ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ.....215

Олег Рожнев
ІДЕАЛИ ТА НЕДОЛІКИ ГУМАНІЗМУ В ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКОМУ ВИМІРІ ЙОГО РОЗВИТКУ (ЕВОЛЮЦІЇ).....227

Ірина Севрук, Юлія Соколовська, Наталія Чупрінова
НАРАТИВИ МЕНТАЛЬНОСТІ ТОТАЛІТАРНОЇ ДОБИ В СУЧАСНИХ ПРАКТИКАХ ВІЙСЬКОВО-СОЦІАЛЬНОГО УПРАВЛІННЯ.....238

Олег Соколовський
ОНТОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ЕТНОРЕЛІГІЙНОЇ ПОЛІТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ.....247

Qi Yang
FROM DIAGNOSIS TO REFLECTION: PHILOSOPHICAL PERSPECTIVES ON PATIENT SUBJECTIVITY AND LIFE MANAGEMENT IN HEALTHCARE 255

Tetiana Chubina, Maria Dmytrenko
PRAXEOLOGICAL AND BEHAVIORAL MODELS OF CORPORATE CULTURE IN THE CONTEXT OF SECURITY CHALLENGES IN UKRAINE..... 264

Микола Шкрібляк, Роман Грищук
РЕЛІГІЙНІСТЬ І РЕЛІГІЙНІ ОРГАНІЗАЦІЇ В КОНТЕКСТІ СУСПІЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ ТА ФІЛОСОФСЬКОГО ДИСКУРСУ СВОБОДИ..... 271

Тетяна Шоріна
ФЕНОМЕН МЕДІАЛЬНОЇ СУБ'ЄКТИВНОСТІ ПЕРЕД ВИКЛИКАМИ ЦИФРОВОЇ АУДІОВІЗУАЛЬНОСТІ ТА АЛГОРИТМІВ 281

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

Емма Асоян
ЕВОЛЮЦІЯ ПОГЛЯДІВ Ф. ШМІТТЕРА: ВІД КРИЗИ ПОЛІАРХІЇ ДО ПОСТЛІБЕРАЛЬНОЇ ДЕМОКРАТІЇ..... 290

Євгеній Гайданка
ТРИВИМІРНИЙ ПІДХІД ДО ВИВЧЕННЯ ЕЛЕКТОРАЛЬНИХ ПРОЦЕСІВ НА РЕГІОНАЛЬНОМУ РІВНІ..... 296

Ольга Івасечко, Уляна Сивулька
БЕЗПЕКОВІ СТРАТЕГІЇ КРАЇН ВИШЕГРАДСЬКОЇ ГРУПИ: ТРАНСФОРМАЦІЯ ПРІОРИТЕТІВ..... 303

Андрій Копистинський
ВІЙСЬКОВЕ КАПЕЛАНСТВО ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКИХ СВЯЩЕННОСЛУЖИТЕЛІВ У ДЕРЖАВОТВОРЕННІ УКРАЇНИ: ДУХОВНО-АКСІОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ..... 313

Ірина Кринична
УКРАЇНСЬКИЙ ВИМІР РОСІЙСЬКОЇ ГЕОПОЛІТИКИ В ЦЕНТРАЛЬНІЙ ТА СХІДНІЙ ЄВРОПІ ЯК КЛЮЧОВИЙ ЧИННИК У ФОРМУВАННІ НОВОЇ РЕГІОНАЛЬНОЇ АРХІТЕКТУРИ..... 323

Роман Лендєл
КРИЗОВИЙ МЕНЕДЖМЕНТ У КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЇЗАЦІЇ: АДАПТИВНА РОЛЬ ВІЙСЬКОВИХ АДМІНІСТРАЦІЙ ТА ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА..... 335

Петро Мироненко
ВПЛИВ ЧОРНОГО ПІАРУ НА РІВЕНЬ ДОВІРИ ДО ПОЛІТИЧНИХ ІНСТИТУТІВ..... 342

Микола Палінчак, Владислав Юрош
СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ПОВЕДІНКА В МУЛЬТИКУЛЬТУРНОМУ СУСПІЛЬСТВІ: РЕЛІГІЙНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ТА МІЖКУЛЬТУРНІСТЬ У НІМЕЦЬКОМУ КОНТЕКСТІ..... 349

Валерій Паталаха
ВПЛИВ ГЕОПОЛІТИЧНОГО ЧИННИКА НА КОНСОЛІДАЦІЮ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА..... 359

Владислав Пустовар
ПОЛІТИКО-ЕКОНОМІЧНІ МЕХАНІЗМИ
ДЕРЖАВНОЇ СТІЙКОСТІ УКРАЇНИ: ВІД ОЛІГАРХІЧНОЇ МОДЕЛІ
ДО ВСЕОХОПНОЇ БЕЗПЕКОВОЇ ДОКТРИНИ..... 366

Віталій Савчук
ВПЛИВ СТРАХУ ПЕРЕД ЕСКАЛАЦІЄЮ НА МАСШТАБИ
ПІДТРИМКИ УКРАЇНИ У ВІЙНІ З РОСІЄЮ..... 373

Андрій Сидор
ДОСТУП ДО ІНФОРМАЦІЇ ТА ВІЛЬНЕ ВИКОРИСТАННЯ
ЦИФРОВИХ ПЛАТФОРМ І ТЕХНОЛОГІЙ ЯК ОСНОВА ФОРМУВАННЯ
ГРОМАДСЬКИХ ПЕРЕКОНАНЬ У ДЕРЖАВАХ ЄС..... 380

Алла Сіленко, Юлія Асєєва, Андрій Андрейченко
ЦИФРОВІЗАЦІЯ ЯК НОВА ПАРАДИГМА ВЗАЄМОДІЇ ДЕРЖАВИ
І СУСПІЛЬСТВА В ПОЛІТИЦІ ТА ДЕРЖАВНОМУ УПРАВЛІННІ..... 389

Олексій Скороход
ЕВОЛЮЦІЯ ПОЛІТИЧНОЇ УЧАСТІ В УКРАЇНІ:
ІНСТИТУЦІЙНІ ЗМІНИ ТА ЕЛЕКТОРАЛЬНА ПОВЕДІНКА..... 399

Віра Явір
ЗОВНІШНЯ ЕТНОПОЛІТИКА ДЕРЖАВИ: КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ПОНЯТТЯ
(НА ПРИКЛАДІ УКРАЇНИ)..... 409

Павло Яцина
СОЦІОПОЛІТИЧНІ РОЗМЕЖУВАННЯ ЯК ОСНОВА ПАРТІЙНОЇ
КОНКУРЕНЦІЇ В КРАЇНАХ ВИШЕГРАДСЬКОЇ ГРУПИ..... 418

CONTENTS

PHILOSOPHY SCIENCE

Illia Berdnyk, Olha Ruptash
THE PHILOSOPHICAL FOUNDATIONS OF AN INCLUSIVE SOCIETY:
DIGNITY, JUSTICE AND MUTUAL RECOGNITION.....11

Nina Bilokopytova
LUMINO-CENTRIC EPISTEMOLOGY: LIGHT AS A UNIVERSAL MEDIATOR
IN MYSTICAL, SCIENTIFIC AND METAMODERN DISCOURSES.....19

Roman Bogachev, Tamara Rudenko, Hanna Kostromina, Vladyslav Bezpalko
HISTORICAL-PHILOSOPHICAL ANALYSIS OF RATIONALITY
AS A FORM OF THINKING AND SCIENTIFIC KNOWLEDGE
AND THE IMPACT OF DIGITAL TECHNOLOGIES AND ARTIFICIAL
INTELLIGENCE ON HUMAN DEVELOPMENT.....28

Iryna Bogachevska
RELIGIOUS COMPONENT OF SOCIAL RESISTANCE:
THE UKRAINIAN CONTEXT.....38

Olena Burashnikova
THE CONCEPT OF A DIGITAL TAX SYSTEM AS A FOUNDATION
FOR A SUSTAINABLE DEVELOPMENT STATE IN THE CONDITIONS
OF UKRAINE'S POST-WAR RECONSTRUCTION.....45

Oleksandr Gloza
THE PHENOMENON OF DESTRUCTIVE LEADERSHIP:
BETWEEN CHARISMA, POWER AND MORAL RESPONSIBILITY.....56

Maiia Horbulia
THE PHENOMENON OF FINANCIAL AND ECONOMIC STABILITY
AS A FACTOR OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT:
A SOCIO-PHILOSOPHICAL ANALYSIS.....68

Iryna Horokholinska
MORAL-THEOLOGICAL AND BIOETHICAL
DIMENSIONS OF HEALTHCARE CHAPLAINCY
IN THE CONTEXT OF BUILDING AN INCLUSIVE SOCIETY.....79

Nazarii Hrebenko
KNOWLEDGE SOCIETY:
THEORETICAL CONCEPT AND SOCIAL REALITY.....87

Viktoriia Datsenko
POWER AS PERFORMANCE:
POLITICAL PHILOSOPHY CULTURES OF REPRESENTATION.....98

Tetiana Dyshkant, Yakov Tararoev
TRANSHUMANISM: SIMULACRUM OF IMMORTALITY
OR IMMORTALITY OF SIMULACRUM.....105

Mariia Dovhan
ACHIEVEMENTS OF UKRAINIAN CINEMA
IN THE 19TH AND 20TH CENTURIES.....112

Kateryna Zinovieva
METHODOLOGICAL PARALLELS OF UKRAINIAN MODERNIST LITERATURE IN THE CONTEXT OF BRONISŁAW WILDSTEIN'S NOVEL AN IMPERFECT TIME.....120

Petro Izuita, Serhij Zhenzhera
THE IDEAL OF THE WARRIOR AS A VECTOR FOR THE RESEARCH OF THE UKRAINIAN PHILOSOPHY OF MILITARY AFFAIRS AND PHILOSOPHY OF LAW.....126

Oleksandr Kolomiiets
THE SECURITY CATEGORY AS A SUBJECT OF PHILOSOPHICAL ANALYSIS.....135

Andriy Krupa
EVOLUTION OF HISTORICAL-PHILOSOPHICAL PREREQUISITES OF THE INFLUENCE OF INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES ON THE TRANSFORMATION OF SOCIETY.....145

Olexandr Mahalis
THE HYPOTHETICAL ARCHITECTURE OF THE UNIVERSE THROUGH THE CONCEPT OF THE GOLDEN RATIO AND MONOTHEISTIC DOCTRINES.....156

Mykola Nachev
THE ROLE OF MEDIA AND TECHNOLOGY AS TOOLS OF SOCIALIZATION IN THE ERA OF METAMODERN.....166

Ihor Omelchuk, Natalia Semeniuk, Mykhailo Hotych
THE NORMATIVE FUNCTION OF PLURALISM IN KARL POPPER'S CRITICAL RATIONALISM.....175

Ahnessa Pashynska
MODERN TURKIC PHILOSOPHY: CHALLENGES OF GLOBALIZATION AND THE SEARCH FOR AUTHENTICITY.....182

Oksana Petinova, Oleg Kubash
INTERCULTURAL DIALOGUE AS A SPACE FOR SELF-IMPROVEMENT IN THE 21ST CENTURY.....191

Marianna Plakhtii
ALGEBRA OF LOGIC AND PHILOSOPHY OF SCIENCE IN UKRAINE: THE INTELLECTUAL CONTEXT OF THE LATE 19TH – EARLY 20TH CENTURY.....200

Olha Potishchuk
PHILOSOPHICAL ANALYSIS OF THE EVOLUTION OF LOGICAL THINKING AND ITS IMPACT ON THE FORMATION OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE.....207

Serhii Ryk, Mykola Ry
UKRAINIAN IDENTITY IN THE PHILOSOPHICAL AND ENLIGHTENMENT HERITAGE OF HRYHORII SKOVORODA.....215

Oleh Rozhnev
IDEALS AND SHORTCOMINGS OF HUMANISM IN THE HISTORICAL AND PHILOSOPHICAL DIMENSION OF ITS DEVELOPMENT (EVOLUTION).....227

Irina Sevruk, Yulia Sokolovska, Natalia Chuprynova
NARRATIVES OF TOTALITARIAN-ERA MENTALITY IN CONTEMPORARY MILITARY-SOCIAL GOVERNANCE PRACTICES..... 238

Oleh Sokolovskyi
ONTOLOGICAL PRINCIPLES OF THE FORMATION OF THE ETHNO-RELIGIOUS POLICY OF THE EUROPEAN UNION..... 247

Qi Yang
FROM DIAGNOSIS TO REFLECTION: PHILOSOPHICAL PERSPECTIVES ON PATIENT SUBJECTIVITY AND LIFE MANAGEMENT IN HEALTHCARE 255

Tetiana Chubina, Maria Dmytrenko
PRAXEOLOGICAL AND BEHAVIORAL MODELS OF CORPORATE CULTURE IN THE CONTEXT OF SECURITY CHALLENGES IN UKRAINE..... 264

Mykola Shkriblyak, Roman Gryshchuk
RELIGIOUSNESS AND RELIGIOUS ORGANIZATIONS IN THE CONTEXT OF SOCIAL TRANSFORMATIONS AND THE PHILOSOPHICAL DISCOURSE OF FREEDOM..... 271

Tetiana Shorina
THE PHENOMENON OF MEDIAL SUBJECTIVITY IN THE FACE OF THE CHALLENGES OF DIGITAL AUDIOVISUALITY AND ALGORITHMS..... 281

POLITICAL SCIENCE

Emma Asoian
THE EVOLUTION OF P. SCHMITTER'S VIEWS: FROM THE CRISIS OF POLYARCHY TO POST-LIBERAL DEMOCRACY..... 290

Yevheniy Haydanka
THREE-DIMENSIONAL APPROACH TO STUDYING ELECTORAL PROCESSES AT THE REGIONAL LEVEL..... 296

Olha Ivasechko, Uliana Syvulka
SECURITY STRATEGIES OF THE VISEGRAD GROUP COUNTRIES: TRANSFORMATION OF PRIORITIES..... 303

Andrii Kopystynskyi
GREEK-CATHOLIC MILITARY CHAPLAINCY IN UKRAINE'S STATE-FORMATION SPIRITUAL AND AXIOLOGICAL ASPECTS..... 313

Iryna Krynychna
THE UKRAINIAN DIMENSION OF RUSSIAN GEOPOLITICS IN CENTRAL AND EASTERN EUROPE AS A KEY FACTOR IN THE FORMATION OF A NEW REGIONAL ARCHITECTURE..... 323

Roman Lendiel
CRISIS MANAGEMENT IN THE CONTEXT OF EUROPEANISATION: THE ADAPTIVE ROLE OF MILITARY ADMINISTRATIONS AND CIVIL SOCIETY..... 335

Petro Myronenko
THE IMPACT OF BLACK PR ON THE LEVEL OF TRUST IN POLITICAL INSTITUTIONS..... 342

Mykola Palinchak, Vladyslav Yurosh
SOCIAL AND POLITICAL BEHAVIOUR IN A MULTICULTURAL SOCIETY: RELIGIOUS IDENTITY AND INTERCULTURALISM IN THE GERMAN CONTEXT..... 349

Valerii Patalakha
THE IMPACT OF GEOPOLITICAL FACTOR ON THE CONSOLIDATION OF UKRAINIAN SOCIETY..... 359

Vladyslav Pustovar
POLITICAL AND ECONOMIC MECHANISMS OF UKRAINE'S STATE STABILITY: FROM AN OLIGARCHIC MODEL TO A COMPREHENSIVE SECURITY DOCTRINE..... 366

Vitalii Savchuk
ESCALATION FEARS' IMPACT ON THE SCOPE OF SUPPORTING UKRAINE IN THE WAR WITH RUSSIA..... 373

Andriy Sydor
ACCESS TO INFORMATION AND FREE USE OF DIGITAL PLATFORMS AND TECHNOLOGIES AS THE BASIS FOR SHAPING PUBLIC OPINION IN EU COUNTRIES..... 380

Alla Silenko, Yulia Aseeva, Andriy Andreychenko
DIGITALIZATION AS A NEW PARADIGM OF STATE-SOCIETY INTERACTION IN POLITICS AND PUBLIC ADMINISTRATION..... 389

Oleksii Skorokhod
EVOLUTION OF POLITICAL PARTICIPATION IN UKRAINE: INSTITUTIONAL TRANSFORMATIONS AND ELECTORAL BEHAVIOUR..... 399

Vira Yavir
FOREIGN ETHNOPOLICY OF THE STATE: CONCEPTUALIZATION OF THE NOTION (THE CASE OF UKRAINE)..... 409

Pavlo Yatsyna
SOCIO-POLITICAL CLEAVAGES AS THE BASIS OF PARTY COMPETITION IN THE VISEGRAD GROUP COUNTRIES..... 418

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 63, с. 11–18
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 63, p. 11–18

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

УДК 304.42
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.63.1

ФІЛОСОФСЬКІ ЗАСАДИ ІНКЛЮЗИВНОГО СУСПІЛЬСТВА: ГІДНІСТЬ, СПРАВЕДЛИВІСТЬ І ВЗАЄМНЕ ВИЗНАННЯ

Ілля Бердник
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича,
кафедра філософії та культурології
вул. Коцюбинського, 2, 58012, м. Чернівці, Україна
https://orcid.org/0009-0006-5783-9191

Ольга Рупташ
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича,
кафедра філософії та культурології
вул. Коцюбинського, 2, 58012, м. Чернівці, Україна
https://orcid.org/0000-0001-5398-7898

Статтю присвячено філософському аналізу інклюзії як морально-нормативного принципу сучасного суспільства. У роботі обґрунтовується, що ідея інклюзії виходить за межі соціальної політики й постає комплексною етичною моделлю співжиття, заснованою на ідеях людської гідності, справедливості та взаємного визнання. Теоретичну основу дослідження становлять концепції І. Канта, Дж. Ролза, А. Сена, М. Нуссбаум та А. Хоннета, які формують цілісний підхід до розуміння рівності можливостей, нормативної структури соціального порядку та інтерсуб'єктивних умов людської самореалізації. Показано, що в Ролзовій моделі базової структури суспільства інклюзія набуває статусу конститутивного принципу справедливості, тоді як у підході здатностей Сена-Нуссбаум вона розкривається як простір реальних можливостей бути й діяти відповідно до власного уявлення про гідне життя. Філософія визнання А. Хоннета доповнює цей контекст, висвітлюючи роль інтерсуб'єктивних стосунків у формуванні самоповаги та соціальної інтеграції. У статті також простежено нормативну еволюцію концепту інклюзії в міжнародних документах – Саламанській декларації, Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю, стратегіях ЄС – та його імплементацію в українських державних програмах, зокрема Національній стратегії зі створення безбар'єрного простору в Україні. Показано, що інклюзія в сучасному українському контексті є не лише соціальною технологією, а й стратегічним ціннісним орієнтиром, який визначає параметри сталого та справедливого суспільного розвитку в умовах війни та післявоєнної відбудови. Зроблено висновок, що інтеграція принципів гідності, справедливості та визнання створює філософське підґрунтя інклюзивного суспільства як простору людської гідності, рівності можливостей та участі всіх громадян у соціальному житті.

Ключові слова: інклюзія, гідність, справедливість, рівність можливостей, визнання, підхід здатностей, інклюзивне суспільство, соціальна філософія, принципи етики.

Постановка проблеми. Сучасні трансформації суспільства супроводжуються поглибленням уваги до проблеми людської гідності, рівності доступу до соціальних благ, можливостей розвитку та суспільної участі. Питання інклюзії виходить за межі соціальної політики та педагогіки, формуючись як широка філософська парадигма співбуття, спрямована на визнання цінності кожної особистості та усунення бар'єрів соціальної участі. В умовах війни та суспільної вразливості особливої актуальності набуває осмислення

© Бердник І., Рупташ О., 2025

інклюзії як морального та нормативного орієнтиру соціального розвитку, заснованого на принципі гідності, справедливості та взаємного визнання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасних підходах інклюзія розглядається як принцип демократичного суспільства, що передбачає рівність можливостей (М. Нуссбаум, А. Сен) [1; 2; 3; 4] і соціальне визнання (А. Хоннет) [5]. Питання соціальної рівності та справедливості аналізувалися в працях Дж. Ролза [6], А. Сен [7], М. Нуссбаум [8] та ін. Водночас український гуманітарний дискурс зосереджується переважно на педагогічних, психологічних та правових аспектах інклюзії, тоді як її філософські засади залишаються недостатньо вивченими. Невирішеним залишається питання концептуального обґрунтування інклюзії як моральної моделі співжиття в суспільстві, яке переживає кризу, війну та соціальну нерівність.

Мета та завдання. Мета дослідження – виявлення філософських засад інклюзії як морального імперативу сучасного суспільства, заснованого на принципах справедливості, гідності та взаємного визнання. Завдання дослідження передбачають: а) окреслити нормативні та етичні виміри інклюзивності; б) проаналізувати внесок Дж. Ролза, А. Сена, М. Нуссбаум та А. Хоннета у формування концепту інклюзивного суспільства; в) показати зв'язок інклюзії з ідеями гідності, справедливості та соціального визнання; г) виявити значення інклюзивного підходу для сучасної України в умовах воєнних та післявоєнних викликів.

Методи дослідження. Методологічною основою є нормативно-етичний аналіз, герменевтика, структурно-функціональний підхід, а також принципи порівняльного філософського аналізу. Застосовано елементи критичного дискурсивного підходу до суспільних трансформацій.

Наукова новизна. Новизна дослідження полягає у філософському осмисленні інклюзії як нормативного принципу соціального порядку, заснованого на гідності, справедливості та визнанні, а також у виявленні потенціалу цих категорій для формування етичної рамки інклюзивного розвитку в українському суспільстві.

Виклад основного матеріалу дослідження. Інклюзивне суспільство розглядається як нормативно-етичний проєкт, що ґрунтується на фундаментальному визнанні внутрішньої цінності кожної особистості та необхідності гарантування умов для її повноцінного саморозкриття. Його філософське підґрунтя формується на синергії трьох ключових концептів: гідності, справедливості та соціального визнання. Ці категорії визначають не лише нормативну структуру демократичного ладу, а й окреслюють моральний імператив людського співіснування, де право на приналежність і право на інклюзію є базовими елементами соціального порядку.

У класичній деонтологічній етичній парадигмі для розуміння інклюзії можна виокремити кантівське поняття гідності (Würde) як внутрішньої безумовної самоцінності людини. Ця цінність зумовлює її трактування як цілі самої собою, яка не залежить від природних здібностей, соціального статусу, функціональної корисності чи внеску в суспільство.

Визнання гідності передбачає рівність морального статусу, а отже, й рівність морального права на участь у суспільному житті. І хоча в Кантовій моделі держави присутнє розрізнення активних і пасивних суб'єктів (перші – прямо чи опосередковано, шляхом виборів, беруть участь у створенні законодавства, другі – діти й жінки, як фінансово залежні, не беруть участь у визначенні законів, але є рівноправними суб'єктами права). Визнання формальної рівності було значним кроком на шляху до прогресу в розумінні рівноправності як засадничого принципу соціальної організації.

Фундаментальний принцип поваги до гідності найкраще виражений у другій формулі категоричного імперативу І. Канта: «Чини так, щоб ти завжди ставився до людства – і в своїй особі, і в особі будь-кого іншого – так само як до мети, і ніколи лише як до засобу» [9, p. 46–47].

У такій перспективі інклюзивність не може розглядатися як «пільга» чи форма соціальної компенсації. Навпаки, вона є прямим результатом морального імперативу: повага до особистої гідності вимагає від суспільства не лише уникнення дискримінації та пасивного прийняття, а й активного та інституціолізованого створення умов для повноцінної участі всіх громадян.

Філософська концепція Дж. Ролза «Справедливість як чесність» (Justice as Fairness) є фундаментальною для розуміння інституційного підходу до соціальної рівності. Вона формулює засади, за якими суспільні інститути мають бути організовані так, щоб гарантувати базові права, свободи та чесну рівність можливостей усім членам спільноти. Ця концепція формує інституційний вимір інклюзії, оскільки її предметом є базова структура суспільства – спосіб, в який головні соціальні інститути – конституційний лад, правові норми, економічні та соціальні домовленості – розподіляють фундаментальні права й обов'язки та визначають частку соціальних і економічних переваг. Принципи справедливості, вибрані в початковій позиції, призначені для реалізації саме в цій базовій структурі – вони роблять інклюзію не предметом приватної доброчинності, а системною вимогою демократичного ладу.

Центральною методологічною умовою для виведення принципів справедливості є початкова позиція (original position) – гіпотетичний стан, в якому раціональні суб'єкти вибирають засадничі принципи суспільного порядку, перебуваючи за «завісою незнання» (veil of ignorance). Мета цього уявного експерименту – забезпечення умов неупередженості шляхом усунення впливу особистих інтересів та випадкових обставин, як-от класове становище, соціальний статус, природні здібності чи психологічні схильності учасників дискусії під час формулювання принципів справедливості.

Дж. Ролз описує це так: «Я припускаю, що сторони перебувають за завісою невігластва. Вони не знають, як різні альтернативи вплинуть на їхній власний конкретний випадок, і вони зобов'язані оцінювати принципи виключно на основі загальних міркувань <…> По-перше, ніхто не знає свого місця в суспільстві, свого класового становища чи соціального статусу; вони також не знають своєї долі в розподілі природних ресурсів та здібностей, свого інтелекту та сили тощо. Знову ж таки, ніхто не знає своїх уявлень про добро <…> чи навіть особливих рис своєї психології» [6, p. 122]. «Завіса незнання» забезпечує підстави для вибору принципів справедливості, що є регулятивними в нормативній, соціальній та економічній площинах. Перший принцип забезпечує рівні права на основні свободи. Другий принцип визнає наявну нерівність і потребу в диференціюванні (Difference Principle) задля забезпечення найбільшої вигоди для найменш успішних громадян, а також чесну рівність можливостей бути обраним на посаду. Цей принцип – ключовий механізм, який визначає допустимі межі нерівності, але не гарантує залучення найменш привілейованих членів суспільства. Згідно з Дж. Ролзом, будь-яка нерівність виправдана лише тоді, коли вона функціонує на користь найменш забезпечених: «Припускаючи, що існують інституції, необхідні для рівної свободи та чесної рівності можливостей, більші очікування тих, хто перебуває у кращому становищі, є справедливими тоді й тільки тоді, якщо вони є частиною схеми, яка покращує очікування найменш привілейованих членів суспільства» [6, p. 65].

Отже, в концепції Дж. Ролза визнається справедливою турбота про кожного громадянина як одна з цілей ліберально-демократичного ладу, але збереження диференціації на

основі формально рівних можливостей брати участь у поданні на посаду не забезпечує реальних можливостей бути обраним, а отже інтегрованим у базову структуру суспільства. Таким чином, у межах цієї теорії інклюзія можлива як мета, але не гарантована засобами справедливої реалізації права кожного на участь у соціальних процесах.

Підхід здатностей (Capability Approach), запропонований А. Сеном і розвинений М. Нуссбаум, пропонує нову оптику розуміння соціальної справедливості. Його ключове питання – «що кожна людина реально може робити та ким може бути» [3]. Тим самим фокус зміщується від формальної рівності прав до реальних можливостей дії, тобто до простору субстанційних свобод.

На думку А. Сена, концентрація уваги лише на інституційних механізмах не відображає сутності справедливості, якщо не враховується життя, яким живуть люди насправді. Він зауважує, що чимало провідних теорій справедливості (серед яких і «справедливість як чесність» Ролза) зосереджуються на установленні справедливих інституцій, нехтуючи поведінковими рисами учасників соціальних взаємодій як похідними чи другорядними. І справді, важко не погодитися, що сам інститут сім'ї, до прикладу, не може знецінити несправедлива поведінка окремих осіб у цій сім'ї. Сен стверджує, що «існують серйозні обмеження в цій переважній концентрації на інституціях <…> а не на житті, яке люди здатні вести. Зосередження уваги на реальному житті в оцінці справедливості має багато далекосяжних наслідків для природи та охоплення ідеї справедливості» [7, с. 11]. Отже, справедливість у А. Сена постає не як відповідність певним правилам чи моделям, а як здатність людей реалізовувати власні життєві проєкти, що є головним нормативним критерієм і для інклюзивного суспільства.

У своїй версії цієї теорії М. Нуссбаум розробляє перелік десяти центральних людських здатностей як еталону гідного життя. Вона наголошує, що «деякі життєві умови дають людям можливість жити гідно, а інші – ні» [3]. Тому держава зобов'язана забезпечити мінімальний поріг можливостей у ключових сферах – життя, здоров'я, освіти, участі, свободи вибору, індивідуально-особистої та політичної афіляції – щоб життя кожної людини було «гідним людської гідності».

У поєднанні з Ролзовою ідеєю базової структури справедливості підхід здатностей утворює операційний еталон інклюзії: справедливе суспільство – це не те, де всі формально рівні, а те, де кожен має реальні можливості бути й діяти відповідно до власного уявлення про гідне життя.

У філософії соціального визнання А. Хоннета проблема інклюзії набуває антропологічного виміру. Якщо підхід здатностей окреслює умови справедливого розподілу можливостей, то концепція А. Хоннета показує, чому без взаємного прийняття ці можливості залишаються незавершеними. Соціальна інтеграція, на його переконання, можлива лише там, де індивід відчуває себе учасником морального кола взаємоповаги – інтерсуб'єктивного середовища, в якому гідність кожного підтверджується іншими.

У книзі «Боротьба за визнання: моральна граматика соціальних конфліктів» [5] філософ аналізує взаємну пов'язаність трьох форм цього процесу – любові, права та солідарності. Любов формує емоційне підґрунтя довіри до себе, права забезпечують юридичне підтвердження автономії особи, а солідарність створює простір соціальної поваги, в якому цінується унікальний внесок кожного. Порушення будь-якої із цих сфер веде до знецінення особистості, що А. Хоннет тлумачить як моральну образу, яка підриває здатність людини до самореалізації.

Отже, інклюзія в цьому сенсі – це не просто участь у суспільних процесах, а етична вимога взаємоповаги, без якої неможлива повноцінна свобода. Вона поєднує моральний,

правовий і соціальний виміри життя, перетворюючи належність до спільноти на основу внутрішньої гідності. Саме тому соціальні інституції мають не лише гарантувати права, а й формувати культуру взаємного прийняття, в якій гідність кожного підкріплюється практиками поваги, інклюзії та солідарності.

Після окреслення морально-філософських засад інклюзії логічним кроком є звернення до її соціально-нормативних вимірів. Ідеї, сформульовані в працях М. Нуссбаум [10] та І. Робейнс [11], визначають сучасну гуманістичну парадигму, в якій інклюзія постає як показник реалізації людських можливостей і здатності до автономного життя. Концепція соціальної справедливості в трактуванні Т. Младенова [12] висвітлює межі ліберального розуміння рівності там, де формальні права не гарантують реальної участі та доступу до суспільних благ. Дослідження «прожитого громадянства» (lived citizenship), здійснене К. Калліо, Б. Вуд та Й. Геклі [13], поглиблює це бачення, показуючи, що громадянство функціонує не лише як юридичний статус, а й як щоденна практика взаємної поваги, належності та здатності діяти. Такий підхід підкреслює, що реальна інклюзія формується у просторі пережитого досвіду, де індивід стикається з можливостями та обмеженнями, які не завжди фіксуються у правових документах.

Зазначені теоретичні концепції отримали нормативне закріплення на міжнародному та національному рівнях, утворивши цілісну систему соціальних, правових та політичних стандартів інклюзії.

Українські дослідники, зокрема О. Попова [14] та М. Бойченко [15], інтегрують ці підходи у власні концептуальні моделі, аналізуючи інклюзію в контексті соціальної стійкості та післявоєнного гуманізму. Вони підкреслюють, що інклюзія в сучасному українському суспільстві є не лише соціальною технологією, а й ціннісним орієнтиром розвитку.

Міжнародно-правова та політична легітимація ідеї інклюзії ґрунтується на комплексі документів, які поступово сформували глобальний стандарт рівності та участі. Поворотним моментом стало ухвалення Саламанської декларації про принципи, політику та практичну діяльність у галузі освіти осіб з особливими освітніми потребами та Рамки дій щодо освіти осіб з особливими освітніми потребами (1994), в якій проголошено, що «школи повинні приймати всіх дітей, незважаючи на їхні фізичні, інтелектуальні, соціальні, емоційні, мовленнєві або інші особливості» [16]. Цей документ заклав принцип універсального доступу, що згодом поширився на інші сфери соціальної політики.

Наступним кроком стало ухвалення Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю 2006 року [17], що закріпила перехід від медичної до соціально-правової моделі інвалідності. У документі визначено обов'язок держав «забезпечити повну і ефективну участь та інтеграцію осіб з інвалідністю в суспільне життя» (Ст. 3), а також гарантувати доступність, освіту, працю, політичну участь і культурне самовираження. Конвенція визначила інклюзію як системне усунення бар'єрів середовища та дискримінаційних практик.

У межах Європейського Союзу інклюзія розглядається як стратегічний напрям політики прав людини і соціальної згуртованості. У таких документах, як «Союз рівності – Стратегія забезпечення прав людей з інвалідністю 2021–2030 рр.» (Union of equality – Strategy for the rights of persons with disabilities 2021–2030) [18], інклюзія визначається ключовою умовою сталого розвитку та демократії участі. Європейська Комісія наголошує на необхідності інтеграції принципів рівності у всі політичні рішення, що перегукується з ідеєю справедливості Дж. Ролза як чесності.

Україна, орієнтуючись на міжнародні стандарти, адаптувала їх у свою нормативну базу. Програмним документом постає Національна стратегія зі створення безбар'єрного простору в Україні до 2030 року [19], що визначає шість ключових напрямів безбар'єрності:

фізичну, цифрову, інформаційну, освітню, економічну та суспільно-громадянську. Стратегія розглядає інклюзію як компонент людського розвитку та громадянської гідності, поєднуючи нормативні принципи з практичними завданнями: створення універсального дизайну, забезпечення доступу до освіти, підтримку працевлаштування та розширення участі у прийнятті рішень.

Отже, нормативна основа інклюзії визначає багаторівневу систему, в якій міжнародні стандарти поєднуються з національними політиками. Вона демонструє перехід від декларативного розуміння прав до створення дієвих механізмів їх реалізації, перетворюючи інклюзію на конкретну політико-правову практику, що забезпечує гідність, рівність, справедливість можливостей і участі громадян у соціальному житті.

Висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок. Проведене дослідження дозволило встановити, що інклюзія має стале філософське підґрунтя, засноване на взаємному доповненні таких ключових категорій, як гідність, справедливість і соціальне визнання. Показано, що усвідомлене формування інклюзивного середовища в медичній, педагогічній чи будь-якій іншій соціальній практиці можливе на основі розуміння філософсько-нормативних принципів справедливого суспільства.

Уточнено значення деонтологічної етики І. Канта для розуміння гідності як універсальної моральної підстави рівності. Розкрито інституційний вимір справедливості в концепції Дж. Ролза, відповідно до якої базова структура суспільства має забезпечувати доступ до прав і можливостей для всіх його членів. Проаналізовано підхід здатностей А. Сена та М. Нуссбаум, який конкретизує критерії справедливості через простір субстанційних свобод і можливостей самореалізації. Продемонстровано, що концепція соціального визнання А. Хоннета виявляє антропологічні умови інклюзії, підкреслюючи необхідність інтерсуб'єктивного середовища взаємної поваги для повноцінної участі індивіда в суспільному житті.

Узагальнено нормативно-правовий контекст інклюзії, що включає міжнародні документи (Саламанська декларація, Конвенція ООН про права осіб з інвалідністю, стратегічні програми ЄС) та національні політики України (Національна стратегія безбар'єрності). Встановлено, що сучасний інклюзивний підхід передбачає перехід від декларативних норм до практик усунення бар'єрів і розширення можливостей участі.

Перспективи подальших розвідок полягають у: а) поглибленні аналізу морально-психологічних підстав інклюзії та їх ролі у формуванні суб'єктивного досвіду належності; б) дослідженні механізмів інституційного забезпечення культури взаємного визнання; в) вивченні інклюзії в контексті післявоєнної відбудови України як чинника соціальної стійкості та демократичного розвитку; г) розширенні міждисциплінарних підходів до інклюзії, зокрема через поєднання філософії, гуманітарних та соціально-поведінкових наук.

Список використаної літератури

1. Nussbaum, Martha C. and Sen, Amartya K. (eds). The Quality of Life, Oxford: Clarendon Press. 1993. 453 p.
2. Nussbaum M. C. Capabilities as Fundamental Entitlement: Sen and Social Justice, Feminist Economics, 9(2-3), 2003, P. 33–59. https://doi.org/10.1080/1354570022000077926.
3. Nussbaum M. Creating Capabilities: The Human Development Approach [Електронне видання]. Cambridge, London : The Belknap Press of Harvard University Press, 2011. 252 p.
4. Sen A. K. Human Rights and Capabilities, Journal of Human Development, 6(2), 2005, P. 151–166. https://doi.org/10.1080/14649880500120491.
5. Honneth A. The Struggle for Recognition: The Moral Grammar of Social Conflicts. Cambridge, Oxford : Polity Press, 1995. 224 p.

6. Rawls J. A Theory of Justice. Revised Edition. Cambridge; Massachusetts : The Belknap Press of Harvard University Press, 1999. 538 p.
7. Sen A. The Idea of Justice. Cambridge, Massachusetts : The Belknap Press of Harvard University Press, 2009. 468 p.
8. Nussbaum, Martha C. Frontiers of Justice: Disability, Nationality, Species Membership. Cambridge, MA: Harvard University Press, Belknap Press, 2006. 487 p.
9. Kant I. Groundwork for the Metaphysics of Morals. New Haven and London : Yale University Press, 2002. XVIII, 194 p.
10. Nussbaum M. The Cosmopolitan Tradition: A Noble but Flawed Ideal. Cambridge, Massachusetts : Harvard University Press, 2020. 224 p.
11. Robeyns I. Wellbeing, Freedom and Social Justice: The Capability Approach Re-Examined. Cambridge : Open Book Publishers, 2017. 256 p.
12. Mladenov T. Disability and social justice. *Disability & Society.* 2016. № 3(9). P. 1226–1241. DOI: https://doi.org/10.1080/09687599.2016.1256273.
13. Kallio, K. P., Wood, B. E., & Häkli, J. Lived citizenship: Conceptualising an emerging field. *Citizenship studies.* 2020. № 24(6). P. 713–729. DOI: https://doi.org/10.1080/13621025.2020.1739227.
14. Попова О.Л. Інклюзивний розвиток: нова концепція чи оновлення концепції сталого розвитку? *Економічне прогнозування.* 2020. № 1. С. 128–141. DOI: https://doi.org/10.15407/eip2020.01.128.
15. Бойченко М. Філософія формування культури соціальної інклюзії для повоєнного українського суспільства. *Соціальні та гуманітарні технології: філософсько-освітній аспект* : Матеріали X міжнародної науково-теоретичної конференції (21-22 берез. 2024 р., м. Черкаси). Черкаси : ЧДТУ, 2024. С. 47–51.
16. Саламанська декларація про принципи, політику та практичну діяльність у галузі освіти осіб з особливими освітніми потребами та Рамки дій щодо освіти осіб з особливими освітніми потребами прийнята Всесвітньою конференцією щодо освіти осіб з особливими освітніми потребами: доступ і якість, Саламанка, Іспанія, 7–10 червня 1994 р. [Електронний документ]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_001-94?find=1&text=%D1%88%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%B8+%D0%BC%D0%B0%D1%8E%D1%82%D1%8C#w1_1 (дата звернення: 20.11.2025).
17. Конвенція про права осіб з інвалідністю : Прийнята Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН від 13 груд. 2006 р. URL: https://social.desa.un.org/issues/disability/crpd/convention-on-the-rights-of-persons-with-disabilities-crpd (дата звернення: 6.11.2025).
18. European Commission: Directorate-General for Employment, Social Affairs and Inclusion, Union of equality – Strategy for the rights of persons with disabilities 2021-2030, Publications Office, 2021, URL: https://data.europa.eu/doi/10.2767/31633 (дата звернення: 20.11.2025).
19. Національна стратегія зі створення безбар'єрного простору в Україні до 2030 року : затв. розпорядженням Кабінету Міністрів України від 14 квіт. 2021 р. № 366-р. URL: https://mtu.gov.ua/files/Barrier-Free%20Strategy.pdf (дата звернення: 4.11.2025).

THE PHILOSOPHICAL FOUNDATIONS OF AN INCLUSIVE SOCIETY: DIGNITY, JUSTICE AND MUTUAL RECOGNITION

Illia Berdnyk
Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University,
Department of Philosophy and Cultural Studies
Kotsiubynskoho St., 2, 58012, Chernivtsi, Ukraine
https://orcid.org/0009-0006-5783-9191

Olha Ruptash
Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University,
Department of Philosophy and Cultural Studies
Kotsiubynskoho St., 2, 58012, Chernivtsi, Ukraine
https://orcid.org/0000-0001-5398-7898

The article offers a philosophical analysis of inclusion as a moral and normative principle of contemporary society. It argues that inclusion extends beyond the fields of social policy and education, forming a comprehensive ethical model of coexistence grounded in human dignity, justice, and mutual recognition. The theoretical framework draws on the concepts of I. Kant, J. Rawls, A. Sen, M. Nussbaum, and A. Honneth, who together shape an integrated understanding of equality of opportunities, the normative structure of social order, and the intersubjective conditions of human self-realization. The study demonstrates that, within Rawls's model of the basic structure of society, inclusion becomes a constitutive principle of justice, while in the capability approach of Sen–Nussbaum it is understood as the space of real freedoms and opportunities to live a dignified life. Honneth's philosophy of recognition further highlights the role of intersubjective relations in sustaining self-respect and social integration. The article also traces the normative development of inclusion in key international documents – the Salamanca Statement, the UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities, and EU strategies – and examines its implementation in Ukrainian state policies, particularly the National Barrier-Free Strategy. It is concluded that inclusion, in the contemporary Ukrainian context, functions not merely as a social technology but as a strategic value-oriented framework essential for sustainable and just societal development in times of war and post-war recovery. Integrating the principles of dignity, justice, and recognition provides a solid philosophical foundation for understanding the inclusive society as a space of equal opportunities, participation, and human dignity.

Key words: inclusion, dignity, justice, equality of opportunities, recognition, capability approach, inclusive society, social philosophy, ethics principles.

Дата першого надходження рукопису до видання: 21.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 22.12.2025
Дата публікації: 30.12.2025

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 63, с. 19–27
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 63, p. 19–27

УДК 111.852:535 (297.41)
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.63.2

ЛЮМІНОЦЕНТРИЧНА ЕПІСТЕМОЛОГІЯ: СВІТЛО ЯК УНІВЕРСАЛЬНИЙ ПОСЕРЕДНИК У МІСТИЧНОМУ, НАУКОВОМУ ТА МЕТАМОДЕРНОМУ ДИСКУРСАХ

Ніна Білокопитова
Запорізький національний університет,
кафедра філософії, публічного управління та соціальної роботи
вул. Університетська, 66, 69600, м. Запоріжжя, Україна
http://orcid.org/0000-0002-7260-0705

У статті запропоновано інтегральний підхід до осмислення феномену світла як універсального медіатора знання. *Об'єктом* дослідження є процес пізнання в його різних парадигмальних формах: науковій, містичній та метамодерній, з урахуванням способів медіації між суб'єктом і реальністю. *Предметом* дослідження є функція світла як універсального медіатора знання у трьох дискурсах (фізичному, містико-релігійному та метамодерному) та модель люміноцентричної епістемології, що інтегрує фізичні, феноменологічні й метафізичні виміри світла в єдину епістемологічну рамку. *Метою дослідження* є репрезентація інтегральної концепції люміноцентричної епістемології, що пояснює світло як універсальний принцип медіації знання, та здійснення порівняльного аналізу його функцій у площині фізичної науки, у площині ісламської містичної школи ішракізму та в метамодерному дискурсах. *Методологічну основу* становлять: порівняльний аналіз, для виявлення спільних і відмінних функцій світла в різній парадгматиці; феноменологічний підхід для осмислення світла як умови явленнєвості та формування досвіду; герменевтична інтерпретація для аналізу суфійських текстів і метамодерних концептів прозорості й множинності смислів; системно-інтегративний підхід для побудови моделі люміноцентричної епістемології, що поєднує фізичні, феноменологічні й метафізичні рівні медіації. *Наукова новизна.* Вперше запропоновано концепт *люміноцентричної епістемології* як універсальної рамки, що інтегрує фізичні, феноменологічні та метафізичні інтерпретації світла. Показано, що в трьох парадигмах (фізичній, суфійській, метамодерній) світло виконує структурно споріднену функцію медіатора між суб'єктом і об'єктом пізнання, попри різну онтологічну природу. Розроблено тришарову модель медіації світлом (інформаційна, явленнєва, істиннісна), яка може застосовуватися для аналізу гібридних епістемологічних систем. Сформульовано нове прочитання метамодерної «прозорості» як світлового принципу комунікативної етики та смислової множинності.

Ключові слова: люміноцентризм, гібридні епістемологічні системи, суфізм, метамодерн, медіація знання, фізика світла, інтердисциплінарність.

Постановка проблеми. Світло – це одна з фундаментальних категорій людського пізнання. У найширшому сенсі його можна розуміти як те, завдяки чому щось стає явним, доступним, впізнаваним. З позиції фізики світло є електромагнітним випромінюванням, яке транспортує інформацію і тим самим визначає межі нашого об'єктивного знання про Всесвіт. У містико-філософських традиціях, як-от ішракізм Сухраварді, світло постає первинною субстанцією буття та носієм істини, що відкривається у формі осяяння. Сучасний метамодерний дискурс, у свою чергу, інтерпретує світло як символ прозорості, комунікативності та одночасного утримання множинних режимів смислу. Попри різноманітність трактувань, світло в кожному із цих дискурсів залишається ключовим посередником між суб'єктом і об'єктом знання.

© Білокопитова Н., 2025

Метою статті є окреслення інтегральної моделі, яка дозволить розглядати світло не тільки як природничу чи метафізичну категорію, *але як універсальний принцип медіації знання.*

У дослідженні використано класичні роботи *з фізики й інформації*: J.C. Maxwell, *A Treatise on Electricity and Magnetism* – класичний фундамент електромагнетизму, дає фізичну основу розуміння світла як електромагнітної хвилі, первинний рівень «матеріальності» світла в епістемології [18]; роботи A. Einstein, ключові публікації [10; 11; 12; 13; 14], де фотоелектричний ефект і квантова природа світла підкреслюють дискретний, інформаційний аспект фотона як носія даних про реальність; робота Claude E. Shannon *A Mathematical Theory of Communication* [23] – теоретична модель інформації, корисна для розуміння світла як каналу передачі інформації (фізичний / інформаційний рівень медіації); робота E. Hecht *Optics,* практично-інструментальний огляд оптики для аргументації ролі світла в емпіричному доступі до фактів (телескопія, спектроскопія тощо).

Також використано роботи з *феноменології та філософії сприйняття*: E. Husserl *Ideas Pertaining to a Pure Phenomenology* [6], де метод феноменологічного опису явленнєвості дозволяє підґрунтя для трактування світла як умови появи феноменів у свідомості; робота M. Merleau-Ponty *Phenomenology of Perception* [18], де йдеться про тілесне сприйняття, зоровість і роль світла у конституції світу для суб'єкта, що важливе для феноменологічного шару люміноцентричної моделі; робота M. Heidegger *Being and Time* [8], в якій аналітика явлення / розкриття (aletheia) та поняття відкритості – це філософські інструменти для зв'язування світла з онтологією явлення.

Проаналізовано дослідження з *містицизму, ішракізму, ісламської філософії*: Shihāb al-Dīn Suhrawardī *Hikmat al-Ishrāq* (Філософія осяяння, [22]) – це основний первинний текст ішракізму: світло як метафізична субстанція і джерело буття (класичні англійські / французькі видання та коментарі існують у перекладах та працях коментаторів); дослідження Henry Corbin *Alone with the Alone: Creative Imagination in the Sufism of Ibn 'Arabī* [2], в якій представлено глибокий аналіз містичного уявлення, у тому числі ролі «світла» й уяви як способу апперцепції трансцендентного, що корисно для порівняння внутрішнього осяяння та феноменологічного «явлення»; у роботі Seyyed Hossein Nasr *Knowledge and the Sacred* [21] тема сакрального знання, символіки світла в традиційному мисленні вибрана за теоретичну базу для метафізичного (істиннісного) шару.

Дослідження, в яких представлені *культурні та медіатеоретичні підходи*: Marshall McLuhan *Understanding Media* [17] про ідею медіумів як розширень людини, корисна для інтерпретації світла як «медіума пізнання» в технокультурному контексті (телескопи, екрани, мережі); N. Luhmann та його теорія соціальних систем (різні роботи), корисна для аналізу, як «сигнали» (у тому числі світлові) структурно вводяться в соціальні системи знання та комунікації.

Також звернуто увагу на роботи з *метамодерну і сучасної теорії культури*: Timotheus Vermeulen & Robin van den Akker *«Notes on Metamodernism»* [24] – це коротка і впливова стаття, що формулює «коливання» як ключову характеристику метамодерну, вона дає концептуальну рамку для читання світла як символу прозорості й множинності смислів; колективна робота Robin van den Akker, Alison Gibbons, Timotheus Vermeulen (eds.) *Metamodernism: Historicity, Affect and Depth after Postmodernism* (2017) [25] – збірник, що розвиває метамодерний дискурс, дозволяє поєднати ідеї прозорості / емоційності з символікою світла.

Також застосовано роботи з міждисциплінарних та сучасних підходів (когнітивні науки, медіа): F. Varela, E. Thompson, E. Rosch: *The Embodied Mind* [26], що використано

в поєднанні феноменології й когнітивних наук – дає методологічну опору для аналізу світла як умови тілесного сприйняття і когнітивної репрезентації; дослідження D. Marr *Vision* [4] – це теоретична структура сприйняття зору в когнітивній науці, практичний інструмент для аргументування інформаційної ролі світла в процесах пізнання.

Теоретичний фрейм: поняття люміноцентричної епістемології. Під люміноцентричною епістемологією пропонується розуміти таку модель пізнання, в якій світло виступає базовою умовою можливості знання. Це не означає редукції пізнання до оптичних процесів; радше підкреслюється, що в різних парадигмах світло виконує схожу епістемічну функцію: *з'єднання того, хто пізнає, з тим, що підлягає пізнанню.* У межах цієї моделі світло розглядається в трьох вимірах: фізичному (інформаційному) як квант електромагнітної взаємодії; феноменологічному (явленнєвому) як умова появи феноменів для свідомості та метафізичному (істиннісному) як принцип осяяння й істинності. Така тришарова структура дозволяє інтегрувати різноманітні епістемологічні традиції в цілісну рамку.

У Критиці чистого розуму І. Кант пояснює, що світло не створює простору, а лише дає можливість появи явищ: «Світло, роблячи предмети видимими, не створює простір, а тільки дає нам змогу споглядати його через явлення речей» [13]; «Світло є не річ сама по собі, а лише спосіб, яким зовнішні зміни впливають на наші чуття» [12]; «Ми не можемо точно сказати, чи є світло матерією, чи лише певним способом дії на наші органи чуття» [12]; «Ясність (Klarheit) є світлом розуму, що робить уявлення придатними для судження» [14].

Феномени (Erscheinungen) – це явища та речі, такі, як вони постають у нашому досвіді. Вони формуються завдяки структурам нашого споглядання (простір і час) та категоріям розуму. Феномен не є «видимість», а доступна нам форма реальності. Ноумени (Noumena) «Речі самі по собі» (Dinge an sich). Це те, що існує незалежно від нашого способу сприйняття. Людина не може пізнати ноуменально, лише мислити як граничне поняття. Ноумен – це межова ідея, а не позитивне знання. Ми знаємо феномени, але не знаємо ноуменів. «Ми ніколи не можемо знати речей самих по собі, а лише те, як вони з'являються нам, тобто феномени» [13], «Ноумен є не об'єкт досвіду, а граничне поняття, покликане обмежити претензії чуттєвості» [13].

До Канта терміни «феномен» і «ноумен» у грецькій та неоплатонічній традиції існували (phenomenon – noumenon), але в них не було чіткого епістемологічного поділу. Кант створив строге трансцендентальне розрізнення, пов'язав його з можливістю досвіду, зробив ноумен межовим, негативним поняттям. Тож, за І. Кантом, світло – це феномен у межах апріорних форм чуттєвості. Світло не є медіатором трансцендентного, а лише частиною феноменального.

Світло у фізиці: матеріальність та інформаційність. У сучасній фізиці світло трактується як електромагнітне випромінювання, що має одночасно хвильові та квантові властивості. Роль світла в пізнанні є не випадковою: майже всі емпіричні дані, що надходять до науки про Всесвіт, є результатом аналізу світлових сигналів. Телескопи, спектроскопічні прилади, лазерні інтерферометри – усі вони працюють на основі взаємодії з фотонами.

Зорова перцепція традиційно розглядається як процес отримання інформації про зовнішній світ. Однак сучасні нейронауки та філософія пізнання дедалі переконливіше показують, що сприйняття світла не є пасивною реєстрацією стимулів. Це конструктивний, ієрархічно організований процес, в якому мозок формує внутрішню модель світу на підставі сенсорних імпульсів та попередніх очікувань. Таким чином, людське бачення є результатом активної нейронної інференції, а не механічним «відображенням» реальності [16].

Бачення не є пасивним відображенням світу, а конститутивною подією досвіду, в якій суб'єкт і світ взаємно формують одне одного. Те, що ми називаємо «баченням», є феноменом, вплетеним у тілесність, інтенційність і переддосвідні структури сприйняття. З позицій феноменології світло не є «те, що ми бачимо», а є *те, у межах чого розгортається поле видимого*. Це напряму корелює з нейронауковою моделлю мозку як системи, що «проєктує» сенс на сенсорні імпульси [3, с. 13–18].

Світло встановлює межі пізнання. Швидкість світла вважається космічною константою, а тому визначає часово-просторові обмеження будь-якого спостереження. Фотон є носієм інформації: він переносить енергію, структуру та закономірності фізичних процесів, дозволяючи людському розуму реконструювати динаміку реальності.

У фізиці світло – це не просто феномен, а інструмент доступу до істинності об'єктивного світу. На цьому рівні медіація світлом є радше інформаційною, ніж символічною.

А. Ейнштейн (A. Einstein), у своїй роботі «On a Heuristic Point of View Concerning the Production and Transformation of Light» [5] писав: «It seems that the light-quanta are directional packets of energy» («Схоже, що кванти світла – це спрямовані пакети енергії»). Тож ми можемо стверджувати, що світло – не просто явище, а носій «пакетованої» інформації, що робить можливим реконструювання реальності.

За Шенноном: «Information is the resolution of uncertainty» (Інформація – це вирішення невизначеності) – C. Shannon, *A Mathematical Theory of Communication* [23]. Тож світло як канал інформації в буквальному сенсі «знімає невизначеність», що дозволяє зробити паралель із містичним «осяянням».

Д. Марр (когнітивістика) «Vision is the process of discovering what is present in the world, and where» (Бачення – це процес пізнання того, що присутнє у світі, і де воно знаходиться) – David Marr, Vision [4]. У цьому випадку світло описується як інструмент «виявлення того, що є» – феноменологічний міст між фізичним і когнітивним сприйняттям.

У роботі Е. Гусерля є такі рядки: «Perception is the original source of all evidence» (Сприйняття є першоджерелом усіх доказів), E. Husserl, *Ideas* [6]. Світло як «умова можливості сприйняття» стає умовою появи «доказовості» світу для свідомості.

У М. Мерло-Понті є вислів: «Light is the vehicle for the visible» (Світло – це засіб для видимого) M. Merleau-Ponty, *Phenomenology of Perception* [18], одна з найбільш придатних цитат: світло не просто щось, що освітлює, а носій видимості. Тобто підкреслено феноменологічну роль світла як медіатора.

У Гайдеггера: «To let something be seen in its unconcealment is to let it be» (Дозволити щось побачити в його неприхованості – означає дозволити йому бути) M. Heidegger, *Being and Time* [8]. Тут світло не назване явно, але концепція «розкриття» (aletheia) ідеально накладається на модель світла як принципу явлення.

Світло в ішракізмі: онтологія осяяння. Ішракістська традиція, започаткована Шихаб ад-Діном Сухраварді, розглядає світло як фундаментальну субстанцію буття. На відміну від фізичного підходу, тут світло не є властивістю матерії чи формою енергії. Це первинна реальність, із якої походять усі інші рівні буття. Матеріальні речі – це згущення світла, «тіні» в континуумі осяяння. У цій традиції пізнання відбувається через «*ішрак*» (осяяння) – акт внутрішнього просвітлення. Знання не мислиться як результат логічного виведення чи емпіричного спостереження, а як пряме входження в поле світла. Світло відкриває істину не через медіатехнології, а через медіацію буттям: суб'єкт долучається до вищих рівнів світлової ієрархії. Таким чином, в ішракізмі світло виконує метафізичну і гносеологічну функцію одночасно: воно і те, що є, і те, завдяки чому ми можемо це «є» осягнути.

У працях Ібн Арабі [9], аль-Газалі [1] та Сухраварді [22] йдеться про те, що фізичне світло – лише «тінь» Першосвітла; бачення виникає не в очах, а в серці (*qalb*) як центрі духовного усвідомлення; істинне сприйняття – внутрішнє бачення. У цьому контексті сучасна нейронаукова ідея про те, що мозок «будує» світ на основі сигналів, перегукується із суфійським твердженням: людина не сприймає світ безпосередньо, вона розкриває його через внутрішню здатність до смислотворення. Світло, згідно з ішракізмом Сухраварді, є фундаментом онтології, а бачення – внутрішнім актом присутності (*худур*), що відбувається у взаємодії світла зовнішнього та світла внутрішнього.

За Сухраварді, усі наявні речі – це градації світла. Світло в його філософії одночасно є онтологією, епістемологією і метафізичною енергією. У цьому сенсі світло виконує роль універсального «медіума». Воно не переміщується від одного об'єкта до іншого – воно всюди присутнє, а тому зв'язок є не передачею, а *одкровенням* взаємної відкритості. Ця структура майже структурно збігається з нелокальністю квантового поля, в якому частинки – це збурення єдиного світлового середовища.

У Сухраварді є такі рядки: «Light is the most manifest of all things and is in need of nothing else to manifest it» (Світло є наявнішим з усіх речей і не потребує нічого іншого для свого прояву) [22]. Тобто світло – це самодостатній принцип явлення, що не потребує посередників.

Також у Сухраварді (про структуру буття) «Every being in the world is nothing but a degree of light or of its absence» (Кожна істота у світі є не що інше, як ступінь світла або його відсутність) [22]. Автор дозволяє інтерпретувати світло як онтологічний континуум – філософська основа для інтеграції з фізикою (інтенсивності, спектри, градації).

В Ібн Арабі (за Корбеном) «The reality of light is identical with the reality of being» (Реальність світла ідентична реальності буття) [2]. Тож можна розуміти: світло – це буття, а пізнання через світло – це пізнання через буття.

А. Корбен про осяяння писав: «Visionary consciousness is a mode of being; it is a light that reveals and is itself revelation» (Візіонерська свідомість – це спосіб буття; це світло, яке відкриває і саме є одкровенням) [2]. Можна будувати феноменологічний міст між містичним «світлом» і сучасною теорією явленнєвості.

Сейєд Хоссейн Наср стверджував: «Light is the symbol and presence of the sacred in the cosmos» (Світло – це символ і присутність священного в космосі) [21]. Тут світло трактується як «епістемічний символ», що корисно для метамодерного рівня (символічна медіація).

Світло в метамодерні: прозорість і множинність смислів. Метамодерний дискурс, сформований у XXI столітті, прагне подолати опозицію модерного раціоналізму та постмодерної деконструкції. Метамодерн характеризується «коливанням» між протилежностями, здатністю водночас визнавати їх істинність. У цій культурно-філософській парадигмі світло набуває символічно-комунікативної функції: воно позначає прозорість, відкритість, етичну щирість, готовність до визнання множинних смислів. Світло тут – це те, що з'єднує різні режими інтерпретації, робить їх видимими й взаємопроникними. На відміну від фізики та ішракізму, де світло має чітко визначену природу, в метамодерні воно стає медіатором між смислами, світоглядами, моделями реальності.

Порівняльний аналіз трьох дискурсів. Порівнюючи три розглянуті традиції, можна виділити спільну функцію світла: забезпечення переходу від непроявленого до проявленого, від прихованого до доступного.

У *фізиці* світло робить доступною матеріальну реальність. У містичному *ішракізмі* світло робить доступною істину. У *метамодерній парадигмі* світло робить доступними смисли.

Світло постає універсальним медіатором між тим, що підлягає пізнанню, і тим, хто пізнає, хоча способи цього посередництва різняться. Ця функціональна універсальність дозволяє перейти до розроблення інтегральної моделі люміноцентричної епістемології.

У Мак Люена находимо такий вислів: «The medium is the message» («Засіб передачі – це повідомлення») [17]. Тобто світло – універсальний медіум, світло є повідомленням; логічний перехід до метамодерної медійності.

У Вермеулен та ван ден Аккер [24] є такі рядки: «Metamodernism oscillates between sincerity and irony, hope and melancholy, lightness and depth» (Метамодернізм коливається між щирістю та іронією, надією та меланхолією, легкістю та глибиною) Примітка: «lightness» (легкість / світлість) – це не тільки стиль, а спосіб епістемічного балансування між режимами смислів.

Ван ден Аккер про прозорість пише: «Metamodern transparency is not naive; it is a negotiated sincerity» (Метамодерністська прозорість не є наївною; це щирість, досягнута шляхом переговорів) [25]. Це дозволяє вписати світло як символ діалогічної щирості, що відкриває множинність смислів.

Модель люміноцентричної епістемології. Запропонована модель включає три рівні медіації: фізичний рівень – світло як носій інформації; пізнання відбувається через сенсорне сприйняття та прилади. Феноменологічний рівень – світло як умова явлення феноменів; пізнання відбувається через досвід появи. Метафізичний рівень – світло як субстанція істини; пізнання відбувається через внутрішнє осяяння. Кожен із цих рівнів відтворює певний тип відношення «суб'єкт – світ», але всі вони інтегруються в єдину структуру: світло – явлення – інтерпретація – знання. Таким чином, світло – не лише фізична реальність, а структура, що організовує саму можливість пізнання.

Як показано на рис. 1, ми можемо мислити світло: на фізичному рівні – фотони несуть інформацію про Всесвіт; на феноменологічному рівні – світло є носієм видимо; на метафізичному рівні – світло є наявнішим з усіх сущих; у метамодерній парадигмі прозорість – це узгоджена щирість.

Рис. 1. Модель люміноцентричної парадигми

Висновок. Отже, дослідження демонструє, що світло функціонує як універсальний принцип явлення, який поєднує фізичні, феноменологічні, метафізичні та культурно-комунікативні виміри пізнання. На фізичному рівні світло виступає носієм космічної інформації; у феноменології – медіумом видимості; в ішракістській метафізиці є первинною реальністю та джерелом істини; у метамодерній культурній динаміці виступає моделлю прозорості й узгодженої щирості.

Світло поєднує фізичне, духовне та культурно-філософське розуміння. Фізичні межі (швидкість світла, межі квантових кореляцій) та метафізична ієрархія світла у Суфраварді формують взаємодоповнювальні системи передачі інформації. Метамодерн дозволяє інтегрувати ці рівні, розкриваючи світло як універсальний медіум знання та трансформації свідомості; розглядає світло як міст між емпіричним та трансцендентним, між раціональним та інтуїтивним.

Кант секуляризує світло, вміщуючи його в рамки феноменального світу та роблячи залежним від умов можливості досвіду. Сухраварді, навпаки, метафізично «абсолютизує» світло, перетворюючи його на первинний елемент космосу і ключ до містичного пізнання. Урешті, їхні системи демонструють два полюси ставлення до світла: трансцендентальна раціональність проти онтологічного просвітлення.

Отже, люміноцентрична парадигма формує інтегральну модель пізнання, в якій світло постає ключовим медіатором між реальністю і свідомістю. Вона дозволяє узгодити наукові, феноменологічні та містико-онтологічні підходи, відкриваючи шлях до багатовимірного розуміння істини в сучасній гуманітарній теорії.

Список використаної літератури

1. Al-Ghazali. The Niche of Lights (Mishkāt al-Anwār). Translated by David Buchman. Provo, UT: Brigham Young University Press, 1998.
2. Corbin Henry. Alone with the Alone, Creative Imagination in the Sufism of Ibn 'Arabi. BOLLINGEN SERIES XCl I'RINCETON UNIVERSITY PRESS PRINCI-TON, New Jersey. 1969. URL: https://archive.org/details/HenryCorbinAloneWithTheAlone/page/n1/mode/2up
3. Dehaene S. Consciousness and the brain: Deciphering how the brain codes our thoughts. Viking. 2014. URL: https://www.softouch.on.ca/kb/data/Consciousness%20and%20the%20Brain.pdf
4. David Marr. Vision. The MIT Press Cambridge, Massachusetts London, England, 1982. URL: https://people.ciirc.cvut.cz/~hlavac/pub/MiscTextForStudents/1982MarrDavidVision Book.pdf
5. Einstein A. On a Heuristic Point of View Concerning the Production and Transformation of Light. 1905. URL: https://sites.pitt.edu/~jdnorton/lectures/Rotman_Summer_School_2013/Einstein_1905_docs/Einstein_Light_Quantum_WikiSource.pdf
6. Husserl E. Ideas Pertaining to a Pure Phenomenology. Martinus Nijhoff Publishers, 1913. URL: https://www.finophd.eu/wp-content/uploads/2018/01/Husserl-Ideas-First-Book.pdf
7. Husserl E. The crisis of European sciences and transcendental phenomenology (D. Carr, Trans.). Northwestern University Press, 1970.
8. Heidegger M. Being and Time. 1962. URL: https://altair.pw/pub/lib/Martin%20Heidegger%20%20Being%20and%20Time%20(translated%20by%20Macquarrie%20&%20Robinson).pdf
9. Ibn 'Arabi. The Bezels of Wisdom (Fuṣūṣ al-Ḥikam). Translated by R. W. J. Austin. Mahwah, NJ: Paulist Press, 1980.
10. Kant Immanuel. Kritik der Urteilskraft. In Kants gesammelte Schriften. Berlin: Walter de Gruyter, 1908. Vol. 5.
11. Kant I. Grundlegung zur metaphysik der sitten. Berlin: L.Heimann, 1870. URL: https://archive.org/details/immanuelkantsgru00kant/page/n3/mode/2up

12. Kant I. Metaphysische Anfangsgründe der Naturwissenschaft, Leipzig. Verlag von C.E.M.Pfeffer.1900.URL:https://ia801305.us.archive.org/23/items/metaphysischeanf00kantuoft/metaphysischeanf00kantuoft.pdf
13. Kant I. Kritik der reinen Vernunft, Leipzig Verlag von Felix Meiner, 1919. URL: https://ia600508.us.archive.org/19/items/kritikderreinenv19kant/kritikderreinenv19kant.pdf
14. Kant I. Anthropologie in pragmatischer Hinsicht, Leipzig Verlag von F'elix Meiner, 1912. URL: https://dn790009.ca.archive.org/0/items/b24885046/b24885046.pdf
15. Knill D. C., Pouget A. The Bayesian brain: The role of uncertainty in neural coding and computation. *Trends in Neurosciences.* 2004. № 27(12). P. 712–719. https://doi.org/10.1016/j.tins.2004.10.007.
16. Marshall McLuhan *Understanding Media,* London and New York, 1964. URL: https://designopendata.wordpress.com/wp-content/uploads/2014/05/understanding-media-mcluhan.pdf
17. Merleau-Ponty M. *Phenomenology of perception* (D.A.Landes, Trans.). Routledge, 2012.
18. Maxwell J.C. A Treatise on Electricity and Magnetism. Oxford: Clarendon Press, 1873. URL: https://archive.org/details/electricandmagne01maxwrich/page/n7/mode/2up
19. Nasr Seyyed Hossein. *Islamic Philosophy from Its Origin to the Present: Philosophy in the Land of Prophecy*. Albany: SUNY Press, 1996.
20. Nasr Seyyed Hossein. *Knowledge and the Sacred,* State University of New York Press, 1989. URL: https://traditionalhikma.com/wp-content/uploads/2015/03/Knowledge-and-the-Sacred-The-Gifford-Lectures.pdf
21. Suhrawardi Shihab al-Din. The Philosophy of Illumination (Ḥikmat al-Ishrāq). Translated by John Walbridge and Hossein Ziai. Provo, UT: Brigham Young University Press, 1999.
22. Shannon C. A Mathematical Theory of Communication. *The Bell System Technical Journal*. 1948. Vol. 27. P. 379–423. URL: https://people.math.harvard.edu/~ctm/home/text/others/shannon/entropy/entropy.pdf
23. Vermeulen Timotheus, and Robin van den Akker. Notes on Metamodernism. *Journal of Aesthetics & Culture.* 2010. № 2(1). https://doi.org/10.3402/jac.v2i0.5677
24. Van den Akker R., Gibbons A., Vermeulen T. (eds) Metamodernism: Historicity, Affect, and Depth after Postmodernism. Rowman & Littlefield International, 2017. URL: https://www.academia.edu/20082140/van_den_Akker_R_Gibbons_A_and_Vermeulen_T_eds_2017_Metamodernism_Historicity_Affect_and_Depth_after_Postmodernism_Rowman_and_Littlefield_International
25. Varela F., Thompson E., Rosch E. The Embodied Mind. Massachusetts institute of technology, 1991. URL: https://monoskop.org/images/2/21/Varela_Thompson_Rosch_The_Embodied_Mind_Cognitive_Science_and_Human_Experience_1991.pdf
26. Ziai Hossein. Knowledge and Illumination: A Study of Suhrawardī's Hikmat al-Ishrāq. Atlanta: Scholars Press, 1990.

LUMINO-CENTRIC EPISTEMOLOGY: LIGHT AS A UNIVERSAL MEDIATOR IN MYSTICAL, SCIENTIFIC AND METAMODERN DISCOURSES

Nina Bilokopytova
Zaporizhzhia National University,
Department of Philosophy, Public Administration and Social Work
Universytetska Str., 66, 69600, Zaporizhzhia, Ukraine
http://orcid.org/0000-0002-7260-0705

The article proposes an integral approach to understanding the phenomenon of light as a universal mediator of knowledge. The **object** of the study is the process of cognition in its various paradigmatic forms: scientific, mystical, and metamodern, taking into account the modes of mediation between the subject and reality. The **subject** of the study is the function of light as a universal mediator of knowledge across three discourses (physical, mystical-religious, and metamodern) and the model of lumino-centric epistemology, which integrates the physical, phenomenological, and metaphysical dimensions of light into a single epistemological framework. **The aim** of the study is to present an integral concept of lumino-centric epistemology that explains light as a universal principle of knowledge mediation, and to conduct a comparative analysis of its functions within the domains of physical science, the Islamic mystical school of Ishraqism, and metamodern discourses. The **methodological foundation** includes: comparative analysis, to identify the shared and distinct functions of light across different paradigms; phenomenological approach, to conceptualize light as a condition of appearing and the formation of experience; hermeneutic interpretation, for analyzing Sufi texts and metamodern concepts of transparency and multiplicity of meanings; systemic-integrative approach, for constructing a model of lumino-centric epistemology that combines physical, phenomenological, and metaphysical levels of mediation. **Scientific novelty**: For the first time, the concept of lumino-centric epistemology is proposed as a universal framework integrating physical, phenomenological, and metaphysical interpretations of light. It is demonstrated that, across three paradigms (physical, Sufi, and metamodern), light performs a structurally analogous function as a mediator between the subject and the object of cognition, despite their differing ontological natures. A three-layer model of mediation by light (informational, phenomenological, and veridical) has been developed, which can be applied to the analysis of hybrid epistemological systems. A new reading of metamodern "transparency" is formulated as a luminous principle of communicative ethics and multiplicity of meanings.

Keywords: lumino-centrism, hybrid epistemological systems, Sufism, metamodernism, knowledge mediation, physics of light, interdisciplinarity.

Дата першого надходження рукопису до видання: 19.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 15.12.2025
Дата публікації: 30.12.2025

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 63, с. 28–37
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 63, p. 28–37

УДК 1(091).14.141
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.63.3

ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ РАЦІОНАЛЬНОСТІ ЯК ФОРМИ МИСЛЕННЯ І НАУКОВОГО ЗНАННЯ ТА ВПЛИВ ЦИФРОВИХ ТЕХНОЛОГІЙ І ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ НА РОЗВИТОК ЛЮДИНИ

Роман Богачев, Тамара Руденко, Ганна Костроміна, Владислав Безпалько
Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»,
факультет соціології і права, кафедра філософії
просп. Берестейський, 37, 03056, м. Київ, Україна
https://orcid.org/0000-0002-6684-4674, https://orcid.org/0000-0003-2430-2225,
https://orcid.org/0000-0002-4822-4914, https://orcid.org/0009-0002-7586-9029

У статті розглянуто поняття «раціональність», здійснено історико-філософський огляд проблеми раціональності, визначено, що розвиток раціональності бере початок з доби Античності. Фундаментальні філософські положення методології наукового пізнання були закладені видатними філософами, як-от: Арістотель, Г. Галілей, М. Коперник, Дж. Бруно, М. Кузанський, Ф. Бекон, Р. Декарт, І. Ньютон, Г. Ляйбніц, І. Кант, Г.В.Ф. Гегель, К. Поппер, Т. Кун, Р. Карнап тощо. Сьогодні проблема раціональності також розглядається як зарубіжними, так і вітчизняними філософами. Філософське осмислення наукової раціональності ґрунтується на розумінні наукової істини, визначенні її критеріїв, основних концепціях її існування, методології наукових досліджень.

Філософія і наука застосовують логічне мислення, вибудовують раціональне сприйняття світу, розглядають закони існування природи, людини, суспільства, мислення. Головна риса раціональності визначається як тлумачення буття за допомогою розуму. Філософія як рефлексивне мислення, яке здатне усвідомлювати себе у своєму ставленні до дійсності, визначає різні форми буттєвості людини, тоді як наука допомагає людині розв'язувати теоретичні та практичні питання.

У дослідженні розглядається вплив цифрових технологій і штучного інтелекту на розвиток людини. Штучний інтелект нині є однією з найважливіших наукоємних технологій, що має значний вплив на різні аспекти життя людини. Він швидко розвивається, і це створює нові виклики для людства. Автори аналізують вплив розвитку штучного інтелекту на життєдіяльність людини, визначають як позитивні, так і негативні аспекти розвитку цифрових технологій.

Ключові слова: раціональність, мислення, розум, свідомість, пізнання, наука, наукове знання, істина, рефлексія, інформація, цифрові технології, штучний інтелект, віртуальні практики, людина і суспільство, цифровізація, віртуальний простір, соціально-культурний простір.

Постановка проблеми. Проблема раціональності у філософському дискурсі полягає в дослідженні розуму, мислення як основного інструменту пізнання, усвідомленні людиною свого існування, можливостей пізнання світу, знання, визначенні сенсу буття, розуміння того, як людина взаємодіє зі світом.

Розвиток цифрових технологій і штучного інтелекту нині розглядається з позиції розвитку знання, науки, етичних норм. Завдання філософів натепер полягає в необхідності переосмислити глобальні виклики, спричинені розвитком техносфери та еволюцією раціональності, тому що науково-технічні досягнення сучасного суспільства можуть створювати нові загрози для людини. Насамперед це стосується цифрових технологій і штучного інтелекту, які сприяють відкриттю нових знань у різних галузях наук, прискорюють

© Богачев Р., Руденко Т., Костроміна Г., Безпалько В., 2025

процеси отримання інформації, моделювання, збереження та аналізу даних, але важливо, щоб їх використання відповідало духовно-моральним принципам, які би скеровували ці сучасні досягнення науки для отримання блага і добробуту людства.

Мета дослідження полягає в систематизації поглядів щодо філософської рефлексії раціональності в історичному контексті, у визначенні впливу цифрових технологій і штучного інтелекту на життєдіяльність людини.

Аналіз наукових досліджень і публікацій. В історичному вимірі розгляд раціонального мислення бере свій початок ще з праць філософів античності. У середньовіччі формується «зародок» раціональності Нового часу, виокремлюється суб'єкт і об'єкт пізнання. У добу Відродження критикується схоластика, формується геліоцентрична картина світу, яку математично обґрунтовує у своїх працях М. Коперник. Раціоналізм постає в центрі уваги раціоналістичного напряму філософії доби Нового часу, про що свідчать праці Р. Декарта, Ф. Бекона, Б. Спінози, Г. Ляйбніца, І. Ньютона. Культ розуму, свідомості утверджують представники німецької класичної філософії – І. Кант, Г.В.Ф. Гегель, Й. Фіхте, Й. Шеллінг. Раціональність розглядається у філософії Е. Гуссерля, критичний підхід до раціоналізму представлений в онтології М. Гайдеґґера. Ірраціональні напрями філософії критикували раціоналізм і висували інтуїцію, почуття, несвідоме як джерела пізнання (А. Бергсон, А. Шопенгауер, Ф. Ніцше, З. Фройд, Г.-Ґ. Ґадамер тощо).

Проблемі раціональності присвячені дослідження К. Поппера, Т. Куна, Р. Карнапа, І. Лакатоса, П. Фейєрабенда, Р. Ротрі, М. Вебера, вітчизняних учених, як-от: І. Бичко, В. Горський, О. Моравецький, І. Огородник, М. Попович та ін. Проблему раціональності, розвиток наукового знання вивчають сучасні українські дослідники: Л. Броннікова, А. Єрмоленко, С. Макуха, О. Потіщук, О. Сидоренко, Н. Франко тощо. Логіко-методологічний розгляд раціональності представлений у працях В. Мельника та О. Моравецького. Типологізацію раціональності розглядають В. Гайденко, М. Колесніков, А. Колеснікова, О. Леонтьєва. Аксіологічний аспект раціональності досліджують Р. Данкаліч, А. Кравченко.

Методологію та організацію наукових досліджень розглядали видатні українські науковці, серед яких слід відзначити В. Вернадського, В. Копніна. Питання методології наукових досліджень вивчають сучасні науковці: А. Конверський, С. Сумченко.

Дослідженням впливу цифрових технологій і штучного інтелекту на життєдіяльність людини присвячені праці таких науковців, як: В. Воронкова, А. Гриценко, І. Дятлова, О. Кивлюк, М. Козловець, С. Кравчук, Т. Кучмійова, І. Мачуліна, В. Нікітенко, Ю. Огороднійчук, Р. Олексенко, О. Патлайчук тощо.

Виклад основного матеріалу дослідження. Філософське осмислення раціональності стосується як індивідуального мислення, так і суспільної свідомості, де розум розглядається як головний інструмент пізнання, результатом якого є знання. Людина використовує отримане знання в предметно-практичній діяльності. Раціональність пов'язують із логікою, це логічна несуперечливість, послідовність мислення, визначення причинно-наслідкових зв'язків між явищами дійсності. Історично проблема раціональності у філософській думці була пов'язана з природою філософського знання, предметом філософії, гносеологією. Філософія як форма теоретичної свідомості є раціональним мисленням, що відрізняє її від міфології, релігії, художнього пізнання.

В історії філософської думки в центрі уваги мислителів завжди було раціональне осмислення явищ світу та розумне ставлення людини до світу, пізнання, розв'язання світоглядних проблем, а саме визначення сенсу існування людини, її мети, призначення. Термін «раціональність» від латинського *ratio* означає розум, який в античній філософії у Геракліта представлений як «логос» – закон – впорядкований Всесвіт. Раціональність як

здатність мислення оперувати поняттями, продуктивну силу пізнання – «нус» знаходимо в Арістотеля [29]. Античність пов'язувала раціональність із розумінням природи розуму. «Нус» в Арістотеля спрямований на пізнання істини, це поняття філософ використовував як для людського розуму, так і для позначення космічного розумного принципу, який визначає порядок у світі, а для самого процесу мислення Арістотель використовує термін «ноезис», який означає інтелектуальне споглядання, розуміння, усвідомлення. Для стародавніх греків, зазначає О. Моравецький, «структури мови, думки і буття – єдині, а раціональність є основою Розуму, за межами якого нічого немає. Отже, ідеал раціональності в цей період збігається з абсолютним незмінним Розумом» [18, с. 43].

За допомогою розуму античні мислителі прагнули пізнати світ, у мистецтві важливу роль відігравали гармонія, порядок, симетрія. Філософи античності вірили, що людина як частина впорядкованого світу здатна його пізнати завдяки розуму. Космоцентризм античності зосереджує увагу на світовому порядку, гармонії світу, його логічній світобудові.

Філософи середньовіччя, як-от Й.С. Еріугена, А. Кентерберійський, Аврелій Августин, Тома Аквінський, розглядали раціональність у співвідношенні віри і розуму [1; 25; 31; 35]. Теоцентризм середньовіччя утверджував, що єдиним джерелом пізнавальної активності виступає Бог, який є незбагненним для людського розуму. Якщо для античності властива тотожність мислення і буття, то в цей період доступним для пізнання є лише божественний «логос». Середньовічна модель раціональності «представляє слово як принцип сказуємості та смислобудівництва, що є парадигмою буття і пізнання», де речі «були об'явлені знаками (словами), божою мудрістю, а світ став розглядатися як текст Бога» [11, с. 23]. Плотін у своєму вченні про «єдине» розглядає буття-розум – «нус», яке містить ідеї, а Світова Душа виникає з розуму. Душа тісно пов'язана з Духом (Розумом) і є творцем реального світу, вона надає форми матеріальним речам, природа є вищою частиною Світової Душі. Мислителі середньовіччя звертались до ідей Платона, поширеним був неоплатонізм – в основу інтерпретації Святої Трійці ними була покладена платонівська діалектична тріада – «Єдине», «Розум», «Душа» [21]. Отже, джерелом раціональності стає «ірраціональне», непізнаваність Бога, що виразно відрізняє філософію середньовіччя від античної. «Розумій, щоб вірити, вір, щоб розуміти» – відоме твердження доби, яке належить Аврелію Августину. У цей період формується «зародок» раціональності Нового часу – процес пізнання поділяється на суб'єкт і об'єкт.

У добу Відродження поширюються ідеї античного матеріалізму і стихійної діалектики, відбувається критика схоластики, заперечується геоцентрична система світу К. Птоломея – утверджується геліоцентризм, математично обґрунтований М. Коперником.

Філософи Нового часу, як-от Ф. Бекон, Р. Декарт, Т. Гоббс, Дж. Локк, Б. Спіноза, Б. Паскаль, утверджують ідеї абсолютного розуму, який виступає універсальним засобом пізнання світу та впорядкування соціального буття [31]. Відома теза Р. Декарта «я мислю, отже, існую» вказує, що людина здатна зрозуміти універсальні закони, які діють однаково в природі, суспільстві, пізнанні. Основними рисами філософії Нового часу є гносеологізм, формується індуктивно-дедуктивна методологія пізнання, пізнання поділяється на суб'єкт і об'єкт, раціоналізм, механіцизм, орієнтацію на науку. Філософія Нового часу «заклала ідеї абсолютного розуму, універсального засобу пізнання реальності та впорядкування соціального буття» [17, с. 71]. Людина як суб'єкт пізнання стає домірною з Богом, глузд і розум ототожнюються. Людина пізнає світ, опановує природу, але поділ на суб'єкт і об'єкт пізнання спричинив розкол буття, що виражено в дуалізмі Р. Декарта, до того ж спроба звести пізнання до чуттєвого досвіду прихильниками емпіризму призвела до заперечення Д. Юмом раціональності взагалі. У трактаті «Про людську природу» Юм

вказує на неможливість логічного переходу від суджень про те, що є – описових суджень, до суджень про те, що повинно бути – нормативних, наприклад, визначення моральної норми або цінності.

Представники німецької класичної філософії І. Кант, Ф.В.Й. Шеллінг, Й.Г. Фіхте, Г.В.Ф. Гегель визначали раціональні основи буття [4; 9; 31; 33]. І. Кант підкреслює два способи застосування розуму – формально-логічний і трансцендентальний, де формально-логічний спосіб визначає правила мислення та пізнання доступного нам світу, а трансцендентальний спосіб вказує на умови можливості пізнання, можливості нашого розуму. І. Кант допускає існування «речей-у-собі», які є сутностями, що не залежать від досвіду, а будь-яке споглядання є лише нашим уявленням про феномен, але філософ уперше розглянув раціональність як діяльність суб'єкта пізнання. Цілісний процес пізнання, за Кантом, включає чуттєві та раціональні форми.

Г. Гегель усуває кантівську «річ-у-собі», розуміє раціональність як головну властивість Абсолютної Ідеї, яку він ототожнює зі Світовим Розумом, відновлює античну тотожність буття і мислення, знаходить новий спосіб мислення, де рушієм думки стають протиріччя – утверджує діалектичну логіку, вказує на динамічний процес – розвиток тріади: тези-антитези-синтезу, в якій реальність і раціональність взаємно визначають одна одну. Далі, як зазначає філософ, усе дійсне є розумним-раціональним, а все раціональне є дійсним, де розвиток раціональності є необхідним розвитком світу. Діалектичний матеріалізм розглядав мислення, свідомість як вищу форму відображення дійсності.

Представники некласичних напрямів філософії як-от С. К'єркегор, А. Бергсон, А. Шопенгауер, Ф. Ніцше, З. Фройд, К. Юнг, ставили під сумнів раціональне пізнання, на противагу розуму висували «світову волю», «волю до влади», «інтуїцію», «несвідоме» тощо [28; 31; 34]. А. Бергсон визначає важливу роль інтуїції в пізнанні, З. Фройд наголошує на перевазі ролі несвідомого. Філософи розглядали раціональність у різних аспектах: «раціональне та ірраціональне» притаманне екзистенціалізму, релігійній філософії. У психоаналізі раціональне мислення пов'язане з усвідомленими процесами, керується логікою, тоді як ірраціональне включає несвідомі потяги, бажання, емоції. Раціональність класична і некласична та постнекласична – герменевтика, феноменологія, лінгвістична філософія; раціональність як культура комунікації, в якій спілкування ґрунтується на принципах розумності, послідовності, а не на ірраціональних переконаннях – комунікативна філософія, філософія діалогу; раціональність як постнекласична методологія – позитивізм, неопозитивізм, постпозитивізм, для яких наукові дослідження є єдиним джерелом знань, функціональна раціональність ґрунтується на спостереженні й перевірці отриманого знання.

У XX столітті Т. Кун, К. Поппер, І. Лакатос розглядали раціональність як раціональність методології, яка включала перелік правил і норм діяльності ученого. Раціонально обґрунтовані, логічні принци побудови знання притаманні логічному позитивізму. У М. Вебера різні види соціальних дій відповідають різним типам раціональності. Учений визначає цільову та ціннісну раціональність, яка відповідає, на його думку, сучасному типу європейської цивілізації. О. Моравецький також підкреслює, що: «М. Вебер схильний розглядати раціональність як суб'єкта, а не предиката людської діяльності. У результаті раціональність виступає як «оптимальність», як відповідність засобів до мети, що дозволяє розрізняти «ціннісну» і «цільову» раціональності» [18, с. 44]. Людина в концепції Вебера, говорить А. Єрмоленко, «постає як духовна істота, котра тлумачиться в термінах «розуму» (raison) французького Просвітництва, тобто в тому секуляризованому значенні, що його надавали їй Вольтер і Кондорсе – на відміну від її трактування як прояву причинових взаємозв'язків божественного провидіння в концепціях раннього Просвітництва. Людина

відповідно до такого підходу лише тоді є особистістю, коли її життя постає як розумне буття» [8, с. 39]. Беззаперечно, буття людини є сукупністю її свідомого існування, людина має свідомість, здатна до рефлексії, переживань, діяльності, творчості та пошуку сенсу свого життя. М. Попович підкреслював, що «людина є розумною істотою тією мірою, якою вона здатна усвідомлювати свої можливості і здійснювати свідомий вибір» [23].

З другої половини XX століття проблему раціональності послідовно розробляють постпозитивістські філософи науки. Представники логічного позитивізму критерієм наукової раціональності вважали доведеність і підтвердження знання, вони запропонували принцип верифікації. К. Поппер стверджував, що раціональне мислення своє реальне втілення повинно знаходити в критичній дискусії [22]. І. Лакатос наукову раціональність пов'язує з науково-дослідницькими програмами, вважає, що раціональність дій вченого залежить від вибраної дослідницької програми. Т. Кун зазначає, що раціональність не можна розглядати ні в логіко-семантичному, ні у філософсько-методологічному аспекті. Він вводить поняття «парадигма», пропонує раціональність розглядати крізь призму парадигми, зосереджує увагу на методологічній орієнтації наукових товариств [13]. П. Феєрабенд «проголошував на науковому та світоглядному плюралізмі» [24, с. 67]. Наукова раціональність включає принципи та методи наукового пізнання для досягнення об'єктивного знання про дійсність. Результатом наукових досліджень є логічно отримане знання, яке людина використовує в практичній діяльності, а також у нових наукових пошуках.

Для сучасної західної філософії характерне узагальнення поняття «раціональність», інколи навіть спостерігаються ознаки ірраціонального. Науковці часто зосереджують увагу на тимчасових характеристиках раціональності, оперують нормами наукового дослідження. «Некласичне мислення запропонувало, як не дивно, іншу «раціональність», яка, насправді, виявилася псевдораціональністю, тобто технологічною раціональністю» [6, с. 39]. Ч Жанг підкреслює, що технологічна раціональність спотворила уяву людини про справжню раціональність, вона стала ворожою людству, розвиток нових технологій може як сприяти розвитку суспільства і людини, так і призвести до нових неочікуваних ризиків [32]. «Цивілізація і прогрес виявляють себе в накопиченні знань і технічному прогресі, а сучасність (модерність) означає, що потенціали розумності пізнання теоретичних знань трансформуються в розумність економічну та адміністративних систем» [32, с. 182]. Р. Данкаліч говорить, що нині ми також маємо справу з підміною понять, «не раціоналізм Нового часу винен у сучасних глобальних проблемах людства, а навпаки, – відкидання його призвело до катастрофічних наслідків» [6, с. 39].

У соціокультурному аспекті раціональність розглядають як цінність. Ціннісний аспект наукової раціональності полягає в тому, що наукове знання людина використовує у практичній діяльності – створює матеріальні та духовні цінності. Західноєвропейська філософія репрезентує розбіжність між теоретичною і практичною філософією, головною метою теоретичної філософії є істинне знання про дійсність, тоді як практична філософія орієнтується на поняття блага. Науковці визначають раціональність як «абстрактно-логічний», «соціально-культурний феномен», тобто раціональність розглядають як спосіб мислення, який оперує поняттями та абстрактними категоріями, а також як діяльність і поведінку людини в соціально-культурному просторі [11, с. 22]. Наукове пізнання від його початкових форм – проблем, ідей, надалі теоретичних обґрунтувань, теорій у контексті розвитку нових технологій, насамперед цифрових та штучного інтелекту, постає як раціональна діяльність людини. Людина створила штучний інтелект для ефективності роботи з великими обсягами даних, з розробленням програмного забезпечення, але здатність до усвідомлення результатів діяльності, критичність, емоційність є суто людськими якостями.

«Раціональність історично інтерпретувалася передусім як доцільність, упорядкованість, логічна несуперечливість, причинно-зумовленість, продуктивність у пізнавальній чи предметно-перетворювальній діяльності» [16, с. 10]. Як підкреслює Мельник, «саме в наш час особливо чітко простежується предметне поєднання зусиль філософії та науки не стільки в об'єктивному пізнанні закономірностей природного та соціального світу (істин буття, розв'язанні складних гносеологічних та методологічних проблем), скільки в повороті до антропологічної проблематики в різних її вимірах» [16, с. 11].

Досягнення науки повинні сприяти розвитку суспільства та людини, і широке використання нині цифрових технологій та штучного інтелекту потребує розуміння того, як технології можуть змінювати наше суспільство та яких заходів потрібно вживати для запобігання негативним наслідкам. Штучний інтелект натепер є «одним із ключових феноменів сучасної науки й техніки, що змінює уявлення про мислення, автономію та етику в технологічному просторі» [7, с. 67]. Вільний доступ до системи Інтернет, де людина може отримати необхідну інформацію, великі масиви даних, які зберігаються на електронних пристроях, сповільнюють мисленнєві процеси людини, як-от, наприклад, запам'ятовування та аналіз інформації, змінюється її когнітивна активність. Використання сучасною людиною цифрових джерел знань призводить до того, що частина когнітивного навантаження переноситься на технічні пристрої, а це робить нас менш залежними від власного мислення.

«Інформація як продукт інформаційних технологій структурується й оформлюється у вигляді знань. Водночас масиви даних – це несистематизована інформація, що генерується на основі ІКТ», ось чому, зазначає Л. Броннікова, актуальними стають епістемологічні проблеми, як-от: «зміна інфраструктури виробництва наукових знань, необхідність проведення експертизи у зв'язку з якістю цифрових даних» [2, с. 14]. Авторка підкреслює, що ця проблематика «передбачає відповіді на фундаментальні філософські питання – що таке знання, істина, наукова раціональність» [2, с. 14]. «Завдяки новітнім цифровим технологіям, прогресу програмної інженерії та штучному інтелекту, що розвивається, з'являються як нові перспективи для вирішення найскладніших проблем сучасної цивілізації, так і нові виклики в технологічному, онтологічному та антропологічному вимірах» [19, с. 76]. У сучасної людині породжуються суперечності на шляху її зростання, змінюються ціннісні орієнтації, відбувається трансформація соціальних практик у практики віртуальні. Як говорить Дятлова, і з цим не можна не погодитись, що «сьогодні штучний інтелект став одним із найважливіших феноменів, що впливає на всі сфери людського життя – від економіки та медицини до освіти, мистецтва та військової справи. Його розвиток породжує нові можливості, але водночас висуває серйозні етичні виклики» [7, с. 70]. Т. Кучмійова говорить, що «важливо мати розуміння цифрових технологій для соціального благополуччя, соціальної інтеграції та усвідомлювати вплив даних технологій на навколишнє середовище та їх соціальне використання» [14, с. 70].

У процесі духовно-практичної діяльності людина перетворює природні й соціальні об'єкти, її емоційність, гуманізм, творчість є тими характерними рисами, які вказують на її перевагу над штучним інтелектом – «цифровою робочою силою» [3, с. 275]. М. Козловець зазначає, що «новітні технологічні застосунки, злиття технологій штучного інтелекту, генної інженерії та робототехніки стирають межі між фізичним, цифровим та біологічним світами, впливають на біологічну, соціальну, ментальну й духовну сутність людини» [10, с. 61]. Дослідники підкреслюють, що «розвиток мережевих характеристик соціальної реальності та відповідні трансформації ведуть до фрагментації суспільства і людини, перетворення останньої із цілісної особистості в часткову функцію, до втрати її суб'єктності» [5, с. 28]. «Людина все більше і більше сприймає себе через цифровізацію, віртуальність,

зумовлюючи таким чином руйнування цілісності особистості» [20, с. 17]. «В умовах цифрового суспільства значна частка повсякденних соціальних практик переходить в інтернет-простір, активізуючи нові форми комунікації, споживання, пізнавально-освітніх, розважальних та інших аспектів життя» [15, с. 140]. Отже, стрімкий розвиток цифрових технологій впливає на всі сфери життєдіяльності людини, має вплив на її фізичне, психічне здоров'я.

«ШІ має величезні можливості для поліпшення якості життя суспільства – зробити життя людей простішим і підвищити його якість», а також «всієї інфраструктури для транспорту, телекомунікацій, охорони здоров'я, освіти» [27, с. 262]. Широке застосування штучного інтелекту, підкреслює С. Кравчук, може допомогти «в аналізі та пошуку інформації, що робить її більш доступною для широкого кола людей, створювати та поширювати контент, який раніше був недоступний через технічні або фінансові обмеження, може сприяти створенню нових галузей та появі нових професій, які потребують спеціалістів з обслуговування та розроблення ШІ-технологій тощо» [12, с. 104–105]. Але сучасна людина має здатність не тільки технічно розвиватися, але й змінювати власну природу, і навіть людство може себе знищити, якщо не буде враховувати ризики, які можуть виникнути в результаті створення на основі сапієнс, як зазначає Ю. Харарі, інтелектуально розвиненої «свідомості», наслідки якої можуть бути непередбачуваними [30].

Цифровізація суспільства зумовлює трансформацію людської діяльності, переводить її у віртуальний простір – «інтернет-практики», одночасно спостерігається зміна ментальності, ціннісних орієнтацій людини. Сучасні дослідники раціональності зауважують, що на стадії проєктування складних систем, моделювання необхідних умов для їх функціювання, втілення у практику нових ідей щодо штучного інтелекту науковцям необхідно «практикувати екскурс в історію зародження раціональності, в еволюцію етапів її розвитку, уважно і неупереджено аналізувати отримані результати і лише після цього втілювати їх у проєктні завдання» [26, с. 17]. Необхідним завданням для науковців у розробленні штучного інтелекту повинен бути «контроль процесу прийняття рішень у розв'язанні поставлених завдань згідно з отриманим досвідом та законами й правилами життєдіяльності людини, зокрема духовно-моральними цінностями людства» [27, с. 267].

Інформаційні технології, цифровізація, штучний інтелект сформували нову реальність сучасного світу, їх широке використання змінює соціально-культурний простір. Технології штучного інтелекту впливають на соціальне, духовне буття людини, відкривають для людської цивілізації нові можливості для її розвитку, але одночасно можуть призвести до формування деструктивних соціальних феноменів, ускладнювати взаємовідносини між людьми, адаптацію до мінливого соціально-технологічного середовища, руйнувати соціальні зв'язки та призводити до соціального відчуження людини.

Отже, розгляд раціональності в соціокультурному вимірі дозволяє визначити ефективні шляхи розвитку суспільства в перспективі, де цифрові технології і штучний інтелект будуть сприяти покращенню життєдіяльності та добробуту людей.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Раціоналізм наголошує на здатності людського розуму пізнавати та перетворювати світ, однак сучасна реальність свідчить, що не всі проблеми можна розв'язати, лише покладаючись на логіку та науку. Поширення в сучасному суспільстві цифрових технологій, застосування штучного інтелекту в діяльності людини ставить перед людством нові виклики. Технічні досягнення, технології є результатом раціонального мислення, але вони можуть призводити до непередбачуваних наслідків, що вимагає їх філософського осмислення.

Штучний інтелект нині здатен впливати на всі сфери діяльності людського життя, його застосовують в економіці, освіті, медицині, мистецтві, управлінні, він здатен діяти

набагато ефективніше, ніж людина, може здійснювати аналіз великих обсягів даних, виконувати різні функції, але йому не доступне усвідомлення наслідків власних дій, воля, критичне мислення, творчість, ті якості, які притаманні людині. Для того щоб запобігти можливим негативним наслідкам використання цифрових технологій і штучного інтелекту, необхідно розробляти стратегії їх впровадження, орієнтуватися на суспільні духовно-моральні цінності, правові аспекти їх використання.

Список використаної літератури

1. Блаженний Аврелій Августин (n.d.). Про град Божий. URL: https://blagovist.info/vybranipratsi-sviatykh/pro-hrad-bozhyy-knyha-1 (дата звернення: 24.10.2025).
2. Бронніков Л.В. Філософські аспекти трансформаційних процесів у сучасній науці. Актуальні проблеми філософії та соціології. *Науково-практичний журнал.* Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2021. Вип. 33. С. 13–17.
3. Воронкова В.Г., Нікітенко В.О. Філософія цифрової людини і цифрового суспільства: теорія і практика : монографія. Львів : Торунь : Liha-Pres, 2022. 460 с.
4. Гегель Георг, Вільгельм, Фридрих. Феноменологія духу / пер. П. Таращук ; ред. пер. Ю. Кушаков. Київ : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2004. 548 с
5. Гриценко А., Бурлай Т. Вплив цифровізації на соціальний розвиток. *Економічна теорія.* 2020. № 3. С. 24–51. URL: https://etet.org.ua/docs/ET_20_3_24_uk.pdf (10.11.2025).
6. Данкаліч Р.І. Криза раціонального мислення в західноєвропейській філософії. *Актуальні проблеми філософії та соціології : Науково-практичний журнал.* Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2022. С. 35–40.
7. Дятлова І., Патлайчук О., Ступак, О. Етичні виклики та перспективи філософії штучного інтелекту у XXI столітті. *Науково-теоретичний альманах Грані*. Дніпро : Вид-во Дніпровського нац. ун-ту імені Олеся Гончара, 2025. Вип. 28 (2). С. 66–71.
8. Єрмоленко А. Концепт раціональності в соціології Макса Вебера та його вплив на сучасні соціальні науки. *Філософська думка.* Київ, 2021. Вип. 1. С. 37–56.
9. Іммануїл Кант. Критика практичного розуму / пер. з німецької: І. Бурковський. Київ : Юніверс, 2004. 240 с.
10. Козловець М. Технології штучного інтелекту та їх вплив на буттєвість людини. *Humanities Studies.* Запоріжжя : Вид-во Запорізького нац. ун-ту, 2024, Вип. 19 (96). С. 55–66.
11. Колесніков М.П., Колеснікова А.М. Філософія і наукові типи раціональності (феноменологічний аспект). *Філософія і сучасність : наук.-теорет. і практ. журнал.* Харківська держ. академія дизайну і мистецтв. Харків, 2012. Вип. 7. С. 19–31.
12. Кравчук С. Вплив штучного інтелекту на права людини та загальні рекомендації для сталого втілення. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: «Юридичні науки».* Львів, 2024. Вип. 3 (43). С. 101–110.
13. Кун Томас. Структура наукових революцій. Київ : Port-Royal, 2001. 228 с.
14. Кучмійова Т.С. Вплив цифрових технологій на сучасне суспільство: трансформаційні аспекти. *Електронне наукове фахове видання з економічних наук «Modern Economics».* Миколаїв : Вид-во Миколаївського нац. аграрного ун-ту, 2023. Вип. № 41. С. 67–72.
15. Мачуліна І.І. Вплив цифровізації на соціальні практики молоді: основні тенденції та ризики. *Актуальні проблеми філософії та соціології : Науково-практичний журнал.* Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2025. С. 140–146.
16. Мельник В. Науковий раціоналізм: філософські виміри. *Вісник Львівського університету. Серія : Філос.-політолог. студії.* Львів, 2021, Вип. 38. С. 9–20.
17. Моравецький О. Раціоналізм як методологічна основа філософії Нового часу. *Вісник Львівського університету. Серія : Філос.-політолог. студії.* Львів, 2020. Вип. 31. С. 70–75.

18. Моравецький О.М. Філософсько-світоглядна проблема раціональності. *Актуальні проблеми філософії та соціології : Наук.-практ. журнал.* Вид-во нац. ун-ту «Одеська юридична академія». Одеса, 2019. Вип. 24. С. 40–45.
19. Нікітенко В., Воронкова В., Кивлюк О., Олексенко Р., Сухенко В. Філософська рефлексія про штучний інтелект та його вплив на розвиток суспільства, людини та освіти. Humanities Studies. Запоріжжя : Вид-во Запорізького нац. ун-ту, 2024. Вип. 19 (96). С. 67–76.
20. Огороднійчук Ю.Й. Цифрова цивілізація як середовище нових типів відчуження: соціально-філософський аналіз. *Вісник гуманітарних наук. Серія: Філософія.* Житомир, 2025. С. 1–22.
21. Платон. Держава / пер. з давньогрец. Дзвінка Коваль. 2-ге вид., перероб. Львів : Апріорі, 2021, 457 с.
22. Поппер Карл. Логіка наукового відкриття. Огляд деяких фундаментальних проблем / пер. з англ. під кер. О.Є. Оліфер. *Актуальні проблеми духовності.* 2021. Вип. (22). С. 170–192.
23. Попович М.В. Раціональність і виміри людського буття. Київ : Сфера, 1997. URL: https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/84381b34-7529-4401-8202-3a07ba51a200/content (дата звернення: 20.11.2025).
24. Потіщук О.О., Франко Н.О., Сторожик М.І. Раціональність як логічна форма мислення у філософії та науковій діяльності. *Освітній дискурс : збірник наукових праць.* Національний педагогічний університет імені М.П Драгоманова. Київ : ТОВ «Науково-інформаційне агентство Наука-технології-інформація», 2025. Вип. 53. (3–4). С. 62–70.
25. Розумна Ю.В. Історія філософії: пізня античність, середні віки. Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія». Київ : НаУКМА, 2025. 245 с.
26. Сидоренко А.П., Макуха С.Н., Коваленко Е.А. Раціональність як філософська проблема та дієвий чинник формування економіки знань. Економічна теорія та історія економічної думки. *Вісник соціально-економічних досліджень*. Одеса, 2020. Вип. 1 (72). С. 11–24.
27. Стратегія розвитку штучного інтелекту в Україні : монографія / А.І. Шевченко та ін. Київ : ІПШІ 2023. URL: https://jai.in.ua/archive/2023/ai_mono.pdf (15.11.2025).
28. Ніцше Ф. Так мовив Заратустра. Книжка для всіх і ні для кого / пер. з нім. А.В. Савченко ; худож.-оформлювач О.А. Гугалова-Мєшкова. Харків : Фоліо, 2019. 253 с.
29. Тихолаз А. «Метафізика» Арістотеля: її склад та історична доля. URL: https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/f6466efb-2bf5-42a7-8225-330a33dd0d18/content (02.11.2025).
30. Харарі Ювал Ной. Sapiens: Людина розумна. Коротка історія людства / пер. з англ. О. Дем'янчука ; 3-тє вид. Київ : Форс Україна, 2022. 544 с.
31. Філософський енциклопедичний словник / за ред. В.І. Шинкарука (гол. редкол.) та ін ; Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України. Київ : Абрис, 2002. 742 с.
32. Zhang C. The Evolution of Rationality and Modernity Crisis. Sociology Mind. 2013. Vol. 3, No. 2. P. 179–184.
33. Schelling F.W.J. The Philosophy of Art. Edited, translated, and introduced by Douglas W. Stott. Foreword by David Simpson. First Edition. Minneapolis, University of Minnesota Press, 1989, 342 p.
34. Schopenhauer A. The World as Will and Representation. 2017. URL: https://antilogicalism.com/wp-content/uploads/2017/07/schopenhauer-the-world-as-will-and-representation-v2.pdf (17.11.2025).
35. Thomas Aquinas. The Summa Theologica Translated by Fathers of the English Dominican Province. URL: https://www.documentacatholicaomnia.eu/03d/1225-1274,_Thomas_Aquinas,_Summa_Theologiae_%5B1%5D,_EN.pdf> (10.11.2025).

HISTORICAL-PHILOSOPHICAL ANALYSIS OF RATIONALITY AS A FORM OF THINKING AND SCIENTIFIC KNOWLEDGE AND THE IMPACT OF DIGITAL TECHNOLOGIES AND ARTIFICIAL INTELLIGENCE ON HUMAN DEVELOPMENT

Roman Bogachev, Tamara Rudenko, Hanna Kostromina, Vladyslav Bezpalko
National Technical University of Ukraine
"Ihor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute",
Faculty of Sociology and Law, Department of Philosophy
Beresteyskyi ave., 37, 03056, Kyiv, Ukraine
https://orcid.org/0000-0002-6684-4674 , https://orcid.org/0000-0003-2430-2225 ,
https://orcid.org/0000-0002-4822-4914, https://orcid.org/0009-0002-7586-9029

The article considers the concept of "rationality", carries out a historical and philosophical review of the problem of rationality, determines that the development of rationality originates from the era of Antiquity. The fundamental philosophical provisions of the methodology of scientific knowledge were laid down by such prominent philosophers as: Aristotle, G. Galileo, M. Copernicus, J. Bruno, M. Kuzansky, F. Bacon, R. Descartes, I. Newton, G. Leibniz, I. Kant, G.V.F. Hegel, K. Popper, T. Kuhn, R. Carnap, etc. Today, the problem of rationality is also considered by both foreign and domestic philosophers. The philosophical understanding of scientific rationality is based on the understanding of scientific truth, the definition of its criteria, the basic concepts of its existence, and the methodology of scientific research.

Philosophy and science apply logical thinking, build a rational perception of the world, consider the laws of the existence of nature, man, society, thinking. The main feature of rationality is defined as the interpretation of being with the help of reason. Philosophy as reflective thinking, which is able to realize itself in its attitude to reality, determines various forms of human being, while science helps a person solve theoretical and practical issues.

The study examines the impact of digital technologies and artificial intelligence on human development. Artificial intelligence today is one of the most important science-intensive technologies, it has a significant impact on various aspects of human life. It is developing rapidly and this creates new challenges for a person. The authors analyze the impact of the development of artificial intelligence on human life, determine both positive and negative aspects of the development of digital technologies.

Key words: rationality, thinking, mind, consciousness, cognition, science, scientific knowledge, truth, reflection, information, digital technologies, artificial intelligence, virtual practices, man, society, digitalization, virtual space, socio-cultural space.

Дата першого надходження рукопису до видання: 22.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 16.12.2025
Дата публікації: 30.12.2025

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 63, с. 38–44
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 63, p. 38–44

УДК 316.74:2(477)
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.63.4

РЕЛІГІЙНА СКЛАДОВА СУСПІЛЬНОЇ РЕЗИСТЕНТНОСТІ: УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ

Ірина Богачевська
Національний транспортний університет,
факультет економіки та права, кафедра філософії та педагогіки
вул. М. Омеляновича-Павленка, 1, 02000, м. Київ, Україна
https://orcid.org/0000-0002-8858-4228

У статті розглядається поняття релігійної резистентності, усталена дефініція якого в українському релігієзнавстві після початку російсько-української війни розширюється та розмивається через значну політизацію та гостру суспільну актуальність національного спротиву гібридній війні у всіх сферах соціального життя, зокрема й у релігійному полі. Релігійна резистентність суспільством осмислюється крізь призму суспільної резистентності, громадянської стійкості та національної свідомості. Визначаються межі використання поняття «релігійна резистентність» у контексті зміцнення соціальної стійкості України підчас війни, аналізується співвідношення понять «релігійна резистентність» і «соціальна резистентність». Доводиться, що в релігієзнавстві може продуктивно використовуватися поняття релігійної резильєнтності, якщо резильєнтність окремого вірянина або релігійної інституції загалом розуміється як здатність, зберігаючи автентичність (цінності) і підтримуючи адекватність (поведінкову адаптацію), відповідати на виклики та протидіяти загрозам. Автор доходить висновку, що використання терміна «релігійна резистентність» в аналізі релігійної ситуації в країні наразі є не досить коректним, адже не охоплює всіх аспектів зумовленості релігійної ситуації в країні суспільно-політичним та воєнним дискурсом сьогодення. Його краще вживати в дослідженнях індивідуальної когнітивної стійкості вірян конкретної релігії в протидії екзистенційним викликам. У контексті ж забезпечення національної безпеки Української Держави продуктивніше використовувати термін «релігійний складник суспільної резистентності (стійкості)», адже він адекватніше схоплює багатовимірність взаємовпливів у трикутнику Держава – Релігія – Громадянське суспільство, що сприяє побудові ефективних моделей взаємодії цих соціальних інституцій задля підвищення стійкості нашої країни, збереження її суверенітету й національної духовної культури.

Ключові слова: гібридна війна, релігійне поле, релігійна резистентність, соціальна резистентність, релігійна резильєнтність, релігійна складова частина суспільної резистентності (стійкості).

Більше десяти років РФ веде безпрецедентну гібридну війну з Українською державою та народом. За цей час наш народ став зразком стійкості, мужності й героїзму. Але ця війна виявила «області найбільшої внутрішньої уразливості», куди скеровані гібридні невійськові атаки агресора, серед яких поряд із внутрішньополітичною сферою, зовнішньо залежними галузями економіки, медіасередовищем [1, с. 4] під ударом опинилася національна ідентичність. Спробам дискредитації з боку ворожої пропаганди та дезінформації системно піддаються українська історія, мова, культура, а також незалежна православна церква. Релігійне поле України намагаються зробити ареною суспільної дестабілізації, використовуючи для цього внутрішній православний розкол, закладений в українське суспільство як міна уповільненої дії ще з часів створення незалежної держави. Це актуалізує проблему релігійної стійкості, (резистентності, резильєнтності) і необхідність чіткої дефініції цього поняття.

© Богачевська І., 2025

Релігійна стійкість (резистентність) як «непохитне стояння у вірі» фіксується, сакралізується й всіляко підтримується всіма релігіями світу. Згадаємо лише пантеон християнських святих, більшість якого становлять мученики за віру, які прийняли смерть, але не відріклися від власних релігійних переконань. У цьому контексті релігійна резистентність є усталеним богословським та релігієзнавчим поняттям. Але в українському релігієзнавстві після початку російсько-української війни це поняття поступово розширюється, а його межі дещо розмиваються через значну політизацію та гостру суспільну актуальність національного спротиву гібридній російській навалі у всіх сферах соціального життя, зокрема й в релігійному дискурсі. Наразі релігійна резистентність суспільством осмислюється крізь призму суспільної резистентності, громадянської стійкості та національної свідомості.

Релігійна стійкість із початку повномасштабної гібридної війни все більше сприймається в українській науковій спільноті та громадянському суспільстві як складова частина когнітивної резистентності особистості та суспільства, яка передбачає передусім стійкість до деструктивних ідеологем, які загрожують наразі самому існуванню віри, конфесії, релігійної громади, вірянина як члена суспільства та громадянина України. Насамперед це стосується спротиву так званому «руському міру». Але принциповим є те, що проблема релігійної резистентності в релігійному полі сучасної України стосується всіх без виключення релігійних конфесій, об'єднань та деномінацій, які потрапили в реалії повномасштабної війни.

«Маємо не допустити, щоб хтось у світі засумнівався у стійкості України. Українці пройшли вже тисячу днів цієї війни. Не зламалися. Не здалися. Не втратили державності», – так розпочав президент Володимир Зеленський свій виступ у Верховній Раді України, представляючи у 1000-й день повномасштабної російсько-української війни внутрішній «План стійкості»» [4]. Кожне релігійне об'єднання, кожна громада на українських теренах сьогодні також змушена мати свій «план стійкості». А релігієзнавці, спостерігаючи релігійну ситуацію в країні, що майже чотири роки виборює свою незалежність, шукають найточнішу дефініцію поняття релігійної резистентності в контексті українських воєнних реалій.

Отже, **метою статті** є визначення меж використання поняття «релігійна резистентність» у контексті зміцнення соціальної стійкості України під час війни, співвідношення понять «релігійна резистентність» і «соціальна резистентність» у сучасному релігійному полі України. Оскільки ґрунтовна наукова рефлексія трансформацій релігійної ситуації та державно-конфесійних взаємин під час війни, що триває, є неможливою, головною методикою релігієзнавчих досліджень наразі є включене спостереження, засноване на аналізі доступних відкритих джерел, дискусіях з експертами й опитуваннях свідків подій. Але навіть неупереджена фіксація фактів у сучасних умовах закладає підвалини подальшого теоретичного осмислення величезного суспільного катаклізму, в епіцентр якого попали українські віряни та їхні релігійні об'єднання.

Релігійна резистентність в історичному контексті – поняття не стільки соціальне, скільки індивідуальне, яке є одним із виявів когнітивної резистентності особистості, під якою розуміється здатність особистості триматися власного світогляду, захищати власну картину світу, духовну ідентичність від дестабілізації, а також адаптувати їх відповідно до викликів часу на основі власного досвіду прожиття тієї або іншої екзистенційної ситуації. Причому адаптація в контексті релігійної віри особистості в жодному разі не означає «духовний компроміс» щодо інвазивних ідеологем або інших світоглядних елементів, що агресивно нав'язуються ззовні.

Забезпечення релігійної резистентності індивіда або громади чи конфесії завжди було завданням конфесійної теології. Саме богослови всіх релігій чи деномінацій прискіпливо вивчали ворожі ідеї, аргументацію опонентів, манеру їхньої проповіді та комунікації

з вірянами, а потім розвінчували ворожі ідеї, вели контрпропаганду, вживали заходів проти прозелітизму тощо. Але ця війна не дарма визначається як гібридна. Експансія «руського міра» не ведеться в суто богословській галузі й не обмежується релігійною сферою. Церква, яка добровільно стала служницею ФСБ, не здатна продукувати богословські ідеї, конкурентоспроможні в православному світі. Проте імперські геополітичні ідеї продукує вдало, політизуючи російське православ'я, доводячи свою корисність режиму, сакралізуючи реваншистські амбіції кремлівської влади. Тому спротив цим ідеям відбувається саме в площині громадянської, а не богословської позиції православних (і не лише православних) вірян в Україні.

У випадку російської гібридної агресії одночасно не лише йде фізичний захват територій, українцям намагаються всіма доступними засобами прищепити псевдоправославну ідеологему «руського міра», посткомуністичне імперське сприйняття геополітики з метою «відродження величі СРСР», поняттям «єдиного слов'янського народу» відміняється українська національна ідентичність тощо. У цьому ідеологічному конгломераті всі компоненти взаємопов'язані й підкорюються агресивній загарбницькій меті та завданню знищити українців як націю.

Тому в контексті аналізу спротиву українців гібридній ідеологічній та військовій експансії використання терміна «релігійна стійкість (резистентність), на нашу думку, дещо звужує дослідницьке поле, вириває релігійну резистентність із широкого соціально-політичного та ідеологічного контексту, який враховує термін «релігійний складник суспільної резистентності».

Прикладом індивідуальної форми релігійної резистентності є доля сумнозвісних вірян-протестантів зі Слов'янська [8]. Таку резистентність проявляють сьогодні Свідки Єгови, які опинилися на окупованих територіях і зіткнулися із забороною діяльності своєї Церкви в державі-агресорці. Але все ж таки у воєнній Україні релігійна резистентність сприймається насамперед як феномен соціально-політичної природи.

Оскільки не потребує доказів той факт, що релігійна стійкість є складником соціальної стійкості, адже релігійне життя є невід'ємною складовою частиною суспільного життя, маємо визначити, що розуміється під ширшим поняттям «соціальна резистентність (соціальна стійкість)».

«Соціальна стійкість – здатність суб'єкта – окремої особи, спільноти, організації або природної системи – підготуватися до можливої дестабілізації, відновитися після потрясінь, а також адаптуватись і зростати на основі досвіду, отриманого в результаті дестабілізуючих подій» [1, с. 5–6]. Вона виявляється на особистісному, сімейному, громадському та інституційному рівнях. Це поняття охоплює всі сфери людського життя, що, зокрема, фіксується в концепції «multisystemic resilience» (мультисистемної життєстійкості).

Психологічні дослідження стверджують, що під час надзвичайної ситуації соціальна група набуває спільної ідентичності, яку поділяє більшість її членів (shared identity). Ця спільна ідентичність вибудовується на основі уявлень про переживання спільної долі (common fate) [9]. Отже, всі громадяни України наразі формують резильєнтну соціальну ідентичність людей, що переживають війну. Разом із тим люди, які входять до спільнот, сформованих до війни, зокрема вже поєднані спільним світоглядом, цінностями способом життя та інтересами в релігійну громаду, в ситуації переживання common fate з громадянами країни – представниками інших релігій та атеїстами проявляють не лише релігійну, але й соціальну резистентність.

У цьому контексті можемо говорити про соціальну стійкість релігійної громади, засновану на приналежності, згуртованості, зв'язаності та колективній ефективності її

членів [2, с. 9–10]. Але виникає низка питань. Чи обмежується соціальна резистентність релігійної громади в умовах війни її здатністю адаптуватися до важких та непередбачуваних побутових умов, організувати культову практику під час повітряних тривог, обстрілів, відсутності світла тощо? Чи вона розповсюджується на здатність протистояти агресивній російській пропаганді, що торкається багатьох сфер суспільного життя, історичної пам'яті, культури, геополітики тощо, а не лише суто теологічних питань?

Видається, що під час пошуку відповідей на ці та подібні питання досліднику краще використовувати поняття «релігійний складник суспільної резистентності» українців як таке, що враховує широкий соціально-політичний контекст гібридної війни.

Що збільшує соціальну резистентність релігійної громади, деномінації, Церкви, конфесії? На основі аналізу експертної думки можемо виокремити декілька факторів.

Передусім – це адаптивність, тобто здатність до рішень, які підвищують стабільність, дозволяють виходити зі світоглядних та суспільних криз, знаходити спільні рішення для подолання суспільних проблем та уникнення кризових ситуацій.

По-друге – це формування спроможності релігійної організації, громади, окремого вірянина, релігійної інфраструктури адекватно реагувати на ризики, обмежувати та справлятися з наслідками несподіваних подій, відновлюватися, реорганізовуватися, вчитися на набутому досвіді та навіть розвиватися в умовах постійних змін.

У цьому контексті соціальна резистентність релігійної організації в умовах повномасштабної війни постає максимально широким завданням не тільки із захисту життя вірян і церковного майна, забезпечення можливості повноцінного релігійного життя, але й розвитку релігійних громад. Це потребує налагодження ефективної системи вертикальної та горизонтальної взаємодії й комунікації як у середині окремих релігійних громад, так і релігійних організацій загалом, а також ефективної системи державно-релігійних взаємин.

«Соціальна стійкість – це категорія національної безпеки, приміром, у різних країнах розбудова соціальної стійкості є одним зі складників формування політики у сфері уникнення загроз» [7]. Державна влада за часи повномасштабної війни чи не вперше за роки Незалежності усвідомила важливість релігійного складника для забезпечення національної безпеки держави і підкріплює це розуміння конкретними діями щодо колаборантів у рясах. Війна продемонструвала також відсутність ефективної системи комунікації та взаємодії держави та релігійних організацій, слабкість нормативної бази щодо регуляції діяльності іноземних релігійних організацій в Україні, відсутність ефективного механізму виконання державних законів та судових рішень у релігійній сфері. Але разом із тим воєнний стан певною мірою розв'язує державі руки для швидкого й безкомпромісного вирішення наболілих суспільних питань, що десятиліттями накопичувалися в релігійному полі країни, зокрема щодо деструктивного впливу РПЦ, а через неї ФСБ РФ, на духовне життя українців.

Щодо забезпечення національної безпеки країни в умовах гібридної війни велику роль відіграє моніторинг громадської думки та настроїв населення на прифронтових, тимчасово окупованих територіях і в тилу. У цьому контексті визначення релігійного складника соціальної резистентності населення також актуалізується. І тут доцільно аналізувати не релігійну резистентність, тому що її проявів не так багато і її важче фіксувати, а саме релігійний складник соціальної резистентності населення, який корелюється з конфесійною мапою країни. До речі, прояви колабораціонізму вірян і кліру також чітко корелюють із нею.

Вважається, що в часи екзистенційних випробувань люди частіше відкривають серця Богові. І хоча соціологи не констатують збільшення релігійності українців з початку повномасштабної війни, Церква і ЗСУ є соціальними інституціями, яким найбільш довіряють громадяни України [5]. Як це не парадоксально, але умови війни дають усім українським

релігійним організаціям шанс зміцнити або втратити свою соціальну резистентність через свій суспільний авторитет, довіру громадянського суспільства, розвинутися або занепасти, оскільки авторитет тієї чи іншої Церкви напряму пов'язаний з її суспільним капіталом – кількістю вірян. Причому 11 років війни вже дозволяють зробити висновки.

Можна констатувати, що найвпливовіша до війни релігійна сила країни – УПЦ МП – стрімко втрачає авторитет і паству. Народ України не прощає цей Церкві ганебної колаборації з ворогом і нехтування національною позицією власних вірян. На тлі падіння авторитету УПЦ МП і значного зменшення кількості її громад стабільно зростає авторитет українських протестантських Церков, які своєю потужною каритативною та волонтерською діяльністю, військовим капеланством тощо заробили собі щиру повагу суспільства. У протистоянні УПЦ МП та ПЦУ остання повільно набирає кількість вірян, але «боротьба за електорат» і безпідставні сподівання на певний протекціонізм з боку держави дещо гальмують розкриття потенціалу молодої національної Церкви, яка мала б активніше проявлятися в суспільстві, стомленому війною, яке потребує пастирства як на фронті, так і в тилу. Активну каритативну діяльність, зокрема в прифронтових районах і на деокупованих територіях, проводять українські католики та УГКЦ. Достойно проявляють себе мусульманські громади, зокрема об'єднання Умма, очільник якого шейх Саїд Ісмагілов, склавши духовні повноваження, працює військовим капеланом на фронті, відкрито демонструючи власну громадянську та духовну позицію. Активну соціальну позицію демонструють іудейські громади, які впроваджують в Україні ізраїльський досвід функціювання релігійних громад в умовах багаторічного воєнного стану. Не згортають свою діяльність малочисельні та нетрадиційні для України релігійні деномінації. Так, у воєнному Києві кришнаїти святкують 30-річчя безкоштовно відкритої для всіх Ведичної академії та годують нужденних у рамках багаторічної благодійної акції «Їжа для життя».

Усе це дозволяє констатувати, що в умовах гібридної війни більшість українських релігійних організацій демонструє високий ступень суспільної стійкості, здатність ефективно протистояти дестабілізації, адаптуватися до воєнних умов і знаходить нетрадиційні форми розв'язання проблем, посилює комунікацію з вірянами, застосовує інноваційні підходи до організації душпастирської та каритативної діяльності на благо народу України.

У релігієзнавчому дискурсі цілком слушно також застосовується набагато глибше розроблене в гуманітаристиці поняття резильєнтності, яку часто вважають тотожнім стійкості. Не будем зупинятися на розмежуванні понять «резилієнс» як процес, «резильєнтність» як здатність або стан та «життєстійкість», яке проводять психологи [2]. Лише констатуємо, що поняття «резильєнтність» не є синонімом поняття «стійкість», оскільки це характеристика особи або соціальної групи, яка насамперед позначає здатність «прогнутися під дією тиску несприятливих зовнішніх факторів, але не зламатися, а якщо й зупинитися, то лише для того, аби переструктуруватися і продовжити своє життя, набувши нового досвіду, бачення та сенсів» [6]. Ключовими параметрами тут є адаптивність і здатність до відновлення без втрати самобутності (у нашому контексті релігійної ідентичності).

Поняття релігійної резильєнтності, на нашу думку, може продуктивно використовуватися в релігієзнавстві, якщо резильєнтність окремого вірянина або релігійної інституції загалом «інтерпретується як здатність давати відповідь на виклики, протидіяти загрозам, зберігаючи автентичність (цінності) і набуваючи адекватність (поведінкову адаптацію)» [3, с. 76].

Розвиваючи ідею українських дослідників М. Белинської та О. Корольчука, які пропонують трактувати поняття національної резильєнтності як «здатність соціальної системи будувати нормальне, повноцінне життя в складних умовах, здатність суспільства

протистояти викликам і кризам у різних сферах суспільного життя шляхом внесення змін і адаптації без шкоди для основних цінностей суспільства та інститутів» [3, с. 76], С. Пирожков, Є. Божок і Н. Хамітов ще до початку повномасштабної війни розробили концепт «цивілізаційна суб'єктність», який дозволяє визначити критерій національної резильєнтності країни та її держави і є фундаментальною складовою частиною національної безпеки. Але в українському релігієзнавстві, на жаль, практично не розроблено концепту «національна релігійна суб'єктність», який акцентував би увагу на релігійному складникові суб'єктності країни як фактора збереження її національної ідентичності та суверенітету, резильєнтності та безпеки. Для України національна релігійна суб'єктність знаходиться одночасно під внутрішньою (розкол українського православ'я) та зовнішньою (деструктивний вплив РПЦ) загрозами. Такий концепт має бути методологічно обґрунтований у контексті попередження на національному рівні конфліктних та кризових ситуацій на релігійному тлі з урахуванням стрімкої політизації релігії та використання релігійного фактора як знаряддя гібридної війни, що, на жаль, не припиниться після закінчення збройного протистояння з агресором.

Отже, можна зробити висновок, що використання терміна «релігійна резистентність» в аналізі релігійної ситуації в країні в умовах повномасштабної гібридної війни є не досить коректним. Він не охоплює всіх аспектів зумовленості релігійної ситуації в країні суспільно-політичним та воєнним дискурсом сьогодення. Його краще вживати в контексті дослідження індивідуальної когнітивної стійкості вірян конкретної релігії в умовах екзистенційних викликів часу.

У контексті забезпечення національної безпеки Української Держави продуктивнішим також є використання терміна «релігійний складник суспільної резистентності (стійкості)», оскільки він адекватніше показує всю багатовимірність взаємовпливів у трикутнику Держава – Релігія – Громадянське суспільство, що сприяє побудові ефективних моделей комунікації та взаємодії цих соціальних інституцій, скерованих на підвищення стійкості нашої країни, збереження її суверенітету й національної духовної культури.

Список використаної літератури

1. Булек М., Луцевич О. Стійка Україна: Захист суспільства від російської агресії. Research Paper. London : Royal Institute of International Affairs, 2018. URL: https://www.chathamhouse.org/publication/civil-society-under-russias-threat-building-resilience-ukraine-belarus-and-moldova/
2. Кокун О.М., Мельничук Т.І. Резилієнс довідник : практичний посібник. Київ : Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2023. 25 с.
3. Пирожков С.І., Божок Є.В., Хамітов Н.В. Національна стійкість (резильєнтність) країни: стратегія і тактика випередження гібридних загроз. *Вісник Національної академії наук України*. 2021. № 8. С. 74–82.
4. «План стійкості» України від президента Зеленського. Що у ньому? URL: https://np-resilience.com.ua/articles/plan-stijkosti-ukrainy-vid-prezydenta-zelenskoho-shcho-u-nomu/
5. Разумков Центр. Оцінка громадянами ситуації в країні та дій влади, довіра до соціальних інститутів (лютий–березень 2023 р.). URL: https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-ta-dii-vlady-dovirado-sotsialnykh-instytutiv-liutyi-berezen-2023r
6. Резильєнтність: як розвинути стійкість особистості в умовах життєвих викликів. URL: https://tr.cdc.gov.ua/news/rezylyentnist-yak-rozvynuty-stijkist-osobystosti-v-umovah-zhyttyevyh-vyklykiv/

7. Соціальна стійкість. Відкритий православний університет. URL: https://oou.org.ua/2021/11/15/soczialna-stijkist/
8. Четверо християн-євангелістів були закатовані та розстріляні у Слов'янську URL: https://www.jfp.org.ua/rights/porushennia/violation_categories/porushennia-prava-na-svobodu-virospovidannia/rights_violations/pavenko
9. Drury J., Cocking Ch., Reicher S. The Nature of Collective Resilience: Survivor Reactions to the 2005 London Bombings. *International Journal of Mass Emergencies and Disasters*. 2009. № 27. P. 66–95.

RELIGIOUS COMPONENT OF SOCIAL RESISTANCE: THE UKRAINIAN CONTEXT

Iryna Bogachevska
National Transport University,
Faculty of Economics and Law, Department of Philosophy and Pedagogy
M. Omelianovych-Pavlenko str., 1, 02000, Kyiv, Ukraine
https://orcid.org/0000-0002-8858-4228

The article examines the concept of religious resistance, whose established definition in Ukrainian religious studies has expanded and become blurred after the beginning of the Russian-Ukrainian war due to the significant politicization and acute social relevance of national resistance to hybrid warfare in all spheres of social life, including the religious field. Religious resistance is interpreted by society through the lens of social resistance, civic resilience, and national consciousness. The article defines the boundaries of using the term "religious resistance" in the context of strengthening Ukraine's social resilience during the war and analyzes the correlation between the concepts of "religious resistance" and "social resistance".

It is argued that the concept of religious resilience can be productively applied in religious studies if the resilience of an individual believer or a religious institution as a whole is understood as the ability to respond to challenges and counter threats while preserving authenticity (values) and maintaining adequacy (behavioral adaptation). The author concludes that the use of the term "religious resistance" in analyzing the current religious situation in the country is not entirely appropriate, as it does not encompass all aspects of how the religious sphere is conditioned by the contemporary socio-political and military discourse. It is more suitable for research on the individual cognitive resilience of believers of a particular religion when confronting existential challenges.

In the context of ensuring the national security of the Ukrainian state, it is more productive to use the term "religious component of social resistance (resilience)," as it more accurately captures the multidimensionality of interactions within the State–Religion–Civil Society triangle. This, in turn, contributes to developing effective models of interaction among these social institutions to enhance the resilience of our country and preserve its sovereignty and national spiritual culture.

Key words: hybrid war, religious field, religious resistance, social resistance, religious resilience, religious component of social resistance (resilience).

Дата першого надходження рукопису до видання: 18.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 22.12.2025
Дата публікації: 30.12.2025

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 63, с. 45–55
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 63, p. 45–55

УДК 316:130.2:336.2:004(477)
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.63.5

КОНЦЕПЦІЯ ЦИФРОВОЇ ПОДАТКОВОЇ СИСТЕМИ ЯК ПІДҐРУНТЯ ДЕРЖАВИ СТАЛОГО РОЗВИТКУ В УМОВАХ ПОВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ УКРАЇНИ

Олена Бурашнікова
Запорізький національний університет,
Інженерний навчально-науковий інститут імені Ю. М. Потебні,
кафедра управління та адміністрування,
вул. Фанатська, 10, 69006, м. Запоріжжя, Україна
https://orcid.org/0000-0003-0806-1767

У статті розглядається концепція цифрової податкової системи як ключової платформи забезпечення сталого розвитку України в умовах повоєнного відновлення. **Мета статті** полягає в теоретичному та практичному обґрунтуванні концепції цифрової податкової системи як фундаменту сталого розвитку України в умовах повоєнного відновлення шляхом аналізу філософсько-соціологічних, економічних і технологічних аспектів її впровадження, визначення ключових інструментів цифровізації, оцінки впливу на ефективність податкового адміністрування. **Методологія дослідження.** У статті використано комплексний міждисциплінарний підхід, який поєднує філософсько-соціологічний, економічний та технологічний аналіз цифрової податкової системи. Використано методи: системного, кроскультурного, аксіологічного, антропологічного аналізу. Наголошується, що цифровізація фіскальної сфери виступає стратегічним чинником модернізації державного управління, підвищення прозорості, зміцнення фінансової дисципліни та мінімізації корупційних ризиків. Увага зосереджена на впровадженні інтелектуальних ІКТ-рішень, як-от Big Data, штучний інтелект, блокчейн, автоматизований контроль транзакцій, цифрова ідентифікація платників, що здатні забезпечити ефективне адміністрування податків та формування довіри між державою і громадянами. Показано, що цифрова податкова система стає структурним елементом стратегії сталого розвитку, оскільки підтримує економічну стабільність, сприяє зростанню інвестиційної привабливості та створює умови для відбудови інфраструктури, розширення соціально-економічних можливостей. Обґрунтовано необхідність розроблення національної моделі цифрової податкової системи, що інтегрує найкращі міжнародні практики та відповідає специфіці українського повоєнного контексту. Зроблено **висновок**, що концепція цифрової податкової системи в Україні – це не просто реформування податкових органів, це філософська трансформація держави. В умовах поствоєнного відновлення України вона може стати потужним інструментом для забезпечення сталого фінансового розвитку.

Ключові слова: цифрова податкова система, сталий розвиток, повоєнне відновлення, цифровізація, штучний інтелект, Big Data, податкове адміністрування, прозорість державного управління, соціальна довіра, філософія цифрової трансформації, філософія сталого розвитку.

Постановка проблеми та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Актуальність формування концепції цифрової податкової системи для України в період поствоєнного відновлення зумовлена потребою модернізації фіскальної інфраструктури, підвищення ефективності управління державними фінансами та забезпечення стійких джерел економічного зростання. Цифровізація податкової системи – це не просто технологічна модернізація. Згідно з авторським дослідженням, це «нова філософія державності»: цифрова податкова система може стати фундаментом довіри, прозорості та соціальної справедливості. У контексті поствоєнної України цифровізація – критично важлива для

© Бурашнікова О., 2025

швидкого, ефективного й справедливого відновлення фінансових потоків та державних інститутів. Податкові надходження – це основне джерело ресурсів для відновлення: інвестиції в інфраструктуру, соціальні програми, безпеку тощо [1]. В умовах глибокої трансформації економіки, спричиненої повномасштабною війною, цифровізація податкової сфери виступає ключовим інструментом підвищення прозорості, довіри до державних інституцій і створення сприятливого середовища для бізнесу. Сучасні цифрові платформи, алгоритми штучного інтелекту, автоматизовані системи моніторингу та аналітики дозволяють забезпечити мінімізацію тіньових операцій, прискорити податкові процедури, оптимізувати адміністрування та знизити транзакційні витрати як для держави, так і для платників податків. Це особливо важливо в період післявоєнної реконструкції, коли якість податкового управління безпосередньо впливає на здатність держави залучати інвестиції, фінансувати критичні соціальні та інфраструктурні проєкти, підтримувати малий і середній бізнес і зберігати соціальну стабільність. Обґрунтування концепції цифрової податкової системи як філософії держави сталого розвитку ґрунтується на тому, що фіскальна політика в умовах цифрової економіки перестає бути суто технічною або адміністративною сферою. Вона перетворюється на ціннісно орієнтовану систему взаємодії держави та суспільства, де цифрові інструменти стають засобом забезпечення справедливості, прозорості, підзвітності та відповідального управління природними, фінансовими й людськими ресурсами. Цифрова податкова система в цьому контексті відіграє роль не лише технологічної інновації, а й фундаментального елемента нової філософії державотворення, яка базується на відкритості, аналітичності, громадській участі та орієнтації на довгострокову стійкість. Вона дозволяє перейти від моделі реактивного управління до моделі проактивного розвитку, в якій податкова інформація перетворюється на стратегічний ресурс прогнозування, планування та запобігання економічним ризикам. Концептуалізація цифрової податкової системи як філософії сталого розвитку передбачає визначення її ключових компонентів: інтегрованих цифрових платформ, що забезпечують єдиний податковий простір; систем штучного інтелекту для виявлення ризиків і прогнозування надходжень; блокчейн-технологій для гарантування прозорості транзакцій; інтероперабельності державних реєстрів; механізмів електронної ідентифікації та верифікації платників; а також інклюзивної цифрової податкової культури, що стимулює довіру, відповідальність та усвідомлену взаємодію громадян із державою. Усі ці елементи формують нову модель фіскальної екосистеми, яка здатна забезпечити баланс між економічною ефективністю, соціальною справедливістю та екологічною відповідальністю – трьома базовими вимірами сталого розвитку. Таким чином, концепція цифрової податкової системи в умовах поствоєнного відновлення України виступає не лише технічним засобом модернізації, а й стратегічною парадигмою державного управління, яка інтегрує технологічний прогрес, філософію сталого розвитку та нову логіку взаємодії між державою, суспільством і бізнесом. Вона створює основу для побудови цифрової, інноваційної та стійкої України, готової до глобальних викликів і здатної забезпечити високий рівень добробуту громадян у довгостроковій перспективі [2].

Аналіз останніх досліджень і публікацій із зазначеної теми. Останні дослідження, на які спирається автор, зосереджені на інтеграції Big Data, штучного інтелекту та блокчейну в податкові системи з метою підвищення прозорості, автоматизації адміністрування та стимулювання цифрової трансформації регіонів у повоєнному відновленні України. Зокрема, Ю.Н. Харарі акцентує на тому, що цифрові технології та алгоритми стають фундаментом нового типу державності, де управління фінансовими потоками, податковими процесами та суспільною взаємодією залежить від контролю над даними. Його концепція «dataism» (датиїзму) пояснює, що економіка майбутнього базується на потоках даних,

а податкова система – на їх точності, відкритості й аналітичності. Для України це означає переорієнтацію податкової політики на цифрові моделі прогнозування, автоматизовану звітність і етичне використання даних у державному управлінні [1].

Л. Флоріді є засновником філософії інформації та інформаційної етики. Він вводить концепцію «інфосфери» – глобального простору даних, в якому функціонує сучасна держава. Його підхід дає інтелектуальне підґрунтя для розуміння цифрової податкової системи як частини ширшої цифрової екосистеми держави. Флоріді також підкреслює важливість прозорості, підзвітності та цифрової відповідальності, що є основою для довіри платників податків у період поствоєнного відновлення [9]. В основі досліджень Н. Бострома – ризики та можливості високотехнологічних систем і штучного інтелекту. Його ідеї релевантні для побудови ШІ-орієнтованої податкової системи, здатної прогнозувати надходження, виявляти фінансові порушення та забезпечувати справедливе адміністрування. Бостром наголошує на необхідності контролю й етичного регулювання інтелектуальних систем, що особливо важливо під час впровадження автоматизованих цифрових податкових платформ [1]. У контексті цифрового оподаткування ідеї П.-П. Вербека пояснюють, як цифрові платформи, інтерфейси та алгоритми не лише здійснюють адміністрування, а й виховують податкову культуру, стимулюють відповідальність [10]. Його критична теорія техніки дає змогу розглядати цифрову податкову систему як інструмент демократичного врядування або, навпаки, як потенційний механізм надмірного контролю. Вербек підкреслює необхідність участі громадян у формуванні цифрових політик, що є ключовим принципом сталого розвитку. Е. Гідденс вивчає вплив модернізації та глобалізації на державні системи. Його теорія структурування пояснює, що цифрова держава формується у взаємодії між технологічними структурами та суспільною поведінкою. Для теми цифрового оподаткування це дає основу для розуміння того, як цифрові інструменти змінюють податкову поведінку, довіру та взаємодію «громадянин – держава» [5]. Ці ідеї особливо актуальні для побудови автоматизованої цифрової податкової системи, яка здатна забезпечувати стійкість держави, впроваджувати алгоритмічну прозорість і уникати технократичних перекосів.

Усі згадані вчені формують потужне теоретичне підґрунтя для аналізу: цифрової держави; алгоритмізації управління; цифрової податкової системи; етики та прозорості фіскальних процесів; сталого розвитку держави в цифрову епоху; взаємодії людини і технології в управлінні ресурсами. Їхні концепції дають змогу створити філософську модель цифрової податкової системи, яка не є просто технічним інструментом, а виступає ціннісно орієнтованою основою держави сталого розвитку.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується стаття. Незважаючи на значний науковий інтерес до цифровізації державного управління та модернізації податкових систем, низка ключових аспектів досі залишається недостатньо дослідженою, що й визначає актуальність даної статті. По-перше, у науковому дискурсі практично відсутнє комплексне філософсько-соціологічне осмислення цифрової податкової системи як багатовимірного явища, що одночасно трансформує державу, економіку та соціальні практики. Залишається нерозв'язаним питання ціннісних засад цифрової фіскальної трансформації, зокрема того, яким чином цифрові інструменти формують нові моделі взаємодії між державою, бізнесом і громадянами, змінюють парадигму довіри та відповідальності й впливають на соціальну справедливість і рівність доступу. По-друге, потребує подальшого розроблення проблематика впровадження інтелектуальних технологій, як-от Big Data, штучний інтелект, блокчейн, предиктивна аналітика, у податкову сферу, адже досі не з'ясовано, якою мірою ці технології можуть забезпечити сталий розвиток, зменшити тіньову економіку та інституціоналізувати ефективне повоєнне відновлення.

Не досить дослідженими залишаються також соціальні ризики цифровізації, зокрема питання цифрової нерівності, кібербезпеки, приватності персональних даних і потенційного зростання алгоритмічної асиметрії між державою та платниками податків. По-третє, незавершеним залишається аналіз того, як цифрова податкова система може стати ядром національної моделі сталого розвитку України, здатної інтегрувати економічні, соціальні, культурні та технологічні виміри повоєнної модернізації. Саме ці прогалини визначають необхідність ґрунтовного теоретичного дослідження, якому присвячена стаття.

Мета статті полягає в теоретичному та практичному обґрунтуванні концепції цифрової податкової системи як фундаменту сталого розвитку України в умовах повоєнного відновлення, зокрема шляхом аналізу філософсько-соціологічних, економічних і технологічних аспектів її впровадження, визначення ключових інструментів цифровізації, оцінювання їх впливу на ефективність податкового адміністрування, прозорість державного управління та соціальну довіру громадян.

Методологія дослідження. У статті використано комплексний міждисциплінарний підхід, який поєднує філософсько-соціологічний, економічний та технологічний аналіз цифрової податкової системи. Використано методи: системного, кроскультурного, аксіологічного, антропологічного аналізу. Такий підхід дозволяє комплексно оцінити потенціал цифрової податкової системи як інструмента модернізації державного управління та економіки, а також її роль у формуванні соціально-філософських основ сталого розвитку України.

Результати дослідження

1. Імплементація філософських концепцій у збалансовану модель податкової системи цифрової держави.

Розвиток штучного інтелекту (ШІ) у XXI столітті визначає стратегічні траєкторії трансформації людства, економік, державного управління та глобальної безпеки. Концептуальні підходи провідних зарубіжних філософів і дослідників ШІ – Н. Бострома, Л. Флоріді, М. Тегмарка формують теоретичний фундамент, на основі якого вибудовуються сучасні цифрові політики, регуляторні моделі та технологічні стратегії. Аналіз їхніх ідей дозволяє виробити комплексне бачення того, як Україна може інтегрувати ці підходи у власний шлях цифровізації, післявоєнної реконструкції та розвитку економіки знань.

Концепція Н. Бострома, спрямована на забезпечення контролю над розвитком суперінтелекту та мінімізацію екзистенційних ризиків, актуалізує потребу в створенні інститутів безпечного ШІ, здатних запобігти використанню неконтрольованих алгоритмів у критично важливих сферах. Його ідеї підкреслюють важливість алгоритмічної прозорості, протоколів відповідальності та етичного дизайну, що безпосередньо співвідноситься з безпековими викликами України, зокрема в оборонному та кібернетичному сегментах. Реалізація цих підходів в Україні може стати основою формування національної системи AI Safety та внутрішніх стандартів безпеки алгоритмів [1].

Погляди Р. Курцвейла акцентують увагу на експоненційній динаміці технологічних змін, майбутній технологічній сингулярності та ролі інтелектуальних систем у зближенні біологічного й цифрового вимірів. Для України такі ідеї відкривають перспективи розвитку біоінформатики, медицинських цифрових платформ, нейротехнологій і роботизованих систем, що можуть сприяти як модернізації системи охорони здоров'я, так і підвищенню ефективності промислового виробництва. Інтеграція експоненційних технологій на основі підходу Курцвейла також є ключовою для прискорення післявоєнної відбудови та формування конкурентоспроможної економіки [2].

Філософія Кай-Фу Лі зосереджується на економіці алгоритмів, ролі даних як центрального ресурсу та формуванні нових моделей зайнятості, в яких ШІ виступає

підсилювачем людських можливостей. У контексті України це означає необхідність формування інноваційних кластерів штучного інтелекту, розвитку екосистем стартапів, підтримки цифрових підприємств і створення рамкових умов для розвитку економіки даних. Його підходи також дозволяють вибудувати системну стратегію перекваліфікації і підготовки фахівців, що є важливим у період соціально-економічних змін [2].

Л. Флоріді, один з основоположників цифрової етики, підкреслює значення інфосфери як нової реальності людського існування. Він наполягає на тому, що цифрові технології повинні проєктуватися відповідально, з повагою до прав людини, приватності та людської гідності. Україна, рухаючись у напрямі гармонізації законодавства з європейськими стандартами та імплементації принципів ЄС щодо регулювання ШІ, може застосувати підхід Флоріді для формування власної етичної хартії цифрової трансформації та забезпечення прозорості державних електронних сервісів [9].

М. Тегмарк розробляє гуманістичний підхід до розвитку ШІ, акцентуючи увагу на тому, що технології мають сприяти збереженню життя, стабільності та екологічній рівновазі. У контексті України його концепції особливо важливі з огляду на необхідність відновлення екологічно постраждалих територій, моніторингу наслідків війни, управління ресурсами та формування стійкої інфраструктури. Використання ШІ для екологічного аудиту, прогнозування природних ризиків та оптимізації відбудовчих процесів відповідає логіці «AI for Life», яку пропонує Тегмарк [8].

Е. Бриньольфссон і Е. МакАфі розглядають ШІ як центральний фактор розвитку цифрової економіки, підвищення продуктивності та трансформації ринку праці. Їхні дослідження демонструють, що автоматизація не руйнує економіку, а створює нові можливості за умов ефективної інтеграції людини та технологій. Для України цей підхід важливий у контексті модернізації промисловості, розвитку smart-виробництва, впровадження індустрії 4.0 та переходу до моделі, в якій цифровий потенціал підсилює людський капітал і відкриває можливості для стійкого економічного зростання.

Комплексна імплементація цих філософських і теоретичних концепцій у стратегіях розвитку України дозволить створити збалансовану модель цифрової держави, що поєднує безпеку, інновації, гуманістичні цінності та економічну ефективність. Синтез підходів Бострома [1], Флоріді [9], Тегмарка [7; 8] з практичними потребами країни формує інтелектуальний фундамент для побудови сучасної державної політики у сфері ШІ, розвитку технологічних кластерів, удосконалення ринку праці, відновлення інфраструктури та забезпечення національної стійкості у глобальному цифровому середовищі.

2. Формування нової концепції цифрової податкової системи як чинника сталого розвитку

У сучасних умовах глобальної цифрової трансформації концепція цифрової податкової системи набуває особливого наукового та практичного значення, адже вона виступає інструментом формування нової моделі взаємодії між державою, суспільством і економікою. Цифрова податкова система розглядається не лише як технологічне оновлення податкового адміністрування, а як ключовий елемент цифрової державності, що визначає рівень прозорості, конкурентоспроможності та стійкості економічного розвитку. Її наукове тлумачення ґрунтується на міждисциплінарному синтезі економічної теорії, філософії інформаційного суспільства, теорії державного управління та концепцій сталого розвитку [3].

В епоху цифровізації держави та зростання ролі інформаційних даних цифрова податкова система набуває нового змісту, оскільки трансформує саму природу податкових відносин. Вона формує середовище, в якому податки перестають бути суто адміністративним навантаженням і перетворюються на елемент партнерських взаємин між державою та

платником. Така система забезпечує автоматизацію оброблення даних, інтеграцію податкових реєстрів, використання штучного інтелекту для аналізу фінансових потоків, що дає змогу підвищити точність, справедливість і ефективність податкового управління. Завдяки цифровим інструментам податковий процес стає передбачуваним, а ухилення від оподаткування – технічно ускладненим і економічно невигідним. Наукове значення цифрової податкової системи також полягає в її здатності забезпечити новий рівень соціальної та економічної справедливості. Завдяки цифровій аналітиці держава отримує можливість моделювати податкові навантаження, прогнозувати доходи, оцінювати ризики й оперативно реагувати на макроекономічні виклики. Таким чином, цифрова податкова система виступає не лише механізмом контролю, але й інструментом реалізації державної соціально-економічної політики, забезпечення фінансової стабільності, планування інвестицій та підтримки малих і середніх підприємств. Для сучасності цифрова податкова система має особливу вагу в контексті кризових та посткризових умов, у тому числі поствоєнного відновлення України.

Податкова система як інструмент сталого розвитку має не лише забезпечувати доходи держави, але й стимулювати економічну справедливість, екологічність і соціальну згуртованість. Податковий обов'язок – це не репресивний акт, а форма участі громадян у спільному проєкті, у спільному відновленні та побудові соціального капіталу. Будь-яка цифровізація має враховувати цінності сталості (економічної, соціальної, екологічної). Оцифровані податки значно підвищують прозорість: автоматизовані системи зменшують корупцію, знижують роль людського фактора, податкова система як інструмент не лише наповнення бюджету, але й підтримки довгострокової економічної стійкості, зменшення нерівності, інвестування в інфраструктуру, відновлення територій тощо. Довіра між державою й громадянами посилюється, якщо є чітка платформа, яка показує, куди йдуть податки і чому вони використовуються на користь суспільства. Ефективна цифрова фіскальна інфраструктура стає фундаментом відбудови економіки, бо забезпечує прозоре використання ресурсів, підзвітність фінансових потоків, зменшення корупційних ризиків і довіру міжнародних партнерів. У глобальному вимірі вона формує здатність держави інтегруватися в цифрову економіку, брати участь у транснаціональних фінансових процесах, відповідати стандартам OECD та ЄС і створювати конкурентне інвестиційне середовище. Отже, у науковій перспективі цифрова податкова система постає як стратегічний ресурс держави, здатний забезпечити ефективне управління, економічну стійкість, соціальну рівновагу та довгостроковий розвиток. Її значення для сучасності полягає в тому, що вона задає нову парадигму суспільно-економічних відносин, де дані стають основою державної політики, а цифровізація – передумовою прозорості, довіри та сталого розвитку у XXI столітті [4].

Концепція цифрової податкової системи як підґрунтя держави сталого розвитку в умовах повоєнного відновлення України постає не лише як модернізаційний проєкт, а як нова цивілізаційна парадигма, що переосмислює фундаментальні відносини між державою, громадянином і економічним простором. Цифрова податкова система в цьому контексті не зводиться до технічного набору інструментів; вона виражає нову філософію державності, в якій податки перестають бути примусовим механізмом і трансформуються у форму соціальної комунікації, заснованої на прозорості, справедливості та взаємній відповідальності. Післявоєнна Україна, опинившись у ситуації необхідності одночасної реконструкції інфраструктури, відновлення економіки та зміцнення довіри громадян до держави, потребує не просто оновлення фінансових процедур, а створення нової архітектоніки публічного управління, де цифрова податкова система стає центральним елементом держави сталого розвитку. У цій архітектоніці особливу роль відіграє антропологічний вимір податкових відносин. Людина перестає бути об'єктом бюрократичного контролю

й постає як автономний суб'єкт цифрової економіки, що взаємодіє з державою не через систему примусу, а через мережу довіри та відкритості. Цифровізація податкової системи дозволяє зняти традиційну опозицію «держава – платник податків», оскільки обидві сторони включаються в єдину інформаційну екосистему, де прозорість стає не просто цінністю, а способом буття. Такий перехід має глибоке філософське значення: податок постає не як зовнішній тягар, а як елемент соціального договору, в якому громадянин бере участь свідомо, розуміючи власну участь у формуванні загального блага [11].

З позиції аксіології цифрова податкова система формує новий простір цінностей, що визначає якість повоєнної державності. Справедливість, рівність доступу, відповідальність, сталий розвиток – ці принципи перестають бути деклараціями й набувають реального змісту через алгоритми, цифрові сліди економічних процесів і механізми автоматизованого контролю. Усунення людського фактора та корупційних ризиків стає не лише технологічним, а й етичним актом: держава демонструє готовність діяти в межах чесності, відкритості та прогнозованості, що є ключовим для суспільства, травмованого війною, втратами та довготривалою недовірою.

З погляду онтології цифрова податкова система постає як онтологія мережевої держави, де економічні, соціальні та управлінські процеси інтегруються в єдиний цифровий простір. У такій державі традиційні поняття кордонів, інституційних меж і функціональних бар'єрів відходять на другий план, поступаючись динамічному потоку даних, в якому податкові процеси стають частиною ширшої екосистеми сталого розвитку. Штучний інтелект, блокчейн, Big Data та інші технології перестають бути інструментами й перетворюються на форми нового управлінського мислення, де держава не лише реагує на економічні зміни, а й прогнозує їх, конструює майбутні сценарії й забезпечує гармонізацію соціально-економічного простору.

У контексті повоєнного відновлення України цифрова податкова система набуває екзистенційного виміру. Вона стає інструментом відродження не тільки економіки, а й довіри – тієї ключової основи, без якої неможливе становлення держави сталого розвитку. Відбудова територій, відновлення інфраструктури, реабілітація суспільства, реалізація екологічних і соціальних проєктів – усе це потребує прозорого, ефективного та справедливого управління ресурсами. Цифрова податкова система створює умови для того, щоб кожна гривня була відслідкована, кожне надходження – зафіксоване, а кожне рішення держави – аргументоване даними, а не політичними інтересами чи адміністративним свавіллям.

Філософія сталого розвитку передбачає баланс економічних, соціальних та екологічних вимірів життя суспільства. У цифровій податковій системі цей баланс знаходить конкретне втілення: економічні процеси стають більш керованими, соціальні – більш справедливими, а екологічні – більш прозорими й підзвітними. Таким чином, цифрова податкова система є не лише фінансовою інфраструктурою, а й моральною матрицею держави, що прагне стати зрілою, демократичною та відповідальною.

3. Проблеми цифрової податкової системи в сучасних умовах

Концепція цифрової податкової системи як основи держави сталого розвитку в умовах повоєнного відновлення України виражає глибинну трансформацію суспільно-державної взаємодії. Вона задає новий вектор державності – від індустріальної моделі до цифрової, від бюрократії до алгоритмічної прозорості, від недовіри до партнерства. У цій трансформації закладений не лише економічний, а й духовний, цивілізаційний сенс: Україна отримує можливість не просто відновитися після війни, а створити якісно нову форму державності, в основі якої – інтелект, технологія, моральність і відповідальність перед майбутніми поколіннями.

Проблема цифрової податкової системи в сучасних умовах постає не лише як технічний чи управлінський виклик, а як епістемологічний феномен, пов'язаний з формуванням нової логіки державності, економічної раціональності та публічної довіри. У контексті повоєнного відновлення України питання цифровізації оподаткування загострюється, оскільки держава опиняється перед необхідністю одночасно забезпечити прозорість, справедливість, ефективність і відтворюваність економічних ресурсів, які є критичними для відбудови [11].

Епістемологічна складність проблеми полягає в тому, що цифрова податкова система функціонує на перетині двох різних режимів знання: традиційного бюрократичного знання, що базується на процедурності, ієрархії та регламентованості; цифрового знання, яке характеризується швидкістю, мережевістю, алгоритмічністю, великою кількістю даних і мінливістю. Унаслідок цього постає фундаментальне питання: як можлива податкова система, що водночас є технологічною, правовою, соціальною та ціннісною, і яка здатна підтримувати сталий розвиток у державі з високим рівнем воєнних втрат, соціальних травм та економічної нестабільності. Цифровізація оподаткування потребує осмислення: як нової форми знання про економіку, що ґрунтується на Big Data, аналітиці й прогнозуванні; як нової форми управління, де алгоритми стають частиною державної волі; як нової форми соціального контракту, основаного на довірі, відкритості та взаємній відповідальності громадян і держави. Епістемологічна проблема посилюється тим, що повоєнна Україна потребує максимально прозорої, швидкої, захищеної та етичної податкової системи, здатної протидіяти корупції, тінізації, інформаційним загрозам та економічним ризикам. Цифрова податкова система має стати не лише інструментом фіскального контролю, а платформою сталого розвитку, що забезпечує соціальну справедливість, інклюзивність, екологічну відповідальність і довгострокову економічну стійкість. Таким чином, епістемологічне ядро проблеми полягає в тому, як уможливити інтеграцію цифрових технологій, правових норм, економічних стратегій і соціальних цінностей у цілісну систему податкового управління, яка відповідатиме викликам поствоєнної відбудови та сприятиме становленню держави сталого розвитку.

4. Практичне значення концепції цифрової податкової системи як підґрунтя держави сталого розвитку в умовах повоєнного відновлення України

Практичне значення концепції цифрової податкової системи як підґрунтя держави сталого розвитку в умовах повоєнного відновлення України полягає у формуванні ефективної, прозорої та адаптивної моделі фіскального управління, здатної забезпечити швидке економічне відновлення й довгострокову стабільність держави. Основні аспекти практичної цінності:

1. Підвищення ефективності адміністрування податків. Цифрові сервіси автоматизують ключові процеси – подання декларацій, облік, контроль, аналітику, що зменшує навантаження на бізнес і скорочує витрати держави;

2. Зменшення рівня тіньової економіки та корупції. Використання блокчейну, електронного аудиту та великих даних мінімізує людський фактор і забезпечує прозорість усіх податкових операцій, що підвищує довіру громадян та інвесторів;

3. Формування стабільної дохідної бази для повоєнного відновлення. Удосконалене цифрове адміністрування сприяє акумулюванню ресурсів для відбудови інфраструктури, соціальних послуг, оборонної сфери й регіонального розвитку;

4. Покращення інвестиційного клімату. Прозорість, передбачуваність і доступність електронних податкових інструментів підвищує привабливість України для внутрішніх та зовнішніх інвесторів;

5. Підтримка малого та середнього бізнесу. Спрощення процедур, зменшення бюрократії, цифрова аналітика та електронна звітність стимулюють розвиток підприємництва, що є критичним для відновлення економіки;

6. Стратегічне планування на основі даних (data-driven policy). ШІ, аналітика великих даних та прогнозні моделі дозволяють державі ухвалювати науково обґрунтовані рішення щодо податкової політики, визначати ризики та оптимізувати податкове навантаження;

7. Інтеграція України в європейські цифрові та фіскальні стандарти. Запровадження систем e-Reporting, e-Invoicing, e-Audit сприяє гармонізації з практиками ЄС, що прискорює євроінтеграційні процеси та міжнародну співпрацю.

8. Підвищення якості державного управління. Цифрова податкова система стає ядром більш широкої цифровізації публічного сектора, сприяє впровадженню принципів good governance та формує нову культуру взаємодії «держава – громадянин – бізнес».

Отже, практичне значення концепції полягає в тому, що цифрова податкова система стає ключовим інструментом модернізації держави, забезпечення економічної стійкості, прозорості та швидкого повоєнного відновлення України [2].

Системне впровадження сучасних цифрових технологій податкової системи, зокрема штучного інтелекту, здатне суттєво підсилити національну безпеку, екологічну стійкість та ефективність державного управління в умовах війни та післявоєнного відновлення. Використання інтелектуальних аналітичних інструментів забезпечує оперативне виявлення екологічних загроз, пришвидшує розроблення стратегій відновлення природних ресурсів, оптимізує розподіл державних фінансів і сприяє прозорості управлінських рішень. Для економіки це відкриває можливість формування інноваційної моделі розвитку, орієнтованої на цифрову інфраструктуру, зелений перехід і підвищення конкурентоспроможності українських підприємств на глобальному ринку. Для системи публічного управління інтеграція ШІ дає змогу автоматизувати адміністративні процеси, зменшити корупційні ризики, посилити контроль за відновлювальними роботами та пришвидшити прийняття рішень на основі даних. Крім того, цифрові технології створюють умови для безпечного та стійкого розвитку громад, підвищення якості життя населення, розвитку освіти й науки, а також формування нової екологічно відповідальної культури. У комплексі це забезпечує формування сучасної, технологічно сильної України, здатної ефективно реагувати на виклики війни, швидко відновлюватися та закладати підґрунтя для довгострокового стійкого розвитку.

Висновки. Концепція цифрової податкової системи в Україні – це не просто реформування податкових органів, це філософська трансформація держави. В умовах повоєнного відновлення України вона може стати потужним інструментом для забезпечення сталого фінансового розвитку, довіри й прозорості. Водночас реалізація такої системи є складною та потребує продуманих стратегій, інвестицій, етичного підходу й суспільної підтримки. Національна стратегія доходів до 2030 року: Україна затвердила стратегію реформування податкової політики, де одним із ключових пунктів є цифровізація адміністрування. План цифрового розвитку ДПС до 2030 року: Мінфін затвердив його, щоб трансформувати Державну податкову службу через ІТ-рішення. Інструменти цифрового адміністрування: ІКС «Е-аудит» – електронні системи для автоматизованих перевірок. SAF-T UA – система обміну даними. BigData TP – аналіз даних трансферного ціноутворення. Податково-правова модернізація: ДПС бачить цифровізацію як важливу частину розвитку цифрової держави. Нова парадигма соціального договору в тому, що податковий акт перетворюється з обов'язку в активну форму участі громадян у державі. Держава як

сервіс: цифрова податкова система – це частина «раціональної, ефективної держави», яка служить громадянам, а не лише збирає податки. Податкова система, побудована на цифрових принципах, може бути елементом сталого економічного та соціального розвитку, де технології служать не лише добробуту, але й справедливості.

Список використаної літератури

1. Бостром Н. Суперінтелект. Стратегії і небезпеки розвитку розумних машин / пер з англ. А. Ящук. Київ : Наш формат, 2020. 408 с.
2. Бурашнікова О.С. Міжнародний досвід цифровізації у податковій сфері. *Humanities studies: Collection of Scientific Papers* / Ed. V. Voronkova. Zaporizhzhia : Publishing house "Helvetica". 2023. № 14 (91). С. 148–157. URL: http://humstudies.com.ua/article/view/277865/272613 .
3. Бурашнікова О.. Філософія цифровізації податкової системи у контексті державності та сталого розвитку. HUMANITIES STUDIES: Collection of Scientific Papers / Ed. V. Voronkova. Zaporizhzhia : Publishing house «Helvetica», 2025. № 24(101). P. 9–21. doi: https://doi.org.
4. Бурашнікова О.С. Феномен цифровізації податкової системи як чинник сталого розвитку: соціально-філософський аналіз. *Актуальні проблеми філософії та соціології.* 2025. № 55. С. 12. URL: http://apfs.nuoua.od.ua/archive/55_2025/26.pdf/10.32782/hst-2025-24-101-01
5. Giddens, A. (1991). Modernity and self-identity: Self and society in the late modern age. Stanford University Press.
6. Latour, B. (2005). Reassembling the social: An introduction to actor-network-theory. Oxford University Press.
7. Tapscott, D. The Digital Economy Anniversary Edition : Rethinking promise and peril in the age of networked intelligence. New York : McGraw Hil, 2014. 448 s.
8. Tapscott, D. The Digital Economy : Promise and Peril in the Age of Networked Intelligence. New York : McGraw Hill, 1995. 432 s.
9. Floridi, L. (2019). The logic of information: A theory of philosophy as conceptual design. ford University Press.
10. Verbeek, P.-P. (2011). Moralizing technology: Understanding and designing the morality of things. University of Chicago Press.
11. Shoshana Z. The Age of Surveillance Capitalism. USA : Public Affairs, 2019. 704 s.

THE CONCEPT OF A DIGITAL TAX SYSTEM AS A FOUNDATION FOR A SUSTAINABLE DEVELOPMENT STATE IN THE CONDITIONS OF UKRAINE'S POST-WAR RECONSTRUCTION

Olena Burashnikova
Zaporizhzhia National University,
Engineering Educational and Scientific Institute named after Yu. M. Potebny,
Department of Project Management and Administration
Fanatska Str., 10, 69006, Zaporizhzhia, Ukraine
https://orcid.org/0000-0003-0806-1767

The article considers the concept of a digital tax system as a key platform for ensuring sustainable development of Ukraine in the conditions of post-war reconstruction. The purpose of the article is to theoretically and practically substantiate the concept of a digital tax system as the foundation of sustainable development of Ukraine in the conditions of post-war reconstruction by analyzing the philosophical-

sociological, economic and technological aspects of its implementation, identifying key digitalization tools, and assessing the impact on the efficiency of tax administration. Research methodology. The article uses a comprehensive interdisciplinary approach that combines philosophical-sociological, economic and technological analysis of the digital tax system. The following methods were used: systemic, cross-cultural, axiological, anthropological analysis. It is emphasized that the digitalization of the fiscal sphere is a strategic factor in the modernization of public administration, increasing transparency, strengthening financial discipline and minimizing corruption risks. Attention is focused on the implementation of intelligent ICT solutions, such as Big Data, artificial intelligence, blockchain, automated transaction control, digital identification of payers, which are able to ensure effective tax administration and the formation of trust between the state and citizens. It is shown that the digital tax system is becoming a structural element of the sustainable development strategy, as it supports economic stability, contributes to the growth of investment attractiveness and creates conditions for the reconstruction of infrastructure, expansion of socio-economic opportunities. The need to develop a national model of a digital tax system that integrates the best international practices and meets the specifics of the Ukrainian post-war context is substantiated. It is concluded that the concept of a digital tax system in Ukraine is not just a reform of tax authorities, it is a philosophical transformation of the state. In the conditions of post-war recovery of Ukraine, it can become a powerful tool for ensuring sustainable financial development.

Key words: digital tax system, sustainable development, post-war recovery, digitalization, artificial intelligence, Big Data, tax administration, transparency of public administration, social trust, philosophy of digital transformation, philosophy of sustainable development.

Дата першого надходження рукопису до видання: 21.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 22.12.2025
Дата публікації: 30.12.2025

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 63, с. 56–67
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 63, p. 56–67

УДК 1:17:17:005.44
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.63.6

ФЕНОМЕН ДЕСТРУКТИВНОГО ЛІДЕРСТВА: МІЖ ХАРИЗМОЮ, ВЛАДОЮ ТА МОРАЛЬНОЮ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЮ

Олександр Гльоза
Український державний університет імені Михайла Драгоманова,
факультет філософської освіти і науки, кафедра соціальної філософії,
філософії освіти та освітньої політики
вул. Пирогова, 9, 01601, м. Київ, Україна
https://orcid.org/0009-0008-0249-7213

У статті розглядається феномен деструктивного (токсичного, неетичного) лідерства як складний соціально-філософський феномен, що поєднує в собі суперечність між ефективністю та моральною відповідальністю. Дослідження виходить із припущення, що лідерство не є виключно управлінською чи психологічною категорією, а становить важливий філософський феномен, який визначає спосіб організації влади, комунікації та сенсоутворення в сучасному суспільстві. Особлива увага приділена аналізу парадоксу: *чому лідери, що демонструють деструктивні або токсичні риси, нерідко досягають високих результатів, формують потужну корпоративну або політичну ідентичність і залишають глибокий культурний слід.*

Методологічну основу дослідження становлять філософсько-герменевтичний, феноменологічний, порівняльно-аналітичний і кейс-методи, що дозволяють розкрити феномен лідерства як багатовимірну систему відносин – між владою і моральністю, між харизмою і відповідальністю, між результатом і цінністю. Використання герменевтичного підходу дало змогу інтерпретувати лідерство як культурний текст, в якому відображаються глибинні суспільні архетипи влади, а феноменологічний метод забезпечив осмислення внутрішнього досвіду лідера та його впливу на соціальну динаміку. Кейс-метод дозволив порівняти конкретні приклади лідерських практик у бізнесі та політиці, де деструктивні форми поведінки поєднуються з високими показниками ефективності.

Особливу увагу приділено кейсам трансформації лідерства в компаніях Apple (перехід від харизматичного і часто деструктивного стилю Стіва Джобса до системного та етичного лідерства Тіма Кука) та Microsoft (зміна корпоративної культури після приходу Сатьї Наделли). Ці приклади ілюструють процес, який М. Вебер окреслив як «рутинізацію харизми» – еволюцію від індивідуальної харизми до інституціоналізованих форм влади. Додатково розглядаються політичні кейси Фіделя Кастро та Лі Куан Ю як контрастні приклади деструктивного й етично-прагматичного лідерства: у першому харизматична легітимація влади поєднується з авторитаризмом і моральною амбівалентністю ефективності, тоді як у другому – жорсткий, але системний стиль управління демонструє можливість поєднання політичної твердості з орієнтацією на довгостроковий розвиток суспільства.

У межах етичного аналізу порушується питання співвідношення мети та засобів у діяльності лідера, зокрема дилема між короткостроковою ефективністю й довготривалою моральною легітимністю. Спираючись на етику відповідальності М. Вебера та концепцію «еволюції моральної дії» Г. Йонаса, автор доходить висновку, що стійке лідерство не може базуватись на деструктивних практиках, навіть якщо вони тимчасово забезпечують зростання або успіх. Лідер, який нехтує моральними принципами, підриває не лише етичний фундамент колективу, а й саму можливість довіри – головного соціального ресурсу сучасного управління.

Таким чином, деструктивне лідерство постає не лише як девіація, а як симптом епохи, в якій ефективність часто переважає моральність. Разом із тим аналіз показує, що саме в критичних ситуаціях суспільство найгостріше усвідомлює потребу в новій парадигмі етично відповідального лідерства, що поєднує стратегічне бачення, комунікативну силу та моральну зрілість. У статті

© Гльоза О., 2025

запропоновано філософське осмислення цієї проблеми як ключового виклику для культури лідерства XXI століття.

Ключові слова: лідерство, деструктивне лідерство, етика влади, харизматичний лідер, токсичне лідерство, моральна відповідальність, «темна тріада», організаційна культура, ефективність управління.

Вступ. Феномен лідерства завжди перебував у центрі уваги філософії, соціології та психології, оскільки він безпосередньо визначає динаміку соціальних процесів, етичні орієнтири спільнот і характер управлінських рішень. В епоху глобальної нестабільності, криз і соціальних трансформацій проблема лідерства постає з новою гостротою. Особливо це помітно в контексті зростання деструктивних або токсичних форм управлінського впливу. Сучасні дослідники вказують, що харизма, сила та впевненість можуть бути не лише рушійними силами інновацій, а й чинниками морального викривлення, коли влада стає самоціллю, а ефективність виправдовує засоби [1; 2].

У сучасній науковій традиції феномен деструктивного лідерства здебільшого розглядають як негативне явище, що завдає шкоди організації, її працівникам і суспільним інститутам. Багато дослідників наголошують на його зв'язку з токсичною культурою управління, емоційним вигоранням, зниженням мотивації та руйнуванням морального клімату в колективах [3; 4]. Водночас дедалі більше наукових робіт пропонують переосмислити це явище – не лише як девіацію чи «зло», а як складну соціальну реакцію на кризу ефективності, культури й смислів у межах сучасних організацій [5; 6]. Із цієї позиції важливим є аналіз не тільки його руйнівних наслідків, а й потенційно мобілізаційних аспектів, які в окремих випадках можуть тимчасово підвищувати ефективність діяльності або згуртовувати колектив у кризових умовах. Такий підхід не є спробою виправдати токсичну поведінку, а радше створює підґрунтя для глибшого філософського осмислення взаємозв'язку між владою, мораллю та результативністю. Він дозволяє розглядати деструктивне лідерство не як аномалію, а як симптом, механізм адаптації до умов невизначеності, перевантаження чи втрати ціннісних орієнтирів. Тут філософський аналіз має на меті не стільки моральне оцінювання, скільки виявлення тих соціальних і комунікативних структур, у межах яких деструктивні лідери здобувають свій вплив і легітимність.

Деструктивне лідерство виявляється не лише в крайніх формах тиранії чи аб'юзивного контролю, а й у більш витончених проявах: авторитаризмі, маніпулятивній комунікації, ігноруванні етичних меж заради результату. Парадокс полягає в тому, що така модель поведінки може бути ефективною в коротко- й навіть середньостроковій перспективі, забезпечуючи організаційні успіхи, інновації чи мобілізацію ресурсів. Приклад Стіва Джобса є досить показовим: його жорсткий, конфліктний і водночас натхненний стиль керівництва дозволив Apple стати технологічним лідером, але створив атмосферу постійної напруги. Цей кейс ілюструє складну взаємодію між творчою харизмою та деструктивною владністю: між силою бачення і ціною, яку за неї сплачує команда.

Водночас тривалий успіх компанії Apple після передачі керівництва Тіму Куку демонструє еволюцію від харизматичного до системного, етичного типу лідерства – переходу від натхнення до стабільності, від культової постаті до інституційного балансу. Це свідчить, що деструктивне лідерство може мати парадоксальну продуктивність, але його ефективність залишається часово обмеженою і морально сумнівною. Таким чином, виникає ключове *філософське питання: чи може деструктивне лідерство бути виправданим з огляду на його результати, і де проходить етична межа між силою та насильством, між натхненням і маніпуляцією?*

Численні попередні емпіричні дослідження [3; 7] свідчать про значну шкоду деструктивного лідерства для мотивації, креативності й психологічного добробуту працівників. Проте новіші роботи, як-от «Are Bad Leaders Indeed Bad for Employees?» [6] чи «The Dark Side of Leadership» [1], пропонують більш складне, різнобічне бачення: деструктивна поведінка може бути не лише причиною, а й наслідком дисфункцій всередині організації, реакцією на девіантну поведінку підлеглих, кризу культури чи системну втрату сенсу. У цьому контексті дослідження деструктивного лідерства стає не лише управлінським, а й філософським викликом, спробою осмислення меж людської влади, її спокуси та відповідальності.

Актуальність цієї проблеми посилюється соціальним контекстом сучасної України. Як слушно зазначив Валерій Залужний: *«Головна наша проблема – відсутність навичок лідерства. Це колосальна проблема для ЗСУ…»* [8]. Цей вислів виходить далеко за межі військової сфери, вказуючи на загальнонаціональну потребу у відповідальному, морально зрілому типі лідерства, здатному поєднати стратегічне бачення з людяністю, дисципліну – з довірою, а силу – з етичною відповідальністю.

Запропонована стаття є спробою філософського осмислення деструктивного лідерства як феномену, в якому харизма перетворюється на інструмент влади, а ефективність починає затьмарювати моральні межі. Йдеться не про встановлення остаточних критеріїв етичного лідерства, а про роздуми над тим, чому суспільство знову і знову захоплюється тими, хто вміє керувати, але не завжди здатен співчувати. Підхід дає змогу розглядати деструктивне лідерство як складний прояв культурних і ціннісних трансформацій, в яких поєднуються прагнення до результативності, владні амбіції та моральні дилеми.

Еволюція наукових підходів до осмислення феномену деструктивного лідерства

Поняття деструктивного лідерства почало активно використовуватись у науковій літературі наприкінці XX – початку XXI ст.. Перші концептуальні моделі [9] визначили його як систематичну поведінку лідера, що завдає шкоди підлеглим, організації або цінностям, на яких вона ґрунтується. Згодом поняття деструктивного лідерства стало розглядатися в ширшому контексті: як моральна, комунікативна та структурна дисфункція влади [5]. Дослідники підкреслюють, що деструктивне лідерство не обов'язково є результатом суто «поганої» особистості. Воно формується внаслідок взаємодії трьох складників: токсичного лідера, сприйнятливих послідовників і сприятливого середовища. «Тріаду токсичності» (toxic triangle) вперше описали Арт Паділья та Роберт Хоган [5], наголошуючи, що руйнівні лідери виникають і діють не у вакуумі, а в середовищі, де толерується аморальність або де цілі організації виправдовують засоби.

Інші автори [10; 11] розширили розуміння деструктивного лідерства, показавши, що воно спирається на харизму, силу впливу та здатність створювати емоційні зв'язки з послідовниками. Проте саме ці риси в разі втрати етичного контролю стають джерелом зловживання владою. Таким чином, деструктивне лідерство може розглядатися не лише як антипод ефективного управління, а як його викривлена форма – «тінь» харизми, що проявляється в умовах структурної або моральної кризи.

Теоретико-методологічні засади дослідження

Проблема деструктивного лідерства належить до міждисциплінарних феноменів, які поєднують у собі соціально-психологічний, управлінський та філософський виміри. Осягнення цього явища потребує синтезу поведінкових, організаційних, етичних і екзистенційних підходів. Тож окреслимо основні теоретичні підходи, які формують методологічне підґрунтя дослідження деструктивного лідерства як соціокультурного та морального феномену.

Методологічна структура цього дослідження ґрунтується на поєднанні філософсько-герменевтичного, феноменологічного, діалектичного та аналітичного підходів. Герменевтичний метод дозволяє інтерпретувати лідерство як текст культури, в якому відображено цінності, страхи та ідеали суспільства. Через феноменологічну призму лідерство осмислюється як переживання і досвід влади – як з боку лідера, так і послідовників. Діалектичний підхід забезпечує можливість виявити суперечність між конструктивними та руйнівними аспектами лідерства, тоді як аналітичний підхід сприяє систематизації наукових моделей та категорій. Поєднання цих підходів дозволяє вийти за межі утилітарного бачення ефективності та перейти до філософського осмислення феномену лідерства як подвійного творчого і руйнівного начала в суспільній динаміці.

Отже, деструктивне лідерство – це не лише соціально-психологічна аномалія, а складний прояв взаємодії особистісного й структурного, морального й інституційного. Воно не може бути пояснене лише через риси лідера чи поведінку послідовників; необхідно враховувати комунікативні, культурні та філософські виміри влади. Застосування герменевтичного, феноменологічного та діалектичного методів дозволяє не просто класифікувати прояви деструктивного лідерства, а й осмислити їх як симптоми глибших трансформацій у взаємодії людини, влади й сенсу в сучасному суспільстві.

Класифікація типів деструктивного лідерства

У межах дослідження деструктивного лідерства доцільно виділити чотири основні групи класифікацій, які часто перетинаються, але відрізняються фокусом та проявами:

Авторитарне лідерство – стиль, який характеризується концентрацією влади в руках одного керівника, жорстким контролем, обмеженням автономії підлеглих та частим використанням наказового тону. Такий лідер виступає як єдиний центр прийняття рішень і допускає мінімум зворотного зв'язку або участі команди. В організаційних контекстах авторитаризм часто асоціюється зі зменшенням задоволеності працівників, підвищеним рівнем стресу та зниженням креативності [12].

Нарцисичне лідерство – тип лідера, для якого характерні грандіозне відчуття власної значущості, бажання бути в центрі уваги, схильність до самоствердження за рахунок інших і недооцінювання колективного внеску. Нарцисичні керівники можуть створювати імідж успіху і привертати послідовників, проте згодом їхня поведінка – прагнення визнання, контролю, недбале ставлення до зворотного зв'язку – веде до деструктивних наслідків [13].

Макіавеллістичне лідерство – стиль, зосереджений на стратегічному самозбагаченні, маніпулюванні іншими, байдужості до етичних норм і використанні людей як засобу для досягнення цілей. У лідерському контексті це означає, що керівник концентрується на максимізації своєї влади або впливу, незалежно від вартості для організації чи працівників. Макіавеллісти застосовують інструментальні стратегії, планування й експлуатацію, що можуть приносити короткочасні переваги, але витісняють довіру і моральну основу [14].

«Дарк-тріада» (Dark Triad) – психологічна концепція, яка об'єднує три соціально-негативні риси: нарцисизм, макіавеллізм і субклінічну психопатію [13]. У дослідженнях деструктивного лідерства ці риси часто розглядаються як «тіньова» сторона влади: маніпуляція, відсутність емпатії, прагнення до панування – той пласт мотивацій і стратегій, який приховано живить прагнення контролю, домінування й утвердження власного «его» через інших. Тут варто внести деякі пояснення. Нарцисизм виражається в грандіозному відчутті власної значущості, постійній потребі в увазі та визнанні, в схильності ототожнювати успіх організації з власною персоною. Своєю чергою макіавеллізм передбачає стратегічну маніпулятивність, інструментальне ставлення до людей, холодний розрахунок і моральну

гнучкість у досягненні мети. Щодо психопатії, то вона проявляється у відсутності емпатії, почуття провини, схильності до ризику й імпульсивних рішень, що часто ігнорують моральні або соціальні обмеження.

Дослідження показують, що лідери з високими показниками Dark Triad здатні досягати короткострокових результатів завдяки харизмі, рішучості та стратегічній жорсткості. Проте в довгостроковій перспективі такі риси часто призводять до токсичних організаційних культур, демотивації підлеглих і руйнування довіри [15]. Таким чином, «темна тріада» дозволяє зрозуміти, як успішність лідера може співіснувати з моральною дисфункцією, а зовнішня ефективність – приховувати внутрішню деструкцію.

Феномен деструктивного лідерства: сутність і прояви

Деструктивне лідерство в сучасному суспільстві постає як складне багатофакторне явище, що поєднує харизматичність, владність і моральну амбівалентність. Воно характеризується систематичною поведінкою керівника, спрямованою на досягнення власних цілей ціною шкоди для організації, підлеглих чи суспільних інститутів. Типовими ознаками деструктивного лідера є маніпулятивність, емоційна експлуатація, прагнення до тотального контролю, схильність до створення токсичного середовища, а також виправдання власної поведінки через риторику ефективності.

Межа між харизматичним і деструктивним стилем лідерства є розмитою: у багатьох випадках саме риси, що роблять лідера привабливим – сила переконання, рішучість, емоційна зарядженість – у певних умовах можуть перетворюватися на інструменти тиску та підкорення. Психологічна привабливість таких лідерів пояснюється феноменами ефекту сили, колективної залежності та групової лояльності. Як зазначають дослідники [9; 12], підлеглі нерідко підтримують деструктивного лідера, сприймаючи його авторитаризм як прояв компетентності або захисту колективу від зовнішніх загроз. Однак останні емпіричні дані свідчать, що природа деструктивного лідерства є складнішою, ніж традиційно вважалося. У метааналізі Пейкай Лі та Куй Інь (2023) [6] дослідники наголошують, що деструктивне лідерство є витратним як для організацій, так і для працівників, але причинно-наслідковий зв'язок не є одностороннім. Результати дослідження показали, що *дисфункційна поведінка працівників часто передує проявам деструктивного лідерства*, а не навпаки. Іншими словами, у певних випадках саме внутрішні дисфункції колективу, професійне вигорання чи організаційна фрустрація можуть провокувати жорсткі або токсичні реакції керівника. Цей перехресний аналіз підтвердив, що погана поведінка підлеглих частіше передує появі деструктивного стилю управління, ніж навпаки. Слід зауважити, що це не означає, нібито відповідальність за наявність деструктивних лідерів лежить на підлеглих: радше, ці дані вказують на складну взаємозалежність між мікрокліматом у колективі, організаційною культурою та особистісними характеристиками керівників. Водночас автори наголошують, що ці результати не можна інтерпретувати як однозначно причинно-наслідкові, оскільки статистично значущі показники можуть бути частково зумовлені ендогенними чинниками [6].

Додатково дослідження в соціальній психології підтверджують масштабність і системність проявів деструктивного лідерства. Зокрема, за даними європейських досліджень, приблизно 5–10% працівників постійно зазнають булінгу на робочому місці, причому близько 80% таких випадків спричинені саме керівниками [16]. У британських опитуваннях 1990-х років близько 40% респондентів повідомили, що зазнавали психологічного тиску або знущань з боку керівництва [17]. Мішель Ломбардо і Морган Макколл (1984) [18] виявили, що 74% менеджерів у своїй професійній діяльності стикалися з нестерпним керівником, тоді як дослідження Гаррі та Рут Намі (2009) [19] показало, що 89% працівників, які зазнали булінгу, прямо пов'язують це з діями лідерів.

Ці факти демонструють, що деструктивне лідерство не є аномалією, а радше стійкою соціальною тенденцією, притаманною різним типам організацій. Як зазначають Ma, Karri та Chittipeddi [20], менеджерський тиранізм є не лише індивідуальним девіаційним явищем, а відображенням ширших культурних норм, де контроль переважає над довірою.

Таким чином, феномен деструктивного лідерства слід розглядати не тільки у вимірі моральних якостей керівника, а й у контексті системних дисфункцій управління, комунікації та корпоративної культури. Його ефективність у короткостроковій перспективі часто приховує довготривалі наслідки: ерозію довіри, емоційне вигорання, втрату інноваційності та моральну деградацію організаційного середовища.

Етичний вимір деструктивного лідерства

Етична проблематика лідерства завжди постає в площині вибору між ефективністю та моральністю, між досягненням результату й збереженням людяності. Особливо гостро це питання проявляється в ситуаціях деструктивного лідерства, коли лідер, керуючись раціональною логікою успіху, нехтує моральними принципами, вважаючи, що мета виправдовує засоби. Проте саме тут, на межі між владою та совістю, проявляється справжня сутність лідерства як етичного феномену.

Проблема співвідношення результативності та моральності є однією з найдавніших у філософії лідерства. Від Нікколо Макіавеллі до сучасних теоретиків менеджменту ця дилема набуває нових форм, але суть залишається тією ж: чи може досягнення мети виправдати неетичні засоби**?**

Деструктивні лідери часто апелюють до принципу необхідності, мовляв, складні часи вимагають жорстких рішень. Проте такий підхід створює моральну амбівалентність, коли успіх організації або держави досягається ціною деградації цінностей. Філософія лідерства вимагає іншого підходу, а саме усвідомлення того, що результат без етичного змісту втрачає людський вимір, перетворюючись на прояв насилля в прихованій формі.

Ми пропонуємо проаналізувати етичний вимір лідерства крізь три головні філософські перспективи: утилітаризм, деонтологію та етику відповідальності**.**

Концепція утилітаризму, започаткована Дж. Бентамом і Дж. С. Міллем [21; 22], у сучасній етичній думці отримала нові інтерпретації в працях П. Сінгера, Д. Парфіта та Б. Вільямса [23; 24]. Цей підхід пропонує оцінювати дії за їх наслідками, орієнтуючись на досягнення «найбільшого блага для найбільшої кількості». У контексті лідерства утилітарна логіка нерідко стає виправданням прагматичних або навіть неетичних управлінських рішень, якщо вони спрямовані на підвищення ефективності чи стабільності організації [23; 24]. Водночас критики, зокрема Б. Вільямс, застерігають, що такий наслідковий підхід може ігнорувати внутрішню цінність особистості, зводячи людину до інструмента досягнення колективних цілей [24]. У цьому сенсі утилітаризм окреслює не лише моральну привабливість ефективності, а й ризики дегуманізації управлінських практик, коли результат виправдовує засоби.

Деонтологічна етика І. Канта [25], навпаки, виходить із принципу морального обов'язку: дія є моральною лише тоді, коли вона відповідає універсальному моральному закону. Для лідера це означає, що влада не може бути самоціллю, а повинна підпорядковуватися моральному імперативу. Порушення цього принципу перетворює лідерство на форму маніпуляції або примусу, навіть якщо воно дає ефективні результати.

Етика відповідальності Макса Вебера та Ганса Йонаса [26; 27] вводить новий рівень розуміння: моральність лідера полягає не лише в дотриманні правил, а в передбаченні наслідків власних дій для майбутнього спільноти. Вебер підкреслював, що політична та управлінська діяльність потребує «етики відповідальності», яка врівноважує

етику переконань. А Ганс Йонас у праці «Принцип відповідальності» (1979) [27] наголошував, що у світі техногенного ризику й складних систем влада має не лише право діяти, а й обов'язок передбачати наслідки для людства.

Таким чином, етика лідерства постає не як абстрактна система заборон, а як онтологічна вимога збереження людського в людині**,** навіть у ситуаціях максимальної влади. Будь-яке лідерство є формою влади, а влада – це завжди випробування етикою. З огляду на філософський складник влада не може бути морально нейтральною, оскільки вона завжди пов'язана з іншими людьми, їхньою свободою і гідністю.

Етика влади передбачає усвідомлення лідером меж власного впливу. Відповідальність лідера полягає у здатності не тільки приймати рішення, але й нести моральні наслідки за їх результати. Справжній лідер не перекладає відповідальність на обставини чи підлеглих, а визнає, що будь-яка форма контролю над іншими є етичною взаємодією, а не технічною операцією. У цьому сенсі етичний лідер – це не лише ефективний управлінець, а й моральний орієнтир для спільноти, який демонструє, що влада може бути формою служіння, а не домінування.

Сучасний світ породжує феномен, який можна означити як «моральна амбівалентність ефективності»: лідер може досягати високих результатів, залишаючись при цьому морально сумнівною постаттю. Такий парадокс особливо характерний для корпоративного й політичного середовищ, де ефективність часто стає головним критерієм оцінки діяльності. Деструктивні лідери, здатні нав'язати дисципліну, зменшити витрати чи мобілізувати колектив, нерідко сприймаються як «сильні управлінці». Проте з позиції етики відповідальності їхня ефективність має негативну онтологічну вартість, оскільки руйнує моральний простір організації.

Філософське осмислення цієї проблеми вимагає відмови від спрощеного уявлення про лідера як виключно функціонального агента. Лідерство – це завжди моральна подія, і тому питання «як досягти результату» невіддільне від питання «якою ціною». Етичний вимір деструктивного лідерства показує, що зло в управлінні не завжди має вигляд насилля чи агресії. Часто воно маскується під прагматизм, ефективність або «вимоги часу». Філософія лідерства має нагадувати, що жодна мета не може виправдати втрату людяності. Лідер, який забуває про моральні межі своєї влади, зрештою перетворює силу на слабкість, а ефективність – на руйнування.

Порівняльний аналіз кейсів

Порівняльний аналіз конкретних прикладів лідерства дозволяє глибше зрозуміти, як етичний та деструктивний потенціали виявляються в реальних управлінських і політичних практиках. У цьому контексті важливими є не лише оцінка особистісних якостей лідера, а й осмислення того, яким чином культура, структура організації та соціальні очікування впливають на трансформацію лідерського стилю. Аналіз таких кейсів, як Apple, Microsoft та деякі політичні приклади, демонструє, що деструктивне лідерство може бути тимчасово ефективним, але в довгостроковій перспективі потребує переосмислення через етичну відповідальність і комунікативну зрілість.

Кейс Apple: від деструктивно-харизматичного до етичного системного лідерства. Феномен Стіва Джобса часто описують як приклад деструктивно-харизматичного лідерства**.** Його управлінський стиль поєднував інноваційне бачення з жорстким контролем, емоційними вибухами та високими вимогами до команди. Джобс міг бути одночасно джерелом натхнення і страху, що породжувало в організації культ «генія», але також спричиняло виснаження та емоційну нестабільність серед працівників [28]. Попри це, саме така форма лідерства стала каталізатором творчої революції в Apple: створення iPhone, iMac, iPod – не лише технологічні, а й символічні акти, які трансформували уявлення про взаємодію

людини з технікою. Проте довготривалий успіх Apple виявився можливим лише після переходу до системно-етичного типу лідерства, уособленого Тімом Куком. Кук, на відміну від Джобса, реалізував модель тихого, інклюзивного лідера, який замінив харизматичний тиск культурою довіри, стабільності й соціальної відповідальності. Під його керівництвом Apple стала не лише технологічним, а й ціннісним брендом, що приділяє увагу сталому розвитку, правам людини та екології. Таким чином, кейс Apple демонструє еволюцію від харизми до етики**,** де етична зрілість стає новою формою ефективності.

Кейс Microsoft: від контролю до довіри. Схожу динаміку можна спостерігати в корпорації Microsoft. Білл Гейтс є символом класичного раціонально-контрольного типу лідерства, заснованого на глибоких технічних знаннях, перфекціонізмі та змагальній культурі. Хоча його стиль сприяв інноваціям і швидкому розвитку компанії, він також створював атмосферу напруження, конкуренції та страху помилки [29]. Із приходом Сатьї Наделли Microsoft здійснила ціннісну трансформацію, що базувалася на принципі «емпатичного лідерства». Наделла переосмислив корпоративну культуру, замінивши «культуру правоти» на культуру навчання. Його ключовим філософським орієнтиром стала ідея довіри як основи розвитку: довіри між керівником і працівниками, між компанією та суспільством. Результатом цього зсуву стала не лише фінансова стабільність, але й відродження корпоративної ідентичності – перехід від технократичного до гуманістичного підходу. Якщо Гейтс уособлював лідерство знання, то Наделла втілює лідерство розуміння, що в сучасному контексті виявляється значно більш життєздатним.

Кейс Лі Куан Ю: авторитарна ефективність як виклик етичному виміру лідерства. Поряд із вищеокресленими прикладами з корпоративної сфери, особливий інтерес становить політичний кейс Лі Куан Ю – засновника сучасного Сінгапуру, який уособлює феномен ефективного, але водночас авторитарного лідерства. Його діяльність демонструє, наскільки тонкою може бути межа між харизматичним і деструктивним стилем керівництва.

Протягом кількох десятиліть Лі Куан Ю перетворив Сінгапур із колоніального порту без природних ресурсів на одну з найбільш розвинених і стабільних держав світу. Його політика спиралася на принципи меритократії, дисципліни та прагматичного управління, однак супроводжувалася жорстким контролем над медіа, обмеженням політичної опозиції й відсутністю широких суспільних дебатів. Такий тип лідерства поєднував раціональну ефективність із високим рівнем персоніфікації влади – лідер ставав не лише символом держави, а й джерелом її морального та політичного авторитету.

Разом із тим стиль управління Лі мав виразно авторитарні риси: централізацію влади, мінімізацію політичної конкуренції та жорстке виконання державних рішень. Сам Лі зізнавався: «If nobody is afraid of me, I'm meaningless» [30], визнаючи страх як інструмент підтримання дисципліни та керованості суспільства. Його приклад ілюструє парадоксальне поєднання високої результативності з моральною амбівалентністю: досягнення національного успіху відбувалося ціною обмеження демократичних свобод.

Якщо розглядати цей кейс у контексті моделі «токсичного трикутника», можна побачити, що харизматичний лідер, схильні до покори послідовники та специфічне середовище (невелика держава, зовнішні загрози, високий тиск на ефективність) створили ґрунт для появи стабільного, але потенційно деструктивного типу лідерства. Це приклад того, як прагнення до результату може поступово трансформуватися у виправдання контролю.

З філософського погляду досвід Лі Куан Ю порушує ключове питання: де проходить межа між етично допустимою концентрацією влади та авторитарним зловживанням нею. Як і у випадку багатьох харизматичних постатей XX століття, ефективність його політики не може бути відділена від її моральних наслідків.

Таким чином, постать Лі Куан Ю може розглядатися як межовий приклад лідерства, в якому етична амбівалентність поєднується з прагматичною ефективністю. Його досвід свідчить: навіть виняткові досягнення не звільняють лідера від моральної відповідальності, навпаки, саме вона стає головною умовою справжньої стійкості та легітимності лідерства.

Кейс Фіделя Кастро: харизматичний авторитаризм і феномен «токсичного трикутника». Фідель Кастро є одним із найвиразніших прикладів лідера, чия харизма та революційна енергія поєднувалися з рисами авторитаризму й політичного месіянізму. Згідно з моделлю «токсичного трикутника» [5], деструктивне лідерство формується внаслідок взаємодії трьох чинників: особистісних характеристик лідера, сприйнятливості послідовників і сприятливого середовища. У випадку Кастро всі ці елементи були наявні: сильна ідеологічна мотивація та риторика національного визволення, масова віра в харизматичну постать «визволителя» та соціально-економічна криза, що створила ґрунт для авторитарного управління.

Хоча політична спадщина Кастро часто розглядається крізь призму боротьби з колоніалізмом і соціальною несправедливістю, його стиль керівництва характеризувався надмірною централізацією влади, придушенням опозиції, ідеологічною нетерпимістю та персоніфікацією держави. Цей кейс демонструє, що навіть харизматичні й на перший погляд «морально виправдані» лідери можуть створювати токсичні системи влади, в яких ефективність і стабільність досягаються ціною особистої свободи й політичного плюралізму.

Порівняння цих кейсів дозволяє зробити кілька висновків. По-перше, деструктивність не завжди веде до занепаду: у певних історичних обставинах вона може виступати каталізатором змін, стимулюючи інновації або руйнуючи застарілі системи. Однак така ефективність є тимчасовою, бо ґрунтується на емоційному тиску й особистісній залежності, а не на стабільних етичних засадах. По-друге, еволюція лідерства в напрямку від харизматичного до системного, від контролю до довіри демонструє, що довготривалий успіх неможливий без морального виміру. Стійке лідерство виявляється там, де влада підкріплена етикою, а ефективність – відповідальністю. Отже, головний урок сучасних кейсів полягає в тому, що етика є не обмеженням, а умовою сили лідера**.** Без етичної основи навіть найуспішніші організації або держави ризикують втратити не лише репутацію, а й сам сенс свого існування.

Висновки. Феномен деструктивного лідерства постає як складне й багатошарове явище, в якому поєднуються сила впливу, моральна неоднозначність і соціальна необхідність. У ході дослідження було встановлено, що деструктивне лідерство не є винятковим відхиленням від норми, а радше невід'ємною частиною владних відносин, яка виявляє межі між ефективністю та етикою. Його природа полягає не лише у вольовому чи нарцисичному типі особистості, а й у взаємодії чинників лідера, послідовників і контексту середовища. Саме в цій триєдності «токсичного трикутника» виявляється парадокс лідерства: руйнівна поведінка може бути реакцією на кризу системи, втрату сенсу або девіантні очікування з боку соціуму.

Проведений порівняльний аналіз продемонстрував, що деструктивність не завжди є синонімом неефективності. Харизматичні, але суперечливі лідери, як-от Стів Джобс або Білл Гейтс, демонструють, що жорсткість, вимогливість і маніпулятивність можуть тимчасово підвищувати ефективність, мобілізувати організацію або спільноту. Проте такий ефект, як правило, короткочасний: він виснажує моральний і комунікативний потенціал колективу, породжуючи атмосферу страху чи залежності. Перехід Apple від Джобса до Тіма Кука або трансформація Microsoft під керівництвом Сатьї Наделли засвідчують протилежну тенденцію: від харизматично-деструктивного до етично-системного типу лідерства,

в якому акцент переноситься з контролю на довіру, з персональної влади – на колективну компетентність.

Політичні приклади також ілюструють, що ефективність не є синонімом моральної легітимності. Фідель Кастро виступає тут як межовий випадок, в якому харизма та революційна риторика перетворюються на механізм виправдання авторитаризму. Його досвід демонструє, що боротьба зі злом може породжувати нові форми насильства – саме те, про що застерігав Ф. Ніцше: «Той, хто бореться з монстрами, має пильнувати, аби самому не стати монстром» [31, с. 83]. На противагу цьому, кейс Лі Куан Ю демонструє можливість жорсткого, але раціонального управління, що поєднує політичну волю, етичну відповідальність і стратегічне бачення. Його модель лідерства показує, що суворість може бути виправданою лише тоді, коли вона служить довгостроковому благу суспільства, а не самозміцненню влади.

Таким чином, деструктивне лідерство слід розглядати не лише як патологію владних відносин, а як феномен, що висвітлює обмеження людської раціональності й моральної автономії в умовах влади. Етичний вимір лідерства, розглянутий крізь призму утилітаризму, деонтології та етики відповідальності, дає змогу усвідомити, що справжня ефективність лідера полягає не в досягненні короткотермінових результатів, а у здатності формувати моральний горизонт дії, який поєднує свободу і відповідальність.

Отже, деструктивне лідерство слід осмислювати як дзеркало сучасних соціокультурних трансформацій – простір, в якому відображається криза довіри, надмірна медіатизація та етична амбівалентність ефективності. Його філософське вивчення не повинно зводитися до осуду чи виправдання, а радше до пошуку тих принципів, які дозволяють владі залишатися людяною, а лідеру – відповідальним.

Список використаної літератури

1. Zhang X., Liang L., Tian G., Tian Y. Heroes or Villains? The Dark Side of Charismatic Leadership and Unethical Pro-organizational Behavior. *International Journal of Environmental Research and Public Health*. 2020. Vol. 17, Issue 15. Case 5546. https://doi.org/10.3390/ijerph17155546.
2. Flanigan J. Charisma and moral reasoning. *Religions*. 2013. Vol. 4, Issue 2. P. 216–229. https://doi.org/10.3390/rel4020216.
3. Tepper B. Abusive supervision in work organizations: Review, synthesis, and research agenda. *Journal of Management*. 2007. Vol. 33, Issue 3. P. 261–289. https://doi.org/10.1177/0149206307300812.
4. Nohe C., Michaelis B., Menges J., Zang Z., Sonntag K. Charisma and organizational change: A multilevel study of perceived charisma, commitment to change, and team performance. *The Leadership Quarterly*. 2013. Vol. 24, Issue 2. P. 378–389. https://doi.org/10.1016/j.leaqua.2013.02.001.
5. Padilla A., Hogan R., Kaiser R. The toxic triangle: Destructive leaders, susceptible followers, and conducive environments. *The Leadership Quarterly*. 2007. Vol. 18, Issue 3. P. 176–194. https://doi.org/10.1016/j.leaqua.2007.03.001.
6. Li P., Yin K., Shi J., Damen T., Taris T. Are bad leaders indeed bad for employees? A meta-analysis of longitudinal studies between destructive leadership and employee outcomes. *Journal of Business Ethics*. 2024. Vol. 191, P. 399–413 https://doi.org/10.1007/s10551-023-05449-2.
7. Grill M. Influence of destructive leadership behaviors on the meaning of work and work productivity. *Frontiers in Psychology*. 2023. Vol. 14. https://doi.org/10.3389/fpsyg.2023.1295027.
8. Залужний В. Інтерв'ю для The Economist: The commander-in-chief of Ukraine's armed forces on how to win the war. *The Economist*. 1 листопада 2023. URL: https://www.

economist.com/by-invitation/2023/11/01/the-commander-in-chief-of-ukraines-armed-forces-on-how-to-win-the-war
9. Einarsen S., Aasland M., Skogstad A. Destructive leadership behaviour: A definition and conceptual model. *The Leadership Quarterly*. 2007. Vol. 18, Issue 3, P. 207–216. https://doi.org/10.1016/j.leaqua.2007.03.002.
10. Kellerman B. Bad leadership: What it is, how it happens, why it matters. Boston: Harvard Business School Press. 2004. 282 p.
11. Lipman-Blumen J. The allure of toxic leaders: Why we follow destructive bosses and corrupt politicians – and how we can survive them. Oxford: Oxford University Press. 2005. 303 p.
12. Schyns B., Schilling J. How bad are the effects of bad leaders? A meta-analysis of destructive leadership and its outcomes. *The Leadership Quarterly*. 2013. Vol. 24, Issue 1. P. 138–158. https://doi.org/10.1016/j.leaqua.2012.09.001.
13. Paulhus D., Williams K. The dark triad of personality: Narcissism, Machiavellianism, and psychopathy. *Journal of Research in Personality*. 2002. Vol. 36, Issue 6. P. 556–563. https://doi.org/10.1016/S0092-6566(02)00505-6.
14. Christie R., Geis F. Studies in Machiavellianism. New York: Academic Press. 2013. 430 p.
15. Manning T. The Dark Triad of personality and its relationship to leadership, management, teamwork and influencing behaviours. *Journal of Intellectual Disability – Diagnosis and Treatment*. 2017. Vol. 5, Issue 2. https://doi.org/10.6000/2292-2598.2017.05.02.2.
16. Einarsen S., Hoel H., Zapf D., Cooper C. The concept of bullying at work: The European tradition. In S. Einarsen, In S. Einarsen, H. Hoel, D. Zapf, & C. L. Cooper (Eds.), Bullying and emotional abuse in the workplace. International perspectives in research and practice. London: Taylor & Francis. 2003. P. 3−30.
17. UNISON. UNISON's members' experience of bullying at work. London : UNISON. 1997.
18. Lombardo M., McCall M. Coping with an Intolerable Boss. Lancaster: Center for Creative Leadership. 1984. 26 p. (Center for Creative Leadership Special Report. Series 5).
19. Namie G., Namie R. The bully at work. What you can do to stop the hurt and reclaim the dignity on the job. Naperville: Sourcebooks, Inc. 2009. 352 p.
20. Ma H., Karri R., Chittipeddi K. The paradox of managerial tyranny. *Business Horizons*. Vol. 4, Issue 4. P. 33−40.
21. Bentham J. An Introduction to the Principles of Morals and Legislation. London: T. Payne & Sons. 1789. 438 p.
22. Mill J. Utilitarianism. London: Parker, Son, and Bourn, 1863. 95 p.
23. Singer P. Practical Ethics. 3rd ed. Cambridge: Cambridge University Press. 2011. 337 p.
24. Williams B. Ethics and the Limits of Philosophy. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1985. 230 p.
25. Kant I. Groundwork of the Metaphysics of Morals (M. Gregor & J. Timmermann, Eds., 2nd ed.). Cambridge: Cambridge University Press. 2012. 104 p.
26. Weber M. The Theory of Social and Economic Organization. Glencoe. IL: Free Press. 1947. 436 p.
27. Jonas H. The Imperative of Responsibility: In Search of an Ethics for the Technological Age. Chicago: University of Chicago Press. 1984. 263 p.
28. Isaacson W. Steve Jobs : A Biography. New York: Simon & Schuster. 2011. 656 p.
29. Gino F., Ciechanover A., Huizinga J. Culture Transformation at Microsoft: From 'Know It All' to 'Learn It All'. *Harvard Business School*. 2020. Case 921-004.
30. Kuan L. The best quotes from Singapore's founding father. *The Guardian*. 2011. URL: https://www.theguardian.com/world/2015/mar/23/lee-kuan-yew-the-best-quotes-from-singapores-founding-father
31. Ніцше Ф. По той бік добра і зла. Київ : Основи, 2001. 224 с.

THE PHENOMENON OF DESTRUCTIVE LEADERSHIP: BETWEEN CHARISMA, POWER AND MORAL RESPONSIBILITY

Oleksandr Gloza
National Pedagogical Dragomanov University,
Faculty of Philosophical Education and Science, Department of Social Philosophy,
Philosophy of Education and Educational Policy
Pyrohova St., 9, 01601, Kyiv, Ukraine
https://orcid.org/0009-0008-0249-7213

The article examines the phenomenon of destructive (toxic, unethical) leadership as a complex socio-philosophical construct that embodies the tension between effectiveness and moral responsibility. The study proceeds from the premise that leadership is not merely a managerial or psychological category, but a significant philosophical phenomenon that defines the modes of power, communication, and meaning-making in contemporary society. Particular attention is given to the paradox of *why leaders who display destructive or toxic traits often achieve high performance, shape strong corporate or political identities, and leave a profound cultural imprint.*

The methodological framework of the study combines philosophical-hermeneutic, phenomenological, comparative-analytical, and case study methods, which together enable an exploration of leadership as a multidimensional system of relationships – between power and morality, charisma and responsibility, outcome and value. The hermeneutic approach made it possible to interpret leadership as a cultural text reflecting deep social archetypes of authority, while the phenomenological method provided insight into the leader's internal experience and its influence on social dynamics. The case study method facilitated the comparison of leadership practices in business and politics, where destructive behavioral patterns coexist with high organizational effectiveness.

Special focus is placed on the transformation of leadership in Apple (the transition from Steve Jobs's charismatic yet often destructive style to Tim Cook's systemic and ethical leadership) and Microsoft (the shift in corporate culture under Satya Nadella). These examples illustrate the process Max Weber called the "routinization of charisma" – the evolution from individual charisma to institutionalized authority. Additionally, political cases of Fidel Castro and Lee Kuan Yew are analyzed as contrasting examples of destructive and ethically pragmatic leadership: in the former, charismatic legitimacy is combined with authoritarian tendencies and moral ambivalence of effectiveness, while in the latter, a strict yet systematic governance style demonstrates the possibility of uniting political firmness with a focus on long-term social development.

Within the ethical dimension, the article addresses the relationship between ends and means in leadership activity, particularly the dilemma between short-term effectiveness and long-term moral legitimacy. Drawing on Max Weber's ethics of responsibility and Hans Jonas's concept of the "evolution of moral action", the author argues that sustainable leadership cannot rely on destructive practices, even if they temporarily secure growth or success. A leader who disregards moral principles undermines not only the ethical foundation of the organization but also the very possibility of trust – the central social resource of modern governance.

Thus, destructive leadership emerges not merely as a deviation but as a symptom of an era in which efficiency often outweighs morality. At the same time, the analysis reveals that in critical situations, societies become most aware of the need for a new paradigm of ethically responsible leadership that combines strategic vision, communicative strength, and moral maturity. The article offers a philosophical reflection on this issue as a central challenge for the culture of leadership in the 21st century.

Key words: leadership, destructive leadership, ethics of power, charismatic leader, toxic leadership, moral responsibility, "dark triad," organizational culture, management effectiveness.

Дата першого надходження рукопису до видання: 18.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 22.12.2025
Дата публікації: 30.12.2025

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 63, с. 68–78
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 63, p. 68–78

УДК 316.42:330.131.7
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.63.7

ФЕНОМЕН ФІНАНСОВО-ЕКОНОМІЧНОЇ СТІЙКОСТІ ЯК ЧИННИК СТАЛОГО РОЗВИТКУ: СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ

Майя Горбуля
Запорізький національний університет,
Інженерний навчально-науковий інститут імені Ю. М. Потебні,
кафедра управління та адміністрування,
вул. Фанатська, 10, 69006, м. Запоріжжя, Україна
http://orcid.org/0000-0002-8514-0672

У статті здійснено соціально-філософський аналіз фінансово-економічної стійкості як ключового чинника сталого розвитку в умовах глобалізаційних трансформацій. **Метою дослідження** є теоретико-філософський аналіз фінансово-економічної стійкості як ключового чинника сталого розвитку в умовах глобалізаційних трансформацій, а також формування концептуальної моделі інтеграції економічних, соціальних і ціннісних вимірів стабільності для забезпечення ефективного управління розвитком суспільства. **Методологія дослідження.** Дослідження фінансово-економічної стійкості в умовах глобалізаційних трансформацій здійснювалося на основі комплексного соціально-філософського підходу, який поєднує економічний, соціальний та ціннісний аналіз. Методологічну основу становлять системний, структурно-функціональний та інституційний підходи, що дозволяють оцінити фінансово-економічну стійкість як складну багатовимірну категорію, що інтегрує економічні, соціальні та етичні виміри. Визначено сутність і основні характеристики фінансово-економічної стійкості в контексті глобалізаційних змін. Проаналізовано взаємозв'язок фінансово-економічної стійкості та принципів сталого розвитку на національному та глобальному рівнях. Досліджено вплив глобалізаційних трансформацій на соціально-економічну стабільність і фінансові системи. Розроблено соціально-філософську модель оцінювання фінансово-економічної стійкості з урахуванням економічних, соціальних та етичних аспектів. Визначено практичні імплікації отриманих результатів для розроблення стратегій забезпечення сталого розвитку та економічної безпеки. Сталий розвиток у дослідженні визначено як стратегію гармонійного поєднання економічного зростання, соціальної справедливості та екологічної безпеки. Показано, що соціально-філософський підхід дозволяє інтегрувати економічні, соціальні та ціннісні виміри сталого розвитку, формуючи комплексну модель управління стійкістю в умовах глобальних змін. Зроблено висновок, що фінансово-економічна стійкість є ключовим чинником забезпечення сталого розвитку, інтегруючи економічні, соціальні та ціннісні виміри у відповідь на виклики глобалізаційних трансформацій.

Ключові слова: фінансово-економічна стійкість, сталий розвиток, глобалізаційні трансформації, онтологізація, аксіологічний підхід.

Постановка проблеми та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Фінансово-економічна стійкість набуває особливої значущості в умовах сучасних глобалізаційних трансформацій, оскільки виступає ключовим фактором забезпечення збалансованого розвитку, здатності суспільства протистояти кризам і сформувати довготривалі механізми стабільності, рівноваги та соціальної безпеки. На тлі зростання турбулентності світової економіки, цифровізації, геополітичних викликів і посилення міждержавної взаємозалежності саме стійкість фінансових систем стає основою ефективної адаптації держав, інституцій та громадян до нових умов. Концепт фінансово-економічної стійкості у соціально-філософському дискурсі розглядається як інтегральна характеристика здатності

© Горбуля М., 2025

економічної системи зберігати функціональну цілісність, самоорганізацію та баланс між внутрішніми й зовнішніми чинниками в умовах глобальних змін. Він поєднує економічні, соціальні та ціннісно-світоглядні виміри, що охоплюють не лише стабільність фінансів та ресурсний потенціал, але й рівень соціальної довіри, ефективність інститутів, адаптивність до ризиків, раціональність управління та орієнтацію на стратегічні цілі сталості. У філософському сенсі фінансово-економічна стійкість виступає проявом гармонійної взаємодії економічних структур і соціальних практик, відображаючи здатність суспільства підтримувати динамічну рівновагу, уникати руйнівних дисбалансів та орієнтуватися на довготривалий розвиток, заснований на принципах раціональності, справедливості та відповідальності.

Фінансово-економічна стійкість у сучасну епоху глобалізаційних трансформацій постає одним із ключових чинників забезпечення сталого розвитку, адже саме вона визначає здатність суспільства, держави та економічних інститутів підтримувати цілісність, безперервність і збалансованість функціювання в умовах динамічних змін та зростання глобальних ризиків. Її актуальність зумовлена посиленням економічних шоків, нестабільністю світових фінансових ринків, цифровізацією управлінських процесів, масштабними геополітичними конфліктами та підвищенням взаємозалежності держав, що формує нову архітектуру світового розвитку. У цих умовах фінансово-економічна стійкість виступає не лише економічною категорією, але й комплексним соціально-філософським феноменом, який охоплює ціннісні, інституційні та цивілізаційні виміри функціювання суспільства.

Концептуалізація фінансово-економічної стійкості передбачає її розуміння як інтегральної здатності економічної системи зберігати рівновагу, адаптивність і функціональну цілісність у відповідь на зовнішні та внутрішні виклики. У філософському дискурсі цей концепт відображає взаємодію структурних економічних чинників із соціальними смислами, цінностями, нормами та інституціями, які визначають стратегічні орієнтири розвитку. Стійкість розглядається не як статичний стан, а як динамічний процес самоорганізації, здатність соціально-економічної системи до попередження дисбалансів, продуктивної трансформації та збереження ключових параметрів життєздатності. У соціально-філософському вимірі фінансово-економічна стійкість пов'язана з категоріями довіри, соціальної справедливості, економічної безпеки, інституційної зрілості та відповідального управління. Вона втілює гармонійний синтез економічної раціональності й соціальної солідарності, визначаючи можливості суспільства зберігати баланс між розвитком, ризиками та безпекою. Таким чином, фінансово-економічна стійкість постає не лише індикатором ефективності економічної політики, а й фундаментальною умовою сталості соціального життя, формування нової моделі глобального розвитку, орієнтованої на довгострокову стабільність, інклюзивність, екологічність і відповідальність перед майбутніми поколіннями [1].

Аналіз останніх досліджень і публікацій, з яких започатковано розв'язання проблеми і на які спирається автор. Дослідження фінансово-економічної стійкості в умовах глобалізаційних трансформацій сформували широкий міждисциплінарний дискурс, який охоплює економічні, соціально-філософські та інституційні підходи. Першочергово слід відзначити роботи Дж. Стігліца (США, 2017–2023), який аналізує взаємозалежність глобальної фінансової системи та стійкості національних економік, підкреслюючи необхідність інклюзивних моделей розвитку та зменшення структурних дисбалансів. Вагомий внесок у розуміння стійкості зробив А. Сен (Велика Британія–Індія, 2014–2021), який у своїх працях розкриває категорію «розвитку як свободи» та наголошує на взаємозв'язку між економічною стабільністю, соціальною справедливістю та інституційною відповідальністю. Фундаментальним для філософсько-економічного аналізу є дослідження У. Бека (Німеччина, праці до 2016 р. та посмертні видання 2018–2020), який порушував

питання «суспільства ризику» та необхідності формування адаптивних механізмів у глобалізованому світі. Сучасні концепції стійкості відображені в працях Е. Остром (США, 2010–2020), яка розробила інституційні принципи ефективного управління спільними ресурсами та здатності систем до самоорганізації, що напряму корелює з поняттям фінансової стійкості. Європейський контекст представлено дослідженнями М. Кастельса (Іспанія – США, 2015–2023), який аналізує мережеву економіку та трансформацію фінансових потоків у цифрову епоху, підкреслюючи роль інформаційної взаємозалежності як фактора стабільності. Значущий внесок у вивчення глобалізаційної динаміки зробив З. Бауман (Польща – Велика Британія, праці до 2017 року та видання 2018–2019), який розглядає «рідку модерність» як середовище, що ускладнює підтримання соціально-економічної рівноваги. Українські дослідження також формують важливий масив наукових підходів. Праці В. Воронкової (Україна, 2020–2024) присвячені філософському аналізу сталого розвитку, цифрових трансформацій і соціальної безпеки, що дозволяє інтерпретувати фінансово-економічну стійкість як ціннісно-світоглядне явище. Варто відзначити внесок О. Бугайчук, В. Мар'єнко, Н. Метеленко, В. Нікітенко, О. Кивлюк (2020–2024), які досліджують макроекономічні засади стійкості, виклики глобальних ринків та напрями структурних реформ з позиції соціально-філософського аналізу. Сукупність цих підходів формує наукове підґрунтя для комплексного соціально-філософського аналізу фінансово-економічної стійкості в умовах сучасних глобалізаційних трансформацій.

Феномен фінансово-економічної стійкості досліджується в різних наукових дисциплінах, включаючи економіку, фінанси, соціологію та філософію, що дозволяє розглядати його як комплексне явище, яке включає економічні, соціальні та онтологічні виміри. У класичній економічній науці стійкість аналізується через макроекономічні та мікроекономічні показники, як-от рівень ВВП, ліквідність фінансових систем, інвестиційний клімат і державний борг. Філософський підхід розкриває фінансово-економічну стійкість як онтологічну категорію, що характеризує здатність економічних систем зберігати баланс між розвитком та адаптацією до зовнішніх і внутрішніх змін, відображаючи сутність економічного буття, про що писали Bell (1973) і Beck (1992), а сучасні українські дослідники, зокрема О. Бугайчук, А. Крупа та В. Мар'єнко, досліджують вплив цифровізації та технологій штучного інтелекту на формування стійких економічних систем. Останнім часом з'являються міждисциплінарні дослідження, які застосовують моделювання, великі дані та алгоритми штучного інтелекту для оцінювання фінансово-економічної стійкості держав, підприємств і окремих галузей, що дозволяє не лише прогнозувати ризики та кризові сценарії, а й підвищувати адаптивність економічних систем у глобальному середовищі, як показано в роботах Н. Метеленко, О. Кивлюк, В. Нікітенко (2020–2023). Таким чином, дослідження фінансово-економічної стійкості поєднують кількісні та якісні методи, економічні та соціальні параметри, що дозволяє розглядати її як складний, багатовимірний феномен, критично важливий для забезпечення стабільності та сталого розвитку сучасних економічних систем.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується стаття. Попри зростання кількості економічних та управлінських досліджень фінансово-економічної стійкості, її філософський вимір залишається фрагментарним і недослідженим. Насамперед бракує ґрунтовної онтологізації феномену стійкості, тобто осмислення того, що саме становить її сутність у контексті глобальних трансформацій: чи є вона властивістю системи, що виникає спонтанно, чи результатом цілеспрямованої соціальної конструкції та діяльності інститутів. Недостатньо розкритим є також аксіологічний вимір, зокрема питання про те, які цінності – довіра, справедливість, солідарність, відповідальність – формують основу стійкості та визначають здатність суспільства протистояти

кризам. Сучасні економічні моделі не пояснюють, як моральний капітал, культурні практики та колективні світогляди впливають на підтримання макроекономічної рівноваги. Важливими залишаються філософські питання епістемології стійкості: яким чином ми пізнаємо й вимірюємо фінансово-економічну стійкість, які знання вважаються достовірними та як впливають цифрові алгоритми, великі дані й моделі прогнозування на формування уявлень про стійкість. Не досить осмисленим є також антропологічний складник, тобто роль людини в умовах цифрової економіки: як трансформація праці, автоматизація та алгоритмізація управління змінюють здатність особистості адаптуватися до економічних ризиків і брати участь у підтриманні стійкості. Окремого дослідження потребує філософія ризику та невизначеності: в якому сенсі глобальні фінансові кризи, війни, екологічні катастрофи та цифрові загрози створюють нову онтологію нестабільності, яка вимагає переосмислення базових понять економічної безпеки. Недостатньо розробленим є також питання етики економічного управління, включаючи моральні межі впливу держави та корпорацій на фінансові процеси, відповідальність економічних акторів і справедливість розподілу ресурсів у посткризових умовах. О. Бугайчук відмічає, що цифровізація економіки – це найвищий етап шляху, який виходить далеко за межі застосування технологій та зачіпає фундаментальні зміни в бізнес-моделях, організаційних структурах та корпоративній культурі. Це основа стимулювання зростання промисловості нового покоління, розвитку талантів у галузі цифрових технологій та активного заохочення [4].

Попри значну кількість наукових праць, присвячених фінансово-економічній стійкості, низка важливих аспектів загальної проблеми залишається недостатньо дослідженою. Передусім бракує глибокого соціально-філософського осмислення стійкості як багатовимірного феномену, що інтегрує економічні, соціальні, ціннісні та інституційні чинники й визначає здатність суспільства адаптуватися до глобальних трансформацій. Сучасні підходи здебільшого фокусуються на макроекономічних індикаторах, не розкриваючи її світоглядного та антропоцентричного змісту, зокрема впливу соціальної довіри, морального капіталу, цифрової нерівності та інституційної відповідальності на формування стійкості. Недостатньо вивченою залишається проблема взаємодії фінансово-економічної стійкості з процесами цифровізації, алгоритмізації управління та глобальної мережевої інтеграції, які не лише трансформують функціювання економічних систем, а й змінюють характер соціальних відносин, структуру ризиків і природу економічної безпеки. Також нерозкритими залишаються питання пошуку нових моделей стійкості, які поєднували б раціональність економічних механізмів із принципами соціальної справедливості, екологічної відповідальності та сталого розвитку, що є критично важливим в умовах посткризових та воєнних викликів. Не досить системно проаналізовано роль держави, глобальних інституцій та локальних спільнот у забезпеченні стійкості як процесу співдії, а не лише управління. Саме ці невирішені аспекти – світоглядні засади стійкості, її ціннісно-інституційні компоненти, вплив цифрових трансформацій та потреба в нових міждисциплінарних моделях – і становлять наукову проблему, розв'язанню якої присвячено цю статтю. Отже, з позиції філософії залишаються нерозкритими світоглядні засади стійкості, її ціннісно-етичні передумови, антропологічні зміни та нові форми раціональності в цифрову епоху – саме ті аспекти, які потребують подальшої глибокої концептуалізації [5].

Метою статті є здійснення комплексного соціально-філософського аналізу фінансово-економічної стійкості як ключового чинника сталого розвитку в умовах сучасних глобалізаційних трансформацій, з'ясування її теоретико-методологічних засад, структурних компонентів та механізмів формування, а також обґрунтування її значення для забезпечення соціальної стабільності, економічної безпеки та довготривалої суспільної рівноваги.

Результати дослідження

1. Онтологізація феномену фінансово-економічної стійкості та її місце в науковому в дискурсі. В основі онтологізації феномену фінансово-економічної стійкості – її природа, об'єктивна властивість системи, соціальна конструкція, що формується цінностями, інститутами та практиками людської взаємодії. Це питання стосується сутності стійкості: чи вона існує незалежно від людини або ж створюється в процесі економічного та соціального управління. Онтологізація фінансово-економічної стійкості передбачає глибокий філософський аналіз її сутності, структури та місця в соціально-економічному бутті. Цей підхід дозволяє розглядати стійкість не лише як економічну характеристику, що визначається показниками ліквідності, капіталу чи ризиків, а як складну онтологічну категорію, що відображає здатність економічних систем протистояти внутрішнім і зовнішнім шокам, зберігати баланс між розвитком і адаптацією та забезпечувати соціальну рівновагу. Фінансово-економічна стійкість проявляється на макро-, мезо- та мікрорівнях і характеризується динамічністю, здатністю до саморегуляції та взаємозв'язком із соціально-культурними цінностями, як-от довіра, етика і колективні норми. Онтологічний підхід до її дослідження дозволяє виділити фундаментальні принципи існування економічних систем, виявити приховані ризики та розробити стратегії сталого розвитку, які враховують не лише кількісні показники, а й якісні аспекти, що забезпечують життєздатність і довгострокову стабільність. В. Мар'єнко зазначає, що онтологізація відкриває нові горизонти для теоретичного осмислення та практичного застосування економічної стійкості, підкреслюючи її комплексний, інтегративний характер та значну роль у забезпеченні сталого розвитку сучасних економічних і соціальних систем [10, с. 68–80].

Фінансово-економічна стійкість постає як ключовий феномен сучасних економічних систем, що відображає здатність підприємств, організацій і державних структур протистояти внутрішнім та зовнішнім кризовим впливам, забезпечуючи безперервність функціювання, збереження капіталу та ефективність управління ресурсами. Онтологізація цього феномену означає не лише його практичне вивчення у площині економічного менеджменту, фінансів і стратегічного планування, а й філософське осмислення його буття, природи, сутнісних характеристик і причинно-наслідкових зв'язків. Визначення фінансово-економічної стійкості у філософському та економічному контексті передбачає розгляд її як системної властивості економічного суб'єкта, яка проявляється у здатності зберігати життєздатність і функціональну активність за умов змінних зовнішніх і внутрішніх факторів. Такий підхід дозволяє подолати вузькоекономічне трактування стійкості лише як фінансової стабільності, акцентуючи увагу на комплексності, взаємозалежності та динамічності цього явища.

Характеристика фінансово-економічної стійкості включає: 1) системність – здатність економічної системи інтегрувати фінансові, організаційні та соціальні компоненти для забезпечення стабільності; 2) динамічність – можливість адаптації до змін зовнішнього середовища та управлінських впливів; 3) збалансованість – підтримання оптимального співвідношення доходів, витрат і ризиків; 4) Прогностичність – здатність передбачати можливі загрози та формувати механізми їх нейтралізації; 5) сталий розвиток – орієнтація на довгострокові цілі, що поєднують економічну ефективність із соціальною та екологічною відповідальністю. Місце фінансово-економічної стійкості в науковому дискурсі визначається її роллю як фундаментальної категорії, що об'єднує економічну теорію, управлінські практики та філософську рефлексію над соціально-економічними процесами. Вона виступає критерієм ефективності державної та корпоративної політики, показником готовності економічної системи до інновацій, ризик-менеджменту та трансформаційних змін у глобальному та локальному вимірах.

Отже, онтологізація фінансово-економічної стійкості дозволяє не лише глибше зрозуміти її природу, але й підкреслити значення цього феномену для забезпечення сталого розвитку, стратегічного управління та соціально-економічної безпеки сучасного суспільства. В. Воронкова, В. Нікітенко, Н. Метеленко зазначають: «Нині новий виток науково-технічної і промислової революції розвиваються вглиб. Цифрові технології все більше стають провідною силою в забезпеченні фундаментальних змін та всебічної зміни способу мислення, організаційної структури та операційної моделі людського суспільства. Сприяння їх розвитку відкриває нові можливості, а також ставить нові завдання [7, с. 27].

2. Аксіологія феномену фінансово-економічної стійкості включає цінності – довіру, справедливість, відповідальність, інклюзивність, які є фундаментом фінансово-економічної стійкості та визначають стабільність суспільства в умовах глобальної нестабільності. Це питання розкриває, що саме формує стійкість як ціннісну категорію, яку роль відіграє моральний капітал і чи можлива стійкість без соціальної етики. Аксіологія феномену фінансово-економічної стійкості продовжує розкривати глибше значення та роль цінностей у забезпеченні стабільності економічних та соціальних систем. Вона підкреслює, що фінансово-економічна стійкість не є лише технічним або кількісним показником (як-от рівень резервів, ліквідність чи зростання ВВП), а передусім відображає морально-етичні основи суспільства, його здатність до взаємної довіри та справедливого розподілу ресурсів. О. Кивлюк, Г. Гарбар, О. Пунченко відзначають, що філософія сталого розвитку в умовах цифрової трансформації виступає основою збалансованого економічного зростання, соціального добробуту та екологічної стійкості [9, с. 45–54].

У контексті аксіології ключове місце займає моральний капітал, який включає довіру, відповідальність та прозорість у фінансових та економічних взаєминах. Він стає критерієм оцінки стабільності не тільки окремих організацій чи інституцій, а й суспільства загалом. Справедливість формує відчуття законності та рівності, що підвищує соціальну згуртованість, а інклюзивність забезпечує залучення всіх соціальних груп у процеси економічного розвитку, зменшуючи ризики конфліктів і криз. Місце аксіологічного підходу у вивченні фінансово-економічної стійкості полягає в його здатності об'єднати економічні та соціальні виміри: він дозволяє оцінити, наскільки стійкі економічні системи не лише за рахунок матеріальних ресурсів, а й через ціннісні засади, що підтримують довготривалу стабільність. Роль аксіології в цьому процесі полягає у формуванні етичних стандартів поведінки суб'єктів економіки, створенні умов для довготривалої соціально-економічної довіри та розвитку інноваційних механізмів, які підтримують баланс між економічною ефективністю та соціальною справедливістю. Таким чином, аксіологічний підхід дозволяє зрозуміти фінансово-економічну стійкість як ціннісно зумовлену категорію, де економічна стабільність і моральна відповідальність суспільства взаємопов'язані та взаємно підсилюють одна одну, особливо в умовах глобальної нестабільності та швидких соціально-економічних трансформацій. Розглянемо плюси та мінуси аксіологічного підходу до фінансово-економічної стійкості.

Плюси: 1. Комплексне розуміння стійкості, що враховує не лише економічні показники, а й моральні, соціальні та етичні цінності, що робить аналіз більш глибинним і цілісним. 2. Сприяння довірі та соціальній згуртованості, в основі якого взаємозв'язок економічної стабільності та моральної відповідальності підвищує довіру громадян та інвесторів. 3. Адаптація до глобальних викликів, оскільки ціннісна орієнтація допомагає стабільно реагувати на соціально-економічні трансформації та глобальні кризи. 4. Профілактика кризових явищ, в основі яких моральна відповідальність у фінансовій діяльності зменшує ризики шахрайства, корупції та дестабілізації.

Мінуси: 1. Суб'єктивність оцінок, оскільки цінності та моральні аспекти можуть трактуватися по-різному в різних суспільствах, що ускладнює стандартизацію підходів. 2. Складність вимірювання, адже економічні показники легко піддаються кількісному аналізу, тоді як моральна відповідальність і довіра – більш абстрактні та важко вимірювані категорії. 3. Можлива конфліктність цінностей, в основі яких – прагнення до економічної ефективності, що може суперечити етичним нормам і створює дилеми для управлінських рішень. 4. Тривалість результатів, оскільки ефект від впровадження ціннісного підходу може проявлятися лише в довгостроковій перспективі, що не завжди узгоджується з потребою швидких економічних рішень.

3. Антропологічні виміри фінансово-економічної стійкості. Антропологічний вимір фінансово-економічної стійкості полягає в розгляді економічної стабільності та фінансової безпеки через призму людської поведінки, ціннісних орієнтацій і соціокультурних практик. Концептуалізація цього феномену передбачає, що стійкість економіки неможлива без урахування індивідуальних і колективних дій людей, їхніх моральних та етичних пріоритетів, довіри до фінансових інститутів і готовності до спільної відповідальності за ресурси. Тлумачення антропологічного аспекту фінансово-економічної стійкості зводиться до розуміння її як категорії, що інтегрує економічні, соціальні та культурні чинники, які визначають здатність суспільства протистояти кризам, зберігати економічний баланс і забезпечувати добробут своїх членів. Визначення цього феномену включає акцент на взаємозв'язку між поведінковими моделями людей і стабільністю економічних процесів, підкреслюючи важливість людського фактора у формуванні фінансово-економічної системи.

Характеристика антропологічних вимірів фінансово-економічної стійкості охоплює такі елементи: моральна відповідальність суб'єктів економічної діяльності, рівень довіри та соціальної взаємодії, здатність до адаптації та інноваційної поведінки в умовах нестабільності, а також культурні настанови щодо використання економічних ресурсів. Місце цього аспекту в системі економічних відносин є центральним, оскільки саме людина виступає носієм цінностей і норм, що визначають ефективність і стійкість економічної системи. На думку А. Крупа та В. Мар'єнко, велику роль відіграє вплив інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) на цифрову трансформацію суспільства, що сприяє його стабільності [11].

Роль антропологічного виміру полягає в забезпеченні соціальної легітимності економічних процесів, формуванні відповідального ставлення до ресурсів, а також у підтримці довгострокової стабільності через розвиток фінансової культури, освіти та інклюзивної економічної практики. Таким чином, антропологічний підхід дозволяє розглядати фінансово-економічну стійкість не лише як технічну або інституційну категорію, а як інтегральний феномен, де людські цінності, поведінка та соціальні відносини виступають фундаментом стабільного розвитку. Антропологічний підхід до фінансово-економічної стійкості дозволяє розглядати економіку як людський феномен, де центральною одиницею є індивід з його поведінковими моделями, ціннісними орієнтаціями та соціально-культурними практиками. У класичній економічній теорії людина розглядається як «homo economicus» – раціональний агент, який прагне максимізувати власну вигоду. Однак антропологічний підхід підкреслює, що економічна поведінка значною мірою визначається соціальними нормами, моральними цінностями, довірою та культурними традиціями, тобто факторами, що виходять за межі чисто раціональної економічної логіки, як зазначають П. Діамандіс та С. Котлер у роботі «Майбутнє ближче, ніж здається. Як технології змінюють бізнес, промисловість і наше життя [8].

Концептуалізація антропологічного виміру фінансово-економічної стійкості передбачає інтеграцію кількох рівнів: індивідуального, групового та суспільного. На

індивідуальному рівні враховуються мотивації, цінності, схильність до ризику та поведінкові стратегії прийняття економічних рішень. На груповому рівні важливими є соціальні взаємодії, рівень довіри, кооперація та готовність до спільної відповідальності за ресурси. На суспільному рівні аналіз фокусується на культурних настановах, інституційній структурі та механізмах підтримки економічної стабільності.

Тлумачення фінансово-економічної стійкості через антропологічну призму полягає в тому, що економічна стабільність – це не лише результат ефективного функціювання ринків і фінансових інститутів, а й прояв соціальної організованості та ціннісної узгодженості суб'єктів економічних відносин. І. Рижова, О. Павлюк та інші автори відмічають, що стійка економіка неможлива без усвідомлення взаємозв'язку між матеріальними ресурсами, людським та освітнім фактором, де моральна відповідальність, етика і соціальна взаємодія стають невід'ємними елементами економічного процесу [12, с. 144–159].

Характеристика антропологічних вимірів фінансово-економічної стійкості включає: 1) моральну та соціальну відповідальність економічних агентів, які визначають етичний рівень управління ресурсами; 2) довіру та співпрацю як основи економічних взаємин, що формують стабільність і передбачуваність ринку; 3) адаптивність та інноваційну поведінку, що дозволяє реагувати на кризові ситуації та забезпечувати економічний розвиток; 4) культурні та ціннісні орієнтації, що регулюють поведінку людини у фінансових і економічних процесах. Місце антропологічного аспекту в системі економічних відносин є центральним, оскільки саме людина визначає ефективність і стійкість фінансово-економічної системи. Економічні інститути, ринки та механізми регулювання набувають сенсу лише через людські дії, цінності та соціальну взаємодію. Роль антропологічного виміру полягає у формуванні соціально орієнтованих стратегій економічного розвитку, де фінансова стабільність забезпечується не лише інституційними або технічними засобами, а й через розвиток фінансової культури, освіти, інклюзивних практик та довіри. Цей підхід підкреслює, що економіка як система є стійкою тоді, коли її суб'єкти здатні поєднувати власні інтереси з колективними цінностями та відповідальністю за суспільні ресурси.

Таким чином, антропологічний підхід до фінансово-економічної стійкості дозволяє синтезувати класичні економічні моделі раціональної поведінки та сучасні уявлення про соціокультурну і ціннісну природу економіки. Він забезпечує глибше розуміння того, що стабільність і розвиток фінансово-економічної системи можливі лише через взаємодію матеріальних ресурсів і людських цінностей, де економічний успіх і соціальна відповідальність є взаємопов'язаними і взаємопідсилювальними явищами.

Висновки. Фінансово-економічна стійкість у сучасному світі постає не лише як економічна категорія, що відображає здатність фінансової системи, держави чи підприємства підтримувати рівновагу в динамічних умовах, а як багатовимірний соціально-філософський феномен, що безпосередньо впливає на якість життя, соціальну справедливість і перспективи сталого розвитку. Її соціально-філософське осмислення демонструє, що стійкість є інтегрованим результатом взаємодії матеріальних, інституційних та ціннісних засад суспільного буття, в яких переплітаються економічна раціональність, культурні норми, етичні пріоритети та довгострокова стратегічність розвитку.

Проведений аналіз показує, що фінансово-економічна стійкість не може зводитися до суто технократичних показників – бюджетного балансу, рівня боргу чи обсягів резервів. У соціально-філософському вимірі вона постає як відображення мудрості та відповідальності суспільства, його здатності до самоорганізації, передбачення ризиків і вироблення узгоджених рішень, які забезпечують стабільність у довгостроковій перспективі. Стійкість – це також показник рівня довіри: між громадянами й державою, між інституціями

та ринками, між поколіннями, які передають одне одному культурний досвід та фінансові зобов'язання.

Особливе значення має аксіологічний вимір феномену стійкості, де на перший план виходять такі цінності, як справедливість, солідарність, відповідальність, інклюзивність, етичність економічних практик та довіра до інституцій. Без цих засад фінансова система стає вразливою до криз, спекуляцій та соціальної фрагментації. У цьому контексті фінансово-економічна стійкість постає як моральний ресурс суспільства, який забезпечує соціальну згуртованість, зменшує нерівність і сприяє досягненню стратегічних цілей сталого розвитку.

Онтологічний вимір феномену демонструє, що стійкість – це динамічний стан, який постійно відтворюється через взаємодію економічних структур, інституційної довіри та соціально-культурних чинників. Вона формується не автоматично, а завдяки осмисленому вибору суспільства, політичної волі та цілеспрямованому формуванню довгострокових механізмів регулювання, що враховують системні ризики глобалізованої економіки.

Важливим результатом дослідження є висновок, що фінансово-економічна стійкість є ключовим детермінантом сталого розвитку, оскільки забезпечує передбачуваність у прийнятті рішень, стабільність соціальних інститутів, ефективність інвестиційних стратегій та зниження вразливості суспільства до зовнішніх шоків – економічних, політичних, технологічних чи екологічних. Її забезпечення потребує комплексного підходу, який поєднує економічні інновації, інституційну модернізацію та ціннісні орієнтири, спрямовані на тривале збереження економічної рівноваги і соціальної гармонії.

Отже, феномен фінансово-економічної стійкості слід розглядати як стратегічний ресурс майбутнього, що визначає конкурентоспроможність країн, добробут громадян і здатність людства відповідати на глобальні виклики. У філософському сенсі стійкість стає умовою людського розвитку, де економіка не лише забезпечує матеріальні потреби, а й створює умови для реалізації творчого потенціалу, формування відповідального громадянства та підтримки міжпоколінних зв'язків. Таким чином, забезпечення фінансово-економічної стійкості – це не просто управлінське завдання, а ціннісно наповнений проєкт, спрямований на формування більш справедливого, збалансованого та стійкого суспільства.

Список використаної літератури

1. Бостром Н. Суперінтелект. Стратегії і небезпеки розвитку розумних машин / пер з англ. А- Ящук, А- Ящук. Київ : Наш формат, 2020. 408 с.
2. Браян К., Гріффітс Т. Життя за алгоритмами. Як робити раціональний вибір / пер. з англ. Катерина Дика. Київ : Наш формат, 2020. 376 с.
3. Бріньолфссон Е., Макафі Е. Друга епоха машин: робота, прогрес та процвітання в часи надзвичайних технологій. Київ : FUND, 2016. 236 с.
4. Бугайчук О. Філософські засади цифрової стратегії організації: аксіологічні, онтологічні, герменевтичні підходи. *Humanities studies: Collection of Scientific Papers.* Zaporizhzhia : Publishing house "Helvetica", 2024. № 19 (96). P. 9–18. DOI https://doi.org/10.32782/hst-2024-19-96-01.
5. Бугайчук О. Соціально-філософський аналіз цифровізації економіки. *Humanities studies: Collection of Scientific Papers*. Zaporizhzhia : ZNU. 2025. Випуск 22 (99). P. 18–25. DOI https://doi.org/10.32782/hst-2025-22-99-02.
6. Воронкова В.Г., Нікітенко В.О., Кивлюк О.П. Філософія штучного інтелекту у контексті викликів, можливостей та змін. *Modern innovative strategies in education and science* : collective monograph / Compiled by V. Shpak; Chairman of the Editorial Board S. Tabachnikov. Sherman Oaks, California : GS Publishing Services, 2024. С. 90–103.

7. Воронкова В., Нікітенко В., Метеленко Н. Праксеологічні засади реалізації концепції цифрова людина і цифрове суспільство в умовах глобальних змін. *Humanities studies: Collection of Scientific Papers* / Ed. V. Voronkova. Zaporizhzhia : Publishing house «Helvetica», 2024. № 21 (98). P. 22–31. doi https://doi.org/10.32782/hst-2024-21-98-03.
8. Діамандіс Пітер & Котлер Стівенс. Майбутнє ближче, ніж здається. Як технології змінюють бізнес, промисловість і наше життя / пер. з англ. Дмитро Кожедуб. Київ : Лабораторія, 2021. 320 с.
9. Кивлюк О., Гарбар Г., Пунченко О., Арабаджиєв Д., Андрюкайтене Р. Філософія сталого розвитку в умовах цифрової трансформації як основа збалансованого економічного зростання, соціального добробуту та екологічної стійкості. *Humanities studies: Collection of Scientific Papers* / Ed. V. Voronkova. Zaporizhzhia : Publishing house «Helvetica», 2024. № 21 (98). P. 45–54. doi https://doi.org/10.32782/hst-2024-21-98-06.
10. Мар'єнко В. Онтологія інформаційно-комунікаційних технологій як чинник впливу на людину і суспільство: модуси цифрової глобалізації. *Humanities studies: Collection of Scientific Papers.* Zaporizhzhia : Publishing house «Helvetica», 2025. № 22 (99). P. 68–80. DOI: https://doi.org/10.32782/hst-2025-22-99-08.
11. Крупа А., Мар'єнко В. Вплив інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) на цифрову трансформацію суспільства: соціально-філософський аналіз. *Educational discourse: collection of scientific papers.* Kyiv : LLC "Scientific Information Agency Science-technologies-information", 2025. Volume 52(1-2). С. 53–60 DOI: 10.33930/ed. 2019.5007.52(1-2)-7.
12. Рижова І., Павлюк О., Зоря О., Северин К., Бобровський І. Вплив цифрових технологій на освіту в епоху Четвертої промислової революції. *Humanities studies : Collection of Scientific Papers.* Zaporizhzhia : Publishing house «Helvetica», 2023. Вип. 6 (93). С. 144–159.

THE PHENOMENON OF FINANCIAL AND ECONOMIC STABILITY AS A FACTOR OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT: A SOCIO-PHILOSOPHICAL ANALYSIS

Maiia Horbulia
Zaporizhzhia National University,
Engineering Educational and Scientific Institute named after Yu. M. Potebny,
Department of Project Management and Administration
Fanatska Str., 10, 69006, Zaporizhzhia, Ukraine
http://orcid.org/0000-0002-8514-0672

The article provides a socio-philosophical analysis of financial and economic stability as a key factor of sustainable development under conditions of globalization transformations. The purpose of the study is to carry out a theoretical and philosophical analysis of financial and economic stability as a key factor of sustainable development in the context of globalization transformations, as well as to develop a conceptual model for integrating the economic, social, and value dimensions of stability in order to ensure effective governance of societal development. Research methodology. The study of financial and economic stability under globalization transformations was conducted on the basis of a comprehensive socio-philosophical approach that combines economic, social, and value-based analysis. The methodological framework is based on systemic, structural-functional, and institutional approaches, which make it possible to assess financial and economic stability as a complex multidimensional category that integrates economic, social, and ethical dimensions. The essence and key characteristics of financial and economic stability in the context of globalization processes have been identified. The interrelation between financial and economic stability

and the principles of sustainable development at both the national and global levels has been analyzed. The impact of globalization transformations on socio-economic stability and financial systems has been examined. A socio-philosophical model for assessing financial and economic stability has been developed, taking into account economic, social, and ethical aspects. The practical implications of the obtained results for designing strategies aimed at ensuring sustainable development and economic security have been identified. In this study, sustainable development is defined as a strategy for the harmonious combination of economic growth, social justice, and environmental safety. The influence of globalization transformations on financial and economic stability and the social sphere has been analyzed. It is shown that the socio-philosophical approach makes it possible to integrate the economic, social, and value dimensions of sustainable development, forming a comprehensive model of sustainability management under conditions of global change. It is concluded that financial and economic stability is a key factor in ensuring sustainable development, integrating economic, social, and value dimensions in response to the challenges of globalization transformations.

Key words: financial and economic stability, sustainable development, globalization transformations, ontologization, axiological approach.

Дата першого надходження рукопису до видання: 20.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 15.12.2025
Дата публікації: 30.12.2025

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 63, с. 79–86
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 63, p. 79–86

УДК 2-67:17.024.1:614.253.8(477)
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.63.8

МОРАЛЬНО-БОГОСЛОВСЬКИЙ ТА БІОЕТИЧНИЙ ВИМІРИ МЕДИЧНОГО КАПЕЛАНСТВА В КОНТЕКСТІ РОЗБУДОВИ ІНКЛЮЗИВНОГО СУСПІЛЬСТВА

Ірина Горохолінська
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича,
кафедра філософії та культурології,
вул. Коцюбинського 2, 58002, м. Чернівці, Україна
https://orcid.org/0000-0001-7921-8245

Статтю присвячено комплексному аналізу морально-богословських та біоетичних засад медичного капеланства в умовах сучасної секулярної медицини та суспільства, що переживає глибокі трансформації під впливом війни. У руслі християнської антропології, зокрема ідеї людини як образу і подоби Божої, розгорнуто концепт людської гідності як сталої й невідчужуваної цінності, що не залежить від фізичного стану, рівня автономії чи здатності до раціонального вибору, а також не піддається девальвації внаслідок технологічних чи соціальних обмежень. Показано, що ця антропологічна основа визначає етичну місію капелана, який покликаний супроводжувати людину в станах хвороби, страждання, психологічної вразливості та екзистенційної дезорієнтації, допомагаючи відновити відчуття внутрішнього смислу та цілісності. Проаналізовано особливості діяльності капелана в межових клінічних обставинах, пов'язаних із пропорційністю лікування, ризиком терапевтичної марності, втратами автономії та процесами ухвалення складних рішень наприкінці життя, коли пацієнт і його родина потребують не лише медичної, а й духовно-психологічної підтримки. Наголошено, що капелан виконує роль морального навігатора, адвоката гідності пацієнта й комунікативного посередника між медичною командою, хворим і його родиною, сприяючи збереженню суб'єктності пацієнта та людяності медичного середовища, яке часто зазнає тиску технократичних алгоритмів. Підкреслено внесок клінічного душпастирства у формування інклюзивного суспільства, зорієнтованого на світоглядну різноманітність, рівний доступ до духовної підтримки, культуру солідарності, відповідального ставлення до людської вразливості та захисту базових гуманістичних цінностей. Окреслено перспективи подальших досліджень щодо розвитку професійних стандартів медичного капеланства, міждисциплінарної підготовки капеланів, а також поглибленого вивчення духовних потреб у поствоєнному контексті, що визначатиме якість духовної опіки в майбутньому.

Ключові слова: інклюзивне суспільство, релігія, біоетика, моральне богослов'я, релігійна мораль, медичне капеланство (клінічна душпастирська опіка), секулярна медицина, мультидисциплінарність, цілісність особистості.

Наукова, дослідницька праця в Україні останніми роками пріоритетно зосереджена довкола тих нагальних проблем, які спричинені загарбницькою війною Росії проти України й подоланням її наслідків. Очевидно, що ці наслідки даються взнаки не тільки на рівні промисловості, екології тощо, але не меншою мірою у сфері фізичного й ментального здоров'я громадян нашої країни, її захисників та всіх тих, хто в той чи інший спосіб потрапив у горнило цієї агресії. Уже кілька років тому на рівні державних декларацій та громадського запиту оприявнилася потреба отримання в закладах охорони здоров'я не лише висококваліфікованої медичної допомоги, а й тієї форми підтримки, яка торкається глибинних духовних вимірів людського буття. Травми війни, втрата близьких, екзистенційна дезорієнтованість і пошук смислу життя у стражданні, що актуалізувалися через воєнну агресію,

© Горохолінська І., 2025

тільки посилили цю потребу й увиразнили важливість становлення в Україні інституту клінічного душпастирства.

Повага до релігійно-аксіологічних потреб Іншого в секулярній медицині як інклюзивна практика

Клінічне душпастирство (або медичне капеланство) – це спеціалізована форма душпастирської опіки, що здійснюється в медичних закладах і має на меті цілісну підтримку людини у стані хвороби, страждання чи кризи. Проте його годі зводити лише до стандартизованих практик. Його якість зумовлена складним перетином богослов'я, психології, біоетики, медицини і врахуванням умов секулярного медичного простору. Капелан у лікарні дедалі частіше виступає медіатором між пацієнтом, медичною командою та системою охорони здоров'я, долаючи напругу між релігійними переконаннями і клінічними стандартами [7]. «Сучасна лікарня – то своєрідний осередок складного, мультикультурного світу, в якому ми живемо. Кожен із нас перебуває на перетині значно більшого числа культур і впливів, ніж ми зазвичай усвідомлюємо. Навіть коли ми користуємося, здавалося б, одними й тими самими словами, насправді можемо говорити зовсім різними «мовами». Медичний капелан допомагає зрозуміти як духовний і релігійний виміри буття, так і специфічну культуру медичного середовища тим, хто не знайомий із цими світами, особливо тоді, коли жоден із них не виражений явно» [7, p. 673].

На відміну від загального (парафіяльного) душпастирства, клінічне душпастирство передусім спрямоване на використання терапевтичних можливостей релігії та релігійності й ґрунтується на синтезі духовної практики, богословського осмислення страждання та сучасних методів психологічної підтримки [8]. Г. Кеніґ зазначає: «Чимало наукових студій свідчить, що люди з вищим рівнем релігійності чи духовності мають кращий психічний стан і швидше адаптуються до проблем зі здоров'ям, ніж ті, хто менш релігійний або духовний. Ці потенційні переваги для психічного здоров'я й добробуту мають також фізіологічні наслідки: вони впливають на соматичний стан людини, ризик розвитку захворювань і реакцію організму на лікування <…> Сфера дослідження релігії, духовності та здоров'я нині стрімко розвивається й, без перебільшення, переходить із периферії до центру сучасної системи охорони здоров'я. Усі фахівці медичної галузі мають <…> розуміти резони необхідності інтеграції духовного виміру в роботу з пацієнтами та вміти робити це розумно й делікатно. Адже від цього залежить не лише здоров'я та добробут пацієнтів, а й глибше відчуття задоволення від власної професійної місії – надання допомоги людині в її цілісності: тілу, розуму й духові» [8]. Отже, медичне капеланство можна визначити як інституційно врегульовану діяльність церков і релігійних організацій у сфері охорони здоров'я, спрямовану на забезпечення духовних прав і потреб пацієнтів, їхніх родин та медичного персоналу з урахуванням конфесійної належності (але лише за умови готовності пацієнта її акцентувати). Така форма служіння передбачає повагу до свободи совісті, сприяння переживанню смислу, надії й внутрішньої злагодженості під час хвороби, а може, й наближення смерті.

У сучасному богословському й релігієзнавчому дискурсі клінічне душпастирство розглядається не лише як служіння (певний емпатійний відгук на страждання ближнього), а й як терапія (практика духовно-психологічної підтримки). А контекстуально – це широкий діалог: простір світоглядного і міждисциплінарного порозуміння у сфері медицини, що вимагає від капелана певних компетенцій не тільки в темах віри, а й з гуманітарних і медичних наук [Див.: 11; 12].

Міжнародний досвід упровадження інституту медичного капеланства засвідчує, що духовна опіка у сфері медицини давно вийшла за межі суто церковних функцій. Вона

є складником кросдисциплінарного підходу до охорони здоров'я, який ґрунтується на цілісному розумінні людини. Логічно, що така парадигма розвинулася в країнах з високим рівнем секуляризації, де релігія вже не «директивний розпорядник», але все ж один із важливих «голосів». Богословська ідея служіння хворому набуває форми професійної капеланської практики, підпорядкованої стандартам біоетики, психології та медицини [8; 6].

Такий підхід невіддільний від цінностей розбудови інклюзивного суспільства, адже йдеться не лише про соціальне прийняття різності, а про глибше – духовне – визнання неповторності кожної людської особистості. Клінічне душпастирство, що ґрунтується на емпатії, повазі до іншого й налаштованості на діалог, формує терен довіри та відкритості, де духовні, культурні й психологічні виміри людського досвіду не ізолюються в «самодостатності», а взаємно посилюються. А тому воно постає не лише як одна з форм дияконії, соціального чи релігійного служіння церков, а як важлива частина морально-духовного підґрунтя інклюзивного суспільства, де турбота про людину передбачає цілісне бачення її тілесного, душевного та духовного буття.

На нормативному рівні міжнародний досвід демонструє три головні моделі функціювання медичного капеланства. Позначимо їх так: 1) інституціалізована; 2) координаційна; 3) професійно-рефлексивна. Ці три моделі об'єднує спільна ідея – публічна релевантність індивідуального релігійного досвіду в умовах секулярної медицини. Медичне капеланство функціонує як форма постсекулярного діалогу між богослов'ям і біомедичною етикою і, крім суто релігійних аспектів, має й соціально значущий – орієнтир на вагу антропологічної цілісності особи.

У цій статті закцентуємо саме на інституціолізованій моделі.

У тих країнах, де капеланство інтегроване в державну систему охорони здоров'я, де воно розглядається як форма духовно-екзистенційної підтримки пацієнтів без директивного акценту на конфесійності, можемо говорити про існування інституціалізованої моделі. Наприклад, UK Board of Healthcare Chaplaincy [10] визначає фахові стандарти, етичні принципи та компетентності капеланів, а також забезпечує їх сертифікацію. «Рада капеланів охорони здоров'я Великої Британії захищає громадськість, керуючи узгодженим кодексом практики, стандартами та компетенціями для всіх капеланів Національної служби охорони здоров'я. Наміром UKBHC є те, щоб усі професійно акредитовані капелани охорони здоров'я працювали за узгодженим набором стандартів і <…> були професійно акредитовані UKBHC до 2030 року» [10]. Це національний орган реєстрації та професійного нагляду за капеланами, який визнається National Health Service (NHS). Без реєстрації в UKBHC капелан не може офіційно працювати у структурі NHS, адже ця структура є центральним регуляторним органом у цій царині. Також в країні діє ціла низка професійних, конфесійних і міжрелігійних згуртувань, які здійснюють підготовку капеланів та розвиток політики клінічної душпастирської опіки у співпраці із UKBHC. Це дозволяє говорити про інституціалізовану, але поліцентричну систему капеланства, в якій взаємодіють і державні стандарти, і релігійно-спільнотні механізми саморегуляції.

Чітко регламентований на рівні державних інституцій нормативний вимір функціювання капеланства не порушує «секулярних канонів» медицини в соціумі – він лише стає важелем заохочення і втілення суспільної чутливості до багатомірності людського досвіду. Визнання капеланства як складника системи охорони здоров'я водночас означає інституціалізацію інклюзивності: держава і релігійні спільноти спільно гарантують присутність духовної опіки як універсальної цінності.

Морально-богословські основи медичного капеланства у світлі християнської біоетики

Фундаментальною морально-богословською засадою медичного капеланства є біблійне і патристичне розуміння людини як образу і подоби Божої (Бут. 1: 26–27), чия гідність не змінна залежно від фізичного стану, віку, продуктивності чи соціальної ролі. Доволі чітко в монографії з промовистою назвою «Покажи мені людину…» пише про поняття людської гідності в контексті християнського вчення Д. Морозова: «Образ Божий – ці слова, напевно, є головною християнською відповіддю на питання про людську гідність <…> Гідність – це не те, що треба здобувати трудами та освітою; не те, що може забезпечити чи не забезпечити людині суспільство. Гідність є невід'ємною властивістю кожної людини. Кожна людина наділена людською гідністю від моменту її створення за образом Божим – і до безконечності, адже людина, одного разу з'явившись на світ, ніколи не йде в небуття. Згідно з біблійним наративом створення людини, гідність рівною мірою притаманна генію і розумово відсталому, активісту і байдужому до соціальних проблем, подвижнику благочестя і безбожнику» [3, с. 115]. Саме це розуміння, сформульоване ще в ранньохристиянській антропології, становить першооснову сучасної християнської біоетики, де медична дія розглядається не лише як технологічний акт лікування, а як форма служіння життю.

Вчення про людину як образ і подобу Божу формує не лише онтологічну, але й моральну основу всього християнського розуміння медицини. Людське життя сприймається не як свавільна власність людини, а як дар, довірений їй Богом (Пс. 8: 6–9). Відповідальність за цей дар не обмежується біологічним виміром – вона охоплює турботу про тілесне, душевне і духовне благо. Д. Федорика в праці «Філософія дару» наголошує: «Прийняття дару передбачає прийняття дарувальника, який самий є даром» [4, с. 78]. У цьому контексті турбота про хворого стає актом співучасті в Божому милосерді, продовженням Христової терапії світу, в якій «зцілення» набуває не лише медичного, але й сотеріологічного змісту.

Такий богословський обрій визначає ґрунт медичного капеланства. Капелан – не лише посередник між вірою і медициною, а свідок того, що людська гідність є невід'ємною – навіть у межових станах: хворобі, стражданні чи смерті. У цьому значенні його служіння ґрунтується на християнському персоналізмі, культурі життя як дару, покликаного до взаємності любові. Капеланство виявляє цю культуру життя не в абстрактних засадах, а в конкретному досвіді супроводу, слухання і присутності поруч із тим, хто страждає.

У цьому контексті особливо виразною стає морально-богословська специфіка капеланського розпізнавання ситуацій, що виходять за межі стандартних медичних алгоритмів. Ідеться про ті ділянки клінічної практики, де технічні рішення не здатні вичерпати етичного виміру події: коли пацієнт стикається з втратою автономії, сім'я перебуває під тиском невизначеності, а медичний персонал змушений ухвалювати рішення щодо меж інтервенції. Саме тут постає завдання капелана – доповнення логіки протоколу поверненням людського виміру. Богословський персоналізм вимагає, аби будь-яке рішення щодо лікування зберігало внутрішню пропорцію між клінічним благом і непорушністю гідності, яка не може бути поставлена під сумнів навіть у випадках повної залежності чи втрати комунікаційних здібностей.

Звідси випливає і важливий біоетичний наслідок: медичне капеланство функціонує як середовище морального контролю над процесами, схильними до технократизації. Ми писали у своїй попередній розвідці, що «християнська біоетика спирається на релігійні уявлення про людину як творіння Боже, а отже, на це засадниче твердження накладається телеологічний підхід до життя, смерті та моральних дилем. Для неї важливими

є такі принципи, як святість життя самого по собі; розуміння людини як Образу і Подоби Бога, а також віра в існування божественного плану щодо людського життя і спасіння. Це означає, що питання моральності або аморальності вчинків не лише оцінюються через практичні наслідки дій, а й через їх відповідність Божим законам та духовним цінностям» [1, с. 55].

Капелан допомагає окреслити тонку межу між лікуванням і продовженням життя будь-якою ціною, між терапевтичною підтримкою і перетворенням пацієнта на об'єкт утручання. Його присутність уможливлює те, що в богословській етиці окреслюється як духовно-моральне розпізнавання, яке передбачає уважність до внутрішнього стану людини, її страхів, сумнівів, невимовних прохань і того, що лишається поза медичними даними. Це розпізнавання має сотеріологічний вимір: воно дозволяє побачити у стражданні не лише межу людського життя, а й смисловий контекст зустрічі з Богом, що долучає капелана до служіння зціленню як цілісності – фізичній, психологічній і духовній. Доволі продуктивна в цьому контексті ідея О. Марчука: «…У межах східнопатристичної богословської традиції концепція духовного здоров'я є логічно пов'язаною з онтологічно-органічним типом сотеріології як нормативним для православної традиції, суть якого полягає у твердженні, що спасіння і є духовним зціленням людської природи, а не просто юридичним виправданням грішника…» [2, с. 174].

Отже, морально-богословська функція капелана полягає в тому, щоб додержуватися в медичній практиці пріоритету гідності над ефективністю, особистості над «процедурою», взаємин над «голою» технологічністю. Його служіння формує етичну культуру, де життя розуміється не як ресурс, а як таємниця дару; лікування – не як технічна послуга, а як форма участі в діянні Божого милосердя; а вмирання – не як поразка медицини, а як межовий момент, що потребує максимальної поваги та супроводу. Це й експлікує богословський смисл медичного капеланства.

Поставлене питання про непорушність людської гідності неминуче веде до осмислення її тілесного виміру. Саме в тілі людина переживає і залежність, і межі, і вразливість, а тому медична сфера стає одним із найчутливіших просторів, де гідність може бути або збережена, або поставлена під загрозу. Християнська антропологія підкреслює, що тілесність – то не протилежність духовності, а спосіб особистісного існування; отже, жодна хвороба, деформація чи втрата функцій не можуть змінити онтологічної цінності особи. Роль капелана полягає в тому, щоб у ситуації медичного втручання зберегти бачення тіла не як об'єкта процедури, а як вираження унікальної людської суб'єктивності, що потребує шани.

Від аналізу тілесності як простору гідності природно перейти до тих клінічних обставин, де тілесна вразливість набуває драматичної гостроти – до межових моральних конфліктів. Йдеться про випадки, коли технічно можливі втручання не завжди відповідають добру пацієнта, а рішення щодо інтенсивності лікування, його пропорційності чи припинення набувають моральної ваги. У таких ситуаціях медичні команди нерідко опиняються між професійною відповідальністю й тиском сім'ї, між бажанням «робити все можливе» й ризиком продовжувати страждання без надії на покращення. Капелан у таких ситуаціях виконує функцію нагадування про ключовий критерій – збереження гідності особи навіть тоді, коли медицина не здатна повернути тілесну цілісність. Його присутність допомагає окреслити межу між справжньою турботою та втручанням, що вже не служить людині, і тим самим підтримує моральну орієнтацію в умовах, де клінічні показники не дають однозначних рішень.

В одній зі статей [5] презентуються результати пілотного емпіричного дослідження, присвяченого ролі капеланів у процесах прийняття рішень наприкінці життя в клінічних

умовах. Дослідники вивчили самооцінку професійної ролі капеланів, їх участь у мультидисциплінарних командах та вплив на комунікацію між медичним персоналом, пацієнтами й родинами. Згідно з висновками, капелани насамперед розглядають себе як адвокатів пацієнта, зосереджених на захисті його гідності, цінностей та побажань у межових клінічних ситуаціях. Їх інтеграція в команду істотно підсилює комунікативну динаміку, що особливо важливо в оцінюванні пропорційності втручань, визначенні меж лікування та уникненні терапевтичної марності. Дослідження демонструє, що капелани виконують унікальну функцію посередництва і морального орієнтування в умовах, де об'єктивних медичних критеріїв для однозначного рішення недостатньо: «Капелани розглядають свою роль у контексті рішень наприкінці життя передусім як роль захисника пацієнта <…> Капелани, які є інтегрованими членами мультипрофесійних команд, значно частіше розуміють себе як посередників у комунікаційному процесі» [5, p. 5–6].

Ще одним виміром морально-богословської присутності капелана є супровід рішень, що стосуються меж автономії пацієнта та функціювання родинного кола. У клінічній практиці дедалі частіше постають ситуації, коли пацієнт утрачає здатність висловити волю, а родина опиняється перед тягарем субститутивних рішень, нерідко суперечливих або неузгоджених із реальними побажаннями хворого. Саме тут капелан стає тим, хто повертає етиці автономії її первинний смисл – повагу до особистісної цілісності, а не лише до формально задекларованого вибору. Його участь сприяє розрізненню автентичних мотивів, зняттю психологічної напруги, мінімізації конфліктів серед родини та між родиною і медичною командою. У богословському вимірі йдеться про відновлення правдивої суб'єктності пацієнта, яка може бути втрачена під тиском страху, провини або родинних проєкцій; у біоетичному – про запобігання так званим сурогатним рішенням, що нехтують реальними цінностями людини. Таким чином, капелан не замінює собою етичного консультанта, але виконує виняткову функцію духовного медіатора, завдяки якому процес прийняття рішень повертається до свого персоналістичного центру – гідності конкретної людини.

Висновки. Медичне капеланство, інтегроване в секулярний медичний простір, покликане ціннісно «оберігати» людське життя від смислового зникання під тиском процедур, технологічного інструментарію чи бюрократії. Його богословська основа, зосереджена на християнській концепції гідності та персоналістичній візії, формує антропологічний фундамент, де тіло, психіка й дух постають єдиним горизонтом етичної турботи. Саме ця цілісна перспектива дозволяє капелану утримувати людський вимір у клінічних процесах, що часто тяжіють до редукції пацієнта до клінічного випадку чи об'єкта втручання.

У межових клінічних ситуаціях капелан виконує функцію моральної орієнтації, забезпечуючи розрізнення між технічно можливим і справді добрим для пацієнта. Його участь допомагає команді зберегти пропорційність лікування, уникати терапевтичної марності й підтримувати комунікацію в умовах, де медичних критеріїв для однозначного рішення недостатньо. Емпіричні дослідження засвідчують, що капелани, інтегровані в мультидисциплінарні команди, підсилюють діалог між пацієнтом, родиною і медичним персоналом, забезпечуючи захист цінностей і гідності пацієнта навіть тоді, коли тілесна цілісність не може бути відновлена.

Ця функція виходить за межі індивідуального супроводу й набуває суспільного значення. Медичне капеланство є не лише елементом клінічної допомоги, а одним із механізмів розбудови культури, в якій різноманіття релігійних, світоглядних і психологічних потреб не маргіналізується, а визнається складовою частиною людської єдності. Саме тому воно неминуче в інклюзивному суспільстві, де є змога інтегрувати духовні запити громадян у публічний простір без порушення секулярних принципів, забезпечуючи рівноправний

доступ до підтримки всім – із множинністю переконань, віку, стану здоров'я чи соціального статусу.

У перспективі подальших досліджень цієї актуальної теми важливими є три напрями: по-перше, вдосконалення і розвиток національних етичних і професійних стандартів медичного капеланства в Україні з урахуванням міждисциплінарної специфіки сучасної клініки, а також на ґрунті системи публічно верифікованих тренінгів; по-друге, поглиблений аналіз духовних і психологічних потреб пацієнтів у контексті війни та післявоєнної реабілітації; по-третє, концептуалізація зв'язку між капеланською практикою й формуванням інклюзивних соціальних інституцій, здатних поєднувати секулярність медичних структур із глибинами антропології. Саме на цих перетинах відкривається можливість подальшого розвитку богословсько-біоетичних моделей, які впроваджують духовну підтримку в систему охорони здоров'я.

Список використаної літератури

1. Горохолінська І. Актуальні проблеми сьогодення й біоетичні норми: демаркація і діалог у межах світського та християнського підходів. *Вісник Львівського університету. Серія : Філософсько-політологічні студії.* 2025. Випуск 59. С. 49–57.
2. Марчук О. Концепція духовного здоров'я в антропології східної патристики : дис. … канд. філос. наук : 09.00.11 «Релігієзнавство». Київ, 2017. 220 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Marchuk_Oleksandr/Kontseptsiia_dukhovnoho_zdorovia_v_antropolohii_skhidnoi_patrystyky.pdf?PHPSESSID=kri7hvbcq0bjkaddllr1ub4815
3. Морозова Д. «Покажи мені людину». Антропологія Антіохійської школи та її спадщина у Київській традиції: монографія. Київ : Дух і літера, 2021. 560 с.
4. Федорика Д. Філософія дару. Збірник есеїв. Львів : Видавництво УКУ, 2017. 248 с.
5. Clemm S., Jox R. J., Borasio G. D., Roser T. The role of chaplains in end-of-life decision making: Results of a pilot survey. *Palliative and Supportive Care*. 2013. Pp. 1–7. URL: https://www.researchgate.net/publication/258054605_The_role_of_chaplains_in_end-of-life_decision_making_Results_of_a_pilot_survey
6. Fitchett G., Nolan S. Spiritual Care in Practice: Case Studies in Healthcare Chaplaincy. London: Jessica Kingsley Publishers, 2015. 318 p.
7. Harris S. Chaplains' Roles as Mediators in Critical Clinical Decisions. *AMA Journal of Ethics*. 20 (7), 2018. Pp. 670–674. URL: https://journalofethics.ama-assn.org/sites/joedb/files/2018-06/pnar1-1807.pdf
8. Koenig H. G. Religion, Spirituality, and Health: The Research and Clinical Implications. *ISRN Psychiatry*, 2012. Article ID 278730. URL: https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC3671693/
9. UK Board of Healthcare Chaplaincy. Standards for Spiritual Care Services 2020. URL: https://www.ukbhc.org.uk/wp-content/uploads/2021/01/UKBHC-Standards.pdf
10. UK Board of Healthcare Chaplaincy. Official website. URL: https://www.ukbhc.org.uk
11. VandeCreek L., Lucas A. M. The Discipline for Pastoral Care Giving: Foundations for Outcome Oriented Chaplaincy. NY: Routledge Taylor & Francis Group, 2001. 192 p.
12. Wierstra I., Foppen A. and other. Chaplains' Professional Identity and a Structured Approach to Chaplaincy. *Pastoral Psychology*. Volume 73, 2024. Pp. 799–815. URL: https://link.springer.com/article/10.1007/s11089-024-01164-5

MORAL-THEOLOGICAL AND BIOETHICAL DIMENSIONS OF HEALTHCARE CHAPLAINCY IN THE CONTEXT OF BUILDING AN INCLUSIVE SOCIETY

Iryna Horokholinska
Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University,
Department of Philosophy and Cultural Studies,
Kotsyubynsky St., 2, 58002, Chernivtsi, Ukraine
https://orcid.org/0000-0001-7921-8245

The article offers a comprehensive analysis of the moral-theological and bioethical foundations of healthcare chaplaincy within the context of contemporary secular medicine and a society undergoing profound transformations under the impact of war. In line with Christian anthropology, particularly the idea of the human person as created in the image and likeness of God, the study elaborates the concept of human dignity as a stable and inalienable value that does not depend on physical condition, level of autonomy, or capacity for rational decision-making, and cannot be diminished by technological or social limitations. It is demonstrated that this anthropological framework shapes the ethical mission of the chaplain, who is called to accompany individuals in situations of illness, suffering, psychological vulnerability, and existential disorientation, helping them to restore a sense of inner meaning and personal integrity. The article analyzes the specific roles of the chaplain in boundary clinical contexts related to treatment proportionality, the risk of therapeutic futility, losses of autonomy, and the processes of making complex end-of-life decisions, when patients and their families require not only medical but also spiritual and psychological support. It is emphasized that the chaplain serves as a moral navigator, an advocate for the patient's dignity, and a communicative mediator between the medical team, the patient, and the family, thereby preserving the patient's subjectivity and fostering the humanization of the medical environment, which is often pressured by technocratic protocols. The contribution of clinical pastoral care to the development of an inclusive society is highlighted – one oriented toward worldview diversity, equal access to spiritual support, a culture of solidarity, responsible engagement with human vulnerability, and the protection of fundamental humanistic values. The article outlines future research directions, including the advancement of professional standards for healthcare chaplaincy, interdisciplinary training of chaplains, and the deeper study of spiritual needs in the post-war context, which will shape the quality of spiritual care in the years to come.

Key words: inclusive society, religion, bioethics, moral theology, religious morality, medical chaplaincy (clinical pastoral care), secular medicine, multidisciplinarity, integrity of the person.

Дата першого надходження рукопису до видання: 18.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 22.12.2025
Дата публікації: 30.12.2025

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 63, с. 87–97
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 63, p. 87–97

УДК 101:[008+004.7+001.3]/316
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.63.9

СУСПІЛЬСТВО ЗНАНЬ: ТЕОРЕТИЧНИЙ КОНЦЕПТ І СОЦІАЛЬНА ДІЙСНІСТЬ

Назарій Гребенко
Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра філософії,
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна

Проаналізовано концепт «суспільство знань» як інноваційну ідею трансформації постіндустріального суспільства. Його економічний ресурс визначають теоретичні знання та інформаційно-комп'ютерні технології. З'ясовано зміст поняття «суспільство знань» як теоретичного концепту та соціальної дійсності. Досліджено концептуальність інтерпретації цивілізаційного поступу: постіндустріальне суспільство – інформаційне суспільство – суспільство знань. Суспільство знань – це високотехнологічне суспільство, ознакою якого є глобальна інтернет-мережева комунікація, тотальна диджиталізація та віртуалізація знання. Критично переосмислено соціальний вимір наукового знання, його атрибутивний статус та прагматичну значущість. Розглянуто прагматику наукового знання в конституюванні суспільства знань як соціальної дійсності в умовах дедалі більшої інформаційної ентропії. Розкрито трансформацію ролі та значення знань в умовах формування й розвитку суспільства знань. Зазначено, що суспільство знань презентує наукове знання як інтелектуальний рушій соціальних змін і технологічних новацій.

Продемонстровано практичну реалізацію концепції суспільства знань у площині комп'ютеризації, мережевої комунікації та інтернетизації всіх видів життєдіяльності соціуму. Показано, як використання штучного інтелекту, пошуково-експертних баз даних створює переваги в опануванні та використанні знань. Стверджується, що суспільство знань постає простором індивідуальної свободи й творчості. Проте в умовах розвитку інформаційно-комунікативних технологій формування планетарного цифрового контенту, суспільство знань стикається з проблемами недостовірності знань, обмеженого доступ до відповідної, надійної і точної інформації та знань. Наголошується, що фейкові знання й інформація дезорганізують життя суспільства та особи. Суспільство знань має запровадити експертні фільтри щодо знаннєвої дезінформації і можливих технологічних ризиків.

Ключові слова: суспільство знань, концепт, концепція, знання, постіндустріальне суспільство, інформаційне суспільство.

Актуальність досліджуваної теми. Розвиток інформаційно-комп'ютерних та інтернет-комунікаційних технологій, вибухове продукування інформації та знань, їх тотальна диджиталізація окреслюють тенденцію сучасного цивілізаційного поступу. Динамічність інформаційного суспільства актуалізує проблему дослідження «суспільства знань» (knowledge society) та його смислово-знаннєвої інтерпретації. Варто підкреслити, що сучасні знання та їх трансформація (головно – віртуалізація: електронні бібліотеки, віртуальні депозитарії, відкриті онлайн-курси, інтерактивні платформи для обміну знаннями) кардинально змінюють механізми їх поширення, отримання та доступу до них. Зокрема, у «суспільстві знань» чільна роль належить створенню глобальних інформаційних середовищ, у межах яких знання поєднані не тільки з технологіями, а й з новими соціальними аспектами взаємодії, які змінюють комунікативні форми між людьми за допомогою прикладних автоматизованих процесів. Суспільні виміри та розвиток цифрових

© Гребенко Н., 2025

комунікаційних моделей «суспільств знання» зумовлюють нові форми соціальної взаємодії (наприклад, мережеве спілкування, дистанційне навчання, віддалена робота, фриланс тощо), які потребують філософського осмислення.

Проблема формування «суспільства знань» в Україні актуальна в контексті цивілізаційних загроз. Головна загроза – це повномасштабна російсько-українська війна із застосуванням високотехнологічної зброї. Перемогти чисельного ворога Україна зможе через нарощування власного науково-технологічного й військового потенціалу. Тож інноваційність та технологічність наукового знання – це шлях до прагматики знань, а отже, і до формування в Україні суспільства знань.

Постановка проблеми. Суспільство знань – це мейнстрим цивілізаційної трансформації високорозвинених країн у першій чверті XXI ст. Оскільки темпи соціальних змін стають дедалі швидшими та кардинальнішими, тому вкрай важливо дослідити знаннєво-ціннісні та інноваційно-технологічні аспекти глобалізаційних перспектив у контексті розробки систем штучного інтелекту, Big Data, диджиталізації та віртуалізації знань.

Аналіз досліджень та публікацій. Теоретико-методологічні засади дослідження трансформації індустріального суспільства в постіндустріальне, що ґрунтується на знаннях і технологічних новаціях, сформулювали, зокрема, Ф. Махлуп, К. Боулдинґ, Д. Белл, П. Друкер, М. Кастельс. Інформаційне суспільство та його соціокультурні й техніко-технологічні виміри досліджували, зокрема, П. Друкер, Й. Масуда, Дж. Нейсбіт, Е. Тофлер. Соціально-філософські міркування про роль знань у генезі сучасних суспільств знань презентують праці, зокрема, Р. Барнета, М. Олсена, М. Петерса, В. Чайлда, А. Чероні, Н. Штера.

Компаративний аналіз інформаційного суспільства та суспільства знань у горизонті ціннісно-смислової трансформації презентують українські філософи, зокрема: О. Данильян, Д. Дзвінчук, О. Дзьобань, О. Найдьонов, С. Пролєєв, Л. Романкова. Своєю чергою, дослідники В. Вершина, О. Гомілко, О. Михайлюк, С. Пролєєв, С. Терепищий у своїх працях критично переосмислюють концепцію суспільства знань, суперечності становлення та його функціонування. Парадигмальні зміни в освіті в контексті становлення суспільства знань, диджиталізацію та віртуалізацію знань досліджують: В. Завгороднюк, М. Култаєва, М. Ліпін, В. Мельник, Л. Рижак, А. Сбруєва.

Зазначимо, що в Україні активно досліджують політико-правові засади функціонування суспільства знань: І. Арістова, О. Проскуріна, А. Тарасюк, С. Хом'яченко. Натомість залишається поза увагою атрибутивність наукового знання та його технологічний зв'язок із соціальною дією в глобальному контексті. Цивілізаційна перспектива для людства стає можливою через розуміння концепції суспільства знань і шляхів її реалізації.

Мета статті – філософський аналіз «суспільства знань» як теоретичного концепту, з'ясування сутності концепту «суспільства знань» та дослідження актуальних тенденцій розвитку «суспільства знань» високорозвинених західних країн і сучасної України.

Виклад основного матеріалу. Уперше концепт «суспільство, засноване на знаннях» запровадили в науковий обіг американські економісти Фріц Махлуп і Кеннет Боулдинґ. Зокрема, Ф. Махлуп у праці «Продукування і поширення знань у США» (1962) проаналізував новий сектор економіки – «індустрію знань» [27]. «Індустрія знань» містить усе, що пов'язане з виробництвом, поширенням і споживанням знань: освіту, науково-дослідні установи, медіа, культурні продукти та технології. Знання є важливим економічним ресурсом, а сучасні економічні процеси значною мірою ґрунтуються на знаннях, а не лише на традиційних виробничих чинниках (як-от земля, праця та капітал). Ф. Махлуп наголошував на важливості «економіки знань». Адже суспільства, які активно інвестують у розробку та поширення знань, здатні швидше досягти високих темпів економічного

зростання та технологічних інновацій, аніж ті, які цього не роблять. Водночас економіки, орієнтовані на знання, потребують спеціалізованої інфраструктури та механізмів для забезпечення ефективного обміну знаннями. Важливою частиною цього процесу є перехід від старих виробничих моделей до нових, орієнтованих на інтелектуальну працю [27].

Натомість К. Боулдинг дослідив нову роль знань як економічного ресурсу в умовах швидких технологічних змін. «Економіка знань» – це не тільки інтелектуальна праця та наукові досягнення, а й система ідей, що слугує основою для створення нових соціальних інститутів та покращення їх структури. На думку К. Боулдинґа, основною рушійною силою в суспільстві, заснованому на знаннях, є продукування та розподіл нових ідей. Тоді як технології та наукові досягнення є частиною ширшого процесу, де більш важливу роль відіграють інститути, що сприяють обміну знаннями, зокрема, університети, дослідницькі центри та корпорації. Отже, за К. Боулдинґом «суспільство, засноване на знаннях» – це не лише інтелектуальний поступ, а й новий спосіб організації економічних і соціальних відносин, де знання стає основним чинником економічного зростання, добробуту та суспільної стабільності [19].

Подальший розвиток концепту «суспільство знань» здійснили: Пітер Друкер, Деніел Белл і Йонезі Масуда. Зазначимо, що термін «суспільство знань» (*knowledge society*) увів у науковий обіг американський економіст і соціолог, соціальний філософ Пітер Друкер у 1969 році. У працях П. Друкера концепція «суспільство знань» ототожнюється з економічною системою нового взірця, у якій знання стає головним ресурсом виробництва [24–26]. До того ж у суспільстві знань виробництво, управління та застосування знань витісняють традиційні форми капіталу та праці як рушіїв економічного зростання [24]. Особливо детально концепцію «суспільство знань» П. Друкер аналізує в праці «Епоха розриву» (1969), де він досліджує зміни, які відбуваються в економіці, праці та соціальній структурі під впливом науково-технічного знання, що визначає конкурентоспроможність організацій і держав [26]. За П. Друкером, у суспільства знань пріоритетною стає інтелектуальна праця, тобто діяльність інтелектуальних працівників (*knowledge workers*). Вони ініціюють інноваційні процеси, створюючи нові знання, впроваджуючи сучасні концепції та провадячи аналітичну діяльність.

На думку П. Друкера, у XIX–XX ст. всі суспільні трансформації зумовлені зміною функцій знання. Дійсно, спочатку знання використовували для промисловості та виробництва й спричинили промислову революцію. Згодом знання вплинули на людські трудові ресурси, спричинивши революцію в продуктивності праці. У постіндустріальну епоху знання стали не лише головним ресурсом, а й об'єктом цілеспрямованого управління, що викликало глибокі зміни в менеджменті та сприяло формуванню концепції управління знаннями [25].

Подальший розвиток теоретичного змісту концепту «суспільства знань» репрезентує праця Д. Белла «Прихід постіндустріального суспільства» (1973). У цій праці Д. Белл виклав концепцію трансформації індустріального суспільства в постіндустріальне суспільство. Центральне місце в постіндустріальному суспільстві, на переконання Д. Белла, посідають знання, причому теоретичні: «Звичайно, знання необхідні для функціонування будь-якого суспільства. Але особливою рисою постіндустріального суспільства є характер знання… Найважливіше значення для організації рішень і напрямку змін набуває центральна роль теоретичного знання, що припускає першість теорії над емпіризмом і кодифікацію знань в абстрактних системах символів, які … можуть використовувати для інтерпретації різноманітних сфер досвіду, що змінюються. Будь-яке сучасне суспільство живе за рахунок інновацій і соціального контролю за змінами, воно намагається

передбачати майбутнє і здійснювати планування. Саме зміна в усвідомленні природи інновацій робить вирішальним теоретичне знання» [2, с. 195].

В основі реалізації концепту «суспільства знань» вагома роль належить інтелектуальній технології. В інтерпретації Д. Белла, інтелектуальна технологія, передбачає використання алгоритмів як правил вирішення проблем замість інтуїтивних суджень. Ці алгоритми можуть бути реалізовані в автоматичній машині, комп'ютерній програмі або наборі інструкцій, які засновані на деяких математичних формулах. Тож інтелектуальна технологія, використовуючи математичні (статистичні) або логічні техніки, дає змогу вирішувати проблеми в організації соціальних систем [18, с. 33].

Варто наголосити, що Д. Белл розглядав знання як продуктивну силу, що забезпечує економічне зростання, інновації та соціальні зміни. Він стверджував, що в новій постіндустріальній формації основним ресурсом стає не праця або капітал, а інтелектуальна діяльність, зосереджена в університетах, наукових установах та аналітичних центрах. Знання й інформацію Д. Белл уважав не тільки «агентом трансформації постіндустріального суспільства», а й «стратегічним ресурсом» такого суспільства.

Японський соціолог Й. Масуда розглядав поняття «суспільство знань» у межах концепції інформаційного суспільства [28]. На його думку, інформаційна революція, що розпочалася з розвитком комп'ютеризації, швидко перетворюється на інформаційну продуктивну силу та уможливлює масове виробництво систематизованої інформації, технології і знання. В інформаційному суспільстві провідною галуззю постає інтелектуальне виробництво, а його осереддя – виробництво знань. Інноваційність і ресурсність інформаційного суспільства зумовлена тим, що: по-перше, інформація продукується в процесі її використання; по-друге, самовиробництво інформації споживачами зростає, позаяк вона акумулюється; по-третє, ця акумульована інформація поширюється через синергетичне виробництво і дольове використання; по-четверте, економіка структурно зміниться від економіки обміну до синергетичної [5, с. 37]. На думку Й. Масуди, «найбільш розвинутою стадією інформаційного суспільства буде рівень високої масової когнітивної творчості, за якого комп'ютеризація дасть змогу кожній особистості творити знання й просуватися до самореалізації» [5, с. 38].

Й. Масуда, з'ясовуючи перспективи реалізації концепції «суспільство знань» у контексті становлення інформаційного суспільства, звертає увагу, по-перше, що в ньому виробництво наукового знання буде визначальним чинником суспільного розвитку загалом. Тож ядром соціальної організації суспільства, головним соціальним інститутом стане університет як центр продукування та накопичення знання; по-друге, рівень знань, а не власність, визначатиме соціальну диференціацію; по-третє, інформаційне суспільство ґрунтуватиметься на інтелектуальній техніці з її фундаментальною функцією заміщувати або підсилювати розумову працю людини. Завдяки симбіозу нової соціальної організації та інформаційних технологій суспільство стане цілісною програмованою системою інститутів [5; 11].

У 2005 році ЮНЕСКО опублікувала програмну доповідь «До суспільств знань» [30], у якій майбутнє людства пов'язане з утвердженням «суспільства знань». Автори доповіді констатують відмінність концепції суспільств знань від інформаційного суспільства, в основі якого закладено інформаційно-комп'ютерні технології. Вони дають змогу повсюдно прискорювати створення й поширення знань у віртуальному просторі планетарного масштабу. Проте в доповіді підкреслено, що суспільство знань не зводиться до ІТ-інфраструктури.

Суспільство знань формує нову глобальну інформаційну культуру, що розмиває межу між виробниками й одержувачами знань, надаючи нові широкі можливості для творчості, розширюючи для людини межі можливого самоствердження. Тому навчання стає

головною цінністю суспільств знання, які мають надавати рівний доступ до освіти з урахуванням культурного розмаїття. Знання розглядаються не лише як продуктивна сила, а і як чинник людського розвитку, демократії та культурної цілісності. Знання не задане як готова істина, а формується у взаємодії культур, мов і можливих перспектив.

У доповіді наголошено, що на шляху до суспільства знань необхідно подолати суперечності інформаційного суспільства, а саме: небезпеку інформаційної нерівності, дисбаланс інформації і знань, що посилюється, захист свободи висловлювання думок, небезпеку тотального спостереження й контролю тощо [30].

Сучасні підходи до аналізу «суспільства знань» зосереджені на тому, як змінюються суспільства під впливом нових технологій та інформаційної революції. Зокрема, чільний представник сучасного філософсько-соціологічного дискурсу – Ніко Штер – аналізує знання як частину практик, що формуються в політичних, інституційних і культурних контекстах. Німецький соціолог акцентує на необхідності реформувати освіту та соціальні інститути для того, щоб забезпечити рівний доступ до знань і технологій, що є необхідною умовою для сталого економічного розвитку. Він також підкреслює важливість міжкультурної співпраці й розвитку інновацій, що базуються на знаннях, для збереження соціальної та економічної стабільності: «суспільства знань не є соціальною формацією, що стоїть на місці. Динаміка економічної системи суспільства знань пліч-о-пліч з відповідальними правовими інститутами як важливими чинниками суспільства безпосередньо зумовлює трансформацію суспільства знань у капіталізм знань» [16, с. 9]. Водночас Н. Штер акцентує на соціокультурному складнику контексту формування «суспільства знань»: «…знання виникає лише в суспільстві. Знання виникають і демонструються в певних соціальних контекстах, підтверджуються у відповідних суспільних відносинах і застосовуються (або, навпаки, залишаються в сплячці) в конкретних соціальних ситуаціях» [16, с. 14].

Своєю чергою, сучасні вчені в царині соціальних та гуманітарних наук Марта Беркл та Крістобаль Кобо в праці «Переосмислення знань у цифрову епоху» звертають увагу на антропологічний вимір суспільства знань, зокрема на те, як продукування нових знань у цифровому світі впливає на якість міжлюдських стосунків, довіру до знань у світі постійної змінності й фрагментації [20]. Зокрема, гнучкість та плинність, які технології привносять у продукування знань, а також мережі, які ці знання поширюють, повинні враховувати низку чинників. По-перше, актуальне створення та впровадження більш гнучкої культури навчання та просторів, де контент поширюється й сприймається в різних формах. По-друге, впровадження нових форм доступу до навчання (віртуальні середовища, онлайн-ресурси, мобільні можливості тощо). По-третє, встановлення способів взаємодій із різноманітними мережами за межами географічних локацій. По-четверте, сприяння розвитку активних зв'язків між академічними колами та виробництвом, де доступ до знань є гнучким, актуальним, цілеспрямованим тощо. По-п'яте, актуалізація сприяння міждисциплінарності та глобалізації доступу до знань шляхом створення платформ для взаємодії між різними галузями дослідження [20, с. 79].

Італійський учений Андреа Чероні розглядає концепцію суспільства знань як якісно нову соціальну формацію, що ґрунтується не лише на зростанні обсягів інформації, а й на зміні ролі знання в соціальних, економічних та політичних процесах. Зокрема, у своїй праці «Розуміння суспільства знань: нова парадигма в соціології знання», він пропонує міждисциплінарний підхід, поєднуючи соціологію, філософію науки та досягнення науково-технічного прогресу, підкреслюючи, що в сучасному суспільстві знання є основним ресурсом, який визначає продуктивні відносини, соціальну стратифікацію та механізми управління [22, с. 68]. А. Чероні формулює ідею обігу знання як соціального процесу,

що охоплює його генерацію, інституціоналізацію, поширення та соціалізацію, наголошуючи на важливості участі громадян у цих процесах. Особливу увагу дослідник приділяє трансформації традиційних механізмів наукової раціональності в контексті розвитку NBIC-технологій (нано-, біо-, інформаційних та когнітивних наук), що зумовлюють появу нових форм знання. Зокрема, А. Чероні вводить поняття «демократія знання», під яким розуміє відкритість, прозорість та інклюзивність процесів створення й розподілу знання в суспільстві [22, с. 93–95]. На думку автора, важливо, що для повноцінного функціонування суспільства знань необхідна не лише технологічна інфраструктура, а й відповідна соціальна рамка, що забезпечує доступ громадянам до знання, участь у його виробництві та критичне осмислення наукових і технологічних змін.

Натомість британський учений Вір Гордон Чайлд у своїй праці «Суспільство і знання» акцентує на тому, що знання – не індивідуальний, а насамперед соціальний феномен. Він стверджує, що інтелектуальне життя людей формується внаслідок їхньої соціально-історичної спадщини, суспільного надбання та досвіду, тож знання існує лише в контексті суспільства, яке його виробляє, зберігає та передає [23, с. 44–46]. Учений аналізує не лише процеси комунікації, символізації та конструювання категорій знань, а й колективного запам'ятовування та показує, як саме знання формується через міжособистісні взаємодії та культурні форми пізнання. В. Чайлд підкреслює, що категорії мислення є «інструментами конструкції», які суспільство виробляє для організації власного досвіду, а те, що індивіди визнають як «істину», визначається суспільними варіантами уявлень і смислів [23, с. 100–102]. Отже, він підходить до знання як до продукту культурної інституціоналізації та соціальної комунікації, у якому знання розглядається не просто як ресурс або інформація, а як структурований соціальний процес із власною динамікою та впливом на суспільний розвиток.

В українському інтелектуальному просторі проблема «суспільства знань» також не залишається поза увагою дослідників. Наприклад, сучасний український філософ О. Найдьонов поняття «суспільство знань» розглядає як «уявний соціально-філософський конструкт, створений для того, щоб осмислити роль і значення знань та інформації на сучасному етапі розвитку та як можливе його осучаснення [8, с. 72]. Як стверджує філософ, «однією з найвпливовіших концепцій природи сучасного суспільства є теорія суспільства знань, яка має декілька вимірів: соціологічний, економічний, політологічний тощо. Філософський вимір – рефлексія природи суспільства знань – є однією з найважливіших, адже дає змогу з'ясувати її смисловий аспект» [8, с. 71].

Свою чергою, українська філософиня О. Гомілко зазначає, що «суспільство знань» – це тип суспільства, для якого характерне не стільки посилення ролі або ж збільшення кількості знань, скільки трансформація і переформатування знань. У разі трансформації, на думку О. Гомілко, ідеться про зміну змісту знань. У разі ж переформатування мовиться про інституційне закріплення знань [3, с. 27]. Зокрема, О. Гомілко підкреслює, що знання – це не просто результат пізнавальної діяльності, а соціокультурний феномен, що формується в комунікативних практиках, на перетині культури, ідеології, влади.

Як слушно зауважує О. Гомілко, у сучасному світі формування «суспільства знань» втрачає актуальність ідея просвітницького прогресу, яка ґрунтувалася на пріоритеті соціальної сфери та матеріального виробництва. Просвітницька парадигма не розглядала субстанційно-духовні виміри особи, її внутрішній світ, які теж впливали на соціально-економічний та науковий поступ у формуванні знань. Тож, за словами О. Гомілко, у сучасному «суспільстві знань» актуалізуються такі чинники: «1) легітимації одних знань та забутті інших, 2) трансформації змісту та структури знань, 3) гібридизації різних типів знань, 4) міфологізації самого суспільства знань; 5) суспільній інертності в царині науки та освіти» [3, с. 28].

Важливий аспект аналізу О. Гомілко – розуміння «суспільства знань» не як посилення ролі та розширення сфери впливу знань, а як передусім усебічна їх легітимація та актуалізація: «Магістральним напрямом цього процесу стає трансформація знань, скерована визнанням різноманітних форм раціональності. Подолання модерного проєкту знань відбувається через посилення раціонального чинника в культурі через: 1) розширення спектра раціональності; 2) розширення кола її носіїв; 3) зміни етики розподілу знань» [3, с. 31].

Також О. Гомілко диференціює поняття «суспільства знань» та «інформаційне суспільство». Річ у тім, що в гуманітарному дискурсі побутує кілька підходів, які відштовхуються від ідей їх ототожнення чи відмежовування. Тож на відміну від поняття інформаційного суспільства, поняття «суспільство знань» не обмежується сферою технологічного зростання. Воно виражає широкий спектр культурних, етичних, політичних, соціальних, економічних та інституційних трансформацій у їхній плюральній перспективі та нелінійному динамізмі. Ось чому поняття «суспільство знань» фіксує складність ситуації в її невизначеності та мінливості, що передбачає легітимацію різних форм раціональності та способів здобуття знань [3, с. 32].

На думку українських філософів О. Михайлюка та В. Вершини, між теоретичними конструктами «інформаційне суспільство» та «суспільство знань» немає суттєвих відмінностей. В основі їх спорідненості лежить ідея про те, що якісні трансформації суспільства тісно пов'язані зі зміною ролі знань та інформації. Усі вони базуються на широкому застосуванні інформаційно-комунікативних технологій, які є системоутворювальним складником сучасної людської цивілізації [7, с. 71]. Автори, зокрема, наголошують, що в сучасному інформаційному суспільстві, коли темпи оновлення й продукування знань та бурхливі інформаційні потоки загострюють здатність людини до їх опанування, ми можемо вести мову про «антропологічний поворот» [7, с. 71].

Відомий український філософ С. Пролеєв, досліджуючи антропологічну ситуацію суспільства знань, виокремлює три компоненти людського буття, пов'язані з минулим, майбутнім та теперішнім: «Це, по-перше, спосіб опанування та асиміляції людиною минулого – культурна пам'ять. По-друге, здатність опановувати простір можливого – креативність особи; водночас це й розв'язання питання про горизонт очікувань: «яке майбутнє для людини можливе?». По-третє, автономія особистості як режим «існування-у-світі» [9, с. 8]. На думку С. Пролеєва, «загальною особливістю «суспільства знань» є глибока трансформація знання в різноманітні інформаційні констеляції та примат гнучкості й швидкості оперування з інформацією над узвичаєними інтелектуальними процедурами та практиками. Так, набуття мобільності особи стає основною вимогою в сучасній освіті та критерієм її успішності» [9, с. 10].

При формуванні «суспільства знань», як стверджує С. Пролеєв, відбувається зміна смислового навантаження самого знання як соціокультурного феномену та результату людської діяльності через «відчутне знецінення об'єктивного наукового пізнання на користь знань як, по-перше, особливої культурної системи, по-друге, прив'язки знань до специфічних контекстів його використання (прагматизація знання)» [9, с. 18]. Саме тому, на думку С. Пролеєва, «суспільства знань» у сучасному світі зумовлює «зменшення повноважень та впливу науки. «Знання» тут є радше контекстуалістськими комунікативно-інформаційними практиками існування в певному соціокультурному середовищі (якщо не сказати у віртуальному світі)» [9, с. 18].

Антропологічна ситуація в «суспільствах знань», на думку С. Пролеєва, постає не як розуміння знань на основі пізнання, а як спрощена риторика, його інтерпретація: «Поруч з інформатизацією соціальної дійсності стоїть риторизація способу життєдіяльності.

У цьому полягає фундаментальний перетворювальний ефект самовизначення особистості в умовах «суспільства знань». Особистість перетворюється на сингулярність, а способом її конституювання стає залучення до інформаційних мереж. Її головною культурною якістю стає мобільність» [9, с. 22].

Як стверджує С. Пролеєв, «суспільство знань» є теоретичним підсумком чи своєрідним спільним знаменником розмаїтих спроб осягнути природу сучасного суспільства через зміни змісту та соціокультурної ролі освіти» [10, с. 28]. Також «суспільство знань» виникає і досягає успіху на тлі (і на підставі) кризи знання, яке елімінується й витісняється досвідом мінливих символічних практик, основу яких становить створення символічних кодів та оперування ними. У цій релятивізації знання зазвичай убачають лише поглиблення тенденції прагматизму в царині як освіти, так і пізнання» [10, с. 34].

Суспільство знань сьогодні є новою формою соціальної організації життя, що ґрунтується на вільному доступі до інформації, освіти та можливостей для індивідуальної самореалізації. Український філософ М. Ліпін слушно наголошує на тому, що в суспільстві знань відбувається суттєва трансформація самого знання, а саме – вузька спеціалізація та комерціалізація. «Логіка розвитку інформаційно-цифрового світу перетворює знання на товар. У наш час освіта прагне бути не стільки практикою звільнення людини, скільки інструментом її адаптації до потреб соціально-економічної системи, через що в інформаційному суспільстві занепадає сама ідея взаємозв'язку освіти з розвитком особистості» [4, с. 261].

На думку М. Ліпіна, цифрова ера зумовлює «редукцію осмисленого знання» до шаблонів, узірців уже готової інформації, яка імплементована в інтернет-мережі та скерована на комерціалізацію: «Швидкоплинність і динамічність інформаційно-цифрової реальності підносять значущість та цінність інформації, але водночас вони знецінюють її. Знання, навички або новини перетворюються на товар, що швидко псується, а тому не зачіпає суб'єктності задіяних у його виробленні, обміні та поширенні індивідів» [4, с. 264].

У сучасному «суспільстві знань» дедалі частіше знання розглядаються як економічний ресурс, що має приносити негайну користь, а не як інструмент глибинного пізнання та здобуття непересічних знань. Унаслідок цього процесу посилюється звуження спеціалізації, а також фрагментація знання та його переорієнтація на короткострокові наукові проєкти, які відповідають вимогам донорів чи ринкової кон'юнктури [7, с. 73–74]. Підлаштування знань і процесу їх здобуття під комерційні вимоги містить суспільну небезпеку для особи. Це позначається не лише на якості знань, освіти, наукових досліджень, а й на когнітивних здібностях особи. «Інтелектуальне спрощення» людини виявляється в тому, що «людина отримує великі об'єми широкодоступної інформації, на неї тисне інформаційна перенасиченість, непотрібна і зайва інформація. Водночас ми дедалі більше усвідомлюємо недостатність знань» [7, с. 74].

Водночас доводиться констатувати, що розвиток інформаційно-комунікаційних технологій спричинив цифрову нерівність, яка виявляється в обмеженому доступі до цифрових ресурсів і можливостей. Це також посилило ризики маніпуляцій масовою свідомістю, ставши викликом для демократичних процесів та інформаційної безпеки. Крім того, сучасна цифрова реальність ускладнює забезпечення конфіденційності інформації та захисту інтелектуальної власності, породжуючи проблеми, пов'язані з правовим регулюванням інформаційного простору.

Висновок. Технологічні новації першої чверті XXI ст. утверджують «суспільство знань» як соціальну дійсність, в основі якої – інтернет-мережева комунікація та інтеграція цифрових технологій, які охопили всі сфери життєдіяльності суспільства. Використання інноваційних технологій, як-от інтернет, штучний інтелект та блокчейн презентують

економіку, засновану на знаннях, як найбільш конкурентоспроможну й динамічну. Водночас «суспільство знань» є вразливим до цивілізаційних викликів, зокрема, до поширення недостовірної інформації, інформаційних війн та етичної деградації. Тож воно потребує нових експертних фільтрів, етичних та інституційних механізмів перевірки і верифікації знання.

З одного боку, суспільство знань створює безпрецедентні можливості для розвитку науки, освіти, інноваційного підприємництва та глобальної співпраці. Знання стає основним капіталом, що дає змогу індивідам і суспільствам адаптуватися до змін та покращувати якість життя. З іншого ж боку, глобальна цифровізація та інтенсивне зростання обсягів інформації посилюють соціальну нерівність, зумовлену нерівним доступом до знань, технологій та освітніх ресурсів. Це вимагає формування нової етики відповідального використання знань, яка б забезпечила баланс між технічним прогресом і гуманістичними цінностями.

Список використаної літератури

1. Арістова І. Наукова школа у галузі інформаційного права: на шляху до розбудови суспільства знань в Україні (частина перша). *Публічне право*. 2017. № 2. С. 9–18. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pp_2017_2_3 [дата звернення 20.09.2025].
2. Белл Д. Прихід постіндустріального суспільства. Сучасна зарубіжна соціальна філософія : хрестоматія. Київ : Либідь, 1996. С. 194–250. URL: http://www.philsci.univ.kiev.ua/biblio/bell.html [дата звернення 14.09.2025].
3. Гомілко О. Суспільство знань як виклик раціональності. *Філософія освіти.* 2015. № 1 (16). С. 26–38.
4. Ліпін М. Виміри освіти в інформаційно-цифровій реальності: творчість, знання і свобода. *Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору*. 2024. С. 257–267. URL: https://osvita. eeipsy.org/index.php/eeip/article/view/615/588 [дата звернення 03.09.2025].
5. Масуда Й. Комп'ютопія. *Філософська і соціологічна думка*. 1993. № 6. С. 36–50.
6. Мельник В. Раціональність у некласичних та постнекласичних трансформаціях : монографія. Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2023. 488 с.
7. Михайлюк О., Вершина В. Формування «суспільства знань»: проблеми і суперечності. *Філософія та політологія в контексті сучасної культури*. 2023. Т. 15. С. 69–75.
8. Найдьонов О. Суспільство знань як ціннісно-смисловий горизонт модернізації суспільства. *Вісник ЛНУ. Серія: філософсько-політологічні студії.* 2017. Вип. 15. С. 71–79.
9. Пролеєв С. «Суспільство знань» як антропологічна ситуація. *Філософія освіти*. 2014. № 1 (14). С. 7–24.
10. Пролеєв С. Економічний дискурс перед викликами сучасності. *Перетворення буття людини і соціуму в контексті сучасного цивілізаційного розвитку: монографія* / [авт. кол.]; за наук. ред. А. Карася та З. Скринник. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2023. С. 23–34.
11. Рижак Л. Мережеве суспільство: виклики соціальній консолідації. *Вісник ЛНУ. Серія філософські науки*. 2016. Вип. 18, С. 28–36.
12. Рижак Л. Освіта в умовах дистанційного онлайн-навчання: свобода та відповідальність. *Вісник ЛНУ. Серія філософсько-політологічні студії.* 2021. Вип. 34, С. 98–106. URL: http://fps-visnyk.lnu.lviv.ua/archive/34_2021/16.pdf
13. Романкова Л. Суспільство знань як філософський феномен. *Актуальні проблеми філософії та соціології.* 2016. Вип. 12. С. 101–104.
14. Сбруєва А. Суспільство знань. Енциклопедія освіти. Київ : Юрінком Інтер, 2008. С. 887–888. URL: https://repository.sspu.edu.ua/items/b18d377d-f9d6-41e2-a251-79da2e84dde5

15. Терепищий С. Критика концепції «суспільства знань» в контексті проблем інформаційної епохи. *Гілея: науковий вісник: зб. наук. праць: історичні науки, філософські науки, політичні науки*. 2015. Вип. 97 (6). С. 192–196.
16. Штер Н. Сучасні суспільства знань : монографія. Суми : Університетська книга, 2024. 200 с.
17. Barnett R. Knowledge and the University. London. Routledge, 2019. URL: https://www.taylorfrancis.com /books/mono/10.4324/9780429447501/knowledge-university-ronald-barnett-s% C3%B8ren-bengtsen [дата звернення 19.09.2025].
18. Bell D. The coming of post-industrial society: A venture of social forecasting. Special anniversary ed. with a new foreword by the author. NY: Basic Books, 1999. 507 p. URL: https://archive.org/details/comingofpostindu00bell_0/ page/n1/mode/2up [дата звернення 17.09.2025].
19. Boulding K. The Economics of Knowledge and the Knowledge of Economics Source. *The American Economic Review*. Mar. 1. 1966. Vol. 56. No 1/2, P. 1–13. URL: https://www.jstor.org/stable/1821262 [дата звернення 18.09.2025].
20. Burkle M., Cobo C. Redefining knowledge in the digital age. *Journal of New Approaches in Educational Research*. 2018. 7(2), P. 79–80. URL: http://dx.doi.org/ https://doi.org/10.7821/naer.2018.7.294 [дата звернення 16.09.2025].
21. Castells M. The Rise of the Network Society, The Information Age: Economy, Society and Culture, Vol. I. Malden, MA; Second edition. Oxford, UK: Blackwell, 2009. 656 p. URL: https://deterritorialinvestigations.wordpress.com/wp-content/ uploads/2015/03/manuel_castells_the_rise_of_the_network_societybookfi-org. pdf [дата звернення 07.09.2025].
22. Cerroni A. Understanding the Knowledge Society: A New Paradigm in the Sociology of Knowledge. Edward Elgar Publishing, 2020. 160 p. URL: https:// www.researchgate.net/publication/343008119_Understanding_the_knowledge_society_A_new_paradigm_in_the_sociology_of_knowledge [дата звернення 15.09.2025].
23. Childe V. G. Society and Knowledge (World Perspectives), Routledge; 1st edition, 2021. 152 p. URL: https://www.routledge.com/Society-and-Knowledge/Childe/ p/book/9781032180502?srsltid=AfmBOooEkVPsleqyYnCPQU4Lo0_tckR1CMaPJhir0Nmeh0PNtiF63MNv [дата звернення 06.09.2025].
24. Drucker P. Post-Capitalist Society. NY : Harper-Collins Publisher, 1995. 232 p. URL: https://www.sciencedirect.com/book/9780750609210/post-capitalist-society [дата звернення 05.09.2025].
25. Drucker P. Beyond the Information Revolution. The Atlantic Monthly Company, 1999. Vol. 284. No. 4, P. 47–57. URL: http://www.ub.edu/prometheus21/articulos/ obsciberprome/drucker.pdf [дата звернення 16.09.2025].
26. Drucker P. The age of discontinuity. Elsevier Ltd, 1969. 371 p. URL: https://ia801406.us.archive.org/11/items/in.ernet.dli.2015.118914/2015.118914. The-Age-Of-Discontinuity_text.pdf [дата звернення 14.09.2025].
27. Machlup F. The Production and Distribution of Knowledge in the United States. Princeton, N.J., 1962. 416 p. URL: https://books.google.com.ua/books?id=kp6vsw pmpjoC&printsec=frontcover&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false [дата звернення 12.09.2025].
28. Masuda Y. The Information Society as Post-Industrial Society. Washington, World Future Society, 1981. 172 p. URL: https://books.google.com.ua/books?id=ynkmIx F1G3AC&printsec=copyright&hl=ru&source=gbs_pub_info_r#v=onepage&q&f=false [дата звернення 14.09.2025].
29. Olssen, M., Peters, M. A. Neoliberalism, higher education and the knowledge economy: From the free market to knowledge capitalism. *Journal of education policy*. 2005. 20(3), P. 313–345. URL: https://doi.org/10.1080/026809305001 08718 [дата звернення 16.09.2025].

30. Towards Knowledge Societies: UNESCO World Report. UNESCO Publishing, 2005. URL:https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000141843 [дата звернення 15.09.2025].

KNOWLEDGE SOCIETY: THEORETICAL CONCEPT AND SOCIAL REALITY

Nazarii Hrebenko
Ivan Franko National University of Lviv,
Faculty of Philosophy, Department of Philosophy
Universytetska str., 1, 79000, Lviv, Ukraine

The concept of the "knowledge society" is analyzed as an innovative idea of the transformation of post-industrial society. Its economic resource is determined by theoretical knowledge and information and computer technologies. The content of the concept of the "knowledge society" as a theoretical concept and social reality is clarified. The conceptuality of the interpretation of civilizational progress is investigated: post-industrial society – information society – knowledge society. The knowledge society is a high-tech society characterized by global Internet-network communication, total digitalization and virtualization of knowledge. The social dimension of scientific knowledge, its attributive status and pragmatic significance are critically rethought. The pragmatics of scientific knowledge in the constitution of a knowledge society as a social reality in the conditions of growing information entropy is considered. The transformation of the role and significance of knowledge in the conditions of the formation and development of a knowledge society is revealed. It is noted that the knowledge society presents scientific knowledge as an intellectual driver of social changes and technological innovations.

The practical implementation of the concept of a knowledge society in the field of computerization, network communication and internalization of all types of social life is demonstrated. It is shown how the use of artificial intelligence, search and expert databases creates advantages in the development and use of knowledge. It is argued that the knowledge society is emerging as a space of individual freedom and creativity. However, in the context of the development of information and communication technologies, the formation of planetary digital content, a knowledge society faces problems of unreliability of knowledge, limited access to relevant, reliable and accurate information and knowledge. It is emphasized that fake knowledge and information disorganize the life of society and the individual. The knowledge society should introduce expert filters regarding knowledge disinformation and possible technological risks.

Key words: knowledge society, concept, knowledge, post-industrial society, information society.

Дата першого надходження рукопису до видання: 18.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 22.12.2025
Дата публікації: 30.12.2025

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 63, с. 98–104
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 63, p. 98–104

УДК 321:01:101
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.63.10

ВЛАДА ЯК ПЕРФОРМАНС: ПОЛІТИЧНА ФІЛОСОФІЯ КУЛЬТУРИ ПРЕДСТАВЛЕННЯ

Вікторія Даценко
Черкаський державний технологічний університет,
факультет гуманітарних технологій,
кафедра філософських, політичних і психологічних студій
бульвар Шевченка, 460, 18006, м. Черкаси, Україна
https://orcid.org/0000-0003-1510-6951

Статтю присвячено філософському аналізу влади як перформативної та символічної практики в контексті сучасної культури представлення. Запропонована концепція виходить із того, що у XXI столітті політична реальність дедалі більше формується не інституційними структурами або матеріальними ресурсами, а культурними механізмами репрезентації, що визначають режими уваги, інтерпретації та публічної легітимності. У центрі дослідження перебуває питання про те, як влада виникає, відтворюється та здійснюється через символічні дії, сценічні форми, медійні образи та ритуалізовані практики. Проаналізовано теоретичні засади символічного й перформативного вимірів влади. Підкреслюється, що влада не є статичною сутністю чи виключно інституційною позицією; вона конституюється в процесі представлення. Символічні структури як дискурси, візуальні коди, нормативні категорії визначають межі політичної уяви, тоді як перформативні практики забезпечують відтворення владного порядку через дії, що отримують суспільне визнання. Показано, що медіатизація суспільства докорінно змінила умови формування політичної видимості: медіа, і традиційні, й цифрові, не лише транслюють політичні події, а й формують їх структуру, жанри й символічні акценти. У цьому контексті політичний лідер постає як перформер, чия легітимність залежить від ефективності образу та здатності комунікувати з аудиторією через різні канали публічної присутності. Розкрито перформативність влади в конкретних політичних і культурних практиках. Влада інсценізується через ритуали, церемонії, публічні виступи, медійні події та «спектакулярні» форми самопредставлення, які створюють ефект авторитетності та впорядкованості. Водночас підкреслюється роль емоційних і тілесних аспектів перформансу влади: через емоції, жести, інтонації та динаміку публічної дії політичні суб'єкти здобувають можливість мобілізувати спільноту. Окрема увага приділена взаємодії влади та аудиторії, яка виступає співтворцем політичного сенсу, а також перформансам опору, що створюють альтернативні образи й контрнаративи. Сформульовано засади політичної філософії культури представлення. Показано, що сучасна політична філософія не може обмежуватися аналізом інституційних механізмів: вона має включати дослідження тих культурних процесів, які формують видимість політичного та визначають умови участі в публічному просторі. У статті обґрунтовано, що культура представлення має як описовий, так і нормативний вимір: вона відкриває питання про доступ до публічного голосу, про видимість маргіналізованих груп і про структури символічної нерівності. У підсумку продемонстровано, що влада як перформанс є продуктивною теоретичною рамкою для розуміння сучасної політики. Такий підхід дозволяє аналізувати політику як динамічний процес творення смислів, як сцену, де взаємодіють владні та контрвладні перформанси, та як культурне поле, в якому структурно поєднані символи, медіа, тіла й ритуали. Робота відкриває перспективи для подальших досліджень символічної гегемонії, медіації політичного, естетики влади та демократизації публічного простору.

Ключові слова: влада, перформанс, політична філософія, культура представлення, ритуали влади, перформанси опору, символічна гегемонія.

© Даценко В., 2025

Постановка проблеми. У сучасній гуманітарній думці владу дедалі частіше розглядають не лише як офіційну інституцію чи засіб примусу, а як складну мережу символічних дій, способів спілкування та форм представлення. Якщо традиційно владу розуміли як відносини підкорення чи контролю, то нині її дедалі частіше описують як перформативний процес, який постійно відтворюється через дії, жести, мову, ритуали й образи в медіа. Політика в цьому сенсі набуває рис театру: владні діячі виступають як своєрідні актори, а суспільство стає глядачем і співучасником цього дійства.

Тому важливо осмислювати владу не лише як соціальний механізм, а й як культурно-естетичне явище, що діє всередині певних систем знаків, символів і ритуалів.

Аналіз досліджень та публікацій. Численними та вагомими є дослідження перформативності Дж. Батлером, Дж. Остіном, Р. Шехнером, Т. Парсонсом та в царині філософії влади М. Фуко, П. Бурдьє, Ж. Бодріяром.

Серед праць вітчизняних дослідників виділимо монографію В.Л. Ніколаєнко, Л.Г. Ніколаєнко, Ю.І. Яковенко «Соціологіка мислення Толкотта Парсонса» [6], в якій автори доводять, що соціологія Парсонса цілком перформативна.

Науковицею В.В. Сапегою [9] було визначено основні напрями досліджень сучасного мистецтва, які вона проаналізувала в контексті загальних тенденцій розвитку пізнавальних і культурних практик.

Своєю чергою Н.П. Бабій [1] показала, що цінність мистецьких практик зумовлюється їх репрезентативною функцією, яка впливає на культурну динаміку міського середовища, зокрема на процеси визначення та перформативного освоєння простору, формування смислового наповнення територій, їх реактуалізацію та конституювання спільнот.

Вплив «перформативного повороту» на культуру досліджувала І.В. Віктор [3; 4], вивчаючи феномени української культури з точки зору методологій, запропонованих гуманітарним «перформативним поворотом».

І.А. Бондаревська [2] обґрунтувала, що перформативна сила акту іменування чогось мистецтвом детермінована не стільки естетичною природою судження, скільки соціокультурними умовами його можливості. Авторка довела, що судження типу «це – мистецтво» доцільно інтерпретувати як політичний акт, оскільки воно і встановлює межу між мистецтвом і немистецтвом, і визначає структуру соціальних позицій та розподіл символічного права на висловлення судження.

У своїй монографії Н. Малютіна, І. Нечиталюк [5] описують досвід осмислення перформативних практик. Вивчаючи філософію владних відносин в епоху постмодерну, Т.А. Пода [7] доводить, що сучасне розуміння влади формується під впливом знаково-символічних систем.

В.Б. Дзюндзюк, Б.В. Дзюндзюк, К.І. Козлов, О.А. Котуков, О.М. Крутій, О.І. Крюков, А.О. Кузнецов, Д.В. Олійник, В.П. Солових, Л.В. Хашиєва, Т.Б. Хомуленко [10] в монографії дослідили та описали філософію і психологію публічної влади.

Дослідники Є.О. Родіонов, В.Д. Філіппова [8] пропонують теоретичне осмислення соціальної взаємодії влади та сучасного суспільства і наголошують, що довіра суспільства як складова частина політичної системи є основним критерієм ефективності влади.

Водночас Т. Шлемкевич [11], вивчаючи теоретичні засади дослідження інформаційно-комунікаційного простору політики, розглянула основні теорії політичної комунікації та показала, як політичні комунікаціє є рушієм суспільних перетворень.

Ми прагнемо розглянути владу як форму перформативної дії, яка виявляється через культуру представлення, показуючи, як політичне набуває символічного виміру і стає об'єктом сприйняття, тлумачення та взаємодії. Цей підхід дасть змогу побачити не лише

естетичну складову частину політики, а й зрозуміти, що саме процес репрезентації робить владу можливою та реальною в сучасному суспільстві.

Мета статті – осмислити владу як культурний феномен представлення.

Виклад основного матеріалу. Поняття влади традиційно постає в політичній філософії як категорія, пов'язана з примусом, легітимністю та інституційною організацією суспільства. Проте сучасні дослідження свідчать про суттєве розширення цієї рамки: влада дедалі частіше розглядається не лише як структурна чи нормативна, а і як перформативна, як така, що постає і відтворюється в процесах представлення, демонстрації та інсценування. Влада тут розглядається «у термінах її застосування («використання влади»), тобто як засіб чи інструмент, що використовується певними соціальними одиницями суспільства для досягнення власних цілей» [10, с. 18]. У контексті культурних практик влада більше не зводиться до володіння ресурсами або контролю над інституціями; вона виявляється як здатність формувати реальність через символічні дії, медіальні образи та ритуалізовані форми публічної присутності.

Нами влада розглядається як специфічна форма культурної дії, що реалізується через процедури репрезентації. Аналіз перформативних аспектів політичної влади дозволяє не лише переосмислити природу політичного впливу, а й виявити нові механізми його підтримання та трансформації в умовах медіатизованих суспільств. Такий підхід відкриває можливість інтерпретувати владу як динамічну практику, залежну від контексту, символічних ресурсів та взаємодії з аудиторією.

Символічний вимір влади пов'язаний з тим, що будь-яке політичне панування потребує символів, у яких воно стає видимим і впізнаваним. Символи – це не випадкові атрибути, а структурні елементи владного порядку, що визначають, як саме політичний суб'єкт постає перед спільнотою.

Символічна влада функціонує як механізм структурного впливу на те, що вважається значущим, істинним, авторитетним. Саме тому вона може діяти непомітно, формуючи схильності та очікування, які суб'єкти сприймають як природні або очевидні. Вивчаючи соціологію символу Парсонса, науковці дійшли висновку, що вона «спрямована саме на дослідження символічної реальності в інструментальному плані. У ній символи – це владний ресурс (від. фр. ressource – джерело задоволення потреб), джерело влади, що робить її невидимою, але дієвою. Символізація реальності, у свою чергу, – функціонально (або раціонально) орієнтована дія, спрямована на таку символізацію реальності, щоби символи були спроможними виконувати владні повноваження» [6, с. 235].

У медіатизованому суспільстві боротьба точиться не стільки за матеріальні ресурси, скільки за контроль над знаками, образами, інтерпретаціями. Політичні суб'єкти стають учасниками постійної боротьби за смисловий простір, а ефективність владної дії значною мірою залежить від здатності організовувати колективне бачення світу.

Перформативний підхід доповнює символічний, наголошуючи на тому, що влада не просто виражається в знаках, вона виникає й відтворюється в діях, які мають конститутивний характер. Політичні жести, публічні промови, ритуали, медійні звернення та навіть повторювані побутові практики – це не пасивні репрезентації влади, а способи її здійснення. Перформативність означає, що влада є подією, актом, який оформлює соціальні відносини та встановлює межі поведінки. «У перформативній практиці митець (або ж перформер) постає як організатор комунікації» [5, с. 8].

Тому політичні інституції потребують повторюваних символічних практик: без регулярної інсценізації вони втрачають свій авторитетний статус.

І символічний, і перформативний підходи сходяться на тому, що влада завжди орієнтована на аудиторію. Навіть найбільш авторитарні форми правління потребують певного рівня публічної демонстрації та сприйняття.

Отже, політична влада постає як комунікативний процес, в якому репрезентація має структуротворче значення. Вона здатна встановлювати рамки колективного досвіду, визначати, які дії можливі або допустимі, а які – ні. Саме тому культура представлення посідає центральне місце в сучасних теоріях влади: вона не є зовнішнім оформленням політичного змісту, а його сутнісною частиною. І саме в єдності символічного та перформативного аспектів влади вона постає як складна культурна практика, що поєднує оформлення значень і продукцію дійсності.

Сучасна культура представлення, що поєднує медійні технології, візуальні форми, цифрову комунікацію та глобальні символічні потоки, перетворює політичний простір на сцену, де суб'єкти змагаються за увагу, легітимність і довіру аудиторій. Політичні інституції опиняються у стані постійної необхідності «бути на сцені», відтворюючи власну присутність у нескінченному обміні знаками. Сьогодні політичне лідерство постає як форма культурної творчості, в якій глядачі (громадяни) оцінюють не лише зміст, а й якість виконання.

Культура представлення охоплює не лише індивідуальні образи, а й інституційні формати, які забезпечують структуровану «сценографію» політичного простору. Парламентські засідання, виборчі кампанії, офіційні церемонії, мітинги, судові слухання, міжнародні саміти – усі ці події мають ритуалізований характер і створюють впорядковані рамки для політичного перформансу. Інституційні практики стають перформансами, де символічні структури влади перетворюються на видимий порядок.

Політична сцена стає простором не лише для демонстрації владних перформансів, а й для боротьби за право пропонувати панівні символічні схеми. Політичний процес набуває форми дискурсивної гри, в якій перемогу здобуває той, хто вміє найпереконливіше структурувати уяву аудиторії, пропонуючи сильні, емоційно насичені та культурно резонансні образи.

Влада не є абстрактною властивістю або виключно структурною позицією; вона постає як подія, що розгортається в конкретних практиках і здобуває силу завдяки здатності впливати на сприйняття й очікування аудиторії. Перформанс влади – це спосіб створення політичної реальності, який полягає не лише в репрезентації вже наявного порядку, але й у продукції нових форм соціальної організації та легітимації.

Інсценізація є одним із ключових аспектів перформансу влади, це така організація символічного середовища, яка створює відчуття авторитетності, контролю та впорядкованості. Часто інсценізації спрямовані на те, щоб у свідомості громадян утворювався визначений образ влади.

Важливою формою перформативності влади є ритуали, тобто ті регулярні дії, що структурують політичне життя й надають йому відчуття стабільності. Вибори, інавгурації, офіційні промови, військові паради, парламентські слухання і навіть щоденні прес-брифінги – усе це ритуалізовані практики, які виконують функцію не лише адміністративну, а й символічну. Ритуали підтверджують наявний порядок, відтворюють його логіку та включають громадян у спільний символічний простір. Через повторюваність ритуалів влада закріплюється в культурній пам'яті як невід'ємний елемент суспільного життя.

Зазначимо, що перформанс влади не є лише інтелектуальною чи символічною практикою; він включає також емоційні й тілесні аспекти. Такі емоції, як страх, гордість, натхнення, солідарність стають засобами мобілізації та інструментами впливу. Тіло політичного лідера, його міміка, жестикуляція, манера тримати себе – це своєрідні знаки, які транслюють владну позицію.

У сучасному медійному просторі тілесність набуває особливого значення, оскільки цифрова культура підсилює роль візуального компонента. Лідер, який здатний до ефективної тілесно-емоційної комунікації, отримує додаткові символічні ресурси, що зміцнюють його політичний вплив.

Наголосимо, що перформанс влади неможливо зрозуміти без урахування ролі аудиторії. Громадяни – не пасивні спостерігачі, а активні інтерпретатори, які надають діям влади значення. Влада набуває сили лише тоді, коли її перформанс знаходить відгук, коли аудиторія визнає певний сценарій легітимним або принаймні переконливим. Звісно ж, «соціальна взаємодія між владою та суспільством може бути складним та динамічним процесом, і його характер може різнитися в різних країнах та культурних контекстах» [8, с. 174].

Важливим є розуміння того, що владний перформанс завжди викликає можливість альтернативних перформансів – перформансів опору. Протести, флешмоби, художні акції, сатиричні практики, політичні пародії – усі вони виступають як контрсценарії, які руйнують або підважують офіційні образи влади. Опір у сучасній культурі представлення постає не лише як політична дія, а як боротьба за символічну гегемонію.

Таким чином, влада і опір існують в єдиному культурному полі, в якому обидві сторони використовують перформанс як спосіб конструювання публічного значення. Конфлікт відбувається не лише на рівні інтересів, а й на рівні символів, наративів, емоцій та жанрових форм представлення.

Політична філософія культури представлення досліджує способи, в яких політична влада, легітимність і колективна ідентичність формуються, транслюються та підтримуються через символічні й перформативні практики. Репрезентативна культура є не просто «декорацією» політичного процесу, а є його структурною умовою, яка визначає сам спосіб існування політичного життя.

Влада стає реальною лише тоді, коли вона здатна наділити себе культурно зрозумілою, символічно переконливою формою. У цьому контексті істотною є ідея, що політична дія завжди пов'язана зі сценічністю: вона приймає вигляду публічного жесту, звернення, ритуалу, образу. Здатність до репрезентації визначає межі політичного впливу в не меншій мірі, ніж ресурси чи інституційні повноваження. Без сумнівів, сучасна політика стає зіткненням наративів і візуальних образів. Політична філософія культури представлення повинна враховувати специфіку медіатизованого сприйняття: короткі формати, візуальність, негайність реакцій, фрагментарність інформації, емоційність комунікації. Влада в цьому контексті постає як здатність організовувати увагу й управляти потоками видимості. Тому політична філософія аналізує не лише те, як влада проєктує себе назовні, а й те, які форми виключення або замовчування існують у межах цієї символічної системи.

Висновки. Отже, влада постає не лише як структура, а як подія, яка щоразу відтворюється через перформативні акти. Вона не може бути зведена лише до інституційних моделей чи матеріальних ресурсів, а здійснюється насамперед у процесах репрезентації, в тому, як політичні суб'єкти і явища набувають публічної видимості, інтерпретації та легітимності. Символічний вимір влади виявляється ключовим для формування політичного порядку. Саме через символи визначається те, що суспільство вважає політично значущим. Перформативність політики вказує на те, що влада є процесом, який необхідно постійно відтворювати через публічні дії. Ритуали, виступи, медійні звернення, інсценізовані події – усі ці форми не лише демонструють владу, а й творять її. У цьому сенсі політична дія постає як перформанс, що потребує аудиторії та її визнання. Сучасна культура представлення, сформована медійними та цифровими технологіями, перетворює політику на сцену, де відбувається змагання за увагу, довіру та символічну гегемонію. політична філософія

культури представлення висвітлює не лише механізми утвердження влади, а й форми її критики та опору. Влада й опір постають як взаємопов'язані процеси, що розгортаються в єдиному культурному просторі.

Таким чином, влада як перформанс дозволяє по-новому побачити політичну реальність як динамічну, багаторівневу та глибоко культурну.

У перспективі подальших досліджень – символічна гегемонія, медіація політичного, естетика влади та демократизація публічного простору.

Список використаної літератури

1. Бабій Н.П. Актуальні культурно-мистецькі практики та процеси Західної України кінця XX – початку XXI століть: культурні домінанти, форми репрезентації, перспективи : дис. … на здоб. наук. ступ. док. мистецтв. за спец. : 26.00.01 «Теорія та історія культури» ; Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника Івано-Франківськ, 2024. URL: https://svr.pnu.edu.ua/wp-content/uploads/sites/5/2024/03/dysertatsiia_babij.pdf
2. Бондаревська І.А. Межі мистецтва. *Українські культурологічні студії. КУЛЬТУРОЛОГІЯ.* Київ : «Київський університет». 2017. № 1(1). С. 5 –9.
3. Віктор І.В. Значення «перформативного повороту» у філософських дослідженнях культури. *Evropskə filozofickə a historickə diskurz.* 2018. Svazek 4, vydani 2. P. 71–75 ; European philosophical and historical discourse. 2018. Vol. 4, issue 2. P. 71–75. (Index Copernicus).
4. Віктор І.В. Філософсько-антропологічний аналіз ритуалів (на матеріалі української культури) ; дис. … на здоб. наук. ступ. канд. філ. наук за спец. : 09.00.04 «Філософська антропологія, філософія культури» (Філософські науки) ; Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна Міністерства освіти і науки України, Харків, 2019. URL: https://philosophy.karazin.ua/ua/nauka/rada/viktor_dis.pdf
5. Малютіна Н., Нечиталюк І. Перформативні практики: досвід осмислення : монографія ; за наук. ред. Т.М. Шевченко. Одеса : Астропринт, 2021. 84 с. URL: https://dspace.onu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/e97bb4e0-6155-412f-9d63-c216ce3516cc/content
6. Соціологіка мислення Толкотта Парсонса : монографія / В.Л. Ніколаєнко та ін. ; за ред. Н.І. Соболєвої. Київ : ПП «ПФ «Фоліант», 2021. 308 с. URL: https://files.core.ac.uk/download/489508171.pdf
7. Пода Т.А. Філософія владних відносин в епоху постмодерну. *Вісник Національного Авіаційного Університету. Серія: Філософія. Культурологія*; 2012. Том 15. № 1 С. 25–29.
8. Родіонов Є.О., Філіппова В.Д. Теоретичні засади соціальної взаємодії влади та суспільства в сучасних умовах державотворення. *Вісник Херсонського національного технічного університету*. *Публічне управління та адміністрування.* 2023. № 3(86) С. 171–175. DOI: https://doi.org/10.35546/kntu2078-4481.2023.3.23.
9. Сапега В.В. Стратегії інтерпретації сучасного мистецтва : дис. … на здоб. наук. ступ. канд. філ. наук за спец. : 09.00.02 «Діалектика і методологія пізнання» ; Одеський національний університет імені І.І. Мечникова МОН України. Одеса, 2019. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Sapeha_Valeriia/Stratehii_interpretatsii_suchasnoho_mystetstva.pdf
10. Філософія і психологія публічної влади : монографія / В.Б. Дзюндзюк та ін. ; за заг. ред. д. держ. упр., проф. В.Б. Дзюндзюка. Харків : Вид-во «Магістр», 2017. 392. с. URL: https://www.researchgate.net/publication/327796113_Filosofia_i_psihologia_publicnoi_vladi
11. Шлемкевич Т. Теоретичні засади дослідження інформаційно комунікаційного простору політики. *Вісник Прикарпатського університету. Політологія.* 2019. Випуск 13. С. 62–69.

POWER AS PERFORMANCE: POLITICAL PHILOSOPHY CULTURES OF REPRESENTATION

Viktoriia Datsenko
Cherkasy State Technological University
Faculty of of Humanitarian Technologies,
Department of Philosophical, Political and Psychological Studies,
Shevchenko Boul., 460, 18006, Cherkasy, Ukraine
https://orcid.org/0000-0003-1510-6951

The article is devoted to the philosophical analysis of power as a performative and symbolic practice in the context of contemporary culture of representation. Our concept is based on the assumption that in the 21st century, political reality is increasingly shaped not by institutional structures or material resources, but by cultural mechanisms of representation that determine modes of attention, interpretation, and public legitimacy. The study focuses on the question of how power arises, is reproduced, and exercised through symbolic actions, theatrical forms, media images, and ritualized practices. The theoretical foundations of the symbolic and performative dimensions of power are analyzed. It is emphasized that power is not a static entity or an exclusively institutional position; it is constituted in the process of representation. Symbolic structures such as discourses, visual codes, and normative categories define the framework of political imagination, while performative practices ensure the reproduction of the power order through actions that receive public recognition. It has been shown that the mediatization of society has radically changed the conditions for the formation of political visibility: traditional and digital media not only broadcast political events, but also shape their structure, genres, and symbolic accents. In this context, political leaders appear as performers whose legitimacy depends on the effectiveness of their image and their ability to communicate with their audience through various channels of public presence. The performativity of power in specific political and cultural practices is revealed. Power is staged through rituals, ceremonies, public appearances, media events, and "spectacular" forms of self-representation that create an effect of authority and orderliness. At the same time, the role of emotional and physical aspects of the performance of power is emphasized: through emotions, gestures, intonations, and the dynamics of public action, political actors gain the ability to mobilize the community. Special attention is paid to the interaction between the authorities and the audience, which acts as a co-creator of political meaning, as well as to performances of resistance that create alternative images and counter-narratives. The foundations of the political philosophy of the culture of representation have been formulated. It has been shown that contemporary political philosophy cannot be limited to the analysis of institutional mechanisms: it must include the study of cultural processes that shape the visibility of politics and determine the conditions for participation in the public sphere. The article argues that representation culture has both descriptive and normative dimensions: it raises questions about access to public voice, the visibility of marginalized groups, and structures of symbolic inequality. In conclusion, it has been demonstrated that power as performance is a productive theoretical framework for understanding contemporary politics. This approach allows us to analyze politics as a dynamic process of meaning-making, as a stage where performances of power and counter-power interact, and as a cultural field in which symbols, media, bodies, and rituals are structurally combined. The work opens up prospects for further research into symbolic hegemony, political mediation, the aesthetics of power, and the democratization of public space.

Key words: power, performance, political philosophy, culture of representation, rituals of power, performances of resistance, symbolic hegemony.

Дата першого надходження рукопису до видання: 20.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 22.12.2025
Дата публікації: 30.12.2025

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 63, с. 105–111
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 63, p. 105–111

УДК 140.8:165.74:17
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.63.11

ТРАНСГУМАНІЗМ: СИМУЛЯКР БЕЗСМЕРТЯ АБО БЕЗСМЕРТЯ СИМУЛЯКРУ

Тетяна Дишкант
Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»,
Інститут соціально-гуманітарних технологій, кафедра філософії
вул. Кирпичова, 2, 61098, м. Харків, Україна
https://orcid.org/0000-0002-5026-7913

Яків Тараоєв
Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»,
Інститут соціально-гуманітарних технологій, кафедра філософії
вул. Кирпичова, 2, 61098, м. Харків, Україна
https://orcid.org/0000-0002-0734-0804

Актуальність теми пов'язана з усе більшим поширенням трансгуманістичних ідей (у тому числі й ідеї можливого безсмертя), які претендують на розв'язання основних проблем сучасності, пов'язаних передусім з антропологічною кризою, використовуючи при цьому такі науково-технічні засоби, як кіборгізація, кріоніка і ревіталізація, розвиток інтерфейсу людина – комп'ютер, перенесення «особистості» людини на фізичний носій тощо.

У статті за допомогою аналізу фактора усвідомлення людиною своєї смертності досліджується, наскільки виправдані сподівання трансгуманістів. Виявлено, що трансгуманістичний підхід спрощує інтегральну сутність людини, деформуючи її духовно-душевно-тілесний вимір тим, що намагається позбавити людину тіла і редукуючи її природу до свідомості, яку, у свою чергу, бачить як функціювання нейронів мозку, що дозволяє оцифрувати таку «свідомість» і скільки завгодно довго переносити на будь-які підходящі носії, змінюючи їх за необхідністю. Така примітивізація сутності людини поглиблює вже наявну антропологічну кризу (яка є закономірною за зміщення оптики розгляду людини з есенціальної до функціональної позиції) і дозволяє оцінити роль трансгуманізму як неспроможного її розв'язати, адже антропологічна криза є саме такою, оскільки людина перестає здійснювати самоідентифікацію із собою, насамперед як з людиною в родовому значенні цього слова. У парадигмі трансгуманістичного підходу до людини зникає орієнтація на людську реальність у всій її повноті. Негативність трансгуманістичного підходу до людини посилюється його імморталістськими прагненнями, адже показано, що усвідомлення людиною своєї смертної природи є конституюючим фактором сутності людини і на родовому рівні, й за підходу до неї як до індивідуальної особистості. Доведено, що трансгуманізм, з його встановленням примату технології над антропологією, може запропонувати тільки ерзац-безсмертя у вигляді кібернетичного безсмертя, подовжене існування того, що вже важко буде називати людиною у звичному сенсі цього слова.

Ключові слова: трансгуманізм, безсмертя, смерть, тіло, свідомість, мислення, антропологічна криза, наука.

Трансгуманізм – сучасний, дискусійний філософський напрям, де, як видно з його назви, розглядають можливості трансформації людини, що виводять її за видові межі. Проголошують, що робиться це задля поліпшення людської природи, збільшення її когнітивних і фізичних здібностей, а найвищою метою передбачається досягнення людиною безсмертя (іммортализм).

© Дишкан Т., Тараоєв Я., 2025

Джерелом страждань, хвороб і смертності є біологічне тіло людини, і на позбавлення від нього передусім спрямовані зусилля трансгуманістів. «Чорт би побирав наше тіло, у ньому немає нічого цікавого!» – вигукував фахівець із робототехніки Ганс Моравек. Трансформацію людини мають намір тут здійснювати через зовнішній вплив із використанням біотехнологій. Унаслідок цього однією найвищою цінністю оголошують науку, а з нею і раціональність, але раціональність інструментального характеру.

У хворобах і смерті людство практично завжди вбачало зло, з яким необхідно було боротися. Із цього погляду трансгуманізм мав би однозначно вітатися, проте в певних, досить широких колах, він викликає великі побоювання і неприйняття, що доходить до формування напрямів, які йому протистоять – біоконсерваторів (акцент робиться на незмінній природі людини) і неолуддитів (під сумнів ставиться саме технічне втручання в природу людини). Звучить критика з позицій антропологічної та соціальної оптики розгляду цієї проблеми (хоча ці аспекти взаємопов'язані). Розглянемо, з чим же пов'язане негативне ставлення до такого аспекту трансгуманізму, як іммортералізм. Для цього насамперед необхідно зрозуміти значення смерті як фактора конституювання сутності людини.

Як уже було сказано, «каменем спотикання» в здобутті безсмертя вважалася біологічна складова частина сутності людини – її тіло. З часів античності воно наділялося атрибутивністю тимчасовості, кінцевості, загалом смертності. «А очищення полягає саме в тому, щоб якомога старанніше відокремлювати душу від тіла, привчити її зосереджуватися на самій собі й жити по змозі і тепер, і в майбутньому незалежно від тіла, звільнившись від нього, немов від кайданів?» – запитував Платон устами Сократа [1, с. 243]. Звільненням душі від тіла, одночасно зі збереженням свідомості, з якою душа якраз в наші часи і ототожнюється, займаються зараз і трансгуманісти, маючи намір використовувати для цього всі новітні наукові досягнення. Небезпека того, що, жертвуючи тілом, можна втратити цілий культурний пласт, пов'язаний з ним, у такому випадку нікого з прихильників трансгуманізму не зупиняє. Нехтуючи значенням тіла для освоєння світу через мистецтво, трансгуманісти, крім іншого, збіднюють пізнавальні зусилля людини, бо «виходячи за межі суто раціонального, мистецтво розширює смислові горизонти пізнання, ілюструючи, як людський досвід розвивається і набуває нових вимірів, що впливають на побудову смислового змісту всередині свідомості» [2, p. 42–43]. Доречними в цьому випадку будуть питання: «Що ж здобуло безсмертя? Що збереглося для вічності? Чи то є свідомість?».

Аналізуючи неандертальські поховання, французький філософ і соціолог Е. Морен констатує, що в життя homo sapiens втручається смерть, усвідомлення якої супроводжується певними антропологічними модифікаціями. Наявність поруч з останками зброї та їжі, що вказують на підготовку покійного до загробного життя, свідчить про появу думки, «не цілком поглинутої безпосередньо тим, що відбувається перед очима, тобто ми виявляємо присутність часу у свідомості» [3, с. 85]. Усвідомлення часу разом з усвідомленням необхідності (неминучості смерті) і знанням про трансформацію, виводить мислення людини на якісно новий рівень. Завдяки виникненню так званого антропологічного розриву відбувається антропологічний прорив. Розуміння неминучості смерті формує об'єктивне бачення світу; неприйняття цього природного явища, супроводжуване страхом, відчаєм, занепокоєнням, організовує оціночне ставлення, на основі якого формується суб'єктивна свідомість. І, як зазначає Е. Морен, це «покладає початок дуалізму суб'єкта і об'єкта, їх нерозривному зв'язку, і водночас – їх непереборному розриву, який згодом тисячами способів намагатимуться подолати всі релігії і філософії» [3, с. 86]. Виниклий дуалізм конституює природу людини, намічаючи основне протиставлення «Я» і «не-Я», в якому як сутнісна основа людини народжується її свобода. Антропологічний розрив, пов'язаний

зі смертю, забезпечує стан відкритості людини, який у сучасній антропології вважають її сутнісною характеристикою. Мислення набуває складності.

Таким чином, усвідомлення смерті – це один із факторів, що конституюють сутність людини як такої, сутність родової людини. Як писав про це німецький філософ Е. Фінк: «… наш розум є розумом істоти, відкритої для смерті й такої, що призначена для смерті, розумом створіння, що діє, працює і перебуває в боротьбі, розумом переважно практичним, нарешті – розумом створіння, роздвоєного на дві полярні форми життя і спраглого єднання, зцілення і заповнення. Наш розум не байдужий до основних феноменів нашого існування, він неминуче є розумом кінцевої людини, визначеної і зумовленої у своєму бутті смертю, працею, пануванням і любов'ю» [4].

Одночасно з усвідомленням смерті формується протилежна їй, але також визначальна для сутності людини ідея безсмертя. Згідно з Юнгом, ця ідея закладена в «колективному несвідомому» людства, про що свідчить схожість, яка іноді доходить до тотожності, міфологічних мотивів і символів у народів, які не мали прямих контактів один з одним [5]. Розгляд проблеми смерті та зусилля в осягненні того, що ж таке безсмертя, у філософському дискурсі неможливі без залучення таких онтологічних категорій, як «буття», «існування», «сутність».

Вище було показано необхідність усвідомлення смерті для формування сутності людини як такої, однак без індивідуальних зусиль опрацювання концепту смерті кожній конкретній людині не знайти власну індивідуальність, не самоідентифікуватися. Адже смерть є не звичайним моментом нашого життя, а таким, що розриває прірву між унікальним буттям індивідуума і його небуттям. І на цьому підході сконцентрував свої зусилля екзистенціалізм. На індивідуальному рівні до усвідомлення світу і себе в цьому світі підключається найбагатшій спектр емоційного ставлення до осяжного. Тут вже не вітається відстороненість, холодна безпристрасність розуму як у науці. Усвідомлена смерть як фундаментальний екзистенціал, що дає уявлення про час і нескінченність, породжує такі екзистенційні феномени, як сміх і плач, тривога (страх) і надія, насолода і сором. Бінарність даних станів визначає глибину людського мислення, ускладнює парадоксальністю людське буття.

Трансгуманісти часто оголошують Ф. Ніцше своїм попередником, маючи на увазі його вчення про надлюдину (показовою в цьому відношенні є, наприклад, стаття Макса Мора, одного з найвидатніших трансгуманістів, «Надлюдина в транслюдині» [6], де стверджується глибокий зв'язок між цими концепціями). Але насправді витоки впливу філософії Ніцше на виникнення трансгуманістичної повістки зовсім інші. Послідовність розгляду факторів, що вплинули на формування ідей трансгуманізму, вимагає включення в поле зору і атеїстичний екзистенціалізм, і постмодернізм. Знаменитий вислів Ніцше про смерть Бога виявляє настання епохи нігілізму, заперечення ієрархії цінностей, ідеалів, проти яких у вигляді метанарративів виступлять надалі в постмодернізмі.

Атеїстичний екзистенціалізм, спираючись багато в чому на філософію Ф. Ніцше, відмовився від категорії абсолютного буття, повністю переключившись на небуття, способом «прояву», існування якого є Ніщо, яке не є ні предметом, ні «існуючим», але лежить в основі «існуючого». Як пише про це відомий грецький філософ Яннарас Христос: «На Заході місце Бога порожнє: Бог є відсутність» [7, p. 21]. Формується постметафізичний період, коли есенціалізм зміщується «філософією процесу» в різних її формах: еволюціонізм, історицизм, психологізм, філософія життя і екзистенціалізм, час оголошується останньою онтологічною реальністю, втрачаючи своє вкорінення у вічності. У категоріальній парі «час і вічність» зміщення акцентів відбувається на поняття часу, усвідомлення якого породжує відчуття тимчасовості всього сущого навколо.

Елімінація поняття вічності зі смислового поля людини призводить до глобальних наслідків. По-перше, в емоційному плані забуття вічності позбавляє людину відчуття вкоріненості, вибиває ґрунт з-під ніг, готуючи появу номадичного мислення. Онтологія замикається на індивідуальному бутті самої людини. Як стверджує Гайдеггер, метафізика є основною подією в людському бутті. Вона і є саме людське буття [8]. По-друге, порушується бінаризм у баченні людиною картини світу, зникає глибина його сприйняття й усвідомлення. Приходить час «одновимірної» людини з фрагментарним мисленням (час тих, кому досить лише інструментального розуму). Замість особистостей світ заповнюють кочуючі безособові одиничності.

Одночасно відбувається перехід від сутнісного розгляду людини до функціонального. Занепад істини сущого відбувається з необхідністю, а саме як завершення метафізики. Сутнісний же розгляд передбачає позачасовий підхід – дійсно, неможливо двічі ввійти в одну і ту ж річку, але тим не менше річка залишається річкою. Межами зміни людини за есенціального підходу завжди залишається її родова сутність.

Нігілізм зазвичай супроводжується абсурдизмом. Світ десакралізується. Розуміння смерті перестає співвідноситися з Буттям, оскільки саме Буття зникає, стає виворотом Небуття, а сакральне безсмертя, те безсмертя, яке можливе в парадигмі визнання Абсолютного Буття (актуальної нескінченності), у трансгуманізмі підміняється технопроєктом подолання смерті на основі нескінченності потенційної (конструктивної), що передбачає існування нехай і неймовірно великим чином розтягнутого, але тимчасового буття, оскільки воно має початок, виникло під час народження. «Бо безсмертя вимагає, власне кажучи, попереднього існування. Що душа повинна нескінченно існувати тільки тому, що вона випадково народилася, – у цьому немає справжнього сенсу» [9]. Як же це бути не вічним, але безсмертним, зануреним у плин часу?

Без дуалізму об'єкта і суб'єкта або людина стає річчю серед інших речей, або всі речі суб'єктивуються, але це вже оптика зору постгуманізму. У випадку ж тотальності та мейнстрімності наукового мислення, яке передбачає, що об'єктом «препарування» може стати все без винятку, табу на всеосяжне вивчення людини негласно знімається. Основним завданням сучасної науки вже не є, як раніше, пошук сутностей, що робив її причетною до одного з трьох великих ідеалів людства – пошуку Істини. Зараз наука цінна в її інструментальному призначенні, що потребує і нової форми її організації, де технологічна ефективність замінює істину, знання виступає як проект дії, а моделлю пізнання є конструювання. Така наука не формує світогляд, не створює цілісну картину світу, та сучасна середньостатистична людина в цьому і не має потреби – вона також стає об'єктом конструювання відповідно до її призначення в середовищі ринкового фундаменталізму. Ринковий фундаменталізм, суспільство споживання виводять на перше місце потенціал людини як виробника і споживача. У гонитві за вдосконаленням функціоналу людини в перспективі хочуть отримати універсального солдата, універсального офіціанта, універсального далекобійника тощо, які насправді згодом цілком можуть бути заміщені робототехнікою.

Що стосується споживання, то розробляються програми, які вивчають людину виключно з позицій такої, яка бажає придбати той чи інший товар. Нейромаркетологи, байологи «застосовують інструменти нейронауки, зокрема фМРТ та електрофізіологію, щоб дізнатися, як мозок клієнтів реагує на рекламу та комерційний продукт безпосередньо в момент сприйняття. І все це заради відповіді на неясні питання, які старі, як сама реклама: чого хочуть клієнти? Що мотивує їх на покупку? І як я можу змусити їх купувати мій товар?» [10, p. 25]. У тому числі, якщо кошти дозволяють, забезпечується можливість бути споживачем потенційного безсмертя, на яке також є величезний попит у певному

середовищі. Технонаука, об'єднавши свої зусилля в конвергенції природничих, соціальних і гуманітарних наук, щоб задовольнити цей попит, розробляє різноманітний інструментарій, що включає кіборгізацію, кріоніку і ревіталізацію, розвиток інтерфейсу людина – комп'ютер, перенесення «особистості» людини на фізичний носій тощо.

Натепер тіло зусиллями технонауки начебто знаходиться на межі «подолання», але чи збереглася людина як така для «вічного життя»? З вищесказаного видно, що елімінація смерті з поля буття істотно змінює і те, що начебто мають намір зберегти – її свідомість. Вона примітивізується, втрачає глибину і зводиться до подоби індивідуального інформаційного пакету. Відкидання есенціального підходу призводить до відсутності якісного розгляду людини через зникнення ціннісної ієрархії, що забезпечує критерії такого розгляду. Така установка на розвтілення ідентичності дає можливість «здобуття» деперсоніфікованого безсмертя. Смерть – атрибутивна властивість людини, отже, йдеться про досягнення не людського безсмертя, а кібернетичного – безсмертя симулякру.

Кібернетичний підхід до розгляду людини полягає в ототожненні душі зі свідомістю, яка «міститься в мозку», що дає надію «надмірно запопадливим нейробіологам <...> продемонструвати зміст нашої душі за допомогою сканування мозку» [10, p. 25]. Свідомість, у свою чергу, також часто зводиться до динамічної реакції нейронів мозку або до біохімічних процесів в організмі. Передбачається щонайменше два варіанти розв'язання проблеми отримання безсмертя. По-перше, алгоритмізація функціювання нейронів мозку дозволить здійснювати завантаження свідомості в цифровий простір (або це буде запис інформаційної матриці свідомості (особистості) на комп'ютер, де вона буде елементом штучної мережі колективного розуму, або запис її на флешку, що надає їй певну індивідуалізацію). По-друге, перенесення її на будь-який відповідний матеріальний носій, з можливістю попутно забезпечити бонусом морфологічну свободу зовнішнього вигляду.

Із трансформацією науки в сучасному світі одночасно відбувається і деградація раціональності. Домінантним типом раціональності стає «раціональність» масової свідомості, що культивує універсальний інфантилізм і патерналістські установки. Антропологічна криза є саме такою, оскільки людина перестає здійснювати самоідентифікацію із собою саме як з людиною в родовому значенні цього слова, зникає орієнтація на людську реальність у всій її повноті, у всіх її духовно-душевно-тілесних вимірах. Розвтілення особистості, відсутність самовідчуття себе як людини виражається в наш час у так званій морфологічній свободі, що допомагає людині позбутися природної заданості. Під потужним впливом моди численні адепти тієї чи іншої субкультури здійснюють трансформацію свого тіла на основі технологій, щоб зовні стати подібним або до якоїсь тварини, або до кумира, а то й зовсім до персонажа аніме, здійснюючи тим самим радикальну відмову від самого себе.

Трансгуманісти на перший план нібито виводять цінність життя, але чи має сенс розглядати життя без внутрішнього наповнення, якому в трансгуманізмі належної уваги не приділяють. «Сократ пішов на смерть за чесноту. Він вважав за краще загибель відреченню від вимог своєї совісті. Таким чином, він надав перевагу Благу, а не буттю, вважав за краще совість і думку, ніж життя свого тіла» [11, p. 48]. Смерть створює ту межу, яка «замикає» особистість, сприяючи її сутнісній визначеності для вічності. Вічність не є нескінченним часом, це щось трансцендентне, принципово Інше. Здобуте безсмертя в часі (те, до чого спрямовані всі помисли трансгуманістів), як потенційно нескінченно розтягування скінченного, подібне до бездонної посудини, що не утримує в собі змістовної визначеності, без якої безсмертя перетворюються на симулякр.

Тенденція «розчинення» ідентичності становить небезпеку і для соціально-культурного середовища, середовища проживання людини, оскільки ламає, крім того, і сприйняття «іншого», ставлячи тим самим під загрозу солідарний фактор існування суспільства і людства.

Усвідомлення смерті як конституючого чинника на індивідуальному рівні формує багатство емоційної палітри людини, даючи можливість сформуватися її людяності. З набуттям ерзац-безсмертя людина втрачає цю можливість. У прекрасній розповіді Х.Л. Борхеса «Безсмертний» описується вся убогість і безцільність існування істот, які раніше були людьми, але здобули безсмертя, які при цьому «перш за все, втратили здатність до співчуття» [12].

Час задає для людини горизонт подій, він заохочує людину поспішати діяти. Смерть у цьому випадку виступає як певна ентелехія, завершеність, що оформляє сутність людини для вічності, це дозволяє стверджувати її метафізичну та етичну телеологічність. З випаданням усвідомлення вічності втрачається вертикаль, що задає людині духовний розвиток. Відбувається втрата цілепокладання, і, отже, зникає необхідність діяти саме з позицій субстанційної раціональності, заснованої на існуванні кінцевих смислів і абсолютних цінностей.

Отже, не сприйняття трансгуманістичного устремління до здобуття людиною безсмертя за допомогою науково-технічних засобів має під собою цілком обґрунтовану підставу, пов'язану насамперед з антропологічним аспектом, бо усвідомлення смерті є конституюючим фактором становлення людини і в разі загального підходу до неї з позицій роду, і в разі розгляду її як окремого індивіду. Те ж, чого прагнуть трансгуманісти, – це досягнення не людського, а кібернетичного безсмертя, «безсмертя» симулякру – копії з «матриці свідомості» людини. З ідеєю вічного життя завжди було пов'язане переродження, це якісна зміна, що розриває з «дурною» нескінченністю, адже вічність – це не нескінченний час. Вихід до безсмертя, за умови визнання духовного складника, повинен здійснюватися через духовний розвиток, через внутрішні зусилля людини.

Список використаної літератури

1. Платон Федон. Діалоги. / пер. Й. Кобів. Київ : Основи, 1999. 395 с.
2. Dolska O., Dyshkant T. The phenomenology of embodied heuristics in contemporary art: exploring novel modes of cognition and thought. *Cuestiones de Filosofía*. 2025. № 11(36). P. 39–53. DOI: https://doi.org/10.19053/uptc. 01235095.v11.n36.2025.18150 ; URL: https://revistas.uptc.edu.co/index.php/cuestiones_filosofia/article/view/19726/15804 (дата звернення: 27.10.2025).
3. Morin E. Le paradigme perdu: la nature humaine. URL: https://philippepierre.com/website/wp-content/uploads/2018/12/Morin_-Edgar-_-Edgar_-Morin-Le-Paradigme-perdu.-La-nature-humaine.pdf (дата звернення: 05.11.2025).
4. Fink E. Grundphänomene des menschlichen Daseins. Verlag Karl Alber Erscheinungsjahr, 1995. 456 s.
5. Jung C. G. The archetypes and the collective unconscious / Translated by R. F. C. Hull. London: ROUTLEDGE & KEGAN PAUL, 1959. 465 p.
6. More M. The Overhuman in the Transhuman. *Journal of Evolution and Technology*. 2010. Vol. 21. Issue 1, P. 1–4. URL: http://jetpress.org/more.htm (дата звернення: 30.10.2025).
7. Yannaras Christos On the Absence and Unknowability of God: Heidegger and the Areopagite / Translated by Haralambos Ventis. London – New York: T&T Clark International, 2005. 136 p.
8. Heidegger M. What Is Metaphysics? / Translated by Ian Alexander Moore and Gregory Fried. *Philosophy Today.* Volume 62, Issue 3 (Summer 2018). P. 733-751. DOI: 10.5840/philtoday20181024232 ; URL: https://www.pdcnet.org/collection/fshow?id=philtoday_2018_0062_0003_0733_0751&pdfname=philtoday_2018_0062_0003_0733_0751.pdf&file_type=pdf (дата звернення: 09.11.2025).
9. Simmel G. Metaphysik des Todes. URL: https://socio.ch/sim/verschiedenes/1910/tod.htm (дата звернення: 11.11.2025).

10. Satel S., Lilienfeld Scott O. Brainwashed. The Seductive Appeal of Mindless Neuroscience. New York: Basic Book, 2013. 257 p.
11. Hadot P. Exercices spirituels et philosophie antique. Paris: Normandie Roto Impression, 2005. 407 p.
12. Борхес Х.Л. Безсмертний. URL: https://www.ukrlib.com.ua/world/printit.php?tid=8189 (дата звернення: 19.11.2025).

TRANSHUMANISM: SIMULACRUM OF IMMORTALITY OR IMMORTALITY OF SIMULACRUM

Tetiana Dyshkant
National Technical University "Kharkiv Polytechnic Institute",
Institute of Social and Humanitarian Technologies, Department of Philosophy,
Kyrpychova str., 2, 61098, Kharkiv, Ukraine
https://orcid.org/0000-0002-5026-7913

Yakov Tararoev
National Technical University "Kharkiv Polytechnic Institute",
Institute of Social and Humanitarian Technologies, Department of Philosophy,
Kyrpychova str., 2, 61098, Kharkiv, Ukraine
https://orcid.org/0000-0002-0734-0804

The relevance of the topic is associated with the increasing spread of transhumanist ideas (including the idea of possible immortality), which claim to solve the main problems of modernity, primarily related to the anthropological crisis, using, first of all, scientific and technical means, such as cyborgisation, cryonics and revitalisation, the development of human-computer interfaces, the transfer of human "personality" to a physical medium, etc.

The article, through an analysis of the factor of human awareness of one's mortality, examines the extent to which the hopes of transhumanists are justified. It has been found that the transhumanist approach simplifies the integral essence of a person, distorting their spiritual, mental and physical dimensions, by attempting to deprive humans of their bodies and reducing their nature to consciousness, which, in turn, is seen as the functioning of brain neurons, allowing such "consciousness" to be digitised and transferred to any suitable medium for as long as necessary, changing it as needed. Such primitivization of the human essence deepens the already existing anthropological crisis (which is natural when the perspective on humans shifts from an essential to a functional position) and allows us to assess the role of transhumanism as incapable of resolving it, since the anthropological crisis exists precisely because humans cease to identify themselves primarily as humans in the generic sense of the word. In the paradigm of the transhumanist approach to man, the orientation towards human reality in all its fullness disappears. The negativity of the transhumanist approach to man is amplified by his immortalist aspirations, as it is shown that a person's awareness of his mortal nature is a determining factor in the essence of man both at the generic level and when approaching him as an individual personality. It has been proven that transhumanism, with its establishment of the primacy of technology over anthropology, can offer only ersatz immortality in the form of cybernetic immortality, prolonged existence of something that would be difficult to call human in the usual sense of the word.

Key words: transhumanism, immortality, death, body, consciousness, thinking, anthropological crisis, science.

Дата першого надходження рукопису до видання: 21.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 25.12.2025
Дата публікації: 30.12.2025

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 63, с. 112–119
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 63, p. 112–119

УДК 17.023.36:791.1](477):323.1(=161.2)
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.63.12

ДОСЯГНЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО КІНЕМАТОГРАФА XIX–XX СТОЛІТЬ

Марія Довгань
Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра теорії та історії культури
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна
https://orcid.org/0000-0001-5267-5737

У дослідженні комплексно аналізується процес зародження та розвитку українського кіно протягом XIX–XX століть. Особлива увага звернена на чинники (технологічні, соціальні та культурні), що впливали на динаміку його еволюції. Визначено основні періоди розвитку національного кіномистецтва, починаючи з ранніх експериментів до формування повноцінної авторської школи у 60–80-х роках. Виділено ключових для кожного періоду режисерів і визначено їх роль у становленні українського культурного ландшафту.

Наголошено, що зародження національної кінематографічної традиції почалося з унікального внеску Йосипа Тимченка та перших національно орієнтованих історичних фільмів Данила Сахненка, що спричинилися до подальшого розширення кінематографічної тематики і жанровості. На другому етапі розвитку, пов'язаному з діяльністю ВУФКУ та Олександром Довженком, виявлено тенденцію до поєднання художніх експериментів та національної міфопоетики. З'ясовано внесок Івана Кавалерідзе та багатьох інших митців у розширення художньої мови кіно та закріплення української тематики в просторі світового кінематографа.

Третій період визначено як ідеологічно маркований, який, однак, не перешкодив окремим режисерам зберігати культурну автентичність, загострюючи увагу на історичних сюжетах і народних мотивах. 60–80-ті роки (четвертий період) названо розквітом українського авторського кіно. Відзначено творчість С. Параджанова, Ю. Іллєнка та Л. Осики, унікальна художня система яких була символічною, етнографічною та гуманістичною. 1990-ті роки потребують окремого дослідження в контексті розвитку кіно незалежної України.

Представлено багатофункціональність українського кінематографа як виразника художності, освіти, культурного просвітництва та маркера ідентичності. Доведено, що фільми різних періодів не лише транслюють історичні події, побут і традиції українського народу, а й формують національну самосвідомість, розвивають кадровий професіоналізм і кіноіндустрію як явище.

У висновках український кінематограф XIX–XX століть схарактеризовано як цілісний культурний феномен, що трансформував світогляд українця та художню культуру.

Ключові слова: авторське кіно, історія кіно, національна ідентичність, культурна традиція, український кінематограф.

Постановка проблеми. Українське кіно у XIX–XX століттях стало важливою частиною української національної культури. Воно відображало поетапне формування ідентичності та художнього смаку. І хоч для світової кіноіндустрії воно маловідоме, а у вітчизняному соціокультурному просторі рідко отримувало належну підтримку, його історичний розвиток відзначається яскравими та експериментальними зразками, що передають культурну самобутність українців. Аналіз кінематографічних досягнень заявленого періоду не лише представить українське кіномистецтво в динаміці, а й дозволить оцінити його внесок у збереження національної пам'яті, формування художніх традицій та розвиток культурного простору.

© Довгань М., 2025

Актуальність роботи зумовлена необхідністю системно проаналізувати творчість українських кінорежисерів: від зачинателів до ключових постатей у XX столітті, а також потребою відновити історичну справедливість. Адже доки весь світ пов'язуватиме народження нового мистецтва з братами Люм'єрами, не згадуючи українського механіка з Одеси Йосипа Тимченка, він так і залишиться винахідником, відомим лише для обмеженого кола поціновувачів українського кіно. Разом із ним маловідомими залишаться численні прізвища українських режисерів, без участі яких наше вітчизняне кіно ніколи б не стало таким значущим. Для нас сьогодні вкрай важливим є теоретичне вивчення українських автентичних кінострічок, виокремлення їх технічних і художніх інновацій та тематичних пріоритетів. Це сприятиме усвідомленню основних закономірностей розвитку національного кіномистецтва, що значною мірою зумовлювався тенденційними впливами культури того часу. З практичної позиції потрібно досліджувати кінематографічну спадщину XIX–XX століть, щоби виявити в ній спадкоємність традицій та динамічність розвитку художніх прийомів, а також визначити внесок кіноіндустрії як ретрансляторки історичних, моральних та естетичних ідей у суспільстві.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. За останній десяток років вітчизняний кінознавчий дискурс істотно розширився завдяки міждисциплінарним дослідженням, в яких поєднуються аспекти архівного пошуку, культурології, соціології, медіа та ідентичності. Варто відзначити внесок В. Захарчука [1], А. Лісневської [2], Г. Погребняка [3], О. Безручко [4], Д. Будянського [5] та багатьох інших у розвиток наукової традиції з вивчення українського кіно. На окрему увагу заслуговують напрацювання С. Погасія, який досліджує національні особливості авторського кінематографа, аналізує і систематизує національну специфіку, корелюючи її з історичними періодами, культурою та особливостями кінотворчості конкретних митців. Головний акцент ученого – українська унікальність відображається в нашій кінотворчості через показ народних традицій, обрядів, історичних подій. Авторське кіно повністю покладається на ідеї режисера, який одночасно є художником і творцем, що творить характер фільму. Кінострічки, створені в такому форматі, отримують індивідуальну стилістику, оригінальні сценарії, нестандартні методи розповіді, експериментальні прийоми, можливість вибирати теми і мотиви, цікаві авторові [6]. Л. Єпик і Д. Єпик наголошують, що кінематограф здатний сформувати національну свідомість, він може виховувати, змінювати світогляд, займатися політичною пропагандою, консолідувати суспільство і виробляти активну життєву позицію [7]. Н. Мусієнко простежує історію становлення українського кіно, аналізує базові наукові розвідки, характеризує ключові постаті [8]. Я. Примаченко вивчає етапи становлення українського кінематографа, визначаючи, що період його зародження припав на добу українізації, яку вона назвала «масштабним проєктом культурної емансипації, що мав знищити колоніальний спадок Російської імперії – тюрми народів» [9]. На її думку, процеси деколонізації захопили творчу інтелігенцію, якій вже не треба було боротися за українську мову і культуру, а можна було творити духовні цінності засобами кіноіндустрії. Л. Наумова теж вивчає історію українського кінематографа. Її погляд фокусується на понятті «поетичне кіно» та вивченні «ритму» як найважливішого художнього засобу такого виду фільмів. Знакові режисери для дослідниці – О. Довженко та І. Кавалерідзе [10].

Виділення не вирішених раніше аспектів проблеми. Незважаючи на наявні наукові праці, все ще залишається потреба глибинного дослідження культурологічних та історико-мистецьких аспектів розвитку українського кіно, характеристики ключових стрічок та знакових режисерів, а також розкриття їх внеску у формування кінематографічної традиції українського народу, що ми й намагатимемося робити в межах дослідження.

Мета статті – усебічно проаналізувати досягнення українського кінематографа XIX–XX століть, визначити ключові етапи його розвитку, особливості художньої та технічної динаміки, виокремити знакові стрічки та геніальних кінорежисерів; оцінити значення українського кіно для формування національної культури та ідентичності, а також з'ясувати його вплив на культуротворчі процеси в Україні. Реалізація поставленої мети передбачає розв'язання таких **основних завдань:**

– визначити передумови (історичні, технічні, соціальні, культурні), що вплинули на виникнення та розвиток українського кінематографа у XIX–XX століттях;

– виділити характерні риси кожного ключового етапу розвитку національного кіно, його художні та технічні новації;

– окреслити творчість зачинателів українського кінематографа та їх значущість для становлення національного кіно;

– з'ясувати художню, ідеологічну та культурну спрямованість знакових кінострічок та їх суспільний уплив на реципієнтів;

– розглянути внесок кінорежисерів XX століття в розвиток культурного ландшафту України.

Виклад основного матеріалу. Витоки українського кіномистецтва тісно пов'язані із загальноєвропейськими процесами технічного прогресу та локальними відкриттями українських винахідників. Кінематограф братів Люм'єрів офіційно започаткував кіно як нову мистецьку форму. До України ці інновації інтегрувалися через культурні та технологічні впливи Франції, Німеччини та Австро-Угорщини. Соціальними передумовами виникнення українського кіно стали урбанізаційні процеси, розвиток освіти, розквіт театрального мистецтва і збільшення кількості людей середнього класу – потенційної аудиторії для нової форми культурної індустрії. Облаштовані кінотеатри і глядацькі зали створювали попит на демонстрацію художніх та документальних фільмів, а разом із тим через екрани поширювали ідеї національної самобутності, стимулювали зацікавлення власною культурою та історією і перетворювали кіно на засіб їх презентації та збереження.

Ще один чинник виникнення українського кіномистецтва був тісно пов'язаний з розвитком театру, художньої літератури, музики та живопису, засобами яких формувалися естетичні смаки і зумовлювались художні пошуки кінорежисерів. Паралельно із цим кіно через свої модерні ідеї та заклики до культурного відродження стало інструментом критики і виховання.

Розвиток українського кіно у XIX–XX століттях умовно можна розділити на чотири етапи, специфіка яких визначалась темпами і масштабами впровадження технологічних інновацій, соціально-культурними умовами і художніми орієнтирами митців.

Перший етап (1893–1910-ті роки) розпочався з технологічного прориву Йосипа Тимченка, інженера з Одеси, який у 1893 році винайшов стрибковий механізм для вдосконалення стробоскопа. Принцип його дії став основою для кінетоскопа, сконструйованого Й. Тимченком. Так він створив перший у світі кіноапарат, на той час – апарат для зйомки та демонстрації зображення в русі. Завдяки кінетоскопу перші два фільми – «Вершник» та «Метальник списа» було знято на Одеському іподромі й у листопаді 1893 р. відбулось їх офіційне представлення в одеському готелі «Франція». Через два роки брати Люм'єри винайшли та запатентували апарат, який дозволяв одночасно переглядати фільм не лише одній людині, й вважається, що саме вони започаткували кіно.

Згодом фотограф Альфред Федецький заклав підвалини першої української документалістики, став першим українським оператором хроніко-документальних фільмів. У 1896 році він відзняв процесію «Урочисте перенесення чудотворної Озерянської ікони

з Курязького монастиря до Харкова» – це був його перший фільм. Другий – це «Джигітування козаків 1-го Оренбурзького козацького полку». А. Федецький провів перший в Україні публічний кіносеанс 2 грудня 1896 року в приміщенні Харківського оперного театру (нині це Харківська обласна філармонія).

Стараннями підприємців кіномистецтво активно ввійшло у звичний уклад міського життя. Організовувалися кінопокази, відкривалися кінотеатри. Формувалася необхідна інфраструктура, що ставала підґрунтям для подальшого розвитку кіно.

Початок XX століття позначився першими спробами виробництва художнього фільму. Протягом 1911–1913 років Данило Сахненко знімає знакові стрічки. Зокрема, перший український повнометражний художній фільм «Запорізька Січ», що є першим українським ігровим фільмом, «Любов Андрія» та інші фільми, спрямовуючи українське кіно на реконструкцію історичного минулого. Отже, на початковому етапі свого становлення український кінематограф репрезентував динамічний рух у напрямку: технічний винахід – перша хроніка – національно орієнтована художня кінематографічна традиція.

Другий етап (1920–1930-ті роки) знаменувався створенням Всеукраїнського фотокіноуправління (ВУФКУ) – найпотужнішої кінематографічної організації в Європі. В Одесі і Києві з'явилися централізовані осередки вітчизняного кіновиробництва з власними професійними студіями і національними школами режисерів. Українське кіно цього періоду еволюціонувало від перших аматорських спроб і хронік до більш звичних для нас художніх творів, де національна тематика поєднувалася з модерністськими тенденціями і новаторськими мистецькими рішеннями.

«Людина з кіноапаратом» (1929) – це німий документальний фільм Дзиґи Вертова, що, відповідно до оприлюдненого у 2014 р. Британським кіноінститутом рейтингу, отримав перше місце серед документальних фільмів усіх часів. Ще одним досягненням Вертова є знята на Київській кінофабриці «Українфільм» стрічка «Ентузіязм. Симфонія Донбасу» (1930) – перший український звуковий фільм. Чарлі Чаплін відносив її до найбільш сильних «звуко-зорових симфоній».

Олександр Довженко заклав підвалини для поетичного кіно, його можна вважати вчителем режисерів поетичного кіно. Його здобутки вивели українське національне кіно на світовий рівень. Знамениті стрічки «Звенигора» (1928), «Арсенал» (1929) та «Земля» (1930) стали знаковими не лише для вітчизняного, а й для світового кінематографа, адже поєднували в собі міфологізацію образів, символізм, ритмічну монтажну структуру та глибоку національну ідентичність. Режисерська мова Довженка характеризувалася поетизмом, візуальною насиченістю, спрямованою на переосмислення української історії, суспільної природи і соціальних змін. На Всесвітній виставці в Брюсселі 1958 року кіноексперти включили фільм «Земля» до 12 найкращих фільмів усіх часів.

У цей же період розвивалася ще одна гілка українського кінематографа – історико-міфологічна та монументальна, яку представляв кінорежисер Іван Кавалерідзе. У його роботах «Злива» (1929), «Перекоп» (1930) та «Прометей» (1936) вільно співіснували фрагменти скульптурного мислення, елементи експресіонізму та національні наративи. Кавалерідзе бачив історичне і міфологічне минуле України по-своєму, за що зазнавав критики з боку радянської цензури.

Ще одним з основоположників українського кінематографа був режисер Микола Шпиковський, відомий соціально-сатиричною стрічкою «Шкурник» (1929), а також Георгій Стабовий, автор урбаністичного кіно «Два дні» (1927).

Зауважимо, що працівниками Всеукраїнського фотокіноуправління часто ставали іноземні фахівці – оператори, художники і технологи, які піднімали технічний рівень українського кіно на рівень європейського. Після ліквідації ВУФКУ у 1930-му

році і запровадження централізації кіно більшість прогресивних творчих експериментів було припинено, а національне кіномистецтво втратило свою автономію. Незважаючи на ці несприятливі процеси, українському кіно саме в 1920–1930-ті роки вдалося здобути визнання як модерного естетично-багатогранного виду мистецтва.

Третій етап (1940–1950-ті роки) став дуже складним для вітчизняної кінематографії, зважаючи на Другу світову війну. Відбувались евакуації кіностудій, панувала ідеологічна цензура. Українське кіно було змушене існувати в межах певної системи. Водночас воно намагалось дорогою ціною формувати новий стиль для екранізації історичних та героїко-патріотичних сюжетів, що згодом стали надзвичайно популярними. Ключовою постаттю цього періоду був Олександр Довженко. З 1940-х він починає захоплюватися воєнною тематикою. Він також працює над «Поемою про море» (1958), яку не завершив. Героїко-революційні та біографічні фільми створював Марко Донський. Зокрема, його фільм «Райдуга» (1943) у 1944 році отримав головний приз Асоціації кінокритиків США. Протягом третього періоду українське кіномистецтво, перебуваючи під жорстким контролем ідеології, шаблонів соцреалізму, все ж зберегло й оновило національну кіномову.

Четвертий етап (1960–1980-ті роки) – найяскравіший і найсуперечливіший в історії українського кінематографа. Виникає феномен українського поетичного кіно – напряму, що відродив у фільмах автономію художнього мислення, увиразнив стиль та образність, притаманну виключно українцям. Однак кіномистецтво не могло вільно розвиватись через цензуру, що особливо яскраво проявлялась у 1970–1980-х роках.

Стрічка Сергія Параджанова «Тіні забутих предків» (1964) спричинила культурний вибух, стала культовою і принесла українському кіно світове визнання. Під час прем'єри фільму в київському кінотеатрі «Україна» відбувся протест проти політичних репресій української інтелігенції. Фільм знятий за сюжетом Михайла Коцюбинського, насичений етнографізмом, колористичною експресією, архаїчною символікою і новаторським кіномонтажем. Він сформував Параджанівську естетику, що якісно відрізнялась від радянської. Однак геніальний режисер зазнав політичних переслідувань. На Київській кіностудії ім. Довженка митці продовжували розвивати ідеї поетичного стилю. Зокрема, Юрій Іллєнко знімає драматичний фільм «Білий птах з чорною ознакою» (1971), який отримав багато нагород за кордоном, але в Україні зіткнувся з критикою й опором ідеології. Леонід Осика створив «Камінний хрест» (1968) і «Захар Беркут» (1971), де поєднує історичну тематику, психологізм і вишукану візуальну мову.

Активно створюється українське неігрове кіно. Зокрема, фільм Фелікса Соболєва «Сім кроків за обрій» (1968) – це ще одне новаторство у сфері кіно, поєднання документального та науково-популярного кіно. Режисер експериментує з можливостями людського мозку та здібностями людини. Більшу популярність Ф. Соболєву принесли фільми «Мова тварин» (1967), «Чи думають тварини?» (1970), які удостоїлись більше десятка дипломів на міжнародних кінофестивалях. Важливу нішу займає й анімаційне кіно. Зокрема, відзначимо «Як козаки…» В. Дахна, «Солом'яний бичок» Л. Зарубіна, «Чумацький шлях» В. Гончарова.

У 1970–1980-ті культурна політика стає жорсткішою. Вона характеризується заборонами на зйомки фільмів, жанровими, ідеологічними обмеженнями. У таких умовах Тимофій Левчук знімає «Думу про Ковпака» (1973–1976). Його стиль менш експериментальний, проте важливий для розуміння політики сучасного для нього кінематографа. У 1971 р. Кіра Муратова зняла фільм «Довгі проводи», однак на екран він вийшов у 1987 році. «Лебедине озеро. Зона» (1990 р.) Юрія Іллєнка дуже глибоко закорінюється в суть тоталітарному режиму, це фільм про людину без свободи. Фільм отримав міжнародне визнання, зокрема на Канському кінофестивалі.

У 1990-х роках українське кіно занепадає. Десятиліття стає перехідним етапом від минулої спадщини до кристалізації та розвитку кіноіндустрії незалежної України.

Обмеження радянської системи не змогли припинити поступу українського кіно, в якому вже сформувалася власна модерна ідентичність (авторська свобода, етнокультурна образність, інтерес до національної історії та нового художнього бачення світу. Через творчі внески С. Параджанова, Ю. Іллєнка, Л. Осики й інших митців покоління інтелектуалів отримало ґрунт для подальшого розвитку кіно, зокрема в період незалежності.

На окрему увагу заслуговує ідеологічна спрямованість знакових кінострічок українського кінематографа, який протягом тривалого часу балансував між задоволенням потреб авторської творчості та офіційними вимогами державної політики в галузі культури. Скажімо, у фільмах 1960-х років: «Тіні забутих предків» і «Камінний хрест» домінантною є естетика так званого поетичного кіно, ґрунтом для якого є символізм, етнографічна автентичність і увага до внутрішнього світу людини. Мова цих шедеврів емоційно напружена, має чіткий міфологічний вимір, що транслюється з української культурної традиції та зосереджується на універсальних екзистенційних проблемах, що виходять за офіційно задекларовані межі соціалістичного реалізму. Саме за такий стиль названі фільми отримали міжнародне визнання і перетворилися на маркери естетичного оновлення кіно в Україні.

На противагу 1960-им рокам, кінематограф у 1970–1980-х роках суттєво визначається ідеологічними рисами. Цензура орієнтувала митців на створення героїко-патріотичних, воєнних або історико-революційних сюжетів. Художня мова таких творів не могла відрізнятися від традиційної – з класичним монтажем, стриманою візуальною стилістикою та передбачуваною структурою конфліктів. Однак навіть у таких умовах деякі українські режисери вмонтовували в кінокадри елементи національної ідентичності або глибше аналізували психологічний стан персонажів.

На рівні культури знакові стрічки відроджували і популяризували український фольклор, історичну пам'ять, локальну символіку тощо. Так, фільм «Тіні забутих предків» викликав інтерес до культури гуцулів, показав їхні унікальні обряди у формі аудіовізуалізації та привернув увагу до питань національної самобутності. Для суспільства цінність українського кінематографа полягала не лише в задоволенні культурних потреб глядачів, він також формував нову модель культурної пам'яті. Поетичне кіно візуалізувало українця на екрані, а разом із ним – його традиції, мову, міфологію та світогляд. Що ж стосується ідеологічних фільмів, то вони розширювали знання про історичні події та колективний героїзм, викликаючи всезагальне почуття патріотичної любові до суспільства і країни. Таким чином, функції українського кінематографа полягали в просвітництві та формуванні національного світогляду, а він у XIX–XX столітті став ключовим механізмом моделювання культурної та історичної ідентичності.

Висновки. Результати дослідження показали, що формування українського кінематографа залежало від суспільно-культурних, політичних і технологічних чинників. Процес його становлення був складним. Кінематограф пройшов шлях від протокольних кінохронік до культурної репрезентації національної ідентичності українців. У перші десятиліття XX ст. режисери працювали над утвердженням національної кіномови. У 20–30-х роках українське кіно завдяки ВУФКУ (1922–1930) стало індустрією європейського значення, новаторство О. Довженка визначило майбутній розвиток поетики і символіки українських фільмів. 60–80-ті роки можна назвати «золотою сторінкою» нашого кіно завдяки поетичній школі С. Параджанова, Ю. Іллєнка, Л. Осики, що представляли унікальність української культури, в якій архетипи поєднувалися з міфопоетикою та гуманізмом. Посилення цензури в 1970–1980-х рр. негативно вплинуло як на самовираження авторських ідей кіномитців,

так і на репрезентацію національної ідентичності. 1990-ті роки стали часом переосмислення і започаткуванням нового періоду розвитку кіно незалежної України, якому доцільно присвятити окреме дослідження.

Список використаної літератури

1. Захарчук В. Кінематографічна діяльність І.П. Кавалерідзе в 1930–1960-х роках XX століття. *Молодий вчений*. 2025. № 5. URL: https://molodyivchenyi.ua/index.php/journal/article/view/6487/6341
2. Лісневська А. Екранне видовище як інструмент пропаганди (на прикладі кінострічки Івана Кавалерідзе «Коліївщина», 1933). *Інтегровані комунікації*. 2019. Вип. 7. С. 63–68. DOI: https://doi.org/10.28925/2524-2644.2019.7.10-
3. Погребняк Г. Авторський кінематограф у культурному просторі другої половини XX – початку XXI століття : монографія. Київ : НАКККіМ, 2020. 448 с. URL: https://files.znu.edu.ua/files/Bibliobooks/Inshi73/0053647.pdf
4. Безручко О. Мистецькі кіношколи в Україні в 30-х роках XX століття. *Українське мистецтвознавство*. 2009. Вип. 9. С. 249–255.
5. Будянський Д. Драматургія Івана Кавалерідзе на сумській сцені. *Сумський історико-архівний журнал*. 2021. № XXXVI. С. 37–45. DOI: https://doi.org/10.21272/shaj.2021.i36.p.37
6. Погасій С. Національна специфіка українського авторського кіно. *Культурологічний альманах*. 2024. Вип. 1 (9). С. 355–365.
7. Єпик Л., Єпик Д. Сучасне українське кіно як фактор формування національної свідомості. *Knowledge, Education, Law, Management*. 2020. № 3 (31). С. 32–36.
8. Мусієнко Н. Історія українського кіно. Погляд з XXI століття. 2008. URL: http://archive-ktm.ukma.edu.ua/show_content.php?id=812
9. Примаченко Я. Українське кіно 1920-х років у пошуках власних тем та смислів. *Україна модерна*. 2017. URL: https://uamoderna.com/md/prymachenko-ukrainian-cinema/
10. Наумова Л. Ритм у теорії українського кіно 20-х років XX століття. *Науковий вісник Київського національного університету театру, кіно і телебачення імені І. К. Карпенка-Карого*. 2019. № 24. С. 86–94.

ACHIEVEMENTS OF UKRAINIAN CINEMA IN THE 19TH AND 20TH CENTURIES

Mariia Dovhan
Ivan Franko National University of Lviv,
Faculty of Philosophy, Department of Theory and History of Culture,
Universytetska str., 1, 79000, Lviv, Ukraine
https://orcid.org/0000-0001-5267-5737

This study offers a comprehensive examination of the emergence, development, and evolution of Ukrainian cinema from the 19th to the 20th centuries. Particular attention is paid to the factors (technological, social, and cultural) that influenced the dynamics of its evolution. The main periods through which national cinema has evolved are identified, from early experimentation to the formation of a full-fledged auteur school in the 1960s–1980s. Several key directors for each period are highlighted, and their roles in the formation of the Ukrainian cultural landscape are determined.

It is emphasized that the emergence of the national cinematographic tradition began with the unique technical contribution of Yosyp Tymchenko and the first nationally oriented historical films by Danylo Sakhnenko, which led to the further expansion of cinematographic themes and genres. In the second stage

of development, associated with the activities of VUFKU and Oleksandr Dovzhenko, a tendency to combine artistic experiments and national mythopoetic was revealed. The contribution of Ivan Kavaleridze and many others to the expansion of the artistic language of cinema and the consolidation of Ukrainian themes in world cinema has been established.

The third period is defined as ideologically marked, which, however, did not prevent individual directors from preserving cultural authenticity in their films, focusing on historical plots and folk motifs. The 1960s–1980s (the fourth period) are referred to as the heyday of Ukrainian auteur cinema. The work of S. Paradzhanov, Y. Illienko, and L. Osyka is noted, whose unique artistic system was symbolic, ethnographic, and humanistic. The 1990s require a separate study in the context of the development of cinema in independent Ukraine.

The multifunctionality of Ukrainian cinema as an expression of artistry, education, cultural enlightenment, and a marker of identity is presented. It has been proven that films from different periods not only convey historical events, everyday life, and traditions of the Ukrainian people, but also shape national self-awareness, develop professional skills, and promote the film industry as a phenomenon.

In conclusion, Ukrainian cinema of the 19th – 20th centuries is called a holistic cultural phenomenon that transformed the worldview of Ukrainians, artistic culture.

Key words: auteur cinema, film history, national identity, cultural tradition, Ukrainian cinema.

Дата першого надходження рукопису до видання: 18.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 22.12.2025
Дата публікації: 30.12.2025

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 63, с. 120–125
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 63, p. 120–125

УДК 821.161.2-3:821.162.1-31](091)
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.63.13

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПАРАЛЕЛІ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ МОДЕРНУ В РОЗРІЗІ З РОМАНОМ «НЕДОВЕРШЕНИЙ ЧАС» БРОНІСЛАВА ВІЛЬДШТЕЙНА

Катерина Зінов'єва
Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди,
факультет соціальних і поведінкових наук,
кафедра філософії ім. М. Д. Култаєвої
вул. Валентинівська, 2, м. Харків, 61168, Україна
https://orcid.org/0009-0006-0476-5475

Статтю присвячено виявленню методологічних паралелей між українською літературою доби модерну та романом «Недовершений час» Броніслава Вільдштейна, у межах яких осмислюється трансформація понять часу, пам'яті та ідентичності. Українська модерна проза постає як філософський простір, в якому художнє слово стає формою мислення про межовість людського буття, кризу раціональності та духовну напругу особистості. Через зіставлення творів Лесі Українки, Миколи Хвильового та Валер'яна Підмогильного з польським літературним досвідом автор статті аналізує спільні онтологічні й психологічні коди, що визначають культурну чутливість Центрально-Східної Європи початку XX століття. Особливу увагу приділено категорії пам'яті: у Лесі Українки вона функціонує як внутрішній хронотоп, що відкриває трагічну перспективу свободи й відповідальності; у Хвильового пам'ять набуває форми травматичного досвіду, через який суб'єкт утрачає моральну опору та опиняється в екзистенційній пастці; у Вільдштейна пам'ять представлена як лабіринт, де герой розпорошується серед фрагментів минулого і не здатен зібрати цілісне «я», тому час у романі постає недовершеним, багатошаровим, позбавленим точки відліку.

Методологічний інструментарій статті охоплює феноменологічний, герменевтичний, екзистенційний та компаративістський підходи, що дає змогу виявити спільні інтелектуальні горизонти української та польської літератур. Автор переконливо показує, що модерністичний суб'єкт у цих творах постає як істота, занурена в історичний хаос і водночас здатна чинити опір небуттєвості через творення сенсу. Саме тому досліджені тексти відкривають метафізику незавершеності, де людське існування осмислюється як рух між пам'яттю й забуттям, провиною й вибором, внутрішнім розщепленням і прагненням до цілісності. Стаття підкреслює, що українська й польська модерністичні традиції формують спільний інтелектуальний простір, в якому література стає засобом філософського спротиву історичному абсурду та шляхом самотворення в умовах кризової епохи.

Ключові слова: українська література модерну, пам'ять, час, ідентичність, екзистенційна межовість, екзистенційна тривога, суб'єктивність, культурна пам'ять.

Українська література модерну – цей могутній пласт культурної традиції сформувався в просторовому інтелектуально філософському проєкті як відповідь на кризу раціонального мислення і, звичайно, з огляду на такий контекст осмислення буття людини постає питання про онтологічні межі людського буття. Надбання української літератури модерну створюють прошарок, на якому і відбувається базування й орієнтація на європейські тенденції розвитку філософування та літературної обізнаності.

Дослідження, які були проведені українськими вченими, розгорнуто в працях Т. Гундорової, котра робить аналіз дискурсу модерну через призму модерної суб'єктивності та

© Зінов'єва К., 2025

культурного травматичного синдрому; В. Агеєвої, яка досліджувала психологічні виміри і впливи на українську модерну прозу; Л. Демської-Бунзуляк – автора статей про драматургію Лесі Українки, з дослідницькою ініціативою про час та темпоральність в її творчості. Мирослав Попович та Оксана Забужко активно представляють ланку досліджень, які направлено на студіювання пам'яті, ідентичності та екзистенційної кризи. В європейському контексті ця проблематика представлена у розвідках Г. Арендт, П. Рікера, Ж.П. Сартра, М. Гайдегера, де також значна увага приділена екзистенційній межі, в природі суб'єктивного Я та кризі раціонального. Я. Ассман та А. Ассман достатнім чином розкривають поняття часу, пам'яті та історичних зламів, які формують механізми культурної пам'яті та аналізують ідентичність. У працях М. Яніона та А. Філіповича вивчається напруга модерного суб'єкта в трагічному та драматичному його існуванні. Таким чином, сучасні дослідники відкривають ширину горизонту для експериментального огляду паралельного дослідження української модерної прози і творчим доробком Броніслава Вільдштейна.

Метою статті є виявлення методологічних паралелей української літератури модерну в розрізі з романом «Недовершений час» Броніслава Вільдштейна; відстеження онтологічних, екзистенційних і феноменологічних складників мисленнєвого апарату двох культур; аналіз рефлексивного осмислення понять часу і пам'яті.

Методи, які було застосовано в статті, дозволяють розкрити багатовимірний потенціал української модерної прози, а саме було застосовано феноменологічний метод для аналітичного дослідження екзистенційних криз, межових ситуацій та пам'яті; герменевтичний метод застосовано для дослідження інтерпретаційого зв'язку текстів у діалогічній формі; екзистенційний метод – для дослідження проблем внутрішньої боротьби свободи й вибору; компаративістський метод для порівняння української модерної прози з польським автором Броніславом Вільдштейном і зіставлення паралельних ліній між різними літературними культурними традиціями.

З погляду української літературної думки і компаративістського аналізу літературної творчості сусідніх європейських держав потенціал даних творів відтворюється через художнє слово. Щодо проблематики творчості українських письменників епохи модерну і польського автора Броніслава Вільдштейна культурно-історичний потенціал (Польща і Україна) генерує питання, які актуальні для сьогодення в контексті мови, ідентичності, буттєвого укорінення, але зазвичай автори реалізовують ці питання з різними акцентними установками. Та все ж наявний національно-екзистенційний модус української літератури, де літературна проза має значний потенціал і глибокий сенс у порівнянні з польською літературною спадщиною сучасності, де відкриваються нові горизонти і можливості дослідження європейського досвіду [4, с. 98].

Методологічно комбінована методика, яку представлено в тексті статті, дає змогу охопити літературний, естетичний і філософський напрями дослідження, тому екзистенційно-психологічний і онтологічний метод дозволяють прочитати тексти української філософської прози епохи модерну на межі ситуації буття, проблеми вибору і в контексті межових ситуацій. Метод герменевтики ставить читача, і автора, і текст у діалогічну форму традиційного вираження культурного і мовного формату орієнтацій на традиційні форми буття людини. Компаративістський метод у літературі дозволить автору порівняти тексти різних культурних площин, виявити, що їх об'єднує, і більше того – їх відмінні елементи. Феноменологічний метод дозволив дослідити свідомість індивідів, пам'ять і забуття в літературній творчості української філософської прози і польського автора Броніслава Вільдштейна [11, с. 145].

Отже, звертаючись до методологічних паралелей дослідження української літератури через призму філософії (слід зауважити, що розглядаються часові межі кінця XIX – початку XX століття), можна виявити, що загалом цей період знаменує глибокі зрушення у сфері світоглядних позицій індивіда, де літературна думка і філософське виражають одну із ідей форм буття. Адже українська література доби модерну несе в собі одвічну форму філософського самопізнання нації, де своєю чергою колективне буття культури невичерпно пізнається і формується через культуру іншого і його свідомий початок буттєвого укорінення в нації [9, с. 90].

Таким чином, загальна картина сприйняття класичного розуміння світу (раціонального буття, суб'єктивізму, Бога) у добу модерну змінюється і започатковується екзистенційна напруга, яка в руйнівному контекстному плані, де українська літературна думка, і польська література в особі Броніслава Вільдштейна розкривають у своєму першопочатковому стані метафізику незавершеності, де буття зі своєї відривної точки немає ні початку, ні кінця в історичному, а також індивідуальному досвіді.

Українські письменники доби модерну Леся Українка, Микола Хвильовий, Валер'ян Підмогильний – це втілення екзистенційної та онтологічної проблематики через елементи художньої мови.

Леся Українка в однойменному творі «Кассандра» втілила в головній героїні ідею Буття як трагічний компонент самосвідомості індивіда, а М. Гайдегер писав, що людське буття (dasein) – це буття у світі, яке нерозривне пов'язане з історією, мовою, часом. Тому паралельно життя Кассандри є буттям у світі, де немає сенсів у досвіді, і, як наслідок – буття серед світу, який занедбаний і приречений. Трагізм Кассандри закодований у непереборному відчутті відкрити правду, де істина і передбачення стають тягарем життя, а мова втрачає свій прямий обов'язок – розкриття істинності світу [14, с. 67].

Пам'ять, на яку покладено основну частину внутрішнього хронотопу людини, дозволяє суб'єкту знаходитись одночасно в минулому і теперішньому часі. Саме минуле формує майбутнє людини в просторі суб'єктивної інтерпретації. У творчості Лесі Українки пам'ять є внутрішнім конфліктом головного героя, де Кассандра в пам'ять про майбутнє (парадоксальний тип мислення) знаходиться поза часовими межами буття, але пам'яттєвий резонанс саме і заключається в тому, що ще не звершене, але не дає пророчиці жити і тому вона обирає існування «поза часом». Також пам'ять у Лесі Українки виступає як онтологічна межа, що несе в собі екзистенційне напруження про минуле, яке не може відпустити, але в теперішньому пам'ять про минуле дає підстави, щоб діяти заради майбутньої свободи і вибору [6, с. 178].

У творчості Миколи Хвильового пам'ять відрефлексовано як зіткнення спогадів індивідуального та історичного характерів, де скоєне і пережите виливаються в етичному контексті. Загалом, творчість Миколи Хвильового характеризується травматичним досвідом буття, тому природнім є те, що пам'ять закарбовує всі тягарі існування і постає не полегшенням в разі забуття, а навпаки – індивід може попасти в екзистенційну пастку, де пам'ять його приречує на страждання. У цьому і є модерне бачення Миколи Хвильового: людина пам'ятає, отже, страждає, людина забуває – зраджує себе [1, с. 197].

Новела Миколи Хвильового «Я Романтика» розкриває потенційну наповнену свободу і відчуття провини в проявах буття людини. Категорійно мисленнєвий апарат письменника не зводиться до вибору між абстрактною ідеєю та живим буттям, тобто відмовляючись бути собою, і в погоні за ідейними сенсами герой втрачає автентичну свободу, де все ж таки, кінець кінцем, самозречення і бездуховність беруть гору в сутності індивіда. За М. Бердяєвим, такий акт відчуження є відмовою від Бога і совісті – це втрата

буття. Шлях індивіда – це завжди терниста дорога життя, тому індивід повинен стати особистістю, тобто вийти із природної замкненості в простір духовної свободи, що відтворює пошуки самоствердження і самозречення у творчості українських модерністів, де екзистенційно духовна драма відтворює шлях або до деконструкції власного Я в бутті, або до деструктивного стану індивіда [2, с. 167].

Броніслав Вільдштейн у своєму романі «Недовершений час» зображує пам'ять як буття людини в нескінченному пошуку і блуканні, де в кінці не відбувається цілісної картини, тобто через пам'ять не вибудовується власне індивід, а навпаки – глибока втрата опори в житті. Власне, назва твору дає відповідь на питання: що таке пам'ять? Це недовершений час, отже, і пам'ять незавершена, недоконана і несформована в цілісну плівку, а відкриває горизонти незакінченого буттєвого стану індивіда. У цьому творі пам'ять автор зображує метафорично через поняття лабіринту: герой блукає колами і суб'єкт виступає непевним у собі, багатосуб'єктним, де в кінцевому варіанті пам'ять продукує як простір розпорошеного індивіда і багатоликого Я. У романі автор вказує на емоційність образного мислення головного героя, таким чином, він невпевнений, чи власне ці спогади належать йому і не певен у власній пам'яті. У нашому історичному контексті існує вислів: «Без минулого немає майбутнього», на противагу цьому Броніслав Вільдштейн зображує пам'ять, де в минулому немає правди, прозріння і полегшення для подальшого існування, натомість минуле не постає як повчальний зміст, а травматичний досвід не завершується, саме час і є недовершений: не існує цієї точки відліку, коли починається все спочатку. Таким чином, пам'ять постає як незавершений процес та фрагментований досвід, який не може бути зібраний і зітканий у лінійну структуру, а людина знаходиться в постійній втраті власного Я і нескінченного повернення до себе [3, с. 89].

Броніслав Вільдштейн у романі «Недовершений час» піднімає питання онтологічної ролі індивіда в історичному вимірі. Саме категорія часу, яка постійно перебуває у всіх аспектах теперішнього і виконує роль недовершеного і незавершеного, безкінечного, і продукує багатошарову концепцію буття минулого в теперішньому [3, с. 98].

Українські філософські твори епохи модерну, попри часові відриви та різне етнічне походження творів, мають спільну тематику між поколіннями: естетичні аспекти, історіософські, культуросовські, які в науковому стилі дослідження подібні до української модерної прози для висвітлення понять часу форми пам'яті та національної ідентичності. Ключовими методологічними орієнтирами в українській модерній прозі є: естетизм, суб'єктивізм, психологізм, проблема пам'яті й часу, де культурні поєднання та оновлена форма модерну призвели до здійснення екзистенційного фокусування та національно-історичного контексту української літературної думки [5, с. 56]. У загальних поняттях українська модерна проза свідчить про рух до метафізики незавершеності, але в різні способи кожен автор розкриває структурованість часу, який зазнає кризи: роздвоєння суб'єкта, конфлікт національного та універсального, пошук духовного опору через драматичні події. Саме тому методологічні паралельні лінії із Броніславом Вільдштейном мають на меті показати не тільки наявність впливів чи прямого відповідника, але й спільну відрефлексовану епістемологічну картину епохи модерну, де людина занадто нестабільна у власному існуванні.

Звертаючись до художніх і філософських методологічних установок твору «Недовершений час» Броніслава Вільдштейна, проводимо аналіз: по-перше, відбувається реконструкція родинної пам'яті; по-друге, час, який описує автор роману, є фрагментованим (недовершеним, тобто множинність часових сюжетних ліній присутня в кожному уривку твору); по-третє, ідентичність у головних героїв являє собою в деяких моментах подвійну приналежність (польську та єврейську), яка притаманна історичним віковим

зламам і переорієнтаціям. Власне, роман «Недовершений час» характеризується внутрішнім напруженням, яке присутнє впродовж усього роману, і виявляється досвідом окремого суб'єкта з історичністю спільноти, до якої належить індивід [9, с. 49].

Творення нового горизонту сенсів, який завжди залишається відкритим, автор напрацьовує і, ніби фіксуючи момент незавершеності як фундаментальної структури буття, характеризує поверненням до минулого, створенням присутності часу тут і зараз. У цьому випадку бачимо спільну сенсову лінію, яка подібна до української модерної прози, де пам'ять рефлексується як динамічна сила, сформована культурною тяглістю та внутрішнім досвідом індивіда.

Спільне світоглядне центральне поняття, яке присутнє і в польського автора, і в українських письменників, виводить людину в екзистенційний простір, де індивід змушений постійно стверджувати власне буття. Свобода, яку описують у своїй творчості автори, є крихкою і досить часто невловимою, але індивід у постійному русі до освоєння й укорінення намагається протистояти хаосу історії, і в кінці йому вдається зберегти принципову внутрішню свободу задля утвердження власної гідності. У перспективі культурного балансу – література модерну, де українські й польські автори не тільки відтворюють і оживляють кризові явища, які ввібрала в себе епоха модерну, але й вносять нову думку про людину, яка живе в умовах постійного незавершеного стану, і саме в процесі такого стану індивід і освоїв функцію творчого самотворення [7, с. 99].

Культура є нескінченним рухом інтерпретаційної і медіаторської думки, де класична література доби модерну дозволяє рефлексувати про незавершеність часу, а філософські тексти – це завжди категорія незавершеності, в тому сенсі, в якому проміжку часу ми повертаємося до текстів минулого.

Отже, методологічні лінії, які проаналізовано у творчості українських письменників у розрізі з польським автором Броніславом Вільдштейном, мають не просто паралелі до актуальної інтерпретації та переосмислення цих текстів, а й окреслюють певний горизонт нескінченного потоку герменевтичної думки. Завершуючи аналіз української модерної прози та польського роману Броніслава Вільдштейна, ми дійшли висновку, що індивід проходить шлях опору безсенсовому буттю як впровадження гідності та свободи через прийняття онтологічного абсурду. Адже шлях боротьби і спротиву не завжди гарантує успіх у справах, які розпочав суб'єкт, тому в такому випадку й українські модерністи, і Броніслав Вільдштейн, безперечно, мають спільне зображення людини, яка в буттєвому просторі життя бореться за сенси. Шлях людини – шлях Сізіфа, який усвідомлює абсурдність, але все ж штовхає камінь угору.

Список використаної літератури

1. Агеєва В. Поетика парадокса: Микола Хвильовий та українська проза 1920-х років. Київ : Смолоскип, 2006. 288 с.
2. Бердяєв М. Я і світ об'єктів. Київ : Довіра, 1994. 224 с.
3. Вільдштейн Б. Недовершений час. Київ : Дух і літера, 2024. 640 с.
4. Гундорова Т. Транзитна культура: Симптоми постколоніальної травми. Київ : Грані-Т, 2013. 264 с.
5. Гундорова Т. Післячорнобильська бібліотека: Український літературний постмодерн. Київ : Критика, 2005. 288 с.
6. Демська-Бунзуляк Л. Семантика часу у драматургії Лесі Українки. Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2010. 212 с.
7. Забужко О. Notre Dame d'Ukraine: Українка в конфлікті міфологій. Київ : Факт, 2007. 640 с.

8. Камю А. Міф про Сізіфа. Есе про абсурд. Київ : Основи, 1994. 191 с.
9. Попович М. Бути людиною. Київ : Піраміда, 2011. 208 с.
10. Сартр Ж. П. Буття і ніщо. КДС, 2021. 644 с.
11. Філіпович А. Модернізм: естетика, філософія, культура. Варшава : Universitas Varsoviensis, 2012. 245 с.
12. Хвильовий М. Твори: у 2 т. Київ : Дніпро, 1989. Т. 1. 560 с.
13. Підмогильний В. Місто. Київ : Дніпро, 1989. 232 с.
14. Українка Леся. Драматичні твори. Київ : Наукова думка, 1975. 654 с.
15. Wildstein B. Czas niedokonany. Warszawa : Państwowy Instytut Wydawniczy, 2011. 564 p.

METHODOLOGICAL PARALLELS OF UKRAINIAN MODERNIST LITERATURE IN THE CONTEXT OF BRONISŁAW WILDSTEIN'S NOVEL AN IMPERFECT TIME

Kateryna Zinovieva
Hryhorii Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University,
Faculty of Social and Behavioral Sciences,
Department of Philosophy named after M. D. Kultaieva
Valentynivska St., 2, 61168, Kharkiv, Ukraine
https://orcid.org/0009-0006-0476-5475

The article is devoted to identifying methodological parallels between Ukrainian modernist literature and Bronisław Wildstein's novel An Imperfect Time, within which the transformation of the concepts of time, memory, and identity is examined. Ukrainian modern prose emerges as a philosophical space in which the literary word becomes a mode of thinking about the liminality of human existence, the crisis of rationality, and the spiritual tension of the individual. By comparing the works of Lesia Ukrainka, Mykola Khvylovyi, and Valerian Pidmohylnyi with the Polish literary experience, the author analyzes the shared ontological and psychological codes that shape the cultural sensitivity of Central and Eastern Europe in the early twentieth century.Special attention is given to the category of memory: in Lesia Ukrainka's works it functions as an inner chronotope that opens a tragic perspective of freedom and responsibility; in Khvylovyi, memory takes the form of traumatic experience through which the subject loses moral grounding and finds himself trapped in an existential impasse; in Wildstein, memory appears as a labyrinth where the protagonist becomes dispersed among fragments of the past and is unable to assemble a coherent self – thus time in the novel emerges as unfinished, multilayered, and deprived of a stable point of reference. The methodological framework of the article includes phenomenological, hermeneutic, existential, and comparative approaches, allowing the author to reveal the shared intellectual horizons of Ukrainian and Polish literature. The article convincingly demonstrates that the modernist subject in these works appears as a being immersed in historical chaos and yet capable of resisting non-being through the creation of meaning. For this reason, the analyzed texts reveal a metaphysics of incompleteness, in which human existence is understood as a movement between memory and forgetting, guilt and choice, inner fragmentation and the striving for wholeness. The article emphasizes that Ukrainian and Polish modernist traditions form a common intellectual space in which literature becomes a means of philosophical resistance to historical absurdity and a path toward self-creation in an era of crisis.

Key words: Ukrainian modernist literature, memory, time, identity; existential liminality, existential anxiety, subjectivity, cultural memory.

Дата першого надходження рукопису до видання: 20.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 22.12.2025
Дата публікації: 30.12.2025

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 63, с. 126–134
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 63, p. 126–134

УДК 355.1: 141: 340.12
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.63.14

ІДЕАЛ ВОЇНА В ЯКОСТІ ВЕКТОРА ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ ВОЄННОЇ СПРАВИ ТА ФІЛОСОФІЇ ПРАВА

Петро Ізуїта
Відкритий міжнародний університет розвитку ылюдини «Україна»,
Інститут права та суспільних відносин, кафедра галузевого права та загальноправових дисциплін
вул. Львівська, 23, 03115, м. Київ, Україна
https://orcid.org/0000-0001-9851-3434

Сергій Женжера
Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна»,
Інститут права та суспільних відносин, кафедра галузевого права та загальноправових дисциплін
вул. Львівська, 23, 03115, м. Київ, Україна
https://orcid.org/0009-0000-8154-1164

У статті проаналізовано комплексну проблему формулювання ідеалу воїна, зокрема сучасного військового. Ця проблема є особливо нагальною для сучасної Української держави, яка відстоює незалежність під час прямої збройної агресії. Питання ідеалу пов'язане як із загально-філософським визначенням, що відсилає до різноманітних концепцій з історії філософії, так і з нормативно-правовими документами державного рівня, також із концепціями виховання та підготовки військових залежно від обраної стратегії на рівні філософії воєнної справи. У процесі дослідження звернено увагу на те, що на законодавчому рівні в сучасній Україні ідеал воїна напряму не визначається. Є окремі згадки про патріотичне виховання, які відсилають не до цілісної державної концепції, але до освітніх програм окремих навчальних закладів та підтримки виконавчої влади на місцях. Тобто можна казати про відкрите поле для більш комплексного опрацювання ідеалу воїна. Поясненням такої ситуації є відсутність єдиної сформульованої національної ідеї та пов'язаних з нею стратегій, зокрема з філософського, ідеологічного, юридично-правового супроводу освітнього та суспільного процесу формування, виховання, вдосконалення українського воїна в сучасних реаліях. Розв'язати проблему слід оперативно та конструктивно, аби зміцнити військову готовність і надати більшої ваги геополітичним позиціям України.

Серед джерел, дослідження яких може сприяти філософсько-методологічному аналізу шляхів формулювання та вдосконалення ідеалу воїна, є воєнна, воєнно-історична та воєнно-мемуарна література, в якій зроблені висновки на рівні філософії воєнної справи. Особливе значення полягає в тому, аби уникнути однобокості та спрощеності, не припуститись помилки зневажання доробку українських змагань за незалежність, що не досягли остаточного результату, або напрацювань інших держав та військових угруповань, зокрема тих ворогів, яким вдавалось успішно протистояти українським воїнам та перемагати їх. Майбутній успіх потребує відвертого аналізу поразок та врахування сильних сторін усіх учасників збройних конфліктів різного рівня.

Ключові слова: ідеал воїна, філософія права, філософія воєнної справи, національна ідея, патріотизм, стратегія, діалектика.

Аналіз зазначеної в назві тематики передбачає кросдисциплінарність. Він настільки суттєво залежить від вибраного вектора дослідження, що вступний акцент є сенс робити не стільки на перелік класичних та сучасних публікацій стосовно філософії воєнної справи та ідеалу воїна, як на виважений підхід до базової термінології.

© Ізуїта П., Женжера С., 2025

Ми свідомо використовуємо словосполучення «ідеал воїна» замість «образ ідеального воїна», оскільки поняття образу передбачає додатковий вимір філософського аналізу. Він може розумітись не як об'єктивна реальність, але відбиття її в текстах, уявленнях, культурній традиції. Це може вивести на зайвий рівень метадискурсу, оскільки саме поняття «ідеал» уже пов'язане з удосконаленням наявного об'єкту, процесу, стану справ. Серед сучасних у вітчизняних філософських словників можна навести таке вдале і компактне формулювання: «ІДЕАЛ (грец. *idea* − ідея, вид, першообраз) – досконалість у будь-якому відношенні; взірець, що мислено визначає ступінь досконалості чогось, предметів та явищ навколишнього світу; найвища мета устремлінь, діяльності; те, що є граничним об'єктом прагнень незалежно від того, близька чи віддалена можливість його здійснення; щось нереальне, що не є в дійсності, нереалізоване» [1, с. 112].

Відзначимо, що англомовні філософські словники Оксфорду [2], Кембріджу [3, с. 411–414], Стенфорду [4] орієнтуються на поняття «ідея», «ідеалізм», а термін «ideal» вживають переважно як прикметник у словосполученнях «ідеальна мова», «ідеальний спостерігач», «ідеальний ринок» тощо. Українська традиція філософування в цьому аспекті вигідно відрізняється, оскільки можна прослідкувати наявність поняття «ідеал» протягом усієї доби нашої самостійності. Зокрема, у філософському енциклопедичному словнику Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди: «ІДЕАЛ − уявлення про найвищу досконалість, котра як взірець, норма і мета визначає спосіб і характер діяльності людини або соціальної групи» [5, с. 231]. Також в авторському словнику вітчизняного історика філософії М.О. Булатова: «ІДЕАЛ ЛЮДИНИ − взірець, втілення всіх її можливих позитивних рис» [6, с. 191], «ІДЕАЛ СОЦІАЛЬНИЙ − уявлення, образ досконалого суспільного життя» [6, с. 193].

Водночас комплексно обговорити чи універсально застосувати поняття ідеалу досить важко. Його філософське розуміння суттєво відрізняється залежно від типу аксіологічної концепції відповідного мислителя (див., наприклад, поділ за А.І. Трубенко на натуралістичний психологізм, трансценденталізм, персоналістський онтологізм, культурно-історичний релятивізм та соціологізм [7, с. 487]). У контексті історії європейської філософії ситуація ще складніша, оскільки можна вирізнити як догматичні ідеали, так і пов'язані з регулятивною, синтезуючою, конструюючою функціями нашого мислення, що почали активно обговорюватись у результаті кантіанського повороту. Свої ідеали мала матеріалістична радянська філософія. Можна віднайти ідеали в концепціях з ознаками фікціоналізму, суб'єктивізму, соліпсизму, скептицизму, агностицизму. Ідеал можна отримати засобами герменевтики та реконструкції. Він може виявитись не стільки гносеологічним, як етичним чи естетичним (наприклад, у філософії романтизму) тощо.

Проте з позиції філософії воєнної справи особливо важливим є не походження ідеалу, але його взірцевість і нормативність. Тобто слід орієнтуватись не на творче наслідування зразків вдалих дій, досягнення перемог, а на певну зафіксовану традицію, нормативну культуру військового вишколу та патріотичного виховання. Це означає, що ідеал професійного військового, воїна, маючи фундаментальні коріння у філософській площині, актуалізується на перетині філософії воєнної справи та філософії права.

Метою статті є прагнення звернути увагу на відсутність єдиної сформульованої національної ідеї та пов'язаних з нею стратегій, зокрема із філософського, ідеологічного, юридично-правового супроводу освітнього та суспільного процесу формування, виховання, вдосконалення українського воїна. Позитивне розв'язання цих питань має значно зміцнити позиції української нації та народів, які разом населяють нашу державу, в боротьбі за гідне місце на геополітичній арені сучасного світу.

На жаль, знайти формулювання ідеалу воїна в Законі України «Про військовий обов'язок і військову службу» [8] у нинішній редакції вкрай важко. Навіть термін «зразок» вживається стосовно суто зовнішніх атрибутів. У статті 7 «Військова форма одягу, знаки розрізнення і відзнаки військовослужбовців» йдеться про зразки військової форми (п. 5), одягу, взуття, спорядження (п. 7) знаків розрізнення (п. 7) [8, ст. 7, п. 5 та п. 7].

Якщо подивитись ширше, то ці питання можна розв'язати через перманентний процес патріотичного виховання. Патріотизм згаданий у Законі чотири рази, але переважно в загально-декларативному плані, тоді як конкретика перенесена із законодавчого поля на педагогічно-освітню діяльність. Насамперед йдеться про статтю 8 «Підготовка до військової служби»: «1. Підготовка громадян України до військової служби включає національно-патріотичне та військово-патріотичне виховання, початкову загальновійськову підготовку, базову загальновійськову підготовку, підготовку у військових ліцеях та ліцеях з посиленою військово-фізичною підготовкою, підготовку до вступу у заклади фахової передвищої військової освіти, вищі військові навчальні заклади та військові навчальні підрозділи закладів вищої освіти, військову підготовку у закладах вищої освіти за програмою підготовки офіцерів запасу, фізичну підготовку, лікувально-оздоровчу роботу, підвищення рівня освітньої підготовки, вивчення державної мови…» [8, ст. 8, п. 1].

У статті 9 «Початкова загальновійськова підготовка» ініціативу також передано виконавчій владі: «2. Початкова загальновійськова підготовка реалізується на третьому рівні повної загальної середньої освіти та проводиться в закладах загальної середньої, професійної, фахової передвищої освіти, що мають ліцензію на провадження освітньої діяльності на відповідному рівні повної загальної середньої освіти, шляхом викладання навчального предмета «Захист України» та здійснення заходів, спрямованих на військово-патріотичне виховання. Програми з навчального предмета «Захист України» розробляються та затверджуються центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сферах освіти і науки, за погодженням з Міністерством оборони України» [8, ст. 9, п. 2].

Конкретні законодавчі рішення наразі стосуються лише тих патріотів, які вже віддали життя за Україну, як це слідує зі статті 26 «Звільнення з військової служби»: «12. Військовослужбовці звільняються з військової служби через сімейні обставини або з інших поважних причин на таких підставах: <…> 3) під час дії воєнного стану: <…> якщо їхнім близьким родичам (чоловік, дружина, син, донька, батько, мати, рідний (повнорідний, неповнорідний) брат чи сестра) посмертно присвоєно звання Герой України за громадянську мужність, патріотизм, героїчне відстоювання конституційних засад демократії, прав і свобод людини, самовіддане служіння Українському народові, виявлені під час Революції Гідності (листопад 2013 року – лютий 2014 року)» [8, ст. 26, п. 12, пп. 3]. Але в цьому випадку все одно йдеться не про ідеал, зразок та наслідування, але про звільнення їхніх родичів зі служби, що персонально для цих людей є фактично дозволом на рух у протилежному напрямку.

Загальний підсумок полягає в тому, що у вітчизняному законодавстві йдеться про комплектування та забезпечення військових, але залишається простір для формування, виховання з орієнтацією на ідеал, пов'язаний з національною ідеєю. Цього ідеалу та цієї ідеї на рівні законодавства та на рівні державної, а також загальнонаціональної ідеології досі немає (див. також статтю [9]).

Одним із потужних поштовхів для розроблення національної ідеї та формування ідеалу воїна, безперечно, стануть події екзистенційної для України війни, що фактично триває з 2014 року. Але так само мають бути використані напрацювання змагань за незалежність, що нараховують не одне сторіччя славетної та сумної історії.

Особливу цікавість становлять джерела, які містять не лише огляд історичних подій, але рефлексії учасників бойових дій, особливо представників штабів та інших органів управління. Подібні тексти можуть бути напряму використані дослідниками філософії вітчизняної воєнної справи, зокрема стосовно пошуку та формування ідеалу воїна.

При цьому слід зауважити, що важливим методологічним моментом, на який варто звернути попередню увагу, є історична та культурна дистанція від наших часів до періоду життя й боротьби відповідного військового (до їх числа можна віднести і ватажків повстанських груп, які не мали відповідної фахової освіти та офіційних звань). Тому загалом найбільш логічно звертатись до праць, що узагальнюють український досвід змагань за визволення й незалежність протягом ХХ сторіччя, подій Першої та Другої Світових війн і Громадянської війни на уламках Російської імперії.

Серед згаданих джерел привертає увагу праця полковника Колодзінського Михайла Франьовича (1902–1939) з характерною назвою «Українська воєнна доктрина» [10]. Очевидно, що її автор, який був діячем УВО та ОУН, начальник Генерального штабу Карпатської Січі, Верховний Командант Збройних Сил Карпатської України, теоретично розумів та практично пересвідчився у важливості такої доктрини, бачив і бажав показати читачеві ідеал українського воїна, але, на жаль, не міг закріпити власні напрацювання в законодавчому полі незалежної держави. Тепер ми здатні використати його доробок й перенести з літературно-мемуарної площини до філософії права та філософії воєнної справи сучасної України.

Історична перспектива діяльності УВО комплексно подана в статті Українського інституту національної пам'яті до 100 років з початку боротьби [11]. А окрема підбірка публікацій на тему паралельної та спільної діяльності Української військової організації та Організації українських націоналістів присутня в матеріалах журналу «Український визвольний рух» [12]. Але варто поглянути на наслідки тих подій та оцінити досвід із методологічного погляду, задатись питанням, в чому полягав та як має формуватись зараз ідеал українського воїна.

«Українська воєнна доктрина» полковника Колодзінського була видана на початку Другої Світової війни (у 1940 році) та згодом перевидана у 1957, оскільки перший наклад став раритетним. Текст поєднує історичну перспективу та воєнно-теоретичну, навіть філософську мету. Зважаючи на невеликий обсяг праці, матеріал узагальнено за допомогою трьох глав: «Княжі часи» [10, с. 32–41], «Козацькі часи» [10, с. 41–48] та «Найновіші часи» [10, с. 49–62]. З точки зору постановки питання щодо ідеалу воїна очима сучасного українця особливо цікавою є завершальна сторінка боротьби за незалежність, якій присвятив своє життя полковник Колодзінський. Він аналізує та максимально щиро намагається усвідомити, що і чому не вдалось, та прагне накреслити перспективи воєнно-методологічного та філософсько-воєнного характеру. Підсумок цього аналізу можна звести до п'яти аспектів.

1. Чи не найпринциповішим моментом є стратегічна постановка питання. Йдеться не про звитяги в конкретних битвах, але про відвоювання місця незалежної України на геополітичній мапі Європи: «Ми хочемо виграти війну, велику й жорстоку війну, яка зробить нас володарями Східної Європи. Ми хочемо виграти ту війну стратегічно, а не тільки тактично. Тому війну українських націоналістів треба брати в цілості, а не на рати» [10, с. 54]. Звичайно, ми не закликаємо буквально слідувати програмі полковника Колодзінського. З філософської позиції важлива форма: (1.1) принципова постановка завдання на рівні національної ідеї (наша думка більш детально викладена у статті [9] та (1.2) практична реалізація на стратегічному рівні, що навіть для сучасної України є серйозним викликом,

оскільки потребує (1.3) централізованого формування відповідного рівня культури стратегічного мислення на рівні загальної та спеціально-військової системи освіти (певні дидактичні міркування з цього приводу див. у статті [13]).

2. Ідеал слід вивчати лише у філософсько-методологічному аспекті, але й у науково-історичній перспективі: «Історія є вчителька життя, а без знання воєнної історії не можемо братися до організації армії й ведення війни. Треба знати, як більшовики організували свою армію і чим визначалися їх полководці, бо є нема де правди діти – ми програли війну, а вони виграли» [10, с. 58].

3. Як бачимо з тієї ж цитати, пошук ідеалу пов'язаний з критичним мисленням, але не в сенсі картезіанського чи кантіанського гносеологічного сумніву, але уникнення завищеної самооцінки, подолання гордині аж до діалектичної протилежності – урахування переможного досвіду опонента, навіть ворога, що здобував над нами перемоги. Додамо від себе, що у прикладі з «червоними» говорити варто про (3.1) вдалу політику розширення соціальної бази шляхом пропаганди (зокрема, в сучасних ЗСУ є воєнні психологи, але відсутній реальний аналог національно-патріотичних політруків, комісарів, представників Ставки); (3.2) так звану «перманентну мобілізацію» (на відміну від тотальної вона спирається не на ту кількість військових та призовників, яких можна задіяти із запасу, але на ту кількість з'єднань, яких потребує фронт – наприклад, тимчасово відміняються корпусні та полкові управлінські ланки, армії напряму формуються з бригад, а ті – з батальйонів, полкові штаби очолюють бригади, навколо корпусних управлінь формуються нові армії, офіцери отримують посади на один-два ступені вищі за наявне звання тощо); (3.3) залучення «спеців», наприклад, офіцерів царської армії під час громадянської війни заради формування кінноти, виховання в колишніх робітників та селян навичок штикового бою тощо (цей момент був трагічно не врахований ще «білими», які відлякували і провокували на спротив власних потенційних колег, погрожуючи розслідуваннями всім, хто перебував на територіях, контрольованих «червоними»).

4. Опосередкованим моментом є натяк на постановку конкретних цілей та розуміння ідеалу воєнної перемоги. Звичайно, йдеться про застосування методу аналогії, але згадані полковником Колодзінським «подібні обставини» звучать досить промовисто: «Українські націоналісти повинні студіювати війни, які вели большевики на Сході Європи й в Азії за панування над шостою частиною земної кулі. В майбутній війні ми будемо мати подібні обставини, як мав їх Ворошилов, Бліхер чи Тугачевський. Це не апотеоза большевицьких маршалів, коли ми студіюємо, яким способом вони виграли війну не тільки з нами, але з десятками інших ворогів» [10, с. 57–58]. І хоча Україна не претендує на завоювання «шостої частини земної кулі» або Східної Європи, проте варто виробити чітку геополітичну позицію стосовно всіх спірних територій. Інакше реальні та потенційні вороги безперешкодно братимуть ініціативу до власних рук та зазіхатимуть уже на наші землі, не очікуючи агресивного спротиву, тоді як значна частина світової спільноти, не знаючи нашої принципової позиції, вибиратиме бездіяльне спостереження.

5. Безперечно важливим та патріотично орієнтованим є національний ідеал воїна, побудований на прикладах української військової звитяги. На жаль, для України він ускладнений відсутністю геополітично закріплених перемог, що призвели би до сталого періоду існування незалежної держави. А це тягне за собою відсутність єдиної державної ідеї, оскільки різні етноси українського народу (не кажучи вже про народи, які проживають разом з українцями) мають різний історично-культурно досвід у складі чужих державних утворень. Тому (5.1) варто вишукувати всі позитивні приклади, що доступні; (5.2) але при цьому слід уникати невиправданих ідеалізацій. Приклад можна знайти в характерному

аналізі полковника Колодзінського, який явно був носієм державницького світогляду та дистанціювався від реклами й популізму: «В історії українського війська займає багато місця легіон Українських Січових Стрільців. Цьому стягові деякі приписують навіть відродження українського військового духа <…> УСС не залишили нам нічого для наслідування під оглядом політично-ідеологічним <…> УСС повинні були покинути австрійські ряди, коли Центральна Рада проголосила незалежність України. Коли цього не зробили, то їх становище мусіло бути трагічно-комічне» [10, с. 59–62].

З огляду на вищезазначене та як практичний підсумок можна зорієнтувати комплексне дослідження філософського характеру з елементами філософії воєнної справи та філософії права. Воно має враховувати принаймні чотири основні аспекти.

1. Варто прослідкувати еволюцію ідеалу воїна на різних етапах історії праукраїнських та українських земель з основним акцентом на філософські узагальнення на відміну від спеціально-історичних чи культурологічних досліджень. Зокрема є сенс залучити матеріал стосовно так званої філософії давніх скіфів [14].

2. Паралельно є сенс прослідкувати еволюцію ідеалу воїна в історії європейської філософії (остання буквально та опосередковано впливала на світогляд українців, зокрема через рецепцію ідей, традиції та систему освіти, рівень якої в Давній Русі та Україні був традиційно високим не лише серед привілейованих верств населення).

3. Методологія такого філософського дослідження для досягнення адекватних результатів має орієнтуватись на (3.1) зіставлення протилежних тенденцій, боротьбу (зокрема безкомпромісну), діалектичність, парадоксальність. Класичним прикладом такого аналізу в західній літературі є славетна праця американського воєнного аналітика та радника Едварда Люттвака «Логіка війни та миру» [15], автор якої, щоправда, з ідеологічних міркувань в усіх випадках підміняє термін «діалектика» поняттям «парадоксальність» воєнної логіки, що, на нашу думку, дещо спрощує філософсько-методологічне підґрунтя цього блискучого і глибоко діалектичного дослідження. У вітчизняному контексті обов'язковою є також орієнтація на (3.2) максимальну відвертість, політичну та історичну незаангажованість, критичність аналізу. (3.2.1) Для українських дослідників це особливо складне завдання, оскільки воєнна історія наших предків пов'язана з великою кількістю поразок під час спроб завоювати та відстояти незалежність. (3.2.2) З іншого боку, поразки є максимально повчальними, оскільки та сторона, яка здобула перемогу, не завжди демонструє всі свої резерви, можливості, запас філософсько-методологічних та стратегічних рішень, тоді як той, хто програв, був змушений показати все, на що здатен. (3.2.3) Зрештою, психологічно неприємне, але корисне завдання вивчення досвіду переможців, у тому числі ворогів; це не означає його автоматичної рецепції, проте на війні ніхто не заперечує проти використання трофеїв, якщо спосіб їх функціювання не є огидним чи аморальним.

4. Відповідно, філософсько-прикладний аспект може полягати в проведенні аналітичних досліджень (в усіх згаданих напрямках: як власне українських, так і тих, що стосуються зібрання й переосмислення чужого досвіду) зусиллями науково-дослідних інститутів та окремих центрів. Прикладом можна навести вітчизняний «Центр дослідження росії» [16]. Стосовно пошуків ідеалу воїна для сучасної України та врахування низки поразок і помилок цьому центру міг би стати у пригоді солідний розділ дослідження стратегії ведення війни: без глузування, але з акцентом на тих випадках, коли московітам та росіянам вдавалось досягати успіху в окремих битвах або виграшу війни (особливо супроти українців).

Висновки. Поняття ідеалу на загально-філософському рівні має значну варіативність, залежить від конкретної концепції, якої притримується відповідний філософ або яка виконує роль філософських засад у пізнавальній діяльності науковця. Безпосередньо

для філософії воєнної справи є сенс орієнтуватись на такі аспекти ідеалу, як взірцевість і нормативність. Тоді додатковим виміром аналізу стає філософія права, зокрема у військовій сфері. Вона у свою чергу пов'язана з проблемою відсутності чітко сформульованої національної ідеї та державної ідеології в сучасній Україні. Проте цю проблему на рівні філософського дослідження можна поставити, але не розв'язати остаточно. Вона тісно пов'язана з діяльністю органів законодавчої та виконавчої влади. Оскільки вирішення цих питань є нагальним для вітчизняного суспільства загалом, є сенс звернутись до часткових спроб сформулювати ідеал українського воїна на базі історичних документів та мемуарної літератури. Спираючись на вищенаведені окремі результати, є сенс сформулювати стратегію філософського дослідження проблеми ідеалу українського воїна в такий спосіб: по-перше, через вектор української філософії, історії та методології воєнної справи (праукраїнська історія наших земель, визвольні змагання в українській історії, сучасний досвід, особливо АТО та Вітчизняна (екзистенційна) війна 2022–2025); по-друге, через іноземний вектор, запозичення корисних креативних прикладів, взірців для конструктивного наслідування, врахування та запозичення окремих ефективних елементів стратегії ворогів, з особливо прискіпливою увагою до випадків перемог над українцями та мешканцями українських територій Давньої Русі.

Список використаної літератури

1. Філософія: словник термінів та персоналій / В.С. Бліхар та ін. Київ : КВІЦ, 2020. 274 с.
2. A Dictionary of Philosophy. 3 ed. Simon Blackburn. Oxford University Press. 2016. URL: https://www.oxfordreference.com/display/10.1093/acref/9780198735304.001.0001/acref-9780198735304 ; DOI: 10.1093/acref/9780198735304.001.0001
3. THE CAMBRIDGE DICTIONARY OF PHILOSOPHY. SECOND EDITION / Robert Audi. Cambridge University Press. 1999. 1001 p. URL: https://ia601300.us.archive.org/12/items/RobertiAudi_The.Cambridge.Dictionary.of.Philosophy/Robert.Audi_The.Cambridge.Dictionary.of.Philosophy.pdf
4. Guyer Paul; Horstmann Rolf-Peter. Idealism. *Stanford Encyclopedia of Philosophy.* 2021. URL: https://plato.stanford.edu/entries/idealism/
5. Філософський енциклопедичний словник. Національна академія наук України. Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди / під ред. В.І. Шинкарука. Київ : Абрис, 2002. 744 с.
6. Булатов М.О. Філософський словник. Київ : Стилос, 2009. 575 с.
7. Історія філософії. Словник / за заг. ред. д. ф. н., проф. В.І. Ярошовця. 2-ге вид., перероб. Київ : Знання України, 2012. 1087 с.
8. Закон України «Про військовий обов'язок і військову службу». Редакція від 22.09.2025р.URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12?find=1&text=%D0%BF%D0%B0%D1%82%D1%80%D1%96%D0%BE%D1%82#w1_1
9. Ізуїта П.О., Женжера С.В. Концепт сили у формуванні філософії національної ідеї незалежної та самостійної України (світоглядні та правові аспекти). *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія* : зб. наук. пр. / редкол. : О. Г. Данильян (голова) та ін. Харків : Право, 2025. № 4 (67). С. 186–199. URL: http://fil.nlu.edu.ua/issue/view/19830 DOI: https://doi.org/10.21564/2663-5704.67.342255
10. Колодзінський М. Українська воєнна доктрина. Частина перша. (Проект зі збереження видавничої спадщини української еміграції). Торонто : Т-ва кол. вояків УПА в Канаді і ЗДА, 1957. 62 с.
11. 100 років УВО. *Український інститут національної пам'яті.* URL: https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/statti/100-rokiv-uvo

12. Історія УВО і ОУН у 1920–1939 рр. *Український визвольний рух.* URL: https://uvr.in.ua/index.php/uvr/istoriya-uvo-i-oun-u-20-39
13. Женжера С.В. Деякі особливості дидактики у підготовці військових та працівників служб спеціального призначення. *Національні інтереси України.* 2025. Вип. № 8 (13). С. 90–104. URL: http://perspectives.pp.ua/index.php/niu/issue/view/383/487 DOI: 8(13) https://doi.org/10.52058/3041-1793-2025-8(13)-90-104
14. Давньоскіфська філософія. Збірка античних джерел. Київ : Орієнтир, 2019. 304 с.
15. Edward N. Luttwak. The Logic of War and Peace, Revised and Enlarged Edition. London : Harvard University Press. 2002. 354 p.
16. CRS. Центр дослідження росії. URL: http://r-studies.org/

THE IDEAL OF THE WARRIOR AS A VECTOR FOR THE RESEARCH OF THE UKRAINIAN PHILOSOPHY OF MILITARY AFFAIRS AND PHILOSOPHY OF LAW

Petro Izuita
Open International University of Human Development "Ukraine",
Institute of Law and Public Relations,
Department of Industry Law and General Legal Disciplines
Lvivska str., 23, 03115, Kyiv, Ukraine

Serhij Zhenzhera
Open International University of Human Development "Ukraine",
Institute of Law and Public Relations,
Department of Industry Law and General Legal Disciplines
Lvivska str., 23, 03115, Kyiv, Ukraine

The article analyzes the complex problem of formulating the ideal of a warrior, in particular a modern military professional. Nowadays this problem is especially urgent for Ukrainian, which defends independence during direct armed aggression. The issue of the ideal is related both to the general philosophical definition, which refers to various concepts from the history of philosophy, and to regulatory and legal documents of the state level, as well as to the concepts of education and training of the military depending on the chosen strategy at the level of the philosophy of military affairs. In the course of the study, attention was drawn to the fact that at the legislative level in modern Ukraine the ideal of a warrior is not directly defined. There are separate references to patriotic education, which refer not to a holistic, universal state concept, but to the educational programs of individual educational institutions and the support of local executive authorities. That is, we can speak of an open field for a more comprehensive study of the ideal of a warrior. The explanation for this situation, in turn, is the lack of a single formulated national idea and related strategies, in particular, from the philosophical, ideological, legal and legal support of the educational and social process of forming, educating, and improving the Ukrainian soldier in modern realities. The problem should be solved promptly and constructively in order to strengthen military readiness and give greater weight to Ukraine's geopolitical positions.

Among the sources, the study of which can contribute to the philosophical and methodological analysis of the ways of formulating and improving the ideal of a soldier, are military, military-historical, and military-memoir literature, in which conclusions are drawn at the level of the philosophy of military affairs. Of particular importance is to avoid one-sidedness and simplification, not to make the mistake of neglecting the fruits of the Ukrainian struggle for independence, which did not get a final result, or the achievements of other states and military groups, in particular those enemies who managed to successfully

resist and defeat Ukrainian soldiers. Future success requires a frank analysis of defeats and taking into account the strengths of all participants in armed conflicts of various levels.

Key words: ideal of a warrior, philosophy of law, philosophy of military affairs, national idea, patriotism, strategy, dialectics.

Дата першого надходження рукопису до видання: 18.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 22.12.2025
Дата публікації: 30.12.2025

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 63, с. 135–144
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 63, p. 135–144

УДК 316.42:741
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.63.15

КАТЕГОРІЯ БЕЗПЕКИ ЯК ПРЕДМЕТ ФІЛОСОФСЬКОГО АНАЛІЗУ

Олександр Коломієць
Київський інститут Національної гвардії України,
факультет державної безпеки, кафедра соціально-гуманітарних дисциплін
вул. Оборони Києва, 7, 03179, м. Київ, Україна
https://orcid.org/0000-0003-0336-200X

У статті обґрунтовано важливість продовження філософського дискурсу феномену безпеки. Доведено, що безпека має основоположний та всеосяжний характер, тому її вивчення потребує поєднання зусиль представників багатьох наук та використання синергії міждисциплінарного підходу. Завдання філософії як методологічної дисципліни полягає у виявленні таких засадничих ознак категорії безпеки, які можна було би використовувати для формування її характеристики стосовно різних рівнів та різних сфер суспільного життя.

На основі аналізу результатів наявних досліджень установлено, що найчастіше безпеку визначають як стан суб'єкта чи системи, що характеризується відсутністю загроз та потреби захисту. З позицій найширшого розуміння, у контексті філософії, в *антропологічному* аспекті безпеку пов'язують із проблемою самої можливості життя, його збереженням і захистом; у *соціальному* – з проблемами суспільних цінностей, засадами і критеріями розвитку людини чи соціуму; у *функціональному* – з проблемами її забезпечення.

Доведено, що категорію безпеки найчастіше розкривають з позицій статичного (стан) та динамічного (процес) підходу, в системі її зв'язків з категоріями загрози та небезпеки. У межах *онтологічно-філософського* підходу безпеку найчастіше розуміють як специфічну форму реалізації різних аспектів життя людини (соціуму), що детермінує їх рефлексивно-ціннісне самовизначення стосовно небезпеки як загрози для самого їх існування.

Обґрунтовано методологічну доцільність та ефективність аналізу безпеки в парадигмі проблеми буття, з позицій онтологічного підходу, а саме: не просто як відсутність загроз, а як передумову та основу буття, що об'єктивуються на різних рівнях (природа, людина, суспільство) та є необхідними умовами повноцінної життєдіяльності.

Зважаючи на аналіз результатів наявних досліджень, установлено, що розкриття властивостей безпеки традиційно пов'язується з: властивостями об'єкта, з яким вона пов'язана; установленням сфери, до якої належить об'єкт безпеки; її класифікацією за рівнями та видами. Переважно безпеку розглядають як соціальне явище, без урахування її онтологічної сутності, розкриваючи при цьому її похідні (вторинні) ознаки. Констатовано, що такий підхід не дає можливості виділити та розкрити сутнісні ознаки безпеки як філософської категорії. З огляду на те, що безпека належить до системи філософських категорій, які мають екзистенційне вираження та засадничий характер, обґрунтовано доцільність аналізу феномену безпеки з позицій онтологічного підходу, в парадигмі проблеми буття.

Виділено та розкрито ознаки безпеки як філософської категорії, як-от: 1) основоположність, виключна необхідність для існування будь-якого предмета чи явища; 2) методологічна значущість для розкриття сутності інших видів (систем) безпеки; 3) пов'язаність із категорією буття; 4) апофатичність змісту, можливість його пізнання лише через протилежність; 5) суб'єктивність, належність до системи людської свідомості; 6) наявність соціального змісту.

Визначено перспективні напрями подальших досліджень безпеки як філософської категорії: 1) використання синергії загальнофілософських, спеціально-філософських та міждисциплінарних методів; 2) виявлення зв'язків категорії безпеки з іншими поняттями і категоріями, пов'язаними

© Коломієць О., 2025

з проблемами буття, а також зв'язків між її загальносистемними та специфічними складниками; 3) розширення та вдосконалення змісту виявлених ознак безпеки; 4) дослідження категорії безпеки з позицій феноменологічного підходу.

Ключові слова: безпека, філософська категорія, онтологічний підхід, проблеми буття, небезпека, феномен.

Постановка проблеми в загальному вигляді. Категорія безпеки завжди була і продовжує залишатися однією з найважливіших у філософсько-гуманітарному дискурсі. Протягом історії уявлення про безпеку як про захищеність життя від загроз змінювалося та оновлювалося. Проте в усі часи безпека асоціювалася і асоціюється із самою можливістю життя, збереження, подальшого існування і розвитку. Особливої цінності стан безпеки набуває в наш час, у реаліях збройної агресії російської федерації проти України – подій, які багато хто зі спеціалістів оцінюють як переддень або навіть початок глобальної війни в Європі та світі.

Наукові здобутки, пов'язані з вивченням феномену безпеки, становлять чималий масив вітчизняної наукової літератури, проте якісних досліджень категорії безпеки, виконаних з позицій філософської науки, не дуже багато.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Концептуальні засади безпеки та національної безпеки аналізувалися О. Дзьобанем [1; 2], В. Горбуліним, А. Качинським [3], І. Коржем [4; 5], В. Башуком [6], В. Пивоваром [7]. Теоретичні основи розкриття безпеки як соціального феномену, свого часу у своїх працях сформували Н. Гартман [8], Е. Гуссерль [9], Ж.-Ф. Ліотар [10], П. Тілліх [11], К. Ясперс [12] та ін. Крім того, різні аспекти безпеки досліджували Р. Глен, Ф. Каппен, Р. Ньюсон, Дж. Шерр, Ф. Хофман та ін.

Серед вітчизняних науковців вагомий внесок у вивчення безпеки як загальнолюдського надбання зробила О. Турченко [13; 14; 15], яка обґрунтувала переорієнтацію трактувань феномену безпеки від традиційного одностороннього сприйняття до його розуміння як складного і багаторівневого процесу, у змісті якого основним стає захист людини, суспільства та формування системи соціальної та колективної безпеки.

У наукових працях Б. Коломійця [16; 17] визначено ключові етапи еволюції терміна «безпека», здійснено порівняння класичних та сучасних підходів до його розуміння, виявлено сучасні тенденції та виклики, з якими стикаються новітні концепції безпеки.

Помітний внесок у розроблення засад безпеки зробив В. Мунтіян, сформувавши нові уявлення про роль мислення в забезпеченні безпеки та розкривши, як форми (результати) осмислення та інструменти (технології) забезпечення безпеки впливають на саму людину і на соціум (суспільство). Проблеми безпеки вчений пропонує розв'язувати через усвідомлення зазначеної взаємозалежності та наголошує на необхідності максимального включення до сучасної структури безпеки «ресурсів думкодіяльності, вихід на нові думкопрактики і нові думкотехнології, на більш високий рівень реалій безпеки» [18].

Наукові праці І. Коржа [4; 5] містять фаховий аналіз основних підходів до поняття безпеки (як відсутності загроз певній системі; як стану захищеності зазначеної системи від загроз; як комплексу заходів з мінімізації негативного впливу загроз), а також обґрунтування трансформованого в методологію соціального аналізу концепту безпеки в межах ціннісного та гуманістично-цивілізаційного підходів.

Натомість у науковому здобутку В. Горлинського [19; 20] безпека постає передовсім як об'єкт аксіологічної рефлексії.

Як свідчить аналіз зазначених та інших праць, науково вивіреного та такого, що відповідає запитам сучасного філософського знання, концепту безпеки поки що сформовано.

Водночас доведено, що зазначена проблема має міждисциплінарний (інтегральний) характер і тому потребує колективних зусиль та нових підходів. Загалом, проблема гарантування безпеки є наскільки важливою й обговорюється наскільки активно, що почасти буває досить складно зрозуміти зміст, виділити прикметні характеристики та класифікувати зазначене поняття. А саме це під силу методології філософії.

Поглиблений філософський аналіз категорії безпеки, зокрема шляхом виокремлення її загальних та особливих властивостей, а також шляхом виявлення закономірностей її співвідношень з іншими філософськими категоріями, на нашу думку, дозволить не тільки вдосконалити систему загальних знань про безпеку, а й зумовить можливість розроблення нових, адекватних викликам, підходів до формування систем особистої, національної, державної та міжнародної безпеки.

Метою статті є аналіз найбільш поширених трактувань поняття «безпека»; систематизація досліджених властивостей зазначеного поняття; виявлення та розкриття не виявлених раніше ознак та властивостей з метою використання їх для оцінення категорії безпеки в подальшому загальнофілософському аналізі.

Виклад основного матеріалу. Вище зазначалось, що натепер склалася ситуація відсутності єдиного концептуального розуміння безпеки, яке б могло виконувати методологічно-регулятивну роль для різних сфер суспільного знання. Дослідження того чи іншого складника безпеки найчастіше підмінюються механічним поєднанням терміна «безпека» з певною сферою суспільного життя. Відповідно, йдеться про економічну, екологічну, інформаційну тощо безпеку; безпеку життєдіяльності, безпеку персоналу, безпеку підприємства; національну, державну, міжнародну безпеку тощо. Подібні підходи, ймовірно, дали можливість О. Турченко дійти висновку про розширення розуміння простору безпеки аж до чотирьох вимірів, а саме: коли безпека розширюється «вниз» – від держав до індивідуумів; «вгору» – від держав до біосфери; «горизонтально» – від військової до політичної, економічної, соціальної, екологічної тощо; «розпорошено в усіх напрямах» – від держав «вгору» до міжнародних інституцій, «вниз» до регіональної і місцевої влад, неурядових організацій, абстрактних сил природи, фінансів, ринку тощо [13, с. 40].

Як уявляється, поліваріативність трактувань поняття «безпека» зумовлюється намаганням науковців якнайтісніше пов'язати його з предметом для розкриття істинної сутності. Проте завдання філософії як методологічної дисципліни полягає в тому, щоби знайти такі засадничі ознаки феномену безпеки, які можливо було би використовувати для формування характеристики безпеки в будь-яких сферах суспільного життя – від простих технічних до складних соціальних систем.

У Великій Українській енциклопедії (ВУЄ) безпека трактується як багатозначний термін, що означає: 1) стан захищеності життєво важливих інтересів особи, спільноти, суспільства, держави від внутрішніх та зовнішніх загроз; 2) властивість предметів, явищ, процесів зберігатися за руйнівних впливів [21]. У тезаріусах із філософії поняття «безпека» найчастіше визначається як стан захищеності життєво важливих інтересів людини, суспільства чи держави від внутрішніх та зовнішніх загроз, а також як властивість об'єктів зберігати незмінний стан під час руйнівних впливів. Іншими словами, безпека пов'язується передовсім із відсутністю ризику щодо збереження життя, здоров'я, майна чи інших благ. Умовно зазначений підхід можна визначити як *статичний.*

Іншим досить поширеним трактуванням поняття безпеки є підхід, згідно з яким безпеку визначають як здатність системи протидіяти загрозам задля збереження своєї цілісності, стійкості (стабільності), спроможності до ефективного функціювання і стійкого розвитку, а на їх основі – до надійного захисту всіх її елементів (підсистем, сфер, об'єктів)

від будь-яких деструктивних внутрішніх і зовнішніх дій [22, с. 42]. Такий підхід найчастіше визначають як *динамічний.*

Проте і в першому, і в другому випадках загальним прийомом для розкриття змісту безпеки є зіставлення її з категоріями загрози чи небезпеки. Акцентуємо на зазначеній особливості, яку вважаємо важливою для розкриття сутнісних ознак категорії безпеки.

У контексті аналізу наявних характеристик безпеки зазначимо, що у філософських дослідженнях можна знайти чимало підходів до класифікації її ознак. Зокрема, найчастіше розкриття властивостей безпеки ґрунтується на розподілі її за: а) *рівнями* (особиста, колективна, глобальна) та б) *видами* (економічна, політична, інформаційна, екологічна тощо).

У числі пріоритетних називаються такі властивості безпеки, як: превентивність (здатність передбачити, запобігти); відповідність (рівнозначність змісту наявним загрозам); динамічність (нестатичність, постійна адаптація до викликів). Дослідники В. Ананьїн та В. Горлинський [23, с. 14] до ознак безпеки відносять надійність, схоронність, відсутність загрози. А.В. Пивовар, С. Драчук [7, с. 78] – самодостатність, гарантованість, цілісність. Також у літературі можна знайти такі характеристики безпеки, як відносність, доступність, пріоритетність, конфіденційність, забезпеченість тощо.

Однак поглиблений аналіз зазначених підходів дозволяє вказати на їх спільний недолік, що полягає в зміщенні акцентів у питанні природи безпеки. Зокрема те, що до уваги береться не загальнофілософська, а соціальна природа категорії безпеки.

Нагадаємо, що під «категорією» у філософії найчастіше розуміють певне, найбільш загальне поняття, що відображає універсальні властивості, зв'язки та закономірності реального світу, і яке використовується для філософського аналізу, структурування та осмислення реальності, зокрема шляхом об'єднання предметів і явищ за спільними ознаками. Окремі категорії філософії є фундаментальними для розуміння буття, мислення, суспільства та пізнання. Безсумнівно, до таких категорій належить і безпека, яка об'єктивується в різних формах – від індивідуального благополуччя до стабільності у світі.

З огляду на зазначене та з використанням загальних прийомів і методів філософського аналізу до сутнісних ознак безпеки як філософської категорії відносимо:

1. Основоположність, виключну необхідність для існування будь-якого предмета чи явища. На думку більшості дослідників, безпеку слід розглядати як виключно необхідну умову для існування будь-кого предмета чи явища. У зазначеному розумінні безпека нерозривно пов'язана з категорією буття, яке виступає першоосновою і способом реалізації всього сущого. У зазначеному контексті немає підстав не погодитися із В. Пасічником у тому, що безпеку слід розглядати крізь призму таких ключових проблем буття, як «бути чи не бути»; «існувати чи не існувати»; «жити чи померти» [24, с. 3]. Стосовно буття індивіда фундаментальність безпеки віддзеркалюється в парадигмі теорії потреб А. Маслоу, де безпека позиціонується як друга за важливістю потреба людини після потреб в їжі, воді, сні, інших фізіологічних потребах, та пов'язується з потребами людини у впевненості щодо свого існування і захисту від усього, що може цьому зашкодити. Тобто безпека, як відсутність загрози життю, є виключно необхідною для задоволення всіх інших людських потреб, як фізіологічних, так і соціальних. При цьому безпека не є абстрактним явищем, відірваним від конкретних умов життя, а завжди має конкретний зміст, виходячи з обставин і ситуації, умов функціювання об'єкта чи суб'єкта. Як справедливо зазначають із цього приводу В. Пивовар та С. Драчук, «безпека виступає як потреба людського існування взагалі, як потреба існування особи, нації, держави зокрема, тому що її функціювання пов'язано із задоволенням найважливішої потреби людини і суспільства – безпеки існування» [7, с. 80]. Відповідно, як явище об'єктивного світу і предмет філософського аналізу безпека

характеризується такими рисами, як пов'язаність із самою можливістю життя, його збереженням і захистом від загроз, а тому сприймається як передумова і критерій розвитку, універсальне й унікальне суспільне благо.

2. *Методологічну значущість для розкриття сутності інших видів (систем) безпеки.* Вище зазначалось, що безпека належить до найбільш загальних філософських категорій, тому в контексті філософських досліджень може слугувати методологічним принципом для аналізу інших явищ і систем.

У нашому випадку категорія «безпека» може бути використана для визначення характеру взаємовідносин, а також ситуативного опису будь-яких предметів чи явищ об'єктивної дійсності. Методологічна функція безпеки як філософської категорії об'єктивується тим, що вона виконує регулятивно-узагальнювальну роль у процесі розкриття інших видів (рівнів) безпеки.

Зазначена характеристика об'єктивується багатовимірністю смислів безпеки, яку можна розглядати в аксіологічному, антропологічному, гносеологічному, онтологічному тощо вимірі. Так, в *аксіологічному* розумінні безпека є цінністю, основна функція якої полягає в збереженні буття, забезпеченні існування об'єкта. В *антропологічному* розумінні безпека об'єктивує синкретичний зв'язок з індивідуумом, поза яким сама постановка проблеми безпеки втрачає сенс. *Гносеологічний* аспект безпеки пов'язують з особливостями її пізнання, зокрема здатністю людини (суспільства) пізнавати безпеку через чуттєвий досвід, на основі раціонального пізнання світу. В *онтологічному* розумінні безпека розглядається як необхідна передумова існування об'єкта.

3. *Пов'язаність із категорією буття.* В об'єктивному сенсі для будь-якого предмету чи явища безпечним є лише те, що визначено його природою, а небезпечним – те, що є для нього антиприродним. Оскільки природу безпеки визначає загальна природа речей, то поняття «безпечне» слід розглядати як тотожність поняттям «існуюче», «суще», «належне», а будь-яке заперечливе чи протилежне безпечному – як «не-нормальне (неприроднє), неналежне, тобто – небезпечне. У цьому сенсі погоджуємося з І. Коржем у тому, що «особливість феномену безпеки, як і небезпеки, полягає в тому, що він виникає та існує як форма суб'єктивного визначення. За своєю сутністю феномен безпеки є суб'єктним рефлексивним визначенням (оформленням) існування, опосередкованого відсутністю небезпеки» [5, с. 69].

Згідно з обґрунтованим вище зв'язком категорії безпеки і категорії буття, природа безпеки пов'язана з об'єктивним процесом реалізації активного начала у становленні речей (елементів). Зумовлюючи буття речей в їх цілісності, природа речей формує механізми самозбереження, що базуються на здатності найпростішого організму розпізнавати позитивні чи негативні зовнішні впливи. Отже, саме спроможність до оцінювання негативних наслідків таких впливів і породжує феномен безпеки. Пов'язуючи будь-який зовнішній вплив з майбутніми наслідками, організм надає йому відповідного значення – корисності (безпеки) чи шкідливості (небезпеки). Тому феномен небезпеки має принципове значення для збереження життя: якщо суб'єкт не сприйматиме чи ігноруватиме небезпеку, він загине.

4. *Апофатичність змісту, можливість його пізнання лише через протилежність.* Онтологічний аналіз поняття «безпека» свідчить про його антагоністичність поняттю «небезпека», оскільки безпека завжди розглядається як стан чи явище, пов'язані з відсутністю небезпеки. Аналіз наявних підходів до поняття безпеки свідчить, що єдино можливим підходом до розкриття сутності безпеки є апофатичний, коли замість говорити, чим певний предмет є, говорять про те, чим він не є. У нашому випадку категорію безпеки розкривають через її протиставлення протилежній за змістом категорії – небезпеці. У такому

розумінні безпека є від'ємним (крайньовіддаленим) значенням небезпеки й означає такий стан, коли небезпека відсутня. Аналізуючи феномен небезпеки, фахівці акцентують на тому, що остання може мати як суб'єктивний, так і об'єктивний характер, оскільки свідомість людини здатна об'єктивувати як явища об'єктивного світу, так і суб'єктивні уявлення про них. Водночас співвідношення суб'єктивності та об'єктивності в змісті безпеки і небезпеки може бути різним. Це означає, що одна й та сама дія (явище, процес) може отримати у людській свідомості різну оцінку, оскільки форму «небезпеки» отримує не будь-яке заперечення чи загроза, а лише те, яке ідентифікується й оцінюється суб'єктом як заперечення конкретно його існування. При цьому як небезпека може сприйматися не лише дія, спрямована на заперечення існування суб'єкта, а й відсутність дії або умов, життєво необхідних для такого існування. Таким чином, основними параметрами співвідношення категорій безпеки і небезпеки є: а) *протилежність:* безпека є відсутністю небезпеки, тоді як небезпека є прямою протилежністю безпеці; б) *взаємопов'язаність*: якісний стан (рівень) безпеки залежить від того, наскільки успішно суб'єкт може передбачати, уникати та нейтралізувати небезпеку; в) *суб'єктивність:* безпека/небезпека є суб'єктивною оцінкою ситуації, адже їх сприйняття для кожного суб'єкта є різним. Загалом, оцінювання стану безпеки завжди відбувається через оцінку міри небезпеки, кількісною мірою якої є ризик. Отже, безпека і небезпека як філософські категорії виступають невід'ємними складниками єдиного цілого: перша є метою, бажаним станом; друга – об'єктивною реальністю, джерелом загроз, яких намагаються уникнути, мінімізувати чи ліквідувати.

5. *Суб'єктивність, належність до системи людської свідомості.* Безпека як філософська категорія та стан об'єкта є усвідомленим явищем. Будучи предметом раціонально-ірраціональної активності індивіда та його подальшого сприйняття, безпека виступає інструментом осмислення ним проблеми буття. Як було доведено вище, усвідомлена безпека, її якісний стан, відчуття захищеності впливають на зміст і ефективність діяльності індивіда чи суспільства. Розуміння необхідності безпеки зумовлює глибоку й об'єктивну оцінку буття, його реальних чи потенційних загроз, що, своєю чергою, зумовлює необхідність формування ефективної системи захисту від небезпек. У цьому якраз і проявляється розумність, сенс ідеї безпечного існування людини заради подальшого існування соціуму як такого. Акцентуючи на екзистенційності феномену безпеки, В. Горлинський та В. Ананьїн справедливо зазначають, що загальний філософський зміст свідомісного феномену «безпека» формується внаслідок усвідомлення важливості безпеки існування людства, а його феноменологічний зміст – унаслідок переживань, викликаних загрозами такому існуванню. У кризових умовах такі процеси можуть ініціювати або утворення почуття відповідальності за забезпечення майбутнього існування, або панічний стан і афекти, відповідно до рівня вразливості свідомості [23, с. 15].

Загалом, наголосимо, що категорії безпеки властивий екзистенційний та аксіологічний зміст, оскільки безпека співвідноситься із життєвими смислами буття людини і цілями її діяльності, відбитими у вищих, універсальних, позачасових цінностях.

6. *Наявність соціального змісту*. Розкриваючи зміст цієї ознаки, наголосимо, що стосовно соціуму безпека найчастіше розглядається як відсутність ризику, нестабільності, несприятливих чинників суспільного розвитку, такий стан суспільної стабільності, який дає можливість громадянам користуватися правами та виконувати обов'язки. У зазначеному контексті погоджуємося з баченням соціального змісту безпеки як стану збалансованого функціювання соціальних (людина, держава, світ), антропогенних, природних та інших систем, за якого людина спроможна своєчасно виявляти та мінімізувати негативний вплив наявних та потенційних загроз або уникнути їх, а також зберігати систему своїх цінностей, забезпечувати подальший їх розвиток [5, с. 20].

Соціальний вимір безпеки проявляється також у необхідності цілеспрямованої та організованої (індивід, держава, нація) діяльності з метою її забезпечення, формування гарантій подальшого виживання і розвитку. Таким чином, безпека є не тільки філософською категорією, а й елементом соціального життя, конкретним явищем, умовою і метою існування особи, нації, держави.

Підсумовуючи сказане, зазначимо, що подальші філософські дослідження безпеки мають бути спрямовані на виявлення зв'язків безпеки з іншими поняттями і категоріями, пов'язаними з проблемами буття, а також зв'язків між загальносистемними та специфічними складниками безпеки для того, щоби глибше розкрити її сутність як категорії філософії.

Перспективними напрямами подальших досліджень безпеки в контексті філософського знання може стати: 1) подальше використання синергії загальнофілософської та міждисциплінарної методології; 2) розширення та вдосконалення змісту виявлених сутнісних ознак безпеки; 3) аналіз категорії безпеки з позицій феноменологічного підходу.

Висновки. Підсумовуючи, зазначимо:

1. Категорія безпеки була і є одним із найважливіших об'єктів філософського і суспільного дискурсу. Проте відповідного часу та науковим і практичним потребам концепту безпеки поки що не сформовано. Поняття безпеки має основоположний та всеосяжний характер, а отже, її вивчення потребує поєднання зусиль представників багатьох наук та використання синергії міждисциплінарного підходу. Завдання філософії, як методологічної дисципліни, полягає у виявленні таких засадничих ознак категорії безпеки, які можна було би використовувати для формування її характеристики стосовно різних рівнів та різних сфер суспільного життя.

2. Найчастіше безпеку визначають як стан суб'єкта чи системи, що характеризується відсутністю загроз та потреби захисту. З позицій найширшого розуміння, у контексті філософії, в антропологічному аспекті безпеку пов'язують із проблемою самої можливості життя, його збереженням і захистом; у соціальному – з проблемами суспільних цінностей, засадами і критеріями розвитку людини чи соціуму; у функціональному – з проблемами її забезпечення.

3. У філософських дослідженнях категорію безпеки найчастіше розкривають з позицій статичного (стан) та динамічного (процес) підходу, в системі її зв'язків із категоріями загрози та небезпеки. У межах онтологічно-філософського підходу категорію безпеки найчастіше розуміють як специфічну форму реалізації різних аспектів життя людини (соціуму), що детермінує їх рефлексивно-ціннісне самовизначення стосовно небезпеки як загрози для самого їх існування. З позицій зазначеного підходу, в парадигмі проблеми буття пропонуємо розглядати безпеку не просто як відсутність загроз, а як передумову та основу буття, що об'єктивується на різних рівнях (природа, людина, суспільство) та є необхідною умовою для повноцінної життєдіяльності.

4. Розкриття властивостей безпеки традиційно ґрунтується на виділенні властивостей предмета, з яким вона пов'язана, належністю зазначеного предмета до певної сфери суспільного життя, а також передбачає її поділ за рівнями та видами. Проте такий підхід не дає можливості виділити та розкрити сутнісні ознаки безпеки як філософської категорії. Основною проблемою щодо зазначеного вважаємо вузькість поглядів або зміщення акцентів на природу безпеки. Переважно безпеку розглядають як соціальне явище, без урахування її онтологічної сутності й розкривають при цьому її похідні (вторинні) ознаки.

5. Відносячи безпеку до системи філософських категорій, що мають екзистенційне вираження та засадничий характер, вважаємо ефективним її аналіз із позицій

онтологічного підходу, в парадигмі проблеми буття. Використання зазначеного підходу та пов'язаної з ним методології дозволило виділити такі ознаки безпеки як філософської категорії: 1) основоположність, виключна необхідність для існування будь-якого предмета чи явища; 2) методологічна значущість для розкриття сутності інших видів (систем) безпеки; 3) пов'язаність із категорією буття; 4) апофатичність змісту, можливість його пізнання лише через протилежність; 5) суб'єктивність, належність до системи людської свідомості; 6) наявність соціального змісту.

6. Перспективними напрямами подальших досліджень безпеки як філософської категорії вважаємо: 1) використання синергії загальнофілософських, спеціально-філософських та міждисциплінарних методів; 2) виявлення зв'язків категорії безпеки з іншими поняттями і категоріями, пов'язаними з проблемами буття, а також зв'язків між її загальносистемними та специфічними складниками; 3) розширення та вдосконалення змісту виявлених ознак безпеки; 4) дослідження категорії безпеки з позицій феноменологічного підходу.

Список використаної літератури

1. Національна безпека: світоглядні та теоретико-методологічні засади : монографія / за заг. ред. О.П. Дзьобаня. Харків : Право, 2021. 776 с.
2. Дзьобань О.П. Національна безпека в умовах соціальних трансформацій (методологія дослідження та забезпечення) : монографія. Харків : Константа, 2006. 440 с.
3. Горбулін В.П., Качинський А.Б. Засади національної безпеки України. Київ : Інтертехнологія, 2009. 272 с.
4. Корж І.Ф. Державна безпека: методологічні підходи до системи складових понять. *Правова інформатика.* 2012. № 4(36). С. 69–75. URL: http://ippi.org.ua/sites/default/files/12kifisp.pdf
5. Корж І. Безпека: методологічні підходи до поняття. *National law journal: teory and practice*. 2019. Серпень. С. 68–72.
6. Башук В.В. Національна безпека держави в умовах формування громадянського суспільства: філософсько-правове дослідження : автореф. дис. … канд. юрид. наук : спец. 12.00. 12 «Філософія права» ; Львівський держ. ун-т внутріш. справ. Львів, 2014. 20 с.
7. Пивовар В., Драчук С. Філософські проблеми безпеки як методологічна основа забезпечення безпеки фондового ринку. *Правова інформатика*. 2007. № 2 (14). С. 77–82.
8. Hartmann N. Zur Grundlegung der Ontologie. Berlin : De Gruyter, 1935. 322 S. URL: https://archive.org/details/zurgrundlegungde0000unse/page/n9/mode/2up (дата звернення: 20.11.2025).
9. Гуссерль Е. Ідеї чистої феноменології і феноменологічної філософії : Кн. перша. Загальний вступ до чистої феноменології / пер. з нім. і комент. В. Кебуладзе. Харків : Фоліо, 2020. 348 с.
10. Lyotard J. Fr. La Phénoménologie. Presses universitaires de France, (coll. Que sais.), 1954. 165 pp. URL: https://www.academia.edu/12581528/LA_PH%C3%89NOM%C3%89NOLOGIE_1954 (дата звернення: 20.11.2025).
11. Tillich P. The Courage to Be. Yale University Press, 1952. 197 pp. URL: https://books.google.com.ua/books?id=354FAQAAIAAJ&hl=ru&source=gbs_book_other_versions (дата звернення: 20.11.2025).
12. Ясперс К. Психологія світоглядів / пер. З нім. О. Кислюк, Р. Осадчук. Київ : Юніверс, 2009. 464 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Jaspers_Karl/Psykholohiia_svitohliadiv.pdf (дата звернення: 20.11.2025).
13. Турченко О.Г. Щодо розуміння категорії «безпека» як загальнолюдської цінності. *Правничий часопис Донецького національного університету імені Василя Стуса*. 2022. № 2. С. 34–46. DOI: https://doi.org/10.31558/2786-5835.2022.2.5.

14. Турченко О.Г. Людський вимір безпеки. *Молодий вчений*. 2015. № 2(17). Частина III. С. 80–83.
15. Турченко О.Г. Від безпеки людини до безпеки держави. *Соціологія права. Спецвипуск, присвячений 23-ій річниці ухвалення Конституції України*. 2019. С. 51–52.
16. Коломієць Б.С. Еволюція поняття безпеки: від класичних теорій до сучасних підходів. *ECONOMICS: time realities*. 2024. № 6 (76). С. 47–54. DOI: 10.15276/ETR.06.2024.5; DOI: 10.5281/zenodo.14549644.
17. Kolomiiets, B., Yastreba, V., Perebyynis, V., & Yezhelyi, Y. (2025). Formation of a safety-oriented hr-management system in the context of improving the company's psychological safety. *Scientific Bulletin of Poltava University of Economics and Trade.* A Series of "Economic Sciences", (1 (115), 85-91. DOI: https://doi.org/10.37734/2409-6873-2025-1-12.
18. Мунтіян В.І. Економічна безпека України. Київ : Вид-во КВІЦ, 1999. 464 с.
19. Горлинський В.В. Феномен безпеки як об'єкт аксіологічної рефлексії *Мультиверсум: Філософський альманах :* збірник наукових праць ; Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України. Київ : Український Центр духовної культури, 2004. Вип. 40. С. 157–168.
20. Горлинський В.В. Філософія безпеки і сталого людського розвитку: ціннісний вимір : монографія. Київ : Вид. ПАРАПАН, 2011. 390 с.
21. Велика Українська Енциклопедія: Безпека. URL: https://vue.gov.ua (дата звернення: 20.11.2025).
22. Енциклопедія державного управління : у 8 т. / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України ; наук.-ред. колегія : Ю.В. Ковбасюк (голова) та ін. Київ : НАДУ, 2011. Т. 1. С. 265.
23. Ананьїн В., Горлинський В. Безпека людського існування в модусах екзистенційної філософії та феноменології. *Вісник Львівського університету. Серія філософ.-політолог. студії.* 2025. Випуск 58. С. 11–17.
24. Пасічник В. Філософська категорія безпеки як основа нової парадигми державного управління національною безпекою. *Науковий вісник. Серія «Демократичне врядування».* 2011. Вип. 7. С. 3–10.

THE SECURITY CATEGORY AS A SUBJECT OF PHILOSOPHICAL ANALYSIS

Oleksandr Kolomiiets
Kyiv Institute of the National Guard of Ukraine, Faculty of state Security,
department of social and humanitarian disciplines,
7 Oborony Kyiv St., Kyiv, 03179
https://orcid.org/0000-0003-0336-200X

The article substantiates the importance of continuing the philosophical discourse on the phenomenon of security. It proves that security is fundamental and comprehensive in nature, therefore its study requires the combined efforts of representatives of many sciences and the use of the synergy of an interdisciplinary approach. The task of philosophy, as a methodological discipline, is to identify the fundamental characteristics of the category of security that could be used to form its characteristics in relation to different levels and different spheres of social life.

Based on an analysis of existing research, it has been established that security is most often defined as the state of an entity or system characterized by the absence of threats and the need for protection. From the broadest perspective, in the context of philosophy, in the anthropological aspect, security is associated with the problem of the very possibility of life, its preservation and protection; in the social aspect, with the problems of social values, principles and criteria for the development of the individual or society; in the functional aspect, with the problems of ensuring it.

It has been proven that the category of security is most often revealed from the perspective of static (state) and dynamic (process) approaches, in the system of its connections with the categories of threat and danger. Within the ontological-philosophical approach, security is most often understood as a specific form of realization of various aspects of human (society) life, which determines their reflexive-value self-determination in relation to danger as a threat to their very existence.

The methodological feasibility and effectiveness of security analysis in the paradigm of the problem of being, from the standpoint of the ontological approach, is substantiated. Namely: not simply as the absence of threats, but as a prerequisite and basis for being, which is objectified at various levels (nature, man, society) and is a necessary condition for full-fledged life activity.

Taking into account the results of the analysis of existing studies, it has been established that the disclosure of security properties is traditionally associated with: the properties of the object to which it is related; the establishment of the sphere to which the security object belongs; its classification by levels and types. Security is predominantly viewed as a social phenomenon, without taking into account its ontological essence, while revealing its derivative (secondary) characteristics. It has been established that this approach does not allow for the identification and disclosure of the essential characteristics of security as a philosophical category.

Taking into account the fact that security belongs to the system of philosophical categories that have an existential expression and a fundamental nature, the expediency of analyzing the phenomenon of security from the standpoint of an ontological approach, in the paradigm of the problem of being, is justified.

The characteristics of security as a philosophical category are identified and revealed. Namely: 1) fundamental nature, exclusive necessity for the existence of any object or phenomenon; 2) methodological significance for revealing the essence of other types (systems) of security; 3) connection with the category of being; 4) apophatic content, the possibility of its cognition only through opposition; 5) subjectivity, belonging to the system of human consciousness; 6) the presence of social content.

Promising areas for further research into security as a philosophical category have been identified: 1) the use of synergies between general philosophical, specialized philosophical, and interdisciplinary methods; 2) identifying the connections between the category of security and other concepts and categories related to the problems of being, as well as the connections between its general systemic and specific components; 3) expanding and improving the content of the identified characteristics of security; 4) researching the category of security from the perspective of a phenomenological approach.

Key words: security, philosophical category, ontological approach, problems of existence, danger, phenomenon.

Дата першого надходження рукопису до видання: 21.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 22.12.2025
Дата публікації: 30.12.2025

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 63, с. 145–155
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 63, p. 145–155

УДК 316:004.8
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.63.16

ЕВОЛЮЦІЯ ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКИХ ПЕРЕДУМОВ ВПЛИВУ ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ НА ТРАНСФОРМАЦІЮ СУСПІЛЬСТВА

Андрій Крупа
Запорізький національний університет,
Інженерний навчально-науковий інститут імені Ю. М. Потебні,
кафедра управління та адміністрування
вул. Фанатська, 10, 69006, м. Запоріжжя, Україна
https://orcid.org/0000-0003-2746-6786

У статті розглядається еволюція історико-філософських підходів до осмислення впливу інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) на трансформацію суспільства. **Мета статті** полягає в теоретико-методологічному обґрунтуванні трансформаційних процесів, спричинених поширенням інформаційно-комунікаційних технологій, а також у визначенні їх світоглядного, соціального й культурного впливу на розвиток сучасного суспільства. **Методологія дослідження** ґрунтується на міждисциплінарному підході, що поєднує філософські, соціологічні, культурологічні та інформаційно-аналітичні методи для всебічного осмислення впливу інформаційно-комунікаційних технологій на трансформацію суспільства. У роботі застосовано методи системного, структурно-функціонального, інституційного аналізу, які дають змогу розглядати цифрову трансформацію як багаторівневий процес взаємодії технологічних інновацій, соціальних інститутів і культурних практик. Бракує цілісних досліджень, які би поєднували філософський, соціологічний та технологічний аналіз і дозволяли би побудувати універсальні, але водночас адаптивні моделі впливу ІКТ на суспільні зміни. Проаналізовано розвиток теоретичних концепцій, що досліджують взаємодію людини, суспільства та цифрових технологій, починаючи від класичних філософських підходів до сучасних досліджень у сфері цифровізації та інформаційного суспільства. У статті висвітлено суперечності, проблеми та невирішені аспекти у філософському аналізі цифрової трансформації суспільства, а також окреслено перспективи подальших досліджень у цій сфері.

Висновки. Історико-філософський аналіз впливу ІКТ на суспільство підтверджує, що цифрова трансформація є не лише технічним чи економічним феноменом, а й глибоким цивілізаційним процесом, що вимагає системного та міждисциплінарного підходу. Аналіз історико-філософських підходів до вивчення впливу інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) на трансформацію суспільства свідчить про те, що розвиток цифрових технологій завжди був тісно пов'язаний з філософським осмисленням соціального та технологічного прогресу.

Ключові слова: інформаційно-комунікаційні технології, цифрова трансформація, інформаційне суспільство, постіндустріалізм, економікоцентризм, цифрове суспільство, мережеві спільноти, цифровий інформаційний простір, інформатизація, цифрова людина, штучний інтелект.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Еволюція історико-філософських передумов осмислення впливу інформаційно-комунікаційних технологій на трансформацію суспільства є надзвичайно актуальним напрямом сучасних наукових досліджень, оскільки цифровізація стала не лише технічним, а передусім цивілізаційним феноменом, що змінює структуру соціальних відносин, характер комунікації, динаміку економічного розвитку, культурні практики та світоглядні орієнтації людини. У контексті глобальних викликів, посилення

© Крупа А., 2025

технологічної конкуренції, швидкого переходу до нових моделей економіки знань та розширення цифрових екосистем виникає потреба глибоко проаналізувати філософські засади, на яких ґрунтується сучасне розуміння ролі ІКТ у суспільних змінах.

Актуальність теми визначається тим, що лише через усвідомлення історико-філософської спадщини – від класичних теорій соціального розвитку до сучасних концепцій інформаційного суспільства, техноантропології та цифрової філософії – можна створити цілісну модель аналізу впливу цифрових технологій на людину, соціум і систему цінностей. Саме історико-філософські передумови дозволяють виявити, яким чином формувалися уявлення про техніку, інформацію, раціональність і суспільний прогрес, і чому натепер ІКТ стали ключовим фактором світоглядної та соціальної еволюції. Як свідчить соціально-філософський аналіз проблеми, концептуалізація теми полягає в систематизації та аналітичному узагальненні різних філософських підходів, які протягом історії по-різному інтерпретували взаємодію техніки та суспільства.

Класична соціальна філософія сформувала основи для розуміння закономірностей суспільної еволюції, ролі технологій у зміні економічних і соціальних структур, формуванні нових типів раціональності. Філософія техніки М. Гайдеггера [2] заклала інтелектуальні підвалини для аналізу техніки як культурного, смислотворчого та людовизначального феномену, що впливає на способи мислення і людське буття. Концепції інформаційного суспільства М. Кастельса [9; 10] вперше визначили інформацію як головний ресурс і рушій цивілізаційного розвитку, окреслили тенденції переходу від індустріальних структур до мережевих, цифрових та інтелектуалізованих форм організації соціальних процесів. Постмодерністські та постструктуралістські підходи Ж. Бодріяра [1] дозволяють осмислити феномени цифрової влади, контролю, інформаційних дискурсів, симулякрів і віртуальної реальності, які стають дедалі вагомішими в цифровому середовищі. Нарешті, сучасні напрями цифрової філософії та філософії інформації Ю. Харарі [19] розглядають ІКТ не тільки як інструмент, а як середовище конструювання нових форм суб'єктивності, комунікації та соціальної взаємодії, що радикально змінює уявлення про людину, знання та суспільство. Таким чином, концептуалізація проблеми охоплює поєднання історико-філософських концепцій з новітніми аналітичними підходами до осмислення цифрової реальності. Це дає можливість сформувати цілісне бачення того, як еволюція філософських ідей створила інтелектуальний фундамент для розуміння сучасної цифрової трансформації та чому ІКТ стають ключовим світоглядним, соціальним і культурним чинником розвитку суспільства у XXI столітті.

Еволюція історико-філософських передумов осмислення впливу інформаційно-комунікаційних технологій на трансформацію суспільства демонструє, що сучасна цифрова реальність має глибоке інтелектуальне коріння та є логічним результатом тривалого розвитку філософських ідей про природу техніки, інформації, суспільного прогресу та людської раціональності. Від класичних концепцій соціальної еволюції, які визначали взаємозв'язок між технологічним розвитком і зміною соціальних структур, до філософії техніки, яка акцентувала на екзистенційних та культурних вимірах технічного буття, кожний етап історії філософії формував нові засади розуміння ролі технологій у житті людини й суспільства. На думку Кай-Фу Лі, поява теорій інформаційного суспільства та Кмережевої організації соціальних процесів стала переломним моментом, що дозволив інтерпретувати інформацію як ключовий ресурс цивілізаційного розвитку, а ІКТ – як інструмент глибинної структурної трансформації, яка призвела до появи наддержав штучного інтелекту [4].

Подальше становлення постмодерністських і постструктуралістських підходів підкреслило значення влади, дискурсів, симуляції та віртуальності в цифрову епоху,

розкриваючи складні механізми формування цифрових реальностей та їх впливу на суспільну свідомість. Сучасна цифрова філософія та філософія інформації запропонували нове бачення ІКТ як середовища, що формує не лише способи комунікації, а й нові моделі ідентичності, мислення та соціальної взаємодії. Це свідчить про те, що вплив цифрових технологій є не просто функціональним чи технічним, а світоглядним, культурним і антропологічним.

Узагальнюючи еволюцію історико-філософських підходів, можна стверджувати, що цифрова трансформація суспільства – це складний багатовимірний процес, який потребує ґрунтовного філософського аналізу, інтеграції класичних і сучасних концепцій та розуміння ІКТ як феномену, що одночасно змінює структуру суспільства, спосіб життя людини, її цінності та форми соціальності. Історико-філософська перспектива дозволяє побачити цифровізацію не як випадковий етап технічного розвитку, а як закономірну ланку в цивілізаційному поступі, що відкриває нові можливості, породжує нові виклики та формує нові контури майбутнього суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз останніх досліджень і публікацій показує, що розв'язання проблеми впливу інформаційно-комунікаційних технологій на трансформацію суспільства ґрунтується на широкому колі наукових підходів, які сформувалися впродовж останніх десятиліть. У філософсько-теоретичній площині важливими стали праці, що заклали основи філософії інформації та мережевого мислення. Роботи Л. Флоріді, який розглядає інформацію як фундаментальний елемент сучасної реальності, та М. Кастельса, який описує становлення мережевого суспільства і розкриває механізми комунікаційної влади, започаткували системне осмислення ІКТ як чинника глибинних соціальних змін [9; 10]. Ці дослідження створили концептуальні рамки, що дозволяють аналізувати цифровізацію не лише як технічний процес, а як масштабну соціокультурну трансформацію. Важливий внесок у розв'язання проблеми зробила також критична інтерпретація економіки даних та нових форм влади, пов'язаних із цифровими платформами. Праці Ш. Зубофф привернули увагу до феномену капіталізму спостереження та проблеми втрати приватності, підкресливши необхідність суспільного контролю над алгоритмічними системами та прозорості оброблення даних [18]. У документі Information Management: A Proposal Тім Бернерс-Лі представляє концепцію системи для ефективного управління інформацією в наукових установах, що пізніше стала основою для створення Всесвітньої павутини (World Wide Web). Пропозиція описує потребу в гіпертекстовій структурі для зручного зберігання, обміну та доступу до документів, а також формулює основні принципи взаємодії користувачів з інформаційними ресурсами. Документ містить аналіз наявних проблем у сфері обміну інформацією та пропонує технологічне рішення для їх усунення шляхом інтеграції комп'ютерних мереж, гіпертексту та стандартів обміну даними. Його значення полягає в закладенні фундаменту для розвитку інтернету та глобальної цифрової комунікації [17].

Цей напрям дав змогу побачити не лише позитивні, а й ризикові аспекти цифрових трансформацій, актуалізувавши питання автономії особистості та демократичної підзвітності в цифрову епоху. У сфері сучасних систематичних досліджень цифрової трансформації сформувалися численні огляди, які узагальнюють емпіричні результати та визначають ключові напрями наукових пошуків. Оглядові праці останніх років дають можливість зрозуміти основні тенденції розвитку цифрових технологій, виділити рушійні сили цифровізації та окреслити бар'єри, що стримують ефективну інтеграцію ІКТ у соціально-економічні процеси. Такі дослідження відіграють важливу роль у структуруванні наукового поля та визначенні проблем, що потребують подальшого глибокого аналізу [16]. Паралельно

розвиваються дослідження, присвячені нормативним, етичним та політичним аспектам цифрових трансформацій. Міжнародні організації, зокрема ЮНЕСКО та ОЕСР, активно формують етичні стандарти використання ІКТ і штучного інтелекту, що забезпечує перехід від теоретичного осмислення до практичних рекомендацій і регуляторних рішень. Такі документи спрямовані на захист прав людини, гарантування прозорості алгоритмів і підвищення цифрової безпеки, що є важливою частиною розв'язання глобальних проблем цифрової доби. Суттєвий розвиток отримали й емпіричні дослідження, присвячені суспільним ризикам, пов'язаним із поширенням дезінформації, впливом цифрового контенту на здоров'я та формуванням нових форм соціальної поведінки. Теоретичні концепції, критичні підходи, емпіричні дані та нормативні документи формують багатовимірну картину цифрових змін і закладають основу для комплексного розв'язання проблеми, що є надзвичайно важливим у контексті глобальної цифровізації та зростання ролі ІКТ у суспільному розвитку [5].

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Аналіз літератури засвідчив¸ що, незважаючи на значний обсяг наукових досліджень, присвячених впливу інформаційно-комунікаційних технологій на трансформацію суспільства, низка концептуальних, методологічних і практичних аспектів залишається не досить опрацьованою. Передусім нерозв'язаною є проблема узгодження теоретичних моделей цифрової трансформації з реальними соціальними процесами, оскільки переважна більшість сучасних концепцій описує глобальні тенденції, але не враховує особливості національних контекстів, зокрема країн, що перебувають у стані війни або поствоєнного відновлення. Недостатньо розкритим залишається питання трансформації ціннісних орієнтацій під впливом цифрового середовища. Хоча окремі праці торкаються теми цифрової етики, проблеми приватності або впливу соціальних мереж на поведінку, комплексного дослідження глибинних світоглядних зрушень, спричинених розширенням цифрових практик, досі не здійснено. Так само нерозв'язаною є проблема того, як саме ІКТ формують нові моделі соціальної взаємодії, і наскільки ці моделі впливають на сталість суспільного розвитку, рівень довіри, формування колективної ідентичності чи появу нових форм соціальної нерівності. Потребує ґрунтовного аналізу й питання впливу цифрових технологій на соціальну безпеку та політичну стабільність [15]. Дослідження, що стосуються дезінформації, кіберзагроз та алгоритмічних маніпуляцій, здебільшого фрагментарні та зосереджені на окремих аспектах, а не на цілісному суспільному механізмі ризиків. Водночас комплексні моделі оцінювання загроз, що поєднують технологічні, соціальні й культурні чинники, практично відсутні, що ускладнює формування ефективної державної політики у сфері цифрової безпеки. Нерозглянутим залишається й методологічний аспект. Часто використовувані методи не забезпечують інтердисциплінарності, яка необхідна для повного розкриття природи цифрових трансформацій. Переважають або технократичні, або суто соціогуманітарні підходи, тоді як інтегративні моделі, здатні виявляти взаємозв'язок між технологічними інноваціями, інституційною динамікою та зміною соціальних практик, залишаються рідкісними. Залишається відкритим і питання про те, яким чином ІКТ впливають на формування стратегій сталого розвитку, зокрема в контексті поствоєнного відновлення суспільства. Наукові публікації лише частково торкаються теми цифрової інфраструктури, цифрової економіки чи електронного врядування, але практично відсутні роботи, що розглядають цифрові трансформації як інструмент гуманітарної стабілізації, зміцнення соціального капіталу та розвитку культури довіри. Отже, нерозв'язані частини проблеми охоплюють теоретичні, ціннісні, соціальні, безпекові та методологічні аспекти, які в комплексі визначають сучасний характер трансформації суспільства під впливом інформаційно-комунікаційних технологій. Саме цим аспектам і присвячується

означена стаття, де автор прагне заповнити наявні прогалини, запропонувати цілісне бачення цифрових змін та окреслити нові напрями для подальших досліджень [6].

Мета статті полягає в теоретико-методологічному обґрунтуванні трансформаційних процесів, спричинених поширенням інформаційно-комунікаційних технологій, а також у визначенні їх світоглядного, соціального й культурного впливу на розвиток сучасного суспільства.

Методологія дослідження ґрунтується на міждисциплінарному підході, що поєднує філософські, соціологічні, культурологічні та інформаційно-аналітичні методи для всебічного осмислення впливу інформаційно-комунікаційних технологій на трансформацію суспільства. У роботі застосовано принципи системного аналізу, які дають змогу розглядати цифрову трансформацію як багаторівневий процес взаємодії технологічних інновацій, соціальних інститутів і культурних практик. Використано діалектичний метод для дослідження суперечностей, що виникають між традиційними формами соціальної організації та новими цифровими моделями взаємодії [14]. Герменевтичний підхід дозволив інтерпретувати зміни у світоглядних структурах, ціннісних орієнтаціях і соціальних смислах, спричинені поширенням цифрових технологій. Порівняльно-історичний метод застосовано для аналізу еволюції наукових уявлень про вплив технологій на суспільство в історико-філософському контексті. Елементи контент-аналізу використано для дослідження сучасних наукових джерел, що висвітлюють особливості цифрової реальності та її вплив на соціальні трансформації. Поєднання цих методологічних інструментів дає змогу сформувати цілісне уявлення про природу цифрових змін та їх філософське креативне осмислення [7].

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих наукових результатів.

1. Еволюція історико-філософських підходів до осмислення впливу інформаційно-комунікаційних технологій на суспільну трансформацію

Питання еволюції історико-філософських підходів і концептуалізації впливу інформаційно-комунікаційних технологій на трансформацію суспільства передбачає дослідження поступового розвитку наукових і філософських уявлень про роль техніки та інформації в соціальних процесах. На ранніх етапах класична соціальна філософія, представлена працями О. Конта, К. Маркса та М. Вебера, розглядала технічний прогрес як чинник зміни економічних та соціальних структур і формування нових типів раціональності. Ці ідеї заклали основу для осмислення технологій як рушійної сили суспільного розвитку, однак вони не враховували швидкості та масштабів сучасної цифровізації. Наступним етапом стало формування філософії техніки, яку розвивали М. Гайдеггер [2], Л. Мамфорд та Ж. Еллюль. Вони акцентували на екзистенційних, культурних та смислотворчих аспектах техніки, підкреслюючи її вплив на мислення, світогляд і спосіб буття людини. Цей підхід дав змогу перейти від суто соціально-економічного аналізу до більш комплексного розгляду технологій як культурного та філософського феномену [13]. У XX столітті особливе значення набули концепції інформаційного суспільства, представлені Е. Тоффлером, Й. Масудою та М. Кастельсом [9; 10]. Вони вперше виділили інформацію як ключовий ресурс цивілізаційного розвитку та окреслили тенденції переходу від індустріальних структур до мережевих і цифрових моделей організації соціальних процесів. Ці ідеї стали основою для сучасної концептуалізації цифрової трансформації суспільства, дозволяючи розглядати ІКТ не лише як інструмент, а як структурний елемент нових соціальних систем. Сучасний етап розвитку філософського осмислення цифрових технологій представлений постмодерністськими і постструктуралістськими підходами Ж. Бодріяра [1]), та новітньою

цифровою філософією Ю. Харарі [19]. Вони дозволяють аналізувати цифрове середовище як нову парадигму формування соціальної взаємодії, світоглядних і ціннісних орієнтацій, підкреслюючи важливість віртуальних дискурсів, алгоритмічного впливу та інформаційної влади. Ці підходи формують концептуальні засади для сучасного розуміння цифрової трансформації суспільства як комплексного процесу, що включає технічні, соціальні, культурні та антропологічні виміри. Таким чином, еволюція історико-філософських підходів демонструє поступовий перехід від класичного технократного аналізу через культурно-смислові інтерпретації до сучасної інтегрованої концептуалізації цифрової трансформації суспільства, що об'єднує технічні, соціальні та світоглядні аспекти [14]. Ця еволюція дозволяє побачити закономірності та нові напрями розвитку суспільства під впливом інформаційно-комунікаційних технологій. Еволюція історико-філософських підходів до осмислення впливу інформаційно-комунікаційних технологій на суспільну трансформацію демонструє поступовий перехід від техніко-утилітарного бачення ІКТ як інструменту до комплексного розуміння їхньої ролі в зміні соціальних, культурних та ціннісних орієнтацій. Ранні підходи акцентували на ефективності та автоматизації процесів, тоді як сучасні дослідження підкреслюють їх вплив на світогляд людини, соціальні структури та глобальні цивілізаційні трансформації. Філософський аналіз показує, що ІКТ не лише змінюють способи комунікації та оброблення інформації, а й формують нові моделі поведінки, цінностей і культурних практик. Суспільство цифрової ери розвивається в напрямку мережевої взаємодії, де знання, творчість і соціальні зв'язки інтегруються в динамічні системи, здатні прискорювати інноваційні процеси та формувати нові типи соціальної ідентичності. Отже, історико-філософське осмислення ІКТ підкреслює їх комплексний цивілізаційний вплив, що включає технологічні, соціальні, культурні та ціннісні аспекти, і відкриває перспективи для подальших досліджень у сфері «досягнення суспільства блага» [2].

2. Світоглядні, ціннісні та поведінкові зміни людини під впливом цифровізації

Сучасна цифровізація, зокрема розвиток інформаційно-комунікаційних технологій та соціальних цифрових платформ, суттєво впливає на світогляд, цінності та поведінку людини. Дослідження показують, що під впливом цифрових технологій відбувається формування нових соціальних та культурних практик, трансформація особистісної ідентичності й переосмислення ціннісних орієнтирів. Четверта промислова революція формує «цифрове суспільство» та «цифрову людину», змінюючи традиційні уявлення про мораль, соціальні норми та роль особистості в суспільстві. Цифровізація та цифрова освіта суттєво впливають на самосприйняття людини, її ставлення до знань, інформації та компетентностей, перехід від традиційних форм комунікації до цифрових змінює соціальні взаємодії, комунікаційні практики та спосіб самоідентифікації, спричиняючи перехід частини людської ідентичності в цифровий простір.

Такі зміни відбуваються і на рівні фундаментальних цінностей. Цифровізація впливає на свободу, приватність, рівність, гідність, доступ до освіти та соціальну справедливість, підкреслюючи необхідність правових і соціальних механізмів захисту цих цінностей.

Цифрові технології в освіті змінюють морально-етичні та соціально-культурні цінності, впливаючи на молодь і педагогів, формуючи нові форми спілкування та соціалізації. Філософський підхід демонструє, що цифрова трансформація змінює поняття «людина», знання, соціальні структури та культурні норми, створюючи нові виклики для самоусвідомлення та суспільної організації. Загалом, цифровізація формує нові цінності, змінює соціальну поведінку та світогляд людини, стимулюючи перехід частини соціальної ідентичності в цифровий простір, впливаючи на спосіб взаємодії в суспільстві, комунікаційні практики та моральні орієнтири. Ці зміни потребують переосмислення традиційних

підходів до освіти, культури, соціальної взаємодії та прав людини, а також розроблення нових механізмів захисту цінностей у цифровому суспільстві. Вплив цифровізації на людину є багатовимірним й охоплює світоглядні, ціннісні та поведінкові аспекти. Світогляд людини зазнає трансформації через зміну уявлень про реальність, соціальні структури та власну ідентичність, що формуються частково в цифровому середовищі. Ціннісні орієнтири змінюються під впливом нових технологій, що визначають пріоритети суспільства: свобода, доступ до інформації, гнучкість і цифрова компетентність стають ключовими, тоді як традиційні моральні та культурні норми переосмислюються. Поведінкові зміни проявляються у формі нових соціальних практик, способах комунікації та взаємодії, збільшенні ролі віртуальних спільнот та цифрових платформ у щоденному житті. Отже, цифровізація не лише трансформує зовнішнє середовище людини, але й впливає на її внутрішній світ, формуючи новий тип соціальної ідентичності, поведінки та цінностей. Ці зміни потребують уваги у сфері освіти, культури, соціальної політики та правозахисних механізмів, щоб забезпечити гармонійний розвиток особистості в цифрову епоху [8].

3. Теоретичні суперечності та невирішені аспекти філософського аналізу цифрової трансформації суспільства

Цифрова трансформація суспільства охоплює всі сфери життя, включаючи економіку, освіту, культуру, політику та соціальні відносини, що ставить перед філософським аналізом низку складних теоретичних суперечностей та нерозв'язаних проблем. *Однією з ключових суперечностей є дилема між технологічним детермінізмом та соціальною конструкцією технологій:* одні підходи вважають цифрові технології автономною силою змін, інші підкреслюють, що характер і темпи трансформації визначаються соціальними, економічними та культурними факторами, і досі немає консенсусу щодо співвідношення цих впливів [10]. *Другою важливою проблемою є ціннісна нейтральність технологій і етична відповідальність: питання полягає в тому*, чи є цифрові платформи, алгоритми та штучний інтелект нейтральними інструментами або вони несуть певні ціннісні та ідеологічні установки, і як інтегрувати етичні стандарти в технологічні інновації. Також виникає суперечність між індивідуалізацією та колективізацією, адже цифровізація одночасно сприяє персоналізації досвіду користувачів і посиленню масових процесів через алгоритмічне управління суспільством. Прискорення інформаційних потоків і темпів прийняття рішень, з одного боку, підвищує ефективність, а з іншого – може призводити до поверхневого сприйняття, зниження критичного мислення та ослаблення соціальної взаємодії. *Ще однією проблемою є взаємодія глобалізації та локальних культурних цінностей*, адже цифрові платформи формують універсальні стандарти поведінки та комунікації, що може призводити до втрати культурної самобутності окремих спільнот. Серед невирішених аспектів філософського аналізу цифрової трансформації суспільства слід виділити питання визначення самої природи цифрового суспільства: чи є воно новим типом цивілізації, чи лише еволюційним етапом модерну, і як змінюється сама природа людини під впливом цифрових технологій. Відсутні єдині філософські критерії оцінювання морально-етичних меж застосування штучного інтелекту та алгоритмів, а також комплексного розуміння впливу цифровізації на світоглядні та ціннісні орієнтації людини. Недостатньо вивчені проблеми соціальної справедливості та цифрового розриву, які пов'язані з нерівністю в доступі до цифрових ресурсів і знань, і динаміки влади та контролю, що змінюються під впливом цифрових технологій. Розв'язання цих проблем потребує інтеграції філософії, соціології, етики, технологічних наук і культурології, формування нового міждисциплінарного підходу до розуміння цифрової ери, який би дозволяв одночасно враховувати технічний

прогрес, соціальні наслідки, культурні цінності та етичні стандарти, забезпечуючи гармонійний розвиток суспільства в цифровому середовищі [11].

Теоретичний аналіз цифрової трансформації суспільства виявляє низку суперечностей і невирішених аспектів, що потребують комплексного осмислення. *Однією з ключових суперечностей є конфлікт між людською суб'єктивністю та алгоритмічним управлінням*. Цифрові технології, особливо штучний інтелект, здатні автоматизувати процеси прийняття рішень, що раніше ґрунтувалися на досвіді, моральних цінностях та інтуїції людини, що породжує питання про збереження автономії та відповідальності індивіда. Розв'язання цієї суперечності можливе через розвиток гуманістичної цифрової філософії, яка інтегрує етичні принципи людини в алгоритми та забезпечує баланс між ефективністю машин і правом людини на автономний вибір. *Другою важливою суперечністю* є протиріччя між глобалізацією та локальними культурними контекстами. Цифрові платформи стандартизують практики, норми та інформаційні потоки, що потенційно зменшує культурне різноманіття. Подолання цього протиріччя передбачає створення адаптивних платформ, які враховують локальні культурні особливості, а також упровадження ціннісної цифрової освіти, яка формує критичне мислення щодо глобальних цифрових тенденцій. *Третім аспектом* є конфлікт між інформаційною відкритістю та безпекою даних. Суспільство прагне вільного обміну інформацією, однак цифрові технології створюють ризики витоку даних, маніпуляцій та кіберзагроз. Відповідь на цей виклик потребує інтеграції етичних та правових норм цифрової безпеки, а також розвитку технологій доступного шифрування та прозорих алгоритмів. *Четвертою суперечністю* є прискорення технологічних змін і недостатня адаптація соціальних структур. Швидка цифровізація випереджає розвиток законодавства, освіти та соціальних інститутів, що створює ризики соціальної нестабільності. Подолання цього протиріччя включає формування гнучких соціальних і правових моделей, які передбачають прогнозування технологічного розвитку та моделювання сценаріїв цифрового впливу. *П'ятим аспектом* є протиріччя між об'єктивністю даних та ціннісною інтерпретацією. Цифрові дані подаються як об'єктивні, проте їх аналіз і використання завжди несуть суб'єктивний характер, що породжує дискусії щодо достовірності та можливих маніпуляцій. Подолання цієї суперечності потребує розвитку критичної цифрової компетентності та філософії даних, яка поєднує аналітичні, етичні та соціологічні підходи [13].

Серед невирішених аспектів цифрової трансформації суспільства виокремлюються питання меж цифрової автономії людини, визначення ціннісних орієнтирів цифрового суспільства, соціальної нерівності та цифрового розриву, довгострокових культурних змін і трансформації традиційних форм комунікації, освіти та творчості, а також філософія взаємодії людини та машини, зокрема ступінь, до якого автоматизація і штучний інтелект стають співтворцями соціальних процесів. Для вирішення зазначених суперечностей та проблем пропонується міждисциплінарний підхід, який поєднує філософію, соціологію, кібернетику, етику та економіку, розвиток філософії цифрового гуманізму, прогнозування та сценарне моделювання цифрових трансформацій, впровадження етичних стандартів і регуляцій, а також розвиток цифрової освіти і критичної компетентності, що дозволяє громадянам усвідомлено оцінювати інформаційні потоки, технологічні інновації та їх вплив на суспільство. Такий підхід забезпечує комплексне розв'язання теоретичних суперечностей і створює умови для усвідомленої, безпечної та етичної цифрової трансформації суспільства [12].

Еволюція історико-філософських підходів до аналізу впливу інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) демонструє поступовий перехід від традиційних раціоналістичних уявлень про техніку як інструментальну силу до сучасного системного, культурно-антропологічного та цивілізаційного розуміння цифрової реальності. ІКТ постають

не лише як результат науково-технічного прогресу, а як фундаментальний фактор зміни соціальної структури, економічних моделей, політичної взаємодії та ціннісних орієнтацій людини. Історичні етапи розвитку філософського осмислення ІКТ – від кібернетики та теорії інформації до постнекласичних концепцій цифрової культури, мережевого суспільства (М. Кастельс), онтології інформації (Л. Флоріді) та штучного інтелекту – показали, що технології змінюють не лише зовнішні умови життя, а й сам спосіб людського буття. Натепер цифрова трансформація стала ключовим чинником формування нової соціальної реальності, в якій змінюються межі приватності, комунікації, праці, освіти, політики та культурних практик.

ІКТ прискорюють глобалізаційні процеси, створюють нові форми соціальності (віртуальні спільноти, цифрові екосистеми), трансформують форми влади та управління, сприяють появі нових форм економіки – мережевої, цифрової, smart-економіки. Разом із тим вони породжують і нові ризики: інформаційну нерівність, загрози кібербезпеці, виклики для автономії особистості, маніпулятивність інтернет-комунікацій. Філософський аналіз демонструє: цифрова трансформація – не просто технічна еволюція, а глибокий цивілізаційний процес, в якому переосмислюються цінності, норми і соціальні структури. Від того, як суспільство осмислить й інтегрує потенціал ІКТ, залежить модель майбутнього: чи стане воно простором посилення людських можливостей, розвитку демократії й інновацій, чи, навпаки, джерелом нових форм нерівності й контролю.

Отже, еволюція історико-філософських передумов дозволяє зрозуміти, що цифрова трансформація – це багатовимірний процес, який вимагає комплексного, етичного й критичного підходу. Саме філософія допомагає визначити смисли, цінності та межі технологічного розвитку, забезпечуючи гармонійне співіснування людини, технологій та суспільства в новій інформаційній цивілізації.

Висновки. Упродовж історії людство по-різному оцінювало технологічні новації: від релігійно-метафізичних уявлень про всесвіт і роль людини в ньому, через просвітницькі концепції раціонального знання та індустріального прогресу, до сучасних підходів, що акцентують увагу на інформаційному середовищі, цифровій взаємодії та глобалізації. Перші етапи філософського осмислення технологій характеризувалися переважно механістичним та утилітарним підходом: технологія сприймалася як інструмент для забезпечення матеріального прогресу та розширення людських можливостей. Мислителі епохи Просвітництва, зокрема Кант і Руссо, звертали увагу на роль знання та науки у формуванні суспільства, але технології ще не набували самостійного філософського статусу.

З появою промислової революції і масового впровадження технічних інновацій зростає інтерес до соціальних наслідків технологічного розвитку: К. Маркс і Ф. Енгельс аналізували технологічні зміни в контексті виробничих відносин, а Г. Спенсер та інші соціальні філософи наголошували на еволюційній динаміці суспільства під впливом нових технічних засобів. Справжній прорив у філософському осмисленні впливу технологій на суспільство відбувся з поширенням інформаційних технологій у другій половині XX століття. Від класичних індустріальних концепцій людство поступово переходить до інформаційного суспільства, де основним ресурсом стає знання та доступ до інформації.

Поява кібернетики, теорії систем, концепцій штучного інтелекту та глобальних мереж породила нові філософські запитання щодо природи комунікації, свідомості, колективного інтелекту та зміни соціальних структур. Теоретики цифрової епохи, як-от М. Кастельс, Н. Луман і Л. Стросс, розглядали суспільство як мережеву систему взаємодій, де інформаційні потоки визначають політичні, економічні та культурні процеси. Важливим аспектом сучасних досліджень є інтеграція ціннісних та етичних підходів у контекст

цифровізації. Цифрова трансформація впливає не лише на організаційні та економічні структури, а й на світоглядні та поведінкові моделі людини. Питання приватності, автономії, цифрової ідентичності та взаємодії з алгоритмами стають предметом філософського аналізу, що демонструє необхідність поєднання технічних, соціальних та гуманітарних підходів у вивченні ІКТ.

Таким чином, еволюція історико-філософських підходів показує поступовий перехід від утилітарного та механістичного розуміння технологій до комплексного осмислення їх впливу на суспільство, культуру та людину. Сучасна філософія інформаційного суспільства намагається поєднати аналіз технологічних процесів із критичним осмисленням цінностей, етики та соціальної відповідальності, що є надзвичайно актуальним у контексті глобальної цифрової трансформації.

Список використаної літератури

1. Бодріяр Ж. Симулякри і симуляція / пер. з франц. В. Ховхун. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. 230 с.
2. Гайдеггер М. Питання про техніку. *Гайдеггер М. Буття і час*. Київ : Основи, 2003. С. 239–273.
3. Гелбрейт Дж.К. Суспільство блага. Пора гуманності / пер. з англ. за ред. Ю. Харкового. Київ : ВД Скарби, 2003. 58 с.
4. Кай-Фу Лі. Наддержави штучного інтелекту. Китай, Кремнієва долина і новий світовий лад / пер. з англ. Вячеслав Пунько. Київ : Форс Україна, 2020. 303 с.
5. Крупа А., Мар'єнко В. Вплив інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) на цифрову трансформацію суспільства: соціально-філософський аналіз. *Educational discourse : collection of scientific papers* / Chief Editor O. P. Kyvliuk,D. B. Svyrydenko. Kyiv : LLC "Scientific Information Agency "Science-technologies-information", 2025. Volume 52(1-2). 118 p. P. 53–60. URL: https://www.journal-discourse.com/files/pdf/OD-52_1-2-2025.pdf
6. Крупа А.Г. Штучний інтелект (ШІ) як чинник формування постантропного суспільства: соціально-філософські виміри. *Актуальні проблеми філософії та соціології.* 2025. № 55. С.112–118. URL: http://apfs.nuoua.od.ua/archive/55_2025/18.pdf
7. Флорида Р. Homo creatives. Як новий клас завойовує світ / пер. з англ. Максим Яковлєв. Київ : Наш формат, 2018. 432 с.
8. Latour, B. (2005). Reassembling the social: An introduction to actor-network-theory. Oxford University Press. 320 s.
9. Castells, M. (1997). The power of identity. Blackwell Publishers. 461s.
10. Castells, M. (1998). End of millennium. Blackwell Publishers. 418 s.
11. Harari, Y. N. (2014). Sapiens: A brief history of humankind. Jonathan Cape. 464 s.
12. Floridi, L. (2011). The philosophy of information. Oxford University Press. 495 s.
13. Macrae, N. (1992). John von Neumann: The scientific genius who pioneered the modern computer, game theory, nuclear deterrence and much more. Wiley. 380 s.
14. Negroponte, N. (1995). Being digital. Knopf. 256 s.
15. Tapscott, D. (1995). The digital economy: Promise and peril in the age of networked intelligence. McGraw-Hill. 448 s.
16. Tapscott, D. (2014). The digital economy anniversary edition: Rethinking promise and peril in the age of networked intelligence. McGraw-Hill. 432 s.
17. Tim Berners-Lee (1989). Information Management: A Proposal. Information Management : A Proposal. USA. P. 15.
18. Shoshana Z. (2019). The Age of Surveillance Capitalism. USA: PublicAffairs. 704 s.
19. Yuval N. H. (2014). Sapiens: A Brief History of Humankind. United Kingdom, Jonathan Cape, 2014. 464 s.

EVOLUTION OF HISTORICAL-PHILOSOPHICAL PREREQUISITES OF THE INFLUENCE OF INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES ON THE TRANSFORMATION OF SOCIETY

Andriy Krupa
Zaporizhzhia National University,
Department of Philosophy, Public Administration and Social Work,
Zhukovsky St., 66, 69600, Zaporizhzhia, Ukraine
https://orcid.org/0000-0003-2746-6786

The article examines the evolution of historical and philosophical approaches to understanding the impact of information and communication technologies (ICT) on the transformation of society. The purpose of the article is to provide a theoretical and methodological justification for the transformation processes caused by the spread of information and communication technologies, as well as to determine their ideological, social and cultural impact on the development of modern society. The research methodology is based on an interdisciplinary approach that combines philosophical, sociological, cultural and information-analytical methods for a comprehensive understanding of the impact of information and communication technologies on the transformation of society. The work uses methods of system analysis, structural-functional, institutional analysis, which allow us to consider digital transformation as a multi-level process of interaction between technological innovations, social institutions and cultural practices. There is a lack of holistic research that would combine philosophical, sociological and technological analysis and would allow us to build universal, but at the same time adaptive models of the impact of ICT on social changes. The development of theoretical concepts that explore the interaction of man, society and digital technologies is analyzed, starting from classical philosophical approaches to modern research in the field of digitalization and the information society. The article highlights the contradictions, problems and unresolved aspects in the philosophical analysis of the digital transformation of society, and also outlines the prospects for further research in this area.

The historical and philosophical analysis of the impact of ICT on society confirms that digital transformation is not only a technical or economic phenomenon, but also a deep civilizational process that requires a systemic and interdisciplinary approach. The analysis of historical and philosophical approaches to studying the impact of information and communication technologies (ICT) on the transformation of society indicates that the development of digital technologies has always been closely related to the philosophical understanding of social and technological progress.

Key words: information and communication technologies, digital transformation, information society, post-industrialism, economic centrism, digital society, network communities, digitalization of society, informatization, digital information space, digital person, values, artificial intelligence.

Дата першого надходження рукопису до видання: 18.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 22.12.2025
Дата публікації: 30.12.2025

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 63, с. 156–165
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 63, p. 156–165

УДК 2-17:52]:28.32
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.63.17

ГІПОТЕТИЧНА АРХІТЕКТУРА ВСЕСВІТУ ЗА КОНЦЕПЦІЄЮ ЗОЛОТОГО ПЕРЕТИНУ ТА МОНОТЕЇСТИЧНИХ ВІРОВЧЕНЬ

Олександр Магаліс
КЗВО КОР «Академія мистецтв імені Павла Чубинського»,
ПЦК «Народна хореографія»
вул. Івана Мазепи, 15, 01601, м. Київ, Україна
https://orcid.org/0009-0003-4687-175X

У статті розглядається гіпотетична архітектура всесвіту за концепцією золотого перетину, а також авраамічних віровчень (іудаїзм, мусульманство, християнство). Здійснюється спроба проаналізувати погляди філософів античності та сучасних науковців щодо структури Всесвіту.

У дослідженні пропонується погляд на людство як на складник гіпотетично заселеного розумними істотами Всесвіту, де планета Земля та пізнаний людством сегмент космосу розглядається як фрагмент більш масивної структури – мультивсесвіту, а людство є складником «вселенської родини». Такий напрям дослідження людства в поєднанні з релігійними концепціями авраамічних віровчень дає змогу провести певні аналогії, які, з одного боку, стосуються специфіки буття людського виду як складника «вселенської родини та наслідків зробленого людиною вибору, а з іншого – можливих причин виникнення ментальних та фізичних особливостей у певної частини населення планети.

Водночас у межах статті проводиться аналогія між діяльністю людства на планеті Земля та першими роками життя дитини. Проведений аналіз дає підстави висувати гіпотетичні припущення стосовно відносно молодого віку людської цивілізації.

У статті акцентовано увагу на дослідженнях українських учених, як-от Л. Каденюк, Й. Шкловський, Ю. Канигін, В. Кушерець. Так, зокрема, Л. Каденюк дотримувався думки, що в межах сонячної системи, окрім планети Земля, немає підтверджень існування розумного життя. Зі свого боку, Й. Шкловський наголошував на тому, що людству потрібно усвідомити свою гіпотетичну самотність у Всесвіті. Водночас учений допускав існування позаземного життя. Перспективи його виявлення є більш реалістичними з огляду на теорію мультивсесвіту, яка виникла ще в епоху античності.

У результаті проведеного в науковому дослідженні аналізу встановлено, що пошуки позаземного розумного життя за межами планети Земля можуть суттєво розширитися та набути значно кращих перспектив за умови внесення науковцями та дослідниками космічного простору в межі наукового дискурсу концепції золотого перетину, а також релігійного контексту, зокрема концептуальних положень авраамічних віровчень.

Ключові слова: космос, мультивсесвіт, золотий перетин, астрофізика, астрономія, авраамічні віровчення, позаземне життя.

Постановка проблеми. Як засвідчує досвід сучасних наукових досліджень, відкриття у сферах астрономії, фізики, астрофізики набули популярності серед не лише наукового істеблішменту, а й людей, сфера діяльності яких не стосується вищевказаних наукових напрямів. Це стало можливим завдяки просвітницькій діяльності різних учених-популяризаторів, серед яких К. Саган, Р. Докінз, Р. Хамфріз, Р. Фейнман, С. Гокінг.

Наукові праці вищенаведених учених також пов’язують із пошуками позаземного життя, що стало можливим і завдяки активному розвитку технологій. Указаний чинник посилив науковий інтерес до вивчення космосу та суттєво пожвавив наукові дослідження у сфері астробіології.

© Магаліс О., 2025

Аналіз джерел, останніх досліджень і публікацій свідчить про високий рівень зацікавленості в наукових колах темою пошуку позаземного життя. На це вказують дослідження як українських учених, серед яких Л. Каденюк [14], Ю. Канигін та В. Кушерець [15; 16]; так і зарубіжних, як-от С. Гокінг [4–7], Б. Феєрбахер та Х. Стоевер [9], Р. Хамфріз [27]. Наукові праці вищезгаданих науковців можуть слугувати теоретичною основою для подальших досліджень у сфері пошуку розумного життя за межами планети Земля. Отже, їх подальше опрацювання та переосмислення має наукові перспективи.

Мета статті полягає в популяризації проблематики астрофізики та астробіології серед широкого кола науковців і поціновувачів сучасних відкриттів у галузі досліджень космічного простору, а також у формуванні зацікавленості та пожвавлення наукового дискурсу в площині пошуків позаземного розумного життя за допомогою залучення концепцій монотеїстичних віровчень. У науковій роботі також робиться спроба поглянути на модель побудови Всесвіту крізь призму концепції золотого перетину. У межах дослідження золотий перетин актуалізується не стільки як математична константа, скільки як універсальний принцип гармонії, що виявляється в пропорційному співвідношенні частин, за яким менше належить до більшого так, як більше – до цілого.

Методологію дослідження становлять основні методи сучасного наукового дискурсу, як-от аналітичний метод, компаративний аналіз, метод систематизації, порівняння та синтезу.

Виклад основного матеріалу. Як відомо, людство не може прийняти ідею про те, що воно у Всесвіті самотнє. З огляду на це, видається, що пошуки вченими позаземних форм життя тотожні намаганням людей, що виховувалися в дитячих будинках чи будинках для дітей-сиріт, знайти своїх батьків. Зусилля науковців у площині пошуку слідів життя за межами нашої планети можна розглядати також як аналогію з відторгненням сиротами думки про те, що в них немає роду. У цьому контексті неабиякої значущості набуває наука астробіологія, завданням якої є пошук відповіді на запитання, чи поширене життя у Всесвіті, окрім планети Земля, а також які форми воно може мати. Зокрема, у книзі «Дослідження та використання космосу» Б. Феєрбахер та Х. Стоевер зазначають, що сучасні дані дослідження об'єктів сонячної системи допускають на деяких з них: «… можливість існування хоча б примітивних форм життя. Це Марс, зокрема його надра, підземні океани на супутниках Юпітера (можливо, на Ганімеді або Каллісто) та на місяці Сатурна Титані» [9, с. 534].

Свого часу український *(Глухів, Україна)* астрофізик єврейського походження Й. Шкловський закликав людство виважено підійти до можливості його потенційної самотності у Всесвіті [19, с. 23]. Утім, учений не відкидав можливості існування позаземного життя, свідченням чого є проведення науковцем та його колегами ще в 1960-х роках низки «…пошуків за допомогою всенаправлених антен, сподіваючись уловити потужні радіосигнали в космосі. Суть цієї програми і сьогодні залишається незмінною: необхідність регулярно відстежувати небо в різних радіодіапазонах і напрямках, щоб за допомогою комп'ютерних програм відокремити серед космічних радіошумів явно штучний сигнал інших цивілізацій» [17]. Отже, Й. Шкловський не покидав надії знайти «сліди» діяльності позаземних цивілізацій та розумного життя у Всесвіті.

Подібно до Й. Шкловського, свого часу інший український учений, авіаконструктор І. Сікорський[1] допускав імовірність існування розумного життя поза межами планети Земля. Зокрема, у своїй книзі «Еволюція душі» вчений зазначив таке: «Сучасна наука розгорнула перед нами величну картину впорядкованого Всесвіту. Його розміри, складність, краса, доцільність, математично тонка дія законів його функціонування не залишають сумнівів у тому, що створений він був не марно. Він повинен мати високе призначення й мету, які відповідають його величі й нескінченній славі Архітектора. Немислимо собі уявити, що Всесвіт – це мертвий механізм, у якому немає життя, крім одного або декількох скупчень недосконалих смертних істот невисокого інтелекту, які загнані на якісь незначні планети й у нинішньому своєму вигляді назавжди позбавлені можливості спілкуватися одна з одною або вирватися у вільний простір і велич універсуму. Безперечно, повинне бути життя вищого порядку, якому дано пересуватися від зорі до зорі, від однієї галактики до іншої, брати участь у дії, милуватися невимовною красою і через Вище Водійство розумово й духовно вступати в єднання із цілим завдяки гравітації, світлу й, можливо, іншим чинникам, які нам невідомі» [цитується за С. Тимченко, 23, с. 27].

Вагомим чинником, який стимулює подальші дослідження космічного простору щодо наявності в ньому позаземного життя, є той факт, що у Всесвіті «… може налічуватися понад 50 млн галактик, у кожній з яких перебуває по декілька трильйонів зір. Оскільки Всесвіт існує понад 13,65 млрд років, то щогодини в ньому мало б сформуватися приблизно 1 млн планетних систем» [1, с. 216]. Ще у 1929 році астрономом Е. Габблом доведено таке: «… що далі від нас галактика, то швидше вона «тікає»! Звідси випливало, що Всесвіт не може бути статичним, незмінним за розмірами, як вважали раніше. Насправді він розширюється: відстань між галактиками невпинно зростає» [7, с. 58]. Учений виявив також те, що величина червоного зміщення галактик, яка свідчить про їх віддалення від Землі, не випадкова, «…а прямо пропорційна відстані від них до нас» [7, с. 58].

У контексті вищенаведеного не зайвим буде процитувати С. Гокінга та Л. Млодінова, які доходять такого висновку: «Навіть якби Всесвіт відносно повільно розширювався, гравітація врешті-решт поклала б край цьому розширенню й спричинила б стиснення. Однак, якщо швидкість розширення Всесвіту сягає понад певну критичну позначку, гравітація ніколи не зможе його зупинити й Усесвіт розширюватиметься вічно» [7, с. 58]. Розвиваючи тему розширення Всесвіту, вчені дійшли такого, досить вагомого узагальнення: «… тепер нам відомо, що він *(Всесвіт – О. М.)* і надалі розширюватиметься найближчим часом із чимраз більшою швидкістю, а час триватиме вічно, принаймні для тих, кому вистачить розважливості, щоб не потрапити в чорну діру» [7, с. 68]. Ще одне припущення С. Гокінга «…полягає в тому, що Всесвіт не має країв, або меж в уявному часі» [4, с. 247].

У контексті теми наукової праці розглянемо також гіпотезу існування паралельних світів, які є частиною мультивсесвіту[2]. Так, О. Ільїна зосередила увагу на тому, що «зародилася ідея множинних світів у науковому світогляді, як і багато інших ідей, за часів

[1] «Найдавнішим предком Ігоря Сікорського, про якого збереглися відомості, був Григорій Сікора. Народився він на початку XVIII століття і мав козацьке коріння. Син Григорія Сікори, Олексій, ставши священником, дещо змінив прізвище на «благородний манір» – Сікорський. Онук Григорія, Іван, народився 1772 року. Син Івана, Олексій Іванович Сікорський, дід Ігоря Івановича Сікорського був простим православним священником у селі Любча Київської губернії. У родині священника було чотирнадцятеро дітей. Восьмим був Іван – батько майбутнього авіаконструктора… Отже, Ігор Сікорський належав до старовинної, знаної та розгалуженої династії православних священників Правобережної України у складі Російської імперії» [18, с. 6–7].

[2] Загальновідомо, що термін мультивсесвіт належить американському вченому Вільяму Джеймсу, який увів його в обіг у 1895 році.

Античності» [11, с. 112]. Зі свого боку, А. Відьмаченко, до наукових інтересів якого належить також дослідження космосу, зазначив, що ще «…Дж. Бруно (1548–1600) вважав, що нас оточує нескінченний Всесвіт та існує незліченна кількість світів, схожих з нашим» [1, с. 216]. Також С. Гокінг допускав можливість існування мультивсесвіту, що підтверджується низкою його наукових праць [5–7]. Принагідно слід згадати й українського філософа Г. Сковороду, який визнавав, що Всесвіт може мати багато варіантів світів. Зокрема, «визнаючи множинність світів, Сковорода … виокремлював три: макрокосм – загальний, безмежний світ, де існує все породжене; мікрокосм, або світок, світочок-людина; символічний, або Біблія. Символічний світ Біблії спрямовує нашу думку на розуміння вічної натури, яка захована в тлінній» [20, с. 248–249].

Подібно до астрофізиків Й. Шкловського, С. Гокінга, філософів Д. Бруно, Г. Сковороди, архітектурою Всесвіту свого часу цікавився також Піфагор. Учений та його послідовники в VI столітті започаткували новий для свого часу погляд на Всесвіт, що, завдячуючи своїй упорядкованості, отримав назву «Космос». Піфагор та його послідовники стверджували, що всі речі є числами. Так, М. Зайцев зазначає, що «… думка Піфагора щодо того, що в основі світу загалом і предметів зокрема лежить число або відносини чисел, була евристичною, свідченням чого став подальший розвиток математичного знання» [10, с. 95]. Вивчення математичних співвідношень, що характеризують рух планет, привело Піфагора до віри в те, що кількісні закони природи можна виявити в усіх областях, які досліджує наука. Вищенаведене твердження перегукується з переконаннями Т. Каблової, яка вказала на те, що космологія піфагорійців «...заснована на чіткому переконанні, що Всесвіт влаштовано впорядковано і симетрично. Основною концепцією його вчення є встановлення математичної науки як першоджерела для всього природного та надприродного, елементи числа стали елементами всіх речей» [13, с. 27]. Наведені вище цитати підтверджують обґрунтованість проведення паралелей між гіпотетичною архітектурою Всесвіту та математичним виміром. Утім, для підсилення цієї тези, а також для обґрунтування доцільності проведення таких паралелей, зокрема з урахуванням явища золотого перетину, доречно навести таку цитату: «Ідея гармонії Світобудови і Золотого перетину, що йде від учення Піфагора про числову гармонію світу, є чи не найдавнішою науковою парадигмою» [8, с. 42].

У контексті теми дослідження слід зазначити, що багатовікові наукові спостереження математиків, філософів, мистецтвознавців говорять про те, що людство здавна намагається збагнути закони ідеалу, гармонійної збалансованості форм у навколишній природі, а також за межами нашої планети. Ураховуючи те, що принцип золотого перетину лежить в основі гармонії буття, доцільно спробувати змоделювати гіпотетичну архітектуру Всесвіту, взявши цей принцип за її основу. Для цього уявімо, що відома людству частина космосу є частиною мультивсесвіту – одного цілого – у площині не тільки виміру матерії чи просторового полотна, а й соціального виміру. Зробимо екстраполяцію цієї думки в контекст принципу золотого перетину та, враховуючи його закономірність, за якою менше належить до більшого так, як більше – до цілого, виведемо таку гіпотезу: ціле (мультивсесвіт) приречене відтворювати соціальні події та явища, що відбуваються на нашій планеті, але на своєму – вищому рівні. З метою ілюстрації спробуємо навести приклад, властивий обом рівням буття – як цілому, так і його частинам. Задля цього в бутті однієї окремої людини знайдемо напрям пізнання, який можна було б спроєктувати на діяльність людства загалом. Зіставимо поліваріантність людських обличь із Всесвітом, який доцільно розглядати не як єдину одноманітну структуру, а як множинність світів – мультивсесвіт; водночас окрема людина в цій аналогії постає співмірною планеті Земля. Беручи до уваги вищенаведене, спробуємо дати відповідь на питання, що непокоїть людство: якими є можливі

причини появи серед людей осіб із ментальними та фізичними відмінностями. Актуальність цієї проблематики недаремно викликає занепокоєння, адже: «… протягом останніх 10–15 років проблема порушень розвитку дітей перестала бути сферою специфічних професійних інтересів окремих фахівців. Сьогодні з цією проблемою щороку стикається дедалі більше родин» [25, с. 15]. Взявши за основу гіпотезу архітектури Всесвіту за концепцією золотого перетину та гіпотезу про існування мультивсесвіту, можна зробити такий висновок: людство як родина є відображенням великої родини мультивсесвіту, в структурі якої також можуть існувати види з особливими ментальними чи фізичними характеристиками. З погляду авраамічних релігійних концепцій таким видом унаслідок гріхопадіння є людство. У межах планети Земля це явище може актуалізуватися в бутті окремих представників, що формують людський вид, однак не завжди безпосередньо залежить від умов чи способу їхнього життя.

У контексті вищенаведеного слід зазначити, що дослідження родини, або сім'ї з різних ракурсів та за допомогою різних підходів притаманні багатьом науковцям. Так, зокрема, Т. Жаровцева зазначила таке: «Двома основними парадигмальними підходами до вивчення сім'ї, що відрізняються специфічним баченням предмета і науковою термінологією, є інституційний – розгляд сім'ї як соціального інституту – і мікрогруповий – розгляд сім'ї як малої, соціально-психологічної групи. Із цими підходами співвідносяться макро- й мікросоціологічні рівні дослідження сім'ї» [цитується за Т. Жаровцевою, 24, с. 7]. Для більш ґрунтовного сприйняття цієї ідеї в академічних колах наведемо ще одну цитату, яка, зокрема, стосується етнічних особливостей української нації: «Для українця характерне прагнення до самопізнання, заглибленість у себе, прагнення до усамітнення, уявлення окремої людини мікрокосмом…» [12, с. 419]. Отже, використання аналогій між людиною як частиною Всесвіту, з одного боку, та людством як уособленням усього Всесвіту – з іншого, є явищем, притаманним людській природі.

Керуючись цією гіпотезою, спробуємо порівняти діяльність людства на орбіті планети Земля з поведінкою малої дитини в межах своєї колиски. Зазначимо, що згідно з концепцією авраамічних віровчень людство є відносно молодим видом, вік якого становить приблизно шість тисяч років. Цей умовно «юний» термін існування людського виду, своєю чергою, підтверджується його постійним прагненням до розширення меж пізнаного світу, що зумовило спільну діяльність учених та інженерів у площині створення й удосконалення телескопів. Загальновідомо, що перший телескоп сконструював Галілео Галілей ще в 1609 році. Упродовж більш ніж чотирьох століть розвиток технологій посприяв можливості частково задовольнити цікавість людства в цьому напрямі. Утім, запит на телескопи, які б допомогли осягнути весь можливий простір, лише зростає. Отже, одразу після народження дитина починає пізнавати навколишній світ. Близько 90% інформації, що надходить до мозку, припадає на зір. Дитина піднімається на ноги та за деякий час покидає свою дитячу колиску. За допомогою наведеної нижче цитати проведемо певну аналогію між процесом дорослішання дитини, з одного боку, та людства – з іншого: «Знання за останні століття росли як снігова грудка, спущена з гори. У XX столітті одержано 90% усіх знань людства. Орбітальний телескоп «Хаббл» відкрив 40 мільярдів нових зоряних світів, тобто «збільшив» всесвіт у 4 рази (до нього було відомо лише 10 мільярдів). Ми зараз проглядаємо всесвіт у радіусі 13,7 мільярда світлових років. Зазирнули всередину атомів, декодували гени, навіть підрахували, скільки клітин в організмі людини і скільки волосків у неї на тілі» [15, с. 220–221]. Зазначимо, що на користь відносно молодого віку нашого виду свідчить також той факт, що, «розплющивши очі» за допомогою телескопів, людство й досі забруднює свою «колиску» відходами та наслідками власної діяльності.

На користь відносно невеликого віку людства свідчить також намагання нашого виду самостійно, відкидаючи Творця, вирішувати свої повсякденні, а подеколи й глобальні питання. Так, психології відомо, що особливістю перших років життя дитини є бажання все робити самостійно, що відображається в її словах: «Я сам» або «Я сама». Ця особливість, що характерна ранньому дитинству, стала предметом дослідження Р. Павелкова та О. Цигипало. Зокрема, науковці зазначили, що «найважливішим новоутворенням раннього дитинства є формування установки «Я сам», коли з'являється усвідомлення своєї особистості, виникають перші уявлення про себе» [21, с. 144]. На цю особливість дитячої поведінки звертає увагу також І. Бех, указуючи на те, що «ключовою характеристикою другого року життя дитини є обмежений розвиток почуття індивідуальної незалежності й самостійності. Це психологічне утворення пов'язане з розвитком здібності робити все по-своєму. У дитини, так, починає зростати незалежність власних дій, що є проявом феномену «Я сам» [2, с. 2]. Дослідник наголошує на тому, що вже навіть у цьому віці дитина дійсно багато чого може зробити самостійно. Утім, це бажання не завжди супроводжується безпекою зі сторони дитини. У цих умовах, зі слів І. Беха, запобіжний «…вплив батьків варто здійснювати досить уміло, оскільки їхній контроль може викликати в дитини протест» [2, с. 2]. Отже, паралелі між відносинами дитини і батьків, з одного боку, та людства і Творця – з іншого, є більш ніж очевидними.

У контексті вищенаведених гіпотез спробуємо поглянути на доцільність пошуків позаземних форм життя крізь призму трьох монотеїстичних віровчень (іудаїзм, мусульманство, християнство). У цій площині на особливу увагу заслуговує твердження Б. Феєрбахера та Х. Стоевера про те, що «вихід за межі класичної науки відкриває абсолютно нові можливості для досліджень, які характеризуються сучасниками як "революція в астробіологічній науці"» [9, с. 474]. Утім, для повноцінного сприйняття священних текстів авраамічних віровчень представниками академічної спільноти доречно навести таку цитату: «Зміст Біблії символічний. Дійсність і знання, подані в ній, виражені не в «натурально сутнісній», а в знаково-смисловій (символічній) формі – звичайно у вигляді притч, пророчих видінь, алегорій, метафор. Це і збиває з пантелику багатьох аналітиків Священного Писання, які не розуміють того, що вони мають справу зі знаками, а не з денотатами (об'єкт позначення), тобто текстами, які в принципі не розкриваються при натуралістичному підході» [15, с. 24].

У контексті дослідження спробуємо навести аргумент на користь авторитетності священної книги мусульман. Отже, в Корані наголошується, що людина, яка відкинула волю Аллаха, буде схожою на мавпу. Це витікає зі слів, записаних у сурі 2, аяті 65: «Ви знали тих серед вас, хто порушував суботу. Тому Ми сказали їм: "Будьте мавпами мерзенними!"» [22, с. 18]. Схоже, що вищенаведений аят цілком узгоджується із загальноприйнятною в науковому світі теорією еволюції. Адже науково-філософська концепція «дарвінізму», заперечуючи існування Бога, пропонує теорію походження людини від мавп. Слід зазначити, що людство отримало Коран у VII ст. н. е., тоді як теорія еволюції виникла в XIX ст. н. е. Цей факт унеможливлює підставлення послідовниками мусульманства наукових постулатів «дарвінізму» в концепцію мусульманського віровчення.

Повертаючись до теми доцільності пошуку позаземних форм життя за межами планети Земля, спробуємо розглянути створення Всесвіту в контексті авраамічних релігійних систем. Задля цього проаналізуємо процес творіння так, як він викладений у Торі. Загальновідомою є історія створення Землі, що викладена в Біблії. Отже, в перший день творіння Бог створив час, простір, матерію та світло. На другий день була створена атмосфера навколо Землі. Третього дня Бог створив суходіл та море, а також органічну матерію.

Четвертого дня були створені сонце, місяць та зорі. П'ятого та шостого дня з'являються творіння, яким властиве визначення «жива душа» [3, с. 5–6]. Зазначимо, що саме ця форма життя є найбільш бажаною в колі дослідників космічного простору. Спробуємо з'ясувати, чи ці очікування науковців мають під собою основу в контексті священних книг мусульманства, іудаїзму та християнства. Отже, вищенаведені з Тори відомості засвідчують, що інші планети, їх подібні до місяця супутники, а також подібні до сонця світила були створені четвертого дня. У 27-му аяті сурі 30 зазначається, що Бог «...починає творіння, але потім повторює його» [22, с. 256]. Схожий принцип знаходимо в біблійній історії про створення перших людей, де Творець використовує наявний біологічний матеріал (ребро) та на його основі створює нове творіння [3, с. 6–7]. Так, створені четвертого дня небесні тіла повинні мати вигляд, який мала планета Земля саме в цей день творіння. Тобто складність матерії на інших планетах Всесвіту не перевищуватиме складності органічної матерії на Землі четвертого дня її творіння. Це внеможливлює виявлення на інших планетах відомого людству Всесвіту форм життя, яким властиве визначення «жива душа». Свого часу перший український космонавт Л. Каденюк, зворушений надзвичайно тонким прошарком атмосфери під час споглядання Землі з космосу, зазначив: «Майнула думка: "Невже життя на Землі існує лишень у такому прошарочку атмосфери? І не лише на Землі, а вже достеменно відомо, що в Сонячній системі та й далеко за її межами"» [14, с. 166]. Подібної думки дотримуються Б. Феєрбахер та Х. Стоевер, зазначаючи, що «унікальність нашої планети, як відомо, у тому, що це єдиний куточок Всесвіту, в якому напевне існує життя» [9, с. 534].

Утім, якщо враховувати гіпотезу існування мультивсесвіту, де відомий людству Всесвіт є лише одним із багатьох можливих всесвітів, можна допустити існування життя за його межами, тобто в інших гіпотетично можливих космічних системах. Варто зазначити, що Біблія містить прямі свідчення на користь існування розумних форм життя за межами відомого людству Всесвіту. Проілюструємо це такою цитатою: «Де ти був, коли Я заклав основи землі?... при загальному торжестві ранкових зірок, коли всі сини Божі викликували від радості?» [3, с. 571].

Вищевикладений матеріал дає підстави зробити такі висновки: враховуючи гіпотетично молодий вік людства, а також те, що Всесвіт постійно розширюється, і чим далі від Землі, тим з більшою швидкістю, можна висунути таку гіпотезу: відомий людству сегмент Всесвіту з усіма його придатними для життя планетами, окрім планети Земля, не містить у собі розумних форм життя, тобто є незаселеним. За задумом Архітектора космічний простір – сукупність галактик, зоряних і планетних систем – доцільно розглядати як потенційне поле для майбутньої колонізації людством. Цей процес, за певних обставин, що виходять за межі цього наукового дослідження, гіпотетично міг би тривати вічно. Враховуючи викладений у статті матеріал та наведені висновки, людству варто переосмислити своє місце та призначення як у структурі Всесвіту, так і в площині гіпотетично можливого мультивсесвіту.

Водночас дослідникам космічного простору щодо наявності у Всесвіті позаземних форм життя, слід розширити коло досліджень, вивівши їх за межі лише космічних експедицій штучно створених супутників та міжпланетних зондів. Для цього видається доцільним відійти від загальноприйнятних у науці способів дослідження космосу та спробувати залучити інші підходи, як-от емпіричні, філософські, релігійні, археологічні тощо… Варто приділити більше уваги гіпотезі, яка передбачає існування мультивсесвіту, де видимий нам Всесвіт є лише одним із його складників.

Водночас науковцям, представникам еліти та широким верствам населення кожної нації слід невідкладно розпочати чинити тиск на свої уряди з метою зупинки воєн та

інших дій, шкідливих для людства, які виснажують ресурси планети і знищують її інтелектуальний та демографічний потенціал. Натомість слід об'єднати зусилля навколо ідеї дослідження космічного простору та колонізації гіпотетично придатних для життя планет. У перспективі це дасть змогу вирішити проблеми нестачі корисних копалин і ресурсів, а також забезпечить територією дедалі більше населення планети. Упровадження цих ідей, як загальноприйнятих для людства, також сприятиме прискоренню процесу «дорослішання» людського виду.

Інформація, викладена в статті, може бути використана в монографічних і публіцистичних публікаціях, а також у педагогічній практиці.

Список використаної літератури

1. Астрономічний календар. 2021 / ред. кол.: А. П. Відьмаченко (гол. ред.) та ін.; ГАО НАН України. Київ : Академперіодика, 2020. 284 с.
2. Бех І. Д. Дитина раннього віку в особистісних потенціях: Наукова доповідь загальним зборам НАПН України 19 листопада 2021 р. *Вісник Національної академії педагогічних наук України.* 2021. Т. 3, № 2. С. 1–4. URL: https://visnyk.naps.gov.ua/index.php/journal/article/view/211/254 (дата звернення: 14.10.2025).
3. Біблія. Книги священного писання Старого та Нового завіту / пер. Патріарха Філарета. Київ : Вид-во Київської Патріархії, 2009. 1386 с.
4. Гокінг С. На плечах гігантів. Величні прориви у фізиці та астрономії. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2021. 256 с.
5. Гокінг С. Про Всесвіт коротко / пер. з англ. Я. Лебеденко. Харків : Клуб Сімейного Дозвілля, 2020. 192 с.
6. Гокінг С. Чорні діри і молоді Всесвіти та інші лекції / пер. з англ. Я. Лебеденка. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2019. 160 с.
7. Гокінг С., Млодінов Л. Найкоротша історія часу. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2021. 160 с.
8. Григорчук М. Золоте ірраціональне число. *Світогляд*, 2017, № 6 (68). С. 42–60. URL: https://old.nas.gov.ua/text/pdfNews/Svitohliad_Golden_Ratio_2017_06.pdf (дата звернення: 22.10.2025).
9. Дослідження та використання космосу. Сьогодні й завтра / за ред. Б. Феєрбахера, Х. Стоевера; пер. з англ. Київ : Академперіодика, 2012. 564 с.
10. Зайцев М. О. Ранні грецькі філософи (від Фалеса до Демокрита) : курс лекцій. Острог : Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2016. 178 с.
11. Ільїна О. В. Теорія множинних світів у мовознавчому аспекті. Інноваційний шлях розвитку сучасних філологічних наук в Україні та країнах ЄС : Наукова монографія. Рига, Латвія : Baltija Publishing, 2022. С. 111–138. URL: http://www.baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/download/207/5724/12004-1?inline=1 (дата звернення: 22.10.2025).
12. Історія філософії : підручник для вищої школи / В. Г. Кремень [та ін.]. 2-ге вид., перероб. та доп. Харків : Прапор, 2003. 768 с.
13. Каблова Т. Б. Золотий перетин як композиційний принцип трансмірності в музичній культурі : монографія. Київ : НАККіМ, 2015. 161 с.
14. Каденюк Л. К. Місія – космос. Київ : ПУЛЬСАРИ, 2009. 328 с.
15. Канигін Ю. М., Кушерець В. Біблія і наука: в минулому, сьогодення та майбутньому. Київ : Арій, 2011. 336 с.
16. Канигін Ю., Кушерець В. Біблія і сучасна наука. Київ : Знання України, 2008. 228 с.
17. Капустіна М. Досліджував Всесвіт і шукав позаземне життя. Історія астрофізика родом із Глухова Йосипа Шкловського. *Глухів.City.* 2024. 22 лип. URL: https://hlukhiv.city/articles/371430/doslidzhuvav-vsesvit-i-shukav-pozazemne-zhittya-istoriya-astrofizika-rodom-iz-gluhova-josipa-shklovskogo (дата звернення: 19.09.2025).

18. Коляда І. А. Ігор Сікорський / худож.-оформлювач О. А. Гугалова-Мєшкова. Харків : Фоліо, 2021. 121 с.
19. Курок О. І., Грудинін Б. О., Часницький М. М. Йосип Шкловський: життя космічного масштабу. Суми : ВВП «Мрія», 2016. 76 с.
20. Огородник І. В., Русин М. Ю. Українська філософія в іменах : навч. посіб. / за ред. М. Ф. Тарасенка. Київ : Либідь, 1997. 326 с.
21. Павелків Р. В., Цигипало О. П. Дитяча психологія : навч. посіб. Київ : Академвидав, 2008. 432 с.
22. Преславний Коран: переклад смислів українською мовою / пер. з араб. М. Якубович. Київ : Основи, 2022. 434 с.
23. Тимченко С. Духовно-філософська творчість Ігоря Сікорського. *Світогляд*. 2008. № 3 (6). С. 22–27.
24. Формування особистості дошкільника в умовах сім'ї: монографія / відп. ред. Т. Г. Жаровцева. Одеса : Бондаренко М. О., 2016. 316 с.
25. Цимбаленко О. Справа не в діагнозі. Як керувати розвитком дитини та формувати необхідні навички. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2024. 176 с.
26. Чижевський Д. Філософські твори: у 4 т. / під заг. ред. В. Лісового. Київ : Смолоскип, 2005. Т. 2. 263 с.
27. Humphreys D. R. Starlight & Time: Solving the Puzzle of Distant Starlight in a Young Universe. Green Forest, AR : Master Books, 1994. 138 p.

THE HYPOTHETICAL ARCHITECTURE OF THE UNIVERSE THROUGH THE CONCEPT OF THE GOLDEN RATIO AND MONOTHEISTIC DOCTRINES

Olexandr Mahalis
Pavlo Chubynsky Academy of Arts,
Subject-Cycle Commission "Folk Choreography"
Ivan Mazepa Str., 15, 01601, Kyiv, Ukraine
https://orcid.org/0009-0003-4687-175X

The article explores the hypothetical architecture of the Universe through the concept of the Golden Ratio and the Abrahamic religious doctrines (Judaism, Islam, and Christianity). It attempts to analyze the perspectives of both ancient philosophers and contemporary scientists regarding the structure of the Universe.

The study proposes a perspective on humanity as a component of a hypothetically inhabited Universe populated by intelligent beings, in which planet Earth and the portion of the cosmos known to humankind are regarded as fragments of a larger structure – the multiverse – while humanity itself represents a member of the "universal family". Such an approach to the study of the human species, when combined with the religious concepts of the Abrahamic doctrines, makes it possible to draw certain analogies that, on the one hand, concern the nature of human existence as part of the «universal family» and the consequences of humanity's choices, and, on the other hand, the possible causes underlying the emergence of mental and physical peculiarities within certain segments of the planet's population. At the same time, the article draws an analogy between humanity's activity on Earth and the early years of a child's life. The analysis provides grounds for making hypothetical assumptions regarding the relatively young age of humankind.

The paper emphasizes the research of Ukrainian scientists such as Leonid Kadenyuk, Iosif Shklovsky, Yuriy Kanyhin, and Vasyl Kusharets. In particular, Leonid Kadenyuk believed that within the Solar System, apart from planet Earth, there is no evidence of intelligent life. In turn, Iosif Shklovsky emphasized that humanity must recognize its hypothetical solitude in the Universe. At the same time, the scientist admitted the possible existence of extraterrestrial life. The prospects of its discovery appear more realistic in light of the theory of the multiverse, which originated as far back as the era of antiquity.

As a result of the analysis conducted in this scientific study, it was established that the search for intelligent extraterrestrial life beyond planet Earth may significantly expand and gain more promising prospects if researchers and space scientists introduce into scientific discourse the concept of the golden ratio as well as the religious context – in particular, the conceptual principles of the Abrahamic doctrines.

Key words: cosmos, multiverse, golden ratio, astrophysics, astronomy, Abrahamic doctrines, extraterrestrial life.

Дата першого надходження рукопису до видання: 20.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 22.12.2025
Дата публікації: 30.12.2025

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 63, с. 166–174
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 63, p. 166–174

УДК 174 (042.4) (075.8)
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.63.18

РОЛЬ МЕДІА ТА ТЕХНОЛОГІЙ ЯК ІНСТРУМЕНТІВ СОЦІАЛІЗАЦІЇ В ЕПОХУ МЕТАМОДЕРНУ

Микола Начев
Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського,
кафедра філософських і соціологічних студій та соціокультурних практик
вул. Старопортофранківська, 26, 65020, м. Одеса, Україна
https://orcid.org/0009-0005-1844-4616

Комунікація в епоху метамодерну поєднує іронію та щирість, наївність і свідомість, сумнів та оптимізм. Вона базується на суб'єктивному сприйнятті, багатогранності досвіду та відкритості до нового. Метамодерн утверджує «нову щирість» – чесність й автентичність, що проявляється в популярності блогерів та публічності особистого життя. Люди більше не бояться помилятися, адже в мінливому світі немає єдиної правильної відповіді. У масових комунікаціях метамодерн проявляється через використання інноваційних форматів і технологій, які забезпечують глибшу взаємодію з аудиторією. Соціальні мережі, подкасти, відеоблоги та стримінгові сервіси стають платформами для щирого діалогу, створення спільного культурного простору й обміну досвідом.

Метою статті є філософське осмислення ролі медіа та технологій як інструментів соціалізації особистості, зокрема в українському контексті.

Соціальні мережі, стрімко поширюючись у світі, набувають дедалі більшого впливу на суспільство. Їх активне використання формує в людей певне бачення соціальних процесів, впливає на ставлення до подій, політики та норм поведінки. Лідери думок у цифровому просторі визначають систему цінностей інтернет-покоління, змінюючи його уявлення про мораль, успіх, соціальну відповідальність і шляхи самореалізації.

Українське інтернет-покоління формується в умовах війни, що вимагає постійного розвитку інформаційно-цифрових компетентностей, критичного мислення та медіаграмотності. Важливо навчитися свідомо обирати та оцінювати інформацію, щоб уникати маніпуляцій і зберігати власну ціннісну автономію в умовах цифрової доби.

Технології сприяють інтеграції особистості в глобальний культурний простір, розширюють можливості самовираження та саморозвитку. Водночас надмірна залежність від медіа може призводити до викривлення реальності та зниження критичного мислення. Тому важливо формувати медіаграмотність як необхідну умову гармонійної соціалізації в цифрову добу.

Ключові слова: метамодерн, соціалізація, медіа, технології, комунікація, медіаграмотність, соціальні мережі, цінності, масові комунікації.

Актуальність. Сучасні форми комунікації розвиваються відповідно до культурного контексту епохи, який тісно пов'язаний із технологічним прогресом. Якщо постмодерн сформувався в добу телебачення, то метамодерн – у цифрову епоху, коли технології радикально змінюють способи взаємодії, мислення й культуру.

З погляду філософії та культурології, метамодерн – це новий культурний тип, що приходить на зміну постмодерну. Його концепцію запропонували Робін ван ден Аккер і Тімотеус Вермьолен. Цей напрям активно вивчають у філософії, соціології, культурології, а також у сфері медіа- та комунікаційних студій. Серед дослідників метамодерну в контексті комунікації – Марк Фішер, Ханзі Фрайнахт.

© Начев М., 2025

Комунікація в епоху метамодерну поєднує іронію та щирість, наївність і свідомість, сумнів і оптимізм. Вона базується на суб'єктивному сприйнятті, багатогранності досвіду та відкритості до нового. Метамодерн утверджує «нову щирість» – чесність й автентичність, що проявляється в популярності блогерів та публічності особистого життя. Люди більше не бояться помилятися, адже в мінливому світі немає єдиної правильної відповіді.

У Маніфесті метамодернізму підкреслюється, що нові технології забезпечують можливість одночасного сприйняття подій з різних боків, сприяючи демократизації знань і формуванню багатоголосої історії.

У цифрову добу виникають нові форми комунікації – соціальні мережі, відеоблоги, стримінги, які стають не лише засобом спілкування, а й простором саморозвитку, навчання та творчої співпраці. Метамодерна комунікація орієнтована на взаємодію, спільні цінності й колективне творення смислів.

Метамодернізм пропонує нову форму комунікації, засновану на глибокому взаєморозумінні, емпатії та повазі до індивідуальності. Її мета – побудова довіри та гармонійних зв'язків між людьми, що сприяють взаємному розвитку.

У масових комунікаціях метамодерн проявляється через використання інноваційних форматів і технологій, які забезпечують глибшу взаємодію з аудиторією. Соціальні мережі, подкасти, відеоблоги та стримінгові сервіси стають платформами для щирого діалогу, створення спільного культурного простору й обміну досвідом.

Важливу роль відіграють і нові технології – штучний інтелект, блокчейн, інтерактивні медіа, які надають можливості для побудови комунікації на основі довіри, відкритості та співпраці.

Метамодерністська культура не має жорстко окреслених жанрових меж, але активно використовує змішані формати: трансмедіа-контент, меми як засіб передавання складних ідей у доступній формі, а також явище постправди, що поєднує факти й суб'єктивні інтерпретації.

Характерна риса метамодерного контенту – поєднання кількох форматів і спільна творча участь авторів та аудиторії. У журналістиці цьому відповідає жанр роману-репортажу, зокрема твір американського військового кореспондента Сергія Лойка про оборону Донецького аеропорту (2014–2015 рр.).

Нові медіа –як-от YouTube, Netflix, TikTok – сформували нові жанри, що стали альтернативою традиційним засобам масової інформації. Це відверті інтерв'ю, стрими з повсякденного життя, історії героїв кіно, коміксів і мультфільмів, що відображають метамодерністські принципи комунікації. Для цієї епохи характерна нова щирість – прагнення бути собою й говорити зі світом чесно, без масок і табу. Метамодерн – це стан постійного коливання між упевненістю та сумнівом, героїзмом і розгубленістю. У цьому світі кожен може бути героєм, адже немає універсальних рецептів чи стабільних норм. Життя сприймається як процес пошуку, де навіть труднощі стають можливістю для розвитку, а минуле – не стирається, а переосмислюється [1].

Тенденції метамодерну проявляються в різних жанрах журналістики. Репортаж набуває більш особистісного характеру – журналісти не лише подають факти, а й відкривають власні емоції та переживання, показуючи суб'єктивність сприйняття світу. Інтерв'ю в метамодерній парадигмі зосереджується на глибшому розумінні співрозмовника, його цінностей і світогляду. Коментарі відображають багатозначність та невизначеність сучасності, пропонуючи нові способи тлумачення подій. Есе стає особливо популярним як жанр, що дає змогу вільно поєднувати особисті роздуми, емоції та інтелектуальний аналіз. Інфографіка завдяки цифровим технологіям стає інтерактивною та візуально насиченою, допомагаючи передавати складні ідеї в доступній формі.

Загалом метамодерн формує нову журналістику – гнучку, емоційну, багатопланову, що поєднує раціональне й емоційне, об'єктивність і щирість.

Постановка проблеми. У глобалізованому цифровому світі соціальні мережі стали не лише каналом отримання інформації, а й важливим середовищем соціально-політичної та культурної взаємодії. Вони впливають на формування громадської думки й цінностей, будучи простором комунікації, самовираження та соціалізації. Центральною фігурою в цьому процесі є людина та її взаємодія із соціумом. Соціальні мережі перетворюються на потужний інструмент соціокультурних змін, інтеграції та формування нових моделей поведінки. Особливої актуальності набуває дослідження їх впливу на світогляд інтернет-покоління – людей, чиї погляди, цінності та способи соціальної взаємодії формуються саме в цифровому просторі. Соціальні мережі стимулюють активне самовираження, створення власного цифрового образу та підвищують рівень громадянської активності користувачів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичну основу дослідження становлять праці українських і зарубіжних учених, які підкреслюють необхідність комплексного аналізу впливу соціальних мереж на представників інтернет-покоління. Філософський вимір феномену цифрової доби висвітлено в працях М. Требіна [11] та Ю. Шабанової [12]. Соціально-психологічні, комунікаційні та когнітивні особливості інтернет-покоління досліджували В. Бархате і К. Дірані [13], І. Ломачинська та Ю. Гришина [6; 14], А. Мюнш [16], С. Піхлер, С. Колі та Н. Граніц [17], Г. Талмон [18]. Морально-психологічні й соціокультурні аспекти функціонування соціальних мереж розкрито в працях Ю. Алексеєнко [1], М. Бірюкової [2], О. Гаврилюк [3], О. Гречановської, О. Мегем і Л. Потапюк [4]. Питання безпеки цифрового простору розглянуто в дослідженнях Г. Пєвцова, С. Залкіна, О. Ревіна, С. Сідченко та К. Хударковського [9], а морально-етичні наслідки кібербулінгу – у публікаціях А. Олейник [7].

Метою статті є філософське осмислення ролі медіа та технологій як інструментів соціалізації особистості, зокрема в українському контексті.

Методологічну основу дослідження становить поєднання загальнонаукових підходів, що дають змогу комплексно осмислити взаємодію інтернет-покоління із соціальними мережами в смисловому, культурному та ціннісному контекстах. Діалектичний метод застосовано для розкриття суперечностей цієї взаємодії та її впливу на конструювання ідентичності; феноменологічний – для аналізу індивідуального досвіду користувачів і способів його осмислення в цифровому середовищі; герменевтичний – для виявлення чинників, що зумовлюють трансформацію культурних смислів у межах онлайн-спільнот; порівняльний метод – для визначення специфічних рис комунікації представників інтернет-покоління.

Виклад основного матеріалу. У добу цифрових технологій соціальні мережі стали невід'ємним складником повсякденного життя більшості людей та потужним чинником соціокультурних змін, соціалізації, інтеграції і формування масової свідомості. Оскільки багато сфер сучасного життя вимагають оперативної комунікації, можна передбачити подальший розвиток і вдосконалення соціальних мереж.

Філософське підґрунтя феномену соціальних мереж, за Ю. Шабановою [12], пов'язується з номадологічною концепцією, запропонованою французькими постмодерністами Жилем Дельозом і Феліксом Гваттарі. Вона ґрунтується на ідеї ризоми – способу мислення й світосприйняття, що відмовляється від лінійності, характеризується гнучкістю, відкритістю та нелінійним розвитком.

Нові медіа постають як сучасні форми створення, поширення та обміну інформацією за допомогою цифрових технологій, акцентуючи на їх технічному потенціалі. Водночас у центрі соціальних мереж залишається людина – її досвід, самовираження та взаємодія з іншими користувачами й суспільством загалом [1, с. 161].

Темпи зростання популярності соціальних мереж вражають – щороку кількість їхніх активних користувачів зростає на мільйони. Спільні соціокультурні особливості сприяють змінам у свідомості людей, об'єднуючи їх на психологічному та ідеологічному рівнях. Легкий доступ до інформації через соцмережі створює широкі можливості для участі в політичному, культурному та громадському житті.

Соціальні мережі виконують низку важливих функцій, що впливають на формування ціннісних орієнтирів особистості:

– інформаційну – забезпечують швидкий доступ до новин, аналітики, блогів;
– комунікаційну – дають змогу миттєво обмінюватися повідомленнями, фото й відео;
– освітню – надають нові можливості для навчання та саморозвитку;
– політичну – стимулюють громадянську активність;
– соціалізувальну – сприяють налагодженню контактів і створенню спільнот за інтересами.

Як зазначає О. Гаврилюк [3, с. 227], важливою є також функція міжкультурної адаптації, адже соціальні мережі допомагають взаємодіяти з представниками різних культур і поглядів, полегшуючи інтеграцію в нові соціальні середовища.

Водночас глобалізація цифрового простору призводить до тісного переплетення реального та віртуального життя. Одними з ключових стають функції самоактуалізації, оцінювання та фільтрування контенту, реалізація яких відбувається через особистий акаунт користувача [2, с. 140].

Соціальні мережі охоплюють різні соціальні та вікові групи, слугуючи платформою для політичної, економічної, культурної й освітньої активності. Вони формують «віртуальні» спільноти, у межах яких народжується феномен «цифрової людини» – індивіда, який усвідомлює себе частиною глобального цифрового суспільства та активно взаємодіє з його соціальними структурами.

Термін Homo digitalis запропонував Марк Пренскі у 2001 році для позначення покоління, яке виросло в епоху цифрових технологій. Для цих людей цифрові канали стали головним джерелом інформації, а технології – невід'ємною частиною повсякденного життя [11, с. 21].

В українській науковій традиції поширеним є поняття «цифрова людина», що розглядається як носій і водночас інтерпретатор великого масиву інформації [5, с. 17]. Хоча обидва терміни – digital human і Homo digitalis – мають спільні риси, вони не є повністю тотожними. Обидва позначають орієнтацію на цифрове середовище, розвиток нових когнітивних навичок і трансформацію соціальних зв'язків, пов'язаних із мережевою взаємодією та онлайн-ідентичністю.

Проте є і відмінності. Поняття Homo digitalis Марк Пренскі застосував до так званих цифрових уродженців (digital natives) – людей, що з дитинства занурені в технологічне середовище. Натомість «цифрова людина» в українському науковому дискурсі має ширше значення і охоплює не лише народжених у цифрову добу, а й тих, хто зумів до неї адаптуватися (цифрових іммігрантів, за Пренскі).

Молоде покоління цифрової епохи – Homo digitalis – у західній літературі часто називають поколінням Z, постміленіалами або iGen. Його представники народилися приблизно між 1995 і 2010 роками [14]. Ці «уродженці технологій» по-іншому сприймають і взаємодіють зі світом завдяки ранньому доступу до цифрових пристроїв, що формує особливі соціально-психологічні та комунікативні риси.

Представники інтернет-покоління активно використовують технології та соціальні мережі для самовираження, навчання й соціальної активності [16]. За даними досліджень,

більшість молоді проводить щонайменше 9 годин на день у цифровому просторі; 95 % щодня переглядають відео на YouTube, а понад половина регулярно створює власний контент і публікує його в соціальних мережах щонайменше раз на тиждень [18].

Можна стверджувати, що українське інтернет-покоління відзначається вищим рівнем свідомості порівняно з однолітками з інших країн, адже нові виклики інформаційного простору вимагали від них швидкої адаптації та критичного мислення. Для цих молодих людей характерні індивідуалізм, упевненість у собі, критичність, свобода самовираження, а також вірність власним переконанням і цілям [6].

Згідно з даними 2024 року, серед української молоді віком 18–29 років найпопулярнішою соціальною мережею залишається Telegram (90,5 %). Також активно використовують YouTube (53,4 %), Instagram (40,3 %), TikTok (34,3 %) та Facebook (23 %) [8].

До ключових соціально-психологічних рис представників інтернет-покоління належать:

– постійна зануреність у цифрове середовище;
– здатність швидко сприймати та обробляти великі обсяги інформації;
– прагнення до глобальної міжкультурної взаємодії;
– уміння виконувати кілька інформаційних завдань одночасно (наприклад, спілкуватися в чаті, дивитися відео та працювати з даними);
– схильність до інтерактивності, що проявляється у створенні власного контенту, а не лише його споживанні.

Комунікація в цифровому просторі формує особливу віртуальну реальність із власними правилами та нормами взаємодії. Соціальні мережі охоплюють різні соціальні та вікові групи, будучи платформою для багатьох сфер активності – політичної, економічної, фінансової, комерційної, освітньої й культурної. Вони також сприяють формуванню віртуальних спільнот, які об'єднують людей із різним соціальним статусом, включно з лідерами думок і впливовими учасниками [4, с. 62].

Лідери думок у соціальних мережах здобувають довіру та прихильність аудиторії завдяки створенню якісного, змістовного й актуального контенту – відео, текстів, подкастів, стримів тощо. Рівень їх популярності визначається активністю взаємодії користувачів: кількістю переглядів, поширень, коментарів і вподобань. Що вищий рівень залучення аудиторії, то частіше публікації таких авторів з'являються в стрічках новин. Основою довіри до лідера є його експертність, відкритість, чесність і послідовність у висловлюваннях, а також поведінка в кризових ситуаціях (зокрема, реакція на фейки, скандали чи суспільно важливі події).

Представники інтернет-покоління схильні не лише стежити за своїми улюбленими блогерами чи інфлюенсерами, а й навчатися в них, наслідувати їхню поведінку та життєві установки [13]. Так, лідери соціальних мереж – блогери, інфлюенсери, громадські діячі – виконують важливу роль у формуванні світогляду, цінностей та моделей поведінки сучасної молоді. Для покоління, що значну частину часу проводить у цифровому просторі, ці постаті часто стають моральними орієнтирами та зразками для наслідування. Через контент таких лідерів популяризуються нові патріотичні, екологічні й соціально відповідальні настанови, але водночас – споживацькі цінності, що асоціюють успіх із розкішшю, брендами, подорожами й матеріальним добробутом. Це впливає на систему пріоритетів молоді, зміщуючи акценти від духовного саморозвитку до зовнішніх атрибутів успішності.

Крім того, під впливом інфлюенсерів змінюється саме уявлення про самореалізацію та кар'єру: традиційні шляхи професійного зростання поступово замінюються альтернативними – створенням контенту, запуском стартапів або роботою в цифровому середовищі.

Це може надихати молодь на творчість і підприємництво, але водночас породжує ілюзію легкого успіху.

Разом із позитивними тенденціями соціальні мережі несуть і певні ризики, на які звертають увагу українські та зарубіжні дослідники. Зокрема, представники інтернет-покоління дедалі частіше проводять час наодинці, що сприяє залежності від цифрових технологій, порушенням сну, дефіциту уваги, депресивним станам. Індивідуалізм, властивий цій генерації, знижує здатність до розвитку соціальних навичок і глибоких міжособистісних стосунків [17].

Психологи також відзначають зростання випадків психоемоційних розладів, агресії, тривожності та страхів серед активних користувачів соціальних платформ. Значна частина проблем пов'язана з інформаційною безпекою – зокрема, з ризиком несанкціонованого використання персональних даних чи доступу до приватної інформації [10].

У деяких представників інтернет-покоління спостерігається зниження здатності до критичного мислення, складність у розрізненні фактів і думок [18]. Такі психологічні чинники можуть провокувати девіантні форми поведінки, серед яких найпоширенішою є кібербулінг – агресивна діяльність, спрямована на приниження, переслідування або залякування інших користувачів за допомогою цифрових засобів. Найчастіше це проявляється через образливі коментарі, поширення фейкової інформації, спам, створення підроблених акаунтів, покликаних дискредитувати або висміяти людину.

Основним елементом кібербулінгу, за спостереженнями А. Олейник [7, с. 119], є мова ворожнечі, за допомогою якої користувачі в мережі проявляють девіантні форми поведінки. Особи з агресивними схильностями створюють у соціальних мережах спільноти, що сприяють поширенню ненависті, закликів до насильства, тероризму чи навіть геноциду. Такі платформи об'єднують однодумців, даючи змогу кожному користувачеві стати учасником процесу поширення мови ворожнечі. Важливою рисою цих спільнот є анонімність, що суттєво відрізняє онлайн-взаємодію від офлайн-комунікації. У цифровому середовищі мова ворожнечі може мати більш руйнівні наслідки, оскільки охоплює значно ширшу аудиторію, водночас приховуючи зловмисників за екранами гаджетів.

Окремий виклик у контексті формування ціннісних орієнтацій українського інтернет-покоління становить вплив штучного інтелекту (далі – ШІ). Ці технології докорінно змінюють способи комунікації, модерацію контенту, персоналізацію інформації та рівень безпеки користувачів. Хоча алгоритми ШІ покликані покращувати користувацький досвід, вони водночас породжують етичні дилеми, пов'язані з конфіденційністю, маніпуляціями інформацією та прозорістю алгоритмів.

Українські дослідники виокремлюють кілька напрямів застосування ШІ в соціальних мережах: створення дипфейків, генерація нереальних образів людей, поширення контенту за допомогою чатботів, контент-аналіз інформаційних потоків тощо [9, с. 63]. Водночас технології штучного інтелекту можуть мати позитивний потенціал – вони сприяють поширенню проукраїнського контенту, підтримці громадянської активності, волонтерських ініціатив та популяризації української мови й культури.

У сучасних умовах, особливо під час повномасштабної війни, українське інтернет-покоління змушене виявляти інформаційну обережність, аналізувати джерела, протидіяти дезінформації. Тому розвиток критичного мислення та медіаграмотності стає необхідною умовою безпечного й свідомого користування соціальними мережами.

Висновки. Соціальні мережі, стрімко поширюючись у світі, набувають дедалі більшого впливу на суспільство. Їх активне використання формує в людей певне бачення соціальних процесів, впливає на ставлення до подій, політики та норм поведінки. Лідери думок

у цифровому просторі визначають систему цінностей інтернет-покоління, змінюючи його уявлення про мораль, успіх, соціальну відповідальність і шляхи самореалізації.

Українське інтернет-покоління формується в умовах війни, що вимагає постійного розвитку інформаційно-цифрових компетентностей, критичного мислення та медіаграмотності. Важливо навчитися свідомо обирати й оцінювати інформацію, щоб уникати маніпуляцій і зберігати власну ціннісну автономію в умовах цифрової доби.

Кібербулінг має виражений негативний вплив на формування моральних орієнтирів сучасної молоді, адже змінює ставлення до співчуття, етики та соціальної відповідальності. Для протидії цьому явищу необхідно розвивати цифрову культуру, етику спілкування та взаємоповагу у віртуальному просторі.

Штучний інтелект у соціальних мережах істотно впливає на ціннісні орієнтири української молоді, моделюючи її громадянську активність, культурну ідентичність, ставлення до успіху та аналітичне мислення. Його роль суперечлива: з одного боку, він створює нові можливості для розвитку, з іншого – створює ризики інформаційної залежності, маніпуляцій і психологічного тиску. Тому важливо навчитися усвідомлено споживати інформацію, використовувати потенціал ШІ для саморозвитку та зміцнення суспільних цінностей.

У сучасному світі медіа та цифрові технології відіграють ключову роль у процесі соціалізації особистості. Вони не лише передають інформацію, а й формують цінності, моделі поведінки та соціальні норми. Через соціальні мережі, відеоплатформи й онлайн-спільноти людина навчається комунікувати, співпрацювати, висловлювати власну позицію та приймати різноманітність думок. Технології сприяють інтеграції особистості в глобальний культурний простір, розширюють можливості самовираження та саморозвитку. Водночас надмірна залежність від медіа може призводити до викривлення реальності та зниження критичного мислення. Тому важливо формувати медіаграмотність як необхідну умову гармонійної соціалізації в цифрову добу.

Список використаної літератури

1. Алексеєнко Ю. Соціальні медіа й соціальні мережі в процесі конвергенції старих і нових медіа. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Філологія. Журналістика.* 2021. № 32 (71). С. 160–164. doi: https://doi.org/110.32838/2710-4656/2021.5-2/25.
2. Бірюкова М. Технології самопросування в соціальних мережах. Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики. 2021. № 89. С. 138–145.
3. Гаврилюк О. Соціальні мережі як чинник культурної адаптації і соціалізації. *Культурологічний альманах*. 2023. № 2. С. 225–231. doi: https://doi.org/10.31392/cult.alm.2023.2.31.
4. Гречановська О., Мегем О., Потапюк Л. Вплив соціальних мереж на психологічний стан та самооцінку української молоді. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Психологія.* 2023. № 34 (73). Вип. 4. С. 60–66. doi: https://doi.org/10.32782/2709-3093/2023.4/11.
5. Дзьобань О. Цифрова людина як філософська проблема. *Інформація і право.* 2021. № 2. С. 9–19. doi: https://doi.org/10.37750/2616-6798.2021.2(37).238330.
6. Ломачинська І., Гришина Ю. Інтернет-покоління і консцієнтальні війни сучасності. *Вісник Львівського університету. Серія: Філософсько-політологічні студії.* 2024. № 52. С. 161–168. doi: https://doi.org/10.30970/PPS.2024.52.19.
7. Олейник А. Етичні феномени соціальних мереж: мова ворожнечі, кіберненависть та кібербулінг. *Вісник Львівського університету. Серія: Філософсько-політологічні студії.* 2022. № 42. С. 118–124. doi: https://doi.org/10.30970/PPS.2022.42.15.
8. «Опора»: найпопулярнішими соцмережами в Україні є телеграм, ютуб та фейсбук. URL: https://ms.detector.media/sotsmerezhi/post/35557/2024-07-16-opora-naypopulyarnishymy-sotsmerezhamy-v-ukraini-ie-telegram-yutub-ta-feysbuk/ (дата звернення: 06.11.2025).

9. Пєвцов Г., Залкін С., Ревін О., Сідченко С., Хударковський К. Методологічний підхід до підготовки і проведення інформаційної (психологічної) операції у соціальних мережах. *Системи обробки інформації.* 2022. № 2 (169). С. 58–65.
10. Предместніков О., Хотмірова В. Соціальні мережі як майданчик для порушення прав людини: можливості та загрози. *Scientific Collection «InterConf»*. 2023. № 156. С. 276–284.
11. Требін М. Цифрове суспільство: спроба проникнення в сутність. Цифрова епоха: міждисциплінарний дискурс : монографія. Харків : Право, 2024. С. 4–30.
12. Шабанова Ю. Соціальні мережі в антропологічному вимірі метамодерну. *Digital transformations in culture*. Riga : Baltija Publishing, 2023. С. 330–346. doi: https://doi.org/10.30525/978-9934-26-319-4-19.
13. Barhate B., Dirani K. Career aspirations of generation Z: a systematic literature review. *European Journal of Training and Development.* 2022. Vol. 46, № 1/2. P. 139–157. doi: https://doi.org/10.1108/EJTD-07-2020-0124.
14. Lomachinska I., Hryshyna Y. Internet generation in religious cyberspace: worldview challenges of the digital age. *SKHID*. 2024. Vol. 6, № 2. P. 20–27. doi: https://doi.org/10.21847/2411-3093.623.
15. Lomachinska I., Lomachinskyi B., Rykhlitska O. Digital culture in scientific libraries. *SKHID*. 2024. Vol. 6, № 1. P. 43–49. doi: https://doi.og/10.28925/2411-3093.2024.615.
16. Munsch A. Millennial and generation Z digital marketing communication and advertising effectiveness: A qualitative exploration. *Journal of Global Scholars of Marketing Science*. 2021. Vol. 31, № 1. P. 10–29. doi: https://doi.org/10.1080/21639159.2020.1808812.
17. Pichler S., Kohli C., Granitz N. DITTO for Gen Z: A framework for leveraging the uniqueness of the new generation. *Business Horizons*. 2021. Vol. 64, № 5. P. 599–610. doi: https://doi.org/10.1016/j.bushor.2021.02.021.
18. Talmon G. Generation Z: What's Next? *Medical Science Educator.* 2019. Vol. 29 (1). P. 9–11. doi: https://doi.org/10.1007/s40670-019-00796-0.

THE ROLE OF MEDIA AND TECHNOLOGY AS TOOLS OF SOCIALIZATION IN THE ERA OF METAMODERN

Mykola Nachev
State Institution "South Ukrainian National Pedagogical University named after K.D. Ushynsky",
Department of Philosophical and Sociological Studies and Sociocultural Practices,
Staroportofrankivska str., 26, 65020, Odesa, Ukraine
https://orcid.org/0009-0005-1844-4616

Communication in the era of metamodernity combines irony and sincerity, naivety and consciousness, doubt and optimism. It is based on subjective perception, multifaceted experience and openness to new things. Metamodern affirms the "new sincerity" – honesty and authenticity, which is manifested in the popularity of bloggers and the publicity of personal life. People are no longer afraid to make mistakes, because in a changing world there is no single right answer. In mass communications, metamodernity manifests itself through the use of innovative formats and technologies that provide deeper interaction with the audience. Social networks, podcasts, video blogs and streaming services are becoming platforms for sincere dialogue, creating a common cultural space and sharing experiences.

The purpose of the article is a philosophical understanding of the role of media and technology as tools of socialization of the individual, in particular in the Ukrainian context.

Social networks, spreading rapidly in the world, are gaining more and more influence on society. Their active use forms in people a certain vision of social processes, affects the attitude to events, politics and norms of behavior. Thought leaders in the digital space define the value system of the Internet generation, changing its ideas about morality, success, social responsibility and ways of self-realization. The Ukrainian Internet generation is being formed in the conditions of war, which requires constant development of information and digital competences, critical thinking and media literacy. It is important to learn to consciously choose and evaluate information in order to avoid manipulation and preserve one's valued autonomy in the digital age. Technologies contribute to the integration of the individual into the global cultural space, expand opportunities for self-expression and self-development. At the same time, excessive dependence on the media can lead to a distortion of reality and a decrease in critical thinking. Therefore, it is important to form media literacy as a necessary condition for harmonious socialization in the digital age.

Key words: metamodernity, socialization, media, technologies, communication, media literacy, social networks, values, mass communications.

Дата першого надходження рукопису до видання: 21.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 22.12.2025
Дата публікації: 30.12.2025

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 63, с. 175–181
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 63, p. 175–181

УДК 167/168:141
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.63.19

НОРМАТИВНА ФУНКЦІЯ ПЛЮРАЛІЗМУ В КРИТИЧНОМУ РАЦІОНАЛІЗМІ КАРЛА ПОППЕРА

Ігор Омельчук
Хмельницький національний університет,
кафедра філософії та соціально-гуманітарних наук
вул. Інститутська, 11, 29000, м. Хмельницький, Україна
https://orcid.org/0000-0001-8817-1573

Наталія Семенюк
Хмельницький національний університет,
кафедра філософії та соціально-гуманітарних наук
вул. Інститутська, 11, 29000, м. Хмельницький, Україна
https://orcid.org/0000-0002-6086-0489

Михайло Готич
Івано-Франківський навчально-науковий інститут менеджменту
Західноукраїнського національного університету,
кафедра управління та адміністрування
вул. Дністровська, 32, 76000, м. Івано-Франківськ, Україна
https://orcid.org/0000-0002-3499-917X

Статтю присвячено системній інтерпретації та критичному аналізу концепції плюралізму у філософії Карла Поппера з акцентом на її методологічному вимірі та зв'язку з фалібілізмом. Показано, що плюралізм у Поппера постає як відповідь на кризу фундаменталізму, редукціонізму та скептичному релятивізму. У роботі обґрунтовується, що попперівський плюралізм ґрунтується на концепції трьох світів, яка окреслює онтологічні умови існування множинних форм знання та визначає їх взаємодію. Особлива увага приділена третьому світові як сфері об'єктивних змістів, де теорії, аргументи та проблеми співвідносяться незалежно від суб'єктивного досвіду, утворюючи простір конкуренції та критичного обговорення.

На основі аналізу попперівської філософії показано, що методологічний плюралізм є необхідним наслідком фалібілізму та фальсифікаціонізму, оскільки відкритість світу та принципова можливість помилки передбачають множинність конкурувальних моделей пояснення. З'ясовано, що Поппер убачає у фалібілізмі джерело інтелектуальної скромності, яку трактує як етичну та епістемологічну чесноту. Інтелектуальна скромність, на його думку, не тільки забезпечує відкритість до критики, а й становить підґрунтя толерантності та запобіжник проти догматизму. У цьому контексті підкреслюється нормативний вимір попперівської методології, що поєднує ідеї свободи, автономії та поваги до іншого.

У статті також розкрито взаємозв'язок між плюралізмом, людською творчістю та свободою. Попперова концепція індетермінізму та розуміння творчості як процесу спроб й усунення помилок дають змогу розглядати зростання знання як форму самозвільнення через об'єктивні змісти третього світу.

Так, у роботі доведено, що плюралізм у філософії Поппера не зводиться до множинності методів чи теорій, а є засадничою нормою раціонального й етичного мислення. Він формує модель відкритої науки, де критика, конкуренція альтернатив та інтелектуальна скромність забезпечують

© Омельчук І., Семенюк Н., Готич М., 2025

поступ знання й утвердження людської свободи. Стаття пропонує розширене прочитання попперівської методології, наголошуючи на її нормативно-етичному змісті та актуальності для сучасних філософських дискусій.

Ключові слова: плюралізм, інтелектуальна скромність, фалібілізм, фальсифікаціонізм, світ 3, фундаменталізм.

Постановка проблеми. Проблема плюралізму є однією із центральних у сучасній філософії. Її актуальність зумовлена кризою фундаменталістських уявлень про єдину «правильну» методологію, зростанням внутрішньої та міждисциплінарної складності сучасної науки та потребою зберегти раціональність у світі ідеологічної поляризації. Плюралізм постає альтернативою як редукціоністському монізму, так і скептичному релятивізму, пропонуючи модель відкритої конкуренції теорій та методів, що сприяє прогресу знання.

У найзагальнішому значенні плюралізм є визнанням і прийняттям різноманітності як засадничої риси людського досвіду та суспільного життя. Політичний, соціальний чи релігійний плюралізм вітає різноманіття цінностей та переконань, які можуть вільно співіснувати й плідно взаємодіяти. Плюралізм – це принцип, який рішуче протиставляє себе монізму, редукціонізму та догматичному універсалізму й стверджує легітимність багатьох рівноправних перспектив.

У контексті філософії та методології науки плюралізм набуває специфічного епістемного забарвлення. Тут він постає як філософський підхід, що обстоює існування кількох різних, рівноправних, відносно незалежних і таких, що не зводяться одна до одної методологічних стратегій. Як зазначають Борис та Ірина Починки, у сфері філософії науки плюралізм «припускає існування конкурувальних теорій, “картин світу”, дослідницьких програм і парадигм, суперництво між якими сприяє досягненню істини та прогресу науки» [1, с. 381]. Настанова на відкриту конкуренцію та взаємну критику альтернатив, а не пошук єдиної «правильної» методології чи остаточної теорії, становить ключову рису плюралізму в царині теоретичного знання й вирізняє його поміж інших епістемологічних «ізмів».

Утвердження плюралізму як методологічного принципу реалізується на тлі поступової кризи фундаменталізму. Скепсис щодо фундаменталізму посилився зі зміцненням гуманітарно-наукового ідеалу знання та кризою логічного позитивізму. Ґрунтовна й цілеспрямована критика фундаменталізму здійснена представниками критичного раціоналізму, які стали одними з перших, хто послідовно впровадив принципи плюралістичної інтерпретації наукового знання. Ключове значення в цьому процесі мала концепція британсько-австрійського філософа Карла Поппера, відповідно до якої досвід – засіб насамперед не обґрунтування, а радше потенційного спростування (*фальсифікації*) теорії. Зрештою, антифундаменталістська тенденція поступово охопила всі сфери наукового пізнання й утвердила нову методологічну чутливість.

Метою статті є системна інтерпретація та критичний аналіз концепції плюралізму у філософії Карла Поппера, зосереджуючись на її методологічному вимірі та зв’язку з фалібілізмом. Наукова новизна дослідження полягає у введенні та розробці категорії інтелектуальної скромності як фундаментальної епістемологічної норми, що визначає логіку розвитку наукового знання. Доведено, що плюралізм у Поппера є не суто технічним елементом, а становить необхідну умову можливості раціональності, критики та зростання знання. Авторська інтерпретація розширює традиційне прочитання Поппера через акцент на нормативно-етичному змісті його методології.

Виклад основного матеріалу. Центральною постаттю напряму легітимації плюралізму у філософії та методології науки є Поппер, який надав плюралізму онтологічного,

методологічного та соціально-політичного значення. Визнаючи, що справжня системність його підходу виявляється в їх ієрархії та взаємозв'язку, дослідження зосереджується на епістемних механізмах зростання наукового знання, тому ключова увага буде приділена методологічному плюралізму як безпосередньому інструментарію наукової критики. Відповідно онтологічний плюралізм буде розглянутий лише побіжно, як необхідна передумова для виникнення множинності ідей. Натомість детальний аналіз соціально-політичного виміру плюралізму, попри його нерозривний зв'язок з методологією, виноситься за межі цієї статті та може стати предметом окремих розвідок.

У книзі «Об'єктивне знання. Еволюційний підхід» Поппер розглядає тезу про *три світи* як вихідний пункт власної плюралістичної філософії [14, p. 154]. Він припускає, що реальність містить щонайменше три онтологічно різні частини: фізичного світу (світ 1), світу суб'єктивних психічних станів (світ 2) та Третього світу – інтелектуальних утворень. Останній охоплює теорії, їхні логічні взаємозв'язки, аргументи та проблеми, тобто все те, що існує як можливі об'єкти мислення. Водночас, за Поппером, найважливішими елементами Третього світу є *критичні міркування* та *дискусії*, які фіксуються в текстах та наукових публікаціях [14, p. 107].

Поппер не приховує власного реалістичного підходу: він визнає існування фізичного світу та світу свідомості, але також наполягає на реальності автономного Третього світу, який не можна звести до попередніх. [14, p. 107]. Філософ рішуче чинить опір спробам редукувати Третій світ до сукупності мовних чи символічних виразів суб'єктивних станів свідомості або засобів комунікації (світ 2). Наукове знання, на його думку, принципово відрізняється від суб'єктивного знання в значенні «я знаю». Якщо останнє належить до Другого світу, то об'єктивні теорії, проблеми й аргументи існують незалежно від суб'єкта й утворюють самостійну онтологічну сферу (світ 3) [14, p. 108]. Автономність Третього світу, за Поппером, є необхідною умовою об'єктивності наукового знання та критичного раціонального дискурсу.

Узагальнено концепція трьох світів Поппера є спробою окреслити онтологічні умови або інакше простір існування множинних форм знання. Третій світ у цьому підході постає автономною сферою об'єктивних змістів, де теорії та проблеми співвідносяться й взаємодіють незалежно від суб'єктивних (психологічних) станів чи намірів окремих дослідників. Така інтерпретація передбачає плюралістичну модель динаміки наукового розвитку, у якій прогрес забезпечується критичним обговоренням і зіставленням альтернатив, а не простим накопиченням емпіричних фактів.

Водночас Поппер наголошував, що «одна з основних проблем цієї плюралістичної філософії стосується взаємовідносин між трьома її "світами"» [14, p. 155]. Філософ установив злагоджену ієрархію взаємодії, згідно з якою світ 2 є ключовим посередником. Поппер чітко розмежовує ці зв'язки: «Перший світ і третій світ не можуть взаємодіяти, окрім як через посередництво другого світу, світу суб'єктивного або особистого досвіду» [14, p. 155]. Таке розуміння множинності не обмежується лише статичною констатацією різноманітності, а створює динамічну й відкриту плюралістичну систему. Це дає змогу уникнути як редукціоністського зведення Третього світу до психічного чи фізичного, так і релятивістського розчинення об'єктивності знання в суб'єктивних переживаннях.

Щоб осягнути нескінченну множину взаємодій між цими світами та всередині кожного з них, «ми повинні бути плюралістами», стверджує Поппер. Це усвідомлення демонструє, що «абстрактні правила та абстрактні ідеї ... здатні рухати гори» [14, pp. 252–253], здійснюючи значні (часто несвідомі) зміни у фізичному світі через посередництво людської свідомості. У цій взаємодії автономних, але не ізольованих світів і полягає, на думку

філософа, сутність плюралізму як живого, творчого й антидогматичного світогляду. У цьому контексті слушною є позиція Б. Починка та І. Починок, що об'єктивною основою такого онтологічного плюралізму є відкритість фізичного світу та властиві йому емерджентні зміни, творення нових форм і стохастичність. Так, структурно-функціональна плюралістичність світу, впроваджена в доктрині Поппера, є підґрунтям як для об'єктивного наукового поступу, так і для реалізації людської свободи й творчості [2, с. 273].

Розглянемо взаємозв'язок між плюралістичним баченням світу Поппера і такими його невід'ємними атрибутами, як творчість та свобода. Категорії свободи й творчості пояснюють, як система Поппера переходить від онтологічної можливості (наявності множинності ідей) до методологічної необхідності (критичного відбору).

Поппер категорично відкидав механістичний погляд, згідно з яким «весь світ – це гігантський механізм, а ми лише крихітні коліщатка…» [14, p. 222], позаяк такий підхід повністю унеможливлює творчість. Натомість він обстоює позицію *фізичного індетермінізму*, згідно з якою не всі події у фізичному світі визначені з абсолютною точністю, хоча певна регулярність може зберігатися. Це не заперечує причинності, але визнає можливість винятків у суворій визначеності [14, pp. 226–227]. На думку Поппера, таке бачення світу узгоджується з уявленнями про еволюцію життя як про процес *спроб і усунення помилок* та дає змогу раціонально пояснити появу нових біологічних форм, розвиток знання й «зростання людської свободи» [14, p. 255].

У попперівському розумінні свобода набуває значення *самовизволення шляхом знання* (emancipation through knowledge). Він стверджував, що виключно зростання об'єктивного змісту третього світу здатне звільнити розум від «духовного поневолення» – упереджень, забобонів та помилок [7, p. 138]. Натхненний Кантовим закликом до інтелектуальної зрілості – *Sapere Aude!* (Зважся знати!), – Поппер формулює власну моральну максиму, що виходить за межі епістемології: «Зважся бути вільним і поважай свободу та автономію інших…» [7, pp. 137–138]. Цей заклик, що пов'язує особисту сміливість із повагою до свободи інших, стає етичним вираженням його плюралістичної методології.

Фундаментом методологічного плюралізму Поппера є концепція *фалібілізму* та принцип *фальсифікаціонізму*. Потенціал фалібілізму та фальсифікаціонізму розкривається насамперед у їх протиставленні як верифікаціоністській програмі неопозитивізму, так і будь-яким формам скептичного релятивізму. Загалом, Поппер розглядав інтелектуальний і моральний релятивізм як основну загрозу раціональності, називаючи його «головною хворобою філософії нашого часу» [8, p. 485]. Під релятивізмом він розумів концепцію, згідно з якою вибір між конкурувальними теоріями є довільним, оскільки не існує об'єктивної істини або критеріїв, що допомагали б наблизитися до неї.

На противагу релятивізму Поппер наголошував, що будь-яке наукове знання має гіпотетичну природу, проте ця характеристика не повинна тлумачитися як його виправдання. Визнання помилковості знання не означає відмови від прагнення до істини. Як він зазначав, «поняття омани передбачає поняття істини як зразка, якого ми, втім, можемо не досягти» [8, p. 491]. Так, істина залишається необхідним орієнтиром, навіть якщо ми ніколи не можемо бути цілком певні в її досягненні.

Попперівська методологія науки логічно веде до плюралізму. Якщо світ відкритий, не містить гарантованих істин і допускає помилковість будь-якої теорії, тоді множинність пояснювальних моделей не лише можлива, а й необхідна. У такий спосіб фалібілізм і фальсифікаціонізм окреслюють об'єктивний характер прогресу: теорія може бути кращою за іншу, якщо вона витримує суворіші спроби спростування. Інакше кажучи, за умов радикальної відкритості неможливо передбачити, яка саме з конкурувальних теорій

виявиться продуктивною. Тому конкуренція гіпотез є природним і необхідним станом наукового розвитку. Водночас Поппер підкреслював, що наукові теорії потрібно розглядати критично та активно перевіряти. Він писав: «Ми будемо вітати фальсифікувальні експерименти як наш успіх, оскільки вони відкривають нам нові шляхи проникнення у світ нового досвіду» [12, p. 60].

Цей принцип має не лише методологічний, а й виразно етичний вимір, він постає як епістемологічна чеснота – *інтелектуальна скромність* (intellectual modesty) [10, pp. 32, 40; 13, pp. 190, 196]. У подальшій рецепції попперівської думки ця категорія переважно зберігається саме в авторській термінології як *інтелектуальна скромність* [4; 6], хоча в сучасній літературі нерідко вживають і близькі поняття – *епістемічна скромність* (*epistemic modesty*) [3] або *епістемологічна смиренність* (*epistemological humility*) [5]. Так, фалібілізм у Поппера не зводиться до суто технічного твердження про гіпотетичний характер знання та можливість його спростування: він становить джерело інтелектуальної скромності, що має далекосяжні методологічні, етичні та соціально-політичні наслідки.

Упродовж усієї своєї творчості Поппер незмінно підкреслював скромний характер пізнавальної діяльності та принципову гіпотетичність наукового знання. Наука, за Поппером, є нескінченним процесом критичного випробування, адже «гра науки фактично не має кінця», і дослідник, який вважає певні твердження остаточними та такими, що «не потребують подальших підтверджень», фактично «вибуває з гри» [12, p. 32]. Фалібілістський підхід безпосередньо поєднується з інтелектуальною скромністю, що позначається у визнанні принципової можливості власної помилки: «Я можу помилятися, а ви можете мати рацію, і спільним зусиллям ми можемо наблизитися до істини» [11, p. 431]. Поппер наголошує, що ігнорування потенційної помилки веде до догматизму: дослідник, який вважає себе носієм остаточного й непохибного знання, неминуче схильний до упередженості й несприйняття критики. Переконання у володінні «Істиною» породжує нетерпимість, тоді як усвідомлення власної недосконалості сприяє толерантності [13, p. 200–202].

Критичний раціоналізм Поппера постає як методологія, що поєднує прагнення до істини з постійною готовністю визнати власну обмеженість, – настановою, яку сам філософ окреслював як «сократівську скромність», тобто проникливість людини, яка знає, як мало вона знає [9, p. 185]. У цьому контексті плюралізм відіграє роль необхідної умови відкритого пошуку, де множинність підходів і критична взаємодія між ними уможливлюють поступ знання.

Висновки. Аналіз концепції плюралізму у філософії Карла Поппера дає змогу стверджувати, що плюралізм у його методології не є периферійним або суто технічним елементом, а становить фундаментальну умову можливості раціональності, критики та зростання наукового знання. Попперівська інтерпретація плюралізму ґрунтується на концепції трьох світів, яка задає онтологічний простір існування множинних форм знання та відкриває можливість автономної взаємодії теорій, аргументів і проблем. Такий підхід створює динамічну модель розвитку науки, де прогрес забезпечується конкуренцією альтернатив та критичним обговоренням, а не накопиченням фактів чи утвердженням єдиної правильної методології.

Фундаментом методологічного плюралізму Поппера є фалібілізм і принцип фальсифікаціонізму, що виражають гіпотетичний характер знання та його принципову відкритість до спростування. Ці положення формують фундамент для інтелектуальної скромності, яку Поппер послідовно трактує як епістемологічну чесноту та передумову толерантності. Визнання можливості власної помилки й відкритість до критики перетворюються в нього на моральний імператив, що протистоїть догматизму й релятивістському нігілізму.

Узагальнюючи, плюралістичний підхід Поппера поєднує онтологічну відкритість світу, творчий характер людської діяльності та нормативно-етичний вимір свободи. Він демонструє, що плюралізм є не лише структурною характеристикою наукового знання, а й передумовою особистої автономії, відповідальності та взаємної поваги. У такому сенсі методологічний плюралізм Поппера формує світогляд, зорієнтований на відкритість, критичність і людську свободу, залишаючись актуальною платформою для сучасних дискусій у філософії науки.

Список використаної літератури

1. Починок Б. В., Починок І. Б. Вступ до філософії гуманітарних наук : підручник. Чернівці : Чернівецький національний університет, 2012. 384 с.
2. Починок Б. В., Починок І.Б . Позитивізм і постпозитивізм : навчальний посібник. Чернівці : Чернівецький національний університет, 2015. 300 с.
3. Слей Ш. Як теорія фальсифікації Карла Поппера сприяла підйому неолібералізму. *Спільне. Commons* / Переклав Павло Шопін. URL: https://commons.com.ua/ru/yak-teoriya-falsifikaciyi-karla-poppera-spriyala-pidjomu-neoliberalizmu/ (дата звернення: 28.11.2025).
4. Artigas M. The Ethical Roots of Karl Popper's Epistemology. *Acta Philosophica*, 1998, vol. 7, № 2. Pp. 197–233.
5. Friedman S. Popper, Ignorance, and the Emptiness of Fallibilism. *Routledge International Handbook of Ignorance Studies* / Edited by Matthias Gross and Linsey McGoey, New York ; London : Routledge. 2015. P. 44–52;
6. Koertge N. The Moral Underpinnings of Popper's Philosophy. *Rethinking Popper* / Zuzana Parusniková & Robert S. Cohen (eds.), Springer. 2009. Pp. 323–338.
7. Popper K. Emancipation through knowledge. *In Search of a Better World* / Translated by Laura J. Bennett. London : Routledge. 1994. Pp. 137–150.
8. Popper K. Facts, Standards, and Truth : A Further Criticism of Relativism. Addenda, I. *The Open Society and Its Enemies*. Princeton University Press. 2013. Pp. 485–510.
9. Popper K. How I see philosophy (Stolen from Fritz Waismann and from one ofthe first men to land on the moon). *In Search of a Better World* / Translated by Laura J. Bennett. London : Routledge. 1994. Pp. 173–187.
10. Popper K. On knowledge and ignorance. *In Search of a Better World* / Translated by Laura J. Bennett. London : Routledge. 1994. Pp. 30–43.
11. Popper K. The Open Society and Its Enemies. Princeton University Press. 2013. 755 p.
12. Popper K. The Logic of Scientific Discovery. New York ; London : Routledge. 2002. 513 p.
13. Popper K. Toleration and intellectual responsibility (Stolen from Xenophanes and from Voltaire). *In Search of a Better World* / Translated by Laura J. Bennett. London : Routledge. 1994. Pp. 188–203.
14. Popper, Karl R. Objective Knowledge : An Evolutionary Approach. Clarendon Press, 1979. 395 p.

THE NORMATIVE FUNCTION OF PLURALISM IN KARL POPPER'S CRITICAL RATIONALISM

Ihor Omelchuk
Khmelnytskyi National University,
Department of Philosophy and Social and Humanities,
Instytutska St., 11, 29000, Khmelnytskyi, Ukraine
https://orcid.org/0000-0001-8817-1573

Natalia Semeniuk
Khmelnytskyi National University,
Department of Philosophy and Social and Humanities,
Instytutska St., 11, 29000, Khmelnytskyi, Ukraine
https://orcid.org/0000-0002-6086-0489

Mykhailo Hotych
Ivano-Frankivsk Educational and Scientific Institute of Management
of the Western Ukrainian National University,
Department of Management and Administration,
Dnistrovska St., 32, 76000, Ivano-Frankivsk, Ukraine
https://orcid.org/0000-0002-3499-917X

The article is devoted to a systematic interpretation and critical analysis of the concept of pluralism in Karl Popper's philosophy, with an emphasis on its methodological dimension and its connection to fallibilism. It is shown that Popper's pluralism emerges as a response to the crisis of fundamentalism, reductionism, and skeptical relativism. The article argues that Popper's pluralism is grounded in the concept of the three worlds, which outlines the ontological conditions for the existence of multiple forms of knowledge and determines their interaction. Particular attention is given to the third world as the realm of objective contents, where theories, arguments, and problems correlate independently of subjective experience, creating a space of competition and critical discussion.

Based on an analysis of Popper's philosophy, it is demonstrated that methodological pluralism is a necessary consequence of fallibilism and falsificationism, since the openness of the world and the fundamental possibility of error presuppose a multiplicity of competing explanatory models. It is shown that Popper views fallibilism as the source of intellectual modesty, which he interprets as both an ethical and epistemological virtue. Intellectual modesty, in his view, not only ensures openness to criticism but also serves as the foundation of tolerance and a safeguard against dogmatism. In this context, the normative dimension of Popper's methodology is emphasized, integrating the ideas of freedom, autonomy, and respect for the other.

The article also reveals the interrelation between pluralism, human creativity, and freedom. Popper's conception of indeterminism and his understanding of creativity as a process of trial and error allow knowledge growth to be interpreted as a form of self-liberation through the objective contents of the third world.

Thus, the article demonstrates that pluralism in Popper's philosophy is not reducible to a mere multiplicity of methods or theories, but constitutes a fundamental norm of rational and ethical thinking. It forms a model of open science in which criticism, the competition of alternatives, and intellectual modesty ensure the advancement of knowledge and the affirmation of human freedom. The article offers an expanded reading of Popper's methodology, emphasizing its normative-ethical content and its relevance for contemporary philosophical debates.

Key words: pluralism, intellectual modesty, fallibilism, falsificationism, world 3, fundamentalism.

Дата першого надходження рукопису до видання: 18.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 22.12.2025
Дата публікації: 30.12.2025

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 63, с. 182–190
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 63, p. 182–190

УДК 140.8:39:316.42
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.63.20

СУЧАСНА ТЮРКСЬКА ФІЛОСОФІЯ: ВИКЛИКИ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ ТА ПОШУК АВТЕНТИЧНОСТІ

Агнесса Пашинська
Київський університет права Національної академії наук України,
кафедра загальнотеоретичних правових і соціально-гуманітарних дисциплін
вул. Академіка Доброхотова, 7А, 03142, м. Київ, Україна
https://orcid.org/0000-0001-5181-3704

Статтю присвячено дослідженню сучасної тюркської філософії як феномену, що формується на перетині традиції та глобалізації. Розкрито філософські засади тюркської духовності, які сягають тенгріанства та вчень класичних мислителів аль-Фарабі, Юсуфа Баласагуні й Ахмета Ясаві. Показано, як ідеї гармонії, морального служіння та духовного самопізнання утворили цілісну парадигму тюркського світогляду, що поєднує метафізичний, етичний і політичний виміри. Зазначено, що у філософії аль-Фарабі закладено модель держави як етичної спільноти, у Баласагуні – ідею гармонії мудрості та справедливості, а в Ясаві – духовний ідеал єдності людини з Абсолютом.

У статті виокремлено чотири ключові напрями розвитку сучасної тюркської філософії: філософію єдності та інтеграції тюркських народів (А. Сейдімбек, Б. Молдобаєв, Ф. Велієв); осмислення модерності й автентичності в глобальному світі (А. Рзаєва, Х. Кахраман, І. Калин); розвиток традиції та духовності в сучасних інтерпретаціях класиків (А. Ахметов, Г. Сімуканова); політичну філософію тюркського світу та концепцію моральної дипломатії (А. Давутоглу, Ф. Махмедов). Підкреслено, що ці напрями утворюють цілісну систему мислення, у якій поєднуються ідеї духовної єдності, моральної відповідальності, культурної стійкості та цивілізаційної солідарності.

Розкрито також роль Організації тюркських держав як інституційного простору, де філософія єдності набуває практичного виміру. У стратегічних документах Turkic World Vision – 2040, Strategy 2022–2026 і Budapest Declaration інтеграція подається не лише як політична чи економічна мета, а і як морально-ціннісний проєкт, спрямований на гармонізацію духовних та культурних принципів. Авторка підкреслює, що тюркська філософія сьогодні постає як самостійна цивілізаційна модель, яка поєднує традицію та модерність, мораль і політику, формуючи власну відповідь на виклики глобалізації.

Для України вивчення сучасної тюркської філософії має особливе значення в контексті пошуку автентичної культурної ідентичності, розвитку гуманітарної дипломатії та розбудови партнерства з тюркськими державами. Аналіз цього досвіду сприяє глибшому розумінню ролі духовних цінностей і філософії діалогу в побудові стабільного та морально відповідального суспільства.

Ключові слова: тюркська філософія, глобалізація, автентичність, моральна дипломатія, цивілізаційна єдність, культурна ідентичність, Організація тюркських держав.

Постановка проблеми. Питання про існування тюркської філософії як окремої інтелектуальної традиції постає в сучасній гуманітаристиці з особливою гостротою. Одні дослідники розглядають її як сукупність культурно-історичних практик і світоглядних настанов, інші – як цілісний феномен, що має власні методологічні засади та концепти. Тюркські народи, які протягом століть взаємодіяли з різними цивілізаційними центрами – ісламським Сходом, християнським Заходом, радянським модернізмом, – сформували багатошарову систему ідей: від космології тенгріанства та етики «Кутадгу біліг» Юсуфа Баласагуні до суфійської містики Ахмета Ясаві й гуманістичних образів Юнуса Емре. Ці «архетипи думки» й сьогодні визначають інтелектуальні пошуки тюркських націй.

© Пашинська А., 2025

Актуальність теми зумовлена тим, що глобалізаційні процеси, з одного боку, надають тюркським країнам широкі можливості для діалогу та інтеграції у світовий науково-філософський простір, а з іншого – становлять загрозу культурної уніфікації та асиміляції. Домінування західних парадигм модерності й постмодерну, секуляризація академічних практик, тиск технонаукової раціональності ставлять перед інтелектуалами Туреччини, Азербайджану, Казахстану, Киргизстану й Узбекистану питання про те, як поєднати модернізаційні виклики з потребою зберегти власну духовно-культурну основу.

Для України ця тема має особливе значення. По-перше, українська тюркологія має глибокі традиції, започатковані ще в працях Агатангела Кримського та продовжені сучасними науковцями. По-друге, геополітичний контекст вимагає активізації культурного діалогу з тюркським світом – передусім із Туреччиною та Азербайджаном, які є стратегічними партнерами України. Вивчення досвіду збереження та оновлення автентичності в тюркських країнах дає змогу глибше осмислити й українські стратегії культурної стійкості в умовах глобалізації та воєнних викликів.

Аналіз досліджень і публікацій. В українській гуманітаристиці проблематика тюркського світу розроблялася переважно в культурологічному та історичному вимірах. С. Сорокін та Н. Пророченко зазначають, що «етнолінгвістичний, соціополітичний та культурний вплив тюркських народів на історичний процес у Євразії загалом і в Україні зокрема, є важливим напрямом сучасних гуманітарних досліджень» [1, с. 155]. Водночас вони визнають, що філософський аналіз цієї теми залишається недостатньо розробленим.

Н. Білокопитова ввела поняття «тюркської соціальності», розглядаючи його як об'єднувальну філософію спільного буття, яка забезпечувала історичну інтеграцію тюркських народів [2]. Хоча це дослідження має філософську спрямованість, воно радше окреслює соціокультурний контекст, ніж формує концептуальне підґрунтя сучасної тюркської філософії.

Ф. Велієв у своїй статті пропонує філософський аналіз тюркських світоглядних настанов, стверджуючи, що саме традиційні цінності становлять основу духовного простору азербайджанського етносу [3]. Він наголошує, що «тюркський вплив на світоглядні настанови азербайджанців зумовив вторинність прагматичних цінностей, первинними були такі цінності, як сім'я, віра, справедливість, любов до Батьківщини» [3, с. 11]. Водночас дослідник застерігає, що «нині можна констатувати посилення вестернізації, чому сприяє глобалізація та нові комунікаційні технології» [3, с. 11], що ставить під виклик збереження цієї ціннісної основи.

У міжнародному контексті Е. Тюрксой (Джавадханли) порушує проблему того, що глобалізація спричиняє культурно-релігійну уніфікацію, яка може призвести до втрати самобутності тюркських народів [4]. Він зазначає, що молоде покоління дедалі більше відходить від національних традицій, культури, музики та фольклору, дотримуючись моди, що приходить із Заходу [4]. У цьому сенсі він застерігає, що традиційні цінності, які формують основу тюркської філософії (світоглядні засади, колективізм, духовність), можуть бути зруйновані не стільки зовнішнім тиском, скільки через пасивне прийняття чужих культурних моделей як норм.

Ф. Махмедов аналізує геополітичну ідентичність Азербайджану, показуючи її багаторівневість і залежність від зовнішніх чинників [5]. Хоча ці праці мають радше культурно-політичний характер, вони створюють основу для подальшого філософського аналізу.

Загалом, наявні дослідження демонструють інтерес до тюркської проблематики, але часто залишаються фрагментарними. Вони описують культурні чи політичні аспекти, однак рідко формулюють системне бачення сучасної тюркської філософії. Саме цю прогалину й покликане заповнити наше дослідження.

Мета статті – філософсько осмислити процеси формування сучасної тюркської філософії в умовах глобалізації та пошуку автентичності.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні тюркські держави активно формують спільний інтелектуальний і стратегічний простір, що підтверджує ухвалення у 2021 році документа «Turkic World Vision – 2040» – першого комплексного стратегічного бачення майбутнього тюркського світу. Документ окреслює головні напрями розвитку Організації тюркських держав: політичну та безпекову співпрацю, економічну інтеграцію, культурно-гуманітарні зв'язки й партнерство з міжнародними інституціями. В його основі – ідея формування «резильєнтного» суспільства, здатного зберігати ідентичність, адаптуватися до глобальних викликів і впроваджувати принципи доброго врядування, інновацій та культурної єдності.

Як наголошує турецька дослідниця Пеліна Мусабай Баки, ухвалений документ є «динамічним, адаптивним і трансформаційним підходом до тюркської співпраці, що відповідає реаліям, які постають перед Організацією тюркських держав» [6, с. 47]. Вона підкреслює, що «Turkic World Vision – 2040» не обмежується політичними деклараціями, а пропонує довгострокову модель розвитку, засновану на поєднанні інституційної стабільності, екологічної свідомості, цифрових технологій, культурної єдності та людського потенціалу.

Отже, цей документ демонструє прагнення тюркських народів до створення спільної цивілізаційної системи мислення, що виходить за межі національних традицій. Ідеї взаємної підтримки, адаптації, гармонії з природою і духовної стійкості, відображені в «Turkic World Vision – 2040», становлять основу не лише політичного, а й філософського виміру сучасного тюркського світу.

Після ухвалення «Turkic World Vision – 2040» тюркські держави послідовно розвивають це бачення, формуючи спільний інтелектуальний і ціннісний простір. Подальші документи Організації тюркських держав (далі –ОТД) не лише конкретизують напрями співпраці, а й демонструють формування єдиної філософії розвитку, заснованої на ідеях єдності, стійкості та духовного братерства.

Так, у Стратегії ОТД на 2022–2026 роки наголошується, що мета організації – «забезпечити сталий розвиток, добробут і благополуччя тюркських народів через солідарність, взаємну підтримку та узгоджені дії в політичній, економічній і культурній сферах» [7]. Цей фрагмент свідчить, що основою інтеграційного процесу є не лише політичні чи економічні інтереси, а й спільна система цінностей, орієнтована на гармонійний розвиток і моральну взаємопідтримку.

Етичний вимір тюркської співпраці чітко проявляється й у документі «Turkic Green Vision», де зазначено: «Нашою спільною метою є створення екологічно відповідальної тюркської спільноти, яка захищає природу та забезпечує міжпоколінну справедливість» [8].

У цьому формулюванні простежується не лише екологічна, а й філософсько-антропологічна позиція, що розглядає людину як морального суб'єкта, відповідального перед природою і майбутніми поколіннями.

Філософію цивілізаційної єдності тюркського світу чітко закріплено в Будапештській декларації 2025 року, де лідери держав проголосили: «Ми підтверджуємо свою відданість Хартії тюркського світу та спільній історичній, культурній і моральній спадщині, яка об'єднує наші народи» [9]. Ця заява означає перехід від політичної до духовно-філософської парадигми єдності – від координації інтересів до усвідомлення спільного світогляду, заснованого на солідарності, повазі до традиції та спільному баченні майбутнього.

Отже, послідовність ухвалених документів – Turkic World Vision – 2040, Strategy 2022–2026, Turkic Green Vision та Budapest Declaration – демонструє еволюцію тюркської

інтеграції від політичної співпраці до єдиної філософії співбуття, у якій поєднано принципи резильєнтності, екологічної етики, духовної спільності й культурної автономії. Це підтверджує доцільність осмислення не філософії окремої тюркської країни, а тюркської філософії як цілісного цивілізаційного феномену, що формує власну відповідь на виклики глобалізації.

Глобалізація поставила тюркський світ перед екзистенційним випробуванням – вибором між універсалізмом західної раціональності та автентичністю власної духовної традиції. У цьому контексті тюркська філософія постає як спроба зберегти ідентичність у межах цивілізаційної полісистеми, де глобальний центр формує «норми істинності», а периферія змушена доводити свою суб'єктність.

Як слушно зауважує Х. Коул, «утопічна ідея повного секулярного модернізму в Туреччині завжди стикалася з реальною силою релігійної спадщини» [10]. Ця теза виявляє сутність тюркського парадоксу модерності: спроба впровадити раціоналістичну модель розвитку неминуче натикається на метафізичну глибину ісламського світогляду, де істина мислиться не лише як знання, а і як етичне буття в спільноті (*ummah*).

У цьому сенсі феномен, який Коул окреслює як statist communalism, тобто «систему, у якій держава організовує не лише індивідів, а й спільноти, керуючи ними як структурними одиницями суспільства» [10], можна осмислити філософськи – як утілення онтології спільності, що протистоїть атомізму західного лібералізму. Тюркська соціальність не зводиться до індивідуальної автономії; вона ґрунтується на уявленні про людину як частину морального цілого, де зв'язки лояльності та вдячності мають онтологічну вагу.

Пострадянська спадщина в цьому контексті постає не лише як політична, а і як філософська травма – насадження універсалістської логіки «історичного прогресу», яка витіснила питання сенсу, духовності, самовизначення. Сучасна тюркська філософія намагається повернути ці виміри, інтегруючи ісламську етику, суфійське розуміння духовного шляху та категорії відповідальності й справедливості у сучасний дискурс.

Коул слушно підкреслює: «Релігія не зникла з публічного простору, а лише змінила форму – вона стала інструментом державної легітимації» [10]. Філософськи це можна тлумачити як трансформацію сакрального: священне не зникає в секулярному світі, а переходить у нові форми влади, моралі, символічного контролю. Отже, виклик глобалізації полягає не лише в зовнішньому тиску Заходу, а й у внутрішній боротьбі тюркського світу за збереження метафізичної цілісності, що поєднує духовне й соціальне, традицію і модерність.

Як підкреслює К. Молдобаєв, «єдине духовне поле, до якого входили всі тюркські народи, було зумовлене мовною, релігійною, ідеологічною та культурною спільністю, що виникла на основі міжетнічних контактів та взаємодії... Ця духовна спільність знайшла своє конкретне втілення в тенгріанстві (вірі в Тенгрі), спільній для всіх тюркських народів того часу» [11, с. 48]. Саме цей принцип єдності світу, людини й космосу став духовним підґрунтям подальшого розвитку тюркської філософії, що поєднала античну спадщину, ісламське просвітництво та суфійську метафізику.

У працях аль-Фарабі ця єдність набуває раціоналістичного виміру. Він стверджував, що гармонійна держава можлива лише тоді, коли політична структура відповідає божественному порядку: «Місто чеснотне – це те, у якому люди допомагають один одному досягати щастя» [11, с. 54]. Для Фарабі спільнота є втіленням розумного космічного ладу; вона має наслідувати гармонію Всесвіту, у якому всі частини спрямовані до єдиної мети.

Юсуф Баласагуні у своїй праці Kutadgu Bilig продовжує цю лінію через поєднання політичної етики та космічної справедливості. Він писав: «Де закони у силі – там народ у безпеці. У славну годину їхня слава зростає» [11, с. 56]. В іншому місці він проголошував:

«Невіглас сліпий, а світ осяяний очима мудрого» [11, с. 56]. Баласагуні розглядав знання як силу, що робить людину вільною, а суспільство – упорядкованим. За Молдобаєвим, він «був пристрасним прихильником науки й освіти... та переконаним місіонером рівності перед законом» [11, с. 56].

Ахмет Ясаві розкриває філософію єдності в містичному ключі. Його суфійська традиція поєднує духовне вдосконалення з колективною єдністю віри. У Divan-i Hikmet він писав: «Хто пізнав себе – пізнав Бога. Хто служить людям – служить Істині» [11, с. 58]. Ця формула перетворює ідею духовного пізнання на соціально-етичний імператив, що вкорінений у тюркській традиції тенгріанського світогляду.

Так, аль-Фарабі, Баласагуні та Ясаві репрезентують три рівні тюркської філософії єдності: раціональний (розум і порядок), етичний (справедливість і закон) та містичний (самопізнання і служіння). В усіх випадках духовна єдність є не лише ідеалом, а й принципом буття, який визначає історичну ідентичність тюркського світу.

Одним із центральних викликів сучасної глобалізації для тюркських держав є пошук рівноваги між відкритістю до світу та збереженням власної духовної ідентичності. Є два базові шляхи до досягнення суспільної згоди – «через аргументативний дискурс або через ціннісну ідентичність» [12, с. 5]. У тюркському контексті саме другий шлях – опора на спільну морально-культурну основу – має глибокі історичні корені та визначає своєрідність філософського мислення.

Сучасні дослідниці наголошують, що в сучасному світі «раціональність без аксіологічного підґрунтя втрачає здатність підтримувати стабільний консенсус» [12, с. 7]. Ця теза особливо актуальна для тюркських країн, які формують власну модель комунікативної раціональності, що поєднує аргументованість діалогу з духовною єдністю.

Ідея «сили спільного ціннісного поля» передбачає, що культура і мораль не можуть бути лише тлом суспільних процесів – вони мають ставати «активним стратегічним ресурсом діалогу» [12, с. 8]. Саме ця позиція відображає філософію єдності тюркського світу, де моральна солідарність і духовна спадкоємність розглядаються не як перешкода модернізації, а як її внутрішня умова.

Отже, у контексті сучасної тюркської філософії консенсус постає не як механічна згода чи політична координація, а як результат гармонії раціонального обґрунтування та спільного ціннісного поля, що вкорінене в історичній традиції та цивілізаційному досвіді.

Сучасна тюркська філософія – це не лише відновлення інтелектуальної спадщини минулого, а й формування нового цивілізаційного бачення, яке поєднує духовну глибину традицій і динамізм сучасності. У XXI столітті тюркські мислителі прагнуть не просто відтворити колишні ідеї, а надати їм нового змісту – у контексті глобалізації, постсекулярності та філософії діалогу. Їх об'єднує спільна мета – знайти гармонію між єдністю і відкритістю, між моральною автономією та глобальним співбуттям, між пам'яттю і модерністю. Розглянемо ключові напрями, у яких розгортається ця сучасна філософська традиція:

1. Філософія єдності та інтеграції тюркських народів. Фундаментальним вектором сучасної тюркської думки є ідея цивілізаційної єдності – усвідомлення спільного духовного коду, який поєднує тюркські народи, попри кордони та політичні розбіжності.

Цю ідею найглибше розробили Акселеу Сейдимбек [13], Серік Молдобаєв [14] та Фуад Велієв [3]. Сейдимбек визначає тюркський світ як «єдину моральну спільноту, що ґрунтується на історичній пам'яті та культурній солідарності» [13, с. 343]. Для нього філософія єдності – це не політична декларація, а форма онтологічного буття народу, де кожна культура є «часткою цілого». Молдобаєв поглиблює цю ідею, вводячи поняття «онтології тюркського духу», що втілює здатність культури до духовного самовідтворення.

Він наголошує, що тільки моральна інтеграція народів здатна подолати «наслідки історичного розриву, спричиненого колоніальними ідеологіями» [14, с. 47]. Велієв, розвиваючи гуманістичний складник цього напряму, підкреслює, що ядром тюркської духовності є етика справедливості та спільного добра. За його словами, «віра, сім'я, справедливість і любов до Батьківщини – це первинні цінності, які формують духовне ядро нації» [3, с. 11]. У цих підходах тюркська єдність постає не як прагматичний союз, а як етико-онтологічна спільність, у якій історія, мова і мораль формують основу спільного світогляду.

2. Модерність і автентичність. Одним із головних викликів для тюркських філософів стала глобалізація, яка вимагає відкритості, але несе ризик втрати культурної самобутності. Цей парадокс осмислюють Роїда Рзаєва [15], Ібрагім Калин [16] та Хасан Булент Кахраман [17] – представники турецької інтелектуальної школи, які шукають шлях до гармонії між модерністю та традицією. Рзаєва вказує, що постмодерна доба створює умови для «ціннісного діалогу, у якому культура може залишатися відкритою, не втрачаючи свого внутрішнього ядра» [15, с. 214]. Вона пропонує концепт постмодерної автентичності, у якій ідентичність – не статична сутність, а процес безперервного морального вибору між універсальним і локальним. Калин розвиває тему онтологічної єдності знання та віри, доводячи, що істина у тюрксько-ісламській філософії не зводиться до раціонального розуміння: «буття є єдиним простором, у якому інтелект, інтуїція і духовність не протистоять одне одному, а утворюють гармонію» [16, с. 58]. Ця теза демонструє, як сучасна тюркська філософія долає дихотомію «світське – релігійне». Кахраман пропонує бачення турецької модерності як «третього шляху» – між західним секуляризмом і традиційним консерватизмом. Він наголошує, що турецька філософія має «створювати власну модель модерності, спираючись на історичну пам'ять і культурну автономію» [17]. Так, ці автори демонструють, що модерність у тюркському світі – це не розрив із минулим, а трансформація традиції у форму діалогу з глобальним світом.

3. Традиція і духовність. Третій напрям – філософія духовного самопізнання, яка спирається на переосмислення спадщини класичних тюркських мислителів Юсуфа Баласагуні та Ахмета Ясаві в сучасному ключі. Їхні етичні концепції сьогодні активно розвивають Абдікерім Ахметов [18] та Гульмира Сімуканова [13]. Ахметов аналізує «Кутадгу біліг» як ранній приклад соціальної філософії відповідального правління, де ідеал справедливого правителя є символом моральної гармонії між владою, народом і космічним законом. Його висновок полягає в тому, що політична влада в тюркській традиції не може бути відокремлена від етичного виміру [18]. Сімуканова, досліджуючи філософію Ясаві, наголошує, що суфійська містика є не лише релігійним, а й антропологічним вченням: вона розглядає людину як істоту, покликану до внутрішньої гармонії, співчуття й духовної зрілості. «Ясаві створює модель етики, у якій самопізнання є формою служіння світові» [13, с. 57]. У сучасному контексті ці підходи виявляють екологічний, етичний і космічний виміри духовності, які можуть стати альтернативою технократичним моделям мислення.

4. Політична філософія тюркського світу. Окремий пласт сучасної тюркської філософії становить політичне осмислення цивілізаційної місії тюркських держав. Цей напрям формують Ахмет Давутоглу [19] та Фуад Махмедов [5]. Давутоглу у своїй праці Alternative Paradigms порівнює ісламсько-тюркське та західне бачення політики, вводячи поняття етичної цивілізаційності – світопорядку, заснованого на справедливості, взаємоповазі та моральному балансі [19]. Він переконаний, що Туреччина та тюркський світ загалом можуть бути «посередниками між цивілізаціями», формуючи альтернативу західному універсалізму [20]. Махмедов розглядає геополітичну ідентичність Азербайджану як багаторівневу структуру – на перетині Сходу і Заходу, ісламу й секуляризму. На його думку,

«буття між двома цивілізаційними системами» є не слабкістю, а моральним ресурсом діалогу, який може сприяти новому типу міжнародної етики [5]. Так, політична філософія тюркського світу формує проєкт моральної дипломатії, що ґрунтується не на домінації, а на співбутті й відповідальності перед людством.

Висновок. Сучасна тюркська філософія є інтелектуальним простором синтезу, який виникає як відповідь на екзистенційні виклики глобалізації. Вона об'єднує пошук автентичності, прагнення до цивілізаційної єдності, вірність духовній традиції та етичне переосмислення політики.

На відміну від західних моделей модерності, що часто ґрунтуються на атомізмі індивіда та епістемологічному пріоритеті світської раціональності, тюркська філософія пропонує бачення світу, у якому людина є частиною морального цілого, а гармонія між раціональним і духовним знанням є необхідною умовою стійкого розвитку. Це виражається в чотирьох ключових напрямах: утвердженні онтології тюркського духу (Молдобаєв, Сейдимбек), формуванні постмодерної автентичності та «третього шляху» модерності (Калин, Кахраман, Рзаєва-Озтюрк), розвитку етичної антропології, що переосмислює спадщину Баласагуні та Ясаві, та в концепції моральної дипломатії (Давутоглу, Махмедов).

У цьому полягає унікальний внесок тюркської філософії в сучасну гуманітарну думку – створення філософії спільного буття, що поєднує раціональність і духовність, локальність та глобальність, пам'ять і майбутнє. Для України, яка також шукає стратегії культурної стійкості в умовах воєнних викликів, ідея моральної дипломатії може стати ціннісним містком у діалозі з тюркським світом, сприяючи активізації співпраці в межах ОТД.

Список використаної літератури

1. Сорокін С. В., Пророченко Н. О. Українська тюркологія у XX – на початку XXI ст.: розвиток і основні здобутки. *Проблеми всесвітньої історії*. 2023. Вип. 1(21). С. 154–175.
2. Білокопитова Н. І. Феномен соціальності в тюркському світі: соціально-філософський аналіз : автореф. дис. канд. філос. наук. Житомир : Житомирський державний університет імені Івана Франка, 2021. 24 с.
3. Велієв Ф. Т. О. Тюркська складова світоглядних настанов азербайджанського етносу. Humanities Studies. 2021. Вип. 7(84). С. 8–13.
4. Тюрксой Е. Тюркський світ і глобалізація: виклик часу. 2013. URL: https://www.turantoday.com/2013/09/turk-global.html (дата звернення: 15.10.2025).
5. Махмедов Ф. Геополітична ідентичність Азербайджану в контексті викликів та перспектив XXI століття. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень.* 2019. Вип. 5. С. 112–120.
6. Musabay Baki P. Turkic World Vision–2040: A step forward for the resilience of Turkic cooperation. Perceptions: Journal of International Affairs. 2022. Vol. 27, Iss. 1. P. 26–52.
7. Strategy of the Organization of Turkic States 2022–2026. Organization of Turkic States, 2022. URL: https://www.turkicstates.org/en/strategy-of-the-organization-of-turkic-states-2022-2026_3529.html (дата звернення: 15.10.2025).
8. Decision on the Turkic Green Vision. Organization of Turkic States, 2023. URL: https://www.turkicstates.org/u/2_Decision%20on%20the%20Turkic%20Green%20Vision-2-6.pdf (дата звернення: 15.10.2025).
9. Budapest Declaration of the Informal Summit of the Organization of Turkic States. Organization of Turkic States, 2025. URL: https://www.turkicstates.org/en/news/budapest-declaration-of-the-informal-summit-of-the-organization-of-turkic-states_2848.html (дата звернення: 15.10.2025).

10. Cole J. What Happened to Democracy in Turkey? Informed Comment. 2023. 02 Aug. URL: https://www.juancole.com/2023/08/happened-democracy-turkey.html (дата звернення: 15.10.2025).
11. Moldobayev K. The Turkic Civilization in the Context of History and Globalization. Bishkek : Kyrgyz-Turkish Manas University, 2008. 176 p. URL: https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/3797315 (дата звернення: 15.10.2025).
12. Yerzhanova G., Madalieva M., Imanmoldayeva L., Rakhimova N. Consent Strategies: Cultural and Civilizational Paradigms for Communicative Rationality and Axiological Identity. Philosophies. 2022. Vol. 7, Iss. 6. P. 129.
13. Simukanova G. S. Professor Akseleu Seydimbek and the Idea of Turkic Integrity. *Bulletin of the Karaganda University. History. Philosophy Series*. 2025. Vol. 1, Iss. 105. P. 342–350.
14. Moldobayev S. The Ontology of the Turkic Spirit. Kyrgyz National University Journal of Philosophy. 2021. Vol. 4, Iss. 2. P. 44–52.
15. Rzayeva-Ozturk R. The Challenges of Contemporaneity: Postmodernity and Multiculturalism. Cham : Springer, 2016. 288 p.
16. Kalın İ. Knowledge in Later Islamic Philosophy: Mulla Sadra on Existence, Intellect, and Intuition. Oxford : Oxford University Press, 2010. 272 p.
17. Kahraman H. B. Modernity and Identity in Turkey. Istanbul : Metis, 2014. 352 p.
18. Ahmetov A. Ethical Foundations of Turkic Humanism. Almaty : KazNU Press, 2020. 210 p.
19. Davutoğlu A. Alternative Paradigms: The Impact of Islamic and Western Weltanschauungs on Political Theory. Kuala Lumpur : International Institute of Islamic Thought, 1994. 320 p.
20. Davutoğlu A. Strategic Depth: Turkey's International Position. Istanbul : Küre Yayınları, 2001. 592 p.

MODERN TURKIC PHILOSOPHY: CHALLENGES OF GLOBALIZATION AND THE SEARCH FOR AUTHENTICITY

Ahnessa Pashynska
Kyiv University of Law of the National Academy of Sciences of Ukraine,
Department of General Theoretical Legal and Socio-Humanitarian Disciplines,
Akademika Dobrokhotova St., 7A, 03142, Kyiv, Ukraine
https://orcid.org/0000-0001-5181-3704

The article examines modern Turkic philosophy as a phenomenon shaped at the intersection of tradition and globalization. It reveals the philosophical foundations of Turkic spirituality, rooted in Tengrism and the teachings of classical thinkers such as al-Farabi, Yusuf Balasaguni, and Ahmad Yasawi. The study shows how the ideas of harmony, moral service, and spiritual self-knowledge formed a holistic paradigm of Turkic worldview that unites metaphysical, ethical, and political dimensions. It highlights that al-Farabi's philosophy contains the model of the state as an ethical community, Balasaguni's thought centers on harmony between wisdom and justice, and Yasawi's mysticism affirms the spiritual ideal of human unity with the Absolute.

The article identifies four key directions in the development of modern Turkic philosophy: the philosophy of unity and integration of Turkic peoples (A. Seydimbek, B. Moldobayev, F. Veliyev); the comprehension of modernity and authenticity in the global world (A. Rzayeva, H. Kahraman, I. Kalın); the rethinking of tradition and spirituality in contemporary interpretations of classical thinkers (A. Ahmetov, G. Simukanova); and the political philosophy of the Turkic world and the concept of moral diplomacy (A. Davutoğlu, F. Makhmedov). These directions together form a coherent intellectual system combining the principles of spiritual unity, moral responsibility, cultural resilience, and civilizational solidarity.

The study also explores the role of the Organization of Turkic States as an institutional platform where the philosophy of unity gains a practical dimension. In strategic documents such as Turkic World Vision – 2040, Strategy 2022–2026, and the Budapest Declaration, integration is presented not merely as a political or economic goal but as a moral and axiological project aimed at harmonizing spiritual and cultural principles. The author emphasizes that contemporary Turkic philosophy represents an independent civilizational model that harmonizes tradition and modernity, morality and politics, offering its own response to the challenges of globalization.

For Ukraine, studying contemporary Turkic philosophy is of special importance in the context of seeking authentic cultural identity, strengthening humanitarian diplomacy, and fostering partnerships with Turkic states. This analysis contributes to a deeper understanding of the role of spiritual values and the philosophy of dialogue in building a stable and morally responsible society.

Key words: turkic philosophy, globalization, authenticity, moral diplomacy, civilizational unity, cultural identity, Organization of Turkic States.

Дата першого надходження рукопису до видання: 18.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 22.12.2025
Дата публікації: 30.12.2025

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 63, с. 191–199
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 63, p. 191–199

УДК 130.2:316.72
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.63.21

МІЖКУЛЬТУРНИЙ ДІАЛОГ ЯК ПРОСТІР САМОВДОСКОНАЛЕННЯ ЛЮДИНИ XXI СТОЛІТТЯ

Оксана Петінова
Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»
вул. Старопортофранківська, 26, 65200, м. Одеса, Україна
https://orcid.org/0000-0002-1871-1201

Олег Кубаш
Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»
вул. Старопортофранківська, 26, 65200, м. Одеса, Україна
https://orcid.org/0009-0003-1085-187X

У статті здійснено філософський аналіз міжкультурного діалогу як простору самовдосконалення людини в умовах глобалізації. Автори розкривають роль культури у формуванні гуманістичного світогляду, духовної безпеки та міжнаціональної згоди, акцентуючи на викликах, зумовлених уніфікаційними тенденціями, культурними конфліктами й зростанням глобальної взаємозалежності. На основі сучасних досліджень міжкультурної комунікації, кроскультурного менеджменту та глобальної культурної політики проаналізовано ключові механізми формування міжкультурної компетентності. *Актуальність теми* полягає в тому, що глобалізаційні процеси не лише поєднують різні суспільства, а й створюють загрозу культурній уніфікації, звуження різноманітності та загострення ціннісних розбіжностей. У цьому контексті міжкультурний діалог постає як інструмент налагодження гармонійних відносин між культурами та як простір, у якому особистість розвиває свої моральні, комунікативні та когнітивні здібності. Сучасні філософські дослідження трактують міжкультурну взаємодію як обмін сенсами і як форму духовного зростання, що сприяє переосмисленню меж власної ідентичності й формуванню відкритості до Іншого. Метою статті є філософське обґрунтування міжкультурного діалогу як простору самовдосконалення людини в глобалізованому світі, що інтегрує культурні, моральні та комунікативні аспекти її розвитку. *Методологія дослідження* має комплексний міждисциплінарний характер і передбачає інтеграцію філософського аналізу, міжкультурних студій, порівняльної культурної політики та сучасних емпіричних даних, що дає змогу всебічно обґрунтувати міжкультурний діалог як простір особистісного розвитку та соціальної гармонізації у XXI столітті. Обґрунтовано, що міжкультурний діалог є як інструментом взаєморозуміння, так і чинником морального, інтелектуального й емоційного розвитку особистості. Запропоновано цілісну модель міжкультурної компетентності, наголошено, що ефективність міжкультурної взаємодії залежить від сталої культурної політики, здатної забезпечити доступ до культурних благ та підтримати розвиток національної ідентичності в глобальному контексті.

Ключові слова: міжкультурний діалог, глобалізація, культурна політика, міжкультурна комунікація, міжкультурна компетентність, самовдосконалення особистості, ідентичність, цінності, міжкультурний менеджмент, глобальна етика, сталий розвиток, культурні індустрії, національна спадщина, соціокультурна інтеграція.

Вступ. У XX столітті людство переживає глибоку трансформацію соціокультурних та ціннісних орієнтирів, зумовлену глобалізаційними процесами, технологічним розвитком і посиленням міжкультурних контактів. Водночас зростає роль культури як чинника

© Петінова О., Кубаш О., 2025

формування гуманістичного світогляду, духовної безпеки та міжнаціональної злагоди. В умовах зростання взаємозалежності держав та народів питання міжкультурного діалогу набуває особливого значення, адже саме він створює простір взаєморозуміння, взаємоповаги та саморозвитку особистості. Актуальність теми зумовлена тим, що глобалізація не лише поєднує суспільства, а й породжує ризики уніфікації, втрати культурної різноманітності та посилення ціннісних конфліктів. Тому міжкультурний діалог постає як механізм гармонізації відносин між культурами і водночас як середовище, у якому людина вдосконалює свої моральні, комунікативні та когнітивні якості. У сучасних філософських студіях міжкультурна взаємодія розглядається не лише як комунікаційний процес, а і як форма духовного розвитку, у межах якої відбувається переосмислення меж ідентичності та відкритість до Іншого.

Метою статті є філософське обґрунтування міжкультурного діалогу як простору самовдосконалення людини в глобалізованому світі, що інтегрує культурні, моральні та комунікативні аспекти її розвитку.

Методологія дослідження має комплексний міждисциплінарний характер і передбачає інтеграцію філософського аналізу, міжкультурних студій, порівняльної культурної політики та сучасних емпіричних даних, що дає змогу всебічно обґрунтувати міжкультурний діалог як простір особистісного розвитку та соціальної гармонізації у XXI столітті.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Досить показовим є дослідження О. Подри та Д. Лисої, яке розкриває особливості вирішення кроскультурних конфліктів у процесі зовнішньоекономічної діяльності, що є важливим аспектом процесів глобалізації. Автори наголошують, що порушення норм міжкультурної комунікації – від використання стереотипів до недостатньої толерантності та невмілого використання вербальних та невербальних засобів комунікації – часто стають джерелом конфліктів як під час переговорів з міжнародними партнерами, так і всередині організації [1]. Хотілося б наголосити, що в контексті збереження культурного різноманіття та національної спадщини важливою є теза про необхідність навчання та підготовки персоналу до міжкультурної взаємодії, оскільки знання культурних особливостей партнерів дає змогу мінімізувати ризики конфліктів та сприяє більш ефективній інтеграції культурних цінностей. Використання класифікацій бізнес-культур допомагає систематизувати інформацію про їхні відмінності та спільні риси, що є корисним інструментом для міжнародних підприємств у глобальному середовищі. Філософське розуміння цього підходу підкреслює важливість міжкультурного діалогу як основи взаєморозуміння, де глобалізація розглядається не лише як економічний, а і як соціально-культурний процес, що вимагає дбайливого збереження місцевих традицій та цінностей. Стратегії вирішення міжкультурних конфліктів є практичним механізмом, що дає змогу поєднувати глобальні бізнес-інтереси з культурною стійкістю та підтримкою національної ідентичності. Міжкультурне управління знаннями та компетенціями є не лише інструментом економічної ефективності, а й соціально-культурним фактором, що забезпечує підтримку культурного різноманіття та національної спадщини в глобалізованому світі.

Низка публікацій (І. Адегбіт, А. Омісоре, А. Санусі) присвячена вивченню впливу соціально-культурного середовища на ефективність бізнесу, демонструючи, що культурний контекст є визначальним фактором взаємодії організацій у глобальному середовищі [2], бар'єрів міжкультурної комунікації та управління різноманітністю робочої сили в мультикультурних організаціях, підкреслюючи необхідність стратегій, які мінімізують конфлікти та сприяють гармонізації інтересів різних культур [3]. Ю. Чен пропонує практичні інструменти для адаптації комунікацій та переговорів до культурних відмінностей, що забезпечує успішну міжнародну співпрацю [4]. Серед сучасних дослідників особливо

актуальною є проблема міжкультурного менеджменту та його роль у подоланні міжкультурних конфліктів, вплив культурних факторів на поведінку клієнтів та внутрішні стратегії компаній (Ю. Чіркова, М. Бортнікова, Л. Філатова) [5; 6].

Виклад основного матеріалу. У ХХ столітті міжкультурний діалог постає не лише як інструмент дипломатії чи механізм подолання соціальних бар'єрів, а і як простір, у якому вибудовується нова логіка людського розвитку. В епоху гібридних конфліктів, глобальних міграцій, цифрової революції та зростання культурної взаємозалежності культура перестає бути периферійною сферою життя. Вона стає фундаментом осмислення людської ідентичності у світі, де кордони дедалі більш символічні, а взаємодія між культурами визначає можливості особистісного та колективного зростання. Міжкультурний діалог формує рамку, в якій людині ХХІ століття відкривається простір для морального, інтелектуального та емоційного вдосконалення, адже саме через взаємне розуміння, культурний обмін та визнання різноманітності відбувається розширення горизонтів людського досвіду. Водночас ефективність міжкультурних процесів залежить від того, наскільки держави та міжнародні організації здатні забезпечити стійкі умови для розвитку культурних інститутів, креативних практик та інформаційної безпеки. Саме політика у сфері культури стає визначальним чинником, який упорядковує взаємодію між глобальними та локальними учасниками культурного простору, задає межі інклюзивності та рівності доступу до культурних благ. Сучасні виклики – від нерівномірного фінансування до зростання попиту на інтеграцію культурного складника до політики сталого розвитку – потребують аналітичної оцінки, що поєднує глобальні тенденції з національними особливостями. У цьому контексті, на нашу думку, важливо звернутися до міжнародних документа, які системно визначають світові тренди, дисбаланси та перспективи розвитку культурної сфери у ХХІ столітті.

Першим значним великим виданням, де представлені різні регіони світу та широкий спектр культурних сфер, є Глобальний Звіт ЮНЕСКО про культурну політику. Документ містить огляд культурної політики в глобальному контексті, забезпечує базу даних для розробки нових програм та поглиблення міжнародних партнерств. Звіт ґрунтується на 1 200 національних та місцевих звітах і 200 тематичних дослідженнях, підготовлених між 2019 і 2024 роками. Матеріали узагальнюють ключові регіональні та глобальні тенденції, підкреслюючи вирішальне значення культури для сталого розвитку, миру та безпеки. Видання відповідає на дедалі більший міжнародний попит на включення культури до майбутнього глобального порядку денного після 2030 року. З огляду на підвищення усвідомлення ролі культури як фактору формування інклюзивних та стійких суспільств, звіт представляє цілісне бачення реалізації культурної політики в різних секторах та регіонах світу, демонструючи, як держави інтегрують культурний вимір у свої стратегії розвитку. Документ не лише узагальнює позитивні тенденції, а й окреслює наявні дисбаланси у сфері доступу, фінансування та міжнародного партнерства. Так, це не лише аналітичний огляд, а й платформа для заклику до конкретних дій. Посилюючи голоси митців, місцевих громад та політичних лідерів, ЮНЕСКО пропонує виділити окрему Ціль сталого розвитку для культури в новому глобальному порядку денному після 2030 року, наголошуючи, що культура – це не лише інструмент, а й цінність сама по собі. Згідно зі звітом, 93% держав-членів, які подали національні звіти, вже включили культуру як ключовий компонент до своїх планів сталого розвитку. Культурні та креативні індустрії становлять 3,39 % світового ВВП та 3,55 % загальної зайнятості, а культурний туризм у 250 містах світу приніс 741,3 мільярда доларів у 2023 році. Однак значна нерівність зберігається: державні витрати на культуру в Європі та Північній Америці становлять у середньому 418,56 доларів на душу населення, що приблизно в 13 разів більше, ніж в інших регіонах [7; 8].

Для порівняння наведемо дані щодо України. Згідно з Інформаційно-аналітичною довідкою про бюджетне фінансування предметів відання Комітету Верховної Ради України з питань бюджету, у 2023 році фінансування культурної сфери скоротилося на 39,43 % порівняно з 2021 роком [9]. Порівняно з бюджетом на 2023 рік, видатки на культуру та медіа за 2024 рік в Україні зросли на 2,3 мільярда гривень, адже культура та інформаційна політика є важливими інструментами в гібридній війні та підтримці тилу. Загальний обсяг фінансування культури та медіа у 2024 році становив 10,7 мільярда гривень, з яких: 3,4 мільяда гривень виділено на функціонування та розвиток суспільних медіа й забезпечення інформаційної безпеки; 2,1 мільярда гривень – на підтримку розвитку української культури, зокрема театральних та концертних організацій; 554 мільйони гривень – на фінансування ініціатив у сфері культури та креативних індустрій, а також на популяризацію читання; 511 мільйонів гривень – на виробництво та поширення патріотичних фільмів та телесеріалів. У бюджеті на 2024 рік вперше передбачено видатки в розмірі 376 мільйонів гривень на сертифікати на придбання книг для дітей, а також фінансування проєктів з підтримки національних меншин та корінних народів [10]. Станом на 2025 рік на культуру та інформаційний простір виділено 9,6 мільярда гривень. Це передбачає значне скорочення фінансування державних установ культури, зокрема Українського інституту книги (далі – УІК), Українського культурного фонду (далі – УКФ) та Державного агентства з питань кіно. Так, бюджет УІК скорочено більш ніж на половину – з 466 мільйонів гривень до 178,6 мільйона гривень, що ставить під сумнів реалізацію програми книжкових сертифікатів та підтримку молодих авторів і перекладів. Бюджет УКФ скорочено майже на третину – з 215 мільйонів гривень до 145 мільйонів гривень, що обмежує фінансування мистецьких заходів. Водночас значно збільшено фінансування Національної суспільної телерадіокомпанії України, зокрема її регіональних філій та закордонного мовлення, що дає їй змогу висвітлювати війну в Україні та підтримувати проукраїнські наративи за кордоном [11].

Отже, можемо підсумувати, що бюджетна політика України у сфері культури та медіа демонструє нестабільність фінансування в умовах війни, після збільшення видатків у 2024 році, у 2025-му спостерігалося їх скорочення. Соціально-культурні програми, особливо підтримка молодих авторів, перекладів, культурних установ, зазнають обмежень, тоді як засоби масової інформації та кіно отримують додаткові ресурси для виконання стратегічних завдань культурної дипломатії та інформаційного фронту боротьби в умовах гібридної війни з агресором. Аналіз глобальних та національних тенденцій культурної політики переконливо свідчить про те, що міжкультурний діалог у XXI столітті постає не як абстрактна гуманітарна ідея, а як практична умова розвитку людини та суспільства в умовах взаємопов'язаного світу. Дані ЮНЕСКО показують, що культуру дедалі більше визнають стратегічним ресурсом сталого розвитку, інструментом миру та безпеки, а також простором формування нових компетентностей – від креативності до соціальної чутливості. Водночас регіональні дисбаланси та нерівномірність фінансування, зокрема, на прикладі України, наголошують: без стійкої політики, здатної підтримувати культурні ініціативи та забезпечувати доступ до культурних благ, міжкультурний діалог ризикує залишатися декларативною цінністю.

На нашу думку, міжкультурну компетентність у XXI столітті слід розглядати не лише як практичну здатність адаптуватися до культурних відмінностей, а і як цінність, що визначає ставлення людини до світу, іншої культури та самого себе. Філософський підхід дає змогу виокремити міжкультурну компетентність як форму гуманістичного самовдосконалення, де здатність до діалогу, розуміння та прийняття Іншого стає критерієм особистісного та соціального розвитку. Основою такого розуміння є концепції глобальної

етики, культурного релятивізму й навіть ідей інтеркультурного діалогу Ю. Габермаса. Ці підходи наголошують на важливості розширення горизонту мислення, розпізнавання власних культурних упереджень, розвиток здатності до конструктивного порозуміння з представниками інших культур.

Пропонуємо зупинитися на філософських засадах міжкультурної компетентності. Її антропологічна основа ґрунтується на розумінні людини як соціокультурної істоти, поведінка та цінності якої формуються під впливом культури. Філософія розвитку людини XXI століття наголошує на необхідності інтеграції культурної різноманітності в процес самовдосконалення. Етичний складник міжкультурної компетентності містить ціннісне ставлення до Іншого, засноване на повазі, толерантності й готовності до співпраці, що формує базу для розвитку моральної автономії особистості та колективної відповідальності. Епістемологічний аспект указує на вміння навчатися в різних культурних контекстах та інтегрувати різні системи знань, стимулює критичне мислення, гнучкість в ухваленні рішень та адаптацію до глобалізованого світу. Міжкультурна компетентність не обмежується міжособистісним спілкуванням. Вона є інструментом соціокультурної трансформації, здатним зменшувати конфлікти, інтегрувати культурні цінності в глобальний контекст та підтримувати національну ідентичність. Основний філософський принцип міжкультурної компетентності – діалог культур. У процесі взаємодії з іншими культурами людина розширює свої когнітивні та емоційні горизонти, що веде до самовдосконалення й формування цілісної особистості. Цей підхід схожий на концепцію «третьої культури», або «культурного гібрида», де різні культурні традиції взаємодіють без асиміляції, створюючи нові цінності (дивись таблицю 1).

Таблиця 1

Засади та принципи	**Зміст**	**Результат для людини**
Антропологічна основа	Людина як соціокультурна істота; взаємодія з іншими культурами формує особистість	Усвідомлення себе, розвиток соціальної гнучкості
Етичний складник	Повага, толерантність, прийняття Іншого	Формування моральної автономії, відповідальності та емпатії
Епістемологічний аспект	Здатність інтегрувати різні культурні знання та досвід	Розвиток критичного мислення, гнучкість в ухваленні рішень
Соціокультурний і трансформаційний аспекти	Використання міжкультурної компетентності для соціальної інтеграції та збереження цінностей	Мінімізація конфліктів, інтеграція культурних цінностей у глобальні процеси
Діалог культур	Культурний діалог як основа взаєморозуміння та співтворчості	Розширення когнітивних та емоційних горизонтів, формування «третьої культури»

Уважаємо, що міжкультурну компетентність доцільно розглядати як інтегральний компонент удосконалення людини XXI століття, який проявляється на трьох взаємопов'язаних рівнях:

1. Особистісний рівень (розвиток емпатії, критичного мислення, здатності до саморефлексії, моральної автономії та толерантності);

2. Професійний рівень (ефективна взаємодія в мультикультурних колективах, мінімізація конфліктів, інтеграція знань з різних культур у робочі процеси);

3. Соціально-культурний рівень (формування глобальної свідомості, підтримка культурної різноманітності, адаптація національних цінностей до світових тенденцій без втрати ідентичності).

На нашу думку, формування міжкультурної комунікації варто розглядати як не одноразовий акт, а тривалий складний процес. У контексті нашого дослідження викликає інтерес концепція відомого шведського дослідника в галузі міжкультурної комунікації Й. Стьєра. Його підхід дає змогу розглядати міжкультурний діалог як простір саморозвитку та гуманістичного вдосконалення людини XXI століття, а не лише як комунікативну навичку. Дослідник відзначає, що міжкультурна компетентність має два аспекти: змістові компетентності (content competencies) – знання фактів про «Іншу» й «власну» культуру: історію, мову, звичаї, норми, цінності, табу тощо; та процесуальні компетентності (processual competencies) – здатність діяти динамічно, взаємодіючи з іншими культурами. Своєю чергою, процесуальні компетентності містять: внутрішньоособистісні (intrapersonal) – уміння поставити себе на місце іншого, саморефлексію, рольову гнучкість, відкритість, уміння розпізнавати культурні особливості без автоматичного оцінювання; міжособистісні (interpersonal) – здатність інтерпретувати невербальні сигнали, чутливість до контексту, розуміння емоцій іншого та відповідна комунікативна поведінка. Така компетентність передбачає відкритість до невизначеності, подолання етноцентризму та вміння сприймати культурну різноманітність як ресурс, а не загрозу. Й. Стьєр пропонує бачення міжкультурної комунікації не як поверхневого обміну інформацією, а як онтологічного процесу становлення людини через зустріч з Іншим, що цілком відповідає гуманістичній ідеї, за якою діалог – це простір саморозвитку, де особистість вчиться мислити «через іншого» й «заради іншого». Автор підкреслює, що міжкультурна компетентність передбачає self-reflection – «погляд на себе ззовні». Тобто зустріч із культурним Іншим вимагає не лише знання про інші культури, а й здатність усвідомити межі власного «я», що є філософською умовою самовдосконалення. У цьому сенсі міжкультурний діалог є формою екзистенційної освіти, у якій людина стає зрілою через зустріч із відмінністю. Й. Стьєр вводить поняття axiological distance – уміння зберігати ціннісну дистанцію щодо чужої культури. Це означає відмову від етноцентричного судження й перехід до етики поваги як здатності бачити в іншому не об'єкт оцінки, а суб'єкт рівного діалогу. Такий підхід перегукується з концепціями глобальної етики Г. Кюнґа й етикою комунікації Ю. Габермаса. Міжкультурна комунікація – це етико-комунікативна практика, у якій людина розвиває здатність чути, тлумачити, розуміти іншого. Така практика формує соціальну чутливість, що є базою для сталого співіснування в глобалізованому світі [12]. Так, у філософському контексті концепція показує, що міжкультурна компетентність відповідає діалогічному самовдосконаленню людини. Процесуальність міжкультурного діалогу перетворює його на простір етичного становлення – навчання поваги, відкритості, емпатії. Людина XXI століття стає homo dialogicus, розвивається через розуміння й співбуття з Іншим. Міжкультурний діалог повинен базуватися на універсальних етичних принципах, які об'єднують різні культури – людської цінності кожної особи, етичної відповідальність за інших, діалог як інструмент глобального співіснування. Міжкультурна компетентність – це не лише практична навичка, а гуманістичне зобов'язання, форма етичного самовдосконалення.

Теорія комунікативної дії Ю. Габермаса є фундаментальною концепцією соціальної філософії та соціології, яка пояснює, як люди досягають взаєморозуміння через раціональний діалог. На відміну від інструментальної дії, спрямованої на досягнення конкретних цілей, комунікативна дія орієнтована на досягнення консенсусу та взаємного розуміння між учасниками спілкування. Основні принципи теорії дослідника, що мають пряме значення

для міжкультурного діалогу, можна узагальнити так: раціональний обмін аргументами (учасники діалогу прагнуть обґрунтувати свої твердження логічно та переконливо, що створює основу для критичного мислення і взаємного пізнання); вільна комунікація (всі сторони діалогу повинні мати рівні можливості висловлюватися, без примусу та маніпуляцій); прагнення до консенсусу (комунікаційна взаємодія спрямована на досягнення спільного розуміння, а не на перемогу однієї сторони); рівноправність учасників (кожен учасник розглядається як суб'єкт, здатний впливати на процес і результат діалогу) [13; 14]. Як відзначає Г. Бакстер, у своїй «Теорії комунікативної дії» Ю. Габермас вписує теорію «комунікативної дії» в концепцію суспільства, яку називає життєвим світом та розглядає як базову концепцію суспільства, що може бути змінена або доповнена лише з поважних причин, та стверджує, що в процесі соціальної еволюції виникають системи економічної і політичної дії, за допомогою яких дія координується наслідками егоїстичної дії, а не консенсусним розумінням [15]. Комунікативна дія Ю. Габермаса реалізується в процесуальному просторі міжкультурного діалогу, де людина не лише обмінюється інформацією, а й удосконалює власне мислення, моральну свідомість та соціальну чутливість. Вона стає активним суб'єктом навчання через взаємодію з Іншим, що і визначає її гуманістичну цінність у XXI столітті. Етика діалогу ґрунтується на ідеалі комунікативної дії як взаємному розумінні, вільному від влади та маніпуляцій.

Висновки. Міжкультурний діалог у XXI столітті постає як комунікативна взаємодія та антропологічно значущий процес, що розширює горизонти людського досвіду й сприяє формуванню культури, взаємоповаги та духовної єдності в суспільстві. Саме культура задає рамку, в якій відбувається вдосконалення сучасної людини: через здатність бачити Іншого, вступати в морально-відповідальний діалог, критично осмислювати реальність та створювати нові форми спільного буття. Філософські основи міжкультурної компетентності ґрунтуються на поєднанні моральних, епістемологічних та соціокультурних принципів, що забезпечують всебічний розвиток особистості. У цьому контексті міжкультурну компетентність можна розглядати як синтез освітнього та когнітивного, комунікативно-раціонального й етико-гуманістичного вимірів, які разом формують систему міжкультурного самовдосконалення. Однак реалізація потенціалу міжкультурного діалогу неможлива без системної підтримки на глобальному та національному рівнях. Сучасний досвід переконливо показує, що інвестиції у сферу культури є внеском у формування людяності та суспільної стійкості. Вони забезпечують розвиток духовно-інтелектуального простору, в межах якого міжкультурний діалог є не лише інструментом комунікації, а й дієвим механізмом особистісного та колективного зростання, сприяючи всебічному вдосконаленню людини XXI ст.

Список використаної літератури

1. Подра О. П., Лиса Д. С. Особливості врегулювання крос-культурних конфліктів в процесі здійснення зовнішньоекономічної діяльності. *Менеджмент та підприємництво в Україні: етапи становлення і проблеми розвитку*. № 2 (9), 2023. С. 94–103. https://doi.org/10.23939/smeu2023.02.094
2. Adegbite I., Omisore A., Sanusi A. Influence of Socio-Cultural Environmental Factors on Business Performance. *African Journal of Social Sciences and Humanities Research,* 2023. № 6 (1), P. 100–109. https://doi.org/10.52589/ajsshr-6ytsxznu.
3. Hiray A., Rajhans K. Cross-cultural communication barriers to managing workforce diversity in multicultural organisations. *International Journal of Management Development,* 2022, №2(2), P. 81–101. https://doi.org/10.1504/ijmd.2022.10047312.

4. Chen Y. The influence of different cultures on international business negotiations & Strategies. Highlights in Business, 2023. Vol. 10. Pp. 161–166. https://doi.org/10.54097/hbem.v10i.8033
5. Чиркова Ю., Бортнікова М. Крос-культурна бізнес-взаємодія суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності: труднощі реалізації та оптимальні шляхи їх подолання. *Економіка. Фінанси. Право*., 2022, № 11/2, С. 13–18. https://doi.org/10.37634/efp.2022.11(2).3.
6. Філатова Л. Крос-культурний менеджмент в міжнародному бізнесі. *Світове господарство і міжнародні економічні відносини,* 2017, № 2, С. 8–12.
7. The Missing SDG: UNESCO Launches the First UNESCO Global Report on Cultural Policies. *UNESCO.* URL: https://www.unesco.org/en/articles/missing-sdg-unesco-launches-first-unesco-global-report-cultural-policies?hub=150011
8. UNESCO Global Report on Cultural Policies. *UNESCO.* URL: https://www.unesco.org/en/culture/global-report?utm.
9. Інформаційно-аналітична довідка про бюджетне фінансування предметів відання Комітету. Комітет Верховної Ради України з питань бюджету. 2023. URL: https://kompkd.rada.gov.ua/uploads/documents/34461.pdf
10. Новини МКСК. Уряд заклав у бюджет на 2024 рік 10,7 млрд грн на сферу культури та медіа. 15 вересня 2023 р. Міністерство культури та стратегічних комунікацій України. URL: https://mcsc.gov.ua/news/uryad-zaklav-u-byudzhet-na-2024-rik-107-mlrd-grn-na-sferu-kultury-ta-media/?utm
11. Горлач П. Як повпливає скорочення бюджету на українські державні культурні інституції: Євгенія Кравчук. *Суспільне. Культура*. *Новини.* 18 вересня, 2024 р. URL: https://suspilne.media/culture/839101-ak-povplivae-skorocenna-budzetu-na-ukrainski-derzavni-kulturni-institucii-evgenia-kravcuk/?utm_source=chatgpt.com
12. Stier J. Internationalisation, intercultural communication and intercultural competence. *Journal of Intercultural Communication*, 2006, Vol. 6 № 1. URL: https://doi.org/10.36923/jicc.v6i1.422
13. Habermas J. The Theory of Communicative Action, Vol. 1, Reason and the Rationalization of Society. Boston Beacon press. 1984. 562 p.
14. Habermas J. *The Theory of Communicative Action. Volume 2: Lifeworld and System: A Critique of Functionalist Reason.* Jürgen Habermas; translated by Thomas McCarthy. Boston: Beacon Press, 1985, 463 p.
15. Baxter H., Basic Concepts in Habermas's. Theory of Communicative Action, Habermas: The Discourse Theory of Law and Democracy. Redwood City, CA, 2011; online edn. Stanford Scholarship Online, 20 June 2013). URL: https://doi.org/10.11126/stanford/9780804769129.003.0002

INTERCULTURAL DIALOGUE AS A SPACE FOR SELF-IMPROVEMENT IN THE 21ST CENTURY

Oksana Petinova
State Institution "South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky", Staroportofrankovskaya St., 26, 65200, Odessa, Ukraine
https://orcid.org/0000-0002-1871-1201

Oleg Kubash
State Institution "South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky", Staroportofrankovskaya St., 26, 65200, Odessa, Ukraine
https://orcid.org/0009-0003-1085-187X

The article provides a philosophical analysis of intercultural dialogue as a space for human self-improvement in the context of globalization. The authors reveal the role of culture in the formation of a humanistic worldview, spiritual security and interethnic harmony, focusing on the challenges caused by unification tendencies, cultural conflicts and the growth of global interdependence. Based on modern research on intercultural communication, cross-cultural management and global cultural policy, the key mechanisms for the formation of intercultural competence are analyzed. *The relevance* of the topic lies in the fact that globalization processes not only unite different societies, but also create a threat to cultural unification, narrowing of diversity and aggravation of value differences. In this context, intercultural dialogue appears as a tool for establishing harmonious relations between cultures and as a space in which a person develops his moral, communicative and cognitive abilities. Modern philosophical research treats intercultural interaction not only as an exchange of meanings, but also as a form of spiritual growth, which contributes to rethinking the boundaries of one's own identity and forming openness to the Other. *The aim of the article* is to philosophically substantiate intercultural dialogue as a space for self-improvement of a person in a globalized world, which integrates cultural, moral and communicative aspects of his development. *The research methodology* has a complex interdisciplinary nature and involves the integration of philosophical analysis, intercultural studies, comparative cultural policy and modern empirical data, which allows comprehensively justifying intercultural dialogue as a space for personal development and social harmonization in the 21st century. It is substantiated that intercultural dialogue acts as both a tool for mutual understanding and a factor in the moral, intellectual and emotional development of the individual. A holistic model of intercultural competence is proposed, emphasizing that the effectiveness of intercultural interaction depends on a sustainable cultural policy capable of ensuring access to cultural goods and supporting the development of national identity in a global context.

Key words: intercultural dialogue, globalization, cultural policy, intercultural communication, intercultural competence, personal self-improvement, identity, values, intercultural management, global ethics, sustainable development, cultural industries, national heritage, sociocultural integration.

Дата першого надходження рукопису до видання: 21.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 22.12.2025
Дата публікації: 30.12.2025

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 63, с. 200–206
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 63, p. 200–206

УДК 164+[1:001]](477)"19"
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.63.22

АЛГЕБРА ЛОГІКИ ТА ФІЛОСОФІЯ НАУКИ В УКРАЇНІ: ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИЙ КОНТЕКСТ КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Маріанна Плахтій
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка,
кафедра політології та філософії
вул. Татарська, 14, 32301, м. Кам'янець-Подільський, Україна
https://orcid.org/0000-0001-6789-7711

Дослідження реконструює український інтелектуальний контекст сприйняття та розвитку алгебри логіки наприкінці XIX – на початку XX століття та розкриває її ключову роль у становленні філософії науки в Україні, зокрема у формуванні нових критеріїв істини, об'єктивності та раціональності. На початку XX століття українська наукова думка активно інтегрувала європейські інновації у формальних дисциплінах. Ідеї Дж. Буля, А. де Моргана та, особливо, Ст. Джевонса були сприйняті як вагомий інструмент модернізації логічного знання й філософського осмислення природи наукового мислення. Алгебра логіки, як фундаментальна частина математичної логіки, запропонувала формалізовану, алгоритмічну систему для оперування логічними висловлюваннями. Дослідження простежує, як ця формалізація вплинула на методологію науки, забезпечуючи об'єктивність, системність і прозорість наукового пізнання. Особлива увага приділяється практичній реалізації логічних ідей – створенню «логічної машини» Ст. Джевонса, що стала прообразом механізованого логічного виводу. В українському контексті поширення та адаптації алгебри логіки ключову роль відіграли: Федір Козловський (перша ґрунтовна інтерпретація та порівняльний аналіз систем Дж. Буля та Ст. Джевонса); Іван Слешинський (активна популяризація математичної логіки, зокрема через доповідь про «логічну машину Джевонса»); Олександр Щукарьов (удосконалення конструкції «логічної машини» зі «світловим екраном» та її популяризація, демонстрація можливості технічної формалізації мислення). Ідеї алгебри логіки заклали підґрунтя для розвитку аналітичної філософії та концепцій формалізованого пізнання, а напрацювання українських дослідників XIX – початку XX ст. можуть стати основою для осмислення історії формальної логіки в Україні та її інтеграції в сучасні наукові дискусії.

Ключові слова: алгебра логіки, математична логіка, філософія науки, Логічна машина Джевонса, Дж. Буль, Ст. Джевонс, Ф. Козловський, І. Слешинський, П. Хрущов, О. Щукарьов.

На початку XX століття українська наукова думка опинилася на перехресті інтенсивних інтелектуальних трансформацій, зумовлених розвитком формальних дисциплін та зміною загальноєвропейської наукової парадигми. Алгебра логіки, що постала як один із найважливіших напрямів модернізації логічного знання, стала не лише математичним нововведенням, а й вагомим інструментом для філософського осмислення природи наукового мислення, критеріїв істини та структур раціональності. В українському контексті ідеї Дж. Буля, Ст. Джевонса були сприйняті та творчо переосмислені низкою вчених, які поєднували логічні дослідження з епістемологічними й методологічними пошуками. Цей інтелектуальний рух сприяв формуванню локальної традиції філософії науки, у межах якої формалізація мислення розглядалася як ключова умова об'єктивності та наукової строгості.

Особливу увагу слід приділяти взаємозв'язку логіки та філософії науки. Формальна логіка, зокрема алгебра логіки та концепція «логічної машини» Ст. Джевонса, не лише сприяли розвитку математичних методів мислення, а й створили основу для формування

© Плахтій М., 2025

наукових методологій, що орієнтовані на об'єктивність, системність і раціональність. Наприкінці XIX століття українські науковці усвідомлювали багатовекторність розробок у межах логічної проблематики та значення математизації логіки для розвитку науки. Алгебра логіки, як центральна частина математичної логіки, була сформована у працях Дж. Буля (G. Boole), А. де Моргана (A. De Morgan) та Ст. Джевонса (W. St. Jevons) і стала відправною точкою для створення моделей механізованого логічного мислення. Механічні методи розв'язання задач алгебри логіки стимулювали вдосконалення самої системи та підштовхнули Ст. Джевонса до створення «логічної машини» − пристрою, який із заданих засновків самостійно виводив висновки, демонструючи принципи алгоритмічної логіки в практичній реалізації. Аналіз цих процесів у контексті української науки дає змогу простежити вплив логіки на формування наукової методології та філософських підходів до обґрунтування істини й раціональності пізнання.

Мета статті полягає в реконструкції українського інтелектуального контексту розвитку алгебри логіки та розкритті того, як ці ідеї сприяли становленню нових підходів до розуміння істини, об'єктивності й раціональності в межах філософії науки.

Методологічно дослідження базується на історико-філософському аналізі, порівняльному та аналітичному підходах, що дає змогу простежити взаємозв'язок логічних концепцій із науковою традицією України та їх внесок у розвиток філософії науки.

Алгебра логіки є фундаментальною частиною математичної логіки й відіграла визначальну роль у формуванні наукової методології XIX–XX століть. Виникнення алгебри логіки пов'язане насамперед із працями Джорджа Буля (G. Boole), який уперше запропонував формалізовану систему для оперування логічними висловлюваннями за допомогою алгебраїчних методів. Підхід Дж. Буля полягав у тому, що логічні твердження можуть бути представлені у вигляді змінних та операцій, що допомагало досліджувати структуру логічних міркувань та виявляти закономірності їх взаємозв'язків. Формалізація стала важливим кроком у напрямі створення систематичного та об'єктивного підходу до логіки.

Алгебра логіки, що становить один з ключових складників математичної логіки та ґрунтується на застосуванні алгебраїчних методів до логічних операцій, сформувалася в працях Дж. Буля, А. де Моргана та Ст. Джевонса. Слід зазначити, що системи, запропоновані А. де Морганом і Дж. Булем, формувалися не як дедуктивні побудови, а як алгоритмічні структури, що відповідали алгебраїчним практикам їхнього часу: вони визначали базові операції, правила їх застосування та процедури отримання висновків. Подальший розвиток алгебраїчної логіки, зокрема використання графічних методів (кіл Ейлера, діаграм Венна, діаграм де Моргана) та механічних засобів − насамперед «логічної машини» Ст. Джевонса, − став важливим імпульсом не лише для розширення можливостей математичної логіки, а й для зародження ідей створення обчислювальних пристроїв, здатних механізувати процеси логічного міркування.

Сучасні дослідники підкреслюють тривалу актуальність і методологічну значущість булевої теорії. Зокрема, булеві функції нині розглядаються як універсальний інструментарій для розв'язання широкого спектра завдань у теоретичній інформатиці, теорії інформації та фундаментальній математиці, що засвідчує глибинний вплив ідей Дж. Буля на структуру сучасного наукового знання [1, p. 21].

Математична логіка, започаткована в працях Дж. Буля та Ст. Джевонса, перебуває в тісному зв'язку з філософією науки. У межах цього підходу істина трактується як відповідність змісту судження об'єктивному стану речей, що підкреслює незалежність логічного висновку від суб'єктивних уявлень чи історичних контекстів. Крім того, алгебра логіки формує стандарти раціональності мислення та чіткі правила для доказового процесу,

що є необхідними умовами наукового пізнання й забезпечує об'єктивність, системність, прозорість у процесі формування знання, ставлячи на перший план точність визначень, логічну структуру суджень, можливість їх алгоритмічного відтворення. Так, алгебра логіки та «логічна машина» Ст. Джевонса не лише становлять історичний та теоретичний інтерес, а й мають ключове значення для розуміння філософських засад науки, формалізації раціонального пізнання та розвитку концепцій об'єктивності й істини в науковій традиції.

Український контекст поширення алгебри логіки. Ідеї алгебри логіки та «логічної машини» Ст. Джевонса почали з'являтися в українській науковій традиції наприкінці XIX – на початку XX століття. Українські дослідники та викладачі університетів уважно стежили за новітніми досягненнями в галузі формальної та математичної логіки в Європі, зокрема за працями Дж. Буля, Ст. Джевонса та де Моргана. У дореволюційний період праці Дж. Буля не були перекладені російською мовою, що зумовило їх значно меншу популярність порівняно з роботами його учня Ст. Джевонса, більшість із яких тоді вже існували в російських перекладах.

Уважаємо, що першим серед українських дослідників, хто звернув увагу на розробки в галузі алгебри логіки, був студент історико-філософського факультету Київського університету св. Володимира Федір Козловський. У 1881 році він опублікував в університетському збірнику статтю «Символічний аналіз форм та процесів думки» [2], де здійснив характеристику та порівняльний аналіз систем Дж. Буля, Ст. Джевонса та Дж. Р. Дельбьофа [3].

Федір Козловський надає особливого значення символізації в розвитку науки, зазначаючи, що завдяки символам кожен етап мисленнєвого процесу стає видимим зовні, що дає змогу обійтися без значного напруження пам'яті та уяви. Крім того, постійне застосування символів формує механічну навичку. На цій підставі студент дійшов висновку, що спрощення за допомогою символізації може доходити «до заміни мисленнєвих процесів роботою машини (різні інструменти та машини, що використовують у математичних дослідженнях, зокрема й знаменита логічна машина Ст. Джевонса)» [2, с. 2]. Про Ф. Козловського збереглося обмежене число відомостей, його захоплення логікою в студентські роки поступово трансформувалося в професійну діяльність, певний час він викладав логіку в Київському реальному училищі, а в 1894 році опублікував підручник з логіки у двох частинах. Важливо відзначити, що студентські роботи Ф. Козловського вирізняються високим рівнем критичності та глибиною аналізу, що свідчить про якість підготовки студентів Київського університету. У підручнику він застосовує аналітичний метод викладання, орієнтований на послідовний розбір окремих прикладів, що сприяє систематичному формуванню логічного мислення. У популяризації математичної логіки в Україні Федір Козловський відіграв важливу роль, адже забезпечив ознайомлення української наукової спільноти з основами алгебри логіки та принципами формального міркування.

Серед численних українських викладачів логіки 1880-х років (О. Новицький, П. Ліницький, С. Гогоцький, П. Юркевич та ін.) згадку про новий напрям у логіці можна знайти лише в працях М. Грота, який перебував на стажуванні в Німеччині, володів кількома іноземними мовами та опрацював значний обсяг літератури з логіки. У статті «До питання про реформу логіки» (1882) М. Грот підкреслює необхідність відокремити математичну логіку від традиційної метафізичної та пов'язує цей процес із працями де Моргана, Дж. Буля та Ст. Джевонса. Водночас сам учений не підтримує позиції представників школи математичної логіки й пропонує називати Булеву логіку саме «математичною», а не «логічною» теорією [4].

Після першої вітчизняної інтерпретації алгебри логіки її ідеї активно популяризував професор Одеського (Новоросійського) університету Іван Владиславович Слешинський

(1854–1931). Під час наукового стажування в Берліні (1881–1882) відвідував лекції К. Вейерштрасса, Л. Кронекера, Е. Куммера.

Доктор математичних наук, І. Слешинський активно пропагував серед колег і студентів маловідомий на той час напрям − математичну логіку. У доповіді «Логічна машина Джевонса» (1883) [5], виголошеній на засіданні математичного відділу Товариства натуралістів, він докладно описав принципи дії та конструкцію «логічної машини», а також виклав основи математичної логіки за Ст. Джевонсом. Учнями І. Слешинського були С. Шатуновський, Є. Буніцький та В. Каган [6].

Практична реалізація «логічної машини» в Україні. Після опрацювання теоретичних засад «логічної машини» Ст. Джевонса українські науковці перейшли до створення її практичних моделей, основні розробки яких були здійснені харківськими дослідниками.

У цей період у Харківському університеті вагомий внесок у розвиток логічних студій зробив професор хімії П. Хрущов (1849–1909), який у 1897 році прочитав для викладацького складу курс лекцій, присвячений теорії мислення та елементам логіки. Саме тоді він реконструював «логічне піаніно» Ст. Джевонса. Після смерті вченого його дружина передала створену ним «логічну машину» до фондів Харківського університету [7].

Значним досягненням стало створення механічного апарата для формалізації логічних операцій Олександром Щукарьовим (1864–1936). У 1911 році, обійнявши посаду професора Харківського хіміко-технологічного інституту, О. Щукарьов ознайомився з реконструйованою П. Хрущовим машиною Джевонса. Робота приладу викликала його глибоке зацікавлення, що спонукало вченого до власних експериментів з удосконалення конструкції. Метою досліджень було не лише відтворення, а й розширення можливостей механізації логічного виводу.

На відміну від класичної моделі Ст. Джевонса, О. Щукарьов суттєво модернізував прилад. Ключовою інновацією стало оснащення машини «світловим екраном» (табло), на якому результат умовиводу подавався не у формі абстрактних символів, а в мовно сформульованому вербальному висновку. Цей крок значно підвищив наочність логічних операцій та наблизив апарат до інструмента, здатного репрезентувати складні структури мислення в доступній для спостереження формі. Крім того, дослідник замінив дерев'яні елементи на металеві, що сприяло підвищенню точності та надійності механізму. Прилад мав вигляд ящика заввишки 40 см, усередині містилося 16 штанг, які приводились у дію натисканням кнопок панелі вводу (засновків). Натиснення кнопок приводило в дію відповідні штанги, що передавали інформацію на світлове табло, де з'являвся логічний висновок у вербальній формі. Протягом наступних років професор О. Щукарьов активно демонстрував роботу машини на публічних лекціях у Харкові, Одесі та інших містах, ефективно популяризуючи ідею механізації процесів раціонального мислення серед широкої та академічної спільноти.

У 1913 році О. Щукарьов публікує працю «Проблеми теорії пізнання» [8], у якій він здійснює ґрунтовний аналіз еволюції епістемологічних ідей від античності до сучасності, пропонуючи розглядати процес мислення як операцію, яку можна досліджувати й моделювати поза межами її традиційного «виняткового» статусу [8, с. 49]. Особливої уваги він приділяє внеску Дж. Буля та Ст. Джевонса, наголошуючи, що створення останнім логічної машини надало можливість формального відтворення умовиводів, що має вирішальне значення для філософії науки та дослідження структур раціональності.

Революційні події, зміна політичної влади та переорієнтація наукової політики спричинили згортання попередніх інтелектуальних ініціатив. Від середини 1920-х років більшість філософів і науковців, чиї погляди не узгоджувалися з новою ідеологією,

опинилися в еміграції; ті ж, хто залишився, були фактично змушені згорнути власні дослідження. У цей період відбувається радикальний перегляд фундаментальних наукових концепцій, зокрема й математичної логіки, яку дедалі частіше проголошували «буржуазною» та такою, що нібито суперечить діалектичному методу. Не уникнули критики й розробки професора О. Щукарьова. Показовим прикладом таких ідеологічно вмотивованих нападів є стаття професора І. Орлова, опублікована в журналі «Під прапором марксизму» (1926). Автор іронічно висміює «шкільний посібник Джевонса» та «наївне враження слухачів» від демонстрацій О. Щукарьова, наголошуючи на «неприпустимості» тверджень про формальний характер мислення й можливість його технічної формалізації. Фактично в цих звинуваченнях виявляється загальна тенденція тогочасної ідеології − відкидання західних логічних традицій на користь догматизованої діалектики. Під тиском численних критичних зауваг та в умовах наростання ідеологічного контролю О. Щукарьов передає свою «логічну машину» на кафедру математики Харківського університету. Подальша доля цього унікального приладу невідома, за наявними свідченнями, його слід в архівних матеріалах і колекціях університету зникає.

Упровадження алгебри логіки (зокрема, булевої алгебри та подальший розвиток математичної логіки) спричинило фундаментальний зсув у філософії науки, трансформувавши її методологію та гносеологічні засади. Найперше вона сприяла формалізації мислення, що стало ключовим інструментом забезпечення наукової об'єктивності. Механізація логічних операцій та чіткі алгоритмічні правила дали змогу мінімізувати вплив суб'єктивних упереджень на процес мислення, забезпечуючи відтворюваність і точність наукових висновків [10].

Другим важливим аспектом є значення логіки для методології науки та розвитку наукового знання. Алгебра логіки надала методологічну основу для строгого аналізу аргументації та побудови наукових теорій, що давало змогу перевіряти правильність висновків і робити їх незалежними від індивідуальних оцінок дослідника. В українському контексті застосування логічних принципів у наукових дискусіях, навчальних практикумах та експериментальних моделях, як-от «логічна машина» Ст. Джевонса, сприяло підвищенню раціональної культури мислення та формуванню критичного підходу до перевірки фактів.

Задовго до створення формальних мов сучасної логіки та штучного інтелекту ідеї Буля, Пеано, Фреге й Джевонса започаткували новий тип наукової раціональності − структурно-формальний. У цьому типі раціональності наука подається як система знаків і правил їх комбінації. Такий підхід суттєво вплинув на філософію науки XX ст.: від логічного позитивізму й неопозитивізму до аналітичної філософії та формальної семантики [9, p. 58–60].

Третім аспектом є зв'язок алгебри логіки з критикою релятивізму знання. Формалізація логічних операцій і виділення істини як властивості судження у відриві від суб'єктивних уявлень створювали умови для протидії релятивістським тенденціям у науці. Істина розглядається як об'єктивна, незалежна від особистих переконань чи культурних упереджень, що відповідало принципам наукової методології та обґрунтовувало раціональність наукового знання [11]. Розвиток алгебри логіки став важливим аргументом у дискусіях щодо природи наукової істини та меж інтерпретації. На тлі зростання інтересу до релятивістських і конструктивістських концепцій знання формальні логічні структури виконували функцію «опору» проти радикального релятивізму.

Алгебра логіки демонструє, що є універсальні правила мислення, які не залежать від культурних традицій, історичної епохи чи психологічних особливостей суб'єкта. Вона втілює ідею про те, що істинність деяких суджень визначається не соціальними або політичними умовами, а внутрішньою структурою міркування. Так, алгебра логіки підтримує

класичне уявлення про об'єктивність істини як відповідності формальним законам мислення. На цьому тлі релятивізм – у твердженні, що істина є суто продуктом дискурсу, влади або культурної конвенції – має методологічно неповний вигляд. Формальна логіка виявляє існування структури раціонального дискурсу, яка не може бути редукована до соціальних чинників. Саме тому у філософії науки алгебра логіки є одним з аргументів проти поглядів, що заперечують можливість універсального наукового знання.

Алгебра логіки була не лише формальним інструментом для виконання конкретних завдань, а й фундаментальною філософською ідеєю, що визначала підходи до об'єктивності, раціональності знання. Вона стала містком між логікою, науковою методологією та філософією науки, закладаючи підґрунтя для подальшого розвитку аналітичної традиції і концепцій формалізованого пізнання.

Аналіз становлення алгебри логіки в Україні засвідчує, що українські науковці відіграли важливу роль у популяризації та адаптації ідей символічної логіки. Починаючи від ранніх інтерпретацій алгебри логіки Ф. Козловського й М. Грота, через активну діяльність І. Слешинського та його учнів, а також технічні експерименти П. Хрущова й О. Щукарьова, формувалася інтелектуальна традиція, здатна інтегрувати досягнення західноєвропейської логічної думки в український академічний контекст. Ця традиція поєднувала як теоретичні дослідження, так і спроби практичної реалізації логічних процедур у вигляді машинних моделей, що стало передумовою розвитку формальної науки на українських теренах.

Розвиток алгебри логіки значною мірою сприяв формуванню сучасного методологічного мислення, в основі якого – прагнення до точності, структурованості й об'єктивності наукового знання. Формальні логічні моделі дали змогу відокремити валідність міркування від індивідуальних чи культурних чинників, заклавши підґрунтя для концепції об'єктивної істини та універсальних законів мислення. У цьому сенсі логіка є ключовим елементом філософії науки, забезпечуючи нормативний рівень аналізу наукових теорій.

Сучасний стан гуманітаристики й аналітичної філософії в Україні створює широкі перспективи для подальшого вивчення логічної спадщини XIX – початку XX ст. Напрацювання цих українських дослідників мають стати основою для глибокого осмислення історії формальної логіки в Україні, а також для розвитку сучасних напрямів, як-от теорія аргументації, філософія мови та теорія пізнання. Крім того, зростання ролі формальних методів у сучасній математиці, кібернетиці й штучному інтелекті створює додатковий контекст, у якому ідеї алгебри логіки набувають нової актуальності. Розробка цих тем сприятиме поглибленню аналітичної традиції в Україні та зміцненню її позицій у світовій науковій спільноті.

Список використаної літератури

1. Toffano Z. Eigenlogic in the Spirit of George Boole. *ARXIV PREPRINT*, arXiv: 1512.06632, 2015. URL: https://ui.adsabs.harvard.edu/abs/2015arXiv151206632T/abstract
2. Козловський Ф. Символічний аналіз форм та процесів думки, що складає предмет формальної логіки. *Київські університетські відомості.* 1881. № 1–2. С. 1–16; 1882. № 1. С. 18–32; № 2. С. 33–46.
3. Плахтій М. П. Праці Дж. Буля та Ст. Джевонса в інтерпретації українських науковців. *Мультиверсум. Філософський альманах* : зб. наук. праць / [гол. ред. В. В. Лях]. Київ : Український центр духовної культури, 2006. Вип. 52. С. 20–29.
4. Плахтій М. П. Логіка в Україні у другій половині XIX- на початку XX століття: напрями розвитку : монографія. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний ун-т ім. Івана Огієнка. 2009. 192 с.
5. Слешинский І. Логічна машина Джевонса. *Вістник дослідної фізики і елементарної математики*. Одеса, 1893. № 175 (7). С. 145–154.

6. Плахтій М. П. Іван Слешинський − популяризатор ідей математичної логіки в Україні. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Філософія. Філософські перипетії»,* (62), 2020. С. 99–107. https://doi.org/10.26565/2226-0994-2020-62-11
7. Забута «Мисляча машина» професора О. Щукарьова. За матеріалами книг Б. М. Малиновського. URL: https://www.icfcst.kiev.ua/MUSEUM/Shchukarev_u.html
8. Щукарьов О. Проблеми теорії пізнання. Одеса : Mathesis. 1913. 144 с.
9. Halvorson Hans. The Logic in Philosophy of Science 2019. DOI: 10.1017/9781316275603
10. Burris Stanley and Javier Legris, The Algebra of Logic Tradition, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Spring 2021 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL: https://plato.stanford.edu/archives/spr2021/entries/algebra-logic-tradition/
11. Ruttkamp E. B. Philosophy of Science: Interfaces between Logic and Knowledge Representation, *South African Journal of Philosophy*, 2006.25(4), 275–289. URL: https://www.researchgate.net/publication/272570372_Philosophy_of_science_Interfaces_between_logic_and_knowledge_representation

ALGEBRA OF LOGIC AND PHILOSOPHY OF SCIENCE IN UKRAINE: THE INTELLECTUAL CONTEXT OF THE LATE 19TH – EARLY 20TH CENTURY

Marianna Plakhtii
Kamianets-Podilskyi Ivan Ohiienko National University,
Department of Political Science and Philosophy
Tatarska Str., 14, 32301, Kamianets-Podilskyi, Ukraine
https://orcid.org/0000-0001-6789-7711

This study reconstructs the Ukrainian intellectual context of the perception and development of the algebra of logic in the late 19th – early 20th century and reveals its key role in the formation of the philosophy of science in Ukraine, particularly in establishing new criteria of truth, objectivity, and rationality.

At the beginning of the 20th century, Ukrainian scholarly thought actively integrated European innovations in the formal sciences. The ideas of G. Boole, A. De Morgan, and especially S. Jevons were perceived as significant tools for the modernization of logical knowledge and the philosophical understanding of the nature of scientific thinking. The algebra of logic, as a fundamental component of mathematical logic, offered a formalized and algorithmic system for operating with logical statements. The study traces how this formalization influenced scientific methodology, ensuring objectivity, consistency, and transparency in scientific inquiry. Special attention is paid to the practical implementation of logical ideas, particularly S. Jevons' "logical machine", which became a prototype of mechanized logical inference.

In the Ukrainian context, the dissemination and adaptation of algebraic logic were significantly shaped by: Fedir Kozlovskyi (the first substantial interpretation and comparative analysis of the systems of G. Boole and S. Jevons); Ivan Sleshynskyi (active popularization of mathematical logic, including through a report on Jevons' "logical machine"); Oleksandr Shchukariov (improvement of the "logical machine" design through the addition of a "light screen" and its popularization, demonstrating the possibility of the technical formalization of reasoning).

The ideas of algebraic logic laid the foundations for the development of analytic philosophy and concepts of formalized knowledge. The achievements of Ukrainian scholars of the 19th – early 20th centuries can serve as a basis for understanding the history of formal logic in Ukraine and for integrating this legacy into contemporary scholarly discourse.

Key words: algebra of logic, mathematical logic, philosophy of science, Jevons' logical machine, G. Boole, S. Jevons, F. Kozlovskyi, I. Sleshynskyi, P. Khrushchov, O. Shchukariov.

Дата першого надходження рукопису до видання: 18.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 22.12.2025
Дата публікації: 30.12.2025

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 63, с. 207–214
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 63, p. 207–214

УДК 165.0:004.8
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.63.23

ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ ЕВОЛЮЦІЇ ЛОГІЧНОГО МИСЛЕННЯ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ФОРМУВАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ

Ольга Потіщук
Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»,
факультет соціології і права, кафедра філософії
просп. Берестейський, 37, 03056, м. Київ, Україна

Статтю присвячено філософському аналізу еволюції логічного мислення та осмисленню його ролі у формуванні штучного інтелекту. Проаналізовано, як розвиток логіки – від арістотелівських форм і силогістики до математичної логіки, некласичних підходів та багатозначних систем – підготував інтелектуальний фундамент для появи алгоритмічних моделей, здатних частково наслідувати структуру раціонального мислення. Особливу увагу приділено трансформації уявлень про раціональність, істинність, структуру доведення, а також зміні самої природи логічного знання, яке поступово перейшло від опису мисленнєвих актів до побудови формальних мов, придатних для технічного опрацювання.

Протягом століть логіка виконувала подвійну функцію: з одного боку, вона описувала універсальні правила коректного міркування, а з іншого – формувала культурний образ раціональності, що визначав межі й можливості пізнання. У статті показано, що саме ця властивість логіки – як науки про мислення та як інструмента його формалізації – стала передумовою появи технологій штучного інтелекту. Розвиток дедуктивних схем, індуктивних узагальнень, бінарних і багатозначних логік, теорії алгоритмів та обчислюваності не лише трансформував структуру наукового знання, а й створив рамку, у межах якої стало можливим технічне моделювання когнітивних процесів.

Еволюція понять «логічність» і «раціональність» у різні історичні епохи супроводжувала зміну форм мислення: від усного аргументу до письмового доказу, від схоластичної логіки до аналітичних символічних систем, а далі – до алгоритмів й обчислювальних структур. Поступовий перехід від змістовної логіки до формальної мав не лише теоретичний характер, а й цивілізаційний вплив: він визначив спосіб, у який суспільства використовують інформацію, ухвалюють рішення та описують знання. Саме тому штучний інтелект постає не як випадковий продукт технічного прогресу, а як закономірний етап еволюції мислення, у якому формальні принципи переносяться на автоматизовані обчислювальні системи.

Ключові слова: логічне мислення, логіка, формальна логіка, формалізація, некласичні логіки, штучний інтелект, багатозначні логіки, раціональність, мислення, алгоритм, обчислюваність, інтенціональність, діалектика, алгоритмічні системи, технології цифрова філософія, еволюція мислення, філософія технології, епістемологія.

Постановка проблеми. Історичні форми логіки, що формувалися протягом двох тисячоліть, стали підґрунтям сучасних технологій. У XXI столітті стрімкий розвиток алгоритмічних систем та автоматизованих моделей ухвалення рішень поставив питання про реальний вплив логічного мислення й раціональності на формування штучного інтелекту. Філософський аналіз еволюції логічного мислення зумовлює необхідність уточнити механізми й принципи становлення штучного інтелекту.

Мета дослідження полягає в філософському осмисленні закономірностей еволюції логічного мислення та з'ясування того, як історичні уявлення про структуру й правила

© Потіщук О., 2025

раціонального міркування вплинули на формування сучасних моделей штучного інтелекту. Як зміна розуміння раціональності – від силогістики до математичної логіки й некласичних моделей – визначила можливість технічного відтворення когнітивних процесів. Для цього необхідно розглянути філософські ідеї та розвиток логічного мислення від античності до сучасної логіки, що стали теоретичною і практичною основою формування штучного інтелекту та алгоритмічних систем.

Аналіз наукових досліджень і публікацій. Дослідження природи мислення в історико-філософському контексті викликало потребу звернутися до праць філософів минулого, а саме Демокріта, Сократа, Платона, Арістотеля, Цицерона, Ф. Аквінського, Т. Кампанелли, Дж. Мілля, Ф. Бекона, Т. Гобба, Р. Декарта, Б. Спінози, Дж. Локка, Б. Паскаля, Г. В. Лейбніца, І. Канта, Ф. Шеллінга, Г. Гегеля, Г. Фреге, Б. Рассела, Л. Вітгенштайна, а також представників сучасної логічної науки, як-от І. Беспалов, О. С. Білоконь, І. Р. Григорків-Коротчук, А. Є. Конверський, О. С. Мошенський, В. Д. Піхорович, І. Г. Руснак, О. В. Скалацька, І. В. Хоменко тощо.

Окремі аспекти проблеми логіки мислення та цифрової раціональності досліджували в працях сучасних українських дослідників. Зокрема, питання розвитку когнітивних процесів і логічної раціональності в умовах цифровізації аналізують Т. П. Кучай та О. А. Чичук, наголошуючи на зміні мисленнєвих структур під впливом інформаційних технологій.

Проблему філософського розуміння штучного інтелекту розглядали дослідники Ю. М. Мельник, С. М. Тодорова, Г. А. Шевченко, С. К. Костючков.

Формування творчої особистості проаналізовано в працях таких дослідників, як Є. Р. Борінштейн, М. С. Гальченко, В. В. Ільїн, В. Г. Кремень, М. В. Ліпін, Д. В. Погрібна, Н. В. Савчук, О. А. Федорчук.

Цифрові аспекти людської раціональності та нові форми антропологічного досвіду досліджують В. В. Воронкова, О. П. Кивлюк та В. О. Нікітенко, які підкреслюють, що штучний інтелект уже формує нові типи логічного осмислення соціальних процесів.

У світовому контексті активно обговорюють проблеми співвідношення людського інтелекту та алгоритмів. У працях Ніка Бострома, Лучано Флориді підкреслюється, що логічні системи стали основою сучасних AI-моделей, однак залишаються нерозв'язаними питання інтенціональності та автономності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Еволюція логічного мислення – складний і багатовимірний процес, пов'язаний із трансформаціями способів пізнання, моделей раціональності та соціокультурних умов кожної історичної епохи. Розвиток логіки ніколи не був суто інтелектуальною грою, відокремленою від суспільних потреб; навпаки, кожен її етап відображав зміни в способах організації знання, формуванні аргументаційних практик і становленні наукової раціональності.

У своєму становленні логічне мислення пройшло шлях від образно-конкретного мислення стародавніх культур до витонченої математичної логіки XX століття, а сьогодні воно проєктується у сферу штучного інтелекту, де логіка постає водночас як інструмент алгоритмізації та як предмет філософської рефлексії. Сучасний етап розвитку логіки вже не обмежується фіксацією законів мислення, а пов'язаний зі створенням формальних моделей, здатних відтворювати елементи людської раціональності в машинному середовищі.

Слід зазначити, що доба Античності стала тим культурно-інтелектуальним ґрунтом, на якому логіка вперше була осмислена як самостійна наука. Попередні цивілізації, хоч і володіли засобами впорядкування знання, не створили систематичної теорії мислення.

«Давньогрецька філософія була першою спробою раціонального збагнення навколишнього світу. Філософія відображала суспільну систему, в якій вона з'явилася. Той розумовий рух, що виник у результаті появи філософії, можна схарактеризувати як шлях від міфології та релігії до науки. Філософія в Греції з'явилася як нерозривна частина зачатків наукових знань, а саме математики та природничих наук» [1, с. 15]. Отже, давньогрецька філософія, спрямована на пошук універсальних принципів буття, поступово привела до абстрагування загальних структур мислення й аргументації.

У творчості Сократа почалося формування діалогічної культури раціонального обґрунтування, що стала передумовою для подальшої формалізації логіки. «Сократ використовував діалог як засіб маєвтики – методу допомоги співрозмовнику в «народженні» власних ідей. Він вірив, що істина не передається в готовому вигляді, а виявляється через процес запитань і відповідей. Сократ убачав основною метою філософської аргументації пошук і підтвердження абсолютної істини, вважаючи себе людиною, яка нічого не знає, але постійно прагне досягти знань. У своїх бесідах він порушував важливе питання про точність вираження наукових понять і визначень, а також розробляв методи для розв'язання цієї проблеми» [7, с. 202–203]. Так, його метод поставив у центр не авторитет, а силу аргументу, що стало радикальним світоглядним зсувом і народило новий тип мислення – дискурсивний, а не міфологічний.

«Арістотель започаткував логіку як систематизовану науку про мислення і його закони. Він спирався на Демокріта, Сократа, Платона та інших давньогрецьких філософів, але ніхто з них не створив науки про розумову діяльність людини. Логіка для Арістотеля – не самостійна спеціальна наука, а інструмент пізнання, який може використовувати будь-яка наука» [6, с. 76]. Так, логіка як наука з'являється саме в Арістотеля. Він уперше фіксує закони мислення, розробляє структуру суджень і правила виведення, формує силогізм як універсальну модель правильного міркування. Антична логіка поєднала онтологічні, епістемологічні та формально-логічні виміри, заклавши підвалини західної інтелектуальної традиції.

Із занепадом античного світу логічне мислення не зникло, але змінило свій статус. У добу Середньовіччя логіка стала інструментом теологічного пізнання, що відбувалося в межах цілісної християнської картини світу.

«Середньовічні мислителі, як-от Фома Аквінський, використовували дискусії як основний метод навчання та пошуку істини. Дискусія допомагала зрозуміти суперечливі аспекти філософських та теологічних питань і знаходити спільні відповіді. Діалектика в схоластичному мисленні ґрунтувалася на логічному обговоренні. Важливим було не тільки знання, а й спосіб його обґрунтування» [7, с. 203]. Отже, саме в цей період розробляються складні форми дедуктивних суперечок, деталізується термінологія, вводяться нові правила оперування поняттями, формується культура інтелектуальної дискусії. Раціональність цього етапу вибудовується навколо ідеї істини, що існує «поза» людським мисленням, а логіка виконує роль методу її відкриття.

Слід зазначити, що середньовічне мислення мало тривалий вплив на європейську інтелектуальну традицію, бо створило передумови для відокремлення логіки як формальної дисципліни, незалежної від змісту висловлювань. Отже, схоластична традиція розвивала логіку не як автономну науку, а як засіб систематизації знання про Бога, людину та порядок створеного світу.

Варто зазначити, що доба Нового часу ознаменувала радикальну трансформацію підходів до логічного мислення. Френсіс Бекон уважав, що «"розуму потрібно надати не крила, а радше свинець і важкість, щоб вони стримували всілякий стрибок і політ". Уявлення про те, що будь-яка логіка фактично становить інтерпретацію реальності, яку вона

описує, а отже, онтологічна структура завжди буде визначальна в разі її побудови, хоч і неявно, але є в системі філософського вчення Ф. Бекона. Це також відкидає звинувачення в спекулятивності його підходу й відкриває нову перспективу розуміння методології в контексті застосування Беконом індуктивної логіки як способу моделювання онтології. Сам філософ зазначає, що логіка випливає не лише з природи розуму, а й з природи речей. Весь емпіризм Бекона фактично вибудований як логічна модель природознавства» [3, с. 53].

Так, Френсіс Бекон, якого вважають засновником емпіризму, не лише сформулював нові принципи наукового пізнання, а й переосмислив індуктивний метод. Його підхід ґрунтувався на процедурі поступового виключення, завдяки якій явища або факти звільняли від випадкових і неістотних ознак. Такий метод забезпечував виявлення стійких закономірностей, що надавало можливість побудувати більш надійне знання.

Водночас у центрі інтелектуальних пошуків Нового часу постає ідея методології – усвідомленого формулювання правил, здатних гарантувати прозорість, доказовість і впорядкованість процесу пізнання. Декартівський раціоналізм суттєво змінив уявлення про логіку: він відділив її від античної метафізики та середньовічної теології, надавши їй статус інструмента критичного мислення. Раціональність Нового часу будувалася на принципах ясності, системності й аналітичності, що підготувало ґрунт для подальшої формалізації інтелектуальних процедур.

У цей період формується також ідея логічної машини, тісно пов'язана з проєктом Готфріда Вільгельма Лейбніца. Він одним із перших висловив припущення, що мислення може бути настільки формалізоване, щоб міркування виконувалися автоматично – за допомогою спеціально сконструйованого механізму. Саме тут зароджується уявлення про можливість алгоритмізації раціональності – концепція, яка стане одним із ключових підґрунть сучасних систем штучного інтелекту. Лейбніц також сформулював закон достатньої підстави як четвертий закон логіки, згідно з яким кожне твердження повинно мати обґрунтовану підставу.

У XIX–XX століттях логіка зазнає найрадикальнішої трансформації за всю історію. На зміну класичній арістотелівській традиції приходить математична логіка, яка розширює можливості раціонального аналізу та перетворює мислення на об'єкт формальної реконструкції. Готлоб Фреге створює концепцію аналітичної логіки, що звільняє понятійний аналіз від залежності від граматики природної мови. Бертран Рассел та Людвіг Вітґенштайн розробляють логічний атомізм, у межах якого структура висловлювань постає як відображення структури світу. На цьому етапі логіка стає універсальною мовою науки, а формальні системи перетворюються на моделі, здатні фіксувати й уточнювати мисленнєві процеси. Саме в цю добу виникають концептуальні засади кібернетики та обчислювальних технологій, що демонструє поступове наближення логіки до технічних систем опрацювання інформації.

У другій половині XX століття стає очевидним, що класична логіка не здатна охопити всю складність реального мислення. Зростання обсягу наукових завдань та ускладнення соціальних і технічних систем стимулює появу некласичних логік: модальних, багатозначних, інтуїціоністських, нечітких, логік дій і логік штучного інтелекту. У межах цих підходів раціональність постає як багатошарова структура, яку не можна звести до єдиної моделі «правильного» мислення.

Некласична логіка стає точкою переходу до нової парадигми раціональності: від уявлення про універсальний закон до множинності форм, придатних для різних типів ситуацій, контекстів і когнітивних завдань. Цей методологічний злам створив інтелектуальне середовище, у якому стало можливим формування сучасної логіки штучного інтелекту.

«Сучасні філософи, як-от Нік Бостром та Лучано Флориді, розглядають ШІ як радикальну технологію, що змінює не лише суспільство, а й саму природу людини. Вони наголошують на необхідності створення нових етичних та регуляторних норм, адже ШІ здатен досягати рівня, що принципово змінює його статус як технології. Поява ШІ стимулює філософську дискусію про ризики технологічної сингулярності. Ставить питання щодо загрози людству розвиток ШІ до AGI та як уникнути негативних сценаріїв» [5, с. 4–5]. Отже, під технологічною сингулярністю зазвичай розуміють можливий момент, коли розвиток штучного інтелекту стане настільки стрімким й автономним, що вийде за межі людського контролю, особливо якщо він досягне рівня загального інтелекту й розпочне самостійне самовдосконалення.

Отже, у філософському вимірі штучний інтелект можна розглядати як спадкоємця логічної традиції. Він ґрунтується на тих самих принципах формалізації та впорядкування думки, які визначали розвиток раціональної культури від античних силогізмів до сучасних математичних мов. Історично логіка виконувала роль метамови мислення: вона прагнула описати, як людський розум формує судження, встановлює зв'язки між поняттями та переходить від одного міркування до іншого. У процесі розвитку логіка дедалі більше віддалялася від природного мовлення, переходячи до структур знакових систем. Саме ця еволюція – рух від живої думки до її формальної репрезентації – створила умови для математичного моделювання когнітивних процесів і, відповідно, для появи сучасних технологій штучного інтелекту.

«Уважається, що термін «штучний інтелект» запропонував Джон Маккарті (John McCarthy) у 1955–1956 рр. разом із Марвін Мінський (Marvin Lee Minsky), Натаніелем Рочестером (Nathaniel Rochester) і Клодом Шенноном (Claude Shannon). На початку, як зазначає Джон Маккарті, під штучним інтелектом (далі – ШІ) розумілась наука і технологія створення інтелектуальних машин, зокрема інтелектуальних комп'ютерних систем. Системи штучного інтелекту містили експериментні системи й робототехніку. З іншого боку, ШІ став частиною філософії і нової науки когнітології» [2, с. 71]. Отже, слід зазначити, що у філософському сенсі штучний інтелект є спадкоємцем логіки, бо ґрунтується на тих самих принципах формалізації й упорядкування думки, що визначали розвиток раціональної культури від античності до сучасності.

Логіка історично виконувала роль метамови мислення: вона прагнула описати, як людський розум формує судження, встановлює зв'язки між поняттями та переходить від однієї думки до іншої. У процесі розвитку ця дисципліна дедалі глибше віддалялася від живої мови й переходила до рівня суворих знакових систем. Саме цей рух – від природного мислення до формальних мов – створив умови для математичного моделювання пізнавальних процесів.

Штучний інтелект у своїй основі відтворює цей історичний злам: він оперує не змістом як таким, а структурами, що описують спосіб організації змісту. Отже, ««виникнення проблеми «штучного інтелекту» зумовлене початком четвертої наукової технічної революції (4:0). Вона стала результатом об'єднання в єдиний теоретичний і практичний простір інформаційних технологій та кіберфізичних об'єктів. Головними драйверами революції 4:0 визначають: «великі дані»; «інтернет речей»; «3D-друк»; «квантові обчислення»; «криптовалюту»; «штучний інтелект». Однак найбільш поширеними є дискусії про штучний інтелект, що безпосередньо корелює з людиною та її майбутнім, яке не десь там далеко, а вже з нами» [8, с. 25].

Отже, підґрунтям сучасних систем штучного інтелекту є логічні інструменти – формальні мови, теорії обчислюваності та концепції алгоритмічності. Філософія логіки, що

протягом століть досліджувала умови правильного міркування, фактично сформувала те підґрунтя, на якому сьогодні вибудовується «інтелектуальна поведінка машин». Коли науковці виробили принципи побудови формальних систем, вони створили можливість не лише аналізувати процес міркування, а й конструювати його як операційну структуру. Штучний інтелект постає як продовження цієї ідеї: якщо мислення можна описати через систему правил, то й ці правила можна технічно реалізувати.

Логічні методи виведення, що становлять ядро експертних систем, стали першою спробою відтворити елементи людської раціональності в машинному форматі. Дедуктивні механізми продовжують традицію арістотелівського силогізму, у межах якого істинність нового висновку забезпечується достовірністю вихідних посилок. Індуктивні процедури, навпаки, наближаються до новочасної моделі раціональності, де центральну роль відіграє узагальнення досвіду. Продукційні правила становлять собою розвиток проєкту формальної логічної організації знання, у якому міркування постає як система умов, що породжують певні наслідки. Сукупність цих підходів не є випадковою: вони відтворюють різні історичні уявлення про те як функціонує людське мислення.

Навіть ті технології штучного інтелекту, що на перший погляд здаються віддаленими від логічної традиції – зокрема, нейронні мережі чи методи машинного навчання, – приховано спираються на логічні структури. Принцип їхньої роботи відображає прагнення виявити закономірність, здійснити узагальнення та побудувати внутрішньо узгоджену модель.

«У першій чверті XXI століття з упевненістю можна стверджувати, що проблема ШІ належить до найбільш актуальних і затребуваних суспільством у плані ефективного вирішення науковою спільнотою проблем філософії. Нинішній стан розвитку цифрових технологій надає проблематиці ШІ своєрідного евристичного, когнітивного й світоглядно-формувального забарвлення, в різних аспектах структуруючи та ієрархізуючи комплекс загроз, небезпек і викликів, які чатують на людство в процесі широкого застосування ШІ в різних сферах діяльності – у цифрових технологіях, економіці, освіті, медицині, соціально-політичних практиках, психології, сільському господарстві, праві, мистецтві тощо. Філософські інтерпретації ШІ підпадають під дію принципу розвитку – вони еволюціонують разом із суспільним буттям і суспільною свідомістю» [4, с. 67]. Отже, експертні системи, що належать до раннього етапу розвитку штучного інтелекту, наочно демонструють безпосередній вплив класичної логічної традиції. Їхня робота ґрунтується на чітко структурованих правилах, які за своєю будовою нагадують силогістичні схеми, хоча й охоплюють значно ширший спектр умов і варіантів виведення. Така подібність засвідчує, що логічні моделі мислення не втратили значення навіть із появою нових складніших обчислювальних підходів. Кожен етап формування штучного інтелекту, незалежно від технологічної бази, відтворює певний тип раціональності, що має історичні корені в розвитку логічних учень попередніх епох.

Водночас історія логіки вплинула на штучний інтелект не лише як джерело технічних інструментів, а і як інтелектуально-філософське підґрунтя, яке задає межі для осмислення його можливостей та обмежень.

Машинна раціональність є результатом формалізації лише тієї частини людського мислення, яка допускає точний опис у вигляді правил, структур й алгоритмів. Логіка ж ніколи не претендувала на охоплення всієї повноти людського пізнання, вона виокремлювала операційний аспект мислення, залишаючи поза межами інтуїтивні, емоційні та ціннісні виміри пізнання.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Слід зазначити, що логічне мислення не є статичною структурою, а становить модель раціонального пізнання світу, що постійно переосмислюється та адаптується до нових умов людського досвіду.

Сучасний штучний інтелект є результатом тривалої еволюції логічного мислення, але не його завершенням. Він відтворює лише частину людської раціональності – ту, що піддається формалізації. Людське мислення й надалі залишається унікальним комплексом когнітивних, ціннісних і культурних структур, які не зводяться до алгоритмів. Саме тому взаємодія людини та штучного інтелекту має спиратися на розуміння не лише їхніх функціональних можливостей, а й різниці в способах реалізації раціональності.

З огляду на проведений філософський аналіз, можна дійти висновку, що штучний інтелект слід трактувати не лише як технічний продукт, а і передусім як культурно-філософський результат еволюції логічних ідей. Від арістотелівської силогістики до сучасних моделей роботи з невизначеністю – зміни в логічних уявленнях сформували інтелектуальне підґрунтя для появи машинного навчання, нейронних мереж і систем логічного виведення. Така перспектива дає змогу осмислити штучний інтелект як продовження, але не заміну людського мислення, що несе в собі багатовіковий досвід розвитку логічної культури.

Список використаної літератури

1. Беспалов І. Філософія і комунікація Стародавньої Греції. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії.* 2019. Випуск 23. С. 15–18. URL: http://fps-visnyk.lnu.lviv.ua/archive/23_2019/4.pdf [01 Листопада 2025].
2. Білоконь О. С.. Огляд та Аналіз розвитку штучних нейронних мереж. *Кібернетика та комп'ютерні технології*. 2023. № 3. С. 68–80.
3. Григорків-Коротчук І. Р., Руснак І. Г. Метод моделювання та емпіризм Ф. Бекона. «Новий Органон» (1620) та університетська філософія. До 400-річчя виходу трактату «Новий Органон» Френсіса Бекона». Матеріали міжнародної наукової конференції, 18–19 грудня 2020 р. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна. 2021. 160 с. URL: https://philosophy.karazin.ua/ua/news/news/konfer_bacon3_finish.pdf [09 Листопада 2025].
4. Костючков С. К. Феномен штучного інтелекту в горизонтах біофілософського знання. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2023. № 42. С. 64–69.
5. Мельник Ю. М., Тодорова С. М., Шевченко Г. А.. Філософське розуміння штучного інтелекту як технології. *Філософія та управління.* № 3(7) (2025). С. 1–7. URL: https://www.researchgate.net/publication/390619734_FILOSOFSKE_ROZUMINNA_STUCNOGO_INTELEKTU_AK_TEHNOLOGIIPHILOSOPHICAL_UNDERSTANDING_OF_ARTIFICIAL_INTELLIGENCE_AS_A_TECHNOLOGY [17 Листопада 2025].
6. Мошенський О. С. Логічне вчення Арістотеля. О. С. Мошенський. Античні витоки європейської раціональності: до 2400 річчя Арістотеля. Матеріали XXIV Харківських міжнародних Сковородинівських читань, 23–24 вересня 2016 року. Сковородинівка, Харків :«Майдан». 2016. С. 76–82. URL: https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/c13aa8ad-b02d-41e8-84d1-e4e270bb6bd7/content [15 Листопада 2025].
7. Скалацька О. В. Діалог і дискусія в історії філософського пізнання: еволюція мислення. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. URL: http://apfs.nuoua.od.ua/archive/45_2023/35.pdf [11 Листопада 2025].
8. Стратегії формування творчої особистості: методи, прийоми, форми : колективна монографія. авт. кол.: В. Г. Кремень, В. В. Ільїн, Є. Р. Борінштейн, М. С. Гальченко, М. В. Ліпін, Д. В. Погрібна, Н. В. Савчук, О. А. Федорчук. Київ : Інститут обдарованої дитини НАПН України, 2020. 320 с. URL: https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/723034/1/Monografia_Strategii_%D0%BD%D0%B0%20%D0%B4%D1%80%D1%83%D0%BA.pdf [11 Листопада 2025].

PHILOSOPHICAL ANALYSIS OF THE EVOLUTION OF LOGICAL THINKING AND ITS IMPACT ON THE FORMATION OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE

Olha Potishchuk
National Technical University of Ukraine
«Ihor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute»,
Faculty of Sociology and Law, Department of Philosophy
Beresteyskyi ave., 37, 03056, Kyiv, Ukraine

The article is devoted to the philosophical analysis of the evolution of logical thinking and understanding its role in the formation of artificial intelligence. It analyzes how the development of logic – from Aristotelian forms and syllogistics to mathematical logic, non-classical approaches, and multi-valued systems – laid the intellectual foundation for the emergence of algorithmic models capable of partially mimicking the structures of rational thinking. Particular attention is paid to the transformation of ideas about rationality, truth, and the structure of proof, as well as to the change in the very nature of logical knowledge, which gradually shifted from describing mental acts to constructing formal languages suitable for technical processing.

For centuries, logic has served a dual function: on the one hand, it described universal rules of correct reasoning, and on the other, it shaped the cultural image of rationality, which defined the limits and possibilities of cognition. The article shows that it was precisely this property of logic – as a science of thinking and as a tool for its formalization – that became a prerequisite for the emergence of artificial intelligence technologies. The development of deductive schemes, inductive generalizations, binary and multi-valued logics, algorithm theory, and computability not only transformed the structure of scientific knowledge but also created a framework within which technical modeling of cognitive processes became possible.

The evolution of the concepts of "logicality" and "rationality" in different historical eras accompanied a change in forms of thinking: from oral argument to written proof, from scholastic logic to analytical symbolic systems, and further to algorithms and computational structures. The gradual transition from substantive logic to formal logic was not only theoretical in nature but also had a civilizational impact: it determined the way in which societies use information, make decisions, and describe knowledge. That is why artificial intelligence appears not as an accidental product of technical progress, but as a natural stage in the evolution of thinking, in which formal principles are transferred to automated computing systems.

Key words: logical thinking, logic, formal logic, formalization, non-classical logics, artificial intelligence, multi-valued logics, rationality, thinking, algorithm, computability, intentionality, dialectics, algorithmic systems, technologies, digital philosophy, evolution of thinking, philosophy of technology, epistemology.

Дата першого надходження рукопису до видання: 20.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 22.12.2025
Дата публікації: 30.12.2025

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 63, с. 216–226
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 63, p. 216–226

УДК 123(=161.2):929Сковорода
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.63.24

УКРАЇНСЬКА ІДЕНТИЧНІСТЬ У ФІЛОСОФСЬКО-ПРОСВІТНИЦЬКІЙ СПАДЩИНІ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ

Сергій Рик
Університет Григорія Сковороди у Переяславі,
соціально-психологічний факультет, кафедра філософії і соціальної антропології
імені професора І. П. Стогнія
вул. Сухомлинського, 30, 08401, м. Переяслав, Україна
https://orcid.org/0000-0002-1115-3876

Микола Рик
Університет Григорія Сковороди у Переяславі,
соціально-психологічний факультет, кафедра філософії і соціальної антропології
імені професора І. П. Стогнія
вул. Сухомлинського, 30, 08401, м. Переяслав, Україна
https://orcid.org/0000-0002-6813-5628

У статті висвітлено роль філософсько-просвітницької спадщини Г. Сковороди в культурно-історичному процесі формування української ідентичності та її значення в сучасному суспільстві.

Теоретико-методологічну основу наукового пошуку становлять самі філософсько-просвітницькі твори Г. Сковороди та базові положення й ідеї вітчизняних дослідників української ідентичності, а також методи історико-філософського аналізу представників Київської світоглядно-антропологічної школи, пов'язані з дослідженням учення українського мислителя.

Акцентовано увагу на сучасному підході до визначення української ідентичності як багатовимірного соціокультурного феномену, який охоплює систему ідеалів, цінностей, символів, традицій та духовних орієнтирів, що формулюють як особистісну, так і колективну самосвідомість людини. Розкрито особливу роль у цьому процесі ідей Г. Сковороди та їх вплив на культурно-історичне становлення української ідентичності, зокрема концептів свободи, «внутрішньої людини», серця та «сродної праці». У статті доводиться, що свобода в мислителя обґрунтовується як фундаментальний онтологічний принцип людського буття, завдяки якому особистість розкриває свою духовну ідентичність та показує наближеність її до Бога. У цьому контексті «внутрішня людина» визначається як істинна, божественна сутність індивіда, що забезпечує йому справжню ідентичність. Виняткове місце посідає категорія серця, яку український філософ представляє як сакральний центр духовної та морально-етичної ідентичності людини. Як важливий чинник у формуванні української ідентичності розглядається й учення про «сродну працю», у якому філософ переконує в необхідності самопізнання та самореалізації власних природних можливостей людини. Констатується, що ця теорія має сьогодні значний евристичний потенціал, оскільки може бути використана для виховання високопрофесійної та морально відповідальної особистості.

Підсумовано, що філософсько-просвітницька спадщина Г. Сковороди, заснована на ідеях свободи, кордоцентризму, філософії серця та «сродної праці» є не лише складником вітчизняного інтелектуального надбання, а й одним із невід'ємних історико-філософських наративів формування сучасної української ідентичності, яка слугує консолідації суспільства та утвердженню суб'єктності України.

Ключові слова: соціокультурна спадщина, ідентичність, суспільство, самопізнання, цінності, свобода, «сродна праця».

© Рик С., Рик М., 2025

Постановка проблеми. На сучасному етапі соціально-культурного розвитку українського суспільства проблема філософського осмислення власної ідентичності, усвідомлення унікальності вітчизняного культурно-історичного надбання, здобуття українцями права на історичне самовизнання та політичну суб'єктність набуває виняткової актуальності. Особливо після подій Революції гідності, початку російсько-української гібридної агресії, масованого пропагандистського тиску, загострення глобалізаційно-цивілізаційних суперечностей актуалізація української ідентифікації стала одним з ключових чинників утвердження національної гідності громадян, забезпечення суспільної консолідації соціуму й консенсусу політико-економічних інтересів державотворення, гарантування незмінності європейського курсу розвитку країни. У цьому контексті звернення до історичного досвіду та філософської мудрості попередніх поколінь, суттєво може допомогти віднайти нові шляхи для подальшого формування зрілої української ідентичності, успішного демократичного державотворення, інтеграції України в європейський та світовий цивілізаційний простір.

На державно-політичних засадах проблеми формування української національної ідентичності регулюються Законом України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності», ухваленим 13 грудня 2022 р., у якому на нормативно-правовому рівні українська національна ідентичність задокументована як «стійке усвідомлення особою належності до української нації як самобутньої спільноти, об'єднаної назвою, символами, географічним та етносоціальним походженням, історичною пам'яттю, комплексом духовно-культурних цінностей, зокрема українською мовою і народними традиціями» [14]. Ураховуючи вагомість наявної проблеми, держава законодавчо спрямовує свою політику на досягнення єдності в українському суспільстві шляхом подолання суперечностей соціокультурного, мовного, регіонального характеру на основі європейського та євроатлантичного курсу, забезпечення дотримання конституційних гарантій прав і свобод людини і громадянина [14]. Однак національна солідарність суспільства не лише ґрунтується на державних документах і постановах уряду, а й спирається насамперед на культурно-просвітницький ресурс нації, максимальну реалізацію творчих можливостей кожного члена суспільства, сенс щоденного буття, інтелектуальний потенціал діячів науки і культури, вчених, філософів, істориків, митців, публічних інтелектуалів, релігійних діячів тощо. Саме тому українська ідентичність є історично й соціально зумовленою, дискурсивно динамічною та поліфонічною системою. Це завжди стимулювало великий пізнавальний інтерес у широкого кола дослідників і потребувало поєднання та інтеграції багатьох методів пізнання гуманітарних та суспільних наук.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. За статистикою авторів монографії «Цивілізаційна ідентичність українства: історія і сучасність», бібліографія опрацьованих ними новітніх праць за період з 1991 р. до 2020 р., які безпосередньо або опосередковано були присвячені проблемам ідентичностей, нараховує більше тисячі назв, серед яких майже двісті українських авторів [24, с. 19–20].

Серед цього масиву наукової літератури першими необхідно відзначити авторів саме цієї ґрунтовні роботи – О. Калакуру, Я. Калакуру, О. Рафальського, М. Юрія [24], – які на засадах міждисциплінарної методології гуманітарних та суспільних наук, органічно поєднавши історичні, філософські, політологічні, соціологічні й культурологічні методи наукового пошуку та використавши плюси цивілізаційного, антропологічного й соціокультурного підходів у пізнавальному процесі, розкрили витоки, становлення, сучасний стан та специфіку цивілізаційної ідентичності незалежної України, а також працю О. Рафальського і З. Самчука [15], у якій науковці реалістично обґрунтували культурно-цивілізаційний вибір України, розкрили генеалогію ідентичності, віднайшли причини інфляції

ідентичності в епоху постмодерну, визначали інтеграли та диференціали генерування української національної ідентичності.

Загалом, специфіка української ідентичності, як складного та багатокомпонентного культурно-історичного явища, була предметом наукового аналізу багатьох авторів, зокрема осмислення культурологічних та історико-культурних чинників зародження, формування та специфіки функціонування української ідентичності в контексті сучасних суспільних трансформацій здійснено в роботах М. Поповича [13], О. Стегнія [18], М. Степико [19], її залежність від історичних наративів, пам'яті й долі народу, культурно-просвітницької спадщини, світоглядної культури, народної ментальності та впливу евристичного потенціалу міфологічних архетипів суспільної свідомості, простежені в дослідженнях Я. Грицака [2], Р. Демчук [4], та історико-культурні ретроспективи й сучасні перспективи розвитку в статті К. Кислюка [9] та ін. Переосмисленню проблем дихотомії української національної ідентичності, ризиків і загроз, зумовлених «травмами» історичної пам'яті, антиномія ми політичних орієнтацій, диверсифікацією суспільної свідомості, амбівалентністю соціокультурних цінностей, парадоксами запізнілого націотворення присвячені монографії Л. Нагорної [11], М. Рябчука [16] та ін.

Аналізуючи суспільно-політичні перетворення в Україні, порівнюючи їх з динамікою соціокультурних процесів у світі та констатуючи зміну культурно-історичних контекстів, у яких відбувається розвиток сучасної української ідентичності, І. Дзюба [5], М. Степико [20] вказують на необхідність пошуку нової ідентичності на основі збереження та органічного збагачення надбань вітчизняної культури здобутками розвинутих демократичних країн і народів, наповнення її змісту цивілізаційно-гуманістичним контентом та фактами історичної істини.

Серед великої кількості зарубіжних досліджень з окресленої проблеми можна виділити збірку есеїв директора Канадського інституту українських студій Альбертського університету, відомого історика З. Когута [10], у якій простежено культурно-інтелектуальні витоки сучасної української ідентичності в політиці, культурі, історіографії раннього модерного періоду, а також роботу очільника Центру розвитку демократії і верховенства права Стенфордського університету, професора політології Ф. Фукуями [23], який вивчає питання колективних ідентичностей (релігійних, расових, етнічних, політичних) та їх вплив на соціально-демократичні рухи, побудову ефективних державних інституцій.

На шляху утвердження української національної ідентичності на особливу увагу заслуговують роботи педагогічно-прикладного характеру, які спрямовані на розв'язання порушених проблем у системі сучасної освіти та виховання, упровадження програми «Нова українська школа» та розвиток інноваційних педагогічних технологій. Вагомий внесок у розробку цієї проблематики здійснено авторами колективної монографії «Утвердження української національної та громадянської ідентичності», за загальною редакцією К. Журби, і О. Рейпольської [21], у якій визначено основні напрями формування української національної та громадянської ідентичності в системі вітчизняної освіти, розкрито основні виклики, сутність, морально-ціннісні й психолого-педагогічні особливості формування національної та громадянської ідентичності в української молоді. Розвиток педагогічно-утилітарного дискурсу продовжено в низці публікацій у наукових фахових виданнях. Зокрема, К. Кириленко [8] всебічно розкрила методологічне значення викладання університетського курсу «Філософія» в період російсько-української війни, підкреслила його роль у формуванні світоглядних основ української ідентичності в сучасного студентства. У статті Н. Давидюк [3] запропоновано нові теоретичні підходи, методи, ідеї, які збагачують можливості формування української національної ідентичності в сучасних освітніх

закладах, а також проаналізовано причини й наслідки зовнішнього втручання в цей процес та розроблено дієві механізми протидії та захисту від впливу на освіту й навчання молоді деструктивних технологій.

Утім, незважаючи на велику кількість сучасних досліджень, присвячених аналізу різних аспектів цієї багатогранної проблеми, дуже рідко трапляються роботи, у яких розглядають питання становлення й розвитку української ідентичності в історико-філософському контексті. Серед небагатьох публікацій різного рівня можна відзначити роботи відомих учених і молодих дослідників: С. Грабовської [1], М. Кашуби [7], М. Поповича [12], Л. Ушкалова [22], С. Ярмуся [25], Л. Ярошенко [26] та ін., у працях яких окреслено методологічні підходи щодо аналізу філософсько-просвітницької спадщини Г. Сковороди та підкреслено національно-ментальні особливості його творчості.

Огляд літератури та стан розробки проблеми зумовили **мету** статті, яка полягає у визначенні основних концептів у філософсько-просвітницькій спадщині Григорія Сковороди, які в умовах сучасних соціально-історичних викликів та культурно-регіональних розбіжностей є важливим підґрунтям конституювання й функціонування української ідентичності.

Виклад основного матеріалу. Отже, з огляду на аналіз опрацьованої літератури, можна констатувати, що класична модель національно-державної ідентичності склалася в XIX–XX століттях. У цьому контексті особливо гострі дискусії точилися навколо проблеми української ідентичності. Як зазначає З. Когут, дехто з модерністів трактував «українську націю як «винахід» XIX або й XX століть». Однак, на його думку, «коріння» української ідентичності «слід шукати в ранньомодерному періоді – у XVII–XVIII століттях», адже «концептуалізація «малоруського українського козацького народу» в козацьких літописах є безумовним попередником і провісником ідеї модерної української національности» [10, с. 8]. Саме в цей період української історії жив і творив Г. Сковорода. За 300 років від свого народження він став символом духовних звершень українського народу. У своїх філософських діалогах і літературно-поетичних творах він розвинув низку культурно-просвітницьких ідей, які стали джерелом натхнення української ментальності, характеру, ідентичності.

Проте XVIII століття було одним із найтяжчих періодів в історії України. Російський царизм докорінно знищував прояви української ідентичності та її носіїв – інтелектуальну еліту, духовну аристократію, козацьку старшину. Нині ці часи повторюються. Росія знову намагається викреслити Україну зі світової історії. Хоча цього разу солідарність усього демократичного світу, об'єктивні закони історії та історична істина повністю на боці України, але від неї самої вимагають неймовірних екзистенційних зусиль та стійкості ідентичності. Як говорить О. Забужко, «не вбиті за двадцяте століття, ми стали сильніші: сила життя – сила росту, любови й свободи – по нашій стороні» [6, с. 174]. У цьому контексті сучасності духовний досвід, інтелектуальна історія України постає як не лише теоретична форма осмислення минулого, а й соціальний механізм реального здійснення стратегічних проєктів українського майбутнього. Переосмислення філософсько-просвітницької спадщини Г. Сковороди з цього боку створює додаткові можливості для вивчення витоків, ренесансу та стійкості української ідентичності. Філософія Г. Сковороди підтверджує те, що нам не потрібно вигадувати свою ідентичність, адже вона вже багато століть існує на етнічних, культурних, політичних мапах світу.

В енциклопедичних виданнях національна ідентичність визначається як «ототожнення себе з національною спільнотою на основі стійкого емоційного зв'язку, що виникає внаслідок сформованої системи уявлень про традиції, культуру, мову, політику, а також

прийняття групових норм і цінностей. Головним ідентифікатором Н. і. є національна свідомість. За змістом Н. і. – це сфера ідей, цінностей і смислів культури, сприйнятих й артикульованих більшістю громадян країни. Вона має власні засади в конструюванні індивідом своєї тотожності. Вибір Н. і. зумовлений політичними, економічними, соціальними й історичними чинниками, що робить її динамічною» [18]. З цих елементів складається колективна ідентичність. Адже кожна людина свідомо ототожнює свою значущість з різними соціальними спільнотами, ідентифікує себе із сім'єю, громадою, регіоном, країною, державною системою, релігійною конфесією, різними етнічними, соціальними, віковими, гендерними та професійними групами, стилем життя, мовними традиціями, національними устоями тощо.

Національна ідентичність відіграє ключову роль у безпеці держави. Від того, наскільки населення ототожнює себе з державою, залежить її стабільність і цілісність. Втрата національних орієнтирів може привести до розколу суспільства й навіть громадянських конфліктів. З огляду на складні та невідворотні історичні події, українська національна ідентичність залишається незавершеною. Проблеми формування української національної єдності пов'язані з колоніальним минулим, мовною політикою, культурними розбіжностями між регіонами та нерівномірною інтегрованістю територій. Вочевидь, дуже важко ототожнювати національну, етнічну та українську ідентичності, тому що вони не обмежуються кордонами нашої держави. На цю обставину особливу увагу звертає М. Степико: «Українська ідентичність не тотожна ані національній, ані етнічній. Національній – тому, що вона не обмежується кордонами держави Україна, і в певному відношенні є тотожною громадянській ідентичності як феномену політичної нації. Етнічній – оскільки, по-перше, система цінностей українського етносу, його культура, звичаї, обряди не є загальноприйнятими, а по-друге, українці – не просто етнос, один із багатьох, який мешкає на теренах України, а етнос титульний, що дає назву країні, державі та її символам» [19, с. 171]. Він наголошує, що частиною української ідентичності можуть бути не лише громадяни, що проживають у самій Україні, а й представники чисельної діаспори як на Заході, так і на Сході. Подібно до інших держав, Україна має унікальну природну й соціокультурну ідентичність, яка формує її внутрішній образ та міжнародний імідж і бренд.

Ця ситуація пояснюється тим, що ідентифікаційні процеси українства на довгому відтинку історичного часу відбувалися в стані гострих регіонально-політичних суперечностей та тривалої відсутності державних кордонів нашої країни. «В Україні особливу складність створює регіональна поляризація політичних настроїв, чим не в останню чергу зумовлений "дифузний" стан ідентифікації значної частини соціуму, його готовність ототожнити себе то з одним, то з іншим ціннісно-символічним ядром. Багатовікова бездержавність і тривале перебування частин українського соціуму в складі різних, часто ворожих держав, наклали виразний відбиток на свідомісні стереотипи, які виявилися полярно налаштованими» [11, с. 28].

Однак ключовим чинником єдності будь-якого суспільства, включно з українським, є загальнонаціональна ідентичність. Вона полягає в ототожненні особистості з певною спільнотою, її символікою, цінностями, історією, культурою, територією, а також з державними інституціями, правовою системою, політичними та економічними інтересами. Причому така ідентичність повинна бути не лише раціональною, а й емоціональною, містити символічне й міфологічне сприйняття дійсності. Кожна нація чи національна держава свідомо або інтуїтивно формує набір символів, через які прагне себе представляти – як на особистісному, так і на суспільному рівні. Успішні нації мають усталений набір таких символічних «орієнтирів», які стають важливими критеріями ідентичності для їхніх

громадян. Ця проблема актуальна як для молодих держав, що виникли наприкінці XX століття, так і для давно сформованих націй. Особливі труднощі у формуванні національної ідентичності виникають у багатокультурних державах, де є велике етнічне, релігійне чи лінгвістичне розмаїття. Але якщо національна ідентичність поступиться територіальним, етнічним, релігійним або іншим соціокультурним ідентичностям, то це може призвести до значного загострення внутрішніх соціальних суперечностей, послаблення консолідації суспільства та поставить під загрозу національні інтереси держави.

Сьогодні для утвердження української ідентичності велике значення має сучасне переосмислення філософсько-просвітницьких та історико-літературних джерел, які становлять основу українського культурно-історичного надбання. Саме в надрах української філософської думки зароджувалися й визрівали ті символи та образи, учення і теорії, які протягом усієї наступної історії визначали дух і менталітет української нації. За цих обставин найкраще звернутися до аналізу творчої спадщини українських філософських класиків, серед яких визначне місце посідає Г. Сковорода як найяскравіший виразник національного характеру й української ментальності XVIII ст. З його філософії починається раціонально-категорійне та образне усвідомлення українцями своєї самобутності, суб'єктності, ідентичності. Він створив світоглядно-культурний канон, за допомогою якого українці мають можливість безкінечно по-самобутньому ідентифікувати себе і світ.

Хоча український мислитель сформував свій філософсько-просвітницький світогляд, творчу уяву й стиль мислення в стінах Києво-Могилянської академії, яка була на той час осередком розвитку прогресивних філософських, культурних та етико-естетичних орієнтирів українського суспільства, він все одно залишився представником традицій і устоїв своєї епохи. Але якщо придивитися уважніше, то «під поверхнею традиційності й навіть консерватизму ховається інший Сковорода, цілком новочасний і навіть дещо постмодерний» [12, с. 249]. Тому, незважаючи на те, що сковородинівська доба давно минула, вона продовжує опосередковано жити в сучасному культурно-історичному просторі завдяки його життєдайній філософії, без якої неможливо уявити становлення цивілізаційної ідентичності України. Особливо глибоко на ідентифікаційні процеси впливають його філософські концепти свободи, серця та учення про «внутрішню людину» і «сродну працю», які живуть у масовій свідомості українців ось уже понад три століття. Ба більше, вони є своєрідним історико-цивілізаційним дзеркалом, вдивляючись у яке, кожна епоха і кожен індивід може побачити й оцінити себе у світлі трансісторичних істин, загальнолюдських цінностей та футуристичних ідеалів.

За прикладом європейських навчальних закладів у Києво-Могилянській академії спудеям прищеплювали принципи свободи й вільнодумства, які проявлялися в ліберальному осмисленні та трактуванні філософських і релігійних доктрин. Така методика сприяла тому, що однією з особливостей української ідентичності стало поняття свободи, яке українське Просвітництво XVIII ст. несло в широкі народні маси. Є також чимало сучасних досліджень філософської спадщини українського мислителя, у яких Г. Сковорода зображується як філософ свободи [12] і вільнодумства [7], попри те, що жоден його філософський твір не був спеціально присвячений цим проблемам. Але про це яскраво свідчили етика й естетика його способу життя та ставлення до світу. Етико-естетичні пріоритети, які були покладені українським любомудром в основу своєї життєвої практики, стали підтвердженням того, що найбільшу увагу він звертав на вільний розвиток своєї душі й пізнання самого себе. І дійсно, Г. Сковорода був людиною, яка не тільки визначала естетико-моральні максими свободи, а й сама дотримувалась і реалізовувала їх у повсякденному пошуку істини. Як говорили про нього перші біографи, посилаючись на народні перекази, Сковорода жив,

як учив, а учив, як жив. Окрім того, «у сковородинівській глоризації свободи можна вбачати і вияв європейськості нашої старої культури, і превалювання в ній ідеалів лицарського стану, і вияв питомих рис психічного складу українця.., і його прагнення до свободи в різних розуміннях цього слова, як відмічає Л. Ушкалов [22 с. 668]. Отже, у філософії Г. Сковороди концепт свободи є умовою пізнання і вибору самого себе, своєї внутрішньої визначеності й особистої ідентичності.

У четвертій Пісні «Саду божественних пісень» Г. Сковорода наголошував, що «Дух свободы внутрь нас родит» [17, с. 54]. Тобто дух свободи народжується в середині, в душі людини, і постає як її фундаментальна онтологічна сутність, невичерпне джерело буття й сенс життєдіяльності. У дев'ятому вірші цієї ж поетичної збірки Г. Сковорода наголошує, що «Так и мнѣ вольность одна есть нравна» [17, с. 59], бо лише вона може забезпечити безтурботний і найпростіший шлях до наполегливої праці над собою, що дає змогу людині здобути внутрішню гармонію та впевненість у пізнанні своєї сутності й ідентичності.

Зосереджуючись на вивченні людської природи, Г. Сковорода відкриває дуалістичну сутність усього світу. «Весь Мїр – за його словами, – состоит из двух Натур: одна видимая, другая невидимая» [17, с. 214]. До видимої натури належать зовнішні, матеріальні, тілесні, тлінні прояви буття, до невидимої – внутрішні, духовні, вічні. Матеріальний світ у видимості своєї натури має багато проявів, як-от матерія, речовина, земля, плоть, тінь тощо. Матеріальне, тілесне, плоть – це зовнішня видимість, за якою криється внутрішня, істинна натура всього сущого, зокрема й людського. «Каждый же Человѣк состоит из двоих, противостоящих себѣ и борющихся Начал, или Естеств: из Горняго и Подлаго, сирѣчь из Вѣчности и Тлѣнїя» [17, с. 454]. В основу визначення дійсної, істинної, невидимої, сутності всіх явищ Г. Сковорода покладав духовну натуру. У філософських поняттях невидима натура асоціювалася в нього з всесвітнім розумом, істиною, вічністю, долею, необхідністю тощо. Натомість загальним уособленням невидимої натури в християнській термінології був Бог.

Учення Г. Сковороди про дві натури умовно поділяє людську сутність на дві частини, у яких вона може проявлятися, – внутрішній світ духовності й зовнішній світ публічної реальності. У першому світі людина знаходить свою внутрішню значущість у результаті напруженого самопізнання, самозосередженості й самоідентифікації, у другому – людина отримує свої предметні ознаки в наслідку зовнішнього впливу суспільних стереотипів, обставин і визнань. Характеризуючи людину в поняттях невидимої натури або внутрішньої сутності, філософ послідовно формулював своє вчення про «внутрішню людину», завдяки якому можна було скласти уявлення про справжню людину, що власне сьогодні можна було б назвати ідентичністю індивіда. Внутрішня свобода і творче усамітнення відкривало пізнавальні перспективи для розуміння «внутрішньої людини», яку він ще іменував істинною людиною або Богом у людині. В одному з діалогів Г. Сковорода запитував і відповідав: «Что есть Истинный Человѣк? То есть Сын Человѣч, или Христос – Все То Едино» [17, с. 967].

Г. Сковорода ніколи не розділяв назавжди матеріальний світ і світ духовний, він усякчас намагався побачити в матеріальному духовне. Саме в духовному світі відбувається формування істинної людини. І формування це відбувається не через плоть і кров, а через духовне звернення до Бога. Звертаючись до свого співрозмовника, він говорив: «Не преобразишься, Друг мой, из Земнаго в Небеснаго потоль, поколь не увидишь Христа. Потоль, поколь не узнаешь: Что´ то есть Истинный ЧЕЛОВѢК? Не продерешь Глаз потоль, поколь Плоть и Кровь будут держать твое Сердце» [17, с. 967]. Тому головний шлях до істинної людини лежить через себе- й богопізнання. Людина тим більше буде діставатися до своєї істинності, чим більше буде духовно наближатися до абсолютної людини – Христа.

Г. Сковорода учив, що «внутрішня людина» має божественну сутність, яка є основою буття і функціонування людини, джерелом її думки та почуттів. Оскільки свобода є основним онтологічним принципом життєдіяльності людини, вона відкриває шлях до пізнання її ідентичності. Тільки здобувши свободу творчості, людина отримує шанс ідентифікувати себе.

Ідея «внутрішньої людини» Г. Сковороди є однією з первинних форм ідентичності українства, в основу якої покладена духовна сутність людини. У широкому сенсі цей унікальний концепт філософського мислення по-самобутньому відрізняється від інших історичних форм філософування. Суть його полягає в тому, що духовне єство людини стає вирішальним поняттям самоідентифікації індивіда й визначальним орієнтиром індивідуального освоєння соціальної дійсності. Так, у філософії Г. Сковороди «внутрішня людина» постає як своєрідна модель ідентичності, яка долучає людину до універсуму загальнолюдських цінностей та істинних критеріїв культурного співжиття.

Розмірковуючи далі над концептом «внутрішньої людини» як істинної людини, Г. Сковорода звертається до християнського вчення про серце, за допомогою якого він поглиблює розуміння людської сутності та ідентичності. Посилаючись на повчання біблійських пророків, Г. Сковорода говорить: «что истинным ЧЕЛОВѢКОМ есть СЕРДЦЕ в ЧЕЛОВѢКѢ, глубокое же Сердце и одному только Богу познаваемое не иное что есть, как Мыслей наших неограниченная Бездна, просто сказать, Душа, то есть Истое Существо» [17, с. 247]. Такий підхід Г. Сковорода переносить на дослідження людської природи, підкреслюючи духовні прояви «серця», часто ставить їх вище розуму. Тому серце в межах цієї філософської парадигми сприймається як основа цілісної системи людської ідентичності.

У філософії Г. Сковороди серце перебуває в центрі духовного буття людини. Серце – це не лише орган тілесної природи людини, а й глибоко символічне поняття, що втілює внутрішню, невидиму суть особистості. Саме серце, на думку українського мислителя, є джерелом істинного знання, осередком моральної волі, духовним орієнтиром, що вказує індивідові шлях до самопізнання та гармонії з Богом. У ньому міститься таємниця людської природи, її зв'язок із вічністю, з абсолютною істиною. Пізнати себе людина може лише через осягнення свого серця і так наблизитися до Божої мудрості, яка закладена в саму глибину людського буття. Г. Сковорода закликає до правильного підходу при оцінці людини: «…не по Лицу судите, но по Сердцу... Тако и Человѣцк Божій, источающій Животворящія Струи и Лучи Божества испущающій, есть Сонцем не по Сонечному Лицу, но по Сердцу. Всяк есть тѣм, чіе Сердце в нем… Лице, де, и Сердце Разнь… Право! право судите!» [17, с. 232]. Через «глубокое же Сердце» людина вступає в діалог з усіма світами, зокрема й божественною реальністю, чим реалізує свою духовність. Отже, серце в історії української філософії стає не лише самобутнім світоглядним осердям людини, а й специфічним зародком смислів, які утворюють унікальний простір ідентичностей. Центром цього простору стає кордоцентрична ментальність, яка зосереджує в собі всі головні характеристики української ідентичності.

Так, концепція серця несе настанову переваги духовного над тілесним, внутрішнього над зовнішнім. Ідентичність людини живе в її серці. Тому серце стає тим поняттям, у якому сконцентровано справжнє знання й сенс життя. Воно – ключ до розуміння світу й самого себе, до внутрішньої свободи і самоідентифікації. Через серце людина не лише пізнає саму себе, а й ідентифікує себе з вічним і Божественним помислом про людину.

Незважаючи на те що філософсько-просвітницька спадщина Г. Сковороди має релігійно-теософський відтінок, «завдання філософії він вбачав у тому, щоб допомогти кожній людині з'ясувати свою внутрішню сутність як умову реалізації покликання в «сродній» праці» [26, с. 611], вродженому нахилу індивіда до певного способу життя і діяльності.

З огляду на це, концепція «сродної праці» також відіграє вагому роль в історії становлення та розуміння української ідентичності.

Праця завжди була універсальним способом буття людини, за допомогою якого вона не лише адаптувалася до природного й соціального середовища, а й творила це середовище і саму себе. У процесі цілеспрямованої трудової діяльності людина реалізує свій творчий потенціал, розкриває талант, внутрішню сутність. Будь-яку працю Г. Сковорода завжди сприймав як не просте ремесло чи невигадливий промисел, а джерело людського натхнення, обдарованості, ідентичності. У процесі трудової активності індивід виявляв свою ініціативність, самостійність, здібності, хист. Найповніше людина може проявити свої найкращі якості лише тоді, коли вибере напрям професійної діяльності відповідно до свого природного покликання, уподобань, смаків, нахилів. Завдяки такому виваженому вибору, праця із засобу до існування перетворюється на головну життєву потребу, максимальну насолоду, сенс життя. Як зауважує Г. Сковорода, жити за «сродністю» не тільки важливо, а й легко: «Напиши красками на ногтѣ Адамантовом Славу сїю: “Сродное, Нужное, Латвое есть то же”… Но Латвость в Нужности, а Нужность в Сродности…» [17, с. 401]. До того ж сама «сродність» – це дар Божий, природна ідентичність людини, яка наповнює її життя доленосним змістом, робить не марним земне існування й визначає остаточний результат життєвого шляху. «Что есть Житіе? Есть всѣх Дѣл и Движеній твоих Сноп» [17, с. 178], – підсумовує Г. Сковорода.

Так, філософія «сродності» характеризує ціннісне ставлення людини до світу, предметно ідентифікує всі форми й прояви реалізації індивідуальних здібностей особистості. Власне праця як продуктивна діяльність найглибше репрезентує внутрішній світ людини її свідомість, культуру, цінності, почуття, переконання, характер, домагання, словом – ідентичність. Фактично праця є визначальною ознакою людини, а «сродна праця» – природним чинником її істинного буття та ідентичності. Віднайти совою «сродність» – означає розкрити свої здібності й таланти, майже те саме, що збагнути свою ідентичність. Багато кому зробити це не просто, тому філософ радить таким особам не боятися цих труднощів і не втрачати віру в себе, адже «самый тѣсный, жосткїй и крутый путь бывает легким, если сам БОГ указывает дорогу к намѣренїю. И, конечно, указывает тому, кого родил к сему» [17, с. 675]. Усвідомивши свою «сродність» до певного виду діяльності, людина отримує надійний засіб для самоздійснення свого покликання та самореалізації особистісної сутності й внутрішньої ідентичності. У цьому контексті «сродна праця» є не просто елементарним атрибутом ідентичності, а й джерелом, у якому зосереджуються всі її характеристики.

Висновки. Проведене дослідження дає змогу зробити висновок, що філософсько-просвітницька спадщина Г. Сковороди становить невичерпне надбання вітчизняної гуманітарної інтелектуальної думки, у якій закладено базові домінанти національної ідентичності українства. У своїх творах мандрівний філософ доволі проникливо окреслив проблеми української ідентичності, не вживаючи цього терміна. Уже у XVIII сторіччі він створив самобутні вчення про свободу, «внутрішню людину», серце та «сродну працю», які були не лише розумовими розмислами, а й базовими орієнтирами духовних та соціальних практик, які впорядковують і спрямовують процеси формування та утвердження української національної ідентичності. Центральне місце в його концепції посідає ідея свободи як онтологічного принципу людського існування, що визначає цілісність особистості та її здатність до самоідентифікації. Саме через свободу індивід розкриває духовний вимір буття, усвідомлює свою причетність до Божого задуму, чим ідентифікує своє Я. Особливого значення набуває вчення про «внутрішню людину», у якому Г. Сковорода розкрив справжню сутність особистості та конкретизував критерії її ідентичності. Це поняття

органічно пов'язане з концептом серця як символічного й сакрального осередку буття, що постає джерелом моральної волі, віри та істини. Оскільки свою ідентичність людина носить у своєму серці, то в його філософії воно виконує роль духовного ідентифікатора, який забезпечує цілісність особистості та вказує їй шлях до гармонії з Богом і світом.

Важливим складником української ідентичності в ученні Г. Сковороди є і концепція «сродної праці», яка націлює на необхідність віднайдення людиною свого справжнього покликання й місії у світі. Ця ідея, яка в історичному контексті часто суперечила домінантним соціально-економічним моделям, сьогодні набуває сучасного змісту. Вона може стати підґрунтям для формування нової ідентичності шляхом усвідомлення свого покликання, обов'язку, відповідальності, доброчесності, професійної етики, зорієнтованої на розвиток особистісних здібностей тощо.

Узагальнюючи, можна стверджувати, що філософія Г. Сковороди формує унікальний світоглядний код української нації, у якому поєднуються прагнення до свободи, духовне самопізнання та вірність індивіда своєму внутрішньому покликанню. Його ідеї не втратили актуальності й у сучасному суспільно-історичному контексті: вони допомагають осмислювати українській спільноті проблеми національної єдності, суспільної одностайності, громадської відповідальності та власної ідентичності. Отже, філософсько-просвітницька спадщина українського філософа може розглядатися як концептуальна основа для подальшого утвердження української ідентичності та розвитку сучасної вітчизняної філософської думки. Адже й сьогодні вона переконливо обстоює наше право жити і вважати себе українцями, а свою державу називати Україною. А сам Г. Сковорода, як глибокий мислитель та проникливий тлумачник філософсько-літературних текстів, біблійських сюжетів і транскультурного досвіду, може бути реально визнаний як ексклюзивний суб'єкт і носій української ідентичності.

Список використаної літератури

1. Грабовська С. «Споріднена праця» як запорука самовираження особистості. *Григорій Сковорода – джерело духовної величі та сучасність.* Тернопіль : Астон. 2007. С. 84–91.
2. Грицак Я. Українська ідентичність. *Критика*. 2016, Ч. 3–4. С. 221–222.
3. Давидюк Н. Вплив соціальних змін на формування в здобувачів освіти української національної ідентичності. *Нова педагогічна думка*. Том 118. № 2 (2024). С. 81–85.
4. Демчук Р. В. Українська ідентичність у модусі міфологем. Київ : Стародавній світ, 2014. 235 с.
5. Дзюба І. М. Україна в пошуках нової ідентичності: Статті, виступи, інтерв'ю, памфлети / вступ. слово М. В. Поповича. Київ : Україна, 2006. 845 с.
6. Забужко О. Найдовша подорож. Київ : Видавничий дім «КОМОРА», 2024. 203 с.
7. Кашуба М. Вільнодумство Г. Сковороди. *Сковорода Григорій: образ мислителя* : збірник наукових праць. Київ, 1997. С. 112–118.
8. Кириленко К. М. Формування української ідентичності в процесі викладання курсу «Філософія» в закладі вищої освіти за умов воєнного стану. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв:* наук. журнал. 2022. № 3. С. 10–15.
9. Кислюк К. Українська ідентичність: історико-культурні ретроспективи та сучасні перспективи. *Філософська думка,* 2018, № 3. С. 48–65.
10. Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. Київ : Критика, 2004. 352 с.
11. Нагорна Л. П. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань. Київ, ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2011. 272 с.

12. Попович М. Григорій Сковорода: філософія свободи. Київ : Майстерня Білецьких, 2007. 256 с.
13. Попович М. Культурні засади цивілізаційної ідентичності. *Нова парадигма*, 2015. Вип. 128. С. 3–13.
14. Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності : Закон України від 13.12.2022. № 2834-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text
15. Рафальський О. О., Самчук З. Ф. Цивілізаційні перехрестя сучасного суспільства. Київ : ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2018. 688 с.
16. Рябчук М. Долання амбівалентності. Дихотомія української національної ідентичності *Історичні причини та політичні наслідки*. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2019. 252 с.
17. Сковорода Григорій. Повна академічна збірка творів / За редакцією проф. Леоніда Ушкалова. Харків : Майдан, 2010. 1400 с.
18. Стегній О. І. Національна ідентичність. Енциклопедія Сучасної України : вебсайт. URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=71062 (дата звернення: 23.10.2025).
19. Степико М. Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування: монографія. Київ : НІСД, 2011. 336 с.
20. Степико М. Т. Український соціум на шляху до нової ідентичності. *Український соціум /* За ред. В. С. Крисаченка. Київ : Знання України, 2005. С. 71–91.
21. Утвердження української національної та громадянської ідентичності: монографія; за заг. ред. К. Журба, О. Рейпольська. Київ : «Компрінт». 2024. 232 с.
22. Ушкалов Л. Григорій Сковорода: семінарій. Харків : Майдан, 2004. 876 с.
23. Фукуяма Ф. Ідентичність. Потреба в гідності й політика скривдженості. 5-те вид. Київ : Наш формат, 2024. 192 с.
24. Цивілізаційна ідентичність українства: історія і сучасність / авт. кол.: О. Рафальський (керівник), Я. Калакура (науковий редактор), О. Калакура, М. Юрій. Київ : ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2022. 512 с.
25. Ярмусь С. Поняття щастя в філософії Григорія Сковороди. *Сковорода Григорій: ідейна спадщина і сучасність*. Київ, 2003. С. 660–673.
26. Ярошенко Л. Національний «дух» у філософії Г. Сковороди. *Сковорода Григорій: ідейна спадщина і сучасність*. Київ, 2003. С. 608–617.

UKRAINIAN IDENTITY IN THE PHILOSOPHICAL AND ENLIGHTENMENT HERITAGE OF HRYHORII SKOVORODA

Serhii Ryk
Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav,
Faculty of Social and Psychological Sciences, Department of Philosophy and Social Anthropology named after Professor I. P. Stohnii
30, Sukhomlynskyi St., 08401, Pereiaslav, Ukraine
https://orcid.org/0000-0002-1115-3876

Mykola Ryk
Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav,
Faculty of Social and Psychological Sciences, Department of Philosophy and Social Anthropology named after Professor I. P. Stohnii
30, Sukhomlynskyi St., 08401, Pereiaslav, Ukraine
https://orcid.org/0000-0002-6813-5628

Abstract. The article highlights the role of Hryhorii Skovoroda's philosophical and enlightenment heritage in the cultural and historical process of Ukrainian identity creation and its significance in modern society.

The theoretical and methodological basis of the publication consists of H. Skovoroda's philosophical and enlightenment works, the fundamental concepts and ideas of Ukrainian identity scholars, as well as the methods of historical and philosophical analysis developed by representatives of the Kyiv worldview and anthropological school who studied the thinker's teachings.

Attention is focused on the modern approach to defining Ukrainian identity as a multidimensional sociocultural phenomenon encompassing a system of ideals, values, symbols, traditions, and spiritual orientations that shape both personal and collective self-awareness. The article reveals the special role of H. Skovoroda's ideas in this process and their influence on the cultural and historical formation of Ukrainian identity: the categories of freedom, "the inner person", "individual vocation", and the "philosophy of the heart". It is argued that for H. Skovoroda, freedom serves as a fundamental ontological principle of human existence, through which an individual realizes their spiritual identity and closeness to God. In this context, «the inner person» is defined as the true, divine essence of the individual, which ensures authentic identity. A central place is given to the category of the heart, which the Ukrainian philosopher presents as the sacred center of human spiritual and moral-ethical identity. Another key aspect of Ukrainian identity formation is the doctrine of "individual vocation", in which the philosopher emphasizes the need for self-knowledge and self-realization of one's abilities. It is noted that this theory remains highly relevant today, as it can serve as a foundation for fostering a highly professional and morally responsible personality.

The article concludes that H. Skovoroda's philosophical and enlightenment legacy, based on the ideas of freedom, anthropocentrism, the philosophy of the heart, and spiritual self-realization, is not only an essential part of Ukrainian intellectual heritage but also one of the key historical and philosophical narratives of the foundation of modern Ukrainian identity, serving to consolidate society and affirm Ukraine's subjectivity.

Key words: sociocultural heritage, identity, society, self-knowledge, values, freedom, "individual vocation".

Дата першого надходження рукопису до видання: 18.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 22.12.2025
Дата публікації: 30.12.2025

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 63, с. 227–237
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 63, p. 227–237

УДК 1:17.023(091)
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.63.25

ІДЕАЛИ ТА НЕДОЛІКИ ГУМАНІЗМУ В ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКОМУ ВИМІРІ ЙОГО РОЗВИТКУ (ЕВОЛЮЦІЇ)

Олег Рожнев
Український державний університет науки і технологій,
факультет управління енергетичними та економічними процесами,
кафедра філософії та українознавства
вул. Лазаряна, 2, 49000, м. Дніпро, Україна
https://orcid.org/0009-0001-2058-0837

Статтю присвячено аналізу трансформації гуманістичних цінностей у контексті технічного прогресу та світоглядної парадигми метамодерну. Розглядається осциляція як ключова характеристика метамодерну, що визначає його здатність поєднувати полярні стани мислення: раціональне й емоційне, ясність і неоднозначність, іронічне дистанціювання та щиру зацікавленість. У цьому контексті увага зосереджується на тому, що метамодерн не заперечує ані модерністської віри в прогрес і людину, ані постмодерністської критики стабільних істин, а інтегрує обидві позиції в більш складну й багатошарову систему розуміння реальності.

У статті наголошується, що феномен соціальних медіа та культура постійної самопрезентації значно впливають на сучасне розуміння людської природи. Постійна публічність, залежність від оцінок, безперервний інформаційний потік ускладнюють здатність людини зберігати автентичність та особистісну глибину. Ця ситуація породжує духовне виснаження, яке проявляється у втраті зв'язку з власним внутрішнім досвідом. Гуманістичний принцип визнання людини найвищою цінністю втрачає старий сенс та потребує переосмислення.

У тексті підкреслено, що сучасна цифрова культура створює ілюзію наближення та взаємодії, проте фактично поглиблює відчуття самотності та відчуження. Розрив між реальним і симульованим середовищем формує нову конфігурацію кризи гуманізму, що пов'язана з розмиванням духовних орієнтирів. Цей процес демонструє межі класичного гуманізму, орієнтованого на автономність і раціональність суб'єкта, які більше не можуть бути гарантовані в умовах техногенного світу.

Зазначена криза створює можливість для формування нового типу гуманістичного мислення. У статті обґрунтовується, що метамодерн створює умови для появи гуманізму, заснованого на прийнятті її вразливості, фрагментарності та відкритості до внутрішніх суперечностей. Такий гуманізм визнає, що людяність постає як процес постійного самовизначення в умовах швидких технологічних, соціальних і культурних трансформацій. Він прагне гармонізації між людським досвідом та техносистемами, зберігаючи пріоритет духовної гідності й особистісної автономії.

Отримані висновки дають змогу розглядати метамодерний підхід як перспективний інструмент оновлення гуманістичної думки. Він ураховує складність сучасного світу, не уникаючи суперечностей, і пропонує модель людяності, що здатна існувати в умовах цифрової культури, інформаційної надмірності та глобальної взаємозалежності. Такий підхід сприяє формуванню нової ціннісної рамки, у якій людина розглядається не як досконалий суб'єкт, а як істота, що зберігає внутрішню цілісність завдяки прийняттю власної недосконалості та відкритості до діалогу зі світом.

Ключові слова: гуманізм, антропоцентризм, екзистенціалізм, трансгуманізм, метагуманізм, метамодерн, етика відповідальності, гідність людини.

Постановка проблеми. Попри багатовікову історію розвитку, гуманізм залишається концепцією, що потребує постійного переосмислення. Його класичні форми, побудовані на вірі в розум, прогрес і самоцінність людини, виявили свою обмеженість у контексті криз

© Рожнев О., 2025

XX–XXI століть – воєн, тоталітаризму, дегуманізації і технологічного виклику. Сучасна філософія стоїть перед завданням визначити, чи може гуманізм залишатися актуальним у світі, де розмиваються межі між людиною, машиною та свідомістю.

Аналіз актуальних досліджень. У статті використано широкий спектр філософських джерел і сучасних інтерпретацій гуманізму – від античних мислителів (Протагор, Сократ) до ідей Мішеля Фуко, Жана-Поля Сартра, Альбера Камю, Мартіна Гайдеґґера, Габріеля Марселя, Ніка Бострома та Ганса Йонаса. Їхні погляди дають змогу простежити еволюцію гуманістичної думки та її перехід від антропоцентризму до метагуманізму, що поєднує людину й технологію.

Метою статті є філософське осмислення історичного розвитку гуманістичних концепцій, виявлення причин їх недосконалості та окреслення перспектив оновлення гуманізму в умовах метамодерну й технологічної цивілізації.

Виклад основного матеріалу. Поняття гуманізму має глибокі історико-філософські корені, що сягають античності, коли формувалося уявлення про людину як найвищу цінність. Сам термін «охоплює різні течії в мистецтві, філософські погляди, а також концепції, що застосовують у психології та освіті. У загальному розумінні, цей термін можна звести до філософії людинолюбства» [1].

Уже у філософії Протагора з'являється відома формула «людина є мірою всіх речей», яка вважається однією з перших гуманістичних декларацій. Вона заклала основи антропоцентризму – «концепції, згідно з якою людина є центром і метою всього, що відбувається у світі» [2]. Сократ стверджував, що справжнє пізнання полягає в самопізнанні, а моральне вдосконалення є шляхом до гармонії із собою та світом [3], що є базисом для класичного розуміння гуманізму як філософії людяності.

Наприклад, стоїцизм стверджував, що гідність людини не залежить від її соціального статусу, а полягає в здатності жити відповідно до розуму і чеснот [4]. Олександра Стебельська пише «Стоїчне вчення звертає увагу на мистецтво діалогу – із собою та Іншими. Уміння слухати, чути, правильно висловлювати думки – надзвичайно важливе для кожної людини, які в сучасному світі з катастрофічною швидкістю втрачаються. Невміння слухати призводить до нестриманості й агресії. Утрачається культура діалогу, що призводить до постійних конфліктів, непорозумінь, хибних інтерпретацій тощо. Надзвичайно важливим є розвиток уміння комунікувати, вести діалог і чути іншу людину» [5, с. 43]. Тобто гуманізм учить нас завжди бути людиною. І любити не людяність у собі, а себе в людяності.

Середньовічне суспільство важко назвати цілком гуманним у сучасному розумінні цього поняття. Його світогляд був побудований на теоцентризмі – домінантній ролі церкви, коли людське життя розглядалося крізь призму божественного порядку, а не індивідуальної цінності. Проте саме в цей період формуються основи християнського гуманізму, що підкреслював гідність людини як творіння Божого. Середньовіччя не було гуманним у сучасному сенсі, але стало важливим етапом у становленні гуманістичних ідей, які розквітли згодом у добу Відродження. В епоху Середньовіччя прихильники гуманізму як інтелектуального руху, спрямованого на розвиток особистості, втратили суспільну актуальність і нерідко зазнавали переслідувань. Водночас у цей період з'являються мислителі, які наголошували на значенні внутрішньої духовності та віри, зокрема Августин Аврелій і Тома Аквінський. Саме християнський гуманізм суттєво вплинув на формування моральних цінностей, гідності людини та ідеалів, що стали підґрунтям суспільних трансформацій наступних епох [6, с. 30].

На думку Дж. Шука, гуманістична думка пізнього Середньовіччя поступово здобувала незалежність від християнської доктрини та зосереджувалася на таких аспектах, як

автономія людського розуму від ідеології, пізнання світу поза релігією, утвердження особистих чеснот і моралі поза межами віровчень, а також формування політичної організації всупереч церковним догмам [7].

Так, гуманісти вперше в європейській історії заклали основи сучасної етики, відповідно до якої життя мирян має не меншу цінність, ніж життя духовенства. Базовими чеснотами гуманістичних ідей стають рівність, гідність та соціальна справедливість, незалежно від релігійних чи соціальних відмінностей.

Якщо середньовіччя можна назвати епохою релігійною, то Відродження – художньо-естетичною. Адже саме за допомогою мистецтва змальовується розмаїтий світ людського почуття та його величезна цінність. Саме людина з й тілесністю почуття вперше в епоху Відродження усвідомлюється й змальовується такою, якою вона є насправді: не носієм гріховності, а як вища цінність й онтологічна реальність [8].

Піко делла Мірандола у своїй «Промові про гідність людини» писав, що людина сама творить свою долю, вона здатна до безмежного вдосконалення своєї природи [8].

Гуманізм є однією з характерних рис епохи Відродження, а Світоглядною спрямованістю Відродження було відкриття самоцінності людської особистості, гуманістична спрямованість пізнання. Ні в античності, ні в середньовіччі людина не мала й не відчувала такої самостійності. Її сила, влада над усім сущим і собою не потребує ніяких зовнішніх сил – ні природи (античність), ні Бога (середні віки) [9].

Епоха Просвітництва XVIII століття стала часом утвердження гуманістичних ідей, спрямованих на визнання людини, її розуму, свободи й моральної гідності як найвищих цінностей. Представники французького матеріалізму – Ламетрі, Дідро, Гольбах, Гельвецій – підкреслювали природну сутність людини, зв'язок свідомості з досвідом і вихованням, а також важливість освіти для прогресу суспільства. Вольтер розвінчував релігійний фанатизм і проголошував віру в силу розуму, а Руссо звертав увагу на соціальну нерівність і потребу морального виховання як засобу гармонізації суспільства. У центрі гуманістичних пошуків стояла ідея «Царства Розуму», де наука, моральність і свобода поєднуються для створення справедливого світу. Філософія Просвітництва заклала основи сучасного гуманізму, що поєднує віру в людину з критичним осмисленням її недосконалості [10].

У статті «Що таке Просвітництво?» Мішель Фуко вказує, що гуманізм – це не просто історична доктрина чи усталений набір цінностей, а радше сукупність тем і критичних питань, які періодично з'являлися в європейських суспільствах. Це питання ціннісної природи людини – чим вона є, що вона має бути і як вона може діяти автономно. При цьому гуманізм часто взаємодіяв із релігією, наукою та політикою; він іноді критикував церкву, спіритуалізм чи догматизм, іноді підкреслював роль науки та освіти в утвердженні людської гідності. Фуко також наголошує на тому, що гуманізм має різні обличчя – від критичного гуманізму, який ставить під сумнів наявні авторитети, до гуманізму, який асоціюється з вірою в прогрес через науку. Але основним є те, що теми гуманізму завжди були залучені до питання про те, як ми конституюємо самих себе як автономних, моральних і відповідальних істот [11].

Мішель Фуко розглядав гуманізм не як однорідну традицію, а як мінливий комплекс ідей про людину, що змінювався залежно від релігійних, наукових і політичних уявлень різних епох. На його думку, гуманізм не тотожний Просвітництву, між ними є напруга, адже гуманізм схильний створювати певні моделі «ідеальної людини», тоді як Просвітництво орієнтоване на самокритику й автономне самотворення особистості. Фуко підкреслює, що справжня спадщина Просвітництва полягає не у відтворенні гуманістичних ідеалів, а в постійному осмисленні власної сучасності й здатності людини критично ставитися до самої себе [12, с. 45–46].

У середині XV століття італійський гуманіст Франческо Петрарка, розмірковуючи над сутністю людського буття, першим висловив глибоке відчуття відчуженості й тривоги, за що його називають «першою сучасною людиною». Він уважав, що для відродження культури й освіти необхідно повернутися до ідеалів античності. Погляди Петрарки започаткували нове бачення людини як унікальної особистості, наділеної гідністю, розумом і моральною самостійністю.

Філософи та літератори пізнього Середньовіччя поступово відходили від релігійної проблематики, зосереджуючись на розвитку індивідуальності, доброчесності та активної участі людини в суспільному житті. Це сприяло становленню гуманістичної традиції, що поєднала ідеї освіти, моральності та соціальної справедливості.

Гуманізм епохи Відродження став каталізатором демократичних змін, розвитку науки, мистецтва й освіти. Він стимулював формування міжнародної наукової спільноти, появу публічних бібліотек і поступове відокремлення церкви від політики. Згодом гуманізм Ренесансу досяг свого апогею, ставши основою європейського інтелектуального відродження [6, с. 31].

Раціоналістичний напрям філософії Нового часу підкреслює права людини на розум, свободу мислення й самопізнання. Гуманістичний аспект тут полягає в тому, що людина визнається автономним суб'єктом, здатним через раціональне пізнання встановлювати моральні норми і чинити етично обґрунтовані вибори. Раціоналізм розвиває ідею, що людський розум – найвищий критерій істини, а освіта й наука – шляхи до прогресу гуманістичних ідеалів. Він також передбачає, що розвиток суспільства має бути підпорядкований принципам справедливості, рівності та гідності, що підсилює гуманістичну парадигму [13].

Однак у межах раціоналізму закладено зерна його подальшої кризи. Раціоналістичний гуманізм, орієнтований на універсальні норми й розумну сутність людини, поступово втрачає чутливість до її емоційного, ірраціонального, трагічного виміру. Зосередженість на розумі й прогресі спричинила відчуження від духовності, природи та етики співбуття. Саме тому в подальшому розвитку філософії гуманізм стає об'єктом критичного переосмислення – спочатку в романтизмі, а згодом у філософії XIX–XX століть. Гуманізм епохи романтизму ґрунтувався на визнанні унікальності людської особистості, її свободи та духовної глибини. Романтики бачили в людині творця власної долі, здатного до самопізнання й щирого самовираження. Вони підкреслювали цінність почуттів та інтуїції поряд із розумом, а також прагнули гармонії між людиною і природою. У цьому полягала головна гуманістична ідея романтизму – утвердження внутрішньої свободи та духовної цілісності людини [14].

Гуманізм XIX–XX століть характеризується появою нових революційних ідей, культурних рухів та філософських напрямів, які значно вплинули на розвиток суспільства, освіти, літератури, науки й мистецтва [6, с. 32].

Ідеї гуманізму, які були в європейській культурі як віра в прогрес, мудрість науки, освіченість і право людини на гідне життя, зазнали суттєвого переосмислення. Навіть у період індустріалізації, урбанізації та соціальних потрясінь гуманістичні цінності – свобода, гідність, індивідуальність – залишалися важливими орієнтирами, хоча й опинилися під тиском бездуховності, зростання масової культури й кризи традиційних моралей. Саме в цьому культурному контексті гуманізм перестав бути просто оптимістичним проєктом модернізації і став викликом: як зберегти людяність у світі, що змінюється під впливом технологій, масових процесів і культурної фрагментації [15, с. 60–62]. Гуманізм, який бачив у людині вищу міру буття, виявився вразливим перед викликами науково-технічного прогресу й глобальних змін, а думки про людину як абсолютний центр буття потребували

переосмислення [16]. У межах своєї еволюційної теорії Чарльз Дарвін, наголошуючи на провідній ролі науки, досліджував походження людських чеснот і поняття гідності. Послідовником схожих поглядів є Ф. Ніцше, який критикує ідеали попередників [6, с. 32].

Ніцше, заявивши знамениті слова «Бог помер», говорив не лише про кінець релігії, а й про кризу гуманізму, бо разом із втратою віри в абсолютні істини суспільство втрачає й віру в людину як носія вищих цінностей. Так, за Ніцше, справжня свобода можлива лише тоді, коли людство визнає цю втрату й навчиться жити без метафізичних опор, беручи відповідальність за власне існування [17]. Він ставить під сумнів антропоцентризм, адже, на його думку, людство не повинно обожнювати саме себе – навпаки, воно має усвідомити власну недосконалість і прагнути перевершити себе, що приводить нас до концепції надлюдини.

Надлюдина, за Ніцше, є символом сили, свободи й творчої самореалізації, тоді як слабкість і підпорядкування моральним догмам ведуть до занепаду. Така концепція утверджує життя як найвищу цінність і розкриває його сенс у безперервному самоперевершенні [18].

Важливу роль у переосмисленні гуманізму відіграв екзистенціалізм, який постав як реакція на дегуманізувальні наслідки Першої та Другої світових війн. Жан-Поль Сартр, Альбер Камю, Мартін Гайдеґґер, Габріель Марсель та інші мислителі вважали, що класичний гуманізм надто ідеалізував людину, ігноруючи її абсурдність, самотність і тривогу перед свободою. Екзистенціалізм, як його тлумачить Жан-Поль Сартр, є спробою оновити гуманістичну традицію в умовах кризи класичного розуміння людини. Його головна теза – існування передує сутності – означає, що людина не має заздалегідь визначеної природи чи божественного задуму: вона спочатку існує, а потім створює себе через власні вчинки, вибори й рішення. Це звільняє людину від метафізичних обмежень і водночас покладає на неї повну відповідальність за сенс свого буття. Так, гуманізм у розумінні Сартра – не поклоніння людині як вищій істоті, а визнання її свободи й відповідальності за власне становлення.

Сартр наголошує, що людина завжди перебуває в стані «закинутості» у світ – без Бога, без попередньо заданих істин чи цінностей. Але саме ця «закинутість» створює можливість для творчості та самотворення. Людина стає тим, ким вона себе робить. Гуманізм екзистенціалізму полягає у визнанні гідності людини як істоти, здатної самостійно надавати сенс своєму життю. У цьому сенсі свобода – не дар, а тягар, адже вона вимагає постійного вибору й прийняття відповідальності не лише за себе, а й за людство загалом.

Екзистенціальний гуманізм суттєво відрізняється від оптимістичного гуманізму епохи Відродження чи Просвітництва. Якщо перші бачили в людині розумну й добру істоту, наділену природними моральними орієнтирами, то Сартр показує її як істоту суперечливу, вразливу й непередбачувану. Гуманізм тут полягає не у возвеличенні людини, а у визнанні її трагічної свободи – необхідності самостійно визначати, що є добро і зло, істина і неправда [19].

У творчості Альбера Камю розкривається моральна й духовна позиція, що формується у відповідь на безглуздість і жорстокість війни. Камю не абстрактно проповідує любов до людини, а показує гуманізм як практичну етику дії – як здатність залишатися людяним навіть у межах абсурду, насильства й страждання. У романі *«Чума»* гуманізм виявляється через вчинки героїв, які, попри безнадію, продовжують боротися за життя інших. Для Камю справжня свобода полягає не в тому, що обмеження відсутні, а у внутрішній моральній готовності чинити опір злу, не втрачаючи гідності.

У світі, де немає божественного сенсу, саме людина створює моральний порядок власними діями. Гуманізм Камю – у визнанні слабкості людини, її здатності до співчуття,

солідарності, жертовності, а не віра в ідеальну людину. Його персонажі – не коміксні супергерої, а звичайні люди, які залишаються вірними собі та своїй совісті навіть тоді, коли боротьба здається безнадійною.

Гуманізм у Камю – відповідь на трагедію буття, заклик до внутрішньої свободи й моральної мужності. Він спирається на переконання, що навіть у найтемніші часи людина має обов'язок залишатися людиною. На думку Камю, людяність, яка не вимагає винагороди й не потребує виправдання, є справжньою формою опору злу [20, с. 174–175].

Мартін Гайдеґґер у «Листі про «гуманізм» ставить під питання класичний гуманізм, який проголосив людину мірою всіх речей. Гайдеґґер уважав, що такий підхід маскує ставлення до людини як до «ресурсу» або «об'єкта», знецінюючи її буття. Для нього справжній гуманізм має на меті не підкреслити людину як верховну істоту, а звернути увагу на її буття та зв'язок зі світом, на те, що людина є «буттям у світі», і її існування завжди сформоване контекстом, простором, умовами, які її перевищують.

Гайдеґґер також критикує ідею автономної людини, яка начебто сама створює свої цінності незалежно від традиції, історії та мови. Він уважає, що людина не може бути від'єднаною від своєї екзистенції та первісної ситуації – вона вже «занурена» у світ з моменту свого буття. Гуманізм повинен ураховувати, що людина завжди обмежена, а її свобода означає не безмежність, а відповідальність перед тим, що виходить за межі її волі. У поглядах Гайдеґґера гуманізм не про проголошення величі людини, а про заклик до збереження її автентичного буття, де вона не перетворена на інструмент чи технічний ресурс. Він пропонує поворот від інструментальної парадигми до розуміння людини як істоти, чия гідність лежить у її здатності бути й осмислювати своє існування, а не в її функціональності чи продуктивності [21].

Габріель Марсель розглядає гуманізм як філософську відповідь на глибоку духовну й моральну кризу XX століття. Його роздуми з книги «Люди проти людського» відображають занепокоєння станом післявоєнної Європи, де втрачено віру в людину, у гідність й у здатність до співчуття. Марсель підкреслює, що справжній гуманізм полягає не в абстрактній вірі в «людство», а в здатності конкретної людини чинити опір відчаю, насильству й нівеляції духу через любов і моральну солідарність. Філософ критикує процеси дегуманізації, які він називає «техніками приниження» – систематичними способами знищення людської гідності, самоповаги та духовної цілісності. Ці механізми проявляються не лише у війнах чи тоталітарних режимах, а й у буденній реальності – бюрократії, пропаганді, технократії, що підмінюють живу людяність алгоритмами й бездушною ефективністю. У цьому контексті гуманізм Марселя постає як опір «технобіссю», як спроба зберегти духовне ядро людини в епоху машинної цивілізації.

Центром марселівського гуманізму є ідея духовної свободи, що корениться у вірі в Бога як джерела гідності та любові. На думку філософа, без віри людина втрачає не лише сенс, а й здатність бути вільною. Християнський гуманізм, за Марселем, – це поєднання серця і розуму, внутрішньої віри та активного служіння добру. Він убачає в любові метафізичну силу антисмерті, єдину здатну протистояти духовному спустошенню сучасного світу.

Рефлексія Габріеля Марселя перегукується з ідеями М. Шелера, М. Гайдеґґера та П. Рікера, однак відрізняється «тональністю співчуття» – він не просто аналізує людину, а співпереживає її болю. Його гуманізм – це форма духовного свідчення. Як і К'єркегор, Марсель уважає, що людська сутність розкривається лише в стосунках із Творцем, і лише через це людина може відновити гармонію зі світом і собою [22].

Трансгуманізм (від лат. Trans – крізь, через, за; лат. humanitas – людяність) виник у 50-ті роки XX-го сторіччя. Офіційно вважається, що це поняття в теперішньому сенсі

його тлумачення вперше з'явилося в 1957 році. Метою трансгуманізму є фундаментальне покращення стану людини за допомогою прикладного розуму, особливо шляхом розробки та створення доступних технологій для усунення старіння й значного покращення інтелектуальних, фізичних та психологічних можливостей. Першопрохідцями у сфері трансгуманізму були: Марвін Миски, Ганс Моравек, Реймонд Курцвейл, Нік Бостром, Есфендіарі, Робберт Еттінгер, Макс Мур та інші.

У праці «Трансгуманістичні цінності» Нік Бостром сформулював основні позиції щодо трансгуманізму. Головною ідеєю є можливість досліджувати «надлюдські й постлюдські сфери в умовах глобальної безпеки, технологічного прогресу та широкого доступу» [23, с. 38]. Наступні цінності він визначає як похідні: «1) відсутність вагань щодо втручання в природні процеси; 2) індивідуальний вибір у використанні технологій удосконалення; 3) мир, міжнародна співпраця та боротьба з поширенням зброї масового знищення; 4) покращене розуміння, тобто заохочення досліджень і публічних дебатів; критичне мислення; відкритість, наукові дослідження; відкрите обговорення майбутнього; 5) збереження життя (продовження життя, дослідження проти старіння та кріоніка)» [23, с. 38].

Трансгуманізм кидає виклик традиційним уявленням про людину та її місце у світі. Його послідовники стверджують, що людство в нинішньому вигляді не є кінцевою точкою розвитку, і прагнуть до створення «постлюдини», що матиме надлюдські можливості завдяки технологіям.

Розглянемо вагомі недоліки гуманістичних концепцій:

1. Гуманістичні концепції Просвітництва ґрунтувалися на переконанні, що розум і освіта здатні усунути зло, насилля та соціальні конфлікти. Однак історія XX століття – з її війнами, геноцидами, тоталітарними режимами – спростувала цей оптимізм. Технологічний прогрес, який мав служити людині, став знаряддям її знищення; раціональність, замість того щоб звільняти, перетворилася на механізм контролю та маніпуляції. Парадокс у тому, що «людина часто суперечить сама собі навіть у власних рішеннях. Вона постійно стикається з тим, що рішення, яке вона ухвалила вчора, є неправильним сьогодні, і може ухвалити рішення, повністю протилежне вчорашньому» [24].

2. Проголошуючи цінність свободи, рівності та гідності, гуманізм часто ігнорував реальну нерівність, культурну багатоманітність й історичний контекст. Європейський гуманізм був європоцентричним – він розвивався в межах колоніальної свідомості, яка протиставляла «цивілізовану людину» іншим народам, заперечуючи їхній власний культурний досвід. Парадокс гуманізму полягає в тому, що, проповідуючи універсальність людських прав, він тривалий час залишався вибірковим у своєму застосуванні.

3. В умовах науково-технологічного прогресу й появи штучного інтелекту недосконалість гуманістичних концепцій проявляється ще гостріше. Постає питання: чи залишається гуманізм у класичному розумінні актуальним, якщо межі між людиною, машиною та свідомістю розмиваються? Трансгуманізм пропонує подолати людську обмеженість шляхом технологічного вдосконалення, чим підриває саму ідею гуманізму як етики людяності. Ми стикаємося з парадоксом: прагнення зробити людину «досконалою» веде до втрати її унікальності.

Але, попри всю критику, гуманізм не втрачає свого значення. Його недосконалість є сигналом до зміни, до переосмислення себе. У добу метамодерну, яка прагне поєднати щирість і критичність, гуманізм набуває нової форми – як пошук рівноваги між людським і технологічним, розумним та емоційним, індивідуальним і колективним. Цінність критичного розгляду в можливості постійного покращувати себе, не виходячи за межі моралі та етики. Недосконалість гуманізму утримує людську думку в постійному пошуку. Саме

в усвідомленні власної обмеженості гуманізм має зберігати людяність і залишається відкритим до діалогу з майбутнім.

Після того, як постмодерн показав свою непрацездатність, філософська думка почала шукати нову основу для осмислення людського буття – йому на зміну прийшов метамодерновий світогляд, який прагне подолати цинізм постмодерну та утвердити нову щирість. Принцип метамодерну такий: немає значення, що ти робиш, важливо, що ти робиш це щиро. Метамодерн – це маятник між постмодерном і модерном, тільки з поглядом у майбутнє, а не в минуле.

Сутність гуманізму метамодерну полягає у визнанні обмеженості людини, а також її творчої відповідальності. Важливим завданням нового гуманізму є пошук рівноваги між людиною та технологіями. У XXI столітті техніка перестала бути лише інструментом – вона перетворилася на співтворця реальності. Штучний інтелект, біоінженерія, віртуальні світи – усе це змінює межі людського досвіду й змушує переосмислити, що означає бути людиною. Гуманізм метамодерну не протиставляє людину технологіям, навпаки, він прагне гармонійного співіснування, де вони мають доповнювати один одного. У цьому сенсі можна говорити про метагуманізм – філософію, що поєднує гуманістичні ідеали з етикою техносвіту.

Метагуманізм – гуманізм, який, по-перше, орієнтує на цілісний розвиток потенцій людини у відкритості до Іншого, а по-друге, приймає в себе духовні цінності релігійних і філософських систем різних цивілізаційних світів планети [25, с. 18].

Особливої ваги в цьому контексті набуває концепція етики відповідальності Ганса Йонаса. У своїй праці «Принцип відповідальності» він формулює нову етику для технологічної цивілізації, у центрі якої стоїть обов'язок людини перед майбутнім. Він застерігає, що технічна могутність людства створила безпрецедентну ситуацію, коли наші дії здатні поставити під загрозу саме існування життя на Землі. Людина, володіючи свободою і знанням, повинна усвідомити, що кожне рішення має глобальний вимір. Йонас стверджує, що жодна мета, навіть у прагненні до «вищого блага», не може виправдати ризику тотального знищення людства. Так, моральне завдання людини полягає не в підкоренні природи, а в її збереженні.

Йонас пропонує переосмислити поняття етичної відповідальності як головного імперативу нової епохи: «людство не має права знищити себе». Його концепція виходить за межі традиційного гуманізму, який зосереджувався на гідності й розумі людини, і вводить вимір відповідальності за саме майбутнє людського роду. На відміну від класичної моралі, зорієнтованої на сучасність, Йонас розширює горизонт етики до поколінь, які ще не народилися. Отже, гуманізм у його розумінні – це не лише віра в людину, а насамперед вимога до неї бути охоронцем життя й діяти так, щоб залишалася можливість відповідальності та свободи в майбутньому [26].

Метамодерн відкриває перед гуманізмом можливість оновлення через усвідомлення власної недосконалості. Людина має перестати сприймати себе як центр всесвіту, але зберегти відчуття відповідальності за власні вчинки. Гуманізм метамодерну визнає межі людського пізнання, але не відмовляється від пошуку істини; усвідомлює крихкість людської природи, однак не втрачає віри в сенс людського існування. У цьому полягає його сила – поєднувати протилежності й використовувати кращі сторони обох.

Висновки. Гуманізм має тривалу історико-філософську еволюцію – від античності до метамодерну. Він змінювався відповідно до духовних, наукових і соціальних трансформацій суспільства, проте зберіг головну ідею – визнання гідності, свободи й самоцінності людини. Античний гуманізм заклав основи антропоцентризму та морального самопізнання, середньовіччя надало гуманізму християнський вимір, а епоха Відродження

утвердила людину як центр світобудови. Просвітництво проголосило віру в силу розуму, освіти й прогресу як засобів морального вдосконалення людства. Разом із розвитком філософії гуманізм поступово зіткнувся з власними обмеженнями. Раціоналістичний гуманізм Нового часу недооцінив емоційну й духовну природу людини, що зумовило кризу оптимізму, відображену у філософії XIX–XX століть. Фрідріх Ніцше показав суперечність класичного гуманізму, який утратив віру у вищі цінності, і закликав людину до самоперевершення. Екзистенціалісти Жан-Поль Сартр і Альбер Камю оновили гуманістичну традицію через ідеї свободи, відповідальності та моральної мужності в умовах абсурдного світу. Мартін Гайдеґґер і Габріель Марсель, зі свого боку, критикували дегуманізацію технічної цивілізації, закликаючи повернутися до автентичного буття, духовності та любові як основи людського співіснування. У другій половині XX століття з'являється трансгуманізм, що кидає виклик класичним уявленням про людину та її природу, прагнучи технологічного вдосконалення людства. Недосконалість гуманізму полягає в його надмірному раціоналізмі, європоцентризмі та неврахуванні культурної і соціальної різноманітності, проте саме ця недосконалість стає рушійною силою його подальшого розвитку та переосмислення. У добу метамодерну гуманізм набуває нової форми – як пошук рівноваги між людиною й технологіями, розумом і почуттям, індивідуальним та колективним. Він перетворюється на метагуманізм – філософію взаємодії людини з техносвітом, відкриту до духовних і культурних цінностей різних цивілізацій. Гуманізм залишається відкритою системою, що не претендує на досконалість, а постійно розвивається у відповідь на виклики епохи. Його сила полягає в здатності поєднувати критику з вірою в людину, у прагненні зберегти людяність і моральну відповідальність у світі технологічних, культурних і духовних трансформацій.

Список використаної літератури

1. Гуманізм – що це таке, його види та хто такі гуманісти. Termin.in.ua. URL: https://termin.in.ua/humanizm (дата звернення: 19.10.2025)
2. Антропоцентризм. Енциклопедія Сучасної України. URL: https://esu.com.ua/article-43068 (дата звернення: 19.10.2025)
3. Платон. Апологія Сократа. Діалоги. Харків : Фоліо, 2017. 405 с. ISBN 978-966-03-7851-3.
4. Овчаров М. Стоїцизм: філософія і психологія. Інститут риторики Миколи Овчарова. URL: https://ovcharov.institute/stoyitsyzm-filosofiya-i-psykholohiya (дата звернення: 20.10.2025)
5. Стебельська О. Стоїчне вчення як мистецтво діалогу. *Філософські студії. Вісник ЛНУ ім. І. Франка*. № 25–26. 2020. URL: http://fs-visnyk.lnu.lviv.ua/archive/25-26_2020/6.pdf (дата звернення: 20.10.2025)
6. Горішна О. М. Паласюк М. І. Генезис розвитку гуманістичних ідей у філософських та соціальних концепціях. *Філософія і психологія. «Філософія та політологія в контексті сучасної культури».* 2024. Т. 16. № 2. URL: https://fip.dp.ua/index.php/FIP/article/view/1232/1372 (дата звернення: 20.10.2025)
7. Shook, J. R. (2020). Humanism in the Medieval World. In: The Oxford Handbook of Humanism / Ed. A. B. Pinn. Oxford University Press. URL: https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780190921538.013.1 (дата звернення: 20.10.2025)
8. Гуманізм як течія в західноєвропейській культурі епохи Відродження. *Освіта ЮА*. URL: https://osvita.ua/vnz/reports/culture/11067 (дата звернення: 21.10.2025)
9. Філософія Нового часу. Освіта ЮА. URL: https://osvita.ua/vnz/reports/philosophy/13165 (дата звернення: 21.10.2025)
10. ФілософіяПросвітництва.*ОсвітаЮА*.URL:https://osvita.ua/vnz/reports/philosophy/13011 (дата звернення: 21.10.2025)

11. Foucault, M. What is Enlightenment? Kontur Media. URL: https://kontur.media/m_foucault_enlightenment-2. (дата звернення: 22.10.2025)
12. Зарва В. Просвітництво: тлумачення, витоки, сутність. *Слово і Час*, № 4, 2019. С. 43–52. URL: https://il-journal.com/index.php/journal/article/view/536 (дата звернення: 22.10.2025)
13. Раціоналістичне спрямування філософії Нового часу. Конспект лекцій. URL: https://stud.com.ua/37200/filosofiya/ratsionalistichne_napryam_filosofiyi_novogo_chasu (дата звернення: 22.10.2025)
14. Романтизм як гуманістична парадигма. Конспект лекцій. URL: https://vseosvita.ua/library/embed/01000r13-cdf3.docx.html (дата звернення: 23.10.2025)
15. Шабанова Ю. О., Тарасова Н. Ю., Дичковська О. Я. Історія української культури. [Текст]: Навчальний посібник для студентів усіх спеціальностей денної та заочної форм навчання. Дніпропетровськ, 2012. 141 с. URL: https://filosof.nmu.org.ua/ua/Історія%20української%20культури.pdf (дата звернення: 23.10.2025)
16. Лютий Т. Смерть Бога як виклик гуманізму. Verbum, 2020. URL: https://www.verbum.com.ua/03/2020/death-not-part/death-of-god. (дата звернення: 23.10.2025)
17. Ніцше і Христос. Commons, 2019. URL: https://commons.com.ua/uk/nitsshe-i-hristos (дата звернення: 24.10.2025)
18. Концепція надлюдини у Ніцше. Конспект лекцій. URL: https://studfile.net/preview/7475266/page:11 (дата звернення: 20.10.2025)
19. Екзистенціалізм Ж.-П. Сартра. Конспект лекцій. URL: https://studfile.net/preview/7742802/page:4 (дата звернення: 24.10.2025)
20. Разуменко І. В. Принципи свободи та гуманізму у творчості Альбера Камю. Матеріали ІІІ Міжнародної наукової конференції *«Аргументи сучасної філології: свобода та безпека»*. Харків, 6–7 квітня 2023 р. с. 175–176. URL: https://dspace.hnpu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/0c317abd-498f-46b4-87e4-318a34d36cae/content (дата звернення: 24.10.2025)
21. Гайдеґґер М. Лист про «гуманізм». *Психологія і суспільство.* 2023. № 2, С. 51–74. URL: https://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/52542/1/Гайдеґґер.PDF (дата звернення: 24.10.2025)
22. Габріель Марсель: феноменологія приниження. *Politcom.org.ua.* URL: https://politcom.org.ua/gabriel-marsel-fenomenologija-prinizhennja (дата звернення: 25.10.2025)
23. Об'єдков О. І. Ідея трансгуманізму як складова побудови майбутнього світу: витоки, сутність і критика. *Освітній дискурс*. 2021. Вип. 35. С. 33–41. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/eddcsp_2021_35_5 (дата звернення: 25.10.2025)
24. Сіврен А. Підривна для особистості людини думка – гуманізм. *Hizb.org.ua.* URL: https://hizb.org.ua/uk/other/4865-articles/117274-pidrivna-dlya-osobistosti-lyudini-dumka-gumanizm.html (дата звернення: 25.10.2025)
25. Україна як цивілізаційний суб'єкт історії та сучасності: національна доповідь / ред. кол. С. І. Пирожков, В. А. Смолій, Г. В. Боряк, Я. В. Верменич, С. С. Дембіцький, О. М. Майборода, С. В. Стоєцький, Н. В. Хамітов, Л. Д. Якубова, О. В. Ясь. Інститут історії України НАН України. Київ : Ніка-Центр, 356 с. 2020. 18 с. URL: https://files.znu.edu.ua/files/Bibliobooks/Inshi68/0049905.pdf (дата звернення: 26.10.2025)
26. Йонас Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації / Пер. з нім. Київ : Лібра, 2001. 400 с. URL: http://www.ji.lviv.ua/n28texts/jonas.htm (дата звернення: 26.10.2025)

IDEALS AND SHORTCOMINGS OF HUMANISM IN THE HISTORICAL AND PHILOSOPHICAL DIMENSION OF ITS DEVELOPMENT (EVOLUTION)

Oleh Rozhnev
Ukrainian state university of science and technologies,
faculty of management of energy and economic processes,
department of philosophy and ukrainian studies,
Lazariana Str., 2, 49000, Dnipro, Ukraine
https://orcid.org/0009-0001-2058-0837

The article examines the transformation of humanistic values in the context of technological progress and the worldview paradigm of metamodernism. Oscillation is considered as a key characteristic of metamodernism, defining its ability to combine polar modes of thinking: the rational and the emotional, clarity and ambiguity, ironic detachment and sincere engagement. In this framework, attention is drawn to the fact that metamodernism does not reject either the modernist belief in progress and the human being or the postmodern critique of stable truths, but integrates both positions into a more complex and multilayered system of understanding reality.

The article emphasizes that the phenomenon of social media and the culture of continuous self-presentation significantly influence contemporary conceptions of human nature. Constant publicity, dependence on evaluation, and unceasing information flows complicate the individual's ability to maintain authenticity and personal depth. This situation generates spiritual exhaustion manifested in a loss of connection with one's inner experience. The humanistic principle of recognizing the human being as the highest value thus loses its former meaning and requires reconsideration.

The text highlights that modern digital culture creates an illusion of proximity and interaction, yet in practice deepens feelings of loneliness and alienation. The gap between real and simulated environments shapes a new configuration of the crisis of humanism, associated with the dissolution of spiritual orientations. This process reveals the limits of classical humanism, oriented toward autonomy and the rationality of the subject-traits that can no longer be guaranteed within a technogenic world.

The identified crisis, however, opens the possibility for the formation of a new type of humanistic thinking. The article argues that metamodernism creates conditions for a form of humanism founded on the acceptance of human vulnerability, fragmentation, and openness to internal contradictions. Such humanism recognizes that humanity itself emerges as a process of continuous self-definition amid rapid technological, social, and cultural transformations. It seeks harmony between human experience and technosystems while preserving the priority of spiritual dignity and personal autonomy.

The findings suggest that the metamodern approach can be viewed as a promising tool for renewing humanistic thought. It accounts for the complexity of the contemporary world without avoiding contradictions and proposes a model of humanity capable of existing within digital culture, informational excess, and global interdependence. This approach contributes to the formation of a new value framework in which the human being is understood not as a perfected subject but as one who maintains inner integrity through the acceptance of imperfection and openness to dialogue with the world.

Key words: humanism, anthropocentrism, existentialism, transhumanism, metahumanism, metamodernism, ethics of responsibility, human dignity.

Дата першого надходження рукопису до видання: 21.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 22.12.2025
Дата публікації: 30.12.2025

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 63, с. 238–246
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 63, p. 238–246

УДК 1:355
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.63.26

НАРАТИВИ МЕНТАЛЬНОСТІ ТОТАЛІТАРНОЇ ДОБИ В СУЧАСНИХ ПРАКТИКАХ ВІЙСЬКОВО-СОЦІАЛЬНОГО УПРАВЛІННЯ

Ірина Севрук
Національна академія Національної гвардії України,
Навчально-науковий інститут роботи з персоналом, кафедра соціально-гуманітарних дисциплін
майдан Захисників України 3, 61001, м. Харків, Україна
https://orcid.org/0000-0001-5751-2216

Юлія Соколовська
Національна академія Національної гвардії України,
Навчально-науковий інститут роботи з персоналом, кафедра соціально-гуманітарних дисциплін
майдан Захисників України 3, 61001, м. Харків, Україна
https://orcid.org/0000-0003-3778-0023

Наталія Чупрінова
Національна академія Національної гвардії України,
Навчально-науковий інститут роботи з персоналом, кафедра соціально-гуманітарних дисциплін
майдан Захисників України 3, 61001, м. Харків, Україна
https://orcid.org/0000-0003-0950-1410

Метою дослідження є визначення та аналіз типових наративів радянської ментальності, наявних у сучасних практиках військово-соціального управління, які демонструють конфлікт тоталітарних та демократичних цінностей; пошук можливих шляхів долання цих наративів; обґрунтування необхідності розгортання управлінських практик у межах наративу «Людина понад усе».

У дослідженні застосовано конкретно-історичний, системний та міждисциплінарний підходи, що є універсальними в методології сучасного наукового пізнання. Методи, які використано при проведенні дослідження: філософської рефлексії, порівняльного аналізу, аналізу документів, синтезу, моніторингу, спостереження та прогнозування. Матеріалами дослідження слугують нормативні документи, концептуальною основою яких є концепція людських ресурсів. Контекстом дослідження слугують наявні практики військово-соціального управління в силових структурах України.

Своєрідність отриманих результатів: 1) виявлено та проведено аналіз установок / стереотипів, наявних в управлінських практиках національних силових структур, які демонструють глибинний зв'язок із метанаративом тоталітарної доби; 2) обґрунтовано сутність тоталітарного метанаративу як принципове нехтування людиною, людськими ресурсами, що суперечить принципам людиноцентричності та гуманності, закріплених Концепцією військової кадрової політики в системі Міністерства оборони України на період до 2028 року (2023); 3) обґрунтовано авторську позицію щодо світоглядної ролі метанаративу, його значення у формуванні ментальності військових, необхідності метанаративу з огляду на специфіку силових структур як соціального інституту, головним функціональним призначенням якого є забезпечення безпеки суспільства та держави, що потребує спільної оптики світобачення й світорозуміння; 4) обґрунтовано, що адекватним національним безпековим викликам може / має стати метанаратив «Людина понад усе», у межах якого мають розгортати всі управлінські практики силових структур, формуючи людиноцентричну культуру військово-соціального управління; 5) запропоновано дієві інструменти / механізми, які здатні забезпечити практичну реалізацію такого метанаративу.

Ключові слова: наратив, метанаратив, військово-соціальне управління, людиноцентрична культура військово-соціального управління, людиноцентричність.

© Севрук І., Соколовська Ю., Чупрінова Н., 2025

Сьогодення України вимагає інноваційного мислення, нестандартних рішень, гнучкості, критичності – усього того, що здатне забезпечити запобігання / мінімізацію численних ризиків і загроз – соціальних, економічних, безпекових тощо. І якщо цивільне середовище демонструє більшу гнучкість, здатність до більш швидкої адаптації, то військове традиційно залишається більш інертним. Силові структури України, незважаючи на численні нормативно закріплені в політиках, доктринах та концепціях вимоги щодо змін відповідно до безпекових викликів сучасності [1–4], у практиках військово-соціального управління досить часто (радше несвідомо) відтворюють наративи ментальності тоталітарної доби.

Проголошення нових принципів залишатиметься в декларативній площині, реалізуючись лише через зовнішні / поверхневі прояви та не торкаючись сутнісного / головного, поки не відбудуться принципові трансформації системи цінностей, ментальності військових, насамперед управлінської ланки. Реалізація політик та доктрин буде гальмувати через опір укорінених у свідомості військових керівників наративів та управлінських стереотипів тоталітарної доби.

Долання застарілих управлінських установок і практик потребує визначення наративів, у межах яких розгортаються ці застарілі практики; виявлення їх сутності, усвідомлення деструктивних наслідків нехтування / поверхневого ставлення зумовлювальної ролі та значення наративів у практиках військово-соціального управління.

Тому **метою дослідження** є визначення та аналіз типових наративів радянської ментальності, залишки яких і досі багато в чому зумовлюють управлінські практики в національних силових структурах й унаочнюють конфлікт тоталітарних та демократичних цінностей; пошук можливих шляхів долання цих наративів.

Аналіз джерел та публікацій. Наратив та його зумовлювальна роль у розгортанні соціальних практик на сьогодні постає як одна з домінантних проблем філософського дискурсу. І західна науково-теоретична думка, і вітчизняна, демонструючи відмінні підходи та оптики в баченні наративу, наративних практик, наратології загалом, наголошують на принциповій значущості наративу в постсучасну добу.

Так, представники філософії постмодернізму (Ж. Дерріда, Р. Барт, Ж.-Ф. Ліотар, Ж. Дельоз та ін.), надаючи своєрідної оптики наративам у кожній з пропонованих інтерпретативних схем, виявляють сутнісні зв'язки наративу із соціальними та культурними кодами, ідеологіями, певними моделями поведінки індивідів, соціальних груп та соціальних спільностей. Увага західних фахівців також зосереджується на дослідженні стратегічних наративів (A. Miskimmon, B. O'Loughlin, L. Roselle), зокрема, їхньої ролі як інструменту сучасної війни (L. Freedman).

Вітчизняні дослідження наративу та його ролі в житті української спільноти значно активізувалися через розгортання бойових дій на теренах країни. Війна та її наративи опинились у центрі уваги національного науково-теоретичного дискурсу. З 2014 року в науковому інформаційному просторі з'явилися дослідження стратегічних наративів за умов російської агресії (М. Чеховська, 2018; Н. Ожеван, 2016, 2019), наративів війни в українських ЗМІ за умов повномасштабного вторгнення на територію України (Н. Лебідь, 2022). Такі дослідження, розкриваючи безпосередній зв'язок стратегічного наративу та державної ідеології, наголошують на тому, що він є «основою державної ідеології», що саме держава є і виробником, і популяризатором у суспільстві стратегічних наративів, та розглядають наратив як інструмент акумуляції національної ідеї, консолідації суспільства та протидії загрозам інформаційної війни.

Дослідження наративів у контексті протидії інформаційним, психологічним та когнітивним впливам на особовий склад збройних формувань силових структур за умов

ведення бойових дій на теренах країни на сьогодні постає як потужний напрям досліджень, про що свідчать матеріали численних конференцій, які проводять у структурах сектору безпеки та оборони України. Такі дослідження спрямовані на виявлення та обґрунтування чинників / факторів успішної протидії зовнішнім / ворожим інформаційним впливам, наративам країни-агресора.

З'явилися також дослідження, спрямовані на виявлення внутрішньоінституційних наративів, які функціонують у межах силових структур та постають як інструмент формування колективної свідомості військовослужбовців. У дослідженні І. Лисичкіної (2019) запропоновано авторську методику аналізу функціональних можливостей наративу як інструменту формування колективної свідомості військовослужбовців, на основі якої в дослідженні 2023 року (І. Лисичкіна, О. Лисичкіна) проведено аналіз наративу, обґрунтовано його значущість та роль «у мотивації, формуванні ідентичності, спільних цілей та дій, зміцнення психологічної стійкості та інших важливих аспектах успішної військової діяльності» [5, с. 58].

Водночас дослідження «внутрішніх» наративів, тих, що існують на рівні традиційного та звичаєвого в управлінських практиках національних силових структур, тих, що містять нездолані установки тоталітарної доби, визначаючи ставлення військових керівників до особового складу, ставлення до підлеглих незалежно від їхнього статусу, та призводять до чисельних деструктивних наслідків, на сьогодні постає як широке поле перспективних досліджень.

Методологія та методи. Методологічною основою дослідження слугують конкретно-історичний, системний та міждисциплінарний підходи, що є універсальними в методології сучасного наукового пізнання. Евристичними в контексті пропонованого дослідження є комунікаційний та соціально-конструктивістський підходи, які дають змогу показати, що наративи – це не тільки тексти, а механізми конструювання управлінської реальності. Методи, які використано при проведенні дослідження: філософської рефлексії, аналізу, зокрема порівняльного, аналізу документів, синтезу, моніторингу, спостереження та прогнозування.

Контекстом дослідження є концептуальні зміни, які проголошені як необхідні сучасною військовою кадровою політикою та політикою розвитку людського капіталу в силах оборони сучасної України, у співвіднесенні їх із наявними практиками військово-соціального управління.

Матеріалами дослідження слугують: «Концепція військової кадрової політики в системі Міністерства оборони України на період до 2028 року» (2023), «Політика залучення, розвитку та утримання людського капіталу в силах оборони» (2024), «Військовий етос сержантського та старшинського складу у ЗСУ» (2021), «Доктрина розвитку військового лідерства у Збройних Силах України» (2020), «Доктрина з військового лідерства в Національній гвардії України» (2022).

Виклад основного матеріалу. За умов ведення бойових дій, інформаційної війни на теренах України питання наративів постає як гранично актуалізоване. Протидія ворогові в сучасній війні – це й протистояння в інформаційному просторі, що проголошується сучасною теорією як «битва наративів».

Дослідження наративів війни в умовах повномасштабного вторгнення на територію України дає змогу вітчизняним фахівцям стверджувати, що «після повномасштабного російського вторгнення в нашому суспільстві відкрилося одразу два фронти: на полі бою та в інформаційному просторі» [6, с. 295]. Отже, цей вимір боротьби сьогодні усвідомлюється дуже добре українською науково-теоретичною думкою, національною спільнотою та національними силовими структурами.

Загроза, що йде від країни-агресора через використання / вкид в інформаційний простір наративів, які спрямовані на руйнування національної ідентичності, історії, пам'яті [7], підрив довіри до влади тощо, для українського суспільства та його силових структур є очевидною.

Не менш очевидними в контексті інформаційної протидії є й завдання щодо формування колективної свідомості військовослужбовців через систему цільове розроблених наративів, які дають змогу військовику ідентифікувати себе як захисника країни, «формувати відчуття власної ідентичності як частини військового колективу», «досягати спільних цілей, надихати на дії та відданість службі, формувати … патріотизм», «сприяють подоланню стресів та викликів військової служби» [5, с. 59].

Водночас завдання щодо долання тих наративів, які в практиках військово-соціального управління й сьогодні, як залишки тоталітарної доби, призводять до деструктивних наслідків, найчастіше не усвідомлюються більшістю військових керівників як першочергові, хоча такі наративи є не менш загрозливими й не менш руйнівними.

Ці «внутрішні вороги» не є очевидними. Досить часто промови керівників / управлінців різних рівнів містять сучасну демократично орієнтовану термінологію, проголошують демократичні принципи, закріплені в сучасних доктринах, концепціях, політиках та програмах, але водночас управлінські практики залишаються в межах тих ціннісно-смислових кордонів, що їх задають наративи тоталітарної доби. Особливі загрози така ситуація утворює в силових структурах за умов ведення бойових дій. Отже, необхідним стає виявлення таких наративів, усвідомлення їх сутності.

Наратив (від лат. narrare – сказати, мовленнєвий акт), традиційно розуміється як розповідь або опис послідовності подій. У сучасному філософському дискурсі це поняття набуває специфічних інтерпретацій. «Лінгвістичний переворот», що відбувся у філософському дискурсі останніх кількох десятиліть, позначився численними дослідженнями та інтерпретаціями понять «наратив», «наративні практики», «наратологія» тощо. Дотичним до позиції авторів пропонованого дослідження є розуміння сутності наративу як певного способу презентації та організації світу, що виконує світоглядну функцію, задаючи певні пояснювальні рамки світосприйняття та світорозуміння, у межах яких відбувається інтерпретація подій на індивідуальному, груповому та суспільному рівнях.

Що стосується наративів тоталітарної доби, тут також доречно звернутися до поняття «метанаратив», що введене в науковий обіг Ж.-Ф. Ліотаром у роботі «Постмодерністський стан» («La condition postmoderne», 1979). Обґрунтовуючи принципові відмінності сучасної доби (постмодерну) та доби модерну, Ж.-Ф. Ліотар доводить, що постсучасність (постмодернізм) замість «великих» наративів («великих розповідей» – «метанаративів») доби модерну, які, намагаючись надати загальне та остаточне пояснення світу, формували цілісне розуміння реальності (як-от просвітницький прогресизм, релігійні доктрини, марксизм тощо), оперує численними та відмінними «малими наративами», які, не претендуючи на всезагальність, визначають відмінні оптики бачення світу, утворюючи плюральність постмодерного світобачення та світорозуміння. Ж.-Ф Ліотар фіксує, так, кризу метанаративів у постсучасну добу як «форм гносеологічного тоталітаризму».

Очевидними, на думку авторів дослідження, є кореляції між ментальністю тоталітарного типу та метанаративом з його прагненням надати всеосяжну оптику світобачення.

Радянська доба всі свої практики розгортала в межах метанаративу, який, на думку авторів дослідження, можна позначити формулою «Ми будуємо комунізм». Незалежно від того, якими були соціальні реалії, світогляд радянської людини, розуміння та інтерпретація нею будь-яких подій суспільно-політичного життя (власної країни чи країн міжнародного

простору) зумовлене ідеологічною оптикою «Морального кодексу будівельника комунізму». Нормативно-ціннісною основою радянського метанаративу була комуністична ідеологія, яка трансформувалась в ідеологію та практики тоталітаризму.

Тоталітарна ідеологія не приймала ніяких форм плюральності думки, усуваючи / фізично знищуючи тих, хто висловлював ідеї, які суперечили / не відповідали комуністичній ідеології. Вона вимагала повного підпорядкування людини державі, нехтування особистими інтересами / потребами заради досягнення спільної мети («комуністичне світле майбуття»), встановлення повного / тотального контролю над усіма сферами життєдіяльності людини та суспільства заради побудови цього світлого майбутнього.

Нехтування особистими правами та свободами громадян, ігнорування персональних потреб, знецінення індивідуального на користь колективного, неприйняття інакших / відмінних думок, інакшого світобачення призвели до вкрай негативних / деструктивних наслідків, зокрема виникнення подвійної моралі.

Із часом у суспільній свідомості в межах означеного метанаративу сформувались установки, які унаочнюють незацікавленість у результатах власної праці, байдужість, безвідповідальність («Після нас хоч трава не рости»), прихований спротив («Від роботи й коні дохнуть»; «Робота не вовк, в ліс не втече» та ін.). В армії пізньорадянської доби побутували установки, які відбивали байдуже, немотивоване ставлення до служби («Солдат спить, служба йде»), нехтування / неповагу до прав людини, її честі й гідності в межах владної / посадової ієрархії («Ти начальник – я дурень, я начальник – ти дурень»); нехтування персональними професійно значущими якостями та заслугами військовослужбовця («Незамінних немає»), відсутність якісної системи мотивації, знецінення цінності військової служби як «служіння» в «інтересах співвітчизників» («Служи дурник – отримаєш значок»); принципове неприйняття ініціатив як таких, що загрожують установленому порядку («Ініціатива карається»), нехтування ініціативними військовослужбовцями, які здатні до критичного мислення («Хто питання задає, той по службі не росте»); беззаперечність авторитарного стилю управління («Пункт перший – командир завжди правий, пункт другий – якщо командир не правий, дивись пункт перший) та ін. Усі ці установки засвідчують домінування адміністративно-бюрократичного типу управління, що нехтує людиною та людськими ресурсами.

На жаль, такі установки в ментальності військових не тільки не здолано, а й ще більш закріплено в перші десятиліття формування незалежної України та розбудови її силових структур за умов граничного дефіциту матеріально-технічного й фінансового забезпечення, різкого скорочення озброєнь та особового складу, масового звільнення молодших офіцерів і збільшення вищих офіцерських посад, особливо генеральських, відсутності системного підходу й послідовного плану вирішення проблем військового будівництва.

За умов ведення сучасних бойових дій на теренах України такі установки виявили граничну деструктивність. Про це свідчать результати численних опитувань, проведених авторами дослідження серед учасників бойових дій – здобувачів вищої військової освіти першого (бакалаврського) та другого (магістерського) освітніх рівнів у Національній академії Національної гвардії України, спостережень, моніторингу національного інформаційного простору та аналізу доктрин, концепцій та політик останнього десятиліття, розроблених націлено для військової сфери.

Очевидним є конфлікт між демократичними цінностями, що є адекватними реаліям сучасної України, та застарілими тоталітарними установками, цінностями, сформованими в річищі радянського метанаративу, сенсом та змістом якого є принципова неповага до людини, її прав та свобод, нехтування людськими ресурсами військової організації.

Водночас необхідно зазначити таке. Якщо постсучасність ідентифікована як доба малих наративів численних та відмінних, час плюральності світоглядів, то силові структури, незважаючи на те, що вони існують у цьому постсучасному світі, потребують наявності певної спільної оптики світорозуміння. Прокоментуємо цю тезу.

Збройні сили, силові структури загалом – дуже специфічний соціальний інститут, ефективність функціонування якого залежить від наявності єдиної системи цінностей, єдиної оптики світобачення його представників. Якщо відсутня єдина система цінностей (базові морально-етичні цінності та принципи військово-професійної моралі), єдине розуміння сенсів, зокрема військової служби, унеможливлюється здатність силових структур ефективно виконувати своє головне функціональне призначення із гарантування безпеки суспільства та держави від зовнішніх і внутрішніх загроз. І це означає, що незалежно від умов минулого чи сучасності / постсучасності метанаративи для силових структур – це необхідна умова їх ефективного функціонування.

У такому разі як головне постає питання: які саме метанаративи формують ментальність військовослужбовців та зумовлюють практики силових структур, зокрема управлінські.

На сьогодні очевидною є сенсоутворювальна роль базових демократичних цінностей як умови сталого розвитку людства в глобалізованому просторі. Цінність людини, її життя, честі та гідності, цінності соціальної рівності та справедливості, рівних прав і можливостей громадян, цінність Права й Закону – усе це має бути змістом метанаративу, у межах якого можливо сформувати людиноцентричну культуру військово-соціального управління, яка має базуватися «на основі принципів людиноцентричності та гуманності, орієнтована на людину як вищу соціальну цінність» [8, с. 166], і лише в такому разі буде адекватною безпековим викликам сучасності та здатною забезпечити ефективність функціонування силових структур України.

Ідеї людиноцентричності й гуманності доктринальне закріплює як засадові принципи «Концепції військової кадрової політики в системі Міністерства оборони України на період до 2028 року», 2023 (далі – Концепція). Ці принципи / ідеї розвиває «Політика залучення, розвитку та утримання людського капіталу в силах оборони», 2024. Концептуальною основною обох документів є концепція людських ресурсів, яка принципово протистоїть командно-адміністративній, бюрократичній системі управління з її тоталітарними установками, наголошуючи на тому, що саме людина, її знання, компетентності, вмотивованість є найціннішим ресурсом будь-якої організації, зокрема військової.

Водночас Концепція, фіксуючи основні причини сучасних кадрових проблем, засвідчує «відсутність дієвих зрушень щодо впровадження у військових частинах та органах військового управління нового стилю керівництва й управління на основі західної культури взаємовідносин між керівниками та підлеглими та змін у ментальності (способу мислення) військовослужбовців відповідно до європейських морально-етичних цінностей» [1, с. 20].

Постає питання, якими мають бути механізми / інструменти, здатні забезпечити реалізацію / впровадження в управлінські практики сектору безпеки та оборони принципів / ідей нової кадрової політики, орієнтованої на людину та демократичні цінності; що здатне забезпечити перекодування ментальності управлінської ланки.

У національних контекстах, на думку авторів дослідження, дієвим інструментом може слугувати саме метанаратив нової ментальності, нової культури військово-соціального управління. Сутність такого метанаративу можемо позначити формулою «Людина понад усе». Смислове – це базові демократичні цінності, які зумовлюють спрямованість і ментальності, і різноманітних соціальних практик. І тоді всі управлінські практики мають

бути спрямованими на створення максимально сприятливих умов для розвитку кожного громадянина, кожної людини. Не декларування, а практична реалізація.

Певна частина української спільноти, дійсно, є носієм демократичних цінностей у їх неспотвореному, недеформованому вигляді. Для них метанаратив сучасного демократичного світу дійсно існує, не в декларативному, а в практичному вимірі. Для всього українського суспільства та його силових структур це ще перспектива.

Вийти за межі усталених, традиційних уявлень, установлених метанаративами минулого, завжди складно. Зсередини здолати стереотипи мислення та управлінських практик украй важко. Хоча б тому, що їх не помічають та не усвідомлюють. Потрібні зовнішні агенти змін.

У попередніх розвідках авторами пропонованого дослідження вже обґрунтовано, що такими агентами в реаліях сучасної України можуть стати «по-перше, досвід, якого набувають військові через контакти з демократичними практиками споріднених структур країн – членів НАТО під час сумісних навчань, тренінгів, семінарів, участі в міжнародних місіях тощо, а по-друге, цивільні особи, які працюють у силових структурах та можуть бути агентами впровадження демократичних цінностей і загалом демократичних змін» [9, с. 254].

Висновки та пропозиції. Так, проведений аналіз дає змогу стверджувати:

1. Необхідним за реалій безпекової ситуації сучасної України є розрив з попередніми, застарілими управлінськими традиціями, перекодування управлінської культури.

2. Дієвим інструментом перекодування ментальності військових, насамперед, управлінської ланки може слугувати метанаратив «Людина понад усе», морально-етичну основу якого утворює система базових демократичних цінностей. Саме в межах такого метанаративу можу бути сформована нова культура військово-соціального управління.

3. Практична реалізація цього метанаративу має проходити на всіх рівнях військової організації, через усі складники функціонування й життєдіяльності сектору безпеки та оборони.

4. Інструментами / механізмами практичної реалізації метанаративу «Людина понад усе» мають бути:

– необхідні / відповідні реаліям сучасності певні зміни Статутів Збройних сил України, які були кальковані з радянських статутів, несуть на собі відбиток тоталітарної спадщини і на сьогодні визначають коридор прийнятного / припустимого в управлінських практиках;

– система стратегічних наративів, спрямованих на формування не тільки ідентичності та колективної свідомості військових, а й глибинних ціннісних засад світогляду військових;

– агенти «зовнішнього» впливу на систему військово-соціального управління в національних силових структурах (носії системи базових демократичних цінностей);

– можливим інструментом перекодування ментальності військових може і має стати військовий навчальний заклад, призначенням якого є підготовка нової управлінської ланки. Створення у військовому навчальному закладі середовища, яке відповідає закріпленим у Концепції базових принципів, постає як необхідна умова долання наявних у військах застарілих тоталітарних / авторитарних управлінських стереотипів, необхідна умова формування людиноцентричної культури військово-соціального управління.

Перспективами пропонованого дослідження, на думку авторів, може бути виявлення та систематизація ризиків, які несуть застарілі тоталітарні установки для обороноздатності країни, подальша розробка моделі змін наративів у військово-соціальному управлінні.

Список використаної літератури

1. Концепція військової кадрової політики в системі Міністерства оборони України на період до 2028 року : Наказ Міністра оборони України від 27.10.2023. 61 с. № 637/нм. URL: https://www.mil.gov.ua/content/tenders/koncepcia_kadr_29012024.pdf
2. Політика залучення, розвитку та утримання людського капіталу у силах оборони. Київ, 2024. 54 с.
3. Доктрина розвитку військово лідерства у Збройних силах України. 2020. URL: https://dovidnykmpz.info/wp-content/uploads/2020/12/Doktryna_rozvytku_viyskovoho_liderstva_v_Zbroynykh_sylakh_Ukrainy_compressed.pdf
4. Доктрина з військового лідерства в Національній гвардії України. 2022. 46 с. URL: https://ngu.gov.ua/wp-content/uploads/2022/12/vkp-1-00.01-doktryna-zvijskovogo-liderstva-v-ngu.pdf
5. Лисичкіна І. О., Лисичкіна О. О.. Наратив як інструмент формування колективної свідомості військовослужбовців. *Збірник наукових праць Національної академії Національної гвардії України*. 2023. Вип. 2 (42). С. 58–62.
6. Лебідь Н. М. Наративи війни в українських ЗМІ в умовах повномасштабного вторгнення. *Вчені записки ТНУ ім. В. Вернадського. Серія : Філологія. Журналістика*. 2022. Т. 33 (72). № 5. Ч. 2. С. 295–300. DOI: https://doi.org/10.32782/2710-4656/2022.5.2/49
7. Чупрінова Н., Севрук І., Соколовська Ю. Історичні корені російсько-українського конфлікту: імперська політика Росії та її вплив на українську ідентичність. *Актуальні питання гуманітарних наук.* Дрогобич : Видавничий дім «Гельветика», 2025. Вип. 85. Том 3. С. 16–23. DOI https://doi.org/10.24919/2308-4863/85-3-2
8. Севрук І. І., Соколовська Ю. В., Чупрінов Н. Ю., Товма М. І. Людиноцентричність та гуманізм у практиках військово-соціального управління в сучасній Україні. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії*. 2025. № 60. С. 162–170. DOI: https://doi.org/10.30970/PPS.2025.60.17
9. Севрук І., Соколовська Ю., Чупрінова Н. Трансформації ментальності офіцерського складу: ціннісне підґрунтя. *Людинознавчі студії: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Філософія»*. 2021. № 42. С. 242–260. DOI: https://doi.org/10.24919/2522-4700.42.16

NARRATIVES OF TOTALITARIAN-ERA MENTALITY IN CONTEMPORARY MILITARY-SOCIAL GOVERNANCE PRACTICES

Irina Sevruk
National Academy of the National Guard of Ukraine,
Educational and Scientific Institute of Personnel Management,
Department of Social Sciences and Humanities,
Zakhysnykiv Ukrainy sq., 3, 61001, Kharkiv, Ukraine
https://orcid.org/0000-0001-5751-2216

Yulia Sokolovska
National Academy of the National Guard of Ukraine,
Educational and Scientific Institute of Personnel Management,
Department of Social Sciences and Humanities,
Zakhysnykiv Ukrainy sq., 3, 61001, Kharkiv, Ukraine
https://orcid.org/0000-0003-3778-0023

Natalia Chuprynova
National Academy of the National Guard of Ukraine,
Educational and Scientific Institute of Personnel Management,
Department of Social Sciences and Humanities,
Zakhysnykiv Ukrainy sq., 3, 61001, Kharkiv, Ukraine
https://orcid.org/0000-0003-0950-1410

The purpose of the study is to identify and analyse typical narratives of Soviet-era mentality present in contemporary military-social governance practices, which reveal a conflict between totalitarian and democratic values; to explore possible ways of overcoming these narratives; and to justify the need for implementing managerial practices grounded in the "Human Above All" metanarrative.

The study employs concrete-historical, systemic, and interdisciplinary approaches, which are universal within the methodology of modern scientific inquiry. The methods used include philosophical reflection, comparative analysis, document analysis, synthesis, monitoring, observation, and forecasting. The research materials comprise normative documents whose conceptual basis is the human-resources paradigm. The contextual framework of the study consists of existing military-social governance practices within Ukraine's security and defence institutions.

The originality of the findings is reflected in the following: (1) Attitudes and stereotypes embedded in managerial practices of national security institutions – those demonstrating a deep connection to the totalitarian-era metanarrative – have been identified and analysed. (2) The essence of the totalitarian metanarrative has been substantiated as a fundamental neglect of the individual and of human resources, which contradicts the principles of human-centrism and humanism embedded in the Concept of Military Personnel Policy in the Ministry of Defence of Ukraine until 2028 (2023). (3) The author's position regarding the worldview-forming role of the metanarrative, its significance in shaping the mentality of military personnel, and its necessity given the specific nature of security institutions as a social institution tasked with ensuring societal and state security, i. e. requiring a shared outlook and understanding, has been justified. (4) It has been argued that a metanarrative aligned with national security needs must be the "Human Above All" metanarrative, within which all managerial practices of security institutions should be developed, thereby shaping a human-centred culture of military-social governance. (5) Effective tools and mechanisms capable of ensuring the practical implementation of this metanarrative have been proposed.

Key words: narrative, metanarrative, military-social governance, human-centred culture of military-social governance, human-centrism.

Дата першого надходження рукопису до видання: 18.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 22.12.2025
Дата публікації: 30.12.2025

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 63, с. 247–254
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 63, p. 247–254

УДК 1:2-67:316.347(4–672ЄС)
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.63.27

ОНТОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ЕТНОРЕЛІГІЙНОЇ ПОЛІТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Олег Соколовський
Житомирський державний університет імені Івана Франка,
факультет історії, права та публічного управління,
кафедра філософії та політології
вул. Велика Бердичівська, 40, 10008, м. Житомир, Україна
https://orcid.org/0000-0003-2228-3040

Статтю присвячено аналізу етнорелігійної ситуації в Європейському Союзі як багатовимірного феномену, сформованого взаємодією історичних традицій, міграційних процесів та глобалізаційних трансформацій. Дослідження аналізує динаміку зміни релігійного й етнічного складу населення, окреслює структурні елементи сучасного багатоконфесійного середовища ЄС і простежує формування нових моделей соціальної взаємодії, ідентичних стратегій та цивілізаційної комунікації. Розглянуто конфігурацію традиційних християнських конфесій, а також інших релігійних громад як ключових суб'єктів духовно-культурної взаємодії. Особлива увага приділена феномену релігійних спільнот мігрантів, які вносять у європейський простір нові духовні парадигми, трансформуючи усталені моделі культурного співжиття та створюючи простір множинних світів життя. Показано, що релігійні організації є важливими медіаторами інтеграції, зберігаючи символічні традиції та водночас адаптуючи їх до контексту суспільств, які приймають. Осмислення проблем етнорелігійного середовища представлено через виявлення ключових факторів напруженості, якими є конфлікти між громадами, дискримінаційні практики, ксенофобські настрої та релігійна нетерпимість. Доведено, що ці явища мають не лише соціально-політичну, а й глибинну антропологічну й феноменологічну природу, оскільки пов'язані з процесами зустрічі та взаємодії різних культурних і релігійних світоглядів. Установлено, що державна етнорелігійна політика країн ЄС перебуває в стані постійної трансформації, балансуючи між моделями інтеграціонізму та часткової асиміляції. Вона розглядається як складний механізм підтримки соціальної цілісності, правової рівності та релігійної свободи. Підкреслено, що ефективні підходи до управління етнорелігійним різноманіттям неможливі без участі громадських і релігійних організацій, які виконують функцію інституційних медіаторів, забезпечують соціальну підтримку та формують культуру міжкультурної комунікації.

Ключові слова: європейський соціокультурний простір, етнорелігійна політика, онтологічні засади, міграційні процеси, релігійні спільноти, етнічні меншини, соціальна інтеграція, релігійна ідентичність, конфліктогенність.

Актуальність дослідження. Етнорелігійна ситуація в Європейському Союзі набуває дедалі більшої складності в умовах глобалізаційних трансформацій, інтенсивних міграційних процесів та швидкого зростання культурного різноманіття. У сучасному світі саме релігійний та етнічний фактори залишаються одними з ключових у формуванні колективних ідентичностей, соціальної згуртованості та потенційних зон конфліктності. Європейський Союз, який позиціонує себе як простір демократичних цінностей, правової рівності та багатоманітності, стикається з необхідністю поєднати гарантії свободи віросповідання з забезпеченням соціальної стабільності та міжкультурної гармонії.

Міграційні потоки з Азії, Африки та Близького Сходу докорінно змінюють етнорелігійний профіль населення країн ЄС, спричиняючи появу нових релігійних громад,

© О. Соколовський, 2025

трансформацію урбаністичних середовищ і загострення питань культурної інтеграції [1, с. 127–128]. Посилення релігійного різноманіття супроводжується зростанням соціальних викликів, серед яких конфлікти між громадами, дискримінація, ксенофобія, нерівність доступу до ресурсів та релігійна нетерпимість. Ці явища потребують глибокого філософського, релігієзнавчого й культурно-антропологічного осмислення.

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю виявити закономірності формування сучасного етнорелігійного середовища ЄС, аналізу його структурних компонентів, ризиків і ресурсів, а також пошуку ефективних моделей етнорелігійної політики, здатних забезпечити соціальну стійкість та міжкультурну взаємодію в умовах дедалі більшої багатоманітності. Вивчення цих процесів має вагоме теоретичне, практичне та прогностичне значення для розуміння тенденцій, які визначатимуть майбутнє європейського соціального простору.

Постановка проблеми. Проблема, що розглядається в дослідженні, полягає в необхідності осмислити та проаналізувати складне, динамічне й багаторівневе етнорелігійне середовище Європейського Союзу, яке зазнає глибоких трансформацій під впливом глобалізаційних процесів, масштабної міграції та зростання культурного розмаїття. Сутність проблеми зумовлена тим, що сучасне європейське суспільство функціонує в умовах одночасної наявності різних релігійних й етнічних традицій, які не лише збагачують духовний простір, а й створюють потенціал для конфліктності, нерівності та соціальної напруги.

Ключовим аспектом проблеми є те, що країни ЄС часто не мають уніфікованих підходів до врегулювання міжетнічних і міжрелігійних відносин [2, с. 181]. Різні моделі етнорелігійної політики, від мультикультуралізму до асиміляційних стратегій, демонструють неоднозначну ефективність у ситуаціях, де конфлікти виникають через структурні нерівності, соціальні упередження, дискримінаційні практики або дефіцит міжкультурної комунікації.

Проблема також полягає в недостатності інтеграційних механізмів, неспроможності чинних інституцій подолати бар'єри між спільнотами та забезпечити рівний доступ до ресурсів. У цьому контексті потребує аналізу феномен релігійної нетерпимості, ксенофобії, соціально-економічних нерівностей та символічних конфліктів, які виникають між традиційними й новими релігійними групами.

Дискусія та результати. Етнорелігійна конфігурація Європейського Союзу постає як складний багатовимірний феномен, у якому культурні традиції, духовні наративи та історичні пам'яті різних спільнот укладаються в поліфонічну структуру смислів, що взаємодіють. Європейський простір у цьому вимірі є не статичною мозаїкою релігійних форм, а радше нагадує динамічне поле, де конфесійні та етнокультурні ідентичності перебувають у стані постійного самопереосмислення й кореляції з дедалі більшими процесами глобальної мобільності. Тут релігія функціонує не лише як інституційна форма, а і як спосіб символічного структурування спільнот, як форма колективної свідомості, яка надає смислову цілісність соціальному досвіду.

Християнські традиції (католицизм, протестантизм і православ'я) формували історичну матрицю європейської духовності, визначаючи онтологічні горизонти культури, її уявлення про людину, моральність та спільне благо. Вони й надалі залишаються важливими центрами символічного тяжіння, зберігаючи здатність бути моральним каркасом суспільства. Однак сучасна Європа дедалі більше набуває ознак простору множинних релігійних присутностей, де діаспорні спільноти (мусульманські, юдейські, буддійські, індуїстські тощо) вибудовують власні моделі культурного й духовного буття, вплітаючи їх у ширший європейський контекст [3].

Поява цих нових релігійних суб'єктностей, спричинена міграційними процесами пізнього модерну, зумовлює перегляд традиційних уявлень про релігію як елемент гомогенної культури. Сьогодні релігія стає простором міжкультурного порозуміння, а також зоною потенційних напружень, де різні духовні наративи конкурують за символічний статус і право визначати норми співбуття [4]. Етнорелігійна проблема порушує питання про межі Європи як цивілізаційної спільноти, чи може вона інтегрувати інші духовні традиції без втрати власної самототожності.

У цьому контексті мусульманські громади набувають особливого значення. Вони уособлюють не лише новий демографічний фактор, а й нову культурно-цивілізаційну присутність, яка вступає у взаємодію з європейською просвітницькою, секулярною та християнською спадщиною. Дискурс про іслам у ЄС часто виходить за межі етнографічних або соціальних спостережень і переходить у площину філософії політичної спільноти як можлива єдність у просторі, де множинність релігійних істин є не винятком, а нормою, чи співвідношення цінності свободи віросповідання з вимогою збереження суспільної цілісності [5]. Саме тут на перший план виходить проблема духовного діалогу як умови соціального миру.

Юдейські спільноти, хоч і менш чисельні, репрезентують інший тип духовної символічності вкоріненої в тривалій історичній пам'яті та особливо чутливої до питань культурної безпеки й колективної ідентичності. Їх активність у галузі освіти, комеморації та міжрелігійного діалогу свідчить про спробу інтегрувати власний досвід у ширшу європейську парадигму пам'яті, де трагедія Голокосту постає як моральний імператив, що визначає ціннісні орієнтири політики ЄС [6].

Етнорелігійна ситуація в ЄС не може бути редукована до статистичної сукупності релігійних груп. Вона є структурою духовних взаємин, у якій порушуються фундаментальні питання про ідентичність, соціальну довіру, культурну спадкоємність й онтологічні підвалини спільного буття. Європейські держави, намагаючись знайти рівновагу між культурною автономією та інтеграційними імперативами, визначають, яким є сенс спільноти в добу глобалізованої множинності [7]. У цьому сенсі етнорелігійна політика – це не лише правовий механізм, а й форма практичної філософії, що шукає шляхів до гармонізації людського різноманіття, не руйнуючи при цьому можливості спільного світу.

Буддійські, індуїстські та інші східні духовні традиції в європейському просторі постають не лише як зовнішні елементи культурної мозаїки, привнесені міграційними спільнотами, а і як нові форми онтологічної присутності Іншого, що вступають у діалог з усталеними європейськими структурами сенсу. Їхні культурні асоціації та духовні центри функціонують як локуси, у яких відбувається переклад релігійного досвіду з одного символічного горизонту в інший. Мовні школи, культурні клуби, медитативні практики – усі ці інституції не лише зберігають традицію, а й унаочнюють процес інтенціонального відкриття світу, у якому суб'єкти діаспорної спільноти віднаходять спосіб бути собою в інакшому культурному полі.

Такі простори духовності, як буддійські центри у Франції чи Німеччині, індуїстські громади у Великій Британії, творять феноменологічну «межову зону» духовного досвіду, де відбувається одночасно збереження традиційної архаїки та її оновлення через зустріч з європейською секулярно-гуманістичною традицією [8]. У цьому сенсі вони виконують функцію символічної медіації, де релігія постає як спосіб формування екзистенційної єдності спільноти, а не лише як інституційне явище. Держава, забезпечуючи правові умови їх існування, фактично стає частиною онтологічної сцени, у якій відбувається узгодження множинних світів життя.

Водночас ці спільноти перебувають у напрузі між онтологією власної традиції та вимогами нового соціального контексту, інтеграцією в домінантну культуру, необхідністю підтримувати автентичність символічних форм та здатністю до діалогічної відкритості. Усі ці аспекти формують складну феноменологію міжкультурної взаємодії, де людина переживає свою ідентичність як подію постійної трансформації, а не як незмінну сутність [9]. Незважаючи на виклики, ці громади привносять у ЄС досвід полівимірної духовності, який розширює горизонти європейського світосприйняття і формує підстави для більш глибокого міжетнічного діалогу.

У ширшій перспективі етнорелігійна ситуація Європейського Союзу постає як динамічне поле кроскультурних інтенцій, де традиційні конфесії та нові релігійні присутності вибудовують складну архітектоніку смислів, що взаємодіють. Моделі етнорелігійної політики від глобалізму до часткової асиміляції є спробами створити онтологічні умови співбуття, що гарантують можливість різним духовним традиціям зберігати власний стиль буття, не порушуючи при цьому соціальної цілісності. У такому контексті толерантність постає не як механічний принцип, а як етика відкритості, що ґрунтується на визнанні множинності способів переживання сакрального та світського.

Глобалізаційні процеси й розширення міграційних потоків вводять ЄС у зону нових антропологічних випробувань. З одного боку, активне залучення релігійних організацій до соціальної й культурної діяльності сприяє формуванню плюральної спільноти, у якій можливі різні форми належності. З іншого – множинність духовних традицій породжує питання про межі інтеграції, тобто про те, як різні форми релігійного досвіду можуть співіснувати в одному «спільному світі», зберігаючи при цьому власні онтологічні засади.

Демографічні тенденції останніх десятиліть радикально змінюють онтологічну структуру європейської присутності. Міграція з Азії, Африки та Близького Сходу не лише змінює чисельний склад населення, а й привносить інші модуси переживання релігійності, що виявляються у формуванні нових духовних центрів, культових споруд і соціально-культурних інституцій. Мегаполіси Європи стають просторами феноменологічної густини, де різні традиції утворюють складну текстуру взаємних інтерпретацій та непорозумінь. Програми інтеграції, мовної освіти й міжкультурного обміну, які впроваджують держави, є спробами створити умови для того, щоб множинні духовні традиції могли співіснувати в єдиному соціальному горизонті.

Релігійні організації в цьому процесі є не лише інституційними структурами, а й носіями інтенціональних структур, що формують нові форми колективності та солідарності. Через соціальну підтримку, культурні ініціативи й інтеграційні практики вони стають своєрідними «провідниками» між світами, у яких мігранти поєднують досвід власної традиції з умовами нового буття [10]. Це підкреслює необхідність продуманої етнорелігійної політики, здатної враховувати не лише правовий чи соціальний вимір, а й онтологічну глибину міжкультурного співіснування.

Загалом, демографічні трансформації Європейського Союзу виявляють дію глибинних глобалізаційних потоків, які не просто змінюють кількісні параметри населення, а створюють нові онтологічні обриси етнорелігійного ландшафту. Зростання етнічного й релігійного різноманіття не є поверховим соціальним феноменом, а радше свідчить про зміну способів буття спільнот, що вимагає переорієнтації державної політики у сферах освіти, соціальної інтеграції та правового забезпечення. Етнорелігійна політика в таких умовах постає як форма практичної філософії співбуття, спрямованої на запобігання конфліктам та формування соціальної гармонії. Релігійні організації, включені в ці процеси, виконують роль медіаторів між світами життя, сприяючи культурному збагаченню й розширенню

горизонтів толерантності. Міграційні рухи надають можливості для духовної та культурної взаємодії, але водночас актуалізують питання про правовий статус Іншого, межі інтеграції і соціальну стійкість суспільств, які приймають [11]. Так, демографічні зрушення стають не лише соціальним фактом, а й засобом артикуляції нових напрямів етнорелігійної політики, що визначатимуть характер європейської солідарності найближчими десятиліттями.

У структурі проблем етнорелігійного середовища ЄС особливо показовим є феномен конфліктів, які не зводяться до сутичок за ресурси чи простір, а виявляють глибші екзистенційні напруження між різними способами самоусвідомлення спільнот. Конфлікти за релігійні приміщення, право на публічну репрезентацію власної традиції або на проведення культових обрядів є лише поверховими проявами. Вони приховують під собою зіткнення символічних універсумів, у яких кожна спільнота прагне зберегти власний спосіб присутності у світі. У разі ескалації такі конфлікти здатні виходити за локальні межі, охоплюючи політичні та економічні сфери й порушуючи соціальну стабільність. Причини цих напружень коріняться в недостатності міжкультурної інтеграції, упереджених колективних уявленнях та символічній дистанції, що виникає між більшістю і меншинами [12]. Державні інституції та релігійні організації покликані здійснювати медіацію між світами, які конфліктують, але повне їх подолання ускладнене самою структурою культурної множинності, що не зникає і не може бути усунута адміністративними засобами.

Важливим складником напруження є також феномен дискримінації не лише як соціально-правової категорії, а і як форми редукції Іншого до певних зовнішніх ознак, що позбавляє його повноцінної участі в соціальному світі. Дискримінація, спрямована проти релігійних й етнічних меншин, проявляється в доступі до освіти, праці, соціальних послуг та публічної сфери [13]. У феноменологічному сенсі вона стає чинником відчуження, який руйнує можливість справжнього міжкультурного діалогу й поглиблює символічні прірви між групами. Європейські держави реагують через антидискримінаційне законодавство та появу спеціальних інституцій підтримки, проте дієвість цих механізмів залежить від рівня етичної свідомості суспільства, готовності визнати Іншого не як абстрактний об'єкт регулювання, а як співбуття, що заслуговує на відкритість і повагу.

Феномен ксенофобії, який супроводжує ці процеси, є не лише емоційно забарвленим негативізмом щодо прибулих чи культурно відмінних груп, а й формою екзистенційного страху перед радикально Іншим, що загрожує усталеним структурам ідентичності. Ксенофобські настрої формують соціальні бар'єри, породжують насильство та сприяють виникненню радикальних рухів, які прагнуть відновити «чистоту» спільноти [14]. У цьому сенсі ксенофобія стає викликом не лише політичним чи соціальним, а й онтологічним, оскільки ставить під сумнів саме можливість множинного світу, у якому різні смислові горизонти здатні співіснувати. Протидія ксенофобії вимагає комплексної взаємодії правових механізмів, освітніх стратегій та культурних програм, спрямованих на формування етики гостинності.

Релігійна нетерпимість становить ще одну вимірність проблеми, у якій проявляється напруга між різними формами переживання сакрального. Негативне ставлення до релігійних обрядів, спроби обмежити публічність культових практик або відмова в праві на інституційну діяльність свідчать про зіткнення різних структур духовності, де кожна спільнота прагне утвердити власний спосіб символізації світу. Нетерпимість породжує соціальну ізоляцію, викривлює комунікативні зв'язки й ускладнює інтеграційні процеси [14]. У відповідь держави та релігійні інституції розробляють програми міжрелігійного діалогу, освітні платформи та правові гарантії, однак потреба в регулярному контролі залишається невичерпною через постійну змінність культурних структур. Релігійна нетерпимість засвідчує

необхідність гармонізації правового та духовного вимірів суспільного життя, де інтеграція меншин постає не лише як соціальний механізм, а і як умова можливості спільного світу.

Соціально-економічні нерівності, що пронизують простір сучасних європейських суспільств, формують не лише матеріальні диспропорції, а й глибинні онтологічні асиметрії доступу до світу, які безпосередньо впливають на загострення етнорелігійних проблем [15]. Етнічні та релігійні меншини часто перебувають у ситуації обмеженого горизонту можливостей, нерівний доступ до якісної освіти, ринку праці чи житлових ресурсів перетворює їх існування на досвід структурного обмеження, що у феноменологічному вимірі постає як звуження поля соціальної інтенціональності. Така ситуація не лише посилює соціальну напругу, а й створює умови, у яких стереотипи та упередження стають механізмами символічного впорядкування реальності для більшості, а тому сприятливим середовищем для конфліктів між спільнотами.

Ці дисбаланси продукують замкнені кола недостатності та виключення, у яких соціальний простір меншини переживають як фрагментований, неповний і часто недоступний. На цьому тлі держави – члени ЄС прагнуть розгортати комплексні стратегії соціальної інтеграції та економічної підтримки, що мають на меті не лише усунути технічні бар'єри, а й створити нові умови можливості рівноправної участі в спільному світі. Участь релігійних організацій та громадянських ініціатив у цих процесах є ключовою: вони виконують роль інституційних медіаторів, здатних з'єднувати соціальну підтримку з духовною солідарністю та втримувати простір довіри між різними групами населення.

Так, подолання соціально-економічної нерівності в релігійно та етнічно гетерогенному середовищі не зводиться до фінансових програм або адміністративних рішень. Ідеться про формування нової структури співбуття, у межах якої різні спільноти отримують можливість розвивати власні модуси присутності у світі без загрози маргіналізації. Саме такий підхід здатний зменшити потенціал конфліктності та зміцнити соціальну гармонію як фундамент довготривалої стабільності європейського простору.

Висновки. Сучасна етнорелігійна ситуація в Європейському Союзі формується під дією багаторівневих процесів, де історичні традиції, глобалізаційні динаміки та інтенсивні міграційні потоки створюють нову топографію культурно-релігійного буття. Релігійне й етнічне різноманіття виявляється не лише емпіричним фактом, а й онтологічним викликом, який змінює спосіб конституції соціального світу, ускладнюючи структури ідентичності, комунікації та міжкультурної взаємодії.

Доведено, що християнські традиції, які історично визначали духовний профіль Європи, співіснують у сучасному середовищі із численними діаспорними релігійними спільнотами. Їхні інституції (культові центри, освітні осередки, культурні асоціації) є локусами формування нових смислів, перекладу релігійного досвіду та відтворення колективної пам'яті. Так, етнорелігійний ландшафт ЄС постає як полівимірна структура, у якій різні традиції вступають у взаємодію, взаємне віддзеркалення та конкуренцію, впливаючи на формування нових моделей духовної комунікації.

Міграційні процеси є ключовим чинником трансформації релігійної мапи Європи. Вони спричиняють появу нових релігійних центрів, радикальне переформатування урбаністичних середовищ і посилення культурної багатоманітності. Це, своєю чергою, створює широкий спектр викликів: від необхідності адаптувати інституційні механізми інтеграції до потреби сформувати нові етичні моделі співіснування в мультикультурному суспільстві. Одним із найбільш проблемних аспектів сучасної етнорелігійної ситуації є конфліктність, що виникає на перетині культурних, релігійних та соціальних відмінностей. Конфлікти за простір, символи, культурні практики й право на публічну репрезентацію виявляють

глибинні процеси напруження між різними духовними та світоглядними універсумами. До цього додаються дискримінація, ксенофобія та релігійна нетерпимість, які не лише ускладнюють інтеграційні процеси, а й створюють ризики соціальної фрагментації. Соціально-економічні нерівності (обмеження доступу до освіти, праці, житла) підсилюють ці тенденції, формуючи умови для маргіналізації та зростання недовіри між групами.

Дослідження засвідчує, що ефективна етнорелігійна політика в Європейському Союзі має ґрунтуватися на поєднанні правових механізмів, соціальних програм, міжкультурної комунікації та активної участі релігійних інституцій. Лише інтегративна модель, яка поєднує цінності багатоманітності з принципами соціальної солідарності, здатна забезпечити гармонійне співіснування різних спільнот. Релігійні організації є важливими суб'єктами цього процесу, оскільки здатні виконувати функцію інституційних медіаторів, підтримувати соціальну інтеграцію та знижувати потенціал конфліктності.

Список використаної літератури

1. Стрільчук, Л., Притулюк, В. Міграційні процеси в сучасному світі як фактор соціально-культурної трансформації. *Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Історія*. 2025. Випуск 61. С. 125–131. https://doi.org/10.31861/hj2025.61.125-131
2. Шаран О. Політика Європейського Союзу щодо протидії сепаратизму. *Вісник Львівського національного університету імені Івана Франка. Серія: Міжнародні відносини*. 2018. Вип. 45. С. 176–185.
3. Religious Diversity and Secular Models in Europe – Innovative Approaches to Law and Policy. *European Commission.* URL: https://cordis.europa.eu/project/id/244635/reporting (дата звернення: 12.09.2025).
4. Modood T., Sealy T. Secularism and the Governance of Religious Diversity. GREASE. Working Paper. European University Institute, 2019. URL: https://grease.eui.eu/wp-content/uploads/sites/8/2019/05/GREASE_D1.1_Modood-Sealy_Final1.pdf (дата звернення: 12.09.2025).
5. Učakar T. Securitization, Humanitarianism, and the Religious Dimension of European Migration Policy. *Religions*. 2025. № 16(9). P. 1190. URL: https://www.mdpi.com/2077-1444/16/9/1190 (дата звернення: 12.09.2025).
6. Fogelman E. The Evolution of a Second-Generation Holocaust Survivor Identity. Eva Fogelman, PhD. 2017. URL: https://evafogelman.com/publications/the-evolution-of-a-second-generation-holocaust-survivor-identity/ (дата звернення: 12.09.2025).
7. Dublang M. M. The integration of ethnic and religious minorities in Europe: Ineffective policies or rejection from the part of receiving societies? The case of assimilationist France and Muslims. *Working Papers IEE.* 2022. № 9. URL: https://ddd.uab.cat/pub/worpap/2022/267202/wpIEEa2022n9.pdf (дата звернення: 12.09.2025).
8. Ferri M. How to Strengthen Protection of (Religious) Minorities and Cultural Diversity under EU Law: Some Lessons from Human Rights Protection System. *Religions.* 2021. № 12(10). P. 864. URL: https://www.mdpi.com/2077-1444/12/10/864 (дата звернення: 12.09.2025).
9. Goździak E. M., Main I., Kujawa I. The 'Refugee Crisis' and Religious Tolerance in Europe: Plurality of Perspectives. *Research report.* 2020. URL: https://www.cebam.pl/_files/ugd/a61642_d1b8ba7468784d94bcb794ea84381b43.pdf?index=true (дата звернення: 12.09.2025).
10. Đukić D. The Accommodation of Religion or Belief in the Context of EU Integration: The Legal Status of Religious Organisations in Central and Eastern European Countries. *Law, Identity and Values*. 2025. № 5(1). P. 9–27. URL: https://journals.ceapublishing.hu/index.php/live/article/view/424 (дата звернення: 12.09.2025).
11. Guveli A., Lucinda P. Religiosity of Migrants and Natives in Western Europe 2002-2018: Convergence and Divergence. *European Journal of Population.* 2023. Vol. 39. № 9. URL: https://link.springer.com/article/10.1007/s10680-023-09660-9 (дата звернення: 12.09.2025).
12. Lyck-Bowe M., Owen M. A multi-religious response to the migrant crisis in Europe: A preliminary examination of potential benefits of multi-religious cooperation on the integration

of migrants. *Journal of Ethnic and Migration Studies.* 2019. Volume 45. Issue 1. P. 21–41. URL: https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/1369183X.2018.1437344 (дата звернення: 12.09.2025).
13. Coleman Y. Anti-semitism and anti-Muslim racism in Europe. URL: https://workersliberty.org/story/2017-07-26/anti-semitism-and-anti-muslim-racism-europe (дата звернення: 12.09.2025).
14. Bayraklı E., Hafez F. European Islamophobia Reports 2021. URL: https://islamophobiareport.com/islamophobiareport-2021.pdf (дата звернення: 12.09.2025).
15. Gil-Hernández C., Rojo P., Lorda G., Villani D. Wealth Inequality and Stratification by Social Classes in 21st-Century Europe. European Commission. 2024. URL: https://www.researchgate.net/publication/378519342_Wealth_Inequality_and_Stratification_by_Social_Classes_in_21st-Century_Europe (дата звернення: 12.09.2025).

ONTOLOGICAL PRINCIPLES OF THE FORMATION OF THE ETHNO-RELIGIOUS POLICY OF THE EUROPEAN UNION

Oleh Sokolovskyi
Zhytomyr Ivan Franko State University,
Faculty of History, Law and Public Administration,
Department of Philosophy and Political Science,
Velyka Berdychivska Str., 40, 10008, Zhytomyr, Ukraine
https://orcid.org/0000-0003-2228-3040

The article is devoted to the analysis of the ethno-religious situation in the European Union as a multidimensional phenomenon formed by the interaction of historical traditions, migration processes and globalization transformations. The study covers the dynamics of changes in the religious and ethnic composition of the population, outlines the structural elements of the modern multi-confessional environment of the EU and traces the formation of new models of social interaction, identical strategies and civilizational communication. The study examines the configuration of traditional Christian denominations, as well as other religious communities as key subjects of spiritual and cultural interaction. Particular attention is paid to the phenomenon of migrant religious communities, which introduce new spiritual paradigms into the European space, transforming established models of cultural coexistence and creating a space of multiple life-worlds. It is shown that religious organizations act as important mediators of integration, preserving symbolic traditions and at the same time adapting them to the context of host societies. Understanding the problems of the ethno-religious environment is presented through the identification of key factors of tension, which are conflicts between communities, discriminatory practices, xenophobic sentiments and religious intolerance. It is proven that these phenomena have not only a socio-political, but also a deep anthropological and phenomenological nature, as they are associated with the processes of meeting and interaction of different cultural and religious worldviews. It is established that the state ethno-religious policy of the EU member states is in a state of constant transformation, balancing between models of integrationism and partial assimilation. It is considered as a complex mechanism for supporting social integrity, legal equality and religious freedom. It is emphasized that effective approaches to managing ethno-religious diversity are impossible without the participation of public and religious organizations that perform the function of institutional mediators, provide social support and form a culture of intercultural communication.

Key words: European socio-cultural space, ethno-religious policy, ontological principles, migration processes, religious communities, ethnic minorities, social integration, religious identity, conflict-proneness.

Дата першого надходження рукопису до видання: 18.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 22.12.2025
Дата публікації: 30.12.2025

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 63, с. 255–263
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 63, p. 255–263

UDC 101.1:17.022.1:614.2:316.4
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.63.28

FROM DIAGNOSIS TO REFLECTION: PHILOSOPHICAL PERSPECTIVES ON PATIENT SUBJECTIVITY AND LIFE MANAGEMENT IN HEALTHCARE

Qi Yang
School of Liberal Education, Guangzhou College of Technology and Business,
No. 28 Shiling South Ring Road, Shiling Town, Huadu District, Guangzhou 510850, China
https://orcid.org/0000-0002-4435-0825

The study emphasizes the positioning of the patient within the framework of contemporary philosophical concepts centered on the human dimension. It highlights the rapid decline of the traditional biomedical model of healthcare in the modern public sphere. The niche of the subject–object balance within the sociocultural paradigm of medicine is increasingly occupied by the biopsychosocial model. Its consolidation is actively supported through governance mechanisms at various organizational and community levels.

The issue of patient subjectivity in contemporary healthcare is reduced to fundamental dimensions, ranging from privacy and initiative to subordination and identity. The application of methodological principles of critical philosophical analysis reveals the active role of power institutions, both governmental and medical, in granting a new status to the patient. The concepts of biopower and biopolitics, first articulated by M. Foucault, reorient the classical dichotomy of "the right to life and death" toward more flexible strategies of life management. Phenomenological approaches shift the medical model of the "physical body" toward the format of the "living body" within the health-preservation paradigm. The contemporary information and technological environment contributes to the emergence of the human biomedical organism. The medical sphere is noted for its receptivity to the implementation of new human-centered concepts. Emphasis is placed on the priority of managing the life space through healthcare. The standards of the contemporary information and technological society reinforce the practical and instrumental capacity to exercise control over the human body via the medical system. At the same time, human-centered constants come into conflict with attempts to standardize individual health characteristics. The right to privacy, the consideration of individual traits, and psycho-emotional coherence of the person all serve as balancing factors in relation to the implementation of biopolitical standards.

Counteracting the fragmentation of subjectivity or its overt subjectivization within the medical sphere emerges as a priority of contemporary philosophical and anthropological inquiry. Thus, modern medicine faces contradictions that are familiar to the philosophical and worldview discourse: on the one hand, the principles of centralization grounded in the ideas of biopower, global society, and information-technological control; on the other, human-centered guidelines intended to preserve the humanistic priorities of civilizational development.

Key words: biopower, M. Foucault, biopsychosocial model, medical sphere, subjectivity, philosophical and anthropological discourse, human-dimensionality, medical ethics.

Introduction. The contemporary sociocultural environment generates new formats of synergy and dichotomy rooted in the human dimension across all spheres of activity. Medicine is no exception to these trends, as it attributes new characteristics of subjectivity to the patient. At the same time, the system of public governance remains focused on maintaining its influence over the individual by identifying the person primarily as a consumer of medical services.

Within the framework of the information and technological society, the individual is increasingly defined through digital dimensions. Public health governance relies on socially

© Yang Qi, 2025

agreed guidelines that establish principles for controlling the bodily dimension of the human being. The outcome of such social consensus is a reciprocal process in which governing institutions ensure the functioning of the healthcare system with full awareness of the individual's protection from diseases, both global and personal. In turn, the individual, when following the medical paradigm, delegates a portion of their autonomy, which requires adherence to standards and recommendations aimed at maintaining and enhancing physical and psycho-emotional well-being.

Adherence to the conditions of interaction at the level of the individual (patient) and healthcare authorities ensures synergistic processes in the medical sphere. A model of relations emerges that involves the collection of all information about the individual necessary for the realization of medical objectives. At the same time, this information is managed by healthcare organizations, which synchronize the data obtained from the patient with other sources and databases concerning the individual.

The contemporary digital world diversifies the methods of collecting information about individuals. A patient's status provides healthcare organizations with essential data on medical history and current health conditions, the presence or predisposition to specific diseases, engagement within the healthcare system, and personal requests for medical services. These data are subsequently integrated into other digital clusters of personal information, including financial, educational, and legal records. In this way, an individual's digital dossier is constructed within the framework of the modern information society.

The fundamental philosophical and worldview issue lies in reconciling the existential dimensions of freedom and dependence, rights and obligations, as they are actualized in the relationship between the individual and authority in the socio-medical space. By serving as the organizer of a coherent and effective healthcare system for both individuals and society, authority in practice shapes the functioning of the system. A pressing subject of philosophical inquiry is the reconciliation of these processes in medicine, with attention to the interests of both sides in maintaining a balance between guidance and autonomy within the sociocultural sphere.

The aim of the study is to identify the philosophical implications of the fragmentation of patient subjectivity and the problem of managing private information within the modern healthcare system.

The objectives of the article are as follows:

1. To analyze conceptual frameworks that guide the alignment of healthcare operations with the individual aspirations of patients.

2. To define the value and scope of individual privacy within the socio-medical context.

3. To examine the role of philosophical approaches, phenomenology, and the postmodern perspectives of M. Foucault in understanding the practical processes of balancing organizational and individual interests.

4. To substantiate the significance of digitalization as a factor shaping a synergistic model of informational and digital support for the patient.

The methodological foundation of the study is grounded in philosophical analysis, which enables the identification of the value and scope of individual privacy in the socio-medical context. The application of phenomenology and postmodernist approaches formulated by M. Foucault provides a framework for understanding the practical processes of reconciling organizational and individual priorities within the healthcare system.

Digitalization of society emerges as a key factor in shaping a synergistic model of social interaction that establishes new standards for the informational and digital support of patients.

Research Results. The problem of socio-philosophical analysis of the individual's positioning within the modern healthcare system has acquired qualitatively new and specific

characteristics. The shift away from the traditional biomedical interpretation of human dimensionality has created the need for a new understanding of the value-based and goal-oriented foundations of the medical sphere. Within the contemporary sociocultural context, the patient is no longer perceived within a linear framework of disease and treatment. Current guidelines for the information and technological development of society integrate the individual into a holistic medical and, consequently, sociocultural paradigm. This, in turn, creates conditions in which the individual relinquishes a portion of personal freedom and autonomy.

Disease operates as a determinant of human dependence on sociocultural institutions that deliver the full spectrum of medical services. State institutions serve as organizers, while medical institutions act as executors, jointly constructing a space defined by the function of safeguarding health as a fundamental indicator of quality of life. Ensuring protection against illness and establishing global mechanisms for managing diseases effectively institutionalize an individual's dependence on the healthcare system. It is evident that such realities have become a significant argument in shaping the organization of healthcare interactions. All institutions that ensure the sustainable development of the healthcare system participate in guiding and supporting the individual within the medical environment. This approach is not an exclusive aspiration of the medical cluster but is characteristic of all spheres of social activity. For example, the law enforcement sector, by ensuring the security of the social order, establishes a system of norms and rules that creates the principles of its governability. Similarly, the financial system, by offering society orderliness in matters of property, labor, and welfare, exercises governance at the socio-economic level.

The worldview orientation of medical influence on the individual has traditionally been rooted in ideological and mental characteristics. Society regarded medicine and the healing process as stable and unquestionable dimensions of activity inherent to the medical and pharmaceutical community. The managerial activity of governing institutions through medicine was carried out by appealing to the individual's vulnerability to disease and the exceptional capacity of physicians to overcome it. As I. Shapovalova notes, "societal control over the individual began to be exercised not only through consciousness and ideology but also within and through the body. The human body came to be perceived as a biopolitical reality, and medicine, with its technologies, as a political strategy" [10].

The contemporary dynamics of sociocultural development necessitate new frameworks for guiding and supporting individuals within the medical sphere. Direct influence over personal decision-making in the modern information and technological society is no longer unconditionally effective. Immersed in the information environment, individuals can quickly access alternatives to fundamental therapeutic guidelines, thereby reducing the perception of medicine and, consequently, the physician as an indisputable authority. In other words, modern individuals live in conditions that allow them to exercise greater autonomy within the healthcare environment.

At the same time, the healthcare system, which has historically played a central role in shaping patient practices, seeks to maintain its relevance. The managerial paradigm now faces the challenge of establishing effective frameworks for guiding individuals in their role as patients. The development of biotechnology, genetic engineering, digital medicine, and public health systems highlights the importance of philosophical reflection, or more precisely, the reinterpretation of the biopolitical potential of medicine [1].

To establish a coherent managerial paradigm, healthcare and organizational institutions utilize a range of methods. Among these are philosophical and ideological concepts that shape social understanding and public discourse. Since the latter half of the twentieth century, trends of information and technological development have become evident globally, and the twenty-first century has added a digital dimension to this process. This evolution has prompted a

reconsideration of the socially negotiated status of individuals and the scope of personal autonomy within society. As a result, new frameworks have emerged for guiding individuals in decision-making and participation within healthcare contexts. Medicine has, in turn, become a key platform for aligning institutional practices with the individual's engagement in managing health and well-being.

Postmodernist philosophical ideas have unreservedly articulated the actual demands of authority regarding the guidance of individual activity within the medical cluster [16]. The concepts of "biopower" and "biopolitics" proposed by M. Foucault came to embody the intentions of authority to ensure the continuous optimization of life and population [3]. The emphasis on continuity and the need for constant renewal and refinement of instruments of influence fully aligns with the trend toward intensifying the dynamics of sociocultural development.

According to M. Foucault's ideas, at the global civilizational level authority performs two key regulatory missions (see Fig. 1).

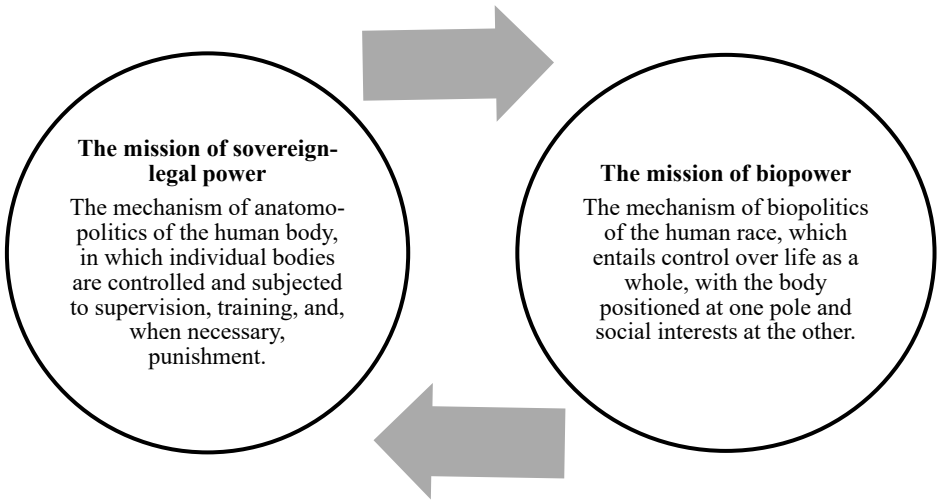

Fig. 1. Missions of biopolitics in the organization of social control Source: summarized by the author based on [8]

According to A. Kravets, such guidelines of biopolitics have been transformed into axiological imperatives:

• biopower, authority that promotes life;

• sovereign-legal power, authority over life [5].

It is evident that the medical sphere provides a favorable environment for the development of the principles of biopower. Philosophical reflection on the degree of authority's influence over the individual is complemented by phenomenological orientations of an existential nature [6]. M. Shymchyshyn emphasizes the phenomenological shift from the "physical body" to the "living body" [11]. Clearly, the influence of authority over the "living body" presupposes the use of an expanded set of mechanisms of guidance.

One of the defining elements of biopolitics is the process of normalization, through which the medical sphere contributes to shaping a cohesive community of individuals. Medicine

functions as a regulator of processes related to human vitality and functionality. In this way, an existential framework for engaging with the individual is established, which, unlike the purely practical and sectoral dimension, employs deeper and more effective mechanisms of value-based and goal-oriented guidance.

Another significant aspect of biopolitical activity is medical naming, which involves the classification of diseases and patient conditions. Generalization based on specific medical characteristics makes it possible to identify socially oriented groups, thereby facilitating targeted interventions. The principle of categorization assigns a medically informed status to an individual or social group, streamlining the organization and management of healthcare practices.

Within the framework of these two biopolitical processes, the digital dimension is becoming increasingly relevant, as it enables the rapid recording of all data related to the functioning of the healthcare system. The scale and intensity of socio-medical development require appropriate tools for information and communication support to assist all participants. Digitalization has effectively addressed the challenge of systematizing and promptly updating patient-related data. The principle of the modern world, "informed means empowered," promotes comprehensive engagement with patients in the medical environment. Under conditions of informational inclusiveness, it becomes possible to record not only diseases but also to model prospects for preserving health, thereby identifying pathways for improving the healthcare system.

In this context, a key contradiction emerges that requires philosophical reflection and interpretation. The comprehensive nature of information and digital technologies can restrict an individual's flexibility and autonomy within the sociocultural space. For institutions, this situation is acceptable because it provides additional mechanisms for coordinating and managing healthcare processes. For individuals, however, the protection of biological health through medicine may come at the cost of diminished personal freedom and independence.

The philosophical community confronts a complex dilemma regarding the relationship between the principles of biopolitics and the democratic values of contemporary progressive society. It is evident that the dominance of either dimension is practically unattainable within the current framework of social relations. On one hand, institutions consider it important to supplement traditional legal mechanisms with additional means of coordination and regulation. Biopolitics serves as a relevant and effective factor within the modern socio-medical environment, as its emphasis on the functional characteristics of the human organism broadens the scope of institutional engagement with individual well-being.

On the other hand, biopolitics presents a series of challenges to the democratic principles of social development, where humanistic values remain paramount [15]. The reduction of privacy, objectification, and reliance on the medical system represent some of the constraints on individual autonomy at the sociocultural level. Philosophical discourse also discusses radical concepts with controversial implications, including necropolitics [14] and transhumanism [12]. It should be noted that such philosophical ideas may be interpreted in ways that favor structured governance models in specific contexts. [9].

The contemporary philosophical discourse proposes a universal synergistic model, which defines both the goal-oriented activities of the individual within the healthcare system and the corresponding guidance of institutions in supporting these activities. At the same time, this participation is governed by legal, ethical, and sociocultural principles. The integration of a value dimension into these processes fosters a synergistic effect that allows institutions to provide appropriate guidance while ensuring that the individual retains a personal space protected from unnecessary intrusion, even when such measures are justified by medical considerations.

Among the key tasks for ensuring a synergistic model of interaction between the patient, the healthcare institution, and governing authorities, the following should be highlighted:

• integrity of the patient at the physical, psycho-mental, and sociocultural levels, preventing human-dimensional fragmentation that emphasizes only the body, disease, or condition of the organism.

• adherence to ethical standards at all levels of medical care, with the complete elimination of discriminatory characteristics and factors of patient dependence on their condition.

• primacy of the patient's interests in the processes of diagnosis, treatment, and rehabilitation as the foundation of integrity in the medical sphere.

A striking cultural and historical moment that highlighted the need to reconcile the principles of biopolitics was the occurrence of several major epidemics and pandemics [4]. These force majeure situations in the global healthcare system exposed the limitations of biopolitical approaches and the risks associated with the reduction of individual autonomy. The experience of these periods demonstrated the challenges faced by institutions in responding effectively to global healthcare crises while relying on assumptions about human vulnerability. At the same time, this raises questions about the appropriateness of extensive oversight over human health proposed to modern society. In other words, despite adherence to recommended protocols and the partial surrender of personal autonomy, individuals did not always receive effective support. These events intensified the issue of interaction quality within the triangle of institutions, medical establishments, and patients.

Excessive dependence of patients on medical frameworks and the centralized management of medical data may limit processes of social self-organization. Yet, experiences from major epidemics have demonstrated that elements of self-organization, specifically the individual's capacity to act independently and maintain a degree of autonomy, contribute to the resilience and stability of public health systems [7].

Biopolitical principles require adaptation in the context of evolving patient engagement and the associated responsibilities. Experiences from major epidemics have demonstrated the individual's capacity for greater involvement and a higher degree of autonomy within the medical sphere.

The factor that strengthens the biopolitical potential of the individual is the digital environment, which enables real-time monitoring of health-preserving activity. This ensures the timely provision of medical assistance and offers effective and accessible tools for navigating the medical space. Healthsing, biohacking, and online monitoring are innovative instruments that enhance individual autonomy in the medical sphere [2]. At the same time, digitalization plays a crucial role in ensuring privacy by eliminating the human factor in the disclosure of patient data. Compliance with the principles of information culture and security makes it possible to optimize the information and communication cluster of the contemporary medical paradigm.

A promising direction of philosophical research on the dynamics of influence within the medical sphere lies in the innovative characteristics of human biopotential and the digital dimensions of the sociocultural space. The proposed transformation of corporeality in the contemporary philosophical context enables the implementation of a synergistic interaction scenario (see Fig. 2).

Overall, contemporary sociocultural space requires consideration of both the interests of institutions and the personal boundaries of the individual. Medicine serves as a platform for innovative synergistic implementations that reconcile the principles of biopolitics with human-centered and democratic values in modern society.

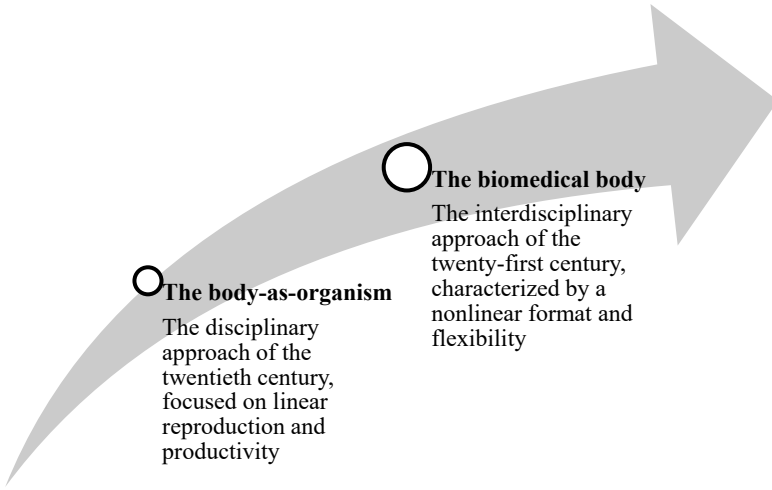

Fig. 2. Transformation of corporeality in innovative philosophical and medical understanding

Source: summarized by the author based on [13]

Conclusions. The current stage of medical development is characterized by constant dynamism, leading to new forms of interaction between governing institutions and patients. Medicine has long served as a field for implementing state policies that shape the relationship between the individual and society. The culmination of the philosophical and ideological characterization of authority's influence can be seen in the concepts of biopolitics, which emphasize the biopotential of the human being. At the same time, philosophical discourse reveals the vulnerable dimensions of this biopotential. Dependence on global medical and social trends, increasingly reinforced by medical and pharmaceutical dynamics, the threat of losing freedom and autonomy in the medical sphere, the encroachment on privacy, and the erosion of principles of social self-organization during socio-medical crises are all realities of the contemporary socio-medical space. If biopolitics contributes to such trends, gaining advantages by reinforcing human subordination, democratic values reject any manifestations of inhumane dimensions.

Medical and administrative intervention in private life is carried out systematically. However, contemporary philosophical and synergistic orientations advocate the prioritization of patient self-organization within the medical sphere and the establishment of clear boundaries for personal medical information in the public domain. In this context, the patient's diagnosis becomes a symbolic factor. For a progressive society, the concept of diagnosis is being reframed from a potentially stigmatizing public statement to a dynamic understanding and response to a health concern, with measures in place to prevent social or personal repercussions for the patient in their subsequent life.

References

1. Денисенко В. Біополітика і медицина: соціально-філософський аспект. *Humanities Studies*. 2025. № 23. С. 26–34. URL: https://humstudies.com.ua/article/view/335582/324476 (дата звернення: 10.09.2025).
2. Зубарєва О. Біовлада в просторі сучасного міста: модуси репрезентації. *Науково-теоретичний альманах Грані.* 2020. № 23. С. 16–23. URL: https://doi.org/10.15421/172089 (дата звернення: 10.09.2025).
3. Зуєва О. Біополітична теорія Мішеля Фуко як теорія управління населенням. Серія пост-дипломних біополітичних згадок чарівних часів. Згадка перша. *Syg.ma* : вебсайт. 2024. URL: https://syg.ma/@potomok-lim/biopolitichna-teoriya-mishelya-fuko-yak-teoriya-upravlinnya-naselennyam-seriya-post-diplomnih-biopolitichnih-zgadok-charivnih-chasiv-zgadka-persha (дата звернення: 10.09.2025).
4. Костючков С. Пандемія короновірусної хвороби – 2020: біополітична інтерпретація. *Актуальні проблеми політики.* 2020. № 65. С. 117–124. URL: https://doi.org/10.32837/app.v0i65.315 (дата звернення: 10.09.2025).
5. Кравець А. Біовлада як одне з центральних понять сучасної біополітики. Вісник Львівського університету. *Філософсько-політологічні студії.* 2017. № 12. С. 209–213. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vlu_fps_2017_12_31 (дата звернення: 10.09.2025).
6. Несправа М. Феномени здоров'я і хвороби у контексті екзистенціальної медицини. Науково-теоретичний альманах Грані. 2025. № 28. С. 117–123. URL: https://doi.org/10.15421/172547 (дата звернення: 10.09.2025).
7. Стегній О. Біополітика в період пандемії COVID-19: дилеми суспільної безпеки та свободи. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг.* 2021. № 2. С. 181–196. URL: https://stmm.in.ua/archive/ukr/2021-2/13.pdf (дата звернення: 10.09.2025).
8. Фуко М. Наглядати й карати : народження в'язниці / пер. з фр. П. Таращука. Київ : Комубук, 2023. 452 с.
9. Храмов В. Біополітика та некрополітика як ключові концепти для аналізу сучасних автократичних режимів. *Стратегічні напрямки розвитку науки: фактори впливу та взаємодії* : Матеріали конференцій МЦНД (м. Луцьк, 11 жовтня 2024 р.). С. 195–197. URL: https://archives.mcnd.org.ua/index.php/conference-proceeding/article/view/223 (дата звернення: 10.09.2025).
10. Шаповалова І. Біополітика і біовлада: сутність концептів в соціально-філософських вимірах. *Освітній дискурс* : збірник наукових праць. 2021. № 31. С. 19–29. URL: https://doi.org/10.33930/ed.2019.5007.31(2-3)-2 (дата звернення: 10.09.2025).
11. Шимчишин М. Від körper до біомедійного тіла: динаміка осмислення тіла в історичній перспективі. *Сучасні літературознавчі студії.* 2019. № 16. С. 193–198. URL: http://literature-studio.knlu.edu.ua/article/view/187434/188035 (дата звернення: 10.09.2025).
12. Adorno F. Transhumanism and Biopolitics. *The Transhumanist Movement.* 2021. P. 175–201. URL: https://doi.org/10.1007/978-3-030-82423-5_6 (date of access: 10.09.2025).
13. Clough P. The Affective Turn: Political Economy, Biomedia and Bodies. *Theory, Culture & Society.* 2008. Vol. 25. P. 1–22. URL: https://doi.org/10.1177/0263276407085156 (date of access: 10.09.2025).
14. Mbembe J.-A. Necropolitics. Public Culture. 2003. Vol. 15. P. 11–40. URL: https://mirror.explodie.org/Public%20Culture-2003-Mbembe-11-40.pdf (date of access: 10.09.2025).
15. Popović M. Biopolitics, transhumanism, AI: some introductory remarks. *Srpska Akademska Misao*. Vol. 10. P. 47–68. URL: http://www.sam.edu.rs/index.php/sam/article/view/86 (date of access: 10.09.2025).
16. Suijker C. Foucault and medicine: challenging normative claims. Medicine, *Health Care and Philosophy.* 2023. Vol. 26. P. 539–548. URL: https://doi.org/10.1007/s11019-023-10170-y (date of access: 10.09.2025).

ВІД ДІАГНОСТИКИ ДО РЕФЛЕКСІЇ: ФІЛОСОФСЬКІ ПЕРСПЕКТИВИ СУБ'ЄКТИВНОСТІ ПАЦІЄНТА ТА УПРАВЛІННЯ ЖИТТЯМ У СИСТЕМІ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я

Ці Ян
Школа ліберальної освіти, Гуанчжоуський коледж технології та бізнесу,
No. 28 Shiling South Ring Road, Shiling Town, район Хуаду, м. Гуанчжоу, 510850, Китай
https://orcid.org/0000-0002-4435-0825

Дослідження акцентує увагу на позиціонуванні пацієнта в межах сучасних філософських концепцій, зосереджених на людському вимірі. Підкреслюється стрімкий занепад традиційної біомедичної моделі охорони здоров'я в умовах сучасного публічного простору. Нішу суб'єктно-об'єктного балансу в соціокультурній парадигмі медицини дедалі більше посідає біопсихосоціальна модель, консолідація якої активно підтримується за допомогою механізмів управління на різних організаційних і суспільних рівнях.

Проблема суб'єктності пацієнта в сучасній медичній сфері зводиться до фундаментальних вимірів: від приватності та ініціативності до підпорядкованості й ідентичності. Використання методологічних принципів критичного філософського аналізу виявляє активність владних інституцій – як державних, так і медичних – у наданні пацієнтові нового статусу. Концепції біовлади та біополітики, розроблені М. Фуко, трансформують класичну дихотомію «право на життя та смерть» у напрямі більш гнучких стратегій управління життям.

Феноменологічні підходи переорієнтовують медичну модель «фізичного тіла» у формат «живого тіла» в парадигмі здоров'язбереження. Сучасне інформаційно-технологічне середовище сприяє формуванню біомедійного організму людини. Відзначається відкритість медичного простору до впровадження нових людиновимірних концепцій, а також пріоритетність управління життєвим простором через медичну сферу.

Стандарти сучасного інформаційно-технологічного суспільства посилюють практично-інструментальну здатність контролювати організм людини через медичну систему. Водночас людиновимірні константи суперечать спробам уніфікації індивідуальних характеристик здоров'я. Право на приватність, урахування особистісних відмінностей, психоемоційна узгодженість – усе це формує баланс у процесі впровадження стандартів біополітики.

Протидія фрагментації суб'єктивності або надмірній суб'єктивації в медичному просторі постає пріоритетом сучасного філософсько-антропологічного аналізу. Наголошується, що сучасна медицина стикається зі звичними для філософсько-світоглядного дискурсу суперечностями: між принципами централізації, зосередженими довкола ідей біовлади, глобального суспільства та інформаційно-технологічного контролю, та людиновимірними орієнтирами, спрямованими на збереження гуманістичних пріоритетів розвитку цивілізації.

Ключові слова: біовлада, М. Фуко, біопсихосоціальна модель, медичний простір, суб'єктність, філософсько-антропологічний дискурс, людиновимірність, медична етика.

Дата першого надходження рукопису до видання: 19.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 22.12.2025
Дата публікації: 30.12.2025

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 63, с. 264–270
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 63, p. 264–270

УДК 65.011.8
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.63.29

PRAXEOLOGICAL AND BEHAVIORAL MODELS OF CORPORATE CULTURE IN THE CONTEXT OF SECURITY CHALLENGES IN UKRAINE

Tetiana Chubina
National University of Civil Defense of Ukraine,
Faculty of Civil Protection, Department of Humanities and Social Sciences
Onoprienko Str. 8, 18034, Cherkasy, Ukraine
https://orcid.org/0000-0002-9383-3604

Maria Dmytrenko
National University of Civil Defense of Ukraine,
Faculty of Civil Protection, Department of Humanities and Social Sciences
Onoprienko Str. 8, 18034, Cherkasy, Ukraine
https://orcid.org/0000-0002-8338-4032

The article conducts a systematic analysis of the dynamic behavioral and praxeological models that underpin the remarkable resilience of contemporary Ukrainian corporate culture during pervasive security challenges. The research moves beyond traditional, descriptive cultural frameworks – such as Edgar Schein's three-level model (Artifacts, Values, Core Beliefs) and S. Robbins' ten criteria by integrating the crucial praxeological dimension: the theory of effective, rational action under conditions of extreme duress and radical uncertainty. The core argument is that in a crisis environment, organizational survival is dictated not merely by shared values, but by the culture's critical ability to rapidly institutionalize and execute efficient, survival-focused actions.

The study focuses on the critical interplay between deep-seated cultural assumptions about risk, trust, and continuity, and their swift manifestation in observable behavioral patterns. It highlights how the necessity of resilience forces a fundamental praxeological shift, moving corporate priorities from routine practices and profit maximization to adaptive action, employee safety, and business continuity. The paper examines specific cultural techniques – including evolving rituals of solidarity, crisis-focused communication (myths and sagas), and flexible formal/informal systems that efficiently transfer vital information and maintain psychological cohesion.

Furthermore, the analysis redefines rationality within the context of war, where an action is considered rational if it effectively secures the organization's existence and its employees, even if it entails significant short-term financial losses. The efficiency of resilience itself is analyzed as a core cultural trait, focusing on the speed and resourcefulness with which a company restores operations after a shock. By defining the shift from standard operational norms to institutionalized praxeological norms, this article offers a novel paradigm for understanding and cultivating organizational robustness, providing essential insights for corporate security and crisis management globally, particularly for businesses operating in highly volatile or conflicted territories.

Key words: corporate culture, praxeology, organizational resilience, security challenges, behavioral models, crisis management, business continuity.

The study of corporate culture, particularly its manifestation in behavioral and praxeological models, has moved from an abstract academic concern to a critical requirement for organizational survival and national resilience, making this topic profoundly relevant. Interest in this subject is driven by the observed, almost unprecedented, adaptability of Ukrainian enterprises,

© Chubina T., Dmytrenko M., 2025

which have sustained operations despite ongoing military aggression, infrastructure loss, and massive uncertainty. This context presents a living laboratory for understanding how deep-seated organizational values (culture) translate into swift, rational, and effective action (praxeology) – a gap in traditional management literature focused on stable environments. The need for this research is urgent: for Ukrainian businesses, analyzing these successful behavioral models provides a blueprint for continuity and recovery, essential for preserving the national economic fabric. Furthermore, global security – ranging from geopolitical crises to climate disasters – demands new models of organizational resilience, and Ukraine's experience offers invaluable, empirical data on creating cultures that prioritize efficiency of survival over routine efficiency. By integrating the established, descriptive criteria of behavioral psychology with the action-oriented framework of praxeology, this study provides a powerful, actionable paradigm for corporate security and crisis management that extends far beyond the Ukrainian context.

The purpose of this article is to systematically analyze and define the dynamic behavioral and praxeological models of contemporary corporate culture that enable Ukrainian organizations to maintain operational resilience, efficiency, and continuity amidst pervasive security challenges. Specifically, this study aims to integrate established descriptive cultural frameworks (artifacts, values, beliefs) with the praxeological dimension – the logic of effective, rational action under duress – to reveal how deep-seated cultural assumptions are swiftly transformed into observable, survival-focused behaviors and institutionalized cultural techniques in a crisis environment.

The study of corporate culture requires a multi-layered approach to understand how deep-seated assumptions translate into observable behavior, a crucial link for addressing security challenges. In publications devoted to the study of corporate culture, one can find various attempts to classify the levels or aspects of the manifestation of a company's culture. A large number of approaches to identifying various attributes characterize and identify the culture of a particular organization both at the macro and micro levels.

Thus, S. Robbins suggests considering the culture of an organization based on ten criteria. Among them are personal initiative, i.e. the degree of responsibility, freedom and independence that a person has in the organization; the degree of risk, i.e. the employee's willingness to take risks; the direction of action, i.e. the organization's establishment of clear goals and expectations of the results of implementation; the consistency of actions, i.e. the situation in which units and people within the organization interact in a coordinated manner; management support, i.e. ensuring free interaction, assistance and support to subordinates from management services; control, i.e. a list of rules and instructions that are used to control and monitor the behavior of employees; identity, i.e. the degree of identification of each employee with the organization; reward system, i.e. the degree of accounting for work performance, the organization of the incentive system; conflict, i.e. the employee's willingness to openly express his opinion and go into conflict; interaction models, i.e. the degree of interaction within the organization, when interaction is expressed in a formal hierarchy and subordination [1].

If we evaluate any organization according to these criteria, we can draw up a complete picture of corporate culture, against the background of which employees' general idea about the organization is formed.

Thus, corporate culture, through the content of its elements, expresses a sense of the general style of the organization and ensures its flexibility, prosperity and stability.

In general, perhaps the most famous is the three-level model of the American psychologist E. Shane, which is built on the concept of cultural scientists F. Kluckhon and F. Strotbeck [2].

The study of corporate culture begins with the first, "superficial" or "symbolic" level, which includes such external manifestations as technology and architecture, the use of space and

time, language, slogans, patterns of behavior, methods of verbal and non-verbal communication, planning and decoration of premises. This is the "visible" part of corporate culture. However, external manifestations can remain incomprehensible if the basic ideas behind the external manifestations are unknown. The second level represents the values and beliefs that are shared by all members of the organization according to the extent to which these values are reflected in symbols and language. E. Schein called this "organizational ideology", which in many companies is directly formulated in the program documents of the organization. The set values, which can be visible or hidden, in turn determine the social norms that regulate the behavior of members of the organization. According to E. Schein, corporate culture is based on certain basic ideas about the nature of the surrounding world, reality, time, space, etc. These ideas determine people's behavior, helping them perceive the attributes that characterize corporate culture [2]. So, E. Schein identifies three levels: artifacts, values, and core beliefs.

Artifacts are the visible level of the physical and social environment created in the organization.

Values are an intermediate level of corporate culture, which consists of values, norms adopted in a certain physical and social environment. These are strategies, goals, and philosophy of the organization.

Core beliefs are an invisible, subconscious level of corporate culture, which combines: attitude to the world around us, perception of reality, time, space, human nature, human activity, and relationships.

The model is quite universal, since it is invariant with respect to the industry affiliation of the organization, the stage of its development life cycle, form of ownership, etc. Despite this, this model, with all its advantages, is quite theoretical. That is, values and other elements located at the first level determine a person's personality, motivate their activities, and in particular determine work behavior. First, certain suprapersonal categories, structures of general social activity are assimilated by the human psyche, turning into internal structures, and then they generate external actions (rituals, behavioral style, etc.)

Scientists F. Harris and R. Moran offer the following ten characteristics:

1. Awareness of oneself and one's place in the organization (some cultures value the employee's concealment of their inner feelings, others encourage their external manifestation, in some cases independence and creativity are manifested through cooperation, and in others – through individualism).

2. Communication system and language of communication (the use of oral, written, non-verbal communication of "telephone law" and open communication differ in different groups and organizations; jargon, abbreviations, gestures vary depending on the industry, functional and territorial affiliation of the organization).

3. Appearance, clothing (the variety of uniforms and work clothes, business style, cosmetics, hairstyles, etc. confirm the presence of many microcultures).

4. Habits and traditions in the field of nutrition (organization of employee nutrition, food subsidies, periodicity, etc.).

5. Awareness of time, attitude to it and its use (degree of accuracy and time compliance among employees, adherence to the time regime and encouragement, monochronic or polychromic use of time).

6. Relationships between people (by age and gender, status and power, experience and knowledge, rank and protocol, religion and citizenship, etc.), the degree of formalization of relationships.

7. Values and norms (as a set of guidelines).

8. Belief in something or support for something (belief in leadership, success, one's own strength, in mutual assistance, in justice, attitude to colleagues, clients and competitors, the influence of religion and morality).

9. The process of employee development and training (mindless or conscious performance of work; procedures for informing employees).

10. Work ethics and motivation (attitude to work and responsibility for it, quality of work, habits, work evaluation and reward, individual or group work) [3].

The contemporary corporate culture of Ukrainian organizations, particularly when facing ongoing security challenges (such as the full-scale war, internal displacement, and economic instability), demonstrates a critical interplay between shared values and observable behavioral patterns. Corporate culture is not merely a conglomeration of values, norms, and traditions; it is the space for the corporation's existence, shaping its collective habitus and manifesting in the actions and relationships of its employees.

Corporate culture actively and passively shapes the individual according to its defined scale. This process of formation highlights the profound link between the organization and the employee's behavior and practical actions. In terms of active formation (integration), corporate culture acts as an integrating factor that aligns the interests of the employee and the employer. This is achieved by establishing rules of the game, i.e. expected behavioral guidelines for specific situations, behavioral stereotypes tied to job performance, and compliance with organizational norms. In the perspective of passive formation, contemporary corporate culture is a practical realization of a theoretical superstructure: the corporate philosophy of shared destiny. This philosophy outlines principles, obligations to various social strata (including employees), and desired practices. An anthropologically oriented corporate philosophy serves as the ideological foundation, asserting a team approach, a unified corporate creative spirit, and a humanistic attitude toward every employee.

Ethical, legal, and social commitments, while enhancing external attractiveness, fundamentally affirm the principles of internal alignment and solidify the organization's cohesive style, ensuring its flexibility, prosperity, and stability under duress.

The most recognized model, the three-level structure proposed by Edgar Schein (based on F. Kluckhohn and F. Strodtbeck), identifies three key layers:

1. Artifacts (Visible Level): This surface level includes the visible physical and social environment: technology, architecture, space utilization, language, slogans, patterns of behavior, communication styles, and office layout. These are the immediate behavioral manifestations.

2. Values and Beliefs (Intermediate Level): These are the shared values and beliefs that guide organizational behavior. Schein refers to this as "organizational ideology", often formalized in mission statements and programmatic documents. These values determine the social norms that regulate employee behavior.

3. Basic Assumptions (Invisible/Subconscious Level): This is the core of the culture, encompassing unconscious, fundamental beliefs about the surrounding world, reality, time, space, human nature, and relationships. These core assumptions ultimately dictate behavior and the perception of cultural attributes.

In the context of security challenges, the basic assumptions about risk, trust, and resilience determine how quickly the artifacts (e.g. communication rituals, work arrangement) and values (e.g. prioritizing employee safety over profit) adapt.

The behavioral aspects of corporate culture can be systematically analyzed using established criteria and cultural techniques that directly influence how employees act. S. Robbins' framework provides a set of criteria highly relevant to assessing the operational readiness and behavioral profile of a corporation facing external threats (Table 1).

Table 1

Description of S. Robbin's Criteria in Crisis/Security Context

Criterion	Description in Crisis / Security Context
Individual Initiative	Degree of responsibility, freedom, and independence employees have to act quickly in non-standard situations (e.g., during shelling).
Risk Tolerance	Willingness to assume controlled risks; e.g., continuing operations despite proximity to risk zones.
Direction of Actions	Setting clear, achievable goals and expected outcomes even with disrupted plans.
Integration/Coordination	The degree to which departments and individuals coordinate and synchronize actions under stress.
Management Support	Provision of help, resources, and psychological support by management to subordinates.
Control	Formal rules and instructions used to monitor and ensure essential compliance when traditional oversight is difficult.
Identity	The degree of employee identification with the organization's survival and its mission (elevated during conflict).
Reward System	System for accounting for work and providing incentives (often shifting towards recognition of loyalty and crisis contribution).
Conflict Tolerance	Willingness to openly express opinions or engage in necessary conflict for optimal crisis solutions.
Interaction Patterns	The degree to which internal interaction relies on formal hierarchy versus swift, informal communication.

In times of stress, organizational culture utilizes specific cultural techniques to foster cohesion:

- Rituals and Ceremonies: Symbolic actions that mark important events. In Ukraine, these have evolved to include rituals of solidarity (e.g., collective volunteering, commemorating losses) and celebrating resilience (e.g., successful re-opening after destruction).
- Organizational Communication (Myths and Sagas): Stories and legends, often based on real events, which form corporate folklore. These serve to heroize adaptive behaviors and reinforce core values like mutual assistance and perseverance.
- Formal vs. Informal Systems: The culture operates through formal systems (policy, strategy, clear instructions) and informal systems (myths, traditions, non-verbal code for crisis exit). The balance between these systems determines the organization's adaptive speed and flexibility.

The praxeological aspect focuses on the logic of efficient action and rational choice within the organization, which is crucial for understanding how Ukrainian businesses strive for optimal performance and survival during security challenges.

To fully incorporate praxeology (the theory of effective human action) into the analysis, we need to focus on how crisis conditions force a re-evaluation of organizational efficiency, goal-setting, and risk management.

In stable conditions, corporate culture often seeks predictable, routine actions. However, security challenges compel a fundamental praxeological shift:

- from routine to adaptive action, i.e. the culture must prioritize adaptive, non-routine actions based on immediate context rather than rigid procedures. Praxeology examines whether the choices made by managers and employees (e.g., relocating an office, switching supply chains) are the most rational and efficient given the existential constraints and incomplete information.

• re-evaluating rationality i.e. traditional business rationality often centers on profit maximization. Crisis praxeology redefines rationality to prioritize survival, continuity, and employee safety. An action is deemed "rational" if it effectively secures the organization's existence, even if it incurs short-term financial losses.

• efficiency of resilience, i.e. praxeology analyzes the efficiency of the resilience process itself. How quickly (temporally) and with how few resources (economically) can a company restore operations after a shock? This efficiency becomes a core, observable cultural trait.

The praxeological dimension directly shapes the behavioral stereotypes (the expected rules of the game).

Communicative patterns of behavior can serve as ab example. Under security challenges in Ukraine they undergo a radical praxeological transformation. They quickly evolve from hierarchical, efficiency-oriented to networked, survival-and-trust-oriented. This shift fundamentally redefines the traditional academic understanding that communication models are merely verbal (used predominantly for information transfer) or non-verbal (used primarily for expressing interpersonal relationships) [4]. In the high-stakes, highly volatile Ukrainian context, both categories merge into an urgent, action-oriented system where all communication is evaluated based on its efficacy in securing organizational existence and employee safety, a truly praxeological measure.

Praxeology determines the optimal level of risk-taking. A purely behavioral description notes the willingness to take risks, but praxeology evaluates which risks are rational to take (and which are not) to achieve the goal of continuity. Crisis praxeology dictates that organizational goals must be clear, measurable, and above all, actionable under duress. The cultural emphasis shifts to action-oriented metrics over purely financial ones. The rituals and communication models (artifacts) are not just symbols; they are efficient techniques for transferring vital information and maintaining psychological cohesion. For instance, a regular crisis communication ritual is a praxeologically sound method to reduce uncertainty and coordinate action.

In summary, the behavioral models of contemporary Ukrainian corporate culture are defined by their shift from standard practices to a resilience-focused mode. This involves the rapid institutionalization of new praxeological norms – prioritizing safety and continuity – and the behavioral manifestation of heightened identity and solidarity in the face of external security threats. The successful behavioral models of contemporary Ukrainian corporate culture are defined by their ability to internalize and execute praxeologically sound actions, swiftly turning the necessity of resilience into an observable, efficient, and sustained organizational practice.

References

1. S. Robbins, T Judge (2024) Organizational Behaviour. URL: http://121.121.140.173:8887/filesharing/kohasharedfolders/Organizational%20Behavior,%20Global%20Edition%20(Stephen%20Robbins,%20Timothy%20Judge)%20(2024).pdf
2. E. Schein (2004) Organizational Culture and Leadership. URL: https://agustinazubair.wordpress.com/wp-content/uploads/2013/04/13-organizational_culture_and_leadership_3rd_edition-p-4581.pdf
3. F. Harris and R. Moran (2004) Managing Cultural Differences. URL: http://mimccomwinter2017.pbworks.com/w/file/fetch/114649891/_Robert_T._Moran_Philip_R._Harris_Sarah_V._Moran_Bookos.org_.pdf
4. Іванова І. Засвоєння комунікативних моделей поведінки у процесі співвивчення мов і культур як основа розвитку полікультурної особистості. *Наукові записки Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя. Психолого-педагогічні науки.* 2013. № 3. С. 107–110.

ПРАКСЕОЛОГІЧНІ ТА ПОВЕДІНКОВІ МОДЕЛІ КОРПОРАТИВНОЇ КУЛЬТУРИ В КОНТЕКСТІ БЕЗПЕКОВИХ ВИКЛИКІВ В УКРАЇНІ

Тетяна Чубіна
Національний університет цивільного захисту України,
навчально-науковий інститут цивільного захисту,
кафедра соціальних і гуманітарних дисциплін
вул. Онопрієнка, 8, 18034, м. Черкаси, Україна
https://orcid.org/0000-0002-9383-3604

Марія Дмитренко
Національний університет цивільного захисту України,
навчально-науковий інститут цивільного захисту,
кафедра соціальних і гуманітарних дисциплін
вул. Онопрієнка, 8, 18034, м. Черкаси, Україна
https://orcid.org/0000-0002-8338-4032

У статті представлено системний аналіз динамічних поведінкових та праксеологічних моделей, які лежать в основі надзвичайної стійкості сучасної української корпоративної культури в умовах всеосяжних безпекових викликів. Дослідження виходить за межі традиційних, описових культурних структур, як-от трирівнева модель Едгара Шайна (артефакти, цінності, базові переконання) та десять критеріїв Стівена Роббінса, інтегруючи ключовий праксеологічний вимір: теорію ефективної, раціональної дії в умовах крайнього тиску та радикальної невизначеності. Ключова теза полягає в тому, що в кризовому середовищі виживання організації диктується не лише декларованими чи спільними цінностями, а й критичною здатністю культури швидко інституціоналізувати та здійснювати ефективні, цілеспрямовані дії, спрямовані на виживання. Дослідження зосереджується на критичній взаємодії між глибоко вкоріненими культурними припущеннями щодо ризику, довіри й безперервності та їх швидким проявом у спостережуваних моделях поведінки. Воно підкреслює, як необхідність стійкості викликає фундаментальний праксеологічний зсув, переміщуючи корпоративні пріоритети від рутинних практик і максимізації прибутку до адаптивних дій, безпеки співробітників і безперервності бізнесу. У статті розглядаються конкретні культурні механізми (техніки), включно з еволюціонувальними ритуалами солідарності, кризово орієнтованими комунікаціями (міфи та саги) і гнучкими формальними / неформальними системами, які ефективно передають життєво важливу інформацію та підтримують психологічну згуртованість. Крім того, аналіз переосмислює поняття «раціональності» в контексті війни, де дія вважається раціональною, якщо вона ефективно забезпечує існування організації та її співробітників, навіть якщо це спричиняє значні короткострокові фінансові втрати. Ефективність самої стійкості аналізується як ключова культурна риса, зосереджуючись на швидкості та винахідливості, з якою компанія відновлює діяльність після шоку.

Ключові слова: корпоративна культура, праксеологія, організаційна стійкість, безпекові виклики, поведінкові моделі, кризове управління, безперервність бізнесу.

Дата першого надходження рукопису до видання: 18.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 22.12.2025
Дата публікації: 30.12.2025

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 63, с. 271–280
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 63, p. 271–280

УДК 141.4:27-67:316.42
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.63.30

РЕЛІГІЙНІСТЬ І РЕЛІГІЙНІ ОРГАНІЗАЦІЇ В КОНТЕКСТІ СУСПІЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ ТА ФІЛОСОФСЬКОГО ДИСКУРСУ СВОБОДИ

Микола Шкрібляк
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича,
філологічний факультет, кафедра філософії та культурології
вул. Коцюбинського, 2, 58012, м. Чернівці, Україна
https://orcid.org/0000-0002-6036-5242

Роман Грищук
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича,
філологічний факультет, кафедра філософії та культурології
вул. Коцюбинського, 2, 58012, м. Чернівці, Україна
https://orcid.org/0009-0002-4665-7406

Комплексно проаналізовано основні чинники зростання рівня релігійності та активізації діяльності церков (релігійних організацій), що функціонують в Україні та визначено ставлення вірян до їх соціального служіння, інтеграційної, просвітницької ролі в умовах російської загарбницької війни й геноциду українського народу.

Увиразнено провідні тенденції суспільно-політичних трансформації як важливих детермінант формулювання ідейно-смислового концепту соціально-психологічної ревіталізації релігійності в контексті сучасного філософського дискурсу свободи. Приділено дослідницьку увагу релігієзнавчій об'єктивації природи, меж і можливості свободи як онтологічної атрибуту людини та фундаментальної філософської категорії.

Проаналізовано динаміку релігійності в її взаємозв'язку з формуванням богослов'я війни, загостреністю почуття захисту свободи та амбівалентністю поведінки (позиції) українських церков і релігійних спільнот, а також специфіку взаємодії релігійних інституцій з державою, політичними силами та іншими суспільними інститутами.

Доведено, що за роки російсько-української війни суспільство стало релігійнішим і водночас зросла довіра до україноцентричних церков (УГКЦ та ПЦУ). Водночас увиразнено об'єктивну закономірність остаточної і безповоротної втрати свого впливу на духовно-культурне життя та суспільно-політичні процеси афілійованої з Московським патріархатом «У»ПЦ, особливо в центрі й на території більшості областей у Західній Україні. Через колабораційну діяльність представників високих ієрархічних чинів, окремих груп рядового духовенства й мирян не лише суттєво похитнувся її духовний авторитет, а й сама діяльність потрапила під заборону й ліквідацію у зв'язку з небажання вийти з канонічного підпорядкування ворожої до українського народу і держави РПЦ.

Ключові слова: афільованість, війна, ревіталізація релігії, релігійність, релігійні організації, соціальне служіння, свобода совісті, віросповідання, суспільні трансформації, україноцентричні церкви (УГКЦ, ПЦУ).

Вступ. Об'єктивне витлумачення релігійності, у якому би ключі або ціннісній парадигмі воно не відбувалося, вимагає врахування щонайменше двох контекстів – духовного (сакрального) та секулярного. Не варто також ігнорувати й кількісні показники, хоча вони релігійність визначають не точно.

Водночас мусимо зважати, що дихотомія сакрального й секулярного – чи не найхарактерніше явище для європейського континенту, народи якого тривалий час жили у світлі священної історії спасіння людства з її центральною ідеєю Викупної Жертви Втіленого

© Шкрібляк М., Грищук Р., 2025

Сина Божого. Ще більшою мірою це характеризує релігійну культуру українського народу. Ще Григорій Сковорода (1722–1794) вдало підмічав, що українці готові вмирати в боротьбі за найвищі цінності та ідеали, бо, як ніхто інший, вірять у воскресіння з мертвих. А Григорій Коваленко на одному з круглих столів наголосив, що російсько-українська війна «по-справжньому поєднала Хрест та Воскресіння» [1].

Водночас стійкою є тенденція готовності до самопожертви заради життя та перемоги добра над злом в середовищі не тільки вірян, а й громадян України з нерелігійним світоглядом. Їх об'єднує віра в гідне майбутнє прийдешніх поколінь. Але також відчувається брак «координації зусиль релігійних організацій різних конфесій для посилення стійкості». До такого висновку дійшли учасники зустрічі, організованої Національною платформою стійкості та згуртованості, що відбулася 20 квітня 2022 р. На ній дискутували про богослов'я після Бучі *(Віктор Єленський)*; про нагальність активнішої взаємодії українських релігійних організацій з українцями, які виїхали за кордон *(Юлія Тищенко)*; про брак капеланів та священнослужителів за кордоном й антистресових психологів в самій Україні, про неузгодженість у співпраці між ЗСУ, державою та церквою, відстороненість і «невключеність у війну» протестантських громад *(Людмила Филипович)* і, зрештою, про стан готовності Церкви та релігійних організацій об'єднатися в один міцний кулак, щоб рішуче протистояти російській агресії [1].

Попри констатацію певної розбалансованості зусиль і візій релігійних спільнот, ми все ж спостерігаємо суттєве зростання рівня релігійності в українському суспільстві, інтенсифікацію ролі та активізацію участі україноцентричних церков, зокрема Православної церкви України та Української греко-католицької церкви й деяких інших релігійних організацій у суспільно-політичному житті нашого народу, у захисті державності, національної пам'яті та загальнолюдський цінностей загострюється проблема релігієзнавчої об'єктивації провідних тенденцій суспільного дискурсу свободи як найвищої цінності людини-громадянина. Ця актуалізація релігійності в її тісному зв'язку з впливом релігійних інституцій на сучасні процеси і, зокрема, випробування війною Росії проти України, полягає значною мірою не лише в адаптаційних можливостях Церкви функціонувати глобалізованому інформаційному суспільстві, а й у їх здатності виступити надійним орієнтиром суспільного поступу та боротьби за збереження національної духовно-культурної ідентичності, що потребує розробки й апробації нових ефективних форм соціального служіння в контексті сучасних викликів і загроз.

У цьому ключі актуальність науково-філософської рефлексії проблематики релігійності українського суспільства та сучасного потенціалу релігійних спільнот, що функціонують в Україні, об'єктивно детермінована, а її дослідження має вагоме теоретичне та практичне значення.

Мета статті – спробувати комплексно проаналізувати та визначити основні чинники активізації діяльності Церкви (релігійних організацій) в умовах війни для формулювання ідейно-смислового концепту соціально-психологічної ревіталізації релігійності в контексті сучасних суспільних трансформацій і філософського дискурсу свободи, що містить природу, межі та можливості свободи як онтологічної атрибуту людини й фундаментальної філософської категорії.

Для досягнення мети поставлено такі **завдання:**

– експлікувати вплив суспільно-політичних процесів на релігійне пробудження та релігійні практики в українському соціумі;

– з'ясувати роль Церкви та вплив богослов'я війни на зв'язок між релігійністю і загостреністю почуття захисту свободи як цінності та головного атрибуту людського буття;

– визначити ключові детермінанти трансформації релігійності та проілюструвати, як варіює присутність Церкви (релігії) в публічному просторі в умовах військові агресії, необхідності опору, мобілізації, соціальної адаптації тощо.

Методологічні орієнтири та інструментарій дослідження. Їх основу становлять загальнонаукові методи й релігієзнавчі принципи філософської рефлексії.

Зокрема, вивчення ролі Церкви (релігійних організацій) в суспільних трансформаціях і боротьбі українського народу ми базуємо на методах екстраполяції тенденцій та прогнозування, застосування методу моделювання дало змогу визначити вплив релігійних спільнот на формування клімату довіри, почуття відповідальності за долю країни й дослідити специфіку взаємодії релігійних інституцій з державою, політичними силами та іншими суспільними інститутами. Методи соціологічного моніторингу забезпечили увиразнення проблеми й формулювання відповіді на питання, як релігійна свідомість та діяльність релігійних організацій можуть обмежувати або розширювати розуміння та досвід індивідуальної і колективної свободи.

Використання цих методів, а також принципів світоглядного плюралізму, позаконфесійності, правого забезпечення свободи совісті дало змогу чітко унаочнити динаміку релігійності (зміни в рівнях і формах релігійності) та увиразнити регіональну специфіку соціально-психологічної ревіталізації релігії, а тому й трансформацію релігійних інститутів та їх включеність у формування стійкості українського народу проти військової агресії та інших зовнішніх загроз. Розглянуто також деякі етичні аспекти ревіталізації релігійності та значення Церкви для обґрунтування моральних орієнтирів в умовах війни й етичних дилем, зумовлених ставленням до теорії і практики концепції «Апостольства меча», тобто застосування сили та примусу.

Виклад основного матеріалу. Після реформації та виникнення протестантизму, як опозиційного до католицизму руху з його специфічними ідейно-релігійними й суспільно-економічними настановами, значна частина європейських учених стала в авангарді ідеології і пропаганди секуляризації. Теоретичним підґрунтям стали ідеологи марксизму з їх матеріалістичними твердженнями про те, що чим більше розвиватиметься людство, тим меншою буде потреба в релігії. Подібні мрії мали й ідейні натхненники протестантизму, які сподівалися, що якщо надати доступ до самостійного читання Святого Письма, протестантів стане більше, ніж католиків. Навпаки, останнє століття, а надто ж сучасні трансформації в духовно-релігійному житті народів Європи засвідчили протилежну динаміку.

Те, що європейці не відчувають великої ностальгії за здобутками реформаційного-протестантського руху, підтверджує факт, що в жодній із країн старої Європи 500-річчя реформації на державному рівні не відзначали. Ба більше, у «колисці» реформації залишилася мізерна кількість послідовників ідейних натхненників протесту, які радикально виступили проти Католицької Церкви, ніж будь-де у світі. На Європейському континенті останніми роками проживає найменше тих, хто сповідує ідеї та принципи протестантської доктрини.

Динаміка розвитку релігійної мережі та релігійності окремих Європейських країн говорить сама за себе. Зокрема, у Чехії, де народився, проповідував і викладав у Празькому університеті Ян Гус (спалений згідно з рішенням Констанцького собору весною 1414 р. на багатті інквізиції), серед громадян країни переважає атеїстичний світогляд, а протестантів залишилося трохи більше пів відсотка. Що ж до Німеччини, то тут на першому місці стоять католики, а на другому – протестанти (різних віросповідних напрямів) і так само дуже багато атеїстів (майже 25 %). Французи, які пережили так звану Варфоломієву ніч (1572) і лихоліття затяжних кривавих релігійних війн, повернулася в лоно Католицької церкви. Згідно з опитуванням, проведеним у січні 2007 року, 51% французів уважають себе католиками, 31% визначають себе як агностики або атеїсти, 10% заявили, що

належать до інших релігійних течій або не мають думки щодо цього й лише 3% кажуть, що вони протестанти [5].

В Англії так само переважає католицизм. Хоча доволі впливовою залишається все ж таки національна Англіканська церква, яка виникла внаслідок конфлікту англійського монарха-багатоженця з династії Тюдорів Генріха IV (1509–1547) з Римським Папою Климентом VII (1523–1534) приблизно в ту саму пору. Загалом, картина щодо майбутнього християнства в Європі невтішна. Проте не стільки, щоб стверджувати, що «все пропало», або формулювати ось такі пропагандистські заголовки до різного роду публікацій у медіа, як-от «У Європі «помирає» християнство» [14] або «Християнство за замовчуванням зникло: піднесення нехристиянської Європи» та ін. [11].

Ще сім років тому професор Лондонського університету Св. Марії Стівен Булліан пророкував смерть християнської релігії на Європейському континенті. Зробив він це за результатами власних досліджень, які вказували на те, що більшість молодих людей у 12 країнах Європи не мають релігійної віри, а чехи серед них – найменш релігійні. Звідси багато хто почав складати європейцям дорожню карту з одностороннім рухом у напрямі постхристиянського суспільства. І справді, відсоток безбожних і безрелігійних молодих людей на цьому континенті надто високий. Зокрема, серед чехів 91 % тих, хто не вірить у Бога; серед естонців, шведів і нідерландців – від 70% до 80% тих, які уналежнюють себе до атеїстів [11]. Цікаво, що в Німеччині серед молоді затятих атеїстів наполовину менше, ніж у Чехії. А найрелігійнішою країною залишаються Польща та Литва. Тут лише 17% і 25% відповідно ідентифікують себе як нерелігійні громадяни [11].

Ми схильні вважати, що цей процес несе в собі відбиток світоглядного надлому, який пережили європейські народи у зв'язку з реформаційно-протестантським рухом, а тому й контрреформацією Католицької церкви, а також високою чутливістю до релігійної сфери. Більшість з них високо цінують заслуги Католицької церкви. Вони визнають та шанують її як джерело формування європейської культури й цивілізації загалом. Натомість сучасній молоді, наскрізь зануреній у секулярну цивілізаційну парадигму, не так легко зрозуміти, наскільки важливий цей фундамент. Це з одного боку, а з іншого – новіші результати соціологічних досліджень засвідчують зростання релігійності залежно від суспільно-політичних викликів, катастроф, катаклізмів, воєн тощо. Тож хоронити християнство зарано, зокрема на Європейському континенті.

Якщо уважно вчитуватися у твори К. Маркса, то можна зрозуміти, що розвиток ідеї та практики секуляризму значно пов'язані з поширенням та суспільною рецепцією реформаційно-протестантської ідеології [9] й засвоєння того досвіду, який спостерігався в часи її піднесення. Макс Вебер (1864–1920) теж підтримував і поширював такі твердження [7]. Цим можна частково пояснити також те, чому саме секуляризація стояла в центрі світоглядної матриці комунізму й конструювання особливого типу людини *гомосовєтікуса* [12, с. 64].

Пропагандисти секуляризації пояснювали її суть доволі просто – у руслі марксистсько-ленінського детермінізму: «Що інтенсивніше відбувається процес модернізації, що більше в нас з'являється нових технологій, що більше ми маємо наукових пояснень світу, що більше ми маємо доступу до ліків чи соціальних програм, то менше люди ходитимуть до церкви» [8].

Тому потрібно було інтенсифікувати вилучення релігійної компоненти з усіх сфер суспільного життя, на які могла впливати держава й атеїстичне суспільство. Для цього шукали альтернативи, якими мали стати технології, прогрес у науці, техніці тощо. Це призвело до того, що найбільшою кризою другої половини XX – початку XXI століть стала криза людини.

Але виштовхнути християнську релігію і Церкву на периферію людською свідомості та суспільного життя нікому не вдалося. Навпаки, ми спостерігаємо особливу присутність релігійного чинника в публічній сфері. Потреба в Церкві зростає, а надто ж в умовах війни. Це засвідчують результати соціологічних досліджень, які майже щороку проводить Центр Разумкова й низка інших компетентних дослідницько-експертних організацій та установ. Науковці, які аналізували й узагальнювали результати соціологічних досліджень, проведених різними інституціями впродовж 2019–2023 рр., підтверджують раніше сформульовані висновки про динаміку зростання рівня релігійності й довіри на цьому тлі до Церкви, що детерміновані повномасштабним вторгненням [13, с. 345–347].

Водночас результати соціологічних досліджень листопада 2022 р. Українським центром економічних та політичних досліджень ім. О. Разумкова «Війна і Церква. Церковно-релігійна ситуація в Україні – 2022» [2], засвідчили, що більше половини українських громадян (59%) убачають провідну роль саме в Церкви. За їхнім переконаннями, лише вона своїм духовно-моральним потенціалом і внутрішнім ресурсом може допомогти подолати ситуацію, в якій опинилося українське суспільство. Зрозуміло, що йдеться про україноцентричні Церкви, а не філії чужоземних релігійних структур і центрів. Респонденти наполягають на тому, що ці церкви мусять сконцентруватися на наданні морально-психологічної допомоги, поглибленні співпраці й усебічній підтримці Збройних сил України, а також на активнішій міжнародній дипломатії задля привернення уваги світової спільноти до наслідків війни.

Усі соціологічні дослідження, проведені за останнє десятиріччя, підтверджують зростання рівня релігійності в українському суспільстві, називаючи при цьому такі основні причини: загострення соціально-політичних потрясінь, Майданів і Революцій і, звісно ж, повномасштабне вторгнення, що відзначається нечуваними військовими злочинами, тероризмом та, як з'ясувалося, заздалегідь спланованого в кремлі геноциду українського народу, участь у якому бере Російська православна церква [6].

Коментуючи згадані вище результати соціологічного дослідження, Віта Титаренко дійшла висновку, що коли 2014 р. Центр Разумкова проводив такі опитування, то його результати підтвердили такий же стрибок релігійності українців, як три роки тому, тобто 2022 р. Тоді він сягнув 76%, але за кілька років дослідники фіксували суттєвий спад – до 68% (2021 р.).

Загалом, воно не дивно, бо на гребні тріумфу штучно створеного й нав'язаного загалу образу «народного президента» значна частина українського суспільства готувалася до весняних відпочинків і пікніків. Та через широкомасштабне вторгнення 24 лютого 2022 р. й нечувану досі військову агресію Росії проти України знову спостерігаємо новий підйом рівня релігійності до 74% [2]. Утім, досвід, який демонструють українці, притаманний мало не всім народам і спільнотам.

Витлумачення релігійності як соціально-богословського поняття й соціологічної категорії доповнюють не лише емпіричні дослідження, а й широке обговорення їх результатів залежно від теоретико-методологічних підходів, настанов та ідейно-смислової специфіки інтерпретацій.

Багато хто схильний уважати, що, попри високу довіру до Церкви, релігійність українців дуже розбалансована. Високий рівень релігійності й довіри до Церкви серед мешканців західних областей України. Але там домінує Українська греко-католицька церква (УГКЦ) і майже не залишилося структур Російської православної церкви Московського патріархату.

Виняток – Закарпатська та Чернівецька області, а також невеликі села, селища та містечка, де розташовані монастирі РПЦ, що, на наше переконання, через недержавницьку

політику та бездіяльність представників державної влади й досі є оплотом «русского міра» та колабораціонізму з кривавим агресором.

У цьому контексті варто додати, що експерти, узагальнюючи результати дослідження, дійшли висновку, що Церкві найбільше довіряють мешканці Західного регіону (78% респондентів); на Півдні та в Центральному регіоні їй довіряють трохи більше 61%, а найменше – у східних областях – 47% [10, с. 10].

Прикметно, але релігійність значно корелюється з визнанням морального авторитету релігійної спільноти та її лідера. Тут показники вказують, що рівень визнання морального авторитету церков дещо нижчий, за рівень довіри до них загалом [10, с. 10]. Зокрема, у 2024 р. 43% українських громадяни зізналися, що Церква для них залишається найбільшим моральним авторитетом [10, с. 10]. А це означає повернення до тенденцій, характерних для 2020 р. Знову ж таки в Західному регіоні тих, для кого Церква залишається безумовним авторитетом, найбільше в Західному регіоні (64%), а найменше – у Східному (33%) і Південному (29%) [10, с. 10].

Цікавими є маркери цієї динаміки за конфесійною ознакою. Виявилося, що рідну Церкву за моральний авторитет визнає найбільше вірян УГКЦ (83 %); на 10% менше – прихильники «У»ПЦ МП і 52% – віряни ПЦУ, що можна сприймати як доволі тривожний дзвіночок, особливо на тлі активної місіонерсько-прозелітичної діяльності УГКЦ та її змагань до статусу загальнонаціональної релігійної спільноти [10, с. 10].

Не вселяють оптимізму результати оцінки моральності священнослужителів. Лише 25% респондентів висловили впевненість у тому, що релігійні діячі (владики й священники) – глибоко моральні й високодуховні люди [10, с. 11]. І знову ж таки найвище оцінюють своїх душпастирів віряни, які проживають у західних областях України, оскільки вони перебувають у лоні УГКЦ і ПЦУ. Вони також наголошують на значущості суспільної роль Церкви. Проте варто підкреслити, що «чим молодші респонденти, тим рідше вони вказують на позитивну роль Церкви (від 63% серед тих, кому 60 і більше років, до 37% серед тих, хто кому менше 25 років) [10, с. 11].

На питання, які головні цілі повинна ставити перед собою Церква, респонденти відповіли, що це насамперед правдиве вшанування Бога, організація та проведення спільних молитов і богослужінь, духовна та моральна підтримка тих, хто опинився в біді, або переживає духовну кризу.

До цього додають опіку й допомогу знедоленим і тим, які постраждали від війни, а також усім незахищеним групам населення, моральне оздоровлення суспільства, захист традиційних цінностей, просвітницька робота, проповідь миру та популяризація принципів толерантності, а також вплив на формування сучасної національної системи освіти й, зокрема, організацію та модернізацію релігійної освіти (33%); виховання дітей (30 %) і навіть організацію дозвілля, хоча відсоток тих, хто звертає увагу на цей сегмент, становить лише 9 % [10, с. 11].

Висновки. Концептуалізація проблематики релігійності, функціонування й участі релігійних організацій у суспільному житті, а тому і їх відображення в сучасному філософсько-релігієзнавчому дискурсі свободи, дає підстави стверджувати про суттєве зростання релігійності серед українського народу. При цьому варто зауважити, що ця тенденція притаманна не лише українцям. Це по-перше, а по-друге, стрімкий сплеск релігійності, підвищення відсотка довіри до Церкви здебільшого зумовлені кризовими явищами. Зростання показників релігійності останніми роками безпосередньо детерміновано військовою агресією Росії. У 2013–2014 рр. – Революція гідності, а в лютому 2022-го – повномасштабна, абсолютно несправедлива, віроломна й злочинна війна Росії проти України інтенсифікували процес соціально-психологічної актуалізації релігії та активізували діяльність

Церкви й релігійних організацій, чим загострили увагу, зокрема соціологів і політологів. Але оскільки релігійність має глибока внутрішню структуру й форми вияву, досліджувати її лише в контексті цих галузей знань несправедливо і навіть марно.

У нашому розумінні це поняття значно ширше й багатоаспектніше. Адже, з одного боку, релігійність є певною ознакою духовно-моральної та інтелектуально-духовної зрілості людини, що відкриває шлях до ширшої залученості в релігію і готує базу (ґрунт) для щирого дотримання релігійних норм і орієнтирів, а з іншого – релігійність містить практичні, ритуальні та обрядові, ідейно-ціннісні, логічно-доктринальні, моральні, етичні, культуротранслювальні, націєдержавотворчі та інші аспекти. Усе це часто залишається за межами соціологічних досліджень.

Водночас варто наголосити, що цю прогалину потужні соціологічні інститути, центри та лабораторії намагаються заповнити науковими й експертними висновками, напрацьованими в результаті спільного проведення представницьких форумів, круглих столів, конференцій за участю релігійних лідерів або науковців, які представляють інтереси та позиції Церкви й конкретних релігійних організацій. Найважливішим серед них є Круглий стіл «Релігія і влада в Україні: проблеми взаємовідносин», який функціонує в Україні впродовж останніх десяти років і широко обговорює та рефлексує над актуальними результатами соціологічних дослідження у сфері буття релігії та Церкви.

Усе це лише вкотре підтверджує необхідність комплексного релігієзнавчо-філософського аналізу проблеми соціальної і психологічної актуалізації релігії в контексті суспільного дискурсу свободи. Це завдання очевидне у зв'язку з наростання загроз і небезпек, а надто ж через війну Росії проти України.

До того ж релігійність та релігійні норми як ціннісна конструкція і морально-етична й соціально-правова матриця суспільних відносин потребують постійної експертної оцінки й комплексної релігієзнавчої об'єктивація, оскільки йдеться, з одного боку, про захист конституційного ладу в Україні, а іншого – забезпечення прав і свобод громадян. Сьогодні вкрай важливою проблемою для релігієзнавців залишається контекстуалізація, виявлення причинно-наслідкових зв'язків та їх науково-експертна рефлексія з метою недопущення використання релігійного чинника в підваженні основ національної безпеки, хто б і як не намагався маніпулювати суспільно-політичним потенціалом Церкви і релігійних організацій.

Збалансованої інтерпретації та експертизи потребує не лише комплекс релігійності, що формується з низки важливих складників (релігійних норм, світоглядних цінностей, віроповчальних настанов, обрядів, традицій тощо), а й формулювання нових філософських і богословських підходів до християнського трактування і сприйняття ідеї «Апостольства меча», тобто застосування в умовах війни і не тільки, а завжди, коли порушується закон. Словом, не можна нехтувати тим, що не лише є індикатором суспільних відносин, а й визначає зміст і форму сучасної моделі відносин між Церквою і Державою, виховує відповідне ставлення до цих інституцій, розрізняє їх функціональну природу та завдання.

Попри те що немає спільного й однозначного розуміння того, що найбільше вплинуло на стрімке зростання релігійності серед українців і забезпечило підвищення довіри до Церкви та релігійних організацій, ця тенденція залишається неспростовною. А в контексті складних і суперечливих суспільно-політичних трансформацій, незаперечним наслідком яких є постсекулярна ревіталізація релігії, можна стверджувати услід за Віктором Єленським про велике повернення релігії, попри бурхливий розвиток науки і технології.

З огляду на це, українським церквам варто більшу увагу приділити маніфестації ідеї безумовної гідності людини, суверенності й недоторканності її права на свободу совісті та релігійні переконання. А це означає, що необхідно також переглянути зміст і форми

співпраці з державою, суспільством, органами місцевої влади, спонсорами та меценатами, що навмисне чи ненавмисне, але поставили їх значну залежність, не говорячи вже про важливість змін на користь євангельських настанов у підходах до служіння один одному на макро- та мікрорівнях.

Церква має стати тим незримим камертоном, за яким можна було б звіряти власне сумління та стан духовно-морального здоров'я суспільства й кожної особи. Без цього боротьба за Свободу, Добро і Справедливість залишається звичайним фарсом. На шляху боротьби й захисту за соціальні права і свободи громадян, до якої би конфесії вони не належали, Церква не може стояти осторонь або займати позицію влади, якщо та наважиться піти проти своїх громадян. Недопустимо також, щоб Церква й релігійні організації відмежовувалися від сучасного «втраченого покоління», яке стало байдужим до виконання Божих заповідей і науки Церкви. Бо покликання та місія Церкви – боротися проти духів злоби, а не з тими, у кого в жилах пульсує кров життя (Єф. 6 :12).

В Україні, особливо з часу, коли Державну службу України з етнополітики та свободи совісті очолив Віктор Єленський, держава демонструє рівновіддаленість від будь-якої релігії та релігійної інституції. Вона здійснює церковно-релігійну політику доволі збалансовано, а головне – на користь інтересів суспільства та держави загалом. Це також сприяє зростанню релігійності та природному розвитку релігійних організацій, зокрема, їх інтеграції в спільно-культурне та духовне життя українського народу. Це також позитивно позначається на суспільних трансформаціях, глибині та культурі філософського дискурсу свободи.

Навіть ухвалення Закону України «Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій» від 20 серпня 2024 р. (більше відомий у народі як закон про заборону московського патріархату) жодним чином не обмежує свободи сповідування релігії або переконань, права на дотримання релігійної практики і ритуальних обрядів тощо, адже його головне завдання полягає в захисті національної та громадської безпеки, прав і свобод українських громадян.

Водночас норми Закону визначають особливості діяльності іноземних релігійних організацій в Україні, зокрема тих, які мають афіляцію з релігійними організаціями країни-агресора. Оскільки Росія здійснила проти України збройну агресію, а її казенна церква відкрито й радикально підтримала геноцид українського народу та вдалася до анексії канонічних територій Київської Митрополії (Православної Церкви України), створивши реальну загрозу національній і громадській безпеці Української держави, правам і свободам її громадян, то всім стало зрозуміло, що афілійована з нею структура – «У»ПЦ МП – сама загнала себе під дію згаданого Закону.

На соціально-психологічну актуалізацію релігійності українців вплинула війна ще й тим, що збудила великий страх втратити не ту віру й не ті віросповідні принципи, які їм прищеплювали чи нав'язували з церковних амвонів, а ту рідну «прабатківську» віру, яка доволі часто немає нічого спільного з християнською догматикою, доктриною біблійного Бога, а здебільшого зі звичайнісінькою залежність від суто зовнішніх чинників.

Цікава, на наш погляд, ще одна тенденція, що також певною мірою визначає динаміку стану релігійності. Вона полягає в тому, що суспільство, яке перебуває багато років у психоемоційній напрузі, а держава в стані війни, не можуть займатися наукою. І справа не в тому, що дехто вважає, що наука складніша за богослов'я, як і набуття фахового досвіду завжди важче, ніж релігійне вдосконалення. Проблема, найімовірніше, в тому, що наука є надто складною і дуже дорого вартісною для суспільства соціальною інституцією, де культивуються і звідки передаються знання. До того ж, на відміну від Церкви, вона надто крихка, а її наукові істини – нетривкі. Володимир Вернадський (1863–1945) щодо цього писав так:

«Досить часто доводиться чути, що те, що наукове – то вірне, правильне, служить вираженням чистої і незмінної істини. У дійсності це не так. Незмінна наукова істина становить той далекий ідеал, до якого прагне наука» [3, с. 84].

За роки війни суспільство справді стало релігійнішим. Зросла довіра до україноцентричних церков і релігійних організацій. Водночас остаточно й безповоротно втратила свій вплив, статус і духовно-моральний авторитет «У»ПЦ МП. Духовенство та миряни через свої колаборайну діяльність, зраду і співпрацю з ворогом, зайняту позицію «ждунів», скомпрометувала себе настільки, що багато хто починає відвертатися від православ'я загалом.

Отже, узагальнюючи проблематику соціально-психологічної актуалізації релігії, релігійності та специфіки функціонування Церкви й релігійних організацій у контексті сучасних складних суспільних трансформацій і філософського дискурсу свободи, ми вкотре переконуємося, що Е. Дюркгайм (1858–1917) мав рацію, коли стверджував, що обов'язковість релігії зумовлена потребами людини, а не функціональною необхідністю виживання соціальної системи.

Список використаної літератури

1. В Україні бракує координації зусиль релігійних організацій різних конфесій для посилення стійкості, – підсумки обговорення (2022). *Національна платформа стійкості та згуртованості.* URL: https://national-platform.org/v-ukrayini-brakuye-koordynacziyi-zusyl-religijnyh-organizaczij-riznyh-konfesij-dlya-posylennya-stijkosti-pidsumky-obgovorennya/
2. Війна і Церква. Церковно-релігійна ситуація в Україні 2022 р. URL: https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichnidoslidzhen%20nia/viina-i-tserkv
3. Гасяк О. Шкрібляк М. (2008). Релігія як невід'ємна компонента гуманізації освіти і виховання інтелектуальної та духовно-зрілої особи. *Науковий вісник Чернівецького університету.* Чернівці : Рута, (389–390), С. 83–86.
4. Генріх VIII: реформатор, життєлюб і багатоженець *THESTRIP.* URL: https://thestrip.ru/uk/lipstick/korol-anglii-genrih-8-prinadlezhal-k-dinastii-korol-genrih/
5. Деяка інформація про Францію: релігія. URL: https://aboutprofrance.wordpress.com/%D1%80%D0%B5%D0%BB%D1%96%D0%B3%D1%96%D1%8F/
6. Казанова Х. (2023) Російська церква має визнати свою участь у геноцидній війні проти України. *Радіо Свобода.* URL: https://www.radiosvoboda.org/a/viyna-rosiyska-tserkva/32214329.html
7. Пол Е. (2015). Роль християнських церков у секулярно-мультирелігійній Європі. *Credo.* URL: https://credo.pro/2015/08/139607/
8. Пол Е. (2015). Лекція у Могилянці: релігія повертається в Європу. *CREDO.* URL: https://credo.pro/2015/08/139607
9. Тоскано А. (2014). Переосмислюючи Маркса і релігію. Релігія: між експлуатацією і емансипацією. *Спільне*. № 8. URL: https://commons.com.ua/uk/zhurnal-spilne-8/.
10. Українське суспільство, держава і церква під час війни (2024). Церковно-релігійна ситуація в Україні – 2024 (Інформаційні матеріали підготовлені в рамках діяльності Круглого столу «Релігія і влада в Україні: проблеми взаємовідносин». Київ : Центр Разумкова, 115 с.
11. Християнство за замовчуванням зникло»: піднесення нехристиянської Європи (2018) URL: https://www.theguardian.com/world/2018/mar/21/christianity-non-christian-europe-young-people-survey-religion
12. Шкрібляк М. (2018). Вивчення української духовності як аксіологічна платформа освіти та виховання: стан і перспективи. *Вчені-горяни – гірській школі: Науково-методичний посібник з розбудови нової української школи в гірській місцевості* / за заг. ред. Петра Лосюка. Косів : Писаний камінь, С. 63–75.

13. Шкрібляк М. (2024). Історіософське осмислення Церкви, Нації та Держави в контексті постсекулярної ревіталізації релігії. *Рецепції світоглядно-ціннісних орієнтирів у пошуках відповідей на виклики XXI століття:* колективна монографія / за заг. ред. О. Рупташ. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т імені Ю. Федьковича, С. 327–370.
14. Якобчук А. (2012). У Європі «помирає» християнство. URL: https://slovoproslovo.info/u-evropi-pomyrae-hrystyyanstvo-doslidzhennya

RELIGIOUSNESS AND RELIGIOUS ORGANIZATIONS IN THE CONTEXT OF SOCIAL TRANSFORMATIONS AND THE PHILOSOPHICAL DISCOURSE OF FREEDOM

Mykola Shkriblyak
Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University
Faculty of Philology, Department of Philosophy and Cultural Studies
2 Kotsiubynskoho St., 58012, Chernivtsi, Ukraine
https://orcid.org/0000-0002-6036-5242

Roman Gryshchuk
Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University
Faculty of Philology, Department of Philosophy and Cultural Studies
2 Kotsiubynskoho St., 58012, Chernivtsi, Ukraine
https://orcid.org/0009-0002-4665-7406

The main factors of the growth of the level of religiosity and the intensification of the activities of churches (religious organizations) operating in Ukraine were comprehensively analyzed, and the attitude of believers to their social service, integration, and educational role in the conditions of the Russian war of aggression and the genocide of the Ukrainian people was determined.

The leading trends of socio-political transformations are clearly identified as important determinants of the formulation of the ideological and semantic concept of the socio-psychological revitalization of religiosity in the context of the modern philosophical discourse of freedom.

Research attention is paid to the religious objectification of the nature, limits, and possibilities of freedom as an ontological attribute of man and a fundamental philosophical category. The dynamics of religiosity in its relationship with the formation of the theology of war, the acuteness of the feeling of protecting freedom and the ambivalence of the behavior (position) of Ukrainian churches and religious communities, as well as the specifics of the interaction of religious institutions with the state, political forces and other social institutions, are analyzed.

It has been proven that during the years of the Russian-Ukrainian war, society became more religious, and at the same time, trust in Ukrainian-centric churches (the UGCC and the OCU) increased. At the same time, the objective pattern of the final and irreversible loss of its influence on the spiritual and cultural life and socio-political processes of the "U" PC affiliated with the Moscow Patriarchate is clearly evident, especially in the centers and on the territory of most regions in Western Ukraine.

Due to the collaborative activities of representatives of high hierarchical ranks, individual groups of ordinary clergy and laity, not only did its spiritual authority significantly weaken, but the activity itself was banned and liquidated due to the reluctance to leave the canonical subordination of the ROC, which was hostile to the Ukrainian people and state.

Key words: affiliation, war, revitalization of religion, religiosity, religious organizations, social service, freedom of conscience, religion, social transformations, Ukrainian-centric churches (UGCC, OCU).

Дата першого надходження рукопису до видання: 18.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 22.12.2025
Дата публікації: 30.12.2025

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 63, с. 281–289
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 63, p. 281–289

УДК 1:316.77:004.9
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.63.31

ФЕНОМЕН МЕДІАЛЬНОЇ СУБ'ЄКТИВНОСТІ ПЕРЕД ВИКЛИКАМИ ЦИФРОВОЇ АУДІОВІЗУАЛЬНОСТІ ТА АЛГОРИТМІВ

Тетяна Шоріна
Державний університет «Київський авіаційний інститут»,
факультет психології, комунікацій та перекладу,
кафедра політології, соціології та філософії
просп. Любомира Гузара, 1, 03058, м. Київ, Україна
https://orcid.org/0000-0001-9281-7840

У статті досліджується феномен медіальної суб'єктивності в контексті викликів, які створює сучасна цифрова аудіовізуальність та алгоритмічні режими видимості. З'ясовано, що на відміну від модерної моделі автономного суб'єкта, цифрове середовище формує суб'єктивність, чия ідентичність конституюється у технічній медіації – через інтерфейси, алгоритми, апаратні засоби зйомки, форми візуального самовираження та платформені нормативи. Цифрова аудіовізуальність не лише транслює зміст, а й формує структури досвіду, наративні схеми та режими тілесної присутності, визначаючи умови можливості сучасної суб'єктивності.

Методологічну основу дослідження становлять феноменологічні (М. Мерло-Понті, Д. Іхде), герменевтичні (П. Рікер), технокритичні (М. Маклюен, Ж. Елюль, Б. Стіґлер), візуальні (В. Дж. Т. Мітчелл, В. Флюссер, Ж. Бодріяр) та соціально-конструктивістські (Е. Гофман, Д. Батлер, Р. Ковер) підходи, що дає змогу концептуалізувати цифрову ідентичність як процес, у якому екранна тілесність (Д. Іхде), нестабільна інтерпретативність, симулятивність технічних зображень та алгоритмічна нормалізація взаємодіють у складній конфігурації.

Доведено, що цифрова суб'єктивність функціонує в режимі фрагментації, смислової нестійкості та алгоритмічного контролю видимості, що порушує рівновагу між *idem* та *ipse*, описану П. Рікером. Алгоритмічна селекція, технічна програмованість образів і перформативні стандарти платформ визначають форми публічної присутності й моделюють можливості самореалізації суб'єкта. Зроблено висновок, що цифрова аудіовізуальність створює як матеріальні, так і символічні умови для нової форми медіальної суб'єктивності, яка водночас вразлива до алгоритмічної нормалізації та здатна до вироблення відносної цілісності в межах технічно структурованого середовища.

Ключові слова: медіальна суб'єктивність, цифрова аудіовізуальність, алгоритмічна видимість, технічний образ, перформативність, ідентичність.

Цифрове середовище XXI століття, що пронизане алгоритмічними потоками та аудіовізуальними інтерфейсами, створює принципово нову онтологічну ситуацію для суб'єкта. Класична модель суб'єкта Модерну, спадкоємця картезіанського cogito та кантіанської автономії, конституювалася через ідеали самопрозорості розуму й суверенного самовизначення. Цей суб'єкт мислився як джерело й центр свого власного досвіду. Однак у добу цифрових технологій ми спостерігаємо радикальний зсув, за яким суб'єкт більше не передує техніці, а формується всередині структури технічної опосередкованості. Як зазначав філософ-постструктураліст Б. Стіґлер, техніка не є нейтральним інструментом, а виконує роль «органології», що конституює саму нашу психічну та колективну індивідуальність [1]. Вона стає «третім запам'ятовувальним» (rétention tertiaire), що визначає умови нашого сприйняття, пам'яті, отже, й самості.

© Шоріна Т., 2025

Цей онтологічний зсув набуває особливої виразності в царині аудіовізуальної комунікації. Саме тут Я розкривається не стільки як внутрішній досвід, скільки як зовнішній, медіалізований образ. Цей образ існує в гібридному просторі, де його буття детерміноване триєдиною логікою: алгоритмів (що керують видимістю та ранжують увагу), інтерфейсів (що задають можливі способи самовираження) та соціальних реакцій (лайків, коментарів, репостів), що виконують функцію конституційного дзеркала. Тому аудіовізуальність більше не є просто репрезентацією, вона стає середовищем існування, новим «аудіовізуальним габітусом», у сенсі просторово-сенсорної схеми, аналогічної до габітусу за П. Бурдьє.

Мета статті – з'ясувати, як технічні умови видимості, притаманні цифровим платформам, трансформують філософські уявлення про самість, тілесність та наративну цілісність суб'єкта. *Завдання статті:* окреслити специфічні виклики для формування та підтримання ідентичності, що виникають унаслідок цифрової аудіовізуальності як домінантної форми медіації; проаналізувати, як ці виклики впливають на внутрішню структуру медіальної суб'єктивності та модифікують її ключові параметри.

Опис онтологічного переходу в бутті суб'єкта в цифровому середовищі вимагає чіткого визначення теоретичного інструментарію, здатного концептуалізувати цю нову реальність. Таким ключовим поняттям для нашого аналізу є медіальна суб'єктивність. Під медіальною суб'єктивністю ми розумітимемо такий спосіб конституції Я, у якому медіа є не зовнішніми каналами комунікації, а внутрішніми, конститутивними умовами самого досвіду самосвідомості та самопобудови.

Ця позиція радикально відрізняється від інструменталістського погляду на медіа. Як наголошує Д. Мерш, медіа слід розуміти не як нейтральні «посередники», а як «умови можливості культурної присутності» [2]. Інакше кажучи, медіа не просто передають готові образи чи ідеї; вони активізують певні режими уваги, форми видимості та способи бути-у-світі, які були б неможливі поза їхнім горизонтом. Такий методологічний підхід дає змогу розглядати суб'єкта не як автономну сутність, яку далі використовує медіа, а як феномен, що завжди вже медіалізований, тобто сформований техніко-символічними порядками конкретної епохи, від усної культури до друку та, нарешті, до цифрового екрана.

Філософська значущість цього підходу стає особливо очевидною саме в контексті цифрової аудіовізуальності. На відміну від письма, що конституювало суб'єкта рефлексивного та наративного, чи фотографії, яка фіксувала минулий момент, цифрова аудіовізуальність розгортається в реальному часі, формуючи унікальний ефект «бути-в-екрані» (being-on-screen). Цей режим існування, на думку Г. У. Гумбрехта, можна схарактеризувати як «присутність» (presence), що продукується не глибиною змісту, а інтенсивністю медійного ефекту та миттєвістю зв'язку [3].

Таке «бути-в-екрані» фундаментально змінює не лише спосіб присутності для іншого, а й механізми самореференції. Суб'єкт більше не звертається до себе виключно через внутрішній діалог чи фіксований текст; він переживає себе у формі динамічного, вразливого та соціально залежного образу. Цей образ існує в полі миттєвого алгоритмічного оцінювання (лайки, перегляди) й постійної корекції.

Дослідження медіальної суб'єктивності потребує багатовимірного теоретичного погляду, оскільки виклики цифрової аудіовізуальності мають різну природу: *онтологічну, смислову, технічну, візуальну та соціально-перформативну*. Як зазначає Д. Пеццано, філософія медіа є простором перетину феноменологічних, герменевтичних, технокритичних, візуальних та конструктивістських підходів, і жоден з них не може вичерпно описати медіальність як таку [4]. Саме тому послідовний перехід між цими перспективами дає змогу реконструювати різні виміри впливу цифрової аудіовізуальності на ідентичність – від переживання тіла до перформативних моделей самотворення.

Перший і фундаментальний виклик, з яким стикається медіальна суб'єктивність у цифровому середовищі, має *онтологічно-феноменологічну* природу. Він стосується найглибшого рівня, а саме способу буття та досвіду присутності суб'єкта у світі. Феноменологічна традиція, з її увагою до первинності досвіду та тілесності, надає ключові інструменти для аналізу цієї трансформації.

Як обґрунтовував М. Мерло-Понті, тіло – це не просто об'єкт у світі, а радше «засіб нашого спілкування зі світом» [5, с. 113], жива структура, що конституює саму можливість нашого вкоріненого існування (être au monde). Це «тіло-суб'єкт», що оперує через дорефлексивну, тілесну інтенціональність. Розвиваючи цю лінію, Д. Іхде [6] у своїй феноменології техніки доводить, що технології не є зовнішніми знаряддями, а активно перебудовують базову структуру «людина – світ». Він описує різні типи відносин, серед яких найважливішим для нашого контексту є «технологічне опосередкування» (technological mediation), коли техніка стає невидимим середовищем, що трансформує саму природу нашої уваги, сприйняття та спрямованості на світ.

Спираючись на цей концептуальний фундамент, цифрову аудіовізуальність слід розглядати саме як таке всеосяжне середовище опосередкування. У ньому класичне «тіло-суб'єкт» М. Мерло-Понті зазнає радикальної метаморфози: воно перекодовується у формат екранної присутності. Тілесність, що колись була невід'ємним та «німим» фоном усіх переживань, тепер сама стає об'єктом технічної репрезентації, корекції та конструювання в реальному часі.

Саме на цьому рівні виникає перший фундаментальний виклик для суб'єктивності: формується *онтологічний розрив між безпосереднім самовідчуттям (body-as-lived) та його технічно модифікованим образом* (body-as-image). Суб'єкт починає переживати себе через технічний образ, який часто набуває онтологічного пріоритету над безпосереднім тілесним досвідом. Цей образ є не простим відображенням, а активним, алгоритмічним згенерованим середовищем, що починає виконувати функцію нового «інтерфейсу» між Я і світом. Отже, онтологічно-феноменологічний виклик полягає в тому, що сама укорінена основа суб'єктивності, тобто тілесний досвід, стає технічно опосередкованою, гібридною та роздвоєною реальністю.

Якщо феноменологічний підхід дає змогу схопити онтологічний вимір виклику –зміну способу тілесної присутності в цифровій аудіовізуальності, то наступним логічним кроком є аналіз того, що відбувається зі смислом, який формується та циркулює через цифрові образи. Адже суб'єкт у цифровому середовищі існує не лише як втілення, а і як смислова фігура, чия інтерпретація визначає можливість його соціального впізнання. Саме тому на цьому етапі доцільно звернутися до *герменевтичної* перспективи, що історично досліджує умови конституювання смислу.

Герменевтика, представлена передусім працями Г.-Ґ. Гадамера й П. Рікера, виходить з припущення, що смисл не існує як раз і назавжди фіксована сутність, а постає в процесі інтерпретації. Г.-Ґ Гадамер наголошував, що справжнє розуміння – це завжди «злиття горизонтів» (Horizontverschmelzung), у якому горизонти тексту й інтерпретатора взаємно корегуються [7, с. 401]. Це означає, що смисл є подією, а не об'єктом; він виникає в діалогічному просторі зустрічі.

У цифровому середовищі ця класична інтуїція набуває нового ракурсу. У ньому цифрова аудіовізуальність, особливо короткі відеоформати, функціонує в логіці прискореної циркуляції та нестабільної контекстуалізації. Контент не має стабільного місця, він постійно переміщується між різними стрічками, рекомендаційними сегментами, настроюваннями аудиторій. Як зазначає В. Дж. Т. Мітчелл, сучасні образи існують у режимі

«перевиробництва та надлишку значення» [8], який у цифрових умовах доведений до крайньої межі: не глядач підходить до образу, а образ «знаходить» глядача через алгоритми.

У цьому контексті важливими є ідеї В. Ернста про медіальну темпоральність технічних медіа [9], що в цифрову епоху втрачає лінійність і набуває фрагментованого, операційного характеру. Відеофрагмент, що виникає у стрічці перегляду, не містить свого первинного контексту, оскільки алгоритм видає його як частину нової, випадкової та контекстуально слабкої серії. Смисл, отже, не просто множиться, а випадає з історичності та залежить від миттєвої інтерпретативної ситуації.

П. Рікер підкреслював, що смисл завжди функціонує в діапазоні між stability та refiguration, тобто стабільним ядром і можливістю переінтерпретації [10]. У цифровій аудіовізуальності рівновага між цими двома полюсами руйнується. Так, цифрові образи майже не мають стабільної частини, вони існують переважно в режимі неперервної рефігурації, яка здійснюється не стільки суб'єктами, скільки алгоритмічними процесами.

Алгоритмічно організована циркуляція контенту створює ситуацію, у якій один і той самий образ отримує множинні, часто суперечливі прочитання, а горизонти інтерпретації стають фрагментованими й тимчасовими. Замість гадамерівського «злиття горизонтів» маємо справу з «розходженням горизонтів», коли кожен глядач отримує образ у різному інтерпретативному контексті, зумовленому його цифровими слідами, уподобаннями, поведінковими прогнозами та алгоритмічно розрахованим «профілем».

Важливо й те, що смислова нестабільність безпосередньо впливає на структуру ідентичності. Якщо суб'єкт презентує себе у формі відео, то його Я стає смисловою фігурою, що залежить від того, як вона буде інтерпретована. Але в умовах цифрових платформ інтерпретація розщеплюється й суб'єкт може отримувати паралельні, несумісні між собою читання власного образу різними аудиторіями та алгоритмічними ланцюжками. Через це ідентичність утрачає можливість стабільної самопрезентації і постає у формі множинних, конкурувальних описів.

Отже, герменевтичний підхід дає змогу виявити *другий тип виклику* для ідентичності в умовах цифрової аудіовізуальності, а саме її смислову нестабільність Як така вона репрезентує себе у відеоформатах і перебуває в режимі постійного переозначення, залежного від алгоритмів, контекстів споживання та фрагментованих горизонтів аудиторного сприйняття.

Феноменологічний і герменевтичний рівні аналізу показують, як цифрова аудіовізуальність трансформує безпосередній досвід присутності та механізми смислотворення. Однак обидва ці рівні лише окреслюють умови конституювання досвіду, не пояснюючи, хто структурує ці умови та які сили визначають можливий горизонт появи й зрозумілості суб'єкта. Саме тут стають ключовими *технокритичні підходи*, що аналізують владу техніки та алгоритмів як невід'ємний компонент сучасної медіальної екології.

Тут насамперед доцільно згадати тезу М. Маклюена про «засіб комунікації є повідомленням» (the medium is the message) [11]. Згідно з нею, вирішальним є не зміст повідомлення, а структура медіума, що формує когнітивні й соціальні режими. Це положення в цифрову добу радикалізується, бо алгоритми є вже не просто «середовищем», а правилами гри, які визначають, що загалом може бути побачено, почуто та інтерпретовано. У цьому сенсі алгоритм стає тим, що М. Маклюен назвав би новою формою повідомлення. Він конструює основу значущого ще *до того*, як користувач бачить будь-який контент.

Б. Стіглер, розвиваючи свою теорію техногенезу суб'єктивності, підкреслював, що техніка конституює та трансформує психічну й колективну індивідуалізацію [1]. Це означає, що технічні системи не є зовнішніми інструментами, а формують сам спосіб, у який

індивід здатний індивідуалізуватися, пам'ятати, означувати досвід і входити в стосунки з іншими. У цифрових платформах цей процес набуває нової інтенсивності, оскільки алгоритмічні механізми не лише впорядковують контент, а й перебудовують структури уваги й чутливості, визначаючи, які аспекти самості стануть публічно доступними, а які залишаться невидимими.

Із цими ідеями перегукується й критика технічної раціональності Ж. Елюля, який описував техніку як автономну систему, що прагне «тотальної ефективності» [12] та підпорядковує собі людську діяльність. У контексті алгоритмічної селекції це означає, що платформи оптимізують видимість відповідно не до суб'єктивного змісту чи соціальної значущості, а до статистичної продуктивності, тобто для «утримання уваги», «ймовірності взаємодії», «конверсії дій». Так, суб'єкт опиняється в ситуації, коли Я оцінюється технічними системами згідно з логікою ефективності, а не автентичності.

Дослідження Л. Мановича також підтверджують цей зсув. Він описує цифрові середовища як такі, що функціонують за принципом «модульності й варіативності» [13, p. 30–31]. Він пише про можливість безкінечного комбінування, рекомпозиції та ієрархізації елементів контенту. Алгоритми соціальних платформ реалізують цю логіку на рівні видимості суб'єкта. Вони модулюють не лише відеоблоки, а й вертикаль репрезентацій особистості, створюючи мережу версій Я, що циркулюють у різних сегментах стрічки.

Отже, цифрові платформи постають як інфраструктура медіальної влади, що діє не через заборону або пряме примушування, а через керування умовами видимості. Алгоритми рекомендацій, сортування, фільтрації та ранжування визначають режими уваги, які формують поле можливих соціальних зустрічей, реакцій і оцінок. Суб'єкт стає публічно присутнім не тоді, коли він цього прагне, а тоді, коли алгоритм допускає його образ до циркуляції.

Цей *третій тип виклику* полягає в тому, що ідентичність стає залежною від технічних систем, які суб'єкт не може контролювати, але які визначально впливають на форми його появи, прийнятності та стабільності в медійному просторі. Медіальна суб'єктивність, отже, формується всередині алгоритмічної інфраструктури, яка структурує не лише шлях до аудиторії, а й саму можливість бути розпізнаним як суб'єкт.

Технокритична перспектива розкриває структурну владу алгоритмів над умовами появи й видимості суб'єкта. Принагідним тепер є аналіз статусу самого образу, через який ця поява здійснюється. Тут у центрі уваги опиняється сучасна *філософія зображення*, представлена працями В. Дж. Т. Мітчелла, В. Флюссера та Ж. Бодріяра. Саме вона допомагає зрозуміти, як цифровий візуальний режим трансформує не лише спосіб репрезентації, а й онтологічний статус суб'єктивності.

У своїй праці «До філософії фотографії» В. Флюссер [14] зазначає, що технічні образи є принципово програмованими образами, тобто вони не виникають у результаті безпосереднього творчого акту, а продукуються апаратами за правилами, закладеними в їхні програми. Ця ідея набуває радикальної сили саме в цифрову добу, коли фільтри, алгоритмічна корекція, стабілізатори, системи автоматичного покращення тону й фактури обличчя перетворюють образ не на відбиток світу, а на результат попередньо визначеної технічної операції. Технічне зображення, за В. Флюссером, має імпресію об'єктивності, що приховує власну штучність. Це влучно описує цифрове відео, яке здається «натуральним», хоча його параметри від початку визначені алгоритмами.

Не менш важливою є концепція Ж. Бодріяра, який у праці «Симулякри і симуляція» стверджує, що сучасна культура функціонує в режимі симулякрів, образів, які не маскують реальність, а приховують, що її більше немає [15, с. 10–11]. У контексті цифрової

аудіовізуальності це означає, що образ Я дедалі частіше не відсилає до тілесної реальності суб'єкта, а створює гіперреальний ефект суб'єктивності, де технічні параметри зображення замінюють собою ознаки його «справжності». Відео в TikTok чи Instagram є не стільки фіксацією присутності, скільки виробництвом нового шару «візуальної істинності», що ґрунтується на симулятивних механізмах.

Такі технологічні можливості, як цифрові фільтри, алгоритмічні методи enhancement, ефекти AR, операції глибинного монтажу та генеративної модифікації кадру, створюють ситуацію, у якій образ Я конституюється в режимі симуляції. Цифрова ідентичність перетворюється на результат програмованого візуального виробництва, де межа між автентичним тілесним Я і технічно скомпонованим «візуальним Я» стає дедалі менш окресленою. Суб'єкт переживає своє зображення не як відображення, а як технічно сконструйовану модель, яка живе за власною логікою популярності, алгоритмічної видимості та візуальної привабливості.

Отже, суть *візуального виклик*у для медіальної суб'єктивності в тому, що образ перестає бути репрезентацією і перетворюється на автономний технічний об'єкт, який формує уявлення про суб'єкта за правилами симуляції. Це підриває класичну інтуїцію про зв'язок між тілесністю та візуальною присутністю і ставить питання про те, чи може суб'єкт зберегти власну автентичність у середовищі, де образ виробляється апаратами, а не самим суб'єктом.

Завершальним етапом аналізу медіальної суб'єктивності є дослідження того, у який спосіб суб'єкт не просто переживає себе чи тлумачиться іншими, а активно виробляє власну ідентичність у цифровому середовищі. Якщо попередні виклики – феноменологічний, герменевтичний, технічний і візуальний – визначають умови, у яких суб'єкт стає присутнім, то конструктивістсько-перформативний виклик звертається до питання про те, що примушує суб'єкта діяти саме так, а не інакше. Інакше кажучи, ідеться про те, які форми самотворення стають можливими або неможливими в умовах цифрової аудіовізуальності та алгоритмічних структур.

Перформативно-конструктивістський вимір цифрової суб'єктивності пов'язаний із тим, як суб'єкт діє в середовищі, де тілесність медіалізована, смисли нестабільні, а образ технічно програмується.

Ще в доцифрову добу Е. Гофман у праці «Презентація себе у повсякденному житті» («The presentation of self in everyday life») довів, що соціальна ідентичність формується як результат «уявлення себе іншим», у якому суб'єкт прагне контролювати враження про себе. Е. Гофман описував соціальну взаємодію як театральну сцену, де індивід здійснює impression management – керування враженнями, щоб бути впізнаним у бажаний спосіб [16, с. 132].

У цифровому середовищі ця сценічність не зникає; навпаки, вона набуває тотального характеру, оскільки будь-яка дія може бути зафіксована, відтворена, переінтерпретована та алгоритмічно поширена. Гофманівська інтуїція про «соціальну гру» ніби отримує нове життя, але тепер уже в умовах платформеної режисури.

Ідеї Е. Гофмана радикалізує Дж. Батлер, зокрема, у праці «Гендерний клопіт» [17], де ідентичність не просто презентується, вона створюється через повторювані перформативні акти, які підкоряються певним нормам. За порівнянням Дж. Батлер, на кшталт «"виконавець" (doer) – це лише вигадка, додана до вчинку, а вчинок – це все», і за проявами гендеру не стоїть гендерна ідентичність; ця ідентичність перформативно конституюється самими «виразами», які вважаються її результатами» [17, с. 34]. Інакше кажучи, немає суб'єкта, який «має» ідентичність; суб'єкт стає тим, ким він є, через повторення культурно детермінованих дій.

Ця концепція є надзвичайно релевантною для цифрової аудіовізуальності, де суб'єкт повинен постійно відтворювати себе, щоб залишатися видимим. Регулярне виробництво сторизів, коротких відео, стендапів, стримів – це і є серія перформативних актів, які не тільки відображають, а й формують самість.

У сучасних дослідженнях цифрової ідентичності Р. Ковер зазначає, що онлайн-суб'єкт існує на перетині практик особистого наративу та інфраструктури платформи [18, с. 34]. Тобто ідентичність конструюється не лише суб'єктом, а й платформою, яка задає норми видимості (що потрапить у рекомендації); визначає формат перформансу (тривалість відео, співвідношення сторін, типи допустимих дій); структурує ритм самопрезентації (непостійна активність → втрата видимості); заохочує естетичні стандарти через фільтри, шаблони,

Дослідники соціології цифрових медіа Д. Бойд та Е. Марвік [19; 20] підкреслюють, що користувачі платформ формують поведінку через «мережеві публіки» (networked publics), які «одночасно є простором і сукупністю людей», структурними можливостями простору та уявної спільноти, що виникає на перетині використання та технологій [19, с. 41]. Алгоритмічні норми цієї аудиторії спричиняють конформістську перформативність, оскільки, щоб бути видимим, треба діяти в межах того, що платформа кодує як «релевантне».

Власне, ідентичність у цифровому середовищі набуває форми платформаорієнтованого перформансу, який вимагає безперервного процесу відтворення себе відповідно до технічних, естетичних і соціальних норм та очікувань мережевої публіки. Припинення цього перформансу рівнозначне втраті алгоритмічної видимості та соціальної присутності.

Проведений аналіз п'яти основних вимірів (феноменологічного, герменевтичного, технічного, візуального й перформативного) дає змогу побачити, що всі вони сходяться в структурному виклику, який визначає можливості та межі сучасної медіальної суб'єктивності, за якою суб'єкт існує тільки тією мірою, якою він стає видимим у полі алгоритмічно керованої циркуляції цифрових образів. Видимість у цифровому середовищі перестає бути похідною від міжсуб'єктивної взаємодії та набуває статусу технічно сконструйованого ресурсу, що визначає саму можливість бути впізнаним, почутим або врахованим.

Висновки. Дослідження демонструє, що медіальна суб'єктивність у цифрову добу формується в полі технічно структурованих умов появи та інтерпретації. Цифрова аудіовізуальність зміщує досвід тілесної присутності до екранної модальності, порушує стабільність смислу, надає алгоритмам роль регуляторів видимості, перетворює суб'єкта на технічний образ і стандартизує його перформативні моделі.

У центрі цих процесів перебуває алгоритмічна видимість, що визначає можливості соціальної присутності та пізнаваності. Попри це, суб'єкт зберігає прагнення до відносної цілісності, однак ця цілісність вибудовується вже всередині медіального контуру, де техніка є співучасником самотворення. Отже, медіальна суб'єктивність є динамічним процесом ідентичності, який формується на перетині технічної детермінації та людського прагнення до самототожності.

Список використаної літератури

1. Stiegler, B. Technics and Time, 1. The Fault of Epimetheus. Bernard Stiegler, Translated by Richard Beardsworth and George Collins. 1998. 316 p.
2. Mersch D. Medientheorien zur Einführung. Junius Verlag. Hamburg. 2006. 250 p.
3. Gumbrecht, H. U. Production of Presence: What Meaning Cannot Convey. Stanford University Press. 2004. 180 p.

4. Pezzano, G. Philosophy & Media: A Conceptual Typology. *glob. Philosophy*. 2025. Vol. 35, No 28. https://doi.org/10.1007/s10516-025-09764-3
5. Мерло-Понті М. Феноменологія сприйняття. Пер. з фр. О. Йосипенко, С. Йосипенка. Київ : Український центр духовної культури, 2001. 552 с.
6. Ihde Don. Technology and the Lifeworld: From Garden to Earth. Indiana University Press. 1990. 244 p.
7. Gadamer H.-G. Wahrheit und Methode. Gesammelte Werke. B. 1. Tubingen: J. C. Mohr, 1990. 494 S.
8. Mitchell W. J. T**.** Picture Theory: Essays on Verbal and Visual Representation. Chicago : University of Chicago Press. 1994. 445 p.
9. Ernst W. Chronopoetics: The Temporal Being and Operativity of Technological Media. Lüneburg : Meson Press. 2016. 288 p.
10. Ricoeur, P. Oneself as Another. Chicago : University of Chicago Press. 1992 372 p.
11. McLuhan, M. Understanding Media. New York: McGraw-Hill. 1964. 359 p.
12. Ellul J. The Technological Society. Translated by John Hospers, New York : Vintage Books, 1964.
13. Manovich, L. The Language of New Media. MIT Press. 2001.
14. Flusser V. Towards a Philosophy of Photography. London : Reaktion Books. 2000. 94 p.
15. Бодріяр Ж. Симулякри і симуляція. Пер. з фр. В. Ховхун. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. 230 с.
16. Goffman, E. The presentation of self in everyday life. University of Edinburgh, Social Sciences Research Centre. 1956. 162 p.
17. Butler J. Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity. New York : Routledge, 1990. 256 p.
18. Cover R. Digital Identities: Creating and Communicating the Self. Academic Press. 2015. 320 p.
19. boyd danah. 'Social Network Sites as Networked Publics: Affordances, Dynamics, and Implications', in Papacharissi, Z., *A networked self: Identity, community, and culture on social network sites***.** Routledge, 2010. Pp. 39–58.
20. Marwick, A. E., & boyd, danah. Networked privacy: How teenagers negotiate context in social media. *New Media & Society*, Vol. 16, № 7. 2014. P. 1051–1067. https://doi.org/10.1177/1461444814543995

THE PHENOMENON OF MEDIAL SUBJECTIVITY IN THE FACE OF THE CHALLENGES OF DIGITAL AUDIOVISUALITY AND ALGORITHMS

Tetiana Shorina
State University "Kyiv Aviation Institute", Faculty of Psychology, Communications and Translation, Department of Political Science, Sociology and Philosophy
Liubomyra Huzara ave., 1, 03058, Kyiv, Ukraine
https://orcid.org/0000-0001-9281-7840

The article examines the phenomenon of medial subjectivity in the context of the challenges posed by contemporary digital audiovisuality and algorithmic regimes of visibility. It is shown that, in contrast to the modern model of the autonomous subject, the digital environment generates a mediated form of subjectivity whose identity is constituted through technical mediation – via interfaces, algorithms, recording devices, visual self-expression formats, and platform-specific norms. Digital audiovisuality not only transmits content but also shapes structures of experience, narrative patterns, and modes of bodily presence, thereby determining the conditions of possibility for subjectivity today.

The methodological framework of the study includes phenomenological (M. Merleau-Ponty, D. Ihde), hermeneutical (P. Ricoeur), technocritical (M. McLuhan, J. Ellul, B. Stiegler), visual (W. J. T. Mitchell, V. Flusser, J. Baudrillard), and social-constructivist (E. Goffman, J. Butler, R. Cover) approaches, which makes it possible to conceptualize digital identity as a process in which screen-based corporeality, unstable interpretability, the simulational nature of technical images, and algorithmic normalization interact within a complex configuration.

It is demonstrated that digital subjectivity operates in a mode of fragmentation, semantic instability, and algorithmic control of visibility, which disrupts the balance between idem and ipse described by P. Ricoeur. Algorithmic selection, the technical programmability of images, and platform-driven performative standards shape the forms of public presence and model the possibilities for self-realization. The study concludes that digital audiovisuality creates both material and symbolic conditions for a new form of medial subjectivity that is simultaneously vulnerable to algorithmic normalization and capable of producing a degree of relative coherence within a technically structured environment.

Key words: medial subjectivity, digital audiovisuality, algorithmic visibility, technical image, performativity, identity.

Дата першого надходження рукопису до видання: 19.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 22.12.2025
Дата публікації: 30.12.2025

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 63, с. 290–295
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 63, p. 290–295

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

УДК 321.01
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.63.32

ЕВОЛЮЦІЯ ПОГЛЯДІВ Ф. ШМІТТЕРА: ВІД КРИЗИ ПОЛІАРХІЇ ДО ПОСТЛІБЕРАЛЬНОЇ ДЕМОКРАТІЇ

Емма Асоян
Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського,
Навчально-науковий інститут управління, економіки та природокористування,
кафедра менеджменту та міжнародних економічних відносин
вул. Джона Маккейна, 33, 01042, м. Київ, Україна
https://orcid.org/0000-0003-2664-5838

У статті представлені результати дослідження, присвяченого науковій рефлексії теоретичних напрацювань Ф. Шміттера – одного з піонерів у розробленні парадигми постліберальної демократії (новітньої моделі демократичного політичного порядку, яка може замінити ліберальний аналог). Системна реконструкція ключових наукових робіт ученого із заданої проблематики дозволяє відстежити еволюцію його наукових поглядів, з'ясувати принципові положення та методологічну основу. Обґрунтовано, що інтелектуальна траєкторія Ф. Шміттера рухається від детермінації причин та передумов появи постліберальної демократії (критика поліархії в сучасному соціально-політичному контексті) через розкриття трансформаційного змісту нового парадигмального підходу до системного аналізу природи та сутності постліберальної демократії. Ключовим для проаналізованих у процесі дослідження публікацій постає поняття «криза», яке поступово еволюціонує. Так, спочатку вона постає символом інституційної ерозії, потім розуміється як трансформаційний етап і, зрештою, знаменує симптоматику появи нової демократичної моделі. Ліберальна форма, на думку дослідника, не може вважатися фінальною фазою розвитку демократії, вона сформувалася в конкретному соціально-політичному контексті (індустріальна економіка, масові політичні партії та рухи, обмежений інформаційний простір, національна держава тощо), який нині виявляється нерелевантним. Демократичні інституції втрачають стабільну функціональність, а отже, не виконують свої звичні завдання. На зміну якісному представництву, інтеграції виборців, забезпечення політичної, економічної та соціальної стабільності, прозорості політики та процесів прийняття політичних рішень приходять сучасні аналоги, як-от медіатизація, фрагментація, популістські коливання та антикризове публічне управління. Головними складниками потенційно нової моделі демократії – постліберальної – будуть мережне громадянство, мініделіберації, підзвітні громадянам технократичні установи, позапартійні форми представництва. Влада в межах постліберальної демократії матиме поліцентричний характер. Провідними принципами постлібералізму будуть адаптивність, прозорість, експериментальність, підзвітність і багаторівнева координація.

Ключові слова: демократія, ліберальна демократія, постліберальна демократія, політичне рішення, влада, деліберація, мережне громадянство.

Постать науковця Ф. Шміттера є зразком системного та послідовного дослідника, який добре відчував тенденції різних етапів політичної історії людства і досліджував найактуальніші практично-орієнтовані проблеми. Здобувши якісну політологічну освіту в США та Швейцарії, з 1967 року він розпочав свою викладацьку кар'єру, яка тісно переплталася з науково-дослідницькою роботою.

© Асоян Е., 2025

Ф. Шміттер є визнаним експертом у компаративній політології, його численні наукові публікації присвячені порівняльному аналізу політичних режимів у Латинській Америці, Східній Європі, процесів демократизації по всьому світу, перспектив транзиту від авторитаризму до демократії тощо. Однак у межах нашого наукового пошуку він насамперед цікавий своїми аналітичними напрацюваннями XXI століття, в яких розкривається системна візія кризи ліберальної демократії, чинників її ерозії та розробляється теоретичний фундамент для обґрунтування новітнього політичного явища та концепту постліберальної демократії. Примітно, що саме Ф. Шміттер є одним із перших авторів, який почав активно використовувати це поняття в науковому обігу, зокрема в публікації 2018 року – «Постліберальна демократія: нарис можливого майбутнього?».

У контексті нашого дослідження важливо проаналізувати еволюцію наукових поглядів Ф. Шміттера, щоб з'ясувати, які ідейні віхи були принциповими на його шляху до розроблення нового парадигмального виміру демократії, якою була логіка його наукового пошуку, на чому був зроблений аналітичний фокус видатного політолога. Для цього ми проаналізуємо кілька ключових наукових матеріалів Ф. Шміттера, які побачили світ упродовж останніх п'ятнадцяти років, запропонувавши їх комплексну рефлексію та конструктивний аналіз. Зокрема, такі наукові публікації пошуковця, як «Майбутнє «реально існуючої» демократії» (2011), «Криза та перехід, але не занепад» (2015) та «Постліберальна демократія: нарис можливого майбутнього?» (2018). Порядок згадування цих статей відображає послідовність і логіку нашого дослідження. Адже в першій публікації учений концентрується на детермінації причин та передумов появи постліберальної демократії, у другій – розкриває трансформаційний зміст нового парадигмального підходу, а в третій – найбільш системно аналізує природу і сутність постлібералізму.

«Майбутнє «реально існуючої» демократії» (2011) [1] – одна з перших робіт Ф. Шміттера, інспірована науковим інтересом до стану та якості сучасного ліберально-демократичного порядку, домінуючого у світовій практиці від моменту завершення Другої світової війни. Від самого початку автор наголошує на тому, що спроби сформувати прогнози щодо розвитку і перспектив демократії надзвичайно ускладнені самою природою демократії, яка є динамічною та мінливою. І вся її історія, по суті, доводить цю внутрішню потребу в перманентному перетворенні. На думку Ф. Шміттера, теоретичні конструкти, які намагаються запропонувати нормативну візію демократії, суттєво різняться від тих, що функціонують на практиці демократичних режимів. З метою акцентувати цю відмінність учений запроваджує особливий термін – «реально існуючі» демократії.

У XX столітті найбільш точною моделлю демократії була поліархія Р. Даля, тому що вона майже ідеально «зчитувала» потреби та особливості епохи. Вона якісно узгоджувала елементи індустріального суспільства, органічно поєднуючи централізовану державу, масові політичні партії, а також – стабільні соціальні класи [2]. Однак із плином часу контекст змінився, поліархія втратила свою соціально-інституційну релевантність. Багаторівневість і фрагментарність – ось ключові ознаки сучасної демократії. Отже, поліархія не може синхронізуватися з технологічними змінами, мережною політикою, послабленими партійними системами тощо.

Реальна демократія, за Ф. Шміттером, наділена потужною гібридністю, що означає одночасне поєднання різнорідних владних центрів (від демократичних та судових до наднаціональних і корпоративних). Політичні рішення можуть прийматися різними центрами влади, причому відстеження їх ієрархічних взаємозв'язків видається складним завданням. Також розмивається політична відповідальність, складно відстежити, хто стоїть за конкретними політичними наслідками. Рамки старої моделі «затісні» для нової гнучкої та адаптивної демократії.

Політичне представництво, на думку ученого, переживає екзистенційну кризу. Вибори дедалі більше сприймаються як формальна процедура, виборці не вірять у те, що політичні партії представляють їхні інтереси та цілі, й усе частіше апелюють до ситуативних рухів та мікроучасті. Крім того, поліархіям як національним демократіям виразно бракує автономії, адже уряди вимушені враховувати політики та запити транснаціональних структур, як-от МВФ, ЄЦБ тощо.

Соціально-культурний вимір демократії також зазнає значущих видозмін. Так, постматеріальні цінності приходять на зміну класовим, політична участь громадян стає все більш епізодичною і все менш передбачуваною, колективні ідентичності розпадаються на індивідуальні (але їх сума не тотожна цілому), персоналізовані мережі набувають поширеності та популярності. У результаті всіх вищеописаних видозмін ідеали поліархії не можуть більше відігравати роль взірцевих орієнтирів для реально існуючих демократій. Вони радше стають пунктом відправлення, точкою сепарації.

Наголосимо, що в цій статті Ф. Шміттер не пропонує універсального рішення, проте розробляє кілька потенційних векторів змін. На думку політолога, пройшовши крізь «еволюційний шок», демократія переродиться в новій формі, відповідній актуальним умовам соціуму. Вона буде більш експериментальною в інституційному вимірі, більш мережною та технічно розвиненою й одночасно менш партійно- та національно орієнтованою. Аналізуючи цю глибинну трансформацію демократії, Ф. Шміттер готує підґрунтя для її авторської реконцептуалізації, з якою ми познайомимося пізніше в нашій статті.

Дослідник фіналізує свою статтю реалістично і водночас обнадійливо: «Реально існуючі» демократії можна реформувати та вдосконалювати відповідно до двох незмінних основних принципів: суверенної рівності громадян та політичної відповідальності правителів. Це траплялося кілька разів у минулому, і я не бачу підстав вважати, що це не може статися знову. Бо в цьому полягає справжній геній демократії – здатність переосмислювати себе для майбутнього, консенсусно використовуючи правила сьогодення. Що не означає, що це буде легко. Спроба переконати політиків, які перемогли завдяки одному набору правил, змінити ці правила ніколи не була легкою, хоча криза, яка загрожує погіршити становище всіх, може допомогти. І в нас цього вдосталь зараз» [1, с. 407].

Загалом, резюмуючи зміст цієї наукової праці Ф. Шміттера, можна зазначити, що їй іманентна теоретична значущість (розширення меж теорії демократії, запровадження в науковий обіг нових понять, які дозволяють розкрити суть демократичних трансформацій, системна й аргументована критика поліархії, актуалізація інституційно-компаративної традиції). Безперечно, статті бракує емпіричної бази, але в есеїстській стилістиці вона сприймається абсолютно органічною.

Наступна фундаментальна для нашого дослідження публікація – «Криза та перехід, але не занепад» [3] побачила світ 2015 року. Вона є логічним продовженням ідей проаналізованої попередньо наукової роботи. Політолог починає з критики загальної «істерії» з приводу занепаду демократії. На думку вченого, те, що ми бачимо і сприймаємо як занепад, насправді є просто еволюційною трансформацією. Кризу не слід тлумачити як занепад, а дивитися ширше, як на етап у розвитку: «… демократія не перебуває в занепаді, а перебуває в кризі та в процесі переходу від одного типу до іншого, хоча зовсім незрозуміло, яким буде новий тип (або типи), і чи буде якийсь новий тип покращенням порівняно з існуючою практикою. Дійсно, саме ця невизначеність щодо правил гри є домінантною характеристикою всіх перехідних ситуацій» [3, с. 35].

Учений поетапно доводить, що ліберальна демократія знаходиться у фазі інституційної та функціональної кризи, для чого розкриває вплив таких суттєвих чинників, як

глобалізація, асинхронність соціуму, інформаційно-технологічний прогрес тощо. Якщо говорити більш предметно: у результаті глобалізаційних процесів наднаціональні структури та ринки позбавляють національні демократії автономії; політичні, економічні та інформаційні виміри втрачають синхронність і зв'язок; цифрові комунікаційні рішення (платформи, мережі) нівелюють значення деліберативного процесу.

Ліберальна демократія, на думку дослідника, не може вважатися фінальною фазою, вона сформувалася в конкретному соціально-політичному контексті (індустріальна економіка, масові політичні партії та рухи, обмежений інформаційний простір, національна держава тощо), який сьогодні виявляється нерелевантним. Це не є добре, і не є погано, це факт дійсності, який варто прийняти і рухатися з цим усвідомленням уперед. Таким чином, «кінець історії», пророкований Ф. Фукуямою [4], не відбувся, а триває чергова трансформація політичного порядку.

Демократичні інституції втрачають стабільну функціональність, а отже, не виконують свої звичні завдання. На зміну якісному представництву, інтеграції виборців, забезпечення політичної, економічної та соціальної стабільності, прозорості політики та процесів прийняття політичних рішень приходять сучасні аналоги, як-от медіатизація, фрагментація, популістські коливання та антикризове публічне управління.

Ліберальна бюрократична система виявилася негнучкою та безініціативною, вона заклякла у вертикальному модусі та помірних швидкостях, тож не змогла адаптуватися до горизонтальної мережної взаємодії, швидкої мобільності й мобілізації, цифрової реальності та зневіри громадян по відношенню до політичних еліт.

Критичний погляд на вищепроаналізовану наукову роботу дозволяє нам зробити неупереджені висновки щодо її позитивних та негативних аспектів. Так, тексту наукової публікації властива концептуальна ясність і точність діагностики. Ліберальна демократія позбавляється статусу нормативності, натомість чітко окреслюються чинники, які впливають на цей процес. Автор закладає підґрунтя для майбутньої зміни парадигми.

«Постліберальна демократія: нарис можливого майбутнього?» [5] – стаття Ф. Шміттера, яка вийшла друком у 2018 році. У ній дослідник уперше вживає поняття постліберальної демократії і пропонує потенційний прожект нового політичного порядку. Загалом, у цьому науковому матеріалі учений лишається відданим своїм ключовим ідеям, розвиненим у попередніх статтях та поглиблює їх. При цьому він наголошує, що його модель – це лише нарис потенційного сценарію, а не беззаперечна парадигма.

Ліберальна демократична традиція стояла на своїх стовпах, зокрема, міцних правових структурах, національній державі, масових політичних партіях, регульованій ринковій системі тощо. Нині ж баланс між цими елементами порушено внаслідок інформаційно-технологічних, економічних та соціальних змін. Учений констатує, що соціум став постліберальним, тоді як держава лишилася ліберальною. Вона переживає складну дисфункціональність, яка проявляється в тому, що партії перестали належним чином репрезентувати інтереси своїх виборців, суди в процесі ухвалення рішень почасти виходять за межі демократичних процедур, автономність національних держав підривається глобальними інституціями, у медіасфері замість партійної представленості – персоналізовані бренди політиків. У межах ліберальної традиції свобода як базовий принцип реалізовувалася, поза іншим, через політичну участь (вибори), і політика розроблялася через органи представництва. Сьогодні така схема не є робочою, її, радше за все, замінить постліберальний підхід.

У чому ж суть останнього? Ф. Шміттер пише: «Визначальний принцип постлібералізму зберіг би критерії легітимності та функціональності, але наголошував би на позитивному значенні «колективної свободи» або бажаності зобов'язань, обмежень та правил,

необхідних для досягнення позитивних цілей («суспільних благ») для державного устрою, обраного відповідно до законної згоди громадян. Демократія змінилася б з форми правління, призначеної для захисту громадян (а іноді й мешканців) від тиранії, на таку, в якій вони були б зобов'язані сприяти використанню державної влади для досягнення цілей, які (можливо, лише зрештою) принесуть їм колективну користь» [5, с. 19].

Які компоненти можуть сформувати нову демократію постліберального зразку? На думку Ф. Шміттера, це будуть мережне громадянство, мініделіберації, підзвітні громадянам технократичні установи, позапартійні форми представництва. Влада в межах постліберальної демократії матиме поліцентричний характер. Провідними принципами постлібералізму будуть адаптивність, прозорість, експериментальність, підзвітність і багаторівнева координація.

Червоною ниткою крізь весь текст статті прослідковується посил автора: його постліберальна демократія – це нарис майбутнього, а не його стовідсоткове передбачення. «Не всі ці запропоновані реформи у сфері громадянства, представництва та управління є однаково «постліберальними» за натхненням або ймовірним впливом. Вони можуть навіть бути несумісними одна з одною. Найкраще, на що можна сподіватися в нашу «постреволюційну» епоху, – це поступові та фрагментарні експерименти, ймовірно, починаючи на місцевому рівні, які, у разі успіху, згодом можуть бути «масштабовані» до національних або навіть наднаціональних режимів. Це може перетворити розпливчастий спектр постліберальної демократії на щось більш схоже на надійні альтернативи» [5, с. 40], резюмує Ф. Шміттер.

Підсумовуючи зміст і значущість цієї наукової статті, можемо підкреслити, що саме в ній Ф. Шміттер уперше користується концептом «постліберальна демократія», системно і методично доводить обмеженість ліберального політичного порядку, його застарілість і невідповідність ознакам сучасної громадськості та соціально-економічного розвитку, пропонує авторську візію потенційної майбутньої моделі політичної системи, визначає характеристики постліберальної демократії (поліцентричність, гібридність, багаторівневість), демонструє логічний зв'язок із власними попередніми науковими публікаціями і послідовну ідейну еволюцію.

Якщо порівняти всі три проаналізовані статті, можна помітити, що в першій було поставлено діагноз ліберальній демократії як застарілому політичному порядку, у другій статті подається комплексна ревізія причин та чинників кризи демократії, у третій – пропонується авторська прогностична модель. Ключове для всіх трьох публікацій поняття «криза» поступово еволюціонує. Так, спочатку вона постає символом інституційної ерозії, потім – розуміється як трансформаційний етап і, зрештою, знаменує симптоматику появи нової демократичної моделі.

Отже, ці статті являють собою зв'язну теоретичну трилогію, в якій перший «том» доводить неадекватність ліберальної демократії для сучасного соціально-політичного контексту, другий – тлумачить актуальну кризу як перехід, а третій – визначає рамки нової парадигми – постліберальності. Таким чином, проаналізовані наукові розробки Ф. Шміттера сприймаються як одна з найбільш послідовних інтелектуальних траєкторій у сучасній політичній науці.

Список використаної літератури

1. Schmitter P. The future of «Real-Existing» Democracy. *Society and Economy.* 2011. № 33(2). P. 399–428.
2. Dahl R. Polyarchy: Participation and Opposition, New Haven. 1971. 257 p.
3. Schmitter P. Crisis and Transition, But Not Decline. *Journal of Democracy.* 2015. Vol. 26, Issue 1. P. 32–44.
4. Fukuyama F. The End of History? *The National Interest.* 1989. № 16. P. 3–18.
5. Schmitter P. «Post-Liberal» Democracy: a Sketch of the Possible Future? *Istituto Universitario Europeo.* 2018. P. 1–43.

THE EVOLUTION OF P. SCHMITTER'S VIEWS: FROM THE CRISIS OF POLYARCHY TO POST-LIBERAL DEMOCRACY

Emma Asoian
V. I. Vernadsky Taurida National University,
Educational and Scientific Institute of Management, Economics and Environmental Management,
Department of Management and International Economic Relations
John McCain St., 33, 01042, Kyiv, Ukraine
https://orcid.org/0000-0003-2664-5838

The article presents the results of a study devoted to the scientific reflection of the theoretical developments of P. Schmitter, one of the pioneers in the development of the paradigm of postliberal democracy (the latest model of a democratic political order that can replace the liberal analogue). The systematic reconstruction of the scientist's key scientific works on the given issue allows us to trace the evolution of his scientific views, to clarify the fundamental provisions and methodological basis. It is substantiated that P. Schmitter's intellectual trajectory moves from the determination of the causes and prerequisites for the emergence of postliberal democracy (criticism of polyarchy in the modern socio-political context) through the disclosure of the transformational content of the new paradigmatic approach to the systemic analysis of the nature and essence of postliberal democracy. The key concept for the publications analyzed in the process of the study is the concept of "crisis", which is gradually evolving. Thus, at first it becomes a symbol of institutional erosion, then – it is understood as a transformational stage, and finally – it marks the symptoms of the emergence of a new democratic model. The liberal form, according to the researcher, cannot be considered the final phase of the development of democracy, it was formed in a specific socio-political context (industrial economy, mass political parties and movements, limited information space, national state, etc.), which today turns out to be irrelevant. Democratic institutions lose stable functionality, therefore, do not fulfill their usual tasks. High-quality representation, integration of voters, ensuring political, economic and social stability, transparency of policies and political decision-making processes are replaced by modern analogues, such as mediatization, fragmentation, populist fluctuations and anti-crisis public management. The main components of a potentially new model of democracy – postliberal – will be network citizenship, mini-deliberations, technocratic institutions accountable to citizens, non-partisan forms of representation. Power within postliberal democracy will be polycentric. The guiding principles of postliberalism will be adaptability, transparency, experimentation, accountability, and multilevel coordination.

Key words: democracy, liberal democracy, postliberal democracy, political decision, power, deliberation, network citizenship.

Дата першого надходження рукопису до видання: 18.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 22.12.2025
Дата публікації: 30.12.2025

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 63, с. 296–302
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 63, p. 296–302

УДК 324-047.44:35.072.2
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.63.33

ТРИВИМІРНИЙ ПІДХІД ДО ВИВЧЕННЯ ЕЛЕКТОРАЛЬНИХ ПРОЦЕСІВ НА РЕГІОНАЛЬНОМУ РІВНІ

Євгеній Гайданка
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»,
факультет суспільних наук, кафедра політології і державного управління
вул. Університетська, 14, 88000, м. Ужгород, Україна

Розглядаються базові методологічні підходи до вивчення електоральних процесів на регіональному рівні. Враховано специфіку постсоціалістичного розвитку центральноєвропейських країн. Європеїзація публічного управління та пришвидшені темпи політичної децентралізації в країнах Центральної Європи інституціалізували електоральні процеси на субнаціональному рівні. З початку 2000-х рр. у центральноєвропейських країнах націоналізація виборів тісно переплітається з регіоналізацією електоральних процесів.

Електоральний простір колишніх постсоціалістичних країн Центральної Європи суттєво відрізняється від партійних та виборчих систем консолідованих західних моделей. Суперечності в аналізі електоральних процесів на регіональному рівні були спричинені домінуванням концепцій аналізу націоналізації виборів. Західний дослідник А. Шейкель об'єднав наявний методологічний інструментарій у тривимірну дослідницьку модель. Універсальна методологічна модель включає: а) визначення регіональних виборів як виборів «другого порядку», б) включення для емпіричного аналізу специфіки «територіальних кліведжів» у постсоціалістичних країнах, в) пояснення інституційного впливу між ступенем політичної децентралізації та динамікою електоральних процесів на субнаціональному рівні.

Тривимірний аналіз електоральних процесів на регіональному рівні закріплюється спеціалізованою емпіричною методикою. А. Шейкель, Г. Маркс і Л. Хюг розробили комплексне індексування спроможності органів регіонального самоврядування RAI індекс. Цей індекс дозволяє визначити політичну вагу органів регіонального самоврядування в нормативній площині (система нормативно закріплених управлінських повноважень) та в управлінській практиці (здатність використовувати наявну компетенцію).

Перспективи подальших досліджень полягають у можливостях застосування тривимірного аналізу для пояснення результатів регіональних виборів у країнах Центральної Європи.

Ключові слова: методологічні підходи, емпіричний підхід, електоральні кліведжи, політична децентралізація, регіональні вибори, Центральна Європа.

Постановка проблеми. Дослідження електоральних процесів у регіонах колишніх постсоціалістичних країн доцільно розглядати з огляду на декілька методологічних складників. Передусім вважаємо, що необхідно враховувати динаміку демократичного транзиту та її вплив на електоральні процеси в постсоціалістичних країнах. Логіка системних трансформацій країн Центральної Європи визначала прямий інституційний зв'язок між «глибиною» демократичних транзитів та темпами європейської інтеграції. Наближення центральноєвропейських країн до вимог членських країн Європейського Союзу наприкінці 1990-х – початку 2000-х рр. актуалізувало, у тому числі, проблеми децентралізації публічного управління. Адже європейській бюрократії потрібно було впорядковувати «політику згуртованості» регіонального розвитку (англ. – EU cohesion policy) у потенційно нових

© Гайданка Є., 2025

країнах-членах із постсоціалістичних просторів [1]. Введення в дію широкомасштабної децентралізації (адміністративної, фіскальної та політичної) засвідчило не тільки виконання перехідними країнами однієї з останніх вимог на вступ до ЄС, але й подальшу інсталяцію регіонального самоврядування та зміцнення самоврядності місцевих громад. Одним з обов'язкових інституційних факторів політичної спроможності регіонів став старт електоральних процесів на початку 2000-х рр.

Традиційно слід ураховувати соціальні та політичні кліваджі в регіональному розвитку, які традиційно властиві для країн Західної та Центральної Європи. Зокрема, Д. Бочслер виділяє більший ступінь націоналізації електоральних процесів у постсоціалістичних країнах на відміну від західноєвропейських, що пов'язується з етнічною та територіальною специфікою виборчих округів [2]. Специфіка постсоціалістичного транзиту, труднощі європейської інтеграції включно з «навздогінною децентралізацією» та наявні кліваджі в регіональному розвитку доводять, що дослідження електоральних процесів у постсоціалістичних регіонах потребують застосування адаптивного методологічного інструментарію.

Аналіз останніх наукових досліджень. Питання електоральних процесів широко досліджено у вітчизняній науковій площині, включаючи й регіональний контекст. Найбільш вагомими для вибраної проблематики виступають праці в галузі політичної компаративістики, присвячені розгляду електоральних процесів на регіональному рівні в розрізі постсоціалістичних країн, а саме напрацювання Т. Ковальова, Ю. Каплан, Ю. Остапець, В. Войтович, А. Приходько, Л. Гудзь, М. Лендьєл та інших. Незважаючи на повноту проведених досліджень, ми спробуємо зосередитись на пошуку універсального методологічного інструментарію, який дозволить пояснити специфіку перебігу електоральних процесів на субнаціональному рівні.

Мета дослідження. Основна мета статті – пояснити три базові методологічні підходи західних дослідників до вивчення електоральних процесів на субнаціональному рівні.

Виклад основного матеріалу. Відомий дослідник електоральних процесів на регіональному рівні А. Шейкель наводить комплексний тривимірний методологічний підхід, який комплексно поєднує методологічні розробки інших компаративістів [3, p. 232–234]:

1) модель «виборів другого порядку» К. Райфа та Г. Шмідта [4], яка визначає «вторинність» регіональних виборів по відношенню до національних;

2) методологічний підхід «територіального кліваджу» Д. Карамані, відповідно до якого територіально гетерогенні чи гомогенні виборчі округи впливають на формування електорального вибору, а отже, й підсумкові результати голосування [5];

3) модель розвинутої децентралізації К. Чіббера та К. Коулмана, яка визначає ступінь «провінційності» партійних систем залежно від обсягів повноважень, які реалізуються на субнаціональному рівні країни [6].

Кожний із запропонованих методологічних підходів включає набір прикладної методики аналізу електоральних процесів, але виключно в контексті націоналізації партійних систем. Також апробація методів дослідження проходила в консолідованих партійних системах західних країн, тому не враховувався фактор постсоціалізму. Спробуємо розглянути можливості застосування методів, що вивчають націоналізацію електоральних процесів до вивчення виборів на регіональному рівні.

По-перше, у вивченні електоральних процесів у регіонах потрібно враховувати валідність концепції виборів «другого порядку» (англ. – Second-order election). Теоретичним підґрунтям слугує поділ виборів за ступенем пріоритетності – загальнонаціональні вибори (парламентські та часто вибори Президента) традиційно належать до виборів «другого порядку»; тоді як вибори до Європарламенту та місцеві вибори слід відносити

до виборів «другого порядку». Концепт виборів «другого порядку» комплексно запропонований К. Райфом та Г. Шмідтом по відношенню до аналізу «європейських виборів» (вибори до Європарламенту) [7]. Надалі концепт виборів «другого порядку» було адаптовано до постсоціалістичних країн, які після вступу до ЄС стали залученими до європейських електоральних циклів. На думку Я. Ковара, вибори до Європарламенту в країнах Центральної Європи мають другорядне значення через кілька факторів:

а) явка виборців нижча порівняно з національними виборами, на яких обирається склад парламенту та Президент;

б) «опозиційне голосування» виборців, коли на відміну від національних виборів підтримуються кандидати від антиурядових та позапарламентських партій;

в) слабка участь ЗМІ у виборчій кампанії до Європарламенту та слабке інформативне висвітлення самих виборах;

г) списки центральних партій часто включають кандидатів, які зазнали невдачі на парламентських виборах [8, p. 223].

Концепт виборів «другого порядку» важливий для аналізу регіональних виборів, передусім у розумінні вторинності виборів у регіонах у порівнянні з національними виборами. Прямим, проте поверхневим підтвердженням регіональних виборів як виборів «другого порядку» є порівняння виборчої явки – чим більша популярність, тим вища статусність виборів. На виборчу явку впливає коло політичних питань, які потрібно розв'язати. Якщо регіональні вибори розглядаються як «вибори з низькими ставками» [3, p. 234], тоді вибори в регіонах набувають двох базових статусів:

1) «вибори-барометр» – регіональні вибори розглядаються як рівень підтримки уряду чи опозиційних політичних сил [9]. Оскільки роки проведення національних та регіональних виборів у переважній більшості не збігаються, результати голосування в регіонах є електоральним каталізатором підтримки уряду чи опозиційних сил на майбутніх виборах до парламенту. В умовах переваги пропорційної виборчої системи регіональні вибори часто слугують своєрідною репетицією парламентських. Особливо за умов їх близької хронології проведення;

2) «вибори-референдум» – на електоральний вибір у регіонах впливає партійна приналежність кандидатів, а отже, у регіонах тестується рівень підтримки окремих напрямів урядової політики [10]. Голосуючи за представника конкретної політичної партії в регіоні, виборець керується пріоритетами загальнонаціональної політики. У випадку негативної оцінки, наприклад, національної економічної політики, виборець переорієнтовується на підтримку локальних кандидатів. У такому випадку регіональні вибори все більше будуть нагадувати місцеві референдуми, на яких мають розв'язуватись поточні проблеми локального масштабу.

Важливим фактором, який пов'язує вибори «першого порядку» та «другого порядку», залишається хронологія електоральних циклів. На думку Д. Хю та Ч. Джефрі, більший часовий проміжок між проведенням національних і регіональних виборів призводить до електоральних втрат домінантної партії на національному рівні [11]. Після перемоги на національних виборах партія поступово втрачатиме в рівні підтримки урядової політики, й саме результати регіональних виборів засвідчать найбільш проблемні моменти уряду. Час, який залишається до парламентських виборів, правляча партія повинна використати на свою користь, корегуючи політику напередодні виборів до парламенту.

Другим методологічним інструментарієм, який доцільно використовувати в аналізі електоральних процесів на регіональному рівні, є концепт «територіальних кліведжів» (англ. – Territorial cleavages). Класичний теоретичний підхід є сукупністю соціологічних та

політичних методів, які через неоднорідність територіальної структури виводять закономірності електорального вибору. Базовими теоретиками соціально-політичних кліваджів є А. Лейпхарт [12] та С. Ліпсет і С. Роккан [13]. Застосування класичних підходів до пояснення кліваджів у модерній Центральній Європі виглядає проблемним із двох позицій: по-перше, емпіричною базою досліджень слугували країни з добре розвинутими (консолідованими) партійними системами та електоральними моделями, переважно західноєвропейські та англосаксонські кейси; по-друге, класичні дослідження не торкались періоду постсоціалізму, що суттєво обмежує можливості їх застосування в електоральній практиці країн Центральної Європи. Концепт кліваджів, які впливають на електоральний процес, неодноразово доповнювався та адаптувався до постсоціалістичного досвіду. С. Уайтфілд [14], Е. Редзич та Дж. Еверетт [15], Е. Бакке та Н. Ситтер [16] визначають моделі голосування в постсоціалістичних країнах через соціально-політичні кліваджі, спричинені поставторитарним минулим, територіальною гетерогенністю, пов'язаною з новим статусом незалежності молодих демократій та похідними етнічними, мовними й поточними політичними чинниками. Контекст соціально-політичних кліваджів у країнах Центральної Європи часто пов'язується з міжособистісним протистоянням політиків. Зокрема, у модерній політичній історії Словаччині відомими є електоральні протистояння по лінії «мечіяризм – антимечіяризм» [17] чи «Фіцо – антиФіцо» [18]. Кожний такий клівідж розподіляє словацьке суспільство на прихильників, а отже, потенційних виборців більш консервативних чи ліберальних сил, європтимістів чи євроскептиків тощо.

Більшість теорій «територіальних кліваджів» адаптовані до практики загальнонаціональних виборів, тому доречним є визначити ступінь валідності цього методологічного інструментарію по відношенню до регіональних виборів. Д. Хю та Ч. Джефрі відзначають, що територіальні кліваджи впливають на зміну електоральних преференцій у регіонах. У певних випадках виборець своєю електоральною поведінкою підтвердить регіональні вибори як вибори «першого порядку», натомість загальнонаціональні вибори – виборами «другого порядку» [11]. Очевидним прикладом такого голосування може стати електоральна підтримка партії етнічної меншини в поліетнічному регіоні. На думку А. Шейкеля, територіальні кліваджи однозначно призводять не тільки до розбіжностей у голосуванні між загальнонаціональними та регіональними виборами, але й електоральної диференціації на міжрегіональному рівні (завдяки етнічній структурі, близькості кордонів, історичному минулому тощо) [7, p. 235].

Третій методологічний інструментарій дослідження електоральних процесів на регіональному рівні полягає в ступені децентралізації країни та впливу децентралізаційних процесів на регіоналізацію політики. Управлінська повнота децентралізації та «наповнення» представницьких органів у регіонах компетенцією, необхідною для їх інституційної спроможності, визначають динаміку електоральних процесів на субнаціональному рівні. Трансфер управління до регіональних легіслатур стимулює розвиток регіональних політичних партій, діяльність яких спрямована на розроблення регіональної політики та «розбудову самобутньої ідентичності» [19]. В умовах політичної децентралізації, що успішно функціонує, суттєво видозмінюється електоральна стратегія осередків національних партій у регіонах. З одного боку, партійна дисципліна та субординація змушує лідерів регіональних осередків не відхилятись від загальнопартійної стратегії; з іншого боку, наприклад, вибори до столичних легіслатур виглядають важливішим стимулом для електоральної боротьби де-факто, ніж абстрактний пошук шляхів реалізації партійної стратегії в межах усієї країни.

Дослідники Д. Хю та Ч. Джефрі відзначають розбіжності між національними та регіональними виборами у стратегії партійної політики, які спричинені ступенем спроможності регіональних легіслатур [11]. Своєю чергою Л. Хюг, Г. Маркс та А. Шейкель наголошують, що об'єктивне дослідження електоральних процесів у регіонах можливе із застосуванням спеціалізованої методології, сформованої на принципах комплексного аналізу взаємозв'язків між децентралізаційними та електоральними процесами й супровідними емпіричними показниками [20]. Децентралізація як системний процес є складним явищем, який поєднує управлінські та політичні аспекти функціювання регіонів. Саме тому децентралізація повноцінно реалізується в процесі управлінської взаємодії між центральним урядом та регіональними органами самоврядування. Причому глибина децентралізації проявляється через низку факторів, які у своєму комплексі можуть свідчити про самоврядування регіональних адміністративних одиниць чи, навпаки, про централізацію державного управління.

Універсальний підхід до політологічного аналізу самоврядності органів регіонального управління запропонований низкою вчених-компаративістів у рамках індексу RAI (англ. – Regional Authority Index) [21]. Розроблений індекс, по-перше, визначає на емпіричному рівні політичну вагу представницьких органів самоврядування на рівні регіонів, а, по-друге, вплив електоральних процесів на формування та імплементацію регіональної політики. Пріоритетними розробниками індексу RAI виступило тріо західних дослідників – А. Шейкель, Г. Маркс та Л. Хюг [22]. Методологічно індекс розраховується на прикладі аналізу компетенції представницьких органів регіонального самоврядування у 96 країнах світу, включаючи аналіз субнаціональних одиниць із приблизно 150 тис. популяції. Хронологічно охоплено період 1950–2018 рр., ураховуючи ступінь децентралізації в конкретній країні. Ученими запропоновано 10 базових індикаторів, два рівні інституціональної спроможності органів регіонального самоврядування та відповідну шкалу оцінювання. У підсумку всі досліджувані країни оцінюються за інституційною спроможністю представницьких органів регіонального самоврядування, яка забезпечується нормативно-законодавчими актами та регіональними виборами.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Вибори до представницьких органів регіонального самоврядування відграють важливу роль у формуванні не тільки місцевої, але й національної політики. Електоральні процеси на регіональному рівні доцільно розглядати сепаратно від методологічного інструментарію, який використовується для пояснення націоналізації виборчих процесів. Універсальним методологічним підходом є використання тривимірного аналізу, запропонованого А. Шейкелем: пояснення регіональних виборів як виборів «другого порядку»; урахування специфіки «територіальних кліваджів» та визначення взаємовпливу між децентралізаційними й електоральними процесами на субнаціональному рівні. Крім того, аналіз регіонального виборчого процесу забезпечується емпіричним складником, зокрема індексування спроможності органів регіонального самоврядування – RAI-індексом.

Перспективи подальших досліджень полягають у доповненні методологічного інструментарію аналізу електоральних процесів на регіональному рівні та можливостях застосувати тривимірний аналіз за підсумками регіональних виборів у країнах Центральної Європи.

Список використаної літератури

1. Baun M., Marek D. EU Cohesion Policy and Sub-National Authorities in the New Member States. *Contemporary European Studies*. 2008. Issue, pp. 5–20.

2. Bochsler D. Territory and Electoral Rules in Post-Communist Democracies. New Yor k: Palgrave Macmillan, 2010. 215 p.
3. Schakel A.H. Nationalisation of regional elections in Central and Eastern Europe. *East European Politics.* 2015. Vol. 31. No. 2, pp. 229–247.
4. Reif K., Schmitt H. Nine Second-order National Elections: A Conceptual Framework for the Analysis of European Election Results. *European Journal of Political Research*. 1980. Vol. 8. Issue 1, pp. 3–44.
5. Caramani D. The Nationalization of Politics. The Formation of National Electorates and Party Systems in Western Europe. Cambridge: Cambridge University Press, 2004. 347 p.
6. Chhibber P.K., Kollman K. The Formation of National Party Systems. Federalism and Party Competition in Canada, Great Britain, India, and the United States. Princeton : Princeton University Press, 2004. 272 p.
7. Reif K., Schmitt H. Second-order Elections. *European Journal of Political Research.* 1997. Vol. 31, pp. 109–124.
8. Kovář J. Revisiting the Second-Order Election Model and Its Application to European Parliament Elections in Central and Eastern European Countries. Prague : Metropolitan University Prague Press, 2016. 285 p.
9. Anderson C.J., Ward D.S. Barometer Elections in Comparative Perspective. *Electoral Studies.* 1996. Vol. 15. Issue 4, pp. 447–460.
10. Carsey T.M., Wright G.C. State and National Factors in Gubernatorial and Senatorial Elections. *American Journal of Political Science*. 1998. Vol. 42. Issue 3, pp. 994–1002.
11. Hough D., Jeffery C. Germany: An Erosion of Federal-Länder Linkages? In: *Devolution and Electoral Politics*. Dan Hough, Charlie Jeffery (eds.). Manchester : Manchester University Press, 2006, pp. 119–139.
12. Lijphart A. Democracy in Plural Societies. New Haven: Yale University Press, 1977. 248 p.
13. Lipset S.M., Rokkan S. Cleavage Structures, Party Systems and Voter Alignments: An Introduction. In: *Party Systems and Voter Alignments: Cross National Perspectives.* Seymour M. Lipset, Stein Rokkan (eds.). New York: Free Press, 1967, pp. 1–64.
14. Whitefield S. Political Cleavages and Post-Communist Politics. *Annual Review of Political Science*. 2002. Vol. 5, pp. 181–200.
15. Redžić E., Everett J. Cleavages in the Post-Communist Countries of Europe: A Review. *Politics in Central Europe*. 2020. Vol. 16(1), pp. 231–258.
16. Bakke E., Sitter N. Why do Parties Fail? Cleavages, Government Fatigue and Electoral Failure in the Czech Republic, Slovakia and Hungary 1992–2012. *East European Politics*. 2013. Vol. 29(2), pp. 208–225.
17. Leška D. The Main Phases of the Formation of System of Political Parties in Slovakia After 1989. *Slovak Sociological Review.* 2013. Vol. 45(1), pp. 71–88.
18. Haydanka D., Martinkovič M., Haydanka Y. The Initial Response to the Russian-Ukrainian War in the Political Narrative of the European Union: The Case Study of the Slovak Republic. Agathos. 2025. Vol. 16. Issue 1, pp. 375–378.
19. Thorlakson L. Government Building and Political Development in Federations: Applying Canadian Theory to the German Case. *Regional and Federal Studies*. 2000. Vol. 10. Issue 3, pp. 129–148.
20. Hooghe L., Marks G., Schakel A. The Rise of Regional Authority: A Comparative Study of 42 Democracies. 1st ed. Routledge: London, 2010. 240 p.
21. Schakel A.H. Regional Authority Index (RAI). URL: https://www.arjanschakel.nl/index.php/regional-authority-index (дата звернення: 26.11.2025).
22. Hooghe L., Marks G., Schakel A., Chapman-Osterkatz S., Niedzwiecki S., Shair-Rosenfield S. Measuring Regional Authority. Volume I. A Postfunctionalist Theory of Governance. Oxford: Oxford University Press, 2016. 708 p.

THREE-DIMENSIONAL APPROACH TO STUDYING ELECTORAL PROCESSES AT THE REGIONAL LEVEL

Yevheniy Haydanka
Uzhhorod National University,
The Faculty of Social Sciences,
The Department of Political Science and State Administration
Universytetska str., 14, 88000, Uzhhorod, Ukraine

The article explores the fundamental methodological approaches used to study electoral processes at the regional level, taking into account the unique characteristics of post-socialist development in Central European countries. The article highlights how the Europeanization of public administration and rapid political decentralisation have institutionalised electoral processes at the subnational level. Since the early 2000s, the nationalisation of elections in Central European countries has been closely linked to the regionalisation of electoral processes.

The electoral landscape of the former post-socialist countries in Central Europe is significantly different from the party and electoral systems in consolidated Western models. Analysis of electoral processes at the regional level has been complicated by a focus on concepts of nationalisation of elections. Western researcher A. Shakel has developed a comprehensive three-dimensional research model by integrating existing methodological tools. This universal methodological model includes: a) defining regional elections as "second-order" elections, b) incorporating the unique characteristics of "territorial cleavages" in post-socialist countries for empirical analysis, and c) explaining the institutional influences between the level of political decentralisation and the dynamics of electoral processes at the subnational level.

A three-dimensional analysis of electoral processes at the regional level is conducted using a specialised empirical methodology. Researchers A. Shakel, G. Marks, and L. Hooghe developed a comprehensive method known as the RAI index, which assesses the capacity of regional self-government bodies. The RAI index helps to determine the political influence of these regional self-government bodies in two areas: the normative framework, which refers to the established administrative powers, and administrative practice, which involves their ability to effectively utilise these powers.

Further research prospects involve using three-dimensional analysis to study the outcomes of regional elections in Central European countries.

Key words: methods, empirical methods, electoral cleavages, political decentralisation, regional elections, Central Europe.

Дата першого надходження рукопису до видання: 19.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 17.12.2025
Дата публікації: 30.12.2025

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 63, с. 303–312
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 63, p. 303–312

УДК 327:341
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.63.34

БЕЗПЕКОВІ СТРАТЕГІЇ КРАЇН ВИШЕГРАДСЬКОЇ ГРУПИ: ТРАНСФОРМАЦІЯ ПРІОРИТЕТІВ

Ольга Івасечко
Національний університет «Львівська політехніка»,
Інститут гуманітарних та соціальних наук,
кафедра політології та міжнародних відносин,
вул. Степана Бандери, 12, 76014, м. Львів, Україна

Уляна Сивулька
Національний університет «Львівська політехніка»,
Інститут гуманітарних та соціальних наук,
кафедра політології та міжнародних відносин,
вул. Степана Бандери, 12, 76014, м. Львів, Україна

У статті акцентовано увагу на безпекових стратегіях країн Вишеградської четвірки (В4), зокрема Республіки Польща, Чехії, Словаччини, Угорщини, та окреслено трансформації їхніх пріоритетів у контексті війни росії проти України. Держави-учасниці Вишеградської групи неоднаково сприймають росію як загрозу. Зокрема, Польща та Чехія однозначно ідентифікують росію як загрозу, на відміну від Угорщини та Словаччини, позиція яких є менш однозначною. Не лише неоімперська політика російської федерації, але й збільшення кіберзагроз зумовлює необхідність прийняття державами нових законодавчих актів та нормативних документів для протидії цим деструктивним впливам. Крім того, стрімкий розвиток оборонних інновацій та технологій стимулював активізацію інноваційної діяльності країн В4 у сфері безпеки та оборони. Країни Вишеградської групи розпочали активне розроблення передових озброєнь, зокрема безпілотних літальних апаратів (БПЛА), з метою зміцнення обороноздатності та експортного потенціалу. Головні напрями безпекової політики країн В4 варіюються відповідно до загроз, які були визначені в їхніх безпекових стратегіях. Спільним чинником для В4 у сфері безпеки та оборони є пріоритетність співпраці в межах НАТО та ЄС. Угорщина та Словаччина зберігають тісні відносини з росією та розвивають відносини з Китаєм, натомість Польща та Чехія націлені на співпрацю з іншими міжнародними акторами, як-от різними регіональними організаціями, а також Великою Британією, Україною та країнами Азійсько-Тихоокеанського регіону відповідно. Напрями безпекової політики у сфері енергетики також відрізняються, оскільки Польща та Чехія, не підтримуючи зв'язків із російською федерацією, могли би відмовитись від імпорту енергоресурсів. Натомість інші члени Вишеградської групи продовжили співпрацю з рф, ризикуючи послабити власну енергетичну безпеку.

Ключові слова: Вишеградська група, безпекові стратегії, Польща, Чехія, Угорщина, Словаччина.

Актуальність дослідження. Агресивна політика росії проти України, що триває з 2014 року та відзначилась ескалацією в лютому 2022 року, зруйнувала наявну на той момент європейську безпекову архітектуру, а країни Вишеградської групи, через географічну близькість до України, опинилися в епіцентрі цих змін. Особливу потребу в аналізі стратегій нацбезпеки зумовлюють відмінності в підходах до таких безпекових питань, як позиція щодо росії як основної загрози для нацбезпеки країн-учасниць В4 та використання енергоресурсів останньої як зброї, втручання у вибори, поширення дезінформації тощо.

© Івасечко О., Сивулька У., 2025

Крім того, збільшується інтенсивність транснаціональних загроз – тероризму та кіберзлочинності, що передбачає адаптацію стратегічних безпекових цілей країн регіону та необхідність їх дослідження.

Джерельна база дослідження. Під час дослідження проблеми трансформації пріоритетів безпекових стратегій країн Вишеградської групи проаналізовано напрацювання як українських, так і закордонних дослідників. З-поміж робіт вітчизняних науковців у статті використано напрацювання Г. Месежнікова [2] та І. Тодорова [8], які проаналізували етапи формування та становлення актуальних безпекових стратегій країн Вишеградської групи. Варто відзначити, що цінною інформаційною довідкою під час написання статті стала наукова розвідка Я. Собчака [29], який розглядав різносторонність Стратегії безпеки Республіки Польща, затвердженої у 2020 року. З метою глибшого аналізу трансформаційних процесів стратегічних документів Вишеградської групи особливу увагу приділено ключовим нормативно-правовим актам. Зокрема, було розглянуто чинні безпекові стратегії країн, як-от: Безпекова стратегія Чеської Республіки 2023 [13] та Безпекова стратегія Словацької Республіки 2021 [12], Республіки Польща 2020 [29], Угорщини 2020 [21], представлені на сайтах міністерств оборони та інших державних установ.

Виклад основного матеріалу. Дванадцятого травня 2020 року Польща затвердила оновлену Стратегію національної безпеки, що автоматично означало припинення дії попередньої стратегії Варшави від 2014 року. Нова Стратегія сформувала загальну візію національної безпеки Республіки Польщі, ґрунтуючись на закріплених у Конституції Польщі національних інтересах та стратегічних цілях. Урахування Варшавою сучасних безпекових загроз визначило основною загрозою безпеки державі неоімперську політику російської федерації [29].

У попередній стратегії 2014 року Польща також вбачала росію головною загрозою, проте все ж наголошувала на побудові відносин на основі принципів міжнародного права на рівні НАТО – росія та ЄС – росія [19]. Протягом наступних років російська федерація збільшувала військовий потенціал та проводила низку масштабних військових навчань, що змусило Польщу переосмислити співробітництво з Москвою та змоделювати потенційне існування конфлікту росії з державами-членами НАТО. Крім того, окремо в Стратегії 2020 року визначено проблему кібербезпеки як основну серед немілітарних загроз [29]. Щоб запобігти проблемам у кіберпросторі, Мінцифри затвердили закон про Національну систему кібербезпеки у 2024 році. Цей закон мав на меті окреслити повноваження державних органів, які відповідають за кібербезпеку, а також розширити сферу діяльності Стратегії кібербезпеки Республіки Польща задля більш ефективного захисту громадян та установ [33].

Відповідно до зобов'язань, які прийняли держави-члени НАТО, задля посилення оборонного потенціалу необхідно виділяти не менше 2% ВВП. Однак у 2025 році Польща намагається суттєво збільшити цей відсоток, а саме на рівні – 186,6 млрд. злотих (майже 48 млрд. доларів США), що становитиме 4,7% ВВП країни [4]. Польща особливо активно розробляє різного виду безпілотні системи. Наприклад, польська компанія WB Electronics виготовляє інноваційні дрони X-FRONTER, які вважаються справжнім проривом завдяки своєму розміру та багатофункціональності. З огляду на те, що X-FRONTER важить приблизно один кілограм, це робить дрон незамінним для піхотних підрозділів, які можуть носити його навіть у звичайному наплічнику [1].

США залишається одним із найважливіших союзників Польщі у сфері безпеки та оборони. У серпні 2024 року відкрито базу протиракетної оборони у м. Редзиково на півночі Польщі. Ця подія не тільки закріпила постійну присутність американських військ на території Польщі, а й підкреслила, що ця територія не є сферою впливу російської

федерації [27]. Також у квітні 2025 року відбулось підписання польсько-американської безпекової угоди, яка ініціювала реалізацію другої фази програми «Вісла», зокрема про надання майже 2 мільярдів доларів для повної модернізації систем протиповітряної оборони Польщі до 2029 року [18].

Польща без попереднього обговорення з ЄС офіційно затвердила у 2022 році відмову від російських енергоресурсів. Співпрацюючи із Саудівською Аравією та використовуючи інфраструктуру в Гданську, Польща планує забезпечити потреби країни власною нафтою, а також розпочати експорт в інші регіони. Крім того, держава розбудовує відносини з Колумбією, Індонезією та Південною Африкою [22].

Чехія теж активно намагається зміцнити свою національну безпеку та оборону, зокрема провадить реформи задля модернізації її військової обороноздатності. Країна ухвалила нову оборонну стратегію у 2023 році, де затвердила збільшення фінансування оборонної сфери щонайменше до 2% ВВП на рік [11]. Першочерговим завданням безпекової стратегії Чехії є політика інформування суспільством щодо реальних безпекових проблем, зокрема росії, яка описується як «найбільш безпосередня загроза Європи» [31]. Визнавши політику росії проблематичною, оскільки вона досі розглядає Центральну та Східну Європу своєю сферою впливу, Чехія наголошує на необхідності змінювати політику ЄС щодо цієї країни. Також варто згадати, що в новій Стратегії національної безпеки Чехії важливу роль відіграє Китай. Пекін виступає суттєвим викликом міжнародному порядку, хоча в тексті напряму не згадується як загроза [31].

Чехія запустила серійне виробництво розвідувальних дронів «Leleka-LR» та ударних «Булава» спеціально для українських військових. Розробка цих дронів стала не лише значною підтримкою, яка збільшує військовий потенціал України, а й можливістю для Чехії отримати цінний досвід та постачати цю продукцію в держави-члени НАТО та інші держави [17].

З огляду на зростання кількості кібератак Прага тісно вибудовує свій трек співпраці у сфері кібербезпеки з іншими міжнародними акторами. Наприклад, у квітні 2025 року чеське Національне агентство з кібербезпеки та інформаційної безпеки (NÚKIB) організувало навчання з 7 по 11 квітня 2025 року, яке дозволило 20 країнам вдосконалити механізм реагування держав-членів НАТО на кібератаки через механізм VCISC, затверджений на Вільнюському саміті [24].

У новій стратегії національної безпеки Чехія наголошує на зміцненні Спільної політики безпеки та оборони ЄС і важливості НАТО в колективній обороні. Більше того, країна відкидає концепцію «стратегічної автономії» президента Франції Еммануеля Макрона та акцентує на «стратегічній єдності», що включає співпрацю зі США [31].

У вересні 2023 року Чехія підписала декларацію з Великою Британією, яка передбачає співробітництво у сфері розроблення та застосування малих і середніх модульних ядерних реакторів (SMR). Після підписання декларації Велика Британія ініціювала конкурс на розроблення SMR через новостворену компанію Great British Nuclear (GBN) [15].

Ще однією важливою угодою для гарантування безпеки Чеської Республіки є Угода про співпрацю в галузі оборони зі Сполученими Штатами Америки, яка була підписана у 2023 році. Угода надає правові підстави для розміщення американських військ на території Чехії за умови попереднього схвалення чеським урядом та парламентом [16].

Угорщина теж затвердила нову Національну стратегію безпеки у 2020 році, яка отримала назву «Безпечна Угорщина в мінливому світі» та замінила застарілу стратегію 2012 року. Міжнародну міграцію і тероризм виокремили головними загрозами в безпековому документі. Меншу увагу приділено кіберзагрозам, проте, зважаючи на розвиток

технологій, вони залишаються серйозною проблемою. Примітно, що в стратегії не зазначено жодних застережень щодо дій росії, а війна в Україні, а також конфлікти на Балканах, попри географічну близькість, не сприймаються загрозою безпеки Угорщині [14].

Угорщина також працює над модернізацією своєї військової обороноздатності, тому збільшує фінансування оборонної сфери. У 2024 році збільшили витрати на оборону, зокрема виділено понад 1300 млрд форинтів, що становить близько 3,75 млрд доларів США [30]. Крім того, співробітництво з Німеччиною дозволяє Угорщині розвивати своє виробництво безпілотних авіаційних систем, оскільки країна хоче зайняти передове місце на ринку БПЛА. Країна підписала угоду з ізраїльською та німецькою компаніями щодо спільного виробництва бойових БПЛА у 2024 році [9]. Крім того, Угорщина бере участь в ініціативах DIANA та Інноваційному фонді НАТО (NIF) та організовувала конференції в Будапешті у 2023 році, які отримали назву «Тиждень інновацій НАТО». Заходи проходили в Науково-дослідному інституті оборонних інновацій (VIKI), де Угорщина представляла розроблену інноваційну екосистему [20].

У національній безпековій стратегії Угорщини, аналогічно з вищезазначеними країнами, особливу увагу приділено багатостороннім альянсам, членами яких вона є, як-от ЄС та НАТО. Угорщина зазначає, що членство в Європейському Союзі «є ключовою міжнародною основою безпекової та оборонної політики Угорщини, тому вони зацікавлені у збереженні подальшої співпраці з НАТО та ЄС» [14]. Також країна підтримує колективну безпеку НАТО та співпрацює в межах цієї організації. Ключовою частиною стратегії є акцент на співробітництві з партнерами, зокрема з країнами Вишеградської групи (V4), Німеччиною і США. Загалом, порівняно з попередніми безпековими документами, на сучасному етапі Угорщина приділяє більше уваги оборонній співпраці в Центральній Європі [14].

Під час угорського головування у Вишеградській групі у 2021–2022 роках країна зосередила увагу на забезпеченні безпеки в регіоні, співпрацюючи в оборонні та військовій сферах. Для поставленої цілі Угорщина разом з іншими країнами Вишеградської групи брала участь в оборонних проєктах, як-от бойова група ЄС, штаб Об'єднаної групи логістичної підтримки V4 та різні спільні навчання. У програмі угорського головування також оптимізовано механізми оборонної співпраці, відповідно до оновленого «Довгострокового бачення оборонного співробітництва V4» 2020 року. У межах Вишеградської групи країни продовжували діалог зі стратегічними партнерами, як-от США, Велика Британія, Німеччина та Франція, а також з іншими країнами Центральноєвропейської оборонної співпраці (CEDC), які не входять до складу Вишеградської групи [28, с. 13].

Незважаючи на те, що в безпековій стратегії 2020 року США займає лише 3 місце серед пріоритетних стратегічних партнерів, вони все одно залишаються важливим напрямом для забезпечення безпеки. Наразі досі відбувається двостороннє співробітництво між США та Угорщиною в галузі військових навчань та операцій, хоча ця співпраця меншого масштабу, ніж з іншими країнами, зокрема на східному фланзі Альянсу. Китай та росія не зазначені як основні загрози чи партнери, однак співпраця триває. Відповідно до безпекової стратегії 2020 року, Угорщина усвідомлює проблематичність росії, але, попри це, закликає знаходити унікальні підходи, щоб зберегти економічного партнера [14].

Затвердження нової безпекової стратегії для Словаччини справді стало кроком до адаптації, оскільки документ, прийнятий у 2021 році, був першим за останні 16 років. Головними загрозами для безпеки країни є росія та Китай. Незважаючи на це, Словаччина продовжила співробітництво з цими країнами [25]. З одного боку, безпекова стратегія підкреслює роль росії як важливого партнера та необхідність підтримки стабільних відносин з нею; з іншого боку, росія є серйозним викликом безпеці євроатлантичного простору

через її жорстоку політику [2, с. 35]. Відповідно до нової стратегії, Словаччина планує до 2024 року збільшити фінансування сфери оборони та безпеки до 2% ВВП, тоді як під час прийняття цього документу показник ВВП становив 1,7% [8; 24].

У 2022 році Словаччина затвердила нову Стратегію кіберзахисту, яка діятиме протягом наступних п'яти років з можливістю оновлення відповідно до розвитку безпекової ситуації. Стратегія передбачає побудову повноцінної системи кіберзахисту, збільшуючи співпрацю між цивільним і військовим секторами. Задля досягнення поставлених цілей при Міністерстві оборони було створено Раду з безпеки кіберпростору [10].

Попри відсутність вітчизняних виробників БПЛА, на території Словаччини працює українська компанія Skyeton, яка займається їх проєктуванням. Голова Skyeton Олександр Степура наголосив, що виготовлені розвідувальні системи ACS-3/Raybird-3 використовуються українськими військовими ще з 2018 року [32].

Словаччина акцентує увагу на важливості співпраці з НАТО та ЄС. У питаннях співпраці з НАТО Словаччина є активним учасником спільних військових і антитерористичних навчань, а також міжнародних місій. Зокрема, уряд Ігоря Матовича планував збільшити чисельність словацьких військовослужбовців з 41 до 60 в місії EUFOR Althea в Боснії і Герцеговині. У стратегії Словаччини регіональний напрям безпекової політики майже не згадується, а саме опустили формат Бухарестської дев'ятки [26].

Таблиця 1

Пріоритети безпекових стратегій країн Вишеградської четвірки: спільне та відмінне

Країна	**Польща**	**Чехія**	**Угорщина**	**Словаччина**
Стратегія нацбезпеки	**2020**	**2023**	**2020**	**2021**
Збройні сили	Розвиток оперативних можливостей зі збільшенням фінансування до 2,5% ВВП у 2024 році	Закріплення щонайменше 2% ВВП з метою залучення до операцій колективної оборони, а також самостійних ініціатив	Військова трансформація шляхом збільшення ВВП до 2%	Підвищення готовності війська до оборони її території та союзників
НАТО та ЄС	Посилення безпекового потенціалу НАТО та ЄС	Збереження стратегічної єдності НАТО та ЄС і комплементарний розвиток безпекових можливостей	Зміцнення відносин з НАТО та ЄС, покращуючи єдності двох держав	Збереження здатності обох організацій скоординовано запобігати кризам та конфліктам
Кібербезпека	Збільшення кіберстійкості та активізації інформування громадськості щодо кібербезпеки	Розвиток національної системи кібербезпеки, де координатором є Національне управління з кібернетичної та інформаційної безпеки	Моніторинг фактичних та майбутніх кібервикликів	Збільшення здатності протистояти кібератакам
Двостороння, регіональна співпраця і співпраця в глобальному вимірі	США, Бухарестська дев'ятка, Вишеградська четвірка, Веймарський трикутник	США, Велика Британія, Україна, країни Азійсько-Тихоокеанського регіону	Вишеградська четвірка, Німеччина, росія, Китай	США, росія, Китай

Джерело: власна розробка авторів на основі даних [29; 13; 21; 12]

Головним стратегічним партнером Словаччини у сфері безпеки визначено США. Водночас важливими партнерами зазначені Китай та росія, які водночас є основними загрозами безпеці [23].

Важливим документом у сфері безпеки між Словаччиною та США є Угода про військове співробітництво 2022 року. Згідно з положенням угоди, США надається право безкоштовно використовувати військові аеродроми Малацьки-Кухіня та Сліач, тоді як Словаччина отримує фінансування оборонної інфраструктури в розмірі $100 млн. [7]. Однак у 2023 році Словаччина вирішує переглянути оборонну угоду зі США про співпрацю у сфері оборони, зазначаючи, що цінує відносини зі своїми західними партнерами, але вимагає взаємної вигоди [3].

Прямого співробітництва з Китаєм у сфері безпеки Словаччина не має, але після державного візиту прем'єр-міністра Роберта Фіцо до Пекіна країна оголосила про бажання приєднатися до китайсько-бразильської мирної ініціативи «Друзі миру», яка створена для врегулювання війни росії проти України. Обидві держави підтримують «справедливе, об'єктивне та конструктивне» бачення цієї війни [6].

Основним для Словаччини в контексті взаємодії з росією є питання газу, що створює загрози для її безпекової політики. Країна має контракти з російським «Газпромом» до 2034 року і заявляє, що не планує їх розривати. Тож вони продовжують імпортувати російський газ через «Турецький потік», попри застереження інших країн (табл. 1) [5].

Висновки. Підсумовуючи, можна зазначити, що безпекові стратегії країн Вишеградської групи пройшли через низку змін у порівнянні з їх попередньою версією в документах 1990–2005 років. Розвиток оборонних технологій та інновацій, інтенсифікація загроз та інші зміни в безпековому середовищі спонукали держав-учасниць Вишеградської четвірки переглянути основні загрози, а також збільшити фінансування оборонного сектора країн. Затвердивши останню версію стратегії національної безпеки, Польща та Чехія виокремили російську імперську політику головною загрозою. Хоча Словаччина також назвала росію загрозою, проте водночас наполягала на збереженні співробітництва. Натомість Угорщина акцентує увагу на проблемах міграції та тероризму. Також простежується різноманітність у підходах щодо розроблення інновацій та інших технологій.

Кожна країна Вишеградської групи усвідомлює необхідність використання сучасних дронів для ефективного забезпечення безпеки, проте лише Польща та Угорщина виявляють активну участь у цій сфері діяльності, оскільки самі займаються їх виробництвом. Попри те, що Словаччина та Чехія співпрацюють у цьому напрямі з Україною та іншими союзниками, вони наразі не займаються виробництвом безпілотних апаратів виключно для безпеки своїх країн. У сфері кібербезпеки країни активно приймають відповідні нормативні акти та співпрацюють з НАТО, щоб захиститися від кібератак і дезінформації. Збройна агресія росії проти України інтенсифікувала збільшення видатків країн-учасниць В4 на оборонну та безпекову сфери в середньому до 2% ВВП відповідно до вимог НАТО.

Польща активно працює над зміцненням обороноздатності, оскільки основною загрозою вважає політику росії, тому країна прагне протистояти їй, беручи участь у різних регіональних ініціативах та посилюючи свій вплив і імідж на міжнародній арені. Хоча Чехія визначає ідентичну загрозу, вона приділяє менше уваги регіональним організаціям, натомість головним напрямом є розвиток двосторонньої співпраці у сфері безпеки з Україною, Великою Британією та країнами Азійсько-Тихоокеанського регіону. Безпекова політика Чехії характеризується чіткими діями, спрямованими на зменшення впливу тоталітарних режимів, як-от росія та Китай, на інші країни та безпосередньо на неї. Пріоритетним напрямом Угорщини є модернізація військової інфраструктури та Збройних сил.

Із цією метою країна акцентувала увагу на безпековій взаємодії в межах Вишеградської групи. З іншого боку, Угорщина також нарощує партнерство з росією та Китаєм, що в майбутньому може негативно вплинути на її безпекове становище, однак, ймовірно, може покращити військовий потенціал. Схожої політики дотримується Словаччина, яка, попри визнання Китаю та росії загрозами безпеці, продовжує підтримувати контакти з росією і покращувати відносини з Китаєм.

Важливим залишається й той факт, що деякі країни Вишеградської четвірки провели у 2025 році вибори, а саме в Польщі весною пройшли президентські вибори, на яких здобув перемогу Кароль Навроцький від партії «Право і справедливість». У Чехії осінню 2025 року теж відбулися парламентські вибори до нижньої палати, де найбільшу кількість голосів отримала популістська політична сила ANA 2011. Ці результати визначатимуть надалі й самі напрями трансформації ключових безпекових пріоритетів. Варто розуміти, що рівень готовності держав Вишеградської групи переосмислювати власні підходи стратегічного значення, а також ідентифікації росії як головного джерела загрози для регіональної й національної безпеки більшою мірою залежатимуть як від політичних сил, так і лідерів, яким вдалося прийти до влади. Тож усе це надає вкрай цінні перспективи для подальших досліджень, які будуть спрямовуватися на безпосередній аналіз розвитку безпекових стратегій держав Вишеградської групи.

Список використаної літератури

1. Мащенко О. Два в одному: у Польщі розробили новітній БПЛА-розвідник, який може бути артилеристом. *АрміяInform.* URL: https://armyinform.com.ua/2024/09/17/dva-v-odnomu-u-polshhi-rozrobylynovitnij-bpla-rozvidnyk-yakyj-mozhe-buty-artylerystom/ (дата звернення: 09.11.2025).
2. Месежніков Г. Словаччина в контексті агресії росії проти України: внутрішній та зовнішньополітичний аспекти. *Геополітика України: історія і сучасність.* 2022. Т. 1. № 28. С. 29–45.
3. Поліщук В. Словаччина має намір переглянути оборонну угоду зі США. *РБК Україна.* URL: https://www.rbc.ua/rus/news/slovachchina-mae-namirpereglyanuti-oboronnu-1698499912.html (дата звернення: 10.11.2025).
4. Польща у 2025 році виділить на оборону $48 мільярдів. *Укрінформ.* URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3912792-polsa-u-2025- roci-vidilit-na-oboronu-48-milardiv.html (дата звернення: 10.11.2025).
5. Словаччина почала імпорт російського газу через газопровід «Турецький потік» – ЗМІ. *Радіо Свобода.* URL: https://www.radiosvoboda.org/a/ news-slovachchyna-tranzyt-hazu-turetskyy-potik/33305501.html (дата звернення: 10.11.2025).
6. Словаччина приєднається до китайсько-бразильської мирної ініціативи щодо України. *Слово і Діло.* URL: https://www.slovoidilo.ua/2024/ 11/02/novyna/svit/slovachchyna-pryyednayetsya-kytajsko-brazylskoyi-myrnoyiinicziatyvy- shhodo-ukrayiny (дата звернення: 08.11.2025).
7. Словаччина схвалила угоду про військове співробітництво зі США. NV NATION *The New Voice Of Ukraine.* URL: https://nv.ua/ukr/world/ geopolitics/slovachchina-shvalila-viyskovu-spivpracyu-zi-ssha-ostanni-novini- 50215166.html (дата звернення: 09.11.2025).
8. Тодоров І. Угорське та словацьке бачення національної безпеки в контексті російсько-української війни. *Wschód Europy Studia humanistycznospołeczne.* 2025. Т. 10. № 1. С. 165–175.
9. Угорщина спільно з Німеччиною та Ізраїлем вироблятиме бойові дрони. *Укрінформ.* URL: https://www.ukrinform.ua/amp/rubric-world/3750334-ugorsina-spilno-z-nimeccinouta-izrailem-viroblatime-bojovi-droni.html (дата звернення: 10.11.2025).

10. Уряд Словаччини затвердив стратегію забезпечення кіберзахисту держави. *Infopost. Media.* URL: https://infopost.media/uryad-slovachchynyzatverdyv-strategiyu-zabezpechennya-kiberzahystu-derzhavy/ (дата звернення: 10.11.2025).
11. Чехія схвалила нову оборонну стратегію: пріоритет – стримування агресора. *Європейська правда.* URL: https://www.eurointegration.com.ua/ news/2023/10/4/7170775/ (дата звернення: 10.11.2025).
12. Bezpečnostná Stratégia Slovenskej Republiky 2021. Ministerstvo obrany SR. 2021. 21 s. URL: https://www.mosr.sk/data/files/4263_210128-bezpecnostna-strategia-sr-2021.pdf (Last accessed: 10.11.2025).
13. Bezpečnostní Strategie České Republiky 2023. Ministerstvo obrany a Armáda České republiky. 2023. 39 s. URL: https://mocr.mo.gov.cz/images/id_40001_50000/46088/ Bezpecnostni_strategie_Ceske_republiky_2023.pdf (Last accessed: 09.11.2025).
14. Csiki Varga T. Hungary's new National Security Strategy – A critical analysis. *Institute for Strategic and Defense Studies.* 2021. No. 1. P. 1–10.
15. Czech Republic and United Kingdom signed declaration on cooperation in the development of small and medium-sized nuclear reactors. *Ministry Of Industry And Trade*. URL: https:// mpo.gov.cz/en/guidepost/for-the-media/pressreleases/ czech-republic-and-united-kingdom-signed-declaration-on-cooperation-inthe- development-of-small-and-medium-sized-nuclear-reactors--276641/ (Last accessed: 09.11.2025).
16. Czechs ratify defense treaty with US that makes it easier to deploy US troops in Czech territory. *The Associated Press.* URL: https://apnews.com/article/ czech-us-defense-treaty-military-cooperation-15c1090145fea03b6e07bf0bbd4e9d c3 (Last accessed: 10.11.2025).
17. Drone Research Center. *Ústav teoretické a experimentální elektrotechniky.* URL: https:// www.utee.fekt.vut.cz/drone-research-center (Last accessed: 08.11.2025).
18. Gera V. US and Polish Officials Open Missile Defense Site that Russia Has Long Protested. *Military.com.* URL: https://www.military.com/dailynews/ 2024/11/13/us-and-polish-officials-open-missile-defense-site-russia-haslong- protested.html (Last accessed: 10.11.2025).
19. Legucka A. Główne założenia Strategii Bezpieczeństwa Narodowego RP 2014. Warszawa: Wojskowe Centrum Edukacji Obywatelskiej im. płk. dypl. Mariana Porwita, 2015.
20. Losonczi M. Budapest Is Hosting NATO Innovation Week. *Hungarian Conservative.* URL: https://www.hungarianconservative.com/articles/current/ budapest_nato_innovation_week/ (Last accessed: 09.11.2025).
21. Magyarország Nemzeti Biztonsági Stratégiájáról : Korm. határozat of 23.04.2020 no. 1163/2020. *Nemzeti Jogszabálytár*. URL: https://njt.hu/jogszabaly/2020-1163-30-22 (Last accessed: 10.11.2025)
22. Maj M. Energy Without Russia: The Case of Poland The Consequences of the Ukraine War and the EU Sanctions on the Energy Sector in Europe. Budapest: Friedrich Ebert Stiftung, 2023.
23. Milo D. Highlights of the New Slovak Security and Defence Strategy Proposals. *Globsec Ideas Shaping The World.* URL: https://www.globsec.org/whatwe- do/commentaries/ highlights-new-slovak-security-and-defence-strategyproposals (Last accessed: 10.11.2025).
24. National Cyber and Information Security Agency Organized Exercise for NATO Allies. *National Cyber and Information Security Agency.* URL: https://nukib.gov.cz/en/infoservis-en/ news/2237-national-cyber-and-informationsecurity- agency-organized-exercise-for-nato-allies/ (Last accessed: 08.11.2025).
25. Ogrodnik Ł. Slovakia's New Security and Defence Strategies. *The Polish Institute of International Affairs.* URL: https://pism.pl/publications/Slovakias_New_Security_and_ Defence_Strategies (Last accessed: 09.10.2025).

26. Organisation. *Website Of The Hungatian Government.* URL: https://2010-2014.kormany.hu/en/ministry-of-defence/organisation (Last accessed: 10.11.2025).
27. Poland and U.S. Strengthen Air Defense. *The Chancellery of the Prime Minister.* URL: https://www.gov.pl/web/primeminister/poland-and-us-strengthenair- defense (Last accessed: 09.11.2025).
28. Recharging Europe / Hungarian Presidency 2021/22 of the Visegrad Group. Budapest : Ministry Of Foreign Affairs And Trade Of Hungary, 2021. 21 p. URL: https://v4.mfa.gov.hu/asset/view/139043/Programme_of_the_HU_V4_ Presidency_2021-22.pdf (Last accessed: 10.11.2025).
29. Sobczak J. Nowa strategia bezpieczeństwa narodowego Rzeczypospolitej Polskiej. *Cybersecurity and Law.* 2020. Vol. 4, № 2. P. 7–36.
30. Telezhnikov I. Hungary will increase defense spending if war in Ukraine continues in 2025 – Orban. *Ukrainian National News.* URL: https://unn.ua/ en/news/hungary-will-increase-defense-spending-if-war-in-ukraine-continues-in-2025-orban (Last accessed: 10.11.2025).
31. Tůma P. Four big takeaways from the new Czech national security strategy. *Atlantic Council.* URL: https://www.atlanticcouncil.org/blogs/newatlanticist/ four-big-takeaways-from-the-new-czech-national-security-strategy/ (Last accessed: 09.11.2025).
32. Ukrainian drone manufacturer opens production in Slovakia. N*V NATION The New Voice Of Ukraine.* URL: https://english.nv.ua/nation/ukrainiandrone-manufacturer-opens-production-in-slovakia-50440473.html (Last accessed: 10.11.2025).
33. Walka z cyberzagrożeniami wchodzi w nowy wymiar. *Ministerstwo Cyfryzacji.* URL: https://www.gov.pl/web/cyfryzacja/walka-z-cyberzagrozeniamiwchodzi- w-nowy-wymiar (Last accessed: 08.11.2025).

SECURITY STRATEGIES OF THE VISEGRAD GROUP COUNTRIES: TRANSFORMATION OF PRIORITIES

Olha Ivasechko
Lviv Polytechnic National University,
Institute of the Humanities and Social Sciences,
Department of Political Science and International Relations,
Stepan Bandera str., 12, 76014, Lviv, Ukraine

Uliana Syvulka
Lviv Polytechnic National University,
Institute of the Humanities and Social Sciences,
Department of Political Science and International Relations,
Stepan Bandera str., 12, 76014, Lviv, Ukraine

The article focuses on the security strategies of the Visegrad Four countries, in particular the Republic of Poland, the Czech Republic, Slovakia, and Hungary, and outlines the transformation of their priorities in the context of Russia's war against Ukraine. The Visegrad Group member states perceive Russia as a threat differently. In particular, Poland and the Czech Republic clearly identify Russia as a threat, unlike Hungary and Slovakia, whose position is less clear. Not only the neo-imperial policy of the Russian Federation, but also the increase in cyber threats, necessitates the adoption by states of new legislative acts and regulatory documents to counter these destructive influences. In addition, the rapid development of defense innovations and technologies has stimulated the intensification of innovative activities of the V4 countries in the field of security and defense. The Visegrad Group countries have begun active development of advanced weapons, in particular unmanned aerial vehicles (UAVs), in order to strengthen their defense capabilities

and export potential. The main directions of the security policy of the B4 countries vary according to the threats that have been identified in their security strategies. A unifying factor for the B4 in the field of security and defense is the priority of cooperation within NATO and the EU. Hungary and Slovakia maintain close relations with Russia and develop relations with China, while Poland and the Czech Republic aim to cooperate with other international actors, such as various regional organizations, as well as the United Kingdom, Ukraine and the countries of the Asia-Pacific region, respectively. The directions of security policy in the field of energy also differ, since Poland and the Czech Republic, without maintaining ties with the Russian Federation, could refuse to import energy resources. In contrast, other members of the Visegrad Group continued cooperation with the Russian Federation, risking weakening their own energy security.

Key words: Visegrad Group, security strategy, Poland, Czech Republic, Hungary, Slovakia.

Дата першого надходження рукопису до видання: 19.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 19.12.2025
Дата публікації: 30.12.2025

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 63, с. 313–322
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 63, p. 313–322

УДК 2:355.1(477)
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.63.35

ВІЙСЬКОВЕ КАПЕЛАНСТВО ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКИХ СВЯЩЕННОСЛУЖИТЕЛІВ У ДЕРЖАВОТВОРЕННІ УКРАЇНИ: ДУХОВНО-АКСІОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ

Андрій Копистинський
Український католицький університет,
філософсько-богословський факультет
проспект Івана Павла II, 35а, 79070, м. Львів, Україна
https://orcid.org/0009-0009-7503-4188

У статті досліджено духовний та аксіологічний виміри державотворення України з особливим акцентом на служінні греко-католицьких капеланів у забезпеченні та наданні духовної підтримки громадян та військовослужбовців. Автор аналізує теоретичні підходи різних інтерпретацій поняття «державотворення» в історико-філософському, соціологічному та богословському дискурсах. Зокрема, розглядається внесок Чарльза Тіллі у формування концепції державотворення як процесу, що охоплює централізацію влади, мобілізацію ресурсів і розвиток управлінських інститутів. Вивчається еволюція концепту Тіллі та запропонованого ним шляху розвитку – від унілінійного підходу до механістичного бачення, яке дозволяє оцінювати державотворення як результат взаємодії численних факторів у різних історичних та соціальних контекстах.

Висвітлено особливий характер українського державотворення, зокрема багатовіковий історичний процес, тісно пов'язаний з культурними, політичними, соціальними та релігійними чинниками, який формує унікальну національну ідентичність і ціннісну основу держави. Розглянуто визначення поняття державотворення, запропоновані українськими дослідниками, зокрема С.М. Коником та В.Ф. Нестеровичем, які підкреслюють багатовимірність процесу та його аксіологічну спрямованість.

Особлива увага приділяється ролі греко-католицьких капеланів у становленні українського війська та суспільства загалом. Розкривається зміст духовно-пастирського служіння капеланів, їхня участь у формуванні морально-духовних та етичних цінностей військовослужбовців, підтримці патріотизму, національної свідомості та солідарності. Висвітлюється історія відновлення інституції військового капеланства в Україні з 1990-х років, створення структур УГКЦ для забезпечення пастирської опіки в армії, а також взаємодія капеланів із волонтерами, добродіями та релігійними громадами в контексті сучасних викликів, зокрема війни, яку на території України розпочав російський агресор. Також акцентується увага на духовному та аксіологічному вимірах як ключових у державотворенні, адже вони формують моральну основу держави та забезпечують стійкість суспільства в умовах кризи. Наголошується на важливості капеланського служіння, яке сприяє утвердженню базових, національних, політичних, соціальних та духовних цінностей, які є фундаментом державності та розвитку суспільства. Стверджується, що поєднання духовного виховання, морального формування особи та патріотичного розвитку військовослужбовців сприяє зміцненню держави та її інституцій.

Отже, у дослідженні підкреслено важливість інтеграції духовно-аксіологічного аспекту в державотворчий процес, визначено роль капеланів як ключових суб'єктів формування духовного потенціалу суспільства та показано, що їхня діяльність є невід'ємною складовою частиною процесу становлення української державності та національної ідентичності.

Ключові слова: державотворення, капеланське служіння, духовність, цінності.

© Копистинський А., 2025

Вступ. Духовний та аксіологічний аспекти є невід'ємною складовою частиною державотворення та діяльності Церкви. Стабільність і розвиток держави значною мірою залежать від духовного зростання громадян та їхнього життя відповідно до духовно-моральних цінностей, а також наявності міцного підґрунтя для особистісного розвитку. В умовах української демократії кожна людина має право на свободу світогляду та віросповідання, включно з можливістю сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати жодної, здійснювати релігійні обряди індивідуально або спільно та провадити релігійну діяльність [Конст. ст. 35]. Релігійна консолідація є одним із ключових чинників державотворення української нації.

Особливу роль у цьому процесі відіграють капелани різних конфесій, зокрема священнослужителі Української Греко-Католицької Церкви (УГКЦ). Внесок УГКЦ у державотворчі процеси, особливо в XXI столітті, досліджували численні науковці, серед яких Michał Wawrzonek і Tomasz Szyszlak (2023), Heleen Zorgdrager (2023), Людмила Филипович та Оксана Горкуша (2015), Тетяна Ковтунович і Тетяна Привалко (2019), Михайло Забанджала (2018).

Мета дослідження полягає у визначенні ключових духовно-аксіологічних аспектів державотворення та оцінюванні їх реалізації, зокрема через капеланське служіння. Проблематика дослідження зумовлена необхідністю аналізу ролі капеланства в розвитку державних інститутів та духовного потенціалу населення, особливо в умовах сучасних викликів, зокрема війни в Україні, розпочатої російським агресором.

Актуальність дослідження зумовлена не лише сучасними воєнними подіями, а й історичною роллю капеланського служіння в Україні. Відновлення інституції військового капеланства на державному рівні потребує наукового обґрунтування та аналізу сучасних практик, щоб оцінити їх внесок у духовно-моральне формування військовослужбовців.

Методологія дослідження базується на комплексному аналізі попередніх наукових праць, порівнянні підходів до державотворення та капеланства, а також історико-теоретичному аналізі розвитку духовного служіння в Україні. У фазі синтезу здійснюється оцінювання запропонованих шляхів реалізації духовно-аксіологічних принципів у контексті сучасного державотворення, а також окреслюються перспективи їх практичного впровадження.

Виклад основного матеріалу. Поняття «державотворення» є доволі сучасним терміном, який широко використовується в політичному, правовому, соціально-економічному, історико-культурному, філософському та богословському дискурсах. Його витоки сягають часів античності. Філософи Арістотель і Платон у своїх працях «Політика» та «Держава» пропонували концептуальні шляхи формування держави. Проте в цих працях не знайдемо конкретизації поняття державотворення.

Систематичне визначення поняття державотворення з'явилося в сучасній соціологічній науці, зокрема в роботі Чарльза Тіллі (Charles Tilly) «The Formation of National States in Western Europe» (1975). Слід зазначити, що Тіллі був доволі сумлінним і чесним науковцем, який не цурався спростовувати навіть свої тези, змінювати погляди та рецензувати свої ж праці [9, p. 241]. Загалом, Тіллі розглядав державотворення як процес централізації влади та формування управлінських інститутів, зумовлений ендемічними війнами в Європі, що змушували правителів мобілізувати ресурси та створювати армії для контролю територій. Це, на думку Тіллі, й стало поштовхом до формування сучасних національних держав. І це був період, в якому Чарльз Тіллі був прихильником теорії модернізації [9, p. 243]. Однак у 1990 році Тіллі розкритикував власну

працю «The Formation of National States in Western Europe» (1975 року)[1], перейшовши від досить спрощеного підходу (модернізаційна теорія, унілінійна історія) до складнішого, механістичного бачення, в якому немає єдиного «шляху» становлення держави [13, p. 12]. Звідси, згідно з Тіллі, історію не слід сприймати як результат загальних історичних закономірностей, а як низку контингентних (випадкових або ситуаційно зумовлених) механізмів. Зокрема, детальніше про це соціолог говорить у статті «Mechanisms in Political Processes» [12, p. 21–41], де наголошує на тому, що на розвиток європейських держав, а отже, на державотворення, впливали два важливі фактори: накопичення капіталу та війни[2] [9, p. 245].

Механістичне бачення, зокрема метод Тіллі, а також сформульовані ним ідеї є вкрай важливими, адже проливають світло на розуміння поняття державотворення. Останнє впродовж історії України набуло своїх, характерних для нашого минулого відтінків, отримало нові конотації, які відображають характер і дух народу. У стислому розумінні державотворення – це складний, комплексний, довготривалий і багаторівневий процес формування держави, зумовлений культурними, політичними, релігійними та іншими чинниками. Сучасні дослідники підкреслюють, що українське державотворення має унікальні риси, що відрізняють його від європейських аналогів. Дослідник проблематики державотворення Сергій Миколайович Коник пропонує авторське визначення цього поняття: «Державотворення – це процес, спрямований на актуалізацію національної ідеї в галузі державного управління, вироблення та втілення ідеології державотворення, створення й становлення держави як системи відносин та її інститутів, що мають забезпечити життєздатність і розвиток держави» [3, с. 3]. Володимир Нестерович додає історичний контекст до розуміння державотворення[3] в Україні і розглядає його як багатовіковий процес зародження, розвитку та утвердження державності, що ґрунтується на сукупності внутрішніх та зовнішніх чинників: національних, територіальних, політичних, правових, соціальних, економічних та культурних [5, с. 83]. Таким чином, державотворення – це процес формування, становлення й розвитку держави як політико-правового інституту та суспільної

[1] Тіллі зазначав: «[Це була] нова унілінійна історія, яка вела від війни – до стягнення податків і репресій – і далі до формування держави. Ми продовжували, більш-менш не замислюючись, припускати, що європейські держави пройшли один головний шлях – той, яким ішли Британія, Франція та Бранденбург-Пруссія, – а досвід інших держав вважали ослабленими або невдалими версіями тих самих процесів. Це було помилкою». C. Tilly, *Coercion, Capital, and European States*, *AD 990–1990*, Oxford 1990, p. 12.

[2] Ван дер Лінден, дослідник праць Тіллі, писав: «Війни були ендемічним явищем у європейській системі держав, і правителі все більше покладалися на капіталістів для фінансування організації насильства, тоді як капіталісти потребували держав як гарантів приватної власності». M.V. d. Linden, «Survey: Charles Tilly's Historical Sociology», Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam 2009, p. 245.

[3] У статті «Поняття "державотворення в Україні" та його сутнісні риси» Володимир Нестерович розглядає поняття державотворення в історичному контексті державотворення України. Отже, Нестерович пропонує: «визначити поняття "державотворення в Україні" як унікальний, багатовіковий складний процес зародження, розвитку та утвердження України як суверенної, незалежної, демократичної та правової держави, в основі якого лежить сукупність тісно взаємопов'язаних зовнішніх та внутрішніх національних, територіальних, політичних, правових, соціальних, економічних та культурних факторів». В.Ф. Нестерович. Поняття «державотворення в Україні» та його сутнісні риси. *Право і суспільство*. 2020. № 1. с. 83.

організації. Поняття державотворення включає основні аспекти[4]: історичний, політичний, правовий, соціальний, економічний, міжнародний, культурний, духовний. Останній невід'ємно пов'язаний з аксіологічним.

Своє бачення проблематики державотворення свого часу запропонував також митрополит Андрей[5] у праці «Як будувати рідну хату» [7]. Також у численних документах та постановах Синоду УГКЦ пропонуються шляхи розв'язання певних аспектів цього процесу. І що найважливіше, ця тема висвітлена й у вченні Церкви[6], зокрема йдеться про Катехизм УГКЦ «Христос – наша Пасха» [2, с. 287–292]. Загалом, у цьому документі Церкви йдеться про функції й межі державної влади, пропонуються розв'язання питань щодо смертної кари, моральної відповідальності за державу, любов до Батьківщини і народу у світлі християнського вчення.

Розуміючи важливість війська, тобто його роль у процесі українського державотворення та надання духовного супроводу військовослужбовцям, УГКЦ докладала чимало зусиль для становлення інституції військового капеланства, зокрема впродовж останніх тридцяти років. Адже «зародження військово-християнського руху в сучасній Україні почалось в 1994 році, коли 12 травня у Львові на науково-практичному симпозіумі «Духовно-гуманітарні проблеми розбудови Збройних Сил України», який проводив Національний інститут стратегічних досліджень спільно з Інститутом історії релігії, була започаткована як консультативний орган Міжцерковна рада з питань душпастирської роботи в збройних формуваннях України» [4]. Згодом, у 1995 році, блаженніший Мирослав-Іван Любачівський, розуміючи складність процесу державотворення та свою роль і відповідальність

[4] Про деякі з них також говорить Нестерович, загалом виокремлюючи п'ять сутнісних рис поняття «державотворення в Україні»: «*унікальність* – державотворення є тією рідкісною категорією, яка в українських наукових та офіційних джерелах має особливий зміст, який є відмінним від національних аналогів цього поняття в інших мовах; *історичний контекст* – в основі національного державотворення лежить багатовіковий складний процес зародження та розвитку української державності, результатом якого стало проголошення незалежності України та її утвердження як суверенної і незалежної держави; *програмний характер* – державотворення в Україні є важливим підґрунтям для визначення подальших напрямів, принципів та перспектив розвитку держави та суспільства в Україні; *багатомірність* – державотворення в Україні ґрунтується на сукупності тісно взаємопов'язаних між собою зовнішніх та внутрішніх територіальних, національних, політичних, правових, соціальних, економічних та культурних факторів; *аксіологічний характер* – утвердження України як суверенної та незалежної держави є цивілізаційним надбанням української нації, усього українського народу». В.Ф. Нестерович. Поняття «державотворення в Україні» та його сутнісні риси. *Право і суспільство*. 2020. № 1. с. 89–90.

[5] Якщо стисло висвітлити основні концепти цього послання, то, згідно з митр. Андреєм, в основі не лише українського, а будь-якого державотворення мають бути духовно-моральні засади. Влада як така дається Богом, це дар, яким народ орудує. Ті, кому вона дається, повинні передусім дбати про забезпечення розвитку родини та громади, що є фундаментальними аспектами державотворення. Діяльність Церкви, безсумнівно, є в основі державотворення, вона є потрібною у всіх вимірах суспільного життя. Не менш важливим чинником є зберігання культурно-історичного надбання українського народу та плекання української мови, що також служить для держави об'єднувальним чинником.

[6] Щодо розуміння поняття «держава», зокрема, зазначається: «Держава є формою організації життя нації. Кожен народ прагне забезпечити свою ідентичність через створення держави. Як політична спільнота, держава існує задля спільного добра тоді, коли через відповідну діяльність поглиблює, конкретизує та охороняє моральні цінності народу. Така держава сприяє розвиткові кожної особи й тому не нехтує основними суспільними цінностями свободи, справедливості, рівності». *Катехизм Української Греко-Католицької Церкви: Христос – наша Пасха*, Львів 2011, с. 287.

не лише за Церкву, а й державу[7], порушував питання, виступаючи перед учасниками конференції «Армія та духовність: свобода совісті та релігії», про створення окремої структури на кшталт військового ординаріату задля забезпечення повноцінної пастирської опіки в армії[8] [6, с. 102–103].

З вищезазначеного слід виокремити основні духовно-аксіологічні аспекти державотворення:

1. Морально-етичний вимір – у державотворенні виражається в моральних засадах, як представників влади, так і громадян, що передбачає чесність, справедливість, служіння спільному благу.

2. Релігійно-світоглядний чинник – традиції віри, християнської чи інших духовних систем формують ціннісні орієнтири суспільства: гідність людини, солідарність, милосердя, любов до ближнього, що впливають на законодавство, освіту, суспільну мораль і національну ідентичність.

3. Культурно-національна ідентичність, завдяки якій духовність народу виявляється в мові, культурі, історичній пам'яті, у здатності до єдності на основі спільних символів і традицій. Це духовна сила, що об'єднує громадян навколо ідеї державності.

4. Культурно-освітній аспект – у процесі державотворення охоплює освіту й виховання, що формують почуття відповідальності, любов до Батьківщини, повагу до закону, інших людей і до морального порядку.

5. Духовне формування особи як чинник стійкості держави. Духовно зріле суспільство має внутрішній потенціал самозбереження, здатність долати кризи не лише матеріальними, а й моральними ресурсами – довірою, вірою, взаємопідтримкою, жертовністю.

Допомогти військовослужбовцям у реалізації цих аспектів є основним завданням капеланського служіння.

Тепер слід детальніше розглянути роль капеланського служіння та двох його аспектів: священнодіяння та духовне лідерство.

Капеланське служіння в традиції греко-католицької Церкви завжди розглядається крізь призму пастирського служіння[9]. Зокрема, у «Догматичній конституції про Церкву *Lumen gentium*» йдеться про різні служіння, до яких Бог покликає відповідних людей,

---

[7] Зокрема,блаженніший кардинал наголошував: «Держава – це Богом благословенна людська громада на певній території і границях. Тому кожен її громадянин, а тим більше вояк, незалежно від віровизнання, походження і стану, покликаний у совісті перед Богом до творення великого морального і матеріального добра та для збудування і захисту її цілости». *Соціяльно зорієнтовані документи Української Греко-Католицької Церкви (1989-2008)* [=Джерела християнського суспільного вчення та служіння, 1] / заг. рад. Леся Коваленко, Львів: УКУ 2008, с. 103.

[8] Відтак послідували певні дії для втілення окресленої мети. Зокрема, Синод єпископів УГКЦ, який проходив у Львові-Крехові 1–8 вересня 1999 року, вирішив та постановив створити спеціальний фонд для підтримки розвитку військового капеланства. У наступні роки продовжувалася робота над «Статутом відділу військового духовенства (капеланства) УГКЦ». Врешті, у 2006 році в структурі УГКЦ було створено Департамент військового капеланства при Патріаршій курії. *Соціяльно зорієнтовані документи Української Греко-Католицької Церкви (1989-2008)* [=Джерела християнського суспільного вчення та служіння, 1] / заг. рад. Леся Коваленко, Львів: УКУ 2008, с. 169; 224.

[9] З-поміж численних Церковних документів, у яких, зокрема, особлива увага прикута до пастирського служіння, можна виокремити такі: *Lumen gentium* (Догматична конституція про Церкву, 1964); *Gaudium et spes* (Душпастирська конституція про Церкву в сучасному світі, 1965); *Christus Dominus* (Декрет про пастирський уряд єпископів у Церкві, 1965); *Presbyterorum ordinis* (Декрет про служіння і життя священників, 1965), а також *Pastores gregis* (Іван Павло II, 2003) – після синодального звернення про служіння єпископів як пастирів Божого народу.

а все заради того, щоб вірні, «вільно й упорядковано прямуючи до однієї мети, прийшли до спасіння» [1, с. 70]. Таким чином, пресвітери, котрі отримали від Бога через єпископську хіротонію дар священства, покликані передусім звершувати Святі Тайни, які є не лише явленням самого Христа у світі, Його завжди присутності в Церкві, а насамперед знаком дії Триєдиного Бога[10]. Завдання кожного священнослужителя з найпалкішою любов'ю звершувати покликання, до якого його покликав Бог[11].

Поряд із тим священнослужитель покликаний навчати, допомагати, підтримувати, інколи, особливо в надскладних життєвих ситуаціях, просто бути поруч, завжди супроводжуючи молитвою в любові. Його служіння поширюється далеко за межі війська. Адже капелан також працює з родинами військових. В українських реаліях він також співпрацює з волонтерами та добродіями в Україні та її за межами, які небайдужі до України та українського війська. Капелан у такий спосіб своєю поставою ісповідує свою віру, свідчить про дію Божої любові, Його присутність і дію в житті людини. Варто зазначити, що проблематика саме духовної опіки військовослужбовців досі недостатньо висвітлена і потребує ґрунтовних досліджень. Про це йдеться, зокрема, у статті «How Military Chaplains Strengthen the Moral Resilience of Soldiers and Veterans: Results From a Case Studies Project in the Netherlands» [11, p. 605].

Військовослужбовці, як і всі громадяни, мають право на задоволення своїх потреб. Це право гарантоване Конституцією України, зокрема вже згадуваною статтею 35. Однак служіння у війську часто не дає військовослужбовцю можливості відвідувати храм чи брати участь в інших заходах його релігійної спільноти. Тому присутність капелана у війську є невід'ємною складовою частиною як правдивого державотворення, так і демократичного устрою. У всьому Західному світі капеланство й нині зберігає своє значення як професійна діяльність, забезпечуючи духовне служіння широкому колу людей у найрізноманітніших сферах [8, p. 397].

Держава, в основі якої лежить народ, буде розвиватись настільки, наскільки народ зростатиме духовно. Зокрема, на цьому наголошує у своїй статті Гелін Зоргдрагер, зазначаючи, що «Українська греко-католицька Церква та її інтелектуали були одними з перших, хто приєднався до протестів Євромайдану» [14, p. 1]. Як також згадує про те, що «Греко-католицькі священники першими збудували молитовний намет на Майдані, яким вони невдовзі почали користуватися разом зі своїми православними братами та православними вірянами» [14, p. 1–2]. Згодом, після подій на Майдані, численні наші священнослужителі як волонтери відправились на східні терени держави задля підтримки, і не лише духовної,

[10] «Відповідно до своєї частки влади, виконуючи місію Христа – Пастиря і Глави, вони, збираючи Божу родину в єдинодушну братію, через Христа в Дусі приводять її до Бога-Отця». *Документи Другого Ватиканського Собору (1962–1965): Конституції, декрети, декларації. Коментарі* / пер. з лат. / Український католицький університет, Львів: Свічадо 2023, с. 82.

[11] Церква в найглибшій своїй сутності є містичним Тілом Христа Господа, спільнотою єднання Бога з людиною. Бажання Бога одне – спасіння людини та дарування їй вічного життя. І це спасіння Бог реалізує впродовж історії людства. Капелан, згідно з вченням Церкви про пастирське служіння священника, насамперед покликаний звершувати Святі Таїнства, що є основою життя Церкви. Адже у звершенні Таїнств являється невидима присутність Триєдиного Бога. Мовою аналогії можемо провести паралель, порівнюючи принцип звершення з державотворенням. Останнє стається тоді, коли кожен член суспільства, який займає певне суспільне становище, сумлінно виконує доручене йому завдання. Або ж, наприклад, закони діють тоді, коли члени суспільства їх дотримуються. Без їх дотримання вони є лише словами, викладеними на папері, й не більше. Крім того, священнослужитель покликаний постійно реалізувати заклик самого Господа Ісуса: «Ідіть, отже, і зробіть учнями всі народи: хрестячи їх в ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа; навчаючи їх берегти все, що я вам заповідав. Отож я з вами по всі дні аж до кінця віку» (Мт. 28, 19–20). Проповідь Євангелія є свідченням безперестанної дії живого Бога.

численних вірних, які стали на захист Батьківщини. Надважливі аспекти державотворення – патріотизм, національну свідомість, любов до Батьківщини та плекання цінностей, які з них випливають у війську завдяки старанням священнослужителів УГКЦ, аналізує І. Ломачинська у статті «The phenomenon of military chaplaincy in the spiritual and worldview paradigm of modern Ukraine» [10]. Таким чином, капеланське служіння є однією з найважливіших місій у контексті осягнення самобутності держави, адже забезпечує підтримку духовного зростання тих, хто стоїть на її захисті.

Священник також сприймається вірними як духовний лідер. Це важливий фактор у творенні особистісних взаємин. Без лідерських якостей, особливо у війську, де сама атмосфера вимагає мужності та стійкості, священнику вкрай важко буде не лише побудувати партнерські відносини, а й підтримувати їх. Одним із важливих аспектів життя військовослужбовців є наслідування в доброму старших за званням. Кожен із них не лише виконує накази командирів, а й уважно стежить за їхньою поведінкою. Аналогічно відбувається в стосунках між капеланом та військовослужбовцями. Тому вирішальними в побудові стосунків є цінності, які загалом охоплюють різні аспекти: духовні, моральні, культурні, етичні тощо.

Із цього випливає, що не менш важливим у державотворенні є аксіологічний аспект, який стосується цінностей, ідеалів та сенсу осягнення цілей, реалізація яких слугує підґрунтям для формування держави. Основними рисами аксіологічного аспекту є такі елементи:

1. *Базові цінності:* свобода, справедливість, демократія, рівність, верховенство права, права людини;

2. *Національні цінності:* самовизначення народу, збереження національної ідентичності, мова, культура, історична пам'ять;

3. *Політичні цінності:* народовладдя, легітимність влади, участь громадян у прийнятті рішень;

4. *Соціальні цінності:* гідність особи, соціальна справедливість, солідарність, добробут;

5. *Морально-етичний вимір* (йдеться про державу як простір для реалізації моральних норм і загального блага).

І врешті, до духовних цінностей, винятково в контексті цінностей, можна віднести такі поняття, як: любов, віра, надія, гідність, правда, совість, єдність, мир, прощення, служіння. Загалом, аксіологічний аспект державотворення – це ціннісна основа існування та розвитку держави, яка визначає її цілі, легітимність і місце в житті суспільства. Церква навчає, що «Народ – це духовна спільнота осіб, об'єднана мовою, традицією, історією, культурною спадщиною. Народ розвиває національні цінності, які є основою його ідентичності» [2, с. 291]. Капелан як лідер своїм служінням сприяє втіленню військовослужбовцями цих цінностей. Таким чином, відбувається не лише вдосконалення військовослужбовця, а й держави, основою якої є він чи вона. Це підкреслює І. Ломачинська: «Релігійна та просвітницька діяльність спрямована не лише на моральні й духовні цілі, але й на формування громадянського обов'язку захищати державу та виховання особового складу в дусі патріотизму, братерства й взаємної поваги» [10, p. 40]. Цінності відіграють важливу роль у становленні та реалізації людиною себе самої, своїх талантів та життєвого шляху. Вони також відіграють важливу роль у державотворенні, позаяк цей процес реалізують творці будь-якої держави – люди.

Конкретний приклад капеланського служіння греко-католицьких священнослужителів у процесі державотворення свідчить про необхідність відновлювати давню традицію

капеланства з усіма її можливостями та багатим, історично здобутим досвідом. У своєму вченні Церква, зокрема помісна Українська Греко-Католицька Церква, завжди наголошує на важливості духовного та аксіологічного аспектів як у житті людини, так і держави. Тому однією з важливих перспектив, яку варто реалізувати якнайшвидше, буде зміцнення стосунків, взаєморозуміння між Церквою та державою та поглиблене пізнання одне одного.

Висновки. Дослідження духовного та аксіологічного вимірів державотворення України засвідчує, що ці складники є невід'ємною частиною формування державності та забезпечення її стійкості. Аналіз теоретичних підходів до поняття «державотворення» демонструє багатовимірний характер цього процесу, що охоплює історичні, політичні, правові, соціальні, економічні, культурні та духовні аспекти. Важливим компонентом державотворення є духовно-моральний складник, який забезпечує формування ціннісної бази суспільства, включаючи базові, національні, соціальні та духовні цінності. Капеланське служіння, зокрема греко-католицьких священнослужителів, відігравало і відіграє важливу роль у процесі державотворення. І це, зокрема, завдяки духовно-аксіологічному складникові. Українська Греко-Католицька Церква впродовж історії нашого народу завжди приділяє свою увагу опіці над усіма верствами населення, докладаючи для цього чималих зусиль.

Капеланство – одне із надважливих служінь, особливо в сучасності, тому йому приділяється чимала увага. Роль капелана у війську, згідно з ученням Церкви, полягає насамперед у його пастирському завданні – звершенні Таїнств та наданні духовної, моральної, психологічної й навіть фізичної опіки людям. Поряд із духовним аспектом не менш важливим, як зазначалось, є аксіологічний аспект. Цінності, які випливають із духовного складника, завжди позитивно впливатимуть не лише на життя людей, котрі плекатимуть їх, а й на процес становлення держави. Дослідження підтверджує, що капелани виконують не лише релігійно-пастирську функцію, а й впливають на моральний, психологічний та соціальний розвиток військовослужбовців, формуючи стійке, духовно зріле та патріотично налаштоване суспільство. Ця діяльність є важливою складовою частиною українського державотворення, позаяк сприяє розвитку свідомості суспільства, формуванню правової культури та забезпеченню морального порядку в державі. Отже, духовний та аксіологічний аспекти, реалізовані через капеланське служіння, становлять фундаментальну основу державотворення України.

Подальші наукові дослідження в цій сфері мають сприяти глибшому розумінню ролі духовних інститутів у розвитку суспільства, удосконаленню практик капеланської діяльності та інтеграції ціннісних орієнтирів у державну політику, що є запорукою стабільного та гармонійного розвитку української державності.

Список використаної літератури

1. Документи Другого Ватиканського Собору (1962–1965): Конституції, декрети, декларації. Коментарі / пер. з лат. ; Український католицький університет. Львів : Свічадо, 2023.
2. Катехизм Української Греко-Католицької Церкви: «Христос – наша Пасха». Львів, 2011.
3. Коник С.М. Державотворення як управлінська категорія *Державне управління: теорія та практика.* 2012. № 2. С. 1–7. URL: http://academy.gov.ua/ej/ej16/txts/12KSMDUK.pdf (дата звернення: 22.10.2025).
4. Коханчук Р. Історія. *Департамент військового капеланства Патріаршої курії УГКЦ.* URL: https://www.kapelanstvo.ugcc.ua/istoriya/ (дата звернення: 04.10.25).
5. Нестерович В.Ф. Поняття «державотворення в Україні» та його сутнісні риси. *Право і суспільство.* 2020. № 1. С. 83–91.

6. Соціяльно зорієнтовані документи Української Греко-Католицької Церкви (1989–2008). *Джерела християнського суспільного вчення та служіння, 1)* / заг. рад. Л. Коваленко, Львів : УКУ, 2008.
7. Шептицький А. Наша державність. Як будувати рідну хату. ЦДІАЛ, Бібл., інв. № 756, Пастирське послання Митрополита Андрея Шептицького до духовенства (З декретів АЕп Собору 1942), Львівські Архієпальні Відомості, [ЛАеВ], Львів, 1942. С. 1–19.
8. Carey L. B. The utility and commissioning of spiritual carers. Cobb M, Puchalski C, Rumbold B, editors. The Oxford Textbook of Spirituality in Health Care. Oxford: Oxford University Press. 2012. Chapter 54. P. 397–408.
9. Linden M. V. d., Survey: Charles Tilly's Historical Sociology, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam. 2009. P. 237–274.
10. Lomachinska I. The phenomenon of military chaplaincy in the spiritual and worldview paradigm of modern Ukraine The phenomenon of military chaplaincy in the spiritual and worldview paradigm of modern Ukraine. *SKHID (EAST).* 2022. Vol. 3, Issue 4. P. 36–42.
11. Schuhmann C., Pleizier T., Walton M. & Körver J. How Military Chaplains Strengthen the Moral Resilience of Soldiers and Veterans: Results From a Case Studies Project in the Netherlands. *Pastoral Psychology.* 2023. № 72. P. 605–624.
12. Tilly C. Mechanisms in Political Processes. *Annual Review of Political Science.* 2001. № 4. P. 21–41.
13. Tilly C. Coercion, Capital, and European States, AD 990–1990 (Oxford, 1990).
14. Zorgdrager H. Patriotism, Peacebuilding and Patrons in Heaven: The Ukrainian Greek-Catholic Church in Times of War. URL: https://www.academia.edu/12081188/Patriotism_Peacebuilding_and_Patrons_in_Heaven_The_Ukrainian_Greek_Catholic_Church_in_Times_of_War(2March 2023). (дата звернення: 22.10.2025).

GREEK-CATHOLIC MILITARY CHAPLAINCY IN UKRAINE'S STATE-FORMATION SPIRITUAL AND AXIOLOGICAL ASPECTS

Andrii Kopystynskyi
Ukrainian Catholic University,
Faculty of Philosophy and Theology,
Ivana Pavla II Avenue, 35a, 79070, Lviv, Ukraine
https://orcid.org/0009-0009-7503-4188.

The article explores the spiritual and axiological dimensions of Ukraine's state-formation, with a particular focus on the service of Greek-Catholic chaplains in providing spiritual support to civilians and military personnel. The author analyzes theoretical approaches to the interpretation of the concept of "state-formation" within historical-philosophical, sociological, and theological discourses. In particular, the contribution of Charles Tilly to the development of the state-building concept is examined – namely, his understanding of it as a process encompassing the centralization of power, mobilization of resources, and development of administrative institutions. The evolution of Tilly's concept and his proposed developmental path is studied, moving from a unilinear approach to a mechanistic perspective that allows for an assessment of state-formation as a result of the interaction of numerous factors in various historical and social contexts.

The article highlights the unique character of Ukrainian state-formation as a centuries-long historical process closely intertwined with cultural, political, social, and religious factors that shape a distinctive national identity and the value foundation of the state. The author also examines the definitions of state-formation proposed by Ukrainian scholars, particularly S. M. Konyk and V. F. Nesterovych, who emphasize the multidimensional nature of this process and its axiological orientation.

Special attention is given to the role of Greek-Catholic chaplains in the development of the Ukrainian armed forces and society at large. The article reveals the essence of the chaplains' spiritual and pastoral ministry, their participation in shaping the moral, ethical, and spiritual values of army personnel, and their contribution to fostering patriotism, national consciousness, and solidarity. The study outlines the history of the revival of the institution of military chaplaincy in Ukraine since the 1990s, the establishment of UGCC structures providing pastoral care within the army, as well as the cooperation of chaplains with volunteers, benefactors, and religious communities amid contemporary challenges, particularly the war launched on Ukrainian territory by the Russian aggressor.

The article also emphasizes that the spiritual and axiological dimensions are fundamental to the process of state-formation, as they shape the moral foundation of the state and ensure the resilience of society in times of crisis. The importance of chaplaincy is underscored, as it promotes the affirmation of fundamental national, political, social, and spiritual values that constitute the basis of statehood and societal development. It is asserted that the combination of spiritual education, moral formation of the individual and the patriotic development of army personnel contributes to the strengthening of the state and its institutions.

Thus, the study underscores the importance of integrating the spiritual and axiological aspects into the state-formation process, defines the role of chaplains as key agents in forming the spiritual potential of society, and demonstrates that their ministry is an integral part of the development of Ukrainian statehood and national identity.

Key words: state-formation, chaplaincy ministry, spirituality, values.

Дата першого надходження рукопису до видання: 18.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 15.12.2025
Дата публікації: 30.12.2025

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 63, с. 323–334
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 63, p. 323–334

УДК 327 (477)
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.63.36

УКРАЇНСЬКИЙ ВИМІР РОСІЙСЬКОЇ ГЕОПОЛІТИКИ В ЦЕНТРАЛЬНІЙ ТА СХІДНІЙ ЄВРОПІ ЯК КЛЮЧОВИЙ ЧИННИК У ФОРМУВАННІ НОВОЇ РЕГІОНАЛЬНОЇ АРХІТЕКТУРИ

Ірина Кринична
Інститут держави і права імені В.М. Корецького
Національної академії наук України,
відділ проблем державного управління та адміністративного права
вул. Трьохсвятительська 4В, 01001, м. Київ, Україна
https://orcid.org/0000-0002-2823-3397

У статті здійснено аналіз історичних та теоретичних засад російського геополітичного мислення щодо сучасних процесів у Центральній і Східній Європі, які характеризуються зростанням напруженості та зумовлені ревізіоністською політикою Російської Федерації. Розкриті основні етапи формування російської геополітичної стратегії після розпаду СРСР, наголошено, що в цей період геополітичний простір регіону зазнав глибоких структурних трансформацій, які докорінно змінили баланс сил на європейському континенті. Визначено, що Україна в сучасній російській геополітиці опинилась у центрі нового протистояння між євроатлантичним і євразійським векторами розвитку, через що РФ, успадкувавши радянський потенціал та значну частину його ідеологічної спадщини, прагне зберегти вплив у регіоні, розглядаючи простір Центральної та Східної Європи, насамперед України, як ключову ланку в забезпеченні власної безпеки та реалізації імперських амбіцій. Досліджено вплив українського чинника на трансформацію безпекового середовища регіону, в межах якого Україна постає не лише об'єктом, а й активним суб'єктом геополітичних процесів, що визначає динаміку безпеки в Європейському просторі загалом. Обґрунтовано, що розпад СРСР відбувався в трьох взаємопов'язаних вимірах – внутрішньополітичному, економічному та ідеологічному, що засвідчило глибоку стагнацію радянської системи й втрату Москвою контролю над країнами колишнього Варшавського договору та новими державами постімперського простору. Акцентовано, що переломним моментом у визначенні геополітичного курсу України є «Помаранчева революція» 2004 року – акт громадянської непокори, який став символом розриву з Москвою та заявою про прагнення інтегруватися до євроатлантичних структур. Для російської геополітики це означало втрату стратегічного елемента «ближнього зарубіжжя» й зумовило радикалізацію політики щодо України. З геополітичної позиції Україна постає як провідник «таласократичної» стратегії, спрямованої проти «телурократичного» простору Хартленду, і ця дихотомія залишається визначальною для розуміння сучасної геополітичної динаміки Центрально-Східної Європи. Стверджується, що подальша конфігурація світового порядку значною мірою залежатиме від результатів війни в Україні та трансформації регіональної системи безпеки.

Ключові слова: геополітика, Центральна та Східна Європа, Україна, Хартленд, євразійство, російська геополітика, таласократія, телурократія, національна безпека, ревізіонізм, розпад СРСР, пострадянський простір.

Вступ. Сучасні геополітичні процеси в Центральній та Східній Європі характеризуються зростанням напруженості, спричиненої ревізіоністською політикою Російської Федерації (РФ). Анексія Криму у 2014 році, агресія проти України, гібридні операції в пострадянських державах і втручання у внутрішні справи європейських країн засвідчили, що російська геополітика залишається інструментом реалізації експансіоністських

© Кринична І., 2025

інтересів. У цьому контексті Україна постає не лише в ролі геополітичного бар'єру між Сходом і Заходом, але й у ролі ключового простору, від контролю над яким залежить можливість РФ зберегти вплив у Центральній та Східній Європі.

Актуальність дослідження українського виміру російської геополітики зумовлена не лише сучасними викликами, пов'язаними з агресивною зовнішньою політикою РФ, але й необхідністю глибшого осмислення історичних передумов і концептуальних засад російського геополітичного мислення. Вивчення цього феномену дає змогу зрозуміти спосіб мислення формування російських стратегічних інтересів, механізми впливу на сусідні держави, місце України в системі сучасних міжнародних відносин для вироблення ефективної стратегії протидії російським впливам, посилення національної безпеки України та зміцнення її позицій у регіональній і глобальній системах міжнародних відносин. Також український вимір російської геополітики в Центральній та Східній Європі є надзвичайно актуальним для розуміння логіки сучасних міжнародних процесів, зокрема трансформації безпекового середовища в Європі, формування нових альянсів та ослаблення старих інтеграційних моделей.

Метою статті є аналіз українського виміру російської геополітики в контексті трансформації безпекового середовища в Центральній і Східній Європі, а також визначення України як ключового чинника у формуванні нової регіональної архітектури.

Для досягнення поставленої мети передбачено виконання таких **завдань**: проаналізувати історичні та теоретичні засади російського геополітичного мислення; розкрити основні етапи формування російської геополітики щодо Центральної та Східної Європи після розпаду СРСР; визначити місце України в сучасній російській геополітичній стратегії; дослідити вплив українського чинника на трансформацію безпекового середовища регіону; сформулювати висновки щодо перспектив протидії російському геополітичному впливу в умовах сучасних міжнародних викликів.

Стан розроблення проблеми. Проблематика геополітики та, зокрема, російського впливу в Центральній і Східній Європі має значну історію наукових досліджень і концептуальних інтерпретацій. Її теоретичне підґрунтя було закладено класиками політичної географії, представниками неоімперських шкіл мислення, а також сучасними західними та російськими аналітиками, які по-різному інтерпретували співвідношення сил на євразійському просторі.

Серед основних праць у сфері геополітичної теорії варто відзначити дослідження Г. Дж. Макіндера «Демократичні ідеали та реальність», в якому сформульовано концепцію «Хартленду» як центрального геостратегічного простору планети, в якій автор підкреслив, що контроль над Східною Європою є ключовим чинником планування над «серцевиною світу», а отже, над глобальною політичною системою. Ця концепція стала основною для формування подальших геополітичних моделей і безпосередньо вплинула на сучасне розуміння ролі України в контексті євразійських процесів.

У свою чергу К. Шміт у праці «Номос Землі в міжнародному праві» («Jus Pubiicum Europaeum», 2006) розглядає геополітику як форму просторового упорядкування світового правопорядку. Він наголошує на зв'язку між правовими, територіальними й цивілізаційними аспектами міжнародних відносин, що дозволяє інтерпретувати російську зовнішню політику як спробу переосмислення «номосу» Європи через призму власних імперських традицій.

Вагомий внесок у розуміння євразійської геополітики здійснив Ж. Тіріар у праці «Євро-радянська імперія від Владивостока до Дубліна» (2018), де обґрунтовується ідея створення континентального блоку, що мав би протистояти американському впливу. Його бачення євро-радянського альянсу значною мірою передбачало принципи, які згодом проявилися в риториці неоєвразійства та в сучасних геополітичних перспективах РФ.

Важливе значення для аналізу глобальних стратегій має праця З. Бжезінського «Велика шахівниця Америки та її геостратегічні імперативи», в якій Україна визначається як «геополітичний центр» Східної Європи. З. Бжезінський підкреслює, що незалежна Україна є вирішальною передумовою для обмеження імперських амбіцій Росії. Таким чином, у його концепції український вимір виступає критичним елементом для збереження стабільності в пострадянському просторі.

У сучасних дослідженнях, зокрема в статті Р. Райнхардта (2020), увагу зосереджено на еволюції концептуальних засад російської наукової дипломатії, що виявляє поступову інтеграцію геополітичних ідей у сфері «м'якої сили». Це підтверджує наявність у російській зовнішній політиці цілісного дискурсу, спрямованого на відновлення впливу через науково-культурні, інформаційні та гуманітарні канали.

Важливим джерелом для розуміння офіційного дискурсу російської геополітики стала Промова Президента Росії В. Путіна на 43-й Мюнхенській конференції з питань безпеки (2007), в якій відкрито задекларовано невизнання уніполярного світового порядку та прагнення Росії до ревізії чинних міжнародних структур. Саме ця риторика стала відправною точкою для практичного втілення концепцій геополітичного реваншизму в регіональній політиці.

Сучасні аналітичні підходи в працях Е. Гьоца «It's Geopolitics, Stupid: Explaining Russia's Ukraine Policy» (2015) та Т. Барнета «The Pentagon's New Map» (2005) акцентують увагу на зіткненні двох типів світових порядків – стабільних і «неконектованих» зон. Вони розглядають російську політику щодо України як частину ширшої стратегії боротьби за вплив у «переходових просторах», де формуються нові баланси.

У цьому контексті доречним є звернення до ідеологічних джерел радянського періоду, зокрема до праць В.І. Леніна, в яких закладено принципи класової боротьби, інтернаціоналізму та експансії як засобу зміцнення політичного впливу, які продовжують визначити логіку російського геополітичного мислення [2].

Таким чином, аналіз наукових джерел свідчить про багаторівневість проблеми: від класичних геополітичних теорій і цивілізаційних моделей до сучасних концепцій гібридного впливу та наукової дипломатії. У науковому дискурсі простежується послідовна еволюція підходів до розуміння ролі України як центрального елемента у формуванні балансу сил між Заходом і Сходом, що підтверджує актуальність подальшого дослідження українського виміру російської геополітики.

Методи дослідження. Методологічною основою дослідження став комплекс загальнонаукових, міждисциплінарних та спеціальних методів, що забезпечують системний і багаторівневий аналіз українського виміру російської геополітики в Центральній та Східній Європі, а саме: системний підхід використано для розгляду геополітичного простору як динамічної системи, у межах якої Україна відіграє ключову роль у балансі між євразійським і євроатлантичним напрямами розвитку; геополітичний підхід став базовим у дослідженні територіальних, просторових, стратегічних аспектів політики РФ та їх проєкції на Україну як центрального елемента російського геополітичного простору; цивілізаційний підхід застосовано для осмислення ідеологічних засад російського впливу в регіоні, а також для інтерпретації протистояння між євразійською та західноєвропейською цивілізаційними моделями; порівняльно-політичний метод дав змогу зіставити основні принципи російської геополітики щодо держав Центральної та Східної Європи, визначивши унікальність і специфіку українського досвіду. Також були використані методи контент-аналізу, структурно-функціонального аналізу й елементи політичного прогнозування.

Виклад основного матеріалу. Поняття «Східна Європа» є проблематичним, оскільки не існує єдиної думки ні в соціальних науках, ні в практичній політиці щодо меж цього регіону. Однак якщо розглядати Східну Європу виключно з геополітичного погляду, висвітлюється досить чіткий лейтмотив, за яким цей регіон відіграє певну роль, а мінливість і неточність формулювання зазвичай безпосередньо залежить від геополітичної структури світу.

Геополітичні зсуви, через які виникають неточності, можна інтерпретувати за допомогою концепції «Nomos of the Earth» Карла Шмітта, яка стала основою сучасного розуміння геополітичного порядку [1, с. 45]. «Номос» означає конкретний часовий період, коли всі соціальні процеси визначаються певними просторовими реаліями. Карл Шмітт виділив кілька «номосів» де кожен «номос» представляє певну конфігурацію світового порядку й охоплює історичний період від великих географічних відкриттів до «холодної війни».

Очевидно, що після розпаду СРСР відбулася й зміна «номосу», оскільки біполярна структура, що існувала в контексті «холодної війни», просто перестала існувати. У момент однополярності завдяки чітко визначеній та практикованій англо-американській геополітиці Захід продовжував втілювати свої основні «мондіалістські» тенденції. Після 1991 року в галузі геополітики як таласократи, так і телурократи сформулювали багато нових концепцій для реалізації своїх геостратегічних інтересів, але питання Центральної та Східної Європи завжди залишалося на порядку денному будь-якої геополітичної концепції.

Із завершенням Першої світової війни Східна Європа набуває чітко окресленого геополітичного значення. До цього часу вона існувала скоріше як культурна-ментальна карта, а з геополітичного погляду після поділів Польщі виступила, по суті, лише стиком між Російською імперією та Західною Європою. Водночас Сполучені Штати Америки здійснили першу спробу втілити свою ідеалістично-месіанську доктрину в європейський простір, зробивши новоутворені держави Східної Європи основним полем цього експерименту.

Саме в цьому контексті стає зрозуміло, чому Версальський мир суттєво відрізнявся від Віденського конгресу: якщо Віденський конгрес базувався на холодному раціональному розрахунку і прагнув відновити рівновагу сил, то американська модель, втілена через Версаль, була пронизана ліберальним ідеалізмом, який не міг укоренитися у старому європейському порядку без ліквідації ключових монархічних інститутів. У свій час навіть В. Ленін писав про концепцію Сполучених Штатів Європи й наголошував, що реалізація подібної ідеалістичної структури можлива лише за умов ліквідації європейських монархій, тобто фактично старої Європи [2, с. 341].

Отже, можна припустити, що в міжвоєнний період існувало два або навіть три типи Європи, якщо враховувати, що за часів СРСР Європа була суворо реалістичною та позбавлена моральних принципів у міжнародній політиці, крім національних інтересів, були експериментальні ідеалістичні країни Східної Європи, а також була Радянська Росія, політика якої, безумовно, час від часу відрізнялася, але тим не менш завжди зберігала «месіанське» комуністичне бачення міжнародних відносин. Після Другої світової війни геополітична ситуація різко змінилася і, найімовірніше, у бік телурократії (панування суші), а не таласократії (панування моря). У геополітичному плані СРСР зміг успішно розширити свій вплив на захід, утвердивши контроль над значною частиною Центральної та Східної Європи. Європейський геополітик Жан Тіріар вважав, що СРСР фактично перейняв геополітичну модель «Третього Рейху», тобто стратегію континентальної «суші». На його думку, це було цілком закономірно, оскільки саме в Німеччині сформувалася концепція, альтернативна англосаксонській морській геополітиці, тоді як у СРСР, як у класичній державі «суші», розвиток власної геополітичної думки був унеможливлений її офіційним ідеологічним запереченням [3, с. 56].

Тобто ідея євразійського простору Ж. Тіріара вплинула на формування неоєвразійських концепцій у пострадянський період. Тим не менш, радянська стратегія після 1945 року фактично реалізувала континентальну логіку, спрямовану на зміцнення «влади суші» в євразійському просторі, та СРСР практично наблизився до ідеальних євразійських геополітичних кордонів. Отже, ідеї Ж. Тіріара щодо необхідності створення континентального блоку «від Владивостока до Дубліна» згодом справила істотний вплив на формування неоєвразійської концепції в пострадянський період, яка стала ідеологічним підґрунтям сучасної російської доктрини.

Після розпаду СРСР геополітичний простір Центральної та Східної Європи зазнав глибоких трансформацій, що докорінно змінили баланс сил на континенті. Україна, яка стала незалежною державою в 1991 році, опинилась у центрі нового геополітичного протистояння між євроатлантичним і євразійським векторами розвитку. РФ, успадкувавши радянський потенціал і значну частину його ідеологічної спадщини, прагнула зберегти вплив у регіоні, розглядаючи простір Центральної та Східної Європи і насамперед України як ключову ланку в забезпеченні власної безпеки та реалізації імперських амбіцій.

Український напрям російської геополітики має системний характер і спирається як на історичні, цивілізаційні та культурно-ціннісні аргументи, так і на стратегічні міркування, пов'язані з контролем над енергетичними, військовими та комунікаційними ресурсами. Водночас Україна виступає не лише об'єктом, а й суб'єктом регіональної політики – чинником, що суттєво впливає на розподіл сил у Центрально-Східній Європі та визначає динаміку безпекових процесів у Європейському просторі загалом.

Отже, з розпадом СРСР «Хартленд» утратив свої геополітичні позиції. Унаслідок цього процесу з-під контролю Москви вийшли не лише держави – колишні члени Варшавського договору, а й країни, що виникли на території колишньої Російської імперії в період формування радянської державності. Зокрема, країни Балтії, Білорусь, Україна та Молдова, які раніше входили до складу СРСР, здобули незалежність, що суттєво змінило не лише геополітичне становище Росії, а й загальну конфігурацію світового геополітичного простору.

Сам процес розпаду СРСР є винятково важливим об'єктом наукового аналізу, оскільки демонструє багаторівневу стагнацію політичної, економічної та ідеологічної системи, що не має аналогів у новітній історії. З огляду на це для глибшого розуміння сучасної геополітики РФ у Центрально-Східній Європі доцільно звернутися до дослідження причин і наслідків розпаду.

Так, розпад Радянського Союзу відбувся в трьох вимірах, що охоплювали як внутрішньополітичні, так і зовнішньополітичні процеси:

1) *Перший вимір* характеризується поступовим ослабленням міжнародного впливу СРСР. Цей процес розпочався приблизно у 1970-х роках і досяг свого апогею у 1980-х. Саме в цей період значного поширення набула пропагандистська кампанія, спрямована на викриття сталінських репресій та критичну оцінку тоталітарного радянського режиму. Навіть представники лівих політичних кіл у Західній Європі та світі схильні були долучатися до цієї критики, прагнучі зберегти легітимність у публічному просторі, де домінували демократичні цінності.

У 1980-х роках, особливо після приходу до влади М. Горбачова, радянське керівництво не лише не протидіяло цим тенденціям, а й частково їх підтримало. Ініційовані в межах політики «гласності» та «перебудови» дискусії призвели до поступового переосмислення радянського минулого: критика сталінізму переросла в критику ленінізму, що поставило під сумнів ідеологічні засади самого радянського ладу. У результаті цих процесів система

зовнішнього впливу СРСР – зокрема в країнах, які перебували поза його прямим контролем – зазнала дезінтеграції.

Водночас у Західній Європі комуністичні партії поступово перейшли на просистемні позиції. Значна частина комуністів, які здобули парламентські мандати, почали інтегруватися в політичні структури демократичних держав, що призвело до втрати ідеологічної «пасіонарності» та радикалізму. Цей процес можна розглядати як прояв ослаблення комуністичної ідеї на Заході.

В інших випадках негнучка політика Радянського Союзу щодо взаємодії з різними ідеологічними силами у країнах «третього світу», де існував потенціал для протидії західному впливу, стала серйозною стратегічною помилкою. У багатьох регіонах бракувало реальних передумов для формування повноцінних соціалістичних рухів. Показовим прикладом цього є ситуація в Афганістані, де Москва зробила ставку виключно на місцеві комуністичні сили, ігноруючи численні національні та релігійні групи, які за інших політичних умов могли би стати природними союзниками СРСР у протистоянні ліберальному капіталізму.

Таким чином, на початку 1990-х років зовнішній пояс радянського впливу у світі почав поступово дезінтегруватися. З геополітичної позиції це означало підрив глобального впливу «Хартленду» та ослаблення позицій Радянського Союзу як одного із центрів світової сили.

2) *Другим виміром* розпаду СРСР стала втрата контролю над країнами Східної Європи, яка завершилася припиненням дії Варшавського договору та ліквідацією соціалістичного табору. Це стало потужним ударом по найближчій зоні стратегічної оборони Радянського Союзу. У геополітичному сенсі цей процес можна розглядати як символічне «захоплення моря сушею» – метафоричне втілення переходу впливу від континентальних сил до морських держав, тобто «море» захопило те, що було поза контролем «суші».

Як зазначив Г.Дж. Макіндер: *«Хто править Східною Європою – той керує Серцевиною; хто править Серцевиною – той керує Світовим островом; хто править Світовим островом – той керує Світом»* [4, с. 28]. Ідеї Х. Макіндера про контроль над «серцевиною світу» зберігають актуальність і нині. У 1989 році ця макіндерівська парадигма, переосмислена та розвинута З. Бжезінським, почала реалізовуватися на практиці західними державами. На думку З. Бжезінського, «Євразійська шахівниця» є ключовим полем глобальної геостратегії США [5, с. 17].

Втрата Східної Європи означала для СРСР не лише геополітичну поразку, а й руйнування системи безпеки, що тривалий час забезпечувала його стратегічну стабільність, тобто він втратив важливий пояс оборони, що було катастрофічним геополітичним ударом, а з геополітичної точки зору – зробив усю структуру світу нестабільною. Особливо важливим є те, що ці втрати не були компенсовані жодними новими формами впливу чи союзами, що призвели до глибокої дестабілізації всієї світової геополітичної архітектури.

3) *Третій вимір* розпаду розпочався у 90-х роках, коли більшість союзних республік СРСР, включаючи Російську Радянську Федеративну Соціалістичну Республіку (РРФСР), заявили про свій суверенітет. У Росії почалася внутрішньополітична боротьба між керівництвом РРФСР на чолі з Б.М. Єльциним та керівництвом СРСР на чолі з М.С. Горбачовим. До червня 1991 року процес автономізації союзних республік набирав обертів, і їхні представники порушили питання про підписання нового Союзного договору щодо суверенних держав.

Так, 19 серпня 1991 року групі радянських лідерів, як-от Г.І. Янаєв, Д.Т. Язов, В.А. Крючков, Б.К. Пуго, В.С. Павлов та іншим, вдалося на деякий час взяти владу у свої

руки, маючи на меті запобігти розпаду СРСР, заарештувавши М.С. Горбачова у м. Форосі (Крим), де він перебував у відпустці. Однак вищеперерахованим чиновникам, які в такий спосіб захопили владу, не вистачило імпульсу в кожному аспекті політики. Через декілька днів стало зрозуміло, що атака консерваторів, які намагалися врятувати СРСР, провалилася і М.С. Горбачов повернувся до Москви, але відтепер влада в країні та в її столиці перейшла до Б.М. Єльцина і для її закріплення необхідно було розпустити СРСР, тоді як роль М.С. Горбачова на той час залишалася номінальною.

Отже, внутрішньодержавна боротьба була лише класичним геополітичним протистоянням між силами «моря» та «суші», проте на рівні еліт. В образі СРСР ми, безумовно, бачимо тенденцію «Хартленду», тоді як спроба запобігти його розпаду – це спроба зберегти СРСР насамперед як геополітичну структуру, оскільки геополітика вища за ідеологію. Тоді як зі сторони М.Б. Єльцина, яка явно є представником «моря», потрібно було розпустити СРСР для закріплення свого панування, оскільки де-юре вони не мали б таких широких можливостей, як у випадку нової Росії.

Таким чином, після розпаду Радянського Союзу перед зовнішньою політикою Росії постало завдання налагодження відносин з найближчими сусідами – колишніми республіками СРСР. Це пов'язано з тим, що процеси, що розгорталися в близькому зарубіжжі, могли безпосередньо впливати на безпеку країни. Для більшості держав основні зовнішньополітичні завдання зосереджені в географічному регіоні, де вони розташовані. Тому відносини із сусідніми країнами завжди мають пріоритетне, ключове значення та становлять перше коло занепокоєння дипломатів. Для Росії – це держави пострадянського простору, які були, залишаються і будуть у найближчій історичній перспективі зоною її життєво важливих інтересів.

Росія, як представниця телурократії, має геополітичну тенденцію до експансії земель у межах Євразії. Основним напрямком експансії історичної Русі був Південний Схід, тоді як у західному напрямку Росія зазвичай зустрічала запеклий опір, тим не менш, рух відбувався, але він уже мав суто завойовницький характер, представлений як повернення історичних земель Київської Русі. З розпадом СРСР у західному напрямку Росія територіально повернулася приблизно до XVI ст., що видається величезною трагедією для неї. Враховуючи, що протягом чотирьох століть – від правління Василія III до Олександра III – територія Російської держави надзвичайно розширилася, тому такі територіальні втрати слід розглядати як надзвичайно серйозний геополітичний та психологічний удар.

Отже, якщо враховувати класичну геополітичну природу Східної Європи, включаючи Україну та Білорусь, неможливо не помітити всю вразливість Росії із західного напрямку, якщо ці держави не підкорятимуться безпосередньо Москві.

Із цієї причини реінтеграція пострадянського простору є «геополітичною максимою» сучасної Росії. Така реінтеграція не обов'язково передбачає відновлення Російської імперії чи Радянського Союзу, оскільки йдеться передусім про геополітичну необхідність, – прагнення відновити контроль над стратегічно важливими регіонами, що забезпечували колишній статус великої держави. Водночас рушійні сили такої політики можуть бути різними: від прагматичного неонацизму до іредентиських і неоімперських настроїв, які набувають особливої актуальності в умовах сучасного геополітичного протистояння.

На початковому етапі зовнішня політика РФ характеризувалася прагненням інтегруватися в ліберальний світовий порядок, про що, зокрема, свідчив перший міністр закордонних справ Росії А. Козирєв. Однак із приходом Є. Примакова на посаду міністра закордонних справ зовнішньополітичний курс РФ зазнав майже радикальних змін. «Доктрина Примакова», на відміну від «Доктрини Козирєва», ґрунтувалася на усвідомленні реалій однополярного світу, сформованого після завершення «холодної війни». У межах цієї

концепції наголошувалося на необхідності захисту національних інтересів Росії, підтриманні партнерських відносин із традиційними союзниками та протидії односторонньому домінуванню США у глобальній політичній системі. Це становило суттєвий контраст із зовнішньополітичною позицією А. Козирєва, орієнтованою на інтеграцію до західного світу. Як зазначає Р. Райнхардт (2020), розвиток російської наукової дипломатії у 1996–2016 рр. мав виразно концептуальний характер, відображаючи еволюцію від ліберально-західницької парадигми до формування самостійної геополітичної доктрини РФ [6, с. 386].

Політика В. Путіна стала виразом сукупності геополітичних, соціальних та ідеологічних тенденцій, що загалом відповідають основним принципам телурократичної (континентальної) цивілізації. Якщо зовнішньополітична діяльність М. Горбачова та Б. Єльцина в багатьох аспектах суперечила силовим лініям російської геополітики, то правління В. Путіна, навпаки, означало повернення до континентальної логіки – відновлення геополітичної ідентичності Росії як «держави суші». У цьому контексті концепт «Хартленду» отримав новий шанс відродити контроль над центральноєвразійським простором, тим самим кинути виклик однополярній моделі світу, що зіткнувся зі значною перешкодою після завершення «холодної війни».

Період правління В. Путіна ознаменувався активізацією інтеграційних процесів на пострадянському просторі, які реалізувалися у двох основних вимірах – економічному та безпековому. З одного боку, було започатковано економічну інтеграцію держав «Співдружності Незалежних Держав» (СНД); створено «Євразійське економічне співтовариство» (ЄврАзЕС), а також «Єдиний економічний простір» (Росія, Білорусь, Казахстан за участі України) та «Митний союз» (Росія, Казахстан, Білорусь). З іншого боку, – у сфері безпеки було створена «Організація Договору про колективну безпеку» (ОДКБ), що мала на меті забезпечення військово-політичної координації в межах євразійського регіону.

Водночас після 2022 року, внаслідок повномасштабного вторгнення РФ в Україну, геополітична ситуація на пострадянському просторі зазнала глибокої трансформації, що засвідчила перехід від політики регіональної інтеграції до політики ревізіонізму та прямої експансії.

Розглядаючи Україну в контексті російської геополітики, необхідно зазначити низку ключових історичні подій, що визначили її подальший геополітичний курс. Однією з таких подій стала «Помаранчева революція» (або «Помаранчевий майдан») у грудні 2004 року – акт громадянської непокори, пов'язаний з президентськими виборами.

Виборчий процес відбувався між амбівалентним політиком В. Януковичем, який орієнтувався на збереження тісних відносин із Росією, та прозахідними політиками В. Ющенко та Ю. Тимошенко. Спочатку В. Януковичу вдалося отримати більшість голосів, однак масові протести проти фальсифікацій призвели до перерахунку голосів, за результатами якого перемогу здобув В. Ющенко. Відбулася подія, яка стала поворотним моментом у зовнішньополітичному самовизначенні України. Завдяки цій події Україна задекларувала прозахідну позицію та почала активно протистояти будь-яким російським інтеграційним ініціативам на пострадянському просторі, у результаті чого Росія розцінила «Помаранчеву революцію» не лише як внутрішньополітичний процес, а як пряме втручання Заходу у справи пострадянського простору. У свою чергу успіх українського громадянського протесту розглядався як загроза власній сфері впливу та як прецедент можливих «кольорових революцій» на території Росії чи в інших союзних державах. У цей час Росія почала посилювати контроль над сусідніми країнами, формуючи нову ідеологію протидії західному впливу – ревізіоністську, що передбачала відновлення її геополітичної присутності в Центральній та Східній Європі.

«Помаранчева революція» стала «точкою розриву» між Києвом і Москвою, коли Україна вперше відкрито заявила про прагнення інтегруватися в євроатлантичні структури, що для російської геополітики означало втрату ключового елемента «ближнього зарубіжжя» та спричинило подальшу радикалізацію у відносинах з Україною.

Отже, з геополітичного погляду Україна стала провідником «таласократичної» політики, спрямованої проти Росії та інтеграції з нею. Уся картина пострадянського простору в епоху В. Путіна була і є полем прозорого та чіткого протистояння між цивілізацією «суші» – Росія та її союзники – та цивілізацією «моря»: ГУУАМ – «Організація за демократію та економічний розвиток» у складі Грузії, України, Узбекистану, Азербайджану, Молдови.

Таким чином, «Хартленд» прагнув розширити зону свого впливу на пострадянському просторі шляхом активізації інтеграційних процесів у межах СНД. У свою чергу західні держави, навпаки, намагалися обмежити геополітичну експансію Росії, замкнувши її у власних межах і поступово інтегруючи новоутворені держави пострадянського регіону в західний політичний та безпековий простір. У цьому контексті Томас Барнетт у своїй геополітичній концепції «Нова карта Пентагону» запропонував нову модель світової безпеки XXI ст. як трансформацію логіки війни та миру. За Т. Барнеттом (2005), світ поділяється на «ядро» – стабільну частину, інтегровану у стабілізований порядок, та «розрив» – зони нестабільності, де йде боротьба за вплив зіткнення інтересів провідних держав [7, с. 102].

Ближче до кінця другого президентського терміну у 2007 році В. Путін наблизився до формалізації своїх геополітичних поглядів у більш послідовний спосіб. Ця формалізація, хоча й приблизна, але стала його відомою промовою на 43-й Мюнхенській конференції з питань політики безпеки 10 лютого 2007 року. У цій промові В. Путін розкритикував однополярну структуру сучасної світової системи та описав своє бачення місця та ролі Росії в сучасному світі з урахуванням реалій та загроз. На відміну від більшості декларацій, ця промова, яка отримала назву «Мюнхенська промова», була важливим маркером зміни геополітичної парадигми РФ. У своїй доповіді В. Путін зазначив: *«Однополярний світ, запропонований після холодної війни, також не матеріалізувався. Це світ одного господаря, одного суверена. І це, зрештою, фатально не лише для всіх, хто перебуває в рамках цієї системи, але й для самого суверена, бо руйнує його зсередини»* [8].

Мюнхенська промова фактично відображає геополітичний провал Росії та відкрито заперечує однополярний світовий порядок, ставить під сумнів наявний стан речей та оскаржує світову систему, що склалася після розпаду СРСР. В. Путін критикує вектор політики США як гегемона таласократичної стратегії у світовому масштабі та засуджує їхню національну агресивну діяльність.

Отже, виступ В. Путіна на Мюнхенській конференції з безпеки став переломним моментом у відносинах Росії та Заходом, адже він уперше публічно зафіксував відмову Москви від політики інтеграції в західний світовий порядок і окреслив курс на формування багатополярного світу, в якому Росія як велика світова держава прагне відігравати роль одного з незалежних центрів сили, який проводитиме незалежну політику.

Багатополярність, про яку йшлося, є, по суті, усталеним фактом у сучасному контексті, в якому немає єдиного центру чи периферії, як за однополярності. У цьому контексті існує багато суб'єктів, які прагнуть до регіональної економічної та військово-політичної інтеграції. Для Росії як єдиного геополітичного утворення Україна являє собою дуже важливий простір у всіх сферах, починаючи із суто військово-стратегічної, геоекономічної та закінчуючи символічною точкою зору. Слід зазначити, що хоча інтеграційні ініціативи Росії щодо України здійснювалися з 90-х років, однак вони не носили активного характеру через політичну неадекватність російського керівництва того періоду. За часів правління

В. Путіна політика Росії дещо вирівнялася, але вона все ще не була цілісним геополітичним вектором. Однак з огляду на українсько-російські відносини загалом можна виявити досить усталену лінію «політики батога та пряника», яка присутня з самого початку відносин між країнами. Справжнім критичним моментом для Росії став чіткий сигнал нового керівництва в Києві про намір у будь-що підписати угоду про асоціацію з ЄС. Росія, з очевидних причин, не хотіла втрачати свій вплив в Україні, тому Кремль вирішив перейти до «жорстокої сили». На думку Е. Гьоца (2015), політика Росії щодо України зумовлена насамперед геополітичними факторами [9, с. 4].

Отже, Україна до 2013 року перебувала не в сприятливому геополітичному контексті, а Росія, як один із головних геополітичних суб'єктів, з 2008 року загалом мала досить незалежну від Заходу політику, тоді як радикальний розворот вектора України був противагою російському баченню геополітичної природи регіону. Контрінтеграційні процеси на пострадянському просторі не були вигідними для Росії, оскільки передбачали відхід від залежності Кремля.

Зважаючи на вищенаведене, повернемося до концепції Т. Барнетта (2005) «Нової карти Пентагона» [7, с. 102], в якій події в Україні після 2004 року автор розглядає як вияв геополітичної боротьби між «ядром» – Європейський Союз і НАТО та «зоною розриву», яку уособлює російський впливовий простір. Анексія Криму та воєнна агресія Російської Федерації на сході України, з одного боку, стали не лише актами порушення міжнародного права, а й спробою Росії втримати геополітичний контроль над частиною «зони розриву», яка поступово наближалася до «ядра», а з іншого боку, – західна політика інтеграції України через «Угоду про асоціацію з ЄС» та співпрацю з НАТО відображає спробу закріпити Україну у структурі глобального «ядра» Т. Барнетта.

Таким чином, український випадок наочно демонструє зіткнення двох геополітичних логік: російської, спрямованої на збереження телурократичного простору «Хартленду», та західної, яка намагається розширити зону стабільності «ядра» на схід від сучасних меж ЄС, і ця дихотомія залишається визначальною для розуміння сучасної геополітичної динаміки в Центральній та Східній Європі.

Висновки. З геополітичної точки зору, Україна виступає природним географічним бар'єром між Росією та Європою, контроль над яким визначає передусім домінування в «Хартленді» у контексті економічних відносин між РФ та європейськими країнами, а також має ключове значення для забезпечення оборонної стійкості регіону. Водночас прагнення України до європейської інтеграції традиційно розглядається у Кремлі як виклик, який не лише має геополітичний та економічний вимір, а й ставить під сумнів політичний авторитет російської влади.

У будь-якому разі загальні геополітичні передумови початку російсько-української війни є очевидними, водночас відкритим залишається питання щодо конкретного моменту її ескалації – зокрема, чому Кремль не розпочав повномасштабну операцію у 2014 році, обмежившись гібридними діями, а зробив це лише у 2022 році. Відповідь на це питання потребує комплексного та багаторівневого дослідження, оскільки лежить не тільки у площині глобальної геополітичної трансформації, а й у внутрішніх соціально-політичних тенденціях на мікрорівні.

Також аналіз цієї проблеми ускладняється тим, що сучасний російський політичний режим не має чітко визначеної ідеологічної основи, що створює суперечності між його стратегічними цілями та практичними діями. Подібне становище можна умовно порівняти із ситуацією під час Другої світової війни, зокрема з періодом битв під Сталінградом 1942–1943 рр. та на Курській дузі у 1943 році, коли відсутність чіткої стратегії з боку Гітлера

перетворила воєнні дії на самоціль – досягнення перемоги будь-якою ціною, що, зрештою, призвело до катастрофічних втрат та капітуляції стотисячного угрупування армії Паулюса.

Отже, відсутність чітко сформульованої ідеології та послідовної стратегії в зовнішній політиці Російської Федерації зумовлює реактивний, а не проактивний характер її дій на міжнародній арені, що виявляється в ситуативному реагуванні на глобальні виклики замість вироблення довгострокових стратегічних рішень.

Нестабільність зовнішньополітичного курсу безпосередньо відображається і на внутрішньополітичних процесах: у сучасній Росії будь-яка спроба зайняти незалежну політичну позицію фактично прирівнюється до проявів екстремізму – від ліберальних до ультраправих ідеологічних поглядів та течій. Така ситуація свідчить про повну монополізацію політичного простору та відсутність легітимних механізмів внутрішньої дискусії та забезпечує російській владі ідеологічне підґрунтя для агресивної зовнішньої політики. У результаті формується замкнуте коло взаємозалежності зовнішньої і внутрішньої політики РФ. З одного боку, авторитарна внутрішньополітична модель потребує постійного відтворення зовнішнього образу ворога для легітимації власної влади та її подовження в невизначений термін, з іншого – агресивна зовнішня політика посилює внутрішні репресивні механізми, що забезпечують контроль над суспільством. Така взаємодія перетворює російську державність на систему, в якій зовнішня експансія стає інструментом внутрішньої стабілізації режиму, а внутрішня репресивність – засобом підтримання його геополітичних амбіцій.

Проте, якщо конкретизувати наш погляд на одному аспекті та поставити, здавалося б, очевидні питання, то ми потрапляємо у тунель глибоких досліджень, які можуть лише натякнути на те, що вкрай необачно вкладати «путінізм» у поняття олігархії чи просто авторитаризму, який набагато складніший для розуміння та який поєднує елементи персоналістського правління, імперського реваншизму та неоєвразійської ідеології, що робить російську політику не лише важкою для розуміння, але й непередбачуваною, суперечливою та складною для прогнозування.

Отже, російська геополітика проявляється у спробах поєднати імперську риторику із прагматичними економічними чи безпековими цілями, що, зрештою, формує нестійкий баланс між традиційною «телурократичною» логікою та вимушеною адаптацією до сучасної багатополярної системи міжнародних відносин. Тому геополітика РФ у Центральній та Східній Європі, а особливо в українському напрямі, демонструє не стільки стратегічну цілісність, скільки боротьбу між історичною спадковістю імперського мислення та необхідністю реагувати на нові глобальні реалії.

Таким чином, повномасштабне вторгнення РФ на територію суверенної України 24 лютого 2022 року стало переломним моментом у розвитку сучасної світової політики. Оцінювати поточне протистояння або прогнозувати його можливі наслідки складно, а подекуди й недоцільно, оскільки міжнародна політика характеризується значною кількістю прихованих чинників і в цьому сенсі будь-які припущення щодо майбутнього розвитку подій без участі в процесах прийняття рішень є методологічно необґрунтованими та потенційно хибними. Водночас можна з упевненістю стверджувати, що подальша конфігурація світового порядку значною мірою залежатиме від результатів подій, які розгортаються в Україні.

Список використаної літератури

1. Schmitt, Carl. The Nomos of the Earth in the International Law of the Jus Publicum Europaeum. Trans. and annot. G. L. Ulmen. New York: Telos Press, 2006. 372 p.
2. Ленін В.І. Повне зібрання творів : У 55 (56) т. Київ : Політвидав України, 1971. Т. 21. 641 с.

3. Thiriart, Jean. L'empire euro-soviétique de Vladivostok à Dublin. Texts compiled by Christian Bouchet. [Nantes]: Ars Magna, 2018. 193 p.
4. Mackinder, Halford John. Democratic Ideals and Reality: A Study in the Politics of Reconstruction. London: Forgotten Books, 2018. 290 p.
5. Brzezinski, Zbigniew. The Grand Chessboard: American Primacy and Its Geostrategic Imperatives. New York: Basic Books, 2016. 368 p.
6. Reinhardt R. O. Еволюція концептуальних засад російської наукової дипломатії (1996–2016). Науковий діалог. 2020. № 3. С. 385–401.
7. Barnett, Thomas P. M. The Pentagon's New Map: War and Peace in the Twenty-First Century. New York: Berkley Books, 2005. 448 p.
8. Президент Росії. Промова та подальше обговорення на Мюнхенській конференції з питань безпеки (10 лютого 2007 р.) / В. Путін. Мюнхен, 2007.
9. Gyots, E. «Ce geopolitika, durniu: Poyasnennia polityky Rossii shchodo Ukrainy». Global Affairs, 2015, vol. 1, № 1, pp. 3–10.

THE UKRAINIAN DIMENSION OF RUSSIAN GEOPOLITICS IN CENTRAL AND EASTERN EUROPE AS A KEY FACTOR IN THE FORMATION OF A NEW REGIONAL ARCHITECTURE

Iryna Krynychna
V.M. Koretsky Institute of State and Law, NAS of Ukraine,
Department of Public Administration and Administrative Law
Tryohsvyatitelska St. 4V, 01001, Kyiv, Ukraine
https://orcid.org/0000-0002-2823-3397

The article analyzes the historical and theoretical foundations of Russian geopolitical thought concerning contemporary processes in Central and Eastern Europe, which are characterized by growing tensions and shaped by the revisionist policy of the Russian Federation. The main stages of the formation of Russia's geopolitical strategy after the collapse of the USSR are revealed, emphasizing that during this period the geopolitical landscape of the region underwent profound structural transformations that fundamentally changed the balance of power on the European continent. It is determined that Ukraine has become the focal point of a new geopolitical confrontation between Euro-Atlantic and Eurasian vectors of development. Having inherited the Soviet potential and a significant part of its ideological legacy, the Russian Federation seeks to maintain its influence in the region, viewing Central and Eastern Europe, and primarily Ukraine, as a key element in ensuring its own security and pursuing imperial ambitions. The study examines the impact of the Ukrainian factor on the transformation of the regional security environment, in which Ukraine acts not only as an object but also as an active subject of geopolitical processes, shaping the overall dynamics of security within the European space. It is argued that the dissolution of the USSR occurred across three interrelated dimensions-political, economic, and ideological – which revealed the deep stagnation of the Soviet system and Moscow's loss of control over the countries of the former Warsaw Pact and the newly emerged post-imperial states. Particular emphasis is placed on the pivotal role of the 2004 "Orange Revolution," an act of civil disobedience that symbolized Ukraine's break from Moscow and its declared aspiration for Euro-Atlantic integration. For Russian geopolitics, this marked the loss of a strategic component of its so-called "near abroad" and led to a radicalization of policy toward Ukraine. From a geopolitical perspective, Ukraine has become a conduit of the "thalassocratic" strategy opposing the "tellurocratic" space of the "Heartland," and this dichotomy remains central to understanding the contemporary geopolitical dynamics of Central and Eastern Europe. It is concluded that the future configuration of the global order will largely depend on the outcome of the war in Ukraine and the transformation of the regional security system.

Key words: geopolitics, Central and Eastern Europe, Ukraine, Heartland, Eurasianism, Russian geopolitics, thalassocracy, tellurocracy, national security, revisionism, collapse of the USSR, post-Soviet space.

Дата першого надходження рукопису до видання: 18.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 22.12.2025
Дата публікації: 30.12.2025

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 63, с. 335–341
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 63, p. 335–341

УДК 323.27/.28 : 351/354 : 329.7
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.63.37

КРИЗОВИЙ МЕНЕДЖМЕНТ У КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЇЗАЦІЇ: АДАПТИВНА РОЛЬ ВІЙСЬКОВИХ АДМІНІСТРАЦІЙ ТА ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Роман Лендєл
Карпатський національний університет імені Василя Стефаника,
факультет історії, політології і міжнародних відносин,
кафедра політичних наук
вул. Шевченка, 57, 76000, м. Івано-Франківськ, Україна
https://orcid.org/0009-0004-3318-1511

Статтю присвячено дослідженню трансформації механізмів публічного управління та соціально-політичних відносин в Україні, які відбуваються під впливом двох взаємопов'язаних і водночас конкурентних процесів: стратегічного курсу на європеїзацію і необхідності оперативного реагування в умовах кризового менеджменту, спричиненого повномасштабною агресією та воєнним станом. Актуальність теми зумовлена тим, що класичні моделі управління, орієнтовані на інституційну стабільність, виявилися недієздатними, що призвело до появи нових, адаптивних форм взаємодії між державою і суспільством, які потребують концептуалізації та політологічного аналізу.

У роботі використано комплексний методологічний інструментарій, що включає системний підхід (для аналізу політичної системи як сукупності елементів, що взаємодіють), структурно-функціональний аналіз (для оцінювання функцій, які виконують нові структури, котрі поєднують виконавчу та безпекову владу) та теорію європеїзації (для вивчення адаптації внутрішніх норм до зовнішніх вимог Європейського Союзу).

В умовах воєнного стану кризовий менеджмент вийшов за межі традиційного антикризового управління і набув форми адаптивного публічного управління. Така модель характеризується унікальним поєднанням вертикальної ієрархії військових адміністрацій (необхідної для швидкого прийняття рішень та мобілізації ресурсів) з горизонтальною колаборацією громадянського суспільства (критично необхідної для забезпечення ресурсами, координації волонтерської допомоги та відновлення довіри). Встановлено, що саме ця синергія є ключовим чинником регіональної стійкості, який допомагає запобігти інституційній деградації демократичних механізмів та забезпечує легітимність управлінських рішень в умовах обмеження конституційних прав.

Ключові слова: кризовий менеджмент, європеїзація, військова адміністрація, адаптивне управління, громадянське суспільство, політична та інституційна стійкість, вертикальна ієрархія, горизонтальна колаборація, підзвітність.

Постановка проблеми. Повномасштабна військова агресія РФ призвела до тектонічних змін у системі публічного управління України, вимагаючи негайної трансформації класичних інститутів. Впровадження інституту Військових адміністрацій (далі – ВА) стало необхідним заходом кризового менеджменту, але поставило гостре питання про збереження демократичної легітимності та підзвітності влади в умовах обмеження прав. Це створює безпрецедентний виклик для євроінтеграційного курсу, який вимагає не лише військової стійкості, але й інституційної стійкості. Над окремими аспектами цієї проблематики працюють М. Масик, Г. Дмитренко [11], Л. Мельник [12], А. Луньова [9], І. Криворучко [8], А. Нігуренко [13] та ін.

© Лендєл Р., 2025

Незважаючи на значну увагу до громадянського суспільства (далі – ГС) та євроінтеграції, у науковій літературі відсутній комплексний політологічний аналіз нової адаптивної моделі публічного управління, яка сформувалася на перетині вертикальної військової ієрархії та горизонтальної громадянської колаборації. Залишається недослідженим питання, як вимоги євроінтеграції впливають на підзвітність ВА і чи слугує ГС ефективним інструментом збереження демократичного потенціалу в умовах кризового менеджменту. Запропонована публікація є частиною наукового доробку автора та спрямована на теоретичне обґрунтування ключового положення дисертаційного дослідження щодо сутності та функціональної ролі нових форм соціально-політичних відносин, що виникли в умовах кризового менеджменту та євроінтеграції.

Метою роботи є здійснити політологічний аналіз адаптивної ролі військових адміністрацій та громадянського суспільства в забезпеченні інституційної стійкості публічного управління та просуванні європейських стандартів підзвітності в умовах обмежених демократичних прав.

Виклад основного матеріалу. Повномасштабна війна спричинила радикальну трансформацію взаємодії між владою та суспільством і появу кризового менеджменту (далі – КМ) як провідної форми соціально-політичних відносин. Цей феномен слід розглядати як вимушений приклад адаптації горизонтальної парадигми публічного управління до викликів воєнного часу. КМ визначається як багаторівневий, систематичний процес ідентифікації, оцінювання, підготовки та активного реагування на кризові події, які безпосередньо загрожують ключовим інтересам, стабільності та інституційному функціюванню держави. Його відмінність від звичайного ризик-менеджменту полягає в орієнтації на екстремальну невизначеність, дефіцит часу та необхідність прийняття рішень за умов неповної інформації, що забезпечує безперервність критичних функцій і мінімізацію негативного впливу [13, с. 158].

Класичні підходи до КМ, розроблені в західній політології, зокрема, в теорії організаційного навчання та управління ризиками, орієнтувалися на реагування передбачуваних або циклічних криз (економічні спади, стихійні лиха). Однак в умовах повномасштабної війни КМ в Україні перейшов на якісно новий рівень, вимагаючи інституційної адаптивності та постійної мобілізації ресурсів [3, с. 47]. У контексті України **кризовий менеджмент** – це адаптивна форма публічного управління, що діє в умовах воєнного стану, яка поєднує жорстку вертикальну ієрархію для забезпечення безпеки та горизонтальну соціальну співпрацю для підтримки життєдіяльності суспільства у всіх сферах та спрямована на забезпечення стійкості.

Інститут військових адміністрацій було запроваджено для заміщення або доповнення функцій органів виконавчої влади та місцевого самоврядування в умовах дії воєнного стану (відповідно до Закону України «Про правовий режим воєнного стану»), призвело до тимчасової гібридизації управління. ВА структурно поєднує військове командування (пріоритет безпеки, вертикальна підпорядкованість) та функції цивільної влади (забезпечення бюджетного процесу, життєдіяльності, соціального захисту) [14]. Ця гібридизація є прямим наслідком вимог кризового менеджменту: необхідність миттєвого прийняття рішень домінує над принципами політичного представництва.

ВА отримали повноваження, які в мирний час належали виключно виборним органам (наприклад, управління комунальним майном, затвердження місцевих бюджетів тощо). Це призвело до згортання політичної конкуренції та посилення вертикалі влади – необхідний, але потенційно ризикований крок з позиції демократії.

Впровадження ВА демонструє відмову від класичної децентралізованої моделі на користь централізованої з безпековим пріоритетом. Проте необхідність співпраці ВА з місцевим самоврядуванням та ГС створює новий гібридний формат управління, який потребує аналізу не лише з позиції права, а й з позиції політичних відносин. Таким чином, КМ в Україні став адаптивною формою публічного управління з подвійним підпорядкуванням: вертикальним (безпека) та горизонтальним (соціально-гуманітарні потреби), що принципово відрізняє його від класичного європейського КМ. Така форма дає можливість політичній системі:

1) зберегти оперативність (через ВА);

2) забезпечити легітимність рішень (через громадську підтримку ГС);

3) ефективно розподіляти ресурси поза традиційними бюрократичними каналами [8, с.40].

Європеїзація є зовнішнім чинником, який продовжує активно впливати на українську політичну систему, навіть в умовах кризового управління. У цій статті ми концептуалізуємо її вплив як двосторонній каталітичний механізм. Вимоги Європейського Союзу щодо прозорості, верховенства права та належного врядування, закріплені в Угоді про асоціацію [15] та в кандидатському статусі, виступають нормативним тиском на інститути публічної влади, зокрема на ВА. Тобто європейські стандарти слугують зовнішнім обмежувачем для ВА, запобігаючи повній деградації демократичних механізмів. Цей процес проявляється через збереження електронних систем закупівель (ProZorro), вимоги фінансової прозорості перед міжнародними донорами та необхідність звітності про використання коштів допомоги.

Європеїзація сприяє посиленню ГС та його інституціоналізації, оскільки європейські цінності та грантова політика підтримують незалежні громадські організації. ГС використовує європейські принципи підзвітності як інструмент контролю за діяльністю влади, зокрема ВА. Це проявляється через моніторингову діяльність ГС щодо гуманітарних потоків, антикорупційну адвокатуру, що забезпечує «контрольний випускний клапан» для суспільства і зберігає рівень довіри, критично важливий для національної стійкості. Таким чином, ГС стає неформальним політичним суб'єктом європеїзації, який діє всередині країни, посилюючи її стійкість [16].

Стійкість у політологічному контексті визначається як здатність політичної системи чи інституту не лише протистояти зовнішнім кризовим ситуаціям (військовим, економічним, соціальним), але й адаптуватися, відновлюватися та виходити з кризи вдосконаленою або принаймні з високим рівнем функціональності. Вона включає три виміри:

– політичну стійкість: здатність зберігати легітимність влади та соціальну згуртованість, підтримувати довіру суспільства, незважаючи на кризу;

– інституційну стійкість: здатність ключових інститутів (уряду, адміністрацій, правової системи) продовжувати виконання своїх функцій;

– соціальну стійкість: здатність суспільства до самоорганізації та горизонтальної співпраці [3].

Інституційна стійкість була забезпечена завдяки швидкій інституційній адаптації – створенню ВА. Останні виступили антикризовим інститутом, який забезпечив безперервність управління на місцях з початку повномасштабної агресії. Вони замістили ослаблені або нефункціональні органи, запобігши інституційному колапсу.

Політична стійкість у воєнний час базується не на виборах, а на легітимності, отриманій через довіру суспільства. Тут критичну роль відіграло саме громадянське суспільство. Активна моніторингова та адвокаційна функція ГС стала механізмом стримування та

противаг для ВА. Суспільство делегувало довіру волонтерським мережам, а успішна співпраця цих мереж із ВА переносила частину цієї довіри на державні інститути. Це є основою політичної стійкості.

ГС забезпечило соціальну згуртованість і консолідацію еліт навколо національних пріоритетів. Ця горизонтальна згуртованість є критичним елементом політичної стійкості, оскільки вона нейтралізує внутрішні конфлікти та регіональний сепаратизм, що є традиційним ризиком для України.

У стратегічному вимірі політична та інституційна стійкість є головною відповіддю України на гібридну агресію та ключовою умовою для інтеграції до ЄС. Здатність країни демонструвати стійкість своїх інститутів, навіть під час війни, є важливим критерієм для оцінювання її готовності до вступу [8].

Взаємодія КМ та європеїзації створює унікальну політологічну проблему: як у воєнний час вдається збалансувати централізовану владу ВА (вимога КМ) з необхідною прозорістю (вимога європеїзації) завдяки адаптивній ролі ГС. Це потребує детального структурно-функціонального аналізу.

Структурно-функціональний аналіз виділяє дві ключові, але протилежні за своєю природою інституційні структури, які функціонують у політичному полі України під час війни: КМ, інституціоналізований через ВА, та європеїзація, що є зовнішнім, постійним нормативним тиском. Природа КМ є вертикальною, ієрархічною та має виражений безпековий пріоритет, ВА в цьому випадку є адаптивною часовою структурою, створеною для оперативного реагування та мобілізації. Європеїзація сфокусована на прозорості, підзвітності та верховенстві права й вимагає горизонтального управління. Класична логіка кризового управління передбачає, що вертикальна ієрархія ВА могла би повністю ігнорувати вимоги горизонтальної прозорості ЄС. Проте статус кандидата в ЄС та критична залежність від міжнародної фінансової та військової підтримки змушують ці структури адаптуватися. Таким чином, євроінтеграційний вектор виступає зовнішнім легітимізаційним фактором, який обмежує тенденції до авторитаризму в КМ [13].

Вимоги ЄС щодо прозорості та належного врядування виступають обмежувальною функцією для ВА. Ці норми запобігають повній деградації демократичних механізмів, навіть в умовах дії воєнного стану. Статус кандидата в ЄС та загальна орієнтація на європейський вектор створюють для ВА зовнішню мотивацію демонструвати відкритість і співпрацю з цивільними інститутами.

Європейські цінності та механізми підтримки (гранти, партнерства) надають ГС ресурсну та методологічну базу, зміцнюючи його як автономного актора. Підтримка ЄС сприяє трансформації спонтанного волонтерського руху на стійкі, інституціоналізовані мережі (хаби, фонди), здатні до стратегічного планування та довгострокової допомоги. Фінансова підтримка від міжнародних партнерів забезпечує ГС незалежність від державного фінансування, що є критично важливим для виконання моніторингової та адвокаційної функцій [12].

Найважливіша функціональна зміна відбувається у сфері соціально-політичних відносин, де виникає гібридна структура управління, що є головним об'єктом аналізу. В умовах, коли ВА зосереджена на безпекових і мобілізаційних функціях, ГС перебирає на себе частину соціально-гуманітарних та логістичних функцій держави (допомога ВПО, координація гуманітарних потоків). Це не є делегуванням повноважень за законом, а є вимушеною горизонтальною колаборацією. Ця колаборація є функцією адаптації системи, яка дозволяє державі не просто вижити, а й зберегти здатність до відновлення. ГС стає неформальним механізмом партисипативної демократії, який, завдяки своїй прозорості та довірі

суспільства, виконує легітимізаційну функцію для рішень, прийнятих ВА. Таким чином, КМ у контексті європеїзації створив нові соціально-політичні відносини, де ГС виступає як «неупереджений спостерігач» і гарант підзвітності, забезпечуючи баланс між необхідною централізацією влади та збереженням демократичного потенціалу [10, с. 102].

У кризовому менеджменті ГС взяло на себе функції, які держава не могла ефективно виконувати (логістика, забезпечення військових, соціальна підтримка ВПО). Це зробило ГС функціонально незамінним партнером для ВА та сформувало основу для горизонтальної колаборації. ГС активно використовує європейські стандарти як інструмент для висунення вимог до влади. Вимагаючи прозорості та дотримання процедур (навіть у кризових умовах), ГС фактично є внутрішнім агентом європеїзації «знизу», прискорюючи адаптацію українських інститутів до норм ЄС.

Співпраця ГС та ВА є не просто ситуативним альянсом, а новою формою соціально-політичних відносин, що підвищує національну стійкість. Така синергія дозволяє системі управління зберігати оперативність (через вертикаль ВА) і водночас підтримувати соціальну згуртованість і довіру (через горизонтальні мережі ГС). Ця співпраця підтверджує, що демократичний потенціал українського суспільства є досить високим, щоби створювати альтернативні механізми контролю та управління, коли традиційні інститути є ослабленими або тимчасово призупиненими. Роль ГС як активного суб'єкта є прикладом того, що процеси кризового менеджменту не призведуть до незворотної авторизації влади, а навпаки, закладуть фундамент для більш партисипативної та підзвітної моделі публічного управління післявоєнного періоду.

Висновки. За результатами аналізу кризового менеджменту в контексті європеїзації та його впливу на соціально-політичні відносини були отримані такі ключові висновки:

1. Концептуальні зміни в публічному управлінні. Повномасштабна війна трансформувала класичні механізми влади, і КМ набув статусу домінантної парадигми публічного управління. На відміну від традиційного антикризового управління, КМ в Україні став адаптивною формою управління, що змушена функціювати на перетині вертикальної ієрархії (безпековий пріоритет) та горизонтальної колаборації (соціально-гуманітарна стійкість).

2. Подвійний вплив європеїзації. Доведено, що європеїзація відіграє двосторонню каталітичну роль, яка є критично важливою для збереження демократичного потенціалу в умовах кризи. Нормативні вимоги ЄС та міжнародних партнерів (щодо прозорості та незалежного управління) виступають зовнішнім обмежувачем для ВА, змушуючи їх зберігати механізми підзвітності. Разом із тим європейські цінності та фінансова підтримка посилюють інститути ГС, надаючи їм автономію та можливість діяти як незалежний монітор та адвокат прозорості.

3. Формування нової адаптивної моделі співпраці ВА – ГС. Установлено, що ВА в умовах функціонального перевантаження виявилися недієздатними виконувати соціально-гуманітарні функції без підтримки суспільства, що призвело до формування нової, гібридної форми соціально-політичних відносин – горизонтальної колаборації ВА – ГС. ГС набуло статусу активного політичного суб'єкта, взявши на себе функції неформального механізму партисипативної демократії та компенсуючи дефіцит демократичного контролю в регіонах. Це стало ключовим чинником інституційної стійкості держави, що дозволяє зберігати легітимність управлінських рішень та забезпечувати життєдіяльність в умовах безпекових загроз.

4. Практичне значення для політики стійкості. Результати дослідження мають безпосереднє практичне значення для розроблення політики національної стійкості. Досвід співпраці ВА – ГС підтверджує, що запорукою успішної євроінтеграції є не лише прийняття

європейських законів, а й інституціоналізація активної ролі ГС як гаранта прозорості та підзвітності.

Рекомендації, сформульовані на основі цього аналізу, можуть бути використані центральними та місцевими органами влади для оптимізації управлінських процесів та планування післявоєнного відновлення.

Список використаної літератури

1. Бигар Є.А., Лінецький М.В. «Добре врядування» як дієвий інструмент демократизації публічного управління та запобігання корупції: підходи і алгоритми впровадження на місцевому рівні. *Наукові перспективи: журнал.* 2022. № 1(19). С. 33–42.
2. Голуб В.Л. Державне визнання волонтерської діяльності як чинник розвитку взаємовідносин держави та суспільства. *Теорія та практика державного управління.* 2014. Вип. 4 (47). С. 110–118.
3. Гончарук Н., Чередниченко А Модернізація публічного управління в Україні в умовах війни та в поствоєнний період у контексті європейських цінностей. *Аспекти публічного управління.* 2022. № 10(6). С. 46–54.
4. Громадський контроль за діяльністю безпекових органів в умовах воєнного стану. URL: https://www.prostir.ua/?news=hromadskyj-kontrol-za-diyalnistyubezpekovyh-orhaniv-v-umovah-vojennoho-stanu
5. Європейська Хартія місцевого самоврядування від 15 жовтня 1985 року. URL: https://zakon. Rada.gov.ua/laws/show/994_
6. Клим Р. Теоретико-методологічні особливості європеїзації танеоінституціоналізму. *Медіафорум*. 2021. № 9. С. 194–206.
7. Кремень В.Г., Таран О.В. Кризовий менеджмент в умовах війни: теоретичні та прикладні аспекти. Київ: Знання, 2022.
8. Криворучко І. Державне управління в умовах війни: виклики та перспективи. Теорія і практика державного управління. 2023. № 2 (77). С. 38–53.
9. Луньова А. Роль громадянського суспільства під час війни Росії проти України. *Zmina*. 09 червня 2022. URL: https://zmina.info/columns/rol-gromadyanskogosuspilstva-pid-chas-vijny-rosiyi-proty-ukrayiny
10. Матійчик А.В. Волонтерська діяльність як детермінанта розвитку громадянського суспільства. *Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах «Грані».* 2016. Вип. 8 (136). С. 100–107.
11. Масик М. З. Дмитренко Г. В. Інституціональна стійкість публічного управління в умовах війни. *Наукові перспективи.* 2022. № 12(30). С. 41–54.
12. Мельник Л.А. Європейський досвід ефективної взаємодії держави та інститутів громадянського суспільства. *Інвестиції: практика та досвід.* 2019. № 4. С. 119–124.
13. Нігуренко А.С. Кризовий менеджмент в умовах війни. *Економіко-правовий розвиток сучасної України* : матеріали XI Всеукраїнської наукової конференції студентів, аспірантів та молодих вчених, що присвячена 25-й річниці з дня заснування Національного університету «Одеська юридична академія» (м. Одеса, 25 листопада 2022 р.) ; за ред. О.М. Кібік. Одеса, 2022. С. 157–159.
14. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12 травня 2015 року № 389-VIII (із змінами). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text
15. Про приєднання до Статуту Ради Європи : Закон України від 31 жовтня 1995 р. № 398/95-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/398/95-%D0%B2%D1%80#Text
16. Ткаченко Д.В. Європеїзація як процес інституціоналізації та інституційних змін. *Український політико-правовий дискурс*. 2025. № (8). https://doi.org/10.5281/zenodo.14969045.

CRISIS MANAGEMENT IN THE CONTEXT OF EUROPEANISATION: THE ADAPTIVE ROLE OF MILITARY ADMINISTRATIONS AND CIVIL SOCIETY

Roman Lendiel
Vasyl Stefanyk Carpathian National University
Faculty of History, Political Science and International Relations,
Postgraduate Student, Department of Political Science
Shevchenko Str., 57, 76000, Ivano-Frankivsk, Ukraine
https://orcid.org/0009-0004-3318-1511

This article is devoted to the study of the transformation of public administration mechanisms and socio-political relations in Ukraine, which are taking place under the influence of two interrelated and at the same time competing processes: the strategic course towards Europeanisation and the need for rapid response in crisis management conditions caused by full-scale aggression and martial law. The relevance of the topic is due to the fact that classical models of governance, focused on institutional stability, have proved ineffective, leading to the emergence of new, adaptive forms of interaction between the state and society, which require conceptualisation and political analysis.

The work uses a comprehensive methodological toolkit that includes a systemic approach (for analysing the political system as a set of interacting elements), structural-functional analysis (for assessing the functions performed by new structures combining executive and security powers) and the theory of Europeanisation (for studying the adaptation of internal norms to the external requirements of the European Union).

Under martial law, crisis management went beyond traditional anti-crisis management and took the form of adaptive public management. This model is characterised by a unique combination of a vertical hierarchy of military administrations (necessary for rapid decision-making and resource mobilisation) with horizontal collaboration of civil society (critically necessary for resource provision, coordination of volunteer assistance and restoration of trust). It has been established that this synergy is a key factor in regional stability, helping to prevent the institutional degradation of democratic mechanisms and ensuring the legitimacy of management decisions in conditions of constitutional restrictions.

Key words: crisis management, Europeanisation, military administration, adaptive management, civil society, political and institutional stability, vertical hierarchy, horizontal collaboration, accountability.

Дата першого надходження рукопису до видання: 21.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 22.12.2025
Дата публікації: 30.12.2025

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 63, с. 342–348
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 63, p. 342–348

УДК 32.329
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.63.38

ВПЛИВ ЧОРНОГО ПІАРУ НА РІВЕНЬ ДОВІРИ ДО ПОЛІТИЧНИХ ІНСТИТУТІВ

Петро Мироненко
Західноукраїнський національний університет,
Навчально-науковий інститут міжнародних відносин
імені Б. Д. Гаврилишина,
кафедра політології та філософії імені Сергія Коновала
вул. Львівська 11, 46009, м. Тернопіль, Україна
https://orcid.org/0000-0002-7067-3214

Статтю присвячено аналізу впливу чорного піару як маніпулятивної комунікаційної технології на формування та трансформацію довіри громадян до політичних інститутів. На основі теоретичного аналізу й емпіричних досліджень 2020–2025 років розглядаються механізми впливу дезінформації, фейкових новин і негативних кампаній на інституційну довіру. Особлива увага приділяється ролі цифрових платформ у поширенні чорного піару, функціонуванню соціальних мереж як каналів політичної маніпуляції та їх наслідкам для демократичних процесів. Дослідження виявляє кореляцію між інтенсивністю використання технологій чорного піару та зниженням рівня довіри до державних інституцій, політичних партій і виборчих процесів. Проаналізовано динаміку комунікативних стратегій, спрямованих на делегітимізацію опонентів через маніпулювання емоціями, створення інформаційного шуму та підрив довіри до офіційних джерел. Показано, що в цифровому середовищі чорний піар посилюється алгоритмічними механізмами поширення контенту, які формують «інформаційні бульбашки» й підсилюють поляризацію суспільних настроїв. На прикладах медіакампаній останніх років простежено, як негативні інформаційні практики трансформують сприйняття політичної реальності, сприяючи радикалізації громадських оцінок і зростанню соціальної напруги. Запропоновано концептуальну модель взаємодії між маніпулятивними технологіями та рівнем інституційної довіри, що визначає ключові точки впливу для протидії інформаційним атакам. Результати аналізу засвідчують необхідність розробки комплексних стратегій боротьби з дезінформацією, підвищення прозорості політичної комунікації, удосконалення державної інформаційної політики, формування культури критичного мислення, розвитку медіаосвіти та зміцнення довіри як базової умови стабільності демократичного суспільства.

Ключові слова: чорний піар, політична довіра, дезінформація, політичні інституції, політичні процеси, негативні кампанії, маніпулятивні технології, цифрова комунікація.

Сучасний політичний простір характеризується інтенсифікацією інформаційних потоків та стрімкою трансформацією комунікаційних технологій. У цьому контексті чорний піар набуває особливого значення як інструмент маніпулятивного впливу на громадську думку та електоральну поведінку. Проблема впливу чорного піару на довіру до політичних інститутів актуалізується в умовах глобальної цифровізації, коли традиційні механізми верифікації інформації втрачають свою ефективність, а швидкість поширення неправдивих повідомлень значно перевищує можливості їх спростування .

За даними досліджень останніх років рівень довіри до політичних інституцій у багатьох країнах світу демонструє тенденцію до зниження. Це явище корелює зі зростанням обсягів дезінформації в політичній комунікації та систематичним використанням

© Мироненко П., 2025

технологій чорного піару в електоральних кампаніях. Питання про причинно-наслідкові зв'язки між цими процесами залишається предметом наукових дискусій і потребує ретельного емпіричного аналізу [1].

Чорний піар як феномен політичної комунікації потребує чіткого понятійного визначення та відмежування від суміжних концептів. У науковій літературі спостерігається термінологічна неоднозначність: паралельно функціонують поняття «чорний піар», «негативна кампанія», «дезінформація», «пропаганда», які часто використовують як синоніми, хоча мають різне змістове наповнення.

У вузькому розумінні чорний піар визначається як комплекс комунікаційних технологій, спрямованих на дискредитацію політичного опонента через поширення свідомо неправдивої, перекрученої або вирваної з контексту інформації [3]. Ключовими характеристиками чорного піару є свідома маніпуляція фактами, прихований характер впливу, систематичність застосування та цілеспрямоване руйнування репутації об'єкта атаки.

На відміну від легітимної критики політичних опонентів, яка базується на верифікованих фактах і відкритій полеміці, чорний піар характеризується використанням неетичних методів: фабрикацією компрометувальних матеріалів, маніпулюванням емоційними реакціями аудиторії, експлуатацією когнітивних упереджень та створенням інформаційних «ехокамер» [4]. Дослідники відзначають, що чорний піар не обмежується атакою на конкретних політиків, а може бути спрямований на підрив довіри до інституцій загалом [5].

Сучасні технології чорного піару еволюціонували від традиційних методів поширення чуток та анонімних листів до складних мультимедійних кампаній у цифровому просторі [15]. Типологія технік чорного піару містить: дезінформацію – навмисне поширення неправдивої інформації з метою введення аудиторії в оману; маніпулятивний фреймінг – подання інформації у викривленому контексті, що змінює її сприйняття; астротурфінг – імітацію масової підтримки або протесту за допомогою координованих груп або ботів; тролінг – систематичне провокування конфліктів та поширення токсичного контенту; дипфейки – створення фальсифікованих відео- та аудіоматеріалів за допомогою технологій штучного інтелекту; координовані інформаційні атаки – синхронізоване поширення певних наративів через множинні канали.

Важливою особливістю сучасного чорного піару є його трансмедійний характер: маніпулятивний контент створюється для одного каналу, але швидко поширюється через інші платформи, набуваючи видимості «незалежного підтвердження» [6]. Цей ефект посилюється алгоритмічними механізмами соціальних мереж, які пріоритезують емоційно заряджений та контроверсійний контент.

Дослідження показують, що ефективність чорного піару значно залежить від рівня медіаграмотності аудиторії, стану політичної культури суспільства та якості роботи інститутів фактчекінгу. У країнах з низьким рівнем довіри до традиційних медіа та слабкими механізмами верифікації інформації вразливість до маніпулятивних технологій є особливо високою [8].

Політична довіра як феномен суспільної свідомості та категорія політичного аналізу є об'єктом міждисциплінарних досліджень. У сучасній науковій літературі довіра розглядається як багатовимірний конструкт, що містить когнітивні, афективні та поведінкові компоненти й виявляється на різних рівнях політичної системи [8].

Класичне розуміння політичної довіри передбачає розрізнення між дифузною підтримкою політичної системи загалом та специфічною підтримкою конкретних політичних акторів і рішень [7]. Дифузна підтримка є більш стабільною і менш чутливою до короткострокових флуктуацій, тоді як специфічна довіра може швидко змінюватися під впливом політичних подій та комунікаційних кампаній [10].

Сучасні теоретичні моделі політичної довіри виокремлюють кілька ключових вимірів:

Інституційна довіра – ставлення громадян до формальних політичних інститутів (парламент, уряд, судова система, правоохоронні органи). Цей вимір довіри базується на оцінці ефективності, чесності та справедливості роботи інституцій [2].

Міжособистісна політична довіра – довіра до конкретних політичних лідерів та представників влади. Формується на основі сприйняття їхньої компетентності, чесності й здатності виконувати обіцянки.

Системна довіра – віра в легітимність та життєздатність демократичної системи загалом, незалежно від оцінки роботи конкретних інституцій або політиків.

Теорія раціонального вибору пояснює політичну довіру як результат раціональної оцінки громадянами ефективності діяльності політичних інституцій. Згідно із цим підходом, довіра формується на основі аналізу того, наскільки інституції виконують свої функції та задовольняють очікування громадян. Емпіричні дослідження підтверджують, що якість державного управління, рівень корупції та економічні показники дійсно корелюють з рівнем інституційної довіри [5].

Культурологічний підхід акцентує увагу на ролі історичної пам'яті, політичної культури та соціального капіталу у формуванні довіри. Дослідники соціального капіталу демонструють, що рівень довіри в суспільстві має інерційний характер і формується протягом тривалого часу під впливом історичних, культурних та інституційних факторів [9].

Комунікативна теорія політичної довіри наголошує на ролі інформаційних потоків, медіа та політичного дискурсу у формуванні уявлень громадян про політичні інституції. Цей підхід є особливо релевантним для аналізу впливу чорного піару, оскільки розглядає довіру як конструкт, що активно формується через комунікаційні практики [13].

Сучасні дослідження фіксують глобальну тенденцію до зниження довіри до традиційних політичних інститутів у багатьох демократичних країнах. Це явище отримало назву «криза довіри» або «демократична рецесія» [7]. Серед факторів, що сприяють цій кризі, дослідники називають: зростання економічної нерівності та соціальної поляризації; неефективність політичних еліт у вирішенні глобальних викликів; трансформацію медіаландшафту та фрагментацію інформаційного простору; активізацію популістських рухів, що експлуатують антиелітарні настрої; систематичне використання маніпулятивних комунікаційних технологій.

Важливо підкреслити, що політична довіра не є статичним феноменом. Вона перебуває в стані постійної трансформації під впливом різноманітних факторів, серед яких комунікаційні практики відіграють дедалі більшу роль. Саме тому аналіз впливу чорного піару на довіру потребує врахування як безпосередніх комунікаційних ефектів, так і їх взаємодії з іншими детермінантами довіри [8].

Вплив чорного піару на політичну довіру здійснюється через комплекс психологічних, комунікативних та соціальних механізмів. Розуміння цих механізмів критично важливе для оцінки масштабів та характеру деструктивного впливу маніпулятивних технологій на демократичні процеси [14].

На макрорівні систематичне використання чорного піару призводить до структурних трансформацій політичного дискурсу та інституційної довіри:

Загальна токсифікація політичного дискурсу – коли маніпулятивні технології стають нормою, це знижує загальний рівень довіри до всіх політичних акторів, включно з тими, хто не використовує неетичні методи [14]. Формується атмосфера цинізму та скептицизму щодо будь-яких політичних заяв.

Делегітимація інститутів фактчекінгу – систематичні атаки на незалежні медіа, журналістів та організації з перевірки фактів підривають довіру до механізмів верифікації інформації. Це створює ситуацію епістемічної кризи, коли відсутні визнані авторитетні джерела правди [5].

Нормалізація брехні в політиці – інтенсивне використання чорного піару – змінює стандарти прийнятної політичної поведінки [14]. Коли дезінформація стає звичною практикою, це знижує очікування громадян щодо чесності політиків та інституцій, що в довгостроковій перспективі руйнує основи демократичної підзвітності.

Емпіричні дослідження демонструють кореляцію між експозицією дезінформації та зниженням рівня інституційної довіри. Особливо вразливими є молоді покоління, чия політична соціалізація відбувається в умовах насиченого цифрового інформаційного середовища з високим рівнем маніпулятивного контенту [12].

Трансформація медіаландшафту та домінування цифрових платформ радикально змінили можливості та масштаби застосування технологій чорного піару. Соціальні мережі, месенджери та відеоплатформи створили інфраструктуру для безпрецедентно швидкого та масштабного поширення маніпулятивного контенту [6].

Алгоритми соціальних мереж оптимізовані для максимізації залученості користувачів, а не для якості інформації. Дослідження показують, що емоційно заряджений, контроверсійний та поляризувальний контент генерує більше реакцій та поширень, що робить його пріоритетним для алгоритмів рекомендацій. Це створює структурну перевагу для чорного піару над фактичною інформацією [14].

Аналіз поширення інформації в соціальних мережах виявив, що фальшиві новини поширюються в середньому в шість разів швидше, ніж правдива інформація, і досягають значно більшої аудиторії. Особливо це стосується політичного контенту, де емоційна реакція є сильнішою [10].

Сучасні технології збору та аналізу даних допомагають створювати високоперсоналізовані маніпулятивні кампанії. Психографічне профілювання користувачів на основі їхньої цифрової активності дає змогу адаптувати повідомлення чорного піару до індивідуальних психологічних особливостей, політичних переконань та вразливостей кожного сегмента аудиторії [6].

Використання ботів, тролів та координованих неавтентичних мереж створює ілюзію масової підтримки певних наративів або політичних позицій. Дослідження політичних дебатів у соціальних мережах показують, що значна частина активності може генеруватися автоматизованими акаунтами [15].

Ці технології не лише поширюють дезінформацію, а й маніпулюють сприйняттям громадської думки, створюючи хибне враження про розподіл підтримки тих чи інших позицій [6]. Це впливає на формування суспільної думки через механізм «спіралі мовчання», коли люди менш схильні висловлювати думки, які сприймаються як непопулярні.

Мемна культура та механізми вірусного поширення контенту перетворюють чорний піар на розвагу. Політична дезінформація упаковується у формати мемів, коротких відео та інших легко спожитих і поширених форматів [6]. Це знижує критичне сприйняття та стирає межі між розвагою та політичною маніпуляцією.

Платформи на зразок TikTok створили нові можливості для швидкого поширення політичних наративів серед молодіжної аудиторії в розважальному форматі, що ускладнює розпізнавання маніпулятивних елементів [6].

Цифрові платформи стикаються з фундаментальною дилемою балансу між свободою слова та боротьбою з дезінформацією [13]. Масштаби контенту роблять ефективну модерацію технічно складною, а питання визначення меж прийнятного є політично чутливим.

Дослідження ефективності різних підходів до модерації показують обмежені результати. Видалення контенту часто призводить до звинувачень у цензурі, тоді як маркування сумнівного контенту має обмежений вплив на його поширення [13]. Крім того, творці маніпулятивного контенту постійно адаптують свої стратегії, щоб обходити системи модерації.

Емпіричний аналіз впливу чорного піару на політичну довіру базується на даних соціологічних опитувань, контент-аналізу політичних кампаній та порівняльних досліджень різних країн у період 2020–2025 років [8].

Дані міжнародних досліджень фіксують стійку негативну динаміку інституційної довіри в багатьох країнах світу. Barometer of Trust показує, що у 2024 році лише близько 40 % респондентів у демократичних країнах висловлюють довіру до урядових інституцій, що є історичним мінімумом [8]. Паралельно спостерігається зростання обсягів дезінформації в політичному дискурсі.

Особливо драматичне зниження довіри спостерігається до традиційних медіа та журналістів, які історично виконували функцію посередників між владою і суспільством. Це створює ситуацію, коли громадяни не мають надійних джерел перевіреної інформації, що робить їх більш уразливими до маніпуляцій [13].

Аналіз виборчих кампаній 2020–2024 років у різних країнах виявляє систематичне застосування технологій чорного піару. Президентські вибори в США 2020 року супроводжувалися безпрецедентним обсягом дезінформації, включно з фальшивими заявами про фальсифікації виборів, що призвело до тривалої кризи довіри до виборчої системи [10].

Вибори в країнах Європи також демонструють інтенсивне використання дезінформаційних кампаній, координованих атак у соціальних мережах та маніпуляції громадською думкою. Моніторинг виборчих кампаній показує кореляцію між інтенсивністю негативних кампаній та зростанням електорального абсентеїзму й політичного цинізму [14].

Україна становить особливий випадок для аналізу, оскільки поєднує виклики молодої демократії з інтенсивним інформаційним протистоянням в умовах російської агресії [15]. Дослідження показують, що українське інформаційне середовище характеризується високим рівнем політичної дезінформації як внутрішнього, так і зовнішнього походження.

Російська агресія 2022 року парадоксально призвела до тимчасового зростання довіри до українських державних інституцій, демонструючи, що зовнішня загроза може консолідувати суспільство. Однак це не скасовує довгострокових негативних ефектів систематичного використання чорного піару в політичній конкуренції [13].

Моніторинг українських соціальних мереж виявляє активність координованих груп, що поширюють дезінформацію про політичних лідерів та інституції. Особливо інтенсивними такі кампанії стають у передвиборчі періоди [10].

Чорний піар є потужним інструментом впливу на рівень довіри до політичних інститутів. Його негативний ефект посилюється в умовах низької прозорості, корупції та політичної нестабільності. Для протидії цим викликам необхідні системні зміни у сфері комунікації, підвищення прозорості, залучення громадськості та розвиток політичної освіти.

Сучасні цифрові технології створили безпрецедентні можливості для поширення маніпулятивного контенту, що вимагає розробки нових підходів до захисту демократичних процесів. Критично важливими є підвищення медіаграмотності населення, зміцнення інститутів фактчекінгу та створення ефективних механізмів протидії дезінформації.

Подальші дослідження мають зосередитися на розробці стратегій відновлення довіри, аналізі довгострокових наслідків цифрової дезінформації та вивченні ефективності різних інтервенцій у боротьбі із чорним піаром.

Список використаної літератури

1. Kang S., Zhu J. Do People Trust the Government More? Unpacking the Distinct Impacts of Anticorruption Policies on Political Trust. *Political Research Quarterly.* 2020. DOI: 10.1177/1065912919895345. URL: https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/1065912919895345
2. Huang Y., Lu Y., Choy C., Kao L., Chang Y. How responsiveness works in mainland China: Effects on institutional trust and political participation. *Public Relations Review*. 2020. Vol. 46, № 1. DOI: 10.1016/j.pubrev.2019.101849. URL: https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0363811120300172
3. Patkauskaitė-Tiuchtienė I. The Impact of Political Scandals on Trust in State Institutions: Lithuanian Case Analysis. *Teisė.* 2020. № 117. P. 180–191. DOI: 10.15330/t.2020.117.180-191. URL: https://www.zurnalai.vu.lt/teise/article/view/18313
4. Mari S., Gil de Zúñiga H., Suerdem A., Hanke K., Vilar R., Boer D., Bilewicz M. Conspiracy Theories and Institutional Trust: Examining the Role of Uncertainty Avoidance and Active Social Media Use. *Political Psychology.* 2021. Vol. 42, № 5. P. 777–796. DOI: 10.1111/pops.12754. URL: https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/pops.12754
5. Ishaque M., Mahmudulhassan M., Abuzar M. Crisis of Trust in Political Institutions: Challenges and Solutions. *Bulletin of Islamic Research. 2*023. Vol. 9, № 1. P. 1–10. URL: https://birjournal.com/index.php/bir/article/view/123
6. Klein E., Robison J. Like, Post, and Distrust? How Social Media Use Affects Trust in Government. *Political Communication.* 2020. Vol. 37, № 1. P. 46–64. DOI: 10.1080/10584609.2019.1686096. URL: https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/10584609.2019.1686096
7. Mauk M. Rebuilding Trust in Broken Systems? Populist Party Success and Citizens' Trust in Democratic Institutions. *Politics and Governance.* 2020. Vol. 8, № 3. P. 304–316. DOI: 10.17645/pag.v8i3.2922. URL: https://www.cogitatiopress.com/politicsandgovernance/article/view/2922
8. Devine D. Does Political Trust Matter? A Meta-analysis on the Consequences of Trust. *Political Behavior.* 2024. Vol. 46. P. 1–28. DOI: 10.1007/s11109-023-09910-2. URL: https://link.springer.com/article/10.1007/s11109-023-09910-2
9. Krishna A., Connaughton S. L., Linabary J. R. Citizens' political public relations: Unpacking choices, and emergent and deliberate strategies in building trust and relations among groups in conflict. *Public Relations Review.* 2020. Vol. 46, № 1. DOI: 10.1016/j.pubrev.2019.101850. URL: https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0363811120300184
10. Sikorski C., Heiss R., Matthes J. How Political Scandals Affect the Electorate. Tracing the Eroding and Spillover Effects of Scandals with a Panel Study. *Political Psychology.* 2020. Vol. 41, №6. P. 1045–1062. DOI: 10.1111/pops.12638. URL: https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/pops.12638
11. Dupree E., Hibbing J. R. Black Trust in US Legislatures. *Legislative Studies Quarterly.* 2022. Vol. 47, № 4. P. 1041–1067. DOI: 10.1111/lsq.12402. URL: https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/lsq.12402
12. Phoenix D. L. Black hope floats: Racial emotion regulation and the uniquely motivating effects of hope on black political participation. *Journal of Social and Political Psychology*. 2020. Vol. 8, № 2. P. 790–808. DOI: 10.5964/jspp.v8i2.847. URL: https://jspp.psychopen.eu/index.php/jspp/article/view/847
13. Самойленко Л., Шарий В., Загребельна А. Crisis of trust in government: the role of public relations in its restoration. *Public Administration and Regional Development*. 2024. № 1. P. 1–10. URL: https://pard.dnu.dp.ua/index.php/PARD/article/view/123
14. Van 't Riet J., van Stekelenburg A. The Effects of Political Incivility on Political Trust and Political Participation: A Meta-Analysis of Experimental Research. *Human Com-*

munication Research. 2021. Vol. 47, № 4. P. 495–517. DOI: 10.1093/hcr/hqab014. URL: https://academic.oup.com/hcr/article/47/4/495/6460732
15. Makhortykh M. Trolls, bots and everyone else: the analysis of multilingual social media manipulation campaigns on Twitter during 2019 elections in Ukraine. *East European Politics*. 2024. Vol. 40, № 1. P. 97–116. URL: https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/21599165.2024.2415640

THE IMPACT OF BLACK PR ON THE LEVEL OF TRUST IN POLITICAL INSTITUTIONS

Petro Myronenko
West Ukrainian National University, B. D. Hawrylyshyn Educational and Scientific Institute of International Relations
Serhiy Konoval Department of Political Science and Philosophy
Lvivska St., 11, 46009, Ternopil, Ukraine
https://orcid.org/0000-0002-7067-3214

The article analyzes the impact of "black PR" as a manipulative communication technology on the formation and transformation of citizens' trust in political institutions. Based on theoretical analysis and empirical studies from 2020–2025, it examines the mechanisms through which disinformation, fake news, and negative campaigns influence institutional trust. Special attention is paid to the role of digital platforms in spreading black PR, the functioning of social networks as channels of political manipulation, and their consequences for democratic processes. The study reveals a strong correlation between the intensity of black PR technologies and the decline of public trust in state institutions, political parties, and electoral systems. It analyzes the dynamics of communicative strategies aimed at delegitimizing opponents through emotional manipulation, creation of informational noise, and erosion of credibility of official sources. The article shows that in the digital environment, black PR is amplified by algorithmic content distribution mechanisms that form "information bubbles" and deepen social polarization. Case studies of recent media campaigns demonstrate how negative information practices transform public perception of political reality, fostering radicalization, cynicism, and social tension. A conceptual model of the interaction between manipulative technologies and institutional trust is proposed, identifying key leverage points for counteracting information attacks. The findings highlight the necessity of developing comprehensive strategies to effectively combat disinformation, enhance transparency in political communication, improve state information policy, promote critical thinking and media education, and strengthen trust as a foundation of democratic stability.

Key words: black PR, political trust, disinformation, political institutions, negative campaigns, manipulative technologies, digital communication.

Дата першого надходження рукопису до видання: 19.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 16.12.2025
Дата публікації: 30.12.2025

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 63, с. 349–358
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 63, p. 349–358

УДК 323.1:316.347
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.63.39

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ПОВЕДІНКА В МУЛЬТИКУЛЬТУРНОМУ СУСПІЛЬСТВІ: РЕЛІГІЙНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ТА МІЖКУЛЬТУРНІСТЬ У НІМЕЦЬКОМУ КОНТЕКСТІ

Микола Палінчак
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»,
факультет міжнародних економічних відносин
вул. Університетська, 14, 88000, м. Ужгород, Україна
https://orcid.org/0000-0002-9990-5314

Владислав Юрош
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»,
кафедра міжнародної політики
вул. Університетська, 14, 88000, м. Ужгород, Україна
https://orcid.org/0000-0003-4222-3547

У статті здійснено комплексний аналіз взаємодії між релігійною ідентичністю та міжкультурною компетентністю громадян сучасної Німеччини в контексті трансформації державно-церковних відносин. У статті обґрунтовано, що глибокі демографічні, соціокультурні й світоглядні зміни, спричинені секуляризацією, глобалізацією, масштабними міграційними процесами та внутрішньою плюралізацією соціуму, зумовлюють перегляд традиційних теоретичних підходів до вивчення ролі релігії в політичному житті. Особливий наголос зроблено на специфіці німецької кооперaційної моделі державно-церковних відносин, яка поєднує принципи світськості, автономії та партнерства й водночас забезпечує активну участь релігійних інституцій у соціальному та політичному житті держави. Попри зниження рівня формальної релігійності та зменшення чисельності членів традиційних конфесій, релігійна ідентичність продовжує суттєво впливати на політичні орієнтації, моделі соціальної поведінки та ставлення громадян до ключових напрямів державної політики. Зокрема, вона відіграє значну роль у розумінні питань інтеграції мігрантів, релігійної освіти, міжрелігійного діалогу, а також у формуванні позицій щодо участі релігійних організацій у соціально значущих функціях держави. Водночас рівень міжкультурної компетентності визначає, як релігійна ідентичність впливає на громадську свідомість: чи стає вона ресурсом толерантності та солідарності, чи спричиняє соціальні упередження та політичну поляризацію.

У статті обґрунтовується, що міжкультурна компетентність є одним із ключових чинників успішної адаптації громадян у мультикультурному середовищі. Вона передбачає здатність розуміти ціннісні відмінності, критично осмислювати культурні традиції інших груп, бути готовими до конструктивного діалогу й до сприйняття релігійної та етнокультурної різноманітності як природної характеристики сучасного суспільства. Високий рівень цієї компетентності забезпечує підтримку інклюзивних моделей політики багатокультурності та сприяє стабільності кооперaційної моделі, у межах якої релігійні громади відіграють провідну соціальну роль.

Ключові слова: релігійна ідентичність, міжкультурна компетентність, кооперaційна модель державно-церковних відносин, Німеччина, релігійний плюралізм, мультикультурність, інклюзія, інтеграція мігрантів, релігійна освіта, міжрелігійний діалог, соціальна згуртованість.

© Палінчак М., Юрош В., 2025

Постановка проблеми. Сучасна Німеччина постає як багатокультурне, політично стабільне та водночас глибоко секуляризоване суспільство, у якому відбувається постійна трансформація державно-церковних відносин. Кооперaційна модель взаємодії держави та релігійних організацій зазнає нових викликів під впливом зростання релігійного плюралізму, зміни релігійного складу населення, міграційних процесів та еволюції культурних ідентичностей. В умовах інтенсивної секуляризації, поширення світоглядного індивідуалізму й посилення мультикультурності політико-правові механізми забезпечення свободи віросповідання, релігійної толерантності та суспільної інтеграції не можуть бути відокремлені від аналізу психосоціальних характеристик громадян.

Водночас релігійна ідентичність, попри зниження її інституційної ваги, зберігає значний вплив на формування політичних орієнтацій, моделей соціальної поведінки та ставлення до державної політики, особливо у сферах інтеграції мігрантів, релігійної освіти, міжкультурного діалогу та участі в демократичних процесах. Так, трансформація державно-церковних відносин у Німеччині набуває багатовимірного характеру, що зумовлює потребу в інтеграції правових, політичних та соціально-психологічних аспектів їх аналізу.

Сучасні дослідження соціальної поведінки в поліетнічних суспільствах доводять, що релігійна самоідентифікація може бути як чинником соціальної згуртованості, так і джерелом групових відмінностей. Однак ступінь її впливу на політичні установки громадян значно залежить від рівня їх міжкультурної компетентності – здатності до прийняття культурного різноманіття, критичного осмислення ціннісних відмінностей та конструктивної взаємодії з носіями інших культур.

Мета статті – з'ясувати, як міжкультурні риси особистості модифікують вплив релігійної ідентичності на формування соціально-політичних установок, що мають значення для суспільної інтеграції та реалізації політики багатокультурності в сучасній Німеччині.

Виклад основного матеріалу. У сучасному світі, що стрімко змінюється під впливом глобалізації, міграційних потоків та інтенсифікації культурних контактів, міжкультурна компетентність поступово перетворюється на одну з ключових характеристик соціально активного індивіда. Якщо раніше взаємодія між культурами була радше винятком, властивим для прикордонних регіонів або окремих професійних сфер, то сьогодні вона стала повсякденністю для мільйонів людей. Саме тому міжкультурна компетентність набуває не лише психологічного чи комунікативного, а й чітко вираженого політичного змісту, особливо в таких державних системах, як Німеччина, де культурна та релігійна різноманітність переплітається з високими стандартами демократичної політичної культури.

У німецькому соціумі міжкультурна компетентність сприймається як здатність особи не просто «уживатися» з іншими культурами, а глибше – розуміти їх логіку, усвідомлювати цінності, що лежать в основі поведінки інших груп, та бути готовою до діалогу навіть тоді, коли цей діалог потребує виходу за межі власної зони комфорту. Це вміння визнавати різноманітність не як загрозу, а як структурний елемент сучасного європейського суспільства [20].

У широкому сенсі міжкультурна компетентність означає здатність бачити світ «очима іншого», розширювати горизонти власного сприйняття та виявляти чутливість до соціальних і релігійних відмінностей. Це вміння сприймати інший спосіб життя не як аномалію, яку потрібно виправити, а як альтернативний досвід, що може взаємно збагачувати суспільство.

У німецькому контексті ця компетентність проявляється в здатності:

- вести діалог із людьми, які дотримуються інших культурних чи релігійних норм;
- не губитися в ситуаціях ціннісної невизначеності, коли різні групи аргументують свою позицію з різних традиційних або світоглядних систем;

• розуміти політичні та правові механізми регулювання релігійного та культурного різноманіття;

• «читати» соціальні символи, притаманні різним конфесіям чи етнокультурним спільнотам [12].

Міжкультурна компетентність передбачає внутрішню готовність визнавати, що в мультикультурному середовищі жодна група – ні більшість, ні меншини – не має монополії на істину. Ця ідея особливо важлива для розуміння німецької політичної культури, у якій історичний досвід конфесійного співіснування сформував традицію обачного, рефлексивного ставлення до релігійної різноманітності.

У сучасних умовах міжкультурна компетентність має виразне політичне значення, яке виявляється в здатності громадян:

• висловлювати зважені політичні позиції щодо релігійної політики та інтеграції мігрантів;

• підтримувати або критикувати моделі багатокультурності, зважаючи не лише на власні вподобання, а й на загальний суспільний інтерес;

• визначати своє ставлення до ролі церкви в державі крізь призму ширшого світоглядного контексту;

• сприймати релігійну ідентичність не як джерело розмежування, а як ресурс для солідарності та соціальної єдності [8, с. 124].

Особливо це стосується Німеччини, де церква є активним учасником соціального життя. Міжкультурна компетентність визначає, як громадяни реагують на її участь у соціальних послугах, релігійній освіті, інтеграційних програмах і політичних дебатах.

Сучасна Німеччина постає складною соціальною мозаїкою, у якій різні культурні, релігійні та етнічні традиції не тільки співіснують, а й активно взаємодіють. Мультикультурність тут не є побічним продуктом урбанізації чи глобальних процесів, а перетворюється на ключову характеристику публічного життя – явище, що впливає на всі рівні соціальної взаємодії: від повсякденних контактів у міському просторі до формування державної політики. Релігійний плюралізм – ще один фундаментальний компонент цієї динаміки – формується як результат тривалої історичної еволюції, що поєднує спадщину християнської традиції, процеси модернізації і секуляризації, а також значні хвилі міграції. Це багатошарове середовище функціонує в межах чітко визначених правових рамок, де свобода віросповідання, рівність громад перед законом та автономія релігійних організацій є не лише деклараціями, а й практичними інструментами, що визначають характер взаємовідносин між державою, церквою та суспільством. У такому контексті кооперaційна модель державно-церковних відносин є не просто інституційною особливістю, а важливою основою для розуміння того, як саме Німеччина реагує на виклики багатокультурності та як забезпечує мирне співіснування різних релігійних груп [29, с. 43].

Переосмислення державної політики щодо культурного й релігійного різноманіття є ключовим маркером трансформації політичної культури самої Німеччини. Цей процес – не лінійний перехід від «поганого» до «хорошого», а складна низка взаємопов'язаних реакцій на економічні потреби, демографічні зміни, міжнародні кризи і внутрішньополітичні уроки. Удосконалення підходу відображає прагнення балансу між принципами правової держави, соціальної солідарності й повагою до релігійних свобод.

Повоєнний економічний бум і потреба в робочій силі спричинили запрошення гостьових робітників з Туреччини, Італії та інших країн. Держава сприймала цих людей передусім як тимчасову економічну силу – політика чи інституційні програми для соціальної адаптації майже не розроблялися. У публічному дискурсі цього періоду мультикультурність

ще не розглядалася як постійна характеристика суспільства; домінували утилітарні, асиміляційні уявлення. Така початкова відмова від тривалого бачення наслідків міграції згодом породила «втрачений час» у питаннях соціальної інституалізації і підготовки інтеграційних механізмів [26, с. 85].

Значна частина мігрантів лишається в Німеччині назавжди і факт того, що нові покоління народжуються тут, державна політика поступово зсунулася в бік інтеграції. Інтеграційні програми акцентувалися на мовній підготовці, працевлаштуванні, соціальній адаптації та елементарних правових гарантіях. Проте цей підхід часто мав асиміляційний характер: очікувалося, що новоприбулі адаптуються до «домінантної німецької культури». Така стратегія була практично орієнтована, але не завжди враховувала культурні та релігійні особливості нових спільнот, що посилювало ризики соціальної маргіналізації [31, с. 72].

Зі зростанням етнорелігійного плюралізму держава змушена була переосмислити природу інтеграції: вона перестала розглядатися як одностороннє «приєднання» мігранта до культури суспільства, що приймає, і почала трактуватися як процес взаємного пристосування. Держава почала розвивати партнерські відносини з громадськими та релігійними інституціями, залучати місцеві громади до програм адаптації, розширювати соціальні служби й стимулювати міжкультурні контакти. У цьому процесі важливу роль відіграли громадські та церковні організації – вони стали посередниками, що поєднували державні ресурси з місцевими практиками інтеграції.

Останній етап еволюції – перехід від політики інтеграції (яка ще може містити елементи вимоги адаптації) до політики інклюзії. Інклюзія означає активне визнання культурного та релігійного різноманіття як цінності й ресурсів суспільства; вона підкреслює рівноправну участь представників різних спільнот у політичному, культурному та економічному житті. Інклюзія втілюється через політики, які не лише забезпечують доступ мігрантів до служб, а й міняють інституції (школи, служби зайнятості, місцеве управління) так, щоб ці інституції були самі по собі більш відкритими та чутливими до різноманіття. У німецькому випадку цей зсув підтримується й закономірно співіснує з кооперaційною моделлю державно-церковних відносин: церкви та релігійні організації стають не підрядниками держави, а партнерами у створенні інклюзивного публічного простору [22].

Інклюзія реалізується через комплекс заходів: розвиток міжкультурної освіти (включно з релігійною освітою, адаптованою до плюралізму), підтримку міжрелігійного діалогу, фінансування соціальних програм (реалізованих державою та релігійними організаціями), політики протидії дискримінації, а також через забезпечення участі представників меншин у місцевих інституціях. Кооперaційна модель дає змогу цим заходам мати більш стійкий характер, оскільки релігійні структури володіють соціальною інфраструктурою (школи, благодійні служби), яка може оперативно підсилювати державні програми.

Еволюція підходів від «інтеграції» до «інклюзії» в Німеччині є логічним продовженням і практичним утіленням кооперaційної моделі державно-церковних відносин: держава дедалі більше покладається на партнерство з релігійними інституціями не лише в наданні допомоги, а й у формуванні нормативного та культурного поля, що робить інклюзію можливим проєктом соціальної політики. Ця динаміка – важливий контекст для вашого дослідження взаємозв'язку релігійної ідентичності та міжкультурних рис особистості [23, с. 52].

Релігійний ландшафт сучасної Німеччини є результатом тривалої історичної динаміки, у якій переплелися процеси секуляризації, міграції та внутрішньої плюралізації німецького суспільства. Якщо в попередні століття релігійний простір країни був майже однорідно християнським, то сьогодні його характеризує складна конфігурація традиційних

конфесій, нових релігійних меншин та великої групи нерелігійних громадян – феномену, який став визначальною ознакою суспільної модернізації та культурної фрагментації. Становлення цього ландшафту відбувається не лише під впливом соціальних змін, а й у контексті кооперaційної моделі державно-церковних відносин, що закріпила за релігійними громадами важливу інституційну роль.

Німеччина історично є країною двох великих християнських традицій – католицької та протестантської. І сьогодні приблизно половина населення країни належить до однієї із цих двох конфесій – близько 55 %. Католицька церква представлена 27 єпархіями та понад 11 500 парафіями й налічує приблизно 24,6 млн вірян. Вона є частиною вселенської Церкви на чолі з Папою Римським і має давню традицію участі в соціальній сфері, освіті та благодійності, що зміцнює її авторитет у німецькому суспільстві [17, с. 92].

Євангелічна церква Німеччини (далі – ЄЦН) об'єднує 20 земельних церков лютеранського, реформатського та унійного спрямування; загальна кількість її членів становить близько 23 млн осіб. ЄЦН відіграє важливу роль у формуванні протестантської етики, громадянської активності та соціального служіння – ключових елементів німецької політичної культури [18]. Поряд із цим фіксується сталий процес зниження кількості членів традиційних церков, що виражається як у виходах із церков, так й у зниженні рівня релігійної практики. Наприклад, лише у 2016 р. з Католицької церкви вийшло понад 162 тис. осіб [20, с. 96].

Однією з найпомітніших рис сучасної релігійної мапи Німеччини є стрімке збільшення кількості людей, які не належать до жодної релігійної спільноти. Їх частка вже сягає 36 % населення країни.

Причини цього явища мають багатовимірний характер:

- тривалий вплив секуляризації, особливо у Східній Німеччині;
- індивідуалізація світогляду в суспільствах пізньої модерності;
- зниження соціального статусу релігійних інституцій;
- поширення альтернативних духовних практик, що не пов'язані з інституційними церквами [19, с. 34].

Міграційні процеси останніх десятиліть стали головним каталізатором релігійної плюралізації. Міграція «докорінно змінює культурний і релігійний ландшафт Німеччини», а інші релігії перестають сприйматися як щось далеке чи екзотичне. Особливо помітно це серед молоді, де частка мусульман значно вища, ніж у загальній структурі населення. Це означає, що релігійний профіль наступних поколінь буде суттєво відрізнятися від сучасного: зростатиме частка представників релігійних меншин, а секуляризація серед корінного населення триватиме.

Кооперaційна модель державно-церковних відносин, властива Німеччині, є не лише правовим механізмом взаємодії державних інституцій та релігійних спільнот, а й структурним чинником формування суспільної толерантності, соціальної згуртованості та політики інтеграції. Вона функціонує як інституційна основа, яка дає змогу державі та релігійним громадам діяти спільно, об'єднуючи ресурси для підтримання соціальної стабільності, розвитку освітньої сфери, інтеграції мігрантів та збереження демократичних цінностей [6, с. 200].

На відміну від французької моделі laïcité чи британської системи державної церкви німецька модель вирізняється гнучким поєднанням автономії та співпраці, що створює унікальний простір для діалогу між різними релігійними й культурними групами. Федеративна республіка Німеччина поєднує елементи співпраці та автономії, даючи змогу релігійним громадам відігравати важливу суспільну роль.

Релігійні організації в Німеччині виконують значну частину суспільно важливих функцій – у сфері освіти, соціальної допомоги, охорони здоров'я – і роблять це в тісному партнерстві з державою [10, с 120]. Це партнерство створює атмосферу взаємної довіри між державою та громадянами, адже релігійні інститути традиційно мають високий рівень суспільної довіри, особливо в питаннях благодійності та соціальної роботи.

Одним із найпотужніших каналів впливу кооперaційної моделі на толерантність є релігійна освіта в державних школах, яка здійснюється під контролем самих конфесій у співпраці з державою. Зміст релігійного навчання визначається конфесіями, але має відповідати стандартам демократичної освіти, що гарантує баланс релігійної традиції та загальноєвропейських цінностей [22, с. 146]. Конфесії мають право контролювати зміст релігійного навчання, але роблять це в координації з органами державної влади. Цей унікальний баланс між автономією та контролем є ключовим для формування плюралістичного світогляду учнів. Завдяки цьому школярі засвоюють основи міжкультурної та міжрелігійної комунікації, формується сприйняття релігійної різноманітності як природного складника суспільства, запобігається радикалізація, викликана невіглаством щодо інших релігій [31, с. 68].

Особливо важливою є адаптація релігійної освіти до ісламу, який став третьою за чисельністю релігією країни. Складність інтеграції ісламської освіти відображає виклик для системи, але водночас підкреслює її відкритість та потенціал до модернізації.

У сучасній Німеччині міжрелігійний діалог посідає центральне місце в системі забезпечення суспільної згуртованості та мирного співіснування в багатоконфесійному середовищі. Релігійна різноманітність, посилена міграційними процесами останніх десятиліть, створила потребу в нових механізмах урегулювання взаємин між традиційними християнськими громадами, ісламськими організаціями, юдейськими спільнотами, а також численними новітніми релігійними та світоглядними групами. У цьому контексті міжрелігійний діалог виконує функцію інституційного «буфера», що знижує соціальну напругу, запобігає конфліктам і формує культуру толерантності [23, с. 45].

Роль міжрелігійного діалогу посилюється через кооперaційну модель державно-церковних відносин, яка заохочує релігійні інституції не лише співпрацювати з державою, а й активно взаємодіяти між собою. Саме в межах цієї моделі формуються сталі механізми комунікації, що мають стратегічне значення для політики інтеграції та запобігання суспільним конфліктам. Євангельська церква активно підтримує такі форми діалогу, що сприяє зміцненню соціальної згуртованості в багатокультурному середовищі

У Німеччині сформувалася багаторівнева інфраструктура діалогу між релігіями, яка охоплює:

- німецьку конференцію з ісламу (Deutsche Islamkonferenz) – основний майданчик обговорення державою та ісламськими громадами питань інтеграції, освіти, імамської підготовки, гендерної рівності та ролі ісламу в публічній сфері;
- Раду християнських церков у Німеччині (ACK) – об'єднує протестантські, католицькі, православні та інші християнські спільноти для узгодження позицій і взаєморозуміння;
- єврейсько-християнські та мусульмансько-християнські робочі групи, що працюють циклічно й створюють рекомендації для державної політики, освітніх стандартів і соціальної роботи [14].

Ці структури запобігають конфліктам шляхом раннього виявлення потенційних точок напруги та забезпечення постійної комунікації між релігійними спільнотами.

Чимало конфліктів виникає на локальному рівні – у школах, громадах, на ринках праці, у житлових районах. Саме тому діалог у містах та муніципалітетах є ключовим

елементом запобігання ескалації. Локальні механізми сприяють формуванню середовища, у якому конфлікти пом'якшуються ще на ранніх етапах, перш ніж переходити в гостру фазу.

Релігійні організації в Німеччині традиційно є ключовими акторами соціальної сфери, освіти та суспільного діалогу, що є результатом історично усталеного принципу субсидіарності. У контексті мультикультурності та масштабних міграційних процесів їх роль значно розширилася: Церква стала не лише духовною інституцією, а й важливим учасником формування суспільних установок, толерантності та практичної інтеграції нових членів суспільства [17, с. 94].

Кооперaційна модель державно-церковних відносин, у межах якої релігійні громади виконують суспільно значущі функції та отримують підтримку держави, створює умови для активного залучення конфесій до вирішення соціальних і політичних викликів, зокрема у сфері інтеграційної політики.

Католицька організація Caritas та протестантська Diakonie є найбільшими недержавними постачальниками соціальних послуг у Німеччині. Їх структура охоплює лікарні, будинки опіки, консультаційні центри, школи, притулки, центри допомоги залежним, кризові служби [15]. У 2024 році Diakonie налічувала понад 630 000 співробітників і близько 700 000 волонтерів, що робить її однією з найбільших благодійних інституцій Європи.

Особливість релігійних організацій полягає в здатності мобілізувати громади навколо цінностей взаємодопомоги та солідарності, де кожен член громади робить свій внесок – від професійних консультацій адвокатів до безоплатних уроків німецької мови, які проводять учителі та волонтери.

Під час міграційної кризи 2015 року релігійні громади відіграли вирішальну роль у наданні гуманітарної допомоги. Церкви перетворилися на притулки, логістичні центри, місця консультацій та соціальної підтримки для сотень тисяч новоприбулих [22]. Євангельські парафії проявили безпрецедентний рівень солідарності, організовуючи благодійні збірки, курси мови та культурні програми для біженців.

Висновки. Сучасні трансформації релігійного та культурного ландшафту Німеччини суттєво змінюють умови функціонування кооперaційної моделі державно-церковних відносин і вимагають її переосмислення крізь призму міжкультурних характеристик громадян. Релігійна ідентичність, попри зниження формальної інституційної ваги, продовжує відігравати помітну роль у формуванні політичних орієнтацій, соціальних практик та ставлення до ключових сфер державної політики – від інтеграції мігрантів до релігійної освіти й міжрелігійного діалогу. Водночас саме рівень міжкультурної компетентності визначає, чи стане релігійна ідентичність ресурсом солідарності та взаєморозуміння, чи, навпаки, каталізатором соціальних напружень і політичної поляризації.

Дослідження підтверджує, що міжкультурна компетентність є критичним чинником адаптації громадян до умов релігійного плюралізму і дедалі більшої етнокультурної різноманітності. Вона формує здатність до конструктивного діалогу, сприйняття відмінностей як нормального складника суспільного життя та підтримку інклюзивних моделей державної політики. Саме поєднання релігійної ідентичності з розвиненими міжкультурними навичками забезпечує стійкість демократичної політичної культури, зміцнює соціальну згуртованість і підвищує ефективність реалізації кооперaційної моделі в умовах нових соціальних викликів.

Узагальнюючи, можна зробити висновок, що взаємодія релігійної ідентичності та міжкультурних рис особистості становить важливий теоретичний і практичний вимір сучасних державно-церковних відносин у Німеччині. Її подальше дослідження є необхідним для розуміння специфіки політичних установок громадян, розробки ефективних

стратегій інтеграції та формування інклюзивної політики, здатної забезпечити стабільний розвиток мультикультурного суспільства.

Список використаної літератури

1. Зимомря М., Зимомря І., Баніт О., Жмаєва Н. Роль особистості в культурі спілкування. До 75-річчя від дня народження професора Яна Ґжесяка. *Науковий вісник Південноукраїнського національного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського.* Одеса, 2021. № 33. С. 88–101.
2. Основний Закон Федеративної Республіки Німеччина (Grundgesetz). URL: https://www.btg-bestellservice.de/pdf/80201000.pdf (дата звернення: 01.10.2025).
3. Палінчак М. М., Стеблак Д. М. Covid-19, церква та фінансування релігійних організацій: дискусії у Верховному суді США. *Науковий журнал Ужгородського національного університету. Серія: Регіональні студії*. 2020. № 23. С. 49–53.
4. Палінчак М. М. Моделі державно-церковних відносин у сучасній політичній практиці. *Evropsky politicky a pravni diskurz.* 2015. Vol. 2, Iss. 4. P. 254–259.
5. Юрош В. Державно-церковні відносини: сутність соціально-наукових та політико-теоретичних дискусій. *Розвиток сучасної освіти і науки: результати, проблеми, перспективи. Том XII: Якісні дослідження для покращення життя людини* / [наук. ред.: Я. Ґжесяк, І. Зимомря, В. Ільницький]. Конін – Ужгород – Перемишль : Посвіт, 2022. С. 174–177.
6. Adida C., Laitin D., Valfort M. Why Muslim Integration Fails in Christian – Heritage Societies. Harvard University Press, 2016. 272 p.
7. Angenendt S. Migration, Integration, and Religion: Germany's Challenges. Berlin: Stiftung Wissenschaft und Politik (SWP), 2017. 28 p. URL: https://www.swp-berlin.org/10.18449/2025RP04/ (дата звернення: 02.10.2025).
8. Beck U. Cosmopolitan Vision. Cambridge: Polity Press, 2006. 189 p.
9. Bloemraad I. Understanding "Membership" in Immigrant Societies. Journal of Citizenship Studies., 2006. Vol. 10(2). P. 121–134.
10. Bundesamt für Migration und Flüchtlinge (BAMF). Muslimisches Leben in Deutschland. Nürnberg, 2021. 152 p. URL: https://www.bamf.de/SharedDocs/Anlagen/DE/Forschung/Migrationsberichte/migrationsbericht-2023.html (дата звернення: 01.10.2025).
11. Bundesministerium der Justiz. Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/gg (дата звернення: 02.10.2025).
12. Bundesministerium des Innern und für Heimat. Religionsgemeinschaften in Deutschland. URL: https://www.bmi.bund.de (дата звернення: 01.10.2025).
13. Bundesregierung. Integration und Religion. URL: https://www.bundesregierung.de (дата звернення: 02.10.2025).
14. Bundeszentrale für politische Bildung. Staat und Kirche. URL: https://www.bpb.de (дата звернення: 02.10.2025).
15. Caritas Deutschland. Offizielle Website. URL: https://www.caritas.de (дата звернення: 01.10.2025).
16. Casanova J. Public Religions in the Modern World. Chicago: University of Chicago Press, 1994. 330 p.
17. Council of Europe. White Paper on Intercultural Dialogue "Living Together as Equals in Dignity". Strasbourg, 2008. 104 p.
18. Diakonie Deutschland. Offizielle Website. URL: https://www.diakonie.de (дата звернення: 01.10.2025).
19. European Commission Against Racism and Intolerance (ECRI). Annual Report 2024. Strasbourg, 2024. 92 p.

20. European Commission. Integration of Migrants in Europe: Annual Report 2023. Brussels, 2024. 112 p. URL: https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-15196-2025-INIT/en/pdf (дата звернення: 02.11.2025).
21. Fox J. Political Secularism, Religion, and the State: A Time Series Analysis of Worldwide Data. Cambridge University Press, 2015. 304 p.
22. German Federal Office for Migration and Refugees (BAMF). Migration Report 2023. Nürnberg, 2024. 187 p. URL: https://www.bamf.de/SharedDocs/Anlagen/EN/Forschung/Migrationsberichte/migrationsbericht-2023-kurzfassung.pdf?__blob=publicationFile&v=9 (дата звернення: 02.10.2025).
23. Halm D., Sauer M. Islam in Germany: A Country Report. Berlin: Federal Office for Migration and Refugees (BAMF), 2017. 96 p.
24. Koenig M. Religion and Immigration: Migrant Faiths in North America and Western Europe. Routledge, 2009. 243 p.
25. Modood T. Multiculturalism: A Civic Idea. Cambridge : Polity Press, 2013. 208 p.
26. Norris P., Inglehart R. Sacred and Secular: Religion and Politics Worldwide. Cambridge University Press, 2011. 352 p.
27. Stolz J. Explaining Religiosity: Towards a Unified Theoretical Model. British Journal of Sociology, 2009. Vol. 60(2). P. 345–376.
28. Taylor Ch. A Secular Age. Harvard University Press, 2007. 874 p.
29. Triandafyllidou A. Migration and Globalisation: A Comparative Overview. Routledge Studies in Globalisation., 2018. 198 p.
30. Weller P. European Muslims, Civility and Public Life. London : Continuum, 2012. 240 p.
31. Wieshaider W. State and Church in Germany. European Journal for Church and State Research. 2005. Vol. 12. P. 61–85.
32. Zymomrya I. The Word Against War: The Role Of Literature In Overcoming Global Divides. International scientific-practical conference *"Current Issues of the World Economy, International Economic Relations and International Communications Amidst the Formation of a New World Order and Polarization of the World"* (March 24–25, 2025). Riga, Latvia : Baltija Publishing, 2025. Vol. 1. P. 318–321.

SOCIAL AND POLITICAL BEHAVIOUR IN A MULTICULTURAL SOCIETY: RELIGIOUS IDENTITY AND INTERCULTURALISM IN THE GERMAN CONTEXT

Mykola Palinchak
Doctor of Political Sciences, Professor, Professor of the Department of International Politics, Dean of the Faculty of International Economic Relations, Uzhhorod National University
Universytetska Street, 14, 88000, Uzhhorod, 88000
https://orcid.org/0000-0002-9990-5314

Vladyslav Yurosh
Postgraduate student of the Department of International Politics
Uzhhorod National University
Universytetska Street, 14, 88000, Uzhhorod, 88000
https://orcid.org/0000-0003-4222-3547

The article provides a comprehensive analysis of the interaction between religious identity and intercultural competence of citizens of modern Germany in the context of the transformation of state-church relations. The article argues that profound demographic, sociocultural and worldview changes caused by secularisation, globalisation, large-scale migration processes and internal pluralisation of society necessitate a review of traditional theoretical approaches to studying the role of religion in political life. Particular emphasis is placed on the specificity of the German cooperative model of state-church relations, which combines the principles of secularism, autonomy and partnership while ensuring the active participation of religious institutions in the social and political life of the state. Despite the decline in formal religiosity and the decrease in the number of members of traditional denominations, religious identity continues to have a significant impact on political orientations, models of social behaviour and citizens' attitudes towards key areas of state policy. In particular, it plays a significant role in understanding issues of migrant integration, religious education, interfaith dialogue, and in shaping positions on the participation of religious organisations in socially significant functions of the state. At the same time, the level of intercultural competence determines how religious identity influences public consciousness: whether it becomes a resource for tolerance and solidarity or causes social prejudice and political polarisation.

The article argues that intercultural competence is one of the key factors for the successful adaptation of citizens in a multicultural environment. It involves the ability to understand value differences, critically reflect on the cultural traditions of other groups, be open to constructive dialogue, and accept religious and ethnocultural diversity as a natural feature of modern society. A high level of this competence supports inclusive models of multiculturalism and contributes to the stability of the cooperative model, within which religious communities play a leading social role.

Key words: religious identity, intercultural competence, cooperative model of state-church relations, Germany, religious pluralism, multiculturalism, inclusion, integration of migrants, religious education, interreligious dialogue, social cohesion.

Дата першого надходження рукопису до видання: 21.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 22.12.2025
Дата публікації: 30.12.2025

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 63, с. 359–365
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 63, p. 359–365

УДК 321.011(477):[327.5:316.334.3]
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.63.40

ВПЛИВ ГЕОПОЛІТИЧНОГО ЧИННИКА НА КОНСОЛІДАЦІЮ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Валерій Паталаха
Інститут держави і права імені В. М. Корецького
Національної академії наук України
вул. Трьохсвятительська 4, 01001, м. Київ, Україна
https://orcid.org/0009-0000-7567-2985

Виділено та проаналізовано чотири етапи впливу геополітичного чинника на процеси суспільної консолідації в Україні. Перший етап – нейтральний (з 1991 до 2003 року) позначений тим, що зовнішньополітичний вектор був предметом обговорення насамперед у середовищі експертів та політиків. На другому етапі, кульмінації (з 2004 до 2013 року) вибір між Заходом та Сходом розколював країну майже навпіл. Попри характерні для кожної країни відмінності між соціально-політичними установками в мешканців різних регіонів України, вони почали активно використовуватися політичними акторами у процесі виборів президента у 2004 році. Доведено, що поглиблення міжрегіональних відмінностей і суперечностей у 2007 році призвело до зростання значущості геополітичного чинника, який посилював розкол серед громадян України.

На третьому, прозахідному етапі (з 2014 до 2021 року) початок російсько-української війни значно зменшив кількість прихильників тісних зв'язків з Москвою та фактично зробив безальтернативним курс на входження в європейські та євроатлантичні структури. Соцопитування зафіксували зменшення ролі геополітичного чинника, що поступився місцем ставленням до влади й державної політики. Ця війна мала значний позитивний вплив на формування громадянської ідентичності, яку посилили героїзм і самовідданість українських військових, добровольців, волонтерів та Майдан.

На четвертому, консолідувальному етапі (з 2022 року і дотепер) геополітичний вибір значно опустився в переліку дезінтеграційних чинників, поступившись корупції, економічній кризі, політичним виборам, різному досвіду під час війни, мові та релігії. Українське суспільство згуртувалося перед екзистенційним викликом та усвідомило відсутність будь-яких перспектив розвитку в східному напрямі.

Ключові слова: консолідація, геополітика, російсько-українська війна, громадянське суспільство, євроінтеграція, євроатлантична інтеграція, революція, ідентичність.

Вступ. Зовнішньополітичний вектор розвитку активно обговорювався в експертному середовищі з перших років незалежності України [1–3]. Тематика впливу геополітичного чинника на консолідацію українського суспільства почала активно досліджуватися після Помаранчевої революції, коли особливо очевидними стали регіональні відмінності між сходом і заходом країни [4–8]. Після Революції гідності, коли відмова від проєвропейського курсу розвитку держави спонукала українців стати на захист своїх цінностей, дедалі більше почало з'являтися праць про геополітичний чинник як цивілізаційний вибір [9–16].

Метою статті є аналіз еволюції впливу геополітичного чинника на процеси консолідації українського суспільства та спрогнозувати його роль у подальшому розвитку держави.

Виклад основного матеріалу. Можна виокремити такі основні періоди впливу геополітичного чинника на процеси консолідації українського суспільства:

© Паталаха В., 2025

І етап – нейтральний (з 1991 до 2003 року), коли зовнішньополітичний вектор був предметом обговорення насамперед у середовищі експертів та політиків;

ІІ етап – кульмінації (з 2004 до 2013 року), коли вибір між Заходом та Сходом розколював країну майже навпіл;

ІІІ етап – прозахідний (з 2014 до 2021 року), оскільки початок російсько-української війни значно зменшив кількість прихильників тісних зв'язків з Москвою та фактично зробив безальтернативним курс на входження в європейські та євроатлантичні структури;

ІV етап – консолідувальний (з 2022 року і дотепер), коли після повномасштабного вторгнення російських військ українське суспільство згуртувалося перед екзистенційним викликом та усвідомило відсутність будь-яких перспектив розвитку у східному напрямі.

Перший етап пройшов у руслі доктрини багатовекторності, що фактично реалізовувалася тодішнім президентом Л. Кучмою. Вона передбачала співпрацю з різними державами світу заради збереження гнучкості й незалежності від конкретних партнерів. До певної міри така політика зумовлювалася об'єктивними чинниками: на відміну від східноєвропейських країн – членів Варшавського блоку, Україна не отримала жодних пропозицій щодо членства в НАТО і Євросоюзі та зберігала тісні господарчі зв'язки з країнами СНГ. Така невизначеність призводила до того, що пересічні громадяни майже не цікавилися зовнішньою політикою і геополітичний чинник не мав жодного впливу на суспільно-політичні процеси.

На **другому етапі**, який почався із закінченням правління Л. Кучми, вибір між Європою і Москвою використовувався для мобілізації електорату основними кандидатами на пост президента. Проєвропейські гасла були одними з ключових під час Помаранчевої революції.

У 2007 році експертне опитування виявило основні перешкоди на шляху формування спільної ідентичності громадян України [17, с. 22]. З'ясувалося, що основним бар'єром є поглиблення міжрегіональних відмінностей і суперечностей. Експерти вказували на відсутність «національної ідеї», «спільної мети» або чіткої стратегії розвитку держави й суспільства; слабкість держави в забезпеченні верховенства права, однакового для всіх рівня поваги до закону та його дотримання, а також у розв'язанні соціально-економічних проблем суспільства.

При цьому більшість опитаних була переконана, що головним чинником поглиблення міжрегіональних суперечностей є використання політичними силами реальних відмінностей регіонів у боротьбі за доступ до влади. Це особливо яскраво проявилося під час виборчих кампаній 2004–2007 років.

Найбільш яскраво ці суперечності проявлялися у відмінностях у геополітичних орієнтаціях мешканців різних регіонів. Так, у 2007 році Центр Разумкова, який здійснював моніторинг зовнішньополітичних орієнтацій громадян з 2000 року, констатував поглиблення геополітичних розбіжностей за регіональною ознакою. Зокрема, найбільш виразними ці розбіжності були після президентських виборів 2004 року під час Помаранчевої революції. Тоді на Заході країни рівень підтримки пріоритетності відносин України з країнами ЄС зріс з 59% у лютому 2004 року до 67% у лютому 2005 року та в Центрі з 38% до 52%; натомість на Півдні та Сході спостерігалася стабілізація рівнів пріоритетності відносин як з Росією (57–58%), так і з ЄС (19–21%), а з вересня 2005 р. рівень підтримки пріоритетності відносин з Росією зріс тут до 55% і 71% відповідно [17, с. 26]. Цей результат пояснювався низкою чинників: невизначеністю зовнішньополітичного курсу держави, відсутністю реальних успіхів у впровадженні європейських норм і стандартів, низькою поінформованістю громадян про суть, цілі й завдання європейських та євроатлантичних структур тощо.

Відповідно, на думку експертів, для формування спільної громадянської ідентичності в умовах наявності відчутних регіональних відмінностей і суперечностей необхідно максимально використовувати в державній політиці та діяльності структур громадянського суспільства ті особливості ідентичності, позицій і поглядів жителів різних регіонів та областей України, що можуть стати основою зазначеної спільної ідентичності [17, с. 26]. Проте для того, щоб активізувати потенціал патріотизму, сприйняття громадянами України як своєї Батьківщини, бачення перспектив регіону (області) проживання в складі єдиної держави потрібно: 1) мати чітко окреслені перспективи, цілі розвитку України, її регіонів та областей; 2) виробити та впроваджувати цілеспрямовану державну політику сприяння формуванню спільної громадянської ідентичності; 3) враховувати досвід жителів різних регіонів у подоланні ними міжрегіонального відчуження та налагодженні шляхів взаємного порозуміння.

На **третьому етапі** поступово почав формуватися суспільний консенсус щодо безальтернативності європейського вектора розвитку. Опитування, проведене через два роки після анексії Автономної Республіки Крим та тимчасової окупації окремих районів Донецької та Луганської областей зафіксувало зменшення ролі геополітичного чинника. Серед чинників, що найбільше роз'єднують громадян України, найчастіше згадувалося: ставлення до влади і державної політики (43%); ставлення до війни на Сході (41%); ставлення до Росії (40%); бачення перспектив, напрямів розвитку своєї країни (30%); ставлення до Європи і США (28%); фінансові питання (28%). При цьому жителі Донбасу частіше, ніж жителі інших регіонів, уважали, що громадян України найбільше роз'єднують ставлення до війни на Сході України (54%) і ставлення до Росії (50%), а разом із жителями Сходу вони частіше, ніж мешканці інших регіонів, відзначали, що громадян України найбільше роз'єднує позиція щодо зближення з Європою та США (відповідно 40% і 42%) [18, с. 11–12].

Потенційними джерелами відцентрових тенденцій у суспільстві опитувані зазначили: федералізацію України (33%); вступ до оборонного союзу з Росією (32%); курс на членство в НАТО (31%); відмову від повернення Криму, згоду на надання особливого статусу окупованим територіям Донбасу (31%). Ці джерела мали чіткий регіональний вимір: федералізацію України потенційним чинником роз'єднання найчастіше називали жителі Західного (49%), Центрального (37%) регіонів і Донбасу (33%), так само як і вступу до оборонного союзу з Росією (відповідно, 50%, 38% і 31%). Водночас жителі Західного регіону рідше (11%), ніж мешканці інших регіонів (від 31% до 46%), уважають роз'єднувальним чинником курс на членство України в НАТО. Своєю чергою, у Східному, Південному регіонах і на Донбасі курс на членство України в НАТО вважають першим за впливом роз'єднувальним чинником (відповідно, 46%, 33% і 39%) [18, с. 11].

На думку громадян України, консолідації українського суспільства найбільшою мірою сприятимуть [18, с. 11]: подолання наявних соціально-економічних проблем, підвищення добробуту більшості громадян (67% опитаних); подолання корупції і притягнення корупціонерів до відповідальності (66%); зміна влади в Україні, прихід до влади чесних, професійних, некорумпованих людей (51%); більш справедливий розподіл суспільних благ, зменшення розриву між статками багатих і бідних громадян (48%); збільшення участі громадян у вирішенні соціально важливих проблем на державному та регіональному рівнях (29%).

Серед найбільш згуртовувальних чинників респонденти згадували: спільне бачення майбутнього напряму розвитку держави (62%); спільні проблеми, які стоять перед громадянами України сьогодні (59%); спільну історію та спільні оцінки подій і діячів історичного минулого (43%). Ці три чинники називають найважливішими для єднання жителі всіх регіонів. Ще 22% вважають, що такою основою може бути спільна державна мова і стільки ж – спільний ворог.

Тоді ж соціологи відзначали, що в ієрархії ідентичностей громадян України громадянська та національна ідентичності не посідають провідних місць, поступаючись за значущістю самоідентифікації за належністю до мікрогруп (насамперед, до родини), професійних, вікових, гендерних груп. При цьому громадянська та національна ідентичності мали для громадян більшу значущість, ніж класова, релігійна належність, політичні симпатії [18, с. 16].

Опитування також виявило, що початок російсько-української війни значно вплинув на формування їх громадянської ідентичності. За самооцінками респондентів, найбільшою мірою почуття патріотизму посилили героїзм і самовідданість українських військових, добровольців, волонтерів, виявлені в боротьбі проти російської агресії та сепаратистських рухів, російська агресія проти України (анексія Криму, підтримка Росією сепаратистських формувань на Донбасі, значні людські та економічні втрати), Майдан. Щоправда, відсутність прогресу в реалізації соціально-економічних реформ у тодішньої влади 2014–2016 років, навпаки, послабили почуття патріотизму у відносної більшості опитаних.

Станом на 2017 рік більшість (77%) експертів уважали, що процес формування загальнонаціональної ідентичності громадян України ще триває. За оцінками 13% експертів цей процес майже не відбувається, а 7% експертів уважають, що спільна для всіх громадян загальнонаціональна ідентичність в українському суспільстві вже сформувалася [19, с. 77]. На думку більшості опитаних експертів, найбільш позитивний вплив на процес формування спільної ідентичності громадян України мають дієчі культури, мистецтва, спорту (загалом 81%), середня школа (80%), Збройні Сили (78%), дитячі садки (76%), громадські організації, організації ветеранів АТО, Міністерство освіти і науки (по 75%).

Серед різних сфер, що впливають на формування ідентичності громадян, на думку більшості (75%) експертів, найбільше сприяє формуванню загальнонаціональної ідентичності система освіти та освітня політика. Далі за ступенем позитивного впливу йдуть: державна політика формування національної пам'яті та державна культурна політика (по 62% експертів); законодавство у сфері міжнаціональних відносин (57%); мовне законодавство та мовна політика (53%); інформаційна політика держави (49%). Серед чинників, які перешкоджають формуванню спільної загальнонаціональної ідентичності громадян, експерти відзначають насамперед відсутність реалістичного й прийнятного для жителів усіх регіонів проєкту розвитку країни («національної ідеї») – 4,4 бала [19, с. 79].

Крім того, високий, на думку експертів, негативний вплив на формування спільної ідентичності громадян мають: недорозвиненість національного інформаційного простору, нестача якісного національного інформаційного продукту, незахищеність від зовнішніх впливів (4,3 бала), відсутність цілеспрямованої політики формування спільної загальнонаціональної ідентичності та тривалий період геополітичної невизначеності держави (по 4,2 бала). Дещо нижче оцінюється вплив таких чинників, як російська агресія проти України, надто тривалий стан транзитного стану суспільства, розчарування громадян у своїй соціальній перспективі та в перспективах України (по 4,1 бала), цілеспрямоване використання політичними силами та владою наявних суспільних поділів і міжрегіональних відмінностей (4 бали). Прикметно, що більшість (92%) опитаних експертів була переконана в необхідності виробити та реалізувати таку політику і лише 4% висловлювалися проти.

Четвертий етап характеризується різким зменшенням значущості геополітичного чинника, оскільки дедалі більше українців почали ідентифікувати себе, зокрема, як європейців, а співпраця з ЄС та країнами Заходу значно активізувалося, насамперед у військовій сфері.

Майже через 20 років, на третьому році повномасштабного вторгнення російської армії, соціологи зафіксували значні зміни в ідентичності українців. Так, порівняно з 2006 роком, у 2024-му значно зросла частка респондентів, які насамперед пов'язують (ототожнюють) себе з Україною (з 31% до 53%) [20]. Із 44% до 28% зменшилася частка тих, хто найбільше пов'язаний зі своїм містом чи селом, статистично значуще не змінилася частка тих, хто ідентифікує себе з регіоном (відповідно 15% і 13%). При цьому незначна частина респондентів ідентифікує себе з Європою (3%), хоча це більше, ніж було у 2006 році (0,8%), а ще менше – з Радянським Союзом (2%) та з Росією (0,1%). Тобто очевидною є тенденція до зміцнення загальнонаціональної ідентичності, хоча у 2006 році переважала локальна ідентичність.

У регіональному розрізі респонденти, які ототожнюють себе насамперед з Україною, становлять більшість у Західному і Центральному регіонах – 58% і 56% відповідно. Водночас сукупна частка тих, хто пов'язує себе насамперед зі своїм поселенням або регіоном, становить понад половину (53%) в Південному регіоні (при 45% тих, хто пов'язує себе з Україною). У Східному регіоні частки перших і других приблизно рівні (відповідно 45% і 44%).

Повномасштабне вторгнення російських військ сприяло різкому розчаруванню в східному векторі розвитку. Якщо в 76,5% респондентів в Україні Європейський Союз асоціювався з прогресом і розвитком, то Росія – з відсталістю і регресом (78%, у 2017 – 51%). При цьому в 4% опитаних Росія асоціюється з прогресом і розвитком (у 2017-му таких було 16%). Також зросла частка українців, які вважають себе європейцями: порівняно з 2005 роком, з 36% до 49%. При цьому ще напередодні повномасштабного вторгнення, у 2021 році, відчували себе європейцями 41% опитаних, не відчували – 49%.

У жовтні 2024 року оприлюднено результати опитування експертів щодо зовнішньої політики України [21]. З'ясувалося, що більшість опитаних (83%) загалом позитивно оцінюють євроінтеграційну політику української влади з урахуванням поточних обставин, зокрема широкомасштабної війни. Темпи євроінтеграції ускладнюються та уповільнюється низкою внутрішніх і зовнішніх факторів, зокрема: внутрішніми проблемами в Україні (недостатні темпи реформ, незадовільна боротьба з корупцією тощо) – 76,8%; широкомасштабною агресією Росії проти України, окупацією окремих територій, великими соціально-економічними, людськими втратами України (65,2%); гальмуванням євроінтеграції України з боку окремих країн ЄС (60,9%); ускладненням внутрішньої соціально-економічної ситуації в ЄС(27,5%); негативними геополітичними та геоекономічними тенденціями у світі (23,2%); слабкістю євроінтеграційної політики української влади (20,3%).

Згідно з результатами дослідження, проведеного в кінці 2024 року, геополітичний вибір значно опустився в списку дезінтеграційних чинників. Найбільшу небезпеку в роз'єднанні українців містять: зростання корупції (58%), економічний занепад (49%), політичні вибори (29%), різний досвід під час війни (28%), мова (26%), релігія (23%), вступ до НАТО (7%), культура та історія (по 5%), вступ до ЄС та відбудова (по 4%) [22, с. 9].

Що стосується чинників згуртування, то вони мають такий вигляд: боротьба з корупцією (50%), економічний добробут (44%), відбудова (37%), мова (21%), культура (18%), вступ до ЄС (16%), вступ до НАТО (15%), релігія (14%), політичні вибори та історія (по 12%), схожий досвід під час війни (11%).

Соціологи також відзначили, що питання зовнішньополітичного вектора країни зберігає свою консолідаційну роль: підтримка вступу України до ЄС та НАТО є стабільно високою – 69% підтримують вступ до ЄС, 67% висловлюються за вступ до НАТО. Водночас у питанні вступу до НАТО спостерігається критичне ставлення (до 20%) у Харківській та Донецькій областях [22, с. 10] .

У липні 2025 року серед чинників, що сприяють збереженню незалежності України респонденти назвали: перемогу у війні (57%), відсутність корупції (35%), єдність суспільства (30%), розвиток економіки (17%), посилення обороноздатності (15%), справедливість влади (13), вступ до НАТО (8%) [23, с. 9].

Висновки. Отже, зважаючи на наростання внутрішніх, регіональних суперечностей, які активно використовували політичні актори заради мобілізації електорату під час виборчих кампаній, зростала і важливість геополітичного чинника. Кульмінацією стала Революція гідності, коли відмова політичного керівництва від проєвропейського курсу розвитку держави призвела до масових протестів та розстрілу громадян у центрі Києва. Російська окупація частини територій України та анексія Автономної Республіки Крим сприяла посиленню прагненню до інтеграції в Євросоюз. Повномасштабне вторгнення російських військ 24 лютого 2022 року остаточно схилило вибір українських громадян у бік Заходу й нівелюванню деструктивного потенціалу геополітичного чинника. Ба більше, необхідність проведення реформ для отримання членства в Євросоюзі може бути консолідувальним чинником під час як війни, так і повоєнної відбудови країни.

Список використаної літератури

1. Івченко О. Г. Україна в системі міжнародних відносин: історична ретроспектива та сучасний стан : монографія. Київ : «РІЦ УАННП», 1997.
2. Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти : кол. монографія / За ред. Ф. М. Рудича. Київ : МАУП, 2002.
3. Сивак О. В. Формування та здійснення зовнішньої політики України (1990–1999 рр.) : дис... канд. політ. наук : 23.00.04. Київ, 2000.
4. Кудряченко А. Геополітичні дилеми сучасної України. *Україна дипломатична. Науковий щорічник.* 2006. Вип. 7. С. 502–523.
5. Віднянський С. В., Мартинов А. Ю. Зовнішня політика України: еволюція концептуальних засад та проблеми реалізації. *Український історичний журнал.* 2011. № 4. С. 55–76.
6. Адаптація України до переходу світ-системи від одно- до багатополюсності. Аналітична доповідь. Михальченко М. І., Шайгородский Ю. Ж., Шевченко О. К. та ін. [за ред. М. І. Михальченка). Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ, 2012. 116 с.
7. Зінько І. Україна у новій геополітичній реальності: стратегічний посередник чи буфер? *Вісник Львівського університету. Серія міжнародні відносини.* 2012. Вип. 30. С. 113–120.
8. Шергін С. О. Геополітичні пріоритети України і Росії в контексті неоєвразійської парадигми розвитку. *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. 2012. Вип. 18. С. 287–292.
9. Штика О. Геополітичний розлом як виклик українській державності. *Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України.* 2014. Вип. 3. С. 103–113.
10. Рудич Ф. Геополітичний вибір України. *Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України.* 2014. Вип. 3. С. 71–82.
11. Горбулін В. П., Власюк О. С., Кононенко С. В. Україна і Росія: дев'ятий вал чи китайська стіна: монографія. Київ : НІСД, 2015.
12. Регіональні стратегії США і Європи: зовнішньополітичний і безпековий вимір : кол. монографія. Київ : Центр вільної преси, 2016.
13. Маціївський Ю. В. У пастці гібридності: зигзаги трансформацій політичного режиму в Україні (1991–2014). Чернівці : Книги-ХХІ, 2016.
14. Дорошко М. С Неоголошені війни Росії проти України у ХХ – на початку ХХІ ст. : Причини і наслідки. Київ : НікаЦентр, 2018.
15. Кудряченко А. І. Євроатлантична інтеграція України як цивілізаційний вибір. *Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України.* 2018. Вип. 37. С. 166–178.

16. Кондратенко О. Ю. Геополітичний статус України: історія та методологічний дискурс. *Проблеми всесвітньої історії.* 2020. № 3(12). С. 41–63.
17. Формування спільної ідентичності громадян України: перспективи і виклики. Аналітична доповідь Центру Разумкова. *Національна безпека і оборона.* 2007. №9 (93). С. 3–31.
18. Консолідація українського суспільства: виклики, можливості, шляхи. Інформаційно-аналітичні матеріали Центру Разумкова. *Національна безпека і оборона.* 2016. № 7–8 (165–166). С. 2–97.
19. Основні засади та шляхи формування спільної ідентичності громадян України: Інформаційно-аналітичні матеріали Центру Разумкова. *Національна безпека і оборона.* 2017. № 1–2. С. 2–94.
20. Ідентичність громадян України: тенденції змін (червень 2024 р.). URL: https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/identychnist-gromadian-ukrainy-tendentsii-zmin-cherven-2024r
21. Зовнішня політика України: стан, тенденції, перспективи (вересень–жовтень 2024р .). URL: https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/zovnishnia-polityka-ukrainy-stan-tendentsii-perspektyvy
22. Загальні настрої українців під час війни (листопад – грудень 2024). URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/gen_opinion122024.html
23. Хто ми та якою бачимо Україну? URL: https://www.ratinggroup.ua/news/identity-jul2025

THE IMPACT OF GEOPOLITICAL FACTOR ON THE CONSOLIDATION OF UKRAINIAN SOCIETY

Valerii Patalakha
V. M. Koretsky Institute of State and Law of the National Academy of Sciences of Ukraine,
Trykhsvyatytytelska Str., 4, 01001, Kyiv, Ukraine
https://orcid.org/0009-0000-7567-2985

Four stages of the geopolitical factor's influence on the processes of social consolidation in Ukraine are identified and analysed. The first stage, the neutral one (1991–2003), is marked by the fact that the foreign policy vector was discussed primarily among experts and politicians. In the second stage, the culmination (2004-2013), the choice between the West and the East split the country almost in two. Despite the differences between socio-political attitudes of residents of different regions of Ukraine, which are typical for each country, they were actively used by political actors during the presidential elections in 2004. It is proved that the deepening of interregional differences and contradictions in 2007 led to an increase in the importance of the geopolitical factor, which intensified the split among Ukrainian citizens.

In the third, pro-Western stage (2014–2021), the outbreak of the Russian-Ukrainian war significantly reduced the number of supporters of close ties with Moscow and effectively made the course of joining European and Euro-Atlantic structures a non-alternative. Opinion polls have shown a decline in the role of the geopolitical factor, which has given way to attitudes towards government and public policy. The war has had a significant positive impact on the formation of civic identity, which has been strengthened by the heroism and dedication of the Ukrainian military, volunteers, and the Maidan.

In the fourth, consolidating phase (from 2022 to the present), geopolitical choice has dropped significantly in the list of disintegrating factors, giving way to corruption, the economic crisis, political elections, different experiences during the war, language and religion. Ukrainian society rallied in the face of an existential challenge and realised that there were no prospects for development in the eastern direction.

Key words: consolidation, geopolitics, Russian-Ukrainian war, civil society, European integration, Euro-Atlantic integration, revolution, identity.

Дата першого надходження рукопису до видання: 18.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 22.12.2025
Дата публікації: 30.12.2025

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 63, с. 366–372
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 63, p. 366–372

УДК 321.01:338.2:351.863(477)
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.63.41

ПОЛІТИКО-ЕКОНОМІЧНІ МЕХАНІЗМИ ДЕРЖАВНОЇ СТІЙКОСТІ УКРАЇНИ: ВІД ОЛІГАРХІЧНОЇ МОДЕЛІ ДО ВСЕОХОПНОЇ БЕЗПЕКОВОЇ ДОКТРИНИ

Владислав Пустовар
Український державний університет імені Михайла Драгоманова,
соціально-гуманітарний факультет, кафедра політичних наук
вул. Пирогова, 9, 01601, м. Київ, Україна
https://orcid.org/0009-0001-9790-0210

У статті проаналізовано політико-економічні механізми формування державної стійкості України від початку незалежності до умов повномасштабної війни. Метою є визначення еволюції економічної безпеки, її впливу на політичну стабільність та інституційну спроможність держави. Дослідження висвітлює роль політичних трансформацій, олігархізму, інституційної довіри та безпекових викликів у формуванні сучасної моделі економічної стійкості.

Методологія ґрунтується на історико-інституційному та структурно-функціональному аналізі з використанням компаративного підходу. Проаналізовано офіційні документи, наукові джерела та аналітичні матеріали міжнародних організацій, що дало змогу простежити політичні й економічні зміни в Україні протягом трьох десятиліть.

Установлено, що розвиток економічної безпеки тісно пов'язаний з етапами політичної трансформації. У 1991–2004 роках домінували структурні дисбаланси та олігархізація економіки; у 2004–2013 роках політичні мобілізації актуалізували питання легітимності та справедливості; після 2014 року економічна безпека стала елементом національного виживання та європейської інтеграції.

Результати показують, що після 2022 року економічна безпека перетворилася на ключовий ресурс державної суб'єктності. Руйнування промислових ланцюгів, відтік капіталу та девальваційні процеси створили багаторівневу кризу, але водночас реформи фінансової системи, цифрові рішення та міжнародна допомога зміцнили стійкість держави.

Доведено, що інституційна довіра є вирішальною для ефективності економічної політики. Її дефіцит зумовлює тінізацію та зниження продуктивності, тоді як її відновлення можливе через підзвітність, прозорість і справедливе ухвалення рішень. Значну роль відіграє активне громадянське суспільство як компенсатор інституційної слабкості.

Наголошено на необхідності інтегрованої системи економічної безпеки, яка охоплює внутрішні й зовнішні безпекові виміри та функціонує на принципах стратегічної адаптивності. Перспективні напрями подальших досліджень стосуються модернізації інституцій, оптимізації міжнародної координації і формування моделей стійкості для післявоєнного розвитку.

Ключові слова: економічна безпека, політична стійкість, інституційна довіра, олігархічна модель, гібридна війна, публічна політика, післявоєнне відновлення.

Проблематика економічної безпеки України набуває особливої гостроти в умовах тривалих політичних трансформацій, гібридних та відкритих форм зовнішньої агресії, а також структурних дисбалансів, що накопичувалися протягом трьох десятиліть незалежності. Економічна безпека більше не є виключно сферою техніко-економічних рішень, а перетворюється на ключовий політичний ресурс державної стійкості.

© Пустовар В., 2025

Олігархічна модель, слабкість інститутів, нестійкість політичної системи та системна інституційна недовіра сформували підґрунтя для підвищеної вразливості української економіки перед внутрішніми і зовнішніми загрозами. У цих умовах економічні процеси не можуть розглядатися відокремлено від політичного контексту, оскільки саме він визначає можливості держави забезпечувати прогнозованість, прозорість і справедливість економічної політики.

Історико-аналітичний огляд розвитку економічної безпеки в Україні охоплює період глибоких політичних і соціально-економічних трансформацій, які визначили сучасну архітектуру державної стійкості та політичного управління. Кожен етап державотворення після 1991 року має власну логіку становлення інститутів, особливості функціонування політичної влади та характер взаємодії між державою, бізнесом і суспільством. Економічна безпека, як частина системи національної безпеки, у кожному з періодів відображала рівень політичної зрілості держави, ефективність її економічної політики та здатність адаптуватися до внутрішніх і зовнішніх викликів.

Період 1991–2004 років позначився становленням основ економічного суверенітету України та інтенсивним пошуком оптимальної моделі розвитку, здатної інтегрувати ринкові механізми з політичною стабільністю. Проголошення незалежності уможливило докорінний відхід від командно-адміністративної економіки, однак трансформаційні процеси розгорталися в умовах масштабної структурної кризи. Руйнування виробничих ланцюгів, відсутність належного нормативно-правового забезпечення, монетарна нестабільність і слабкість політичних інститутів спричинили формування специфічного типу «трансформаційної економіки», для якого були характерні високий рівень тінізації, бартеризація господарських операцій та концентрація процесів приватизації у вузькому колі економічних акторів.

Економічна безпека в цей період була переважно реактивною, оскільки політична система не мала дієвих механізмів прогнозування й запобігання ризикам. Як зазначає Олександр Пасхавер, характер приватизаційних процесів в Україні формував передумови для появи олігархічного капіталізму, у якому економічна влада концентрувалася в руках вузької групи бізнесових і політичних акторів. Цей період характеризується становленням політико-економічного симбіозу, який став основою для політичної турбулентності наступного десятиліття [13].

На рівні політичного управління відбувалася боротьба між президентською і парламентською гілками влади за контроль над економічними ресурсами. Урядові програми економічних реформ 1994 та 1999 років, підготовлені під керівництвом Леоніда Кучми, передбачали лібералізацію цін, приватизацію великих підприємств і стабілізацію грошової системи. Проте реальні механізми реалізації залишалися вибірковими. Політична влада визначала економічні пріоритети не через стратегічні інтереси держави, а через короткострокові цілі збереження влади. Унаслідок цього економічна безпека держави мала обмежений характер, оскільки внутрішні загрози походили з політичної нестабільності, корупції та структурної незбалансованості економіки [2].

У зовнішньополітичному вимірі зазначений період характеризувався відсутністю чітко окресленого стратегічного курсу. Україна паралельно декларувала прагнення до інтеграції в європейські інституції та зберігала інтенсивні політико-економічні зв'язки з Російською Федерацією, що зумовлювало тактичну вразливість передусім у сфері енергетики. Залежність від імпорту російських енергоносіїв, насамперед газу та нафти, стала ключовим фактором, який суттєво обмежував рівень економічної безпеки та впливав на можливості реалізації політичної автономії. На початку 2000-х років в Україні поступово сформувалася модель «гібридної економіки», у межах якої поєднувалися процеси ринкової лібералізації з елементами авторитарного державного управління.

Період 2004–2013 років характеризується новим етапом політичної мобілізації, який став результатом Помаранчевої революції. Уперше питання політичної легітимності було безпосередньо пов'язане з проблемою економічної справедливості, корупції та неефективності держави. У цей період формується політичний дуалізм між прихильниками західного вектора розвитку й представниками пострадянського елітного угруповання, що прагнуло зберегти контроль над ключовими секторами економіки.

Помаранчева революція 2004 року мала не лише політичні, а й економічні наслідки. Вона продемонструвала, що економічна безпека держави не може існувати без довіри громадян до влади та прозорих механізмів ухвалення рішень. Як наголошував Володимир Горбулін, політична турбулентність цього періоду перетворила економіку на арену боротьби інтересів, де стратегічні ресурси використовувалися як інструмент політичного впливу [2].

Після конституційної реформи 2006 року політична система України набула ознак напівпрезидентської республіки, що зумовило загострення інституційних суперечностей між Президентом та Кабінетом Міністрів. Така форма розподілу влади спричинила тривалу політичну нестабільність, яка поєднувалася з підвищеною економічною вразливістю. Глобальна фінансова криза 2008 року продемонструвала глибоку залежність української економіки від зовнішніх ринків, коливань світової кон'юнктури та міжнародних кредитних ресурсів. Невпровадження комплексних структурних реформ у банківському секторі, а також значний обсяг зовнішнього боргу сформували критичні ризики для національної економічної безпеки.

У цей період олігархічна модель управління набула інституційного оформлення. Вона базувалася на контролі над енергетикою, металургією та фінансовими потоками через вертикалі впливу в парламенті та уряді. Політичні партії функціонували як бізнес-проєкти, а держава втратила здатність здійснювати стратегічне планування. Це призвело до поступового ослаблення державної спроможності, що стало однією з причин вразливості перед зовнішньою агресією у 2014 році [6].

Період 2014–2022 років відкрив нову епоху в історії української державності, пов'язану з війною, санкціями та глибокими політичними змінами. Анексія Криму і збройна агресія Російської Федерації поставили питання економічної безпеки в площину національного виживання. Відбулося переосмислення функцій держави, яка мала не лише забезпечувати макроекономічну стабільність, а й мобілізувати ресурси для ведення війни та підтримки соціальної єдності.

Реакцією на кризові явища стала глибока трансформація економічної політики держави. У 2014–2016 роках уряд Арсенія Яценюка розгорнув комплексні програми фіскальної консолідації, дерегуляції та децентралізації, спрямовані на стабілізацію макроекономічної ситуації і зниження системних дисбалансів. Підписання Угоди про асоціацію з Європейським Союзом і запровадження режиму поглибленої та всеохопної зони вільної торгівлі засвідчили остаточне інституційне закріплення європейського стратегічного курсу України та створили підґрунтя для довгострокової інтеграції в спільний європейський економічний простір.

Розгортання гібридної війни супроводжувалося інформаційними й кіберзагрозами, що зумовило розширення поняття безпеки до багаторівневої системи. Інституційна перебудова охопила не лише сектор оборони, а й фінансову, енергетичну, аграрну та інформаційну політику. Затвердження Стратегії національної безпеки 2020 року зафіксувало перехід до моделі «всеохопної безпеки», де економічна стабільність визнається основою суверенітету [10].

Період після 2022 року окреслюється як нова фаза всеохопної війни, що впливає на всі сфери державного функціонування. Повномасштабне вторгнення Російської Федерації стало найсерйознішим викликом для економічного розвитку України в історії її незалежності. Масштабні руйнування виробничих і логістичних потужностей, блокування морських портів, значні міграційні переміщення населення та падіння ВВП більш ніж на третину зумовили виникнення безпрецедентного навантаження на національну економіку. Водночас аналіз рішень уряду та Національного банку України свідчить про збереження спроможності політичного керівництва забезпечувати стабільність ключових економічних процесів, підтримувати функціонування фінансової системи та утримувати контроль над валютно-курсовою ситуацією, що стало критичним чинником стійкості держави в умовах війни.

У цей період відбувається переосмислення сутності економічної безпеки як категорії політичної науки. Вона перестає бути лише технічно-економічним питанням і набуває характеру політичного ресурсу, що забезпечує стійкість держави в умовах багатовимірної агресії. Економічна безпека стала елементом політичного суверенітету, оскільки здатність держави фінансувати оборону, підтримувати соціальні стандарти й забезпечувати базові послуги є проявом її суб'єктності [3].

Роль міжнародної допомоги в забезпеченні економічної стабільності набула визначального значення для підтримання політичної легітимності української влади. Макрофінансові програми Європейського Союзу, кредитні інструменти Міжнародного валютного фонду та фінансування зі сторони Світового банку створили можливості для збереження бюджетної рівноваги та покриття критичних оборонних видатків.

Паралельно загострилося питання прозорості та підзвітності у сфері управління зовнішньою допомогою, оскільки міжнародні партнери чітко пов'язують надання фінансових ресурсів із прогресом у здійсненні антикорупційної, судової та інституційної реформ. Така залежність указує на дедалі більшу політизацію економічної безпеки, яка перетворюється на критерій міжнародної довіри та спроможності держави до ефективного управління.

Сучасний етап розвитку безпеки характеризується інтеграцією внутрішніх і зовнішніх вимірів. Економічна безпека більше не може розглядатися ізольовано від енергетичної, екологічної, продовольчої та інформаційної безпеки. В умовах воєнного стану сформовано нову систему стратегічного планування, засновану на принципах мобілізаційної економіки. Сучасна українська модель безпеки набуває ознак цілісного політико-економічного механізму, який поєднує централізоване управління з громадською участю та міжнародною координацією [7].

Після 2022 року політична система України демонструє унікальну адаптивність. В умовах збройної агресії і тотальної невизначеності формується нова культура політичного управління, у центрі якої стоїть концепт стійкості. Влада, бізнес і громадянське суспільство взаємодіють у межах «економіки виживання», де ключовим ресурсом стає не капітал, а довіра. Економічна безпека в цій системі означає здатність зберігати функціональність державних інститутів та підтримувати соціальну єдність, що є визначальним чинником політичної стабільності.

Руйнування виробничих і логістичних ланцюгів є одним із найбільш характерних наслідків збройних та гібридних конфліктів. Втрата промислових потужностей, масштабна деструкція інфраструктури, блокування транспортних маршрутів та перебої в енергопостачанні детермінують суттєве зниження продуктивності економіки й підривають її конкурентоспроможність на зовнішніх ринках.

Другим важливим чинником є відтік капіталу й трудових ресурсів, який супроводжує будь-який затяжний конфлікт. Феномен капітальної та людської міграції має

подвійний характер. З одного боку, він є реакцією бізнесу та громадян на ризики, пов'язані з непередбачуваністю середовища. З іншого – формує довготривалу загрозу для відновлення післявоєнної економіки. Інституційна невизначеність підриває стимул до інвестування, оскільки зменшує передбачуваність результатів економічних дій [10].

В умовах війни та тривалого політичного напруження масштаби відтоку капіталу можуть наближатися до показників, співмірних із річним державним бюджетом, що істотно послаблює фінансову стійкість держави. Паралельно трудова міграція формує явище «вимивання людського капіталу», яке проявляється у втраті кваліфікованих фахівців, науковців та підприємницьких кадрів. Така динаміка підриває фундамент економічного розвитку, ускладнюючи відтворення інноваційного потенціалу та стримуючи довгострокове зростання.

У післяконфліктних суспільствах це призводить до структурного дефіциту кадрів й уповільнення інноваційних процесів. Для України цей процес став одним із найбільш відчутних. За оцінками Міжнародної організації з міграції, понад шість мільйонів громадян тимчасово або постійно перебувають за кордоном, що впливає на структуру споживання, ринок праці та систему соціального страхування [12].

Девальвація формується як наслідок порушення макроекономічної рівноваги, спричиненого сукупною дією воєнних факторів, руйнуванням виробничого потенціалу та відпливом капіталу. У цьому контексті вирішальну роль відіграють очікування економічних агентів, які впливають на динаміку валютних і фінансових процесів. У період збройних конфліктів ринкові очікування схильні до ірраціональності, що посилює нестійкість валютного курсу та провокує коливання, зумовлені панічними настроями й зниженням довіри до економічної політики держави.

Девальвація національної валюти спричиняє інфляційні процеси, зменшує купівельну спроможність населення та ускладнює фінансування державного сектору. Для держави, що веде війну, девальвація має ще один політичний вимір. Вона знижує довіру до уряду, підриває ефективність фіскальної політики та загострює соціальні суперечності.

Рівень довіри між громадянами й державними інституціями є визначальним параметром результативності функціонування економічних систем. У суспільствах, де інститути втрачають легітимність унаслідок корупційних практик, управлінської неефективності або політичних маніпуляцій, порушується комунікативний зв'язок між державою та економічними акторами. За умов дефіциту довіри будь-яка форма економічної взаємодії набуває характеру гри з підвищеними трансакційними витратами, що істотно знижує загальну продуктивність і стримує розвиток ринкових механізмів.

Інституційна довіра є тим механізмом, який знижує невизначеність і забезпечує передбачуваність правил гри. Коли інститути деградують унаслідок конфлікту, ця функція втрачається й економічні актори змушені шукати неформальні механізми захисту. Такі процеси формують тінізацію економіки, що підриває фіскальні можливості держави, зменшує податкові надходження та обмежує соціальні видатки. У результаті знижується здатність держави фінансувати безпекові та оборонні програми, що створює замкнене коло між інституційною слабкістю й економічною вразливістю [5].

Інституційна недовіра водночас провокує глибоку моральну кризу в суспільстві. За відсутності віри в справедливість і неупередженість державних рішень громадяни втрачають внутрішню мотивацію дотримуватися встановлених норм і процедур. У таких умовах формується культура обхідних стратегій, коли пріоритет надається не ефективності та розвитку, а пристосуванню до недосконалих правил. Це зумовлює зниження інноваційної активності, оскільки підприємницькі ризики стають непропорційно високими, а стимули до створення нових продуктів і технологій суттєво послаблюються.

Для України аналіз зазначених механізмів є не лише теоретичним, а й практичним завданням. Руйнування промислової інфраструктури по всій країні, блокування морських портів, переміщення населення й капіталу, інфляційні коливання та загострення політичної конкуренції створюють багаторівневу кризу. Водночас український досвід показує, що наявність активного громадянського суспільства і здатність до самоуправління можуть стати компенсаторними чинниками.

Поступове відновлення довіри до державних інститутів, цифровізація публічних послуг і розвиток прозорих ринків є інструментами зменшення інституційної невизначеності. Саме на перетині політичної стабільності, громадської участі та інноваційної економіки формується новий вимір економічної безпеки [4].

У цьому контексті довіра повинна розглядатися як стратегічний актив держави, що потребує системного відновлення та підтримки. Вона не виникає стихійно, а формується через послідовну політику прозорості, підзвітності, якісної комунікації та забезпечення справедливості в ухваленні рішень. Найменші прояви вибірковості, корупції або неефективності здатні нівелювати досягнутий прогрес і відновити суспільний скепсис.

Ключовим завданням державної політики в умовах сучасних викликів має стати не лише подолання економічних наслідків війни, а й цілеспрямована робота над відновленням інституційної довіри. Її зміцнення є передумовою успішного відновлення країни, економічного зростання та стійкості державних інститутів. Ігнорування цього чинника означатиме збереження високої невизначеності й загроз для економічної безпеки, тоді як системна, послідовна та професійна діяльність зі зміцнення довіри здатна забезпечити Україні стійку основу для модернізації та розвитку.

Список використаної літератури

1. Андрущенко Т., Мельник В. Сутність лідерства в управлінні. *Професіоналізм педагога: теоретичні й методичні аспекти*. 2024. № 22. С. 5–18. URL: https://doi.org/10.31865/2414-9292.22.2024.320007
2. Горбулін В. Забезпечення оборони та безпеки України: проблеми і шляхи їх вивчення. *Аргумент*. URL: https://argumentua.com/stati/volodimir-gorbul-n-zabezpechenya-oboroni-ta-bezpeki-ukra-ni-problemi-shlyakhi-kh-vivchennya
3. Гайдуцький П. Сага про українські реформи. *Дзеркало тижня*. URL: https://zn.ua/ukr/internal/saga-pro-ukrayinski-reformi-285303_.html
4. Деменко К. Е. Щодо поняття «економічна безпека держава» як політико-правової категорії. *Наукові записки львівського університету бізнесу та права. серія економічна. серія юридична.* 2022. № 33. URL: https://doi.org/10.5281/zenodo.7889795
5. Жуковська А., Желюк Т. Цифровізація публічних послуг як інструмент стратегічного управління інклюзивним розвитком національної економіки та її громад. *Економічний дискурс.* 2024. № 3–4. С. 49–65. URL: https://doi.org/10.36742/2410-0919-2024-2-5
6. Національний ін-т стратегічних досліджень. Тіньова економіка в Україні: масштаби та напрями подолання : Аналіт. доп. Київ, 2011. 96 с. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2012-03/TEN.indd-532d7.pdf
7. Олігархічний український капітал / Д. Горюнов та ін. 2022. С. 101. URL: https://ces.org.ua/wp-content/uploads/2022/11/ОЛІГАРХІЧНИЙ-УКРАЇНСЬКИЙ-КАПІТАЛ-3.pdf
8. Попович Р. Особливості забезпечення економічної безпеки держави. *Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки*. 2024. Т. 336. № 6. С. 33–39. URL: https://doi.org/10.31891/2307-5740-2024-336-4
9. Семенець-Орлова І. Ціннісний концепт миробудівництва в Україні. *Public management*. 2019. Т. 18, № 3. С. 389–401. URL: https://doi.org/10.32689/2617-2224-2019-18-3-389-401
10. Стратегія національної безпеки України : Указ Президента України від 14.09.2020 № 392/2020. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020/ed20200914#Text

11. Трудові ресурси для повоєнного відновлення України: стан, проблеми, шляхи розв'язання : Аналіт. доп. Центру Разумк. Київ, 2024. URL: https://razumkov.org.ua/images/2024/10/16/2024-Pyshchulina-TRUDJVI-RESURS-UKR-SAIT.pdf
12. Bundeszentrale für politische Bildung. Ukraine – emigration and displacement in past and present | eastern europe | bpb.de. *bpb.de*. URL: https://www.bpb.de/themen/migration-integration/regionalprofile/english-version-country-profiles/510002/ukraine-emigration-and-displacement-in-past-and-present
13. Paskhaver A., Verkhovodova L. Privatization before and after the orange revolution. *Problems of economic transition*. 2007. Т. 50, № 3. С. 5–40. URL: https://doi.org/10.2753/pet1061-1991500301

POLITICAL AND ECONOMIC MECHANISMS OF UKRAINE'S STATE STABILITY: FROM AN OLIGARCHIC MODEL TO A COMPREHENSIVE SECURITY DOCTRINE

Vladyslav Pustovar
Mykhailo Drahomanov Ukrainian State University,
Faculty of Social Sciences and Humanities, Department of Political Science,
Pyrohova str., 9, 01601, Kyiv, Ukraine
https://orcid.org/0009-0001-9790-0210

The article analyses the political and economic mechanisms of Ukraine's state stability from the beginning of independence to the conditions of full-scale war. The aim is to determine the evolution of economic security, its impact on political stability and the institutional capacity of the state. The study highlights the role of political transformations, oligarchism, institutional trust, and security challenges in shaping the current model of economic stability.

The methodology is based on historical-institutional and structural-functional analysis using a comparative approach. Official documents, scientific sources, and analytical materials from international organisations were analysed, which made it possible to trace political and economic changes in Ukraine over three decades.

It was established that the development of economic security is closely linked to the stages of political transformation. In 1991–2004, structural imbalances and the oligarchisation of the economy dominated; in 2004–2013, political mobilisations brought the issues of legitimacy and justice to the fore; after 2014, economic security became an element of national survival and European integration.

The results show that after 2022, economic security became a key resource for state agency. The destruction of industrial chains, capital flight, and devaluation processes created a multi-level crisis, but at the same time, financial system reforms, digital solutions, and international assistance strengthened the state's resilience.

It has been proven that institutional trust is crucial for the effectiveness of economic policy. Its deficit leads to shadowing and reduced productivity, while its restoration is possible through accountability, transparency, and fair decision-making. An active civil society plays a significant role in compensating for institutional weakness.

The need for an integrated economic security system that covers internal and external security dimensions and operates on the principles of strategic adaptability is emphasised. Promising areas for further research include institutional modernisation, optimisation of international coordination, and the development of sustainability models for post-war development.

Key words: economic security, political stability, institutional trust, oligarchic model, hybrid warfare, public policy, post-war recovery.

Дата першого надходження рукопису до видання: 19.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 22.12.2025
Дата публікації: 30.12.2025

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 63, с. 373–379
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 63, p. 373–379

УДК 327.56:327.88(477:470)“2022/…”
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.63.42

ВПЛИВ СТРАХУ ПЕРЕД ЕСКАЛАЦІЄЮ НА МАСШТАБИ ПІДТРИМКИ УКРАЇНИ У ВІЙНІ З РОСІЄЮ

Віталій Савчук
Карпатський національний університет імені Василя Стефаника,
факультет історії, політології і міжнародних відносин,
кафедра політичних наук
вул. Шевченка, 57, 76018, м. Івано-Франківськ, Україна
https://orcid.org/0000-0001-7942-0099

Статтю присвячено аналізу впливу страху перед ескалацією війни між Росією та Україною на масштаби й темпи міжнародної підтримки України, насамперед у військовій сфері. Автор розглядає феномен чутливості до ескалації як ключовий чинник, що визначає поведінку західних урядів, обмежуючи швидкість й обсяги постачання озброєнь, попри декларовану солідарність із Києвом. Особливу увагу приділено феномену «коаліційної інертності» – ситуації, коли колективний характер ухвалення рішень у НАТО та ЄС знижує оперативність реагування та спричиняє затримки в наданні допомоги, зокрема винищувачів, далекобійних ракет і систем протиповітряної оборони.

У роботі проаналізовано, як страх перед вертикальною ескалацією, особливо ядерною, став одним із головних стримувальних факторів для країн Заходу. Показано, що постійні натяки Москви на можливість застосування ядерної зброї, а також провокативні висловлювання заступника голови Ради безпеки РФ Д. Медведєва сприяли формуванню атмосфери невизначеності та психологічного тиску на західних лідерів. Окремо розглянуто значення розгортання Росією тактичної ядерної зброї на території Білорусі як елемента ядерного шантажу, спрямованого на підсилення страху перед прямою конфронтацією між НАТО та РФ. У статті простежено, як збалансована політика США, що поєднує тверді сигнали стримування з дипломатичними каналами комунікації, а також позиція Китаю, зацікавленого в запобіганні неконтрольованій ескалації, сприяли частковій нейтралізації ядерної загрози. Водночас продемонстровано, що побоювання щодо ескалації зумовили вкрай обережну реакцію Заходу навіть на грубі воєнні злочини Росії, зокрема на підрив Каховської ГЕС у червні 2023 року.

Узагальнюючи, автор указує, що страх перед ескалацією, особливо перед ядерним виміром конфлікту, істотно вплинув на формування політики підтримки України, обмеживши її масштаб і динаміку. Така стратегічна стриманість з боку союзників України є проявом прагматичного балансу між допомогою Києву та уникненням глобальної війни. Проте водночас вона демонструє слабкість ефективності спільного протистояння російській агресії.

Ключові слова: політика умиротворення, агресія, страх ескалації, зовнішня політика, міжнародна безпека, російсько-українська війна, військова підтримка України.

Постановка проблеми та актуальність дослідження. З початком повномасштабної війни Росії проти України у 2022 році світове співтовариство опинилося перед дилемою: як надати Києву необхідну підтримку для відсічі агресії, не спровокувавши при цьому прямого зіткнення між НАТО та Росією. Попри численні заяви про солідарність і підтримку, реальні темпи постачання озброєнь виявилися сповільненими, а рішення щодо надання нових видів зброї ухвалювалися лише після тривалих політичних і дипломатичних узгоджень. Одним із головних чинників такої обережності став страх перед ескалацією конфлікту, особливо в контексті ядерних погроз з боку РФ. Проблема полягає в тому, що

© В. Савчук, 2025

цей страх, будучи частково раціональним, перетворився на чинник, який обмежує ефективність міжнародної підтримки України та послаблює стримувальний потенціал Заходу.

Тема є надзвичайно актуальною, оскільки страх перед ескалацією став ключовим фактором, що формує сучасну архітектуру безпеки в Європі. Аналіз цього феномену дає змогу глибше зрозуміти механізми ухвалення політичних рішень у кризових умовах, а також взаємозалежність між риторикою ядерного шантажу та реальними обмеженнями у військовій допомозі Україні.

Метою статті є комплексне дослідження впливу страху перед ескалацією, зокрема ядерною, на масштаби, характер і динаміку міжнародної підтримки України у війні з Росією.

Аналіз досліджень і публікацій. Аналіз наявних досліджень свідчить, що проблема страху перед ескалацією, зокрема ядерною, посідає центральне місце в оцінці міжнародної реакції на війну Росії проти України. Є. Валяренко в статті аналітичного центру Українська призма аналізує ядерний шантаж з боку Путіна й Лукашенка як системну загрозу міжнародній безпеці. Аналітичний портал Слово і Діло систематизує погрози від заступника голови Ради безпеки РФ Д. Медведєва. Також важливими є інтерв'ю безпосередніх учасників подій для дослідження реакцій впливу тиску зі сторони інших країн на РФ щодо питання використання ядерного озброєння.

Виклад основного матеріалу. На початковій фазі широкомасштабної агресії РФ проти України в лютому 2022 року в експертному середовищі домінували прогнози щодо швидкої втрати Україною спроможності до організованого спротиву [1]. Проте держава зберегла політичну та інституційну стабільність, а також зосередила стратегічний потенціал оборони, що засвідчило наявність високого рівня суспільної мобілізації адаптивних властивостей сектору безпеки і оборони. Водночас визначальною передумовою стійкості стала зовнішня підтримка, насамперед у вигляді матеріально-технічних поставок, політичного та дипломатичного сприяння з боку коаліції західних держав. Ключове значення на початковому етапі мали переносні зенітні та протитанкові ракетні комплекси, які забезпечили критичний елемент асиметричної відповіді на дії противника.

Однак подальше розширення номенклатури озброєнь характеризувалося феноменом «коаліційної інерції» – затримками в ухваленні політичних рішень і реалізації постачань, що призводило до асиметрії між оперативними потребами України та темпами зовнішньої допомоги. Ця розбіжність обмежувала досягнення стратегічної ініціативи повноцінної експлуатації тактичних успіхів на полі бою.

Одним із ключових чинників, що визначав уразливість західних держав у протидії агресії РФ проти України, стала домінантна чутливість до ескалації, зокрема в контексті ризику ядерної ескалації. Активне використання Кремлем погроз щодо можливого застосування ядерної зброї безпосередньо впливало на процес ухвалення рішень західними урядами. Під час повномасштабного вторгнення російське керівництво систематично артикулювало попередження про зростання ймовірності застосування ядерного арсеналу, визначаючи можливі конвенційні удари по території РФ як casus belli (привід для війни) для прямої конфронтації з НАТО. Така стратегія зумовлювала в політичних еліт та суспільств Заходу відчуття страху перед сценарієм неконтрольованої ескалації, що обмежувало можливість українських ударів по території РФ і стримувало передачу Києву високоточних далекобійних систем й іншого озброєння.

Західні аналітики констатують, що формування стратегічної позиції держав-партнерів відбувалося крізь призму ризику ядерного конфлікту, тоді як сам факт існування страху перед застосуванням ядерної зброї був інтегрованим елементом розрахунків Кремля,

спрямованих на інституціоналізацію західної стриманості. Центральним інструментом у російській стратегії ядерного залякування було свідоме конструювання атмосфери невизначеності. Москва використовувала суперечливі сигнали, що сприяли підвищеній увазі західних лідерів до тематики ядерного протистояння. Поєднання гіпотетичних сценаріїв застосування ядерної зброї з публічним їх запереченням, а також часта зміна тональності офіційних заяв ускладнювали прогнозування намірів російського керівництва.

Так, у липні 2022 року Міністерство закордонних справ РФ натякало на ймовірність ядерної ескалації, тоді як уже 1 серпня Путін публічно заявив про неможливість перемоги в ядерній війні. Перед Конференцією з перегляду Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ) Москва несподівано перейшла до умиротворювальної риторики, водночас перешкоджаючи доступу інспекторів МАГАТЕ на Запорізьку АЕС. У підсумку Росія заблокувала фінальний документ конференції, відкинувши заклик до зобов'язання ніколи не застосовувати ядерну зброю [2]. Практична відсутність російської відповіді на звільнення Херсона та частини Харківської області водночас продемонструвала обмеженість реальних намірів Кремля. Хоча окремі представники російської еліти, зокрема тодішній заступник голови Ради безпеки РФ Д. Медведєв, продовжували артикулювати радикальні ядерні погрози [3], їх вплив поступово редукувався до пропагандистського інструментарію.

Суттєву роль у нейтралізації російського ядерного шантажу відіграли сигнали від США та Китаю. Американська сторона через дипломатичні канали донесла чіткі попередження щодо наслідків застосування ядерної зброї, що підтверджувалося заявами державного секретаря Е. Блінкена [4]. Лідер КНР Сі Цзіньпін також публічно засудив ядерний шантаж [5], що, імовірно, сприяло тимчасовому зниженню інтенсивності відповідної риторики Кремля.

Водночас наприкінці 2022 року розвідувальні органи західних держав демонстрували ознаки підвищеної стурбованості, серйозно розглядаючи сценарій застосування Росією ядерної зброї. Так, директор ЦРУ В. Бернс публічно наголошував на існуванні реального ризику її застосування восени 2022 року [6]. Симптоматичним у цьому контексті стало його спеціальне відрядження на зустріч із головою СЗР РФ С. Наришкіним, яке мало на меті чітке донесення можливих наслідків у разі ядерної ескалації. З одного боку, ці дії засвідчували готовність США надати адекватну відповідь, однак з іншого – в умовах особистісних характеристик В. Путіна такі дії могли сприйматися ним як прояв слабкості Заходу, що створювало додаткові можливості для тиску на партнерів України. Характерно, що саме після зазначених контактів відбулося уповільнення темпів постачання озброєння Києву та скасування можливостей розширення його номенклатури, саме тоді, коли це було необхідно для активного продовження контрнаступальних дій.

Упродовж 2023 року, на тлі продовження збройної агресії РФ проти України, спостерігалося поступове зниження впливу так званих червоних ліній Кремля на політику західних держав. Ця тенденція відображалася в зростанні масштабів військово-технічної допомоги Україні, що свідчило про зміну характеру стратегічного сприйняття ризиків серед партнерів. Водночас риторика ядерного залякування з боку Росії не зникла, натомість активізувалася в період початку українського контрнаступу влітку 2023 року.

Важливим інструментом ядерної ескалації з боку РФ стало офіційне оголошення про розгортання тактичної ядерної зброї на території Республіки Білорусь, зроблене 25 березня 2023 року. За офіційними повідомленнями, десять літаків білоруських ВПС адаптовано до можливості використання такої зброї, а також передано ракетний комплекс «Іскандер-М», потенційно придатний для запуску ядерних боєголовок [7].

Оголошення про розміщення ядерних озброєнь у Білорусі відбувалося синхронно з активною фазою підготовки українського контрнаступу та на тлі дедалі більшої внутрішньої тривоги в російському суспільстві через ризики стратегічного провалу. Таке загострення зі сторони РФ можна розглядати як елемент інформаційно-психологічної операції, спрямованої на створення додаткового тиску на політичне керівництво країн Заходу та на українське військово-політичне командування. Утім, з урахуванням попереднього досвіду подібних кроків, розгортання ядерної зброї в Білорусі мало переважно демонстраційний, символічний характер, спрямований на підтримання атмосфери стратегічної невизначеності.

Зазначена атмосфера мала відчутні операційні наслідки. Західні держави, побоюючись спровокувати ескалацію, продовжували затягувати процес постачання критично важливих видів озброєння Україні. Як наслідок, Збройні сили України не змогли своєчасно розпочати контрнаступальні дії, тоді як російська армія отримала можливість для перегрупування та зміцнення оборонних рубежів. Це призвело до суттєвого зниження ефективності українських наступальних операцій, поступової втрати темпів і, зрештою, до часткового переходу військової ініціативи на бік РФ.

У стратегічному вимірі ці процеси ілюстрували функціонування феномену ядерного стримування через невизначеність, який Кремль активно експлуатував для створення асиметрії стратегічних очікувань та гальмування коаліційної підтримки України. Так, російська риторика ядерного залякування у 2023 році продовжувала відігравати роль не стільки у сфері безпосередньої військової загрози, скільки у формуванні політико-психологічного простору, в межах якого ухвалюються рішення щодо темпів і масштабів західної допомоги Києву.

Важливим індикатором обмеженості потенціалу реакції західних держав у контексті російської агресії стала їх стримана відповідь на підрив Каховської гідроелектростанції в червні 2023 року. Відповідно до статті 56 Додаткового протоколу I 1977 року до Женевських конвенцій 1949 року, об'єкти, що містять небезпечні сили, зокрема греблі, дамби та атомні електростанції, підлягають особливому захисту, а їх знищення кваліфікується як воєнний злочин невибіркового характеру, який може призвести до масових жертв серед цивільного населення [8]. Руйнування Каховської ГЕС, що мало катастрофічні гуманітарні та екологічні наслідки, фактично відповідало визначенню зброї масового ураження в контексті міжнародного гуманітарного права.

Попри очевидний характер воєнного злочину та свідомий екоцид, скоєний російською стороною, реакція міжнародної спільноти залишалася обмеженою деклараціями засудження. Західні держави утрималися від запровадження нових санкційних режимів, що могло б стати пропорційною відповіддю на акт масового знищення критичної інфраструктури іншої суверенної держави. Така позиція фактичного «умиротворення агресора» створила прецедент стратегічної безкарності, який підвищив ризик розширення російських дій на інші критично небезпечні об'єкти, насамперед на Запорізьку атомну електростанцію. У такий спосіб Кремль посилював тиск на країни Заходу, використовуючи страх перед ескалацією як інструмент обмеження їхньої політичної волі та військової підтримки України.

У 2024 році російська стратегія ядерного шантажу набула практичного виміру. У травні оголошено про проведення навчань із відпрацювання сценаріїв застосування тактичної ядерної зброї, що супроводжувалися масштабною інформаційно-пропагандистською кампанією. У вересні того ж року відбулося випробування міжконтинентальної балістичної ракети РС-28 «Сармат», офіційно здатної нести ядерні боєголовки. За даними OSINT-аналітиків, пуск завершився невдало, ракета вибухнула безпосередньо в пусковій шахті на космодромі «Плесецьк» [9].

Подальша ескалація ядерної риторики відбулася влітку 2024 року, коли Путін публічно допустив можливість переглянути ядерну доктрину РФ. Такі заяви були синхронізовані з обговореннями в західних медіа можливості ударів українськими далекобійними засобами по території РФ та контрнаступальними діями України в межах Курської області РФ. Кульмінацією стало ухвалення 19 листопада 2024 року оновленої редакції доктринальних положень, згідно з якими Росія залишає за собою право на застосування ядерної зброї превентивно або у відповідь у разі ракетних чи безпілотних атак на територію РФ, агресії неядерної держави за підтримки ядерної, збройного нападу на Республіку Білорусь та в інших випадках, що розцінюються як загроза існуванню держави [10].

Демонстративним підтвердженням цієї ескалаційної логіки став запуск у листопаді 2024 року експериментальної ракети «Орєшнік» по території м. Дніпро. Хоча офіційно стверджувалося, що ракета не мала ядерного оснащення, риторика операції, зокрема заяви кремлівських представників, містили чіткі натяки на демонстрацію ядерного потенціалу. Відомо, що перед запуском США було надіслано офіційне повідомлення через канал зниження ризиків [2], що підтверджує прагнення Москви зберегти контрольовану ескалацію, поєднуючи демонстративну силу з прагматичним уникненням прямої конфронтації.

У період президентства Д. Трампа в США ядерні погрози з боку РФ зберігалися на рівні інструмента стратегічного тиску, проте реакція американської адміністрації відзначалася більшою оперативністю та жорсткістю порівняно з попередніми періодами. Після заяви президента Трампа в серпні 2025 року про необхідність завершення війни в Україні протягом 10–12 днів Д. Медвєдєв відкинув цю вимогу, наголосивши, що подібні ультиматуми здатні спровокувати «пряму війну» зі Сполученими Штатами. У своїх заявах він підкреслив, що йдеться вже не про локальний конфлікт на території України, а про потенційне зіткнення між двома ядерними державами.

Подальші висловлювання Медвєдєва містили згадки про так звану систему «мертвої руки», очевидно маючи на увазі радянську систему автоматизованого ядерного управління «Периметр» (на Заході відому як Dead Hand («Мертва рука»)), розроблену для гарантованого завдання удару у відповідь у разі знищення командних центрів [11]. У відповідь адміністрація Д. Трампа здійснила демонстраційні кроки з метою стримування потенційної ескалації, зокрема віддала наказ про розміщення двох атомних підводних човнів у стратегічно визначених регіонах. Ці дії спричинили пом'якшення кремлівської риторики та публічні заклики до «обережності» у використанні ядерної тематики.

Висновки і перспектива подальших досліджень. Загалом, ядерна риторика РФ, доповнена окремими демонстраційними діями, залишається ключовим елементом її стратегії політичного шантажу. Вона виконує подвійну функцію – компенсаторну щодо військових невдач і психологічну щодо західних урядів та суспільств. У контексті війни проти України ядерний чинник трансформувався з інструмента стримування в компонент гібридної агресії, спрямованої на підрив єдності та рішучості коаліції підтримки Києва.

Водночас важливо відзначити, що навіть за умов декларованої готовності діяти рішучіше, держави ЄС демонстрували обмежену схильність до автономних безпекових рішень. Основною причиною цього була системна військово-стратегічна залежність ЄС від Сполучених Штатів, зумовлена архітектурою колективної оборони в межах НАТО. Європейські держави залишалися нездатними до повномасштабної самостійної військової відповіді в разі прямої конфронтації з РФ через обмеженість власного оборонно-промислового потенціалу, що формувало структурну залежність не лише у сфері оборони, а й в ухваленні зовнішньополітичних рішень.

Із цього можна допустити гіпотезу, що стратегічна автономія Європи була обмежена не лише об'єктивними факторами військової спроможності, а й свідомою політикою Сполучених Штатів, спрямованою на підтримання стабільної залежності союзників від американського безпекового захисту. Позиція Вашингтона щодо підтримки України переважно як інструмента стримування агресора, а не для повноцінного відновлення її територіальної цілісності, може інтерпретуватися як прояв прагматичного контролю над геополітичним балансом у Європі.

У цьому контексті збереження РФ у статусі «керованого противника» створює для США стратегічну вигоду, яка запобігає формуванню потенційного євразійського партнерства між ЄС і РФ, що могло б суттєво послабити позиції Сполучених Штатів як глобального лідера. Водночас обмежена геополітична гнучкість європейських держав, їх орієнтація на стабільність і політична спорідненість зі США в межах ліберально-демократичної парадигми внеможливлюють швидку переорієнтацію на альтернативні центри сили. Це, своєю чергою, стримує розвиток справді багатополярної системи міжнародних відносин і консолідацію стратегічної самодостатності ЄС.

Зазначена гіпотеза потребує подальшого міждисциплінарного дослідження з урахуванням економічних, політичних та військово-технологічних аспектів взаємозалежності між ЄС і США. Зокрема, актуальним напрямом подальшого аналізу є виявлення меж, у яких американське домінування у сфері безпеки формує структурну асиметрію в ухваленні політичних рішень у Європі, а також визначення можливостей для формування нової моделі стратегічної автономії ЄС у межах трансформації глобального безпекового порядку.

Список використаної літератури

1. Edmonds J., Kofman M. Russia's shock and awe: Moscow's use of overwhelming force against Ukraine. *Foreign Affairs.* 2024. URL: https://www.foreignaffairs.com/articles/ukraine/2022-02-21/russias-shock-and-awe.
2. Валяренко Є. Ядерний шантаж Путіна і Лукашенка: загроза для системи міжнародної безпеки. *Українська призма*. 2025. URL: https://prismua.org/582976-2/
3. Скільки разів на місяць Медведєв погрожує ядерною зброєю – дослідження. *Слово і Діло.* 2023. URL: https://www.slovoidilo.ua/2023/07/05/infografika/suspilstvo/skilky-raziv-misyacz-medvedyev-pohrozhuye-yadernoyu-zbroyeyu-doslidzhennya.
4. Secretary Blinken answers: Would anyone in Russia stop Putin if he wanted to use nukes? 60 Minutes. *CBS News.* 2022. URL: https://www.cbsnews.com/news/secretary-of-state-antony-blinken-vladimir-putin-60-minutes-2022-09-25
5. No-first-use of nuclear weapons initiative. Ministry of Foreign Affairs People's Republic of China. 2024. URL: https://www.mfa.gov.cn/eng/xw/wjbxw/202407/t20240723_11458632.html
6. Nicholls D. There was genuine risk of Russia using nuclear weapons at start of Ukraine war, CIA boss reveals. *The Telegraph.* 2024. URL: https://www.telegraph.co.uk/news/2024/09/07/russia-almost-detonated-nuclear-weapons-ukraine/
7. Блізнякова О., Мельник Х. Ядерна зброя РФ в Білорусі – навіщо Росія її там розміщує та що про це думають білоруси й союзники України. *Суспільне*. 2023. URL: https://suspilne.media/510527-aderna-zbroa-rf-v-bilorusi-naviso-rosia-ii-tam-rozmisue-ta-so-proce-dumaut-bilorusi-j-souzniki-ukraini/
8. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року. *Офіційний Вебпортал Парламенту України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text.

9. У росії під час випробувань вибухнула міжконтинентальна ракета «Сармат». *Слово і Діло.* 2024. URL: https://www.slovoidilo.ua/2024/09/22/novyna/bezpeka/rosiyi-vyprobuvan-vybuxnula-mizhkontynentalna-raketa-sarmat.
10. Путін затвердив оновлену ядерну доктрину росії. *Слово і Діло.* 2024. URL: https://www.slovoidilo.ua/2024/11/19/novyna/svit/putin-zatverdyv-onovlenu-yadernu-doktrynu-rosiyi.
11. Громлюк І. Мертва рука. Трамп порадив Медведєву стежити за словами, це не допомогло. *BBC News Україна.* 2025. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/articles/c626zz37djvo.

ESCALATION FEARS' IMPACT ON THE SCOPE OF SUPPORTING UKRAINE IN THE WAR WITH RUSSIA

Vitalii Savchuk
Vasyl Stefanyk Carpathian National University,
Faculty of History, Politology and International Relations,
Department of Political Sciences
Shevchenko str., 57, 76018, Ivano-Frankivsk, Ukraine
https://orcid.org/0000-0001-7942-0099

The article is devoted to an in-depth analysis of the influence exerted by the fear of escalation in the Russo-Ukrainian war on the scope and pace of international support for Ukraine, primarily within the military domain. The author conceptualizes escalation sensitivity as a pivotal factor shaping the decision-making behaviour of Western governments, constraining both the timing and volume of arms deliveries despite their declared solidarity with Kyiv. Particular attention is paid to the phenomenon of coalition inertia – a condition in which the collective and consensus-based nature of decision-making within NATO and the EU reduces operational responsiveness and generates delays in providing essential military assistance, including fighter aircraft, long-range missile systems, and air defence assets.

The study examines how the fear of vertical escalation, particularly nuclear escalation, has become one of the main deterrents for Western countries. It demonstrates that Moscow's recurrent insinuations regarding the potential use of nuclear weapons, reinforced by provocative statements from the Deputy Chairman of the Russian Security Council, D. Medvedev, have cultivated an atmosphere of uncertainty and psychological pressure on Western leadership. The deployment of Russian tactical nuclear weapons on the territory of Belarus is analysed as a component of nuclear coercion, intended to amplify fears of a direct confrontation between NATO and the Russian Federation. Furthermore, the article explores how the United States' balanced strategy, combining strong signals of deterrence with diplomatic channels of communication, as well as the position of China, interested in preventing uncontrolled escalation, contributed to the partial neutralisation of the nuclear threat. At the same time, it is demonstrated that apprehensions of escalation have induced a highly cautious Western response even to Russia's flagrant war crimes, notably the destruction of the Kakhovka Hydroelectric Power Plant in June 2023.

In conclusion, the author argues that the fear of escalation, particularly of its nuclear dimension, has profoundly influenced the formation of Ukraine's support policy, constraining both their scope and dynamism. Such strategic restraint on the part of Ukraine's allies reflects a pragmatic equilibrium between assisting Kyiv and avoiding a global conflict. At the same time, however, it demonstrates the weakness of joint resistance to Russian aggression.

Key words: appeasement policy, aggression, fear of escalation, foreign policy, international security, Russo-Ukrainian war, military support for Ukraine.

Дата першого надходження рукопису до видання: 20.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 22.12.2025
Дата публікації: 30.12.2025

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 63, с. 380–388
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 63, p. 380–388

УДК 341.2
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.63.43

ДОСТУП ДО ІНФОРМАЦІЇ ТА ВІЛЬНЕ ВИКОРИСТАННЯ ЦИФРОВИХ ПЛАТФОРМ І ТЕХНОЛОГІЙ ЯК ОСНОВА ФОРМУВАННЯ ГРОМАДСЬКИХ ПЕРЕКОНАНЬ У ДЕРЖАВАХ ЄС

Андрій Сидор
Львівський національний університет імені Івана Франка,
факультет міжнародних відносин, кафедра міжнародних відносин та дипломатичної служби
вул. Січових Стрільців 19, 79000, м. Львів, Україна

У статті аналізується феномен свободи інтернету як визначальний чинник демократичного розвитку Європейського Союзу. Підкреслюється, що в сучасному інформаційному суспільстві доступ до цифрових платформ і технологій безпосередньо впливає на формування громадської думки, політичну участь та підзвітність інституцій. Інтернет перетворився з технічної мережі на нову публічну сферу, де громадяни, медіа та уряди співіснують в умовах постійної комунікації та суперечок. У цьому просторі може процвітати демократичний діалог, але лише за умови, що доступ, прозорість і плюралізм однаково гарантовані для всіх. Дослідження демонструє, що, незважаючи на глобальне лідерство ЄС у сфері цифрового регулювання, між проголошеними цінностями відкритості та реаліями концентрації ринку, алгоритмічної маніпуляції і соціальної нерівності зберігаються значні суперечності. Дедалі більше домінування транснаціональних корпорацій, поширення дезінформації та збереження цифрового розриву між соціальними групами й регіонами обмежують інклюзивний потенціал свободи інтернету. Водночас європейські ініціативи демонструють зусилля, спрямовані на перетворення технологічного прогресу на механізм демократичного оновлення. У статті робиться висновок, що свобода інтернету в Європейському Союзі повинна розумітися не тільки як юридичне право, а і як жива демократична практика, яка вимагає постійного захисту та адаптації. Забезпечення універсального цифрового доступу, сприяння медіаграмотності й посилення громадського контролю над алгоритмами є необхідними кроками для збереження цілісності європейської цифрової публічної сфери. Майбутнє європейської демократії дедалі більше залежить від того, наскільки успішно її інституції зможуть перетворити інтернет з інструмента впливу на простір спільної відповідальності та громадянської довіри.

Ключові слова: інтернет-свобода, демократія, Європейський Союз, цифрові права, публічна сфера, інклюзивність, прозорість, урядування.

Поява інтернету як переважного засобу політичної комунікації змінила демократичний ландшафт Європи у XXI ст. У Європейському Союзі, де легітимність управління постійно обговорюється між національним і наднаціональним рівнями, цифрова сфера стала вирішальним чинником у формуванні громадянської участі, політичного дискурсу та інституційної відповідальності. Швидке поширення онлайн-платформ розмило традиційні межі між державою і громадянським суспільством, створивши не лише нові простори для обговорення, а й нові форми контролю, поляризації та нерівності. Розуміння того, як працює свобода інтернету в цьому складному середовищі, є надзвичайно важливим для оцінки як стійкості, так і вразливості демократичних систем у ЄС.

Актуальність цього **дослідження** полягає в стрімкому розширенні впливу цифрових технологій на демократичне врядування в Європейському Союзі. Залежно від того як політична комунікація, громадянська участь та публічні обговорення дедалі більше

© Сидор А., 2025

переходять у цифрову сферу, розуміння того, як доступ до інформації та онлайн-платформ формує ці процеси, стає надзвичайно важливим. Інтенсифікація алгоритмічного добору контенту, поширення екосистем дезінформації та дедалі більша залежність громадян від цифрової інфраструктури становлять пряму загрозу демократичній стабільності та прозорості. У цьому контексті розгляд свободи інтернету як структурної умови та нормативної цінності дає змогу глибше оцінити, як ЄС може зберегти громадянську довіру, інституційну підзвітність та плюралістичну дискусію в епоху прискорених технологічних перетворень.

Метою дослідження є вивчення взаємозв'язку між свободою інтернету та демократичною участю в ЄС, з особливим акцентом на доступі до інформації, інклюзивності цифрових просторів та інституційних механізмах, що забезпечують прозорість і плюралізм. Стаття покликана дати відповідь на три ключові питання: як інтернет переосмислив публічну сферу та громадянську активність у державах – членах ЄС; які правові, технологічні та політичні інструменти підтримують або обмежують свободи в інтернеті; якою мірою регулювання цифрових платформ впливає на якість та інклюзивність демократичного врядування. Висвітлюючи ці питання, дослідження має на меті з'ясувати, як цифрове середовище одночасно сприяє та обмежує демократичний потенціал сучасної Європи.

Методологічно стаття використовує міждисциплінарний підхід, що поєднує правовий аналіз, теорію дискурсу та інституційні кейс-стаді. Спираючись на концептуальну основу теорії публічної сфери Ю. Габермаса, вона інтерпретує цифрову комунікацію як арену обговорення, структуровану владою, доступом та регулюванням. Дослідження поєднує нормативний та емпіричний виміри, аналізуючи законодавчі інструменти ЄС, як-от Закон про цифрові послуги (DSA), Закон про цифрові ринки (DMA), а також статистичні дані Євростату й Індексу цифрової економіки та суспільства (DESI) Європейської комісії. Ця гібридна методологія дає змогу з'ясувати не тільки філософські та правові аспекти свободи інтернету, а і її практичні наслідки для залучення громадян та демократичного формування політики.

Академічний розвиток цієї теми є значним, але фрагментованим, охоплюючи політичні науки, медіадослідження, цифрове врядування та юридичну науку. Фундаментальні теоретичні внески, від концепції публічної сфери Габермаса до сучасних аналізів алгоритмічного врядування, забезпечують міцну основу для розуміння демократичних наслідків онлайн-комунікації. Однак, незважаючи на широкі дослідження цифрового розриву, монополізації платформ та регуляторних рамок, комплексний міждисциплінарний синтез залишається недостатньо розвиненим. Останні дослідження дедалі частіше підкреслюють необхідність оцінювати свободу інтернету через не тільки правові гарантії, а й практичні умови доступу, алгоритмічну прозорість та соціально-економічні фактори, що формують цифрову участь. Тому ця стаття сприяє заповненню наукової прогалини шляхом інтеграції нормативної теорії, емпіричних даних та аналізу політики для надання цілісного аналізу свободи інтернету як основи демократичного розвитку в ЄС.

Емпірична база статті охоплює офіційні документи та законодавчі акти ЄС, включно з директивами, комунікаціями та політичними програмами, що визначають архітектуру цифрового врядування ЄС. Вона також містить звіти та аналітичні матеріали провідних європейських і міжнародних дослідницьких організацій, як-от Європейська обсерваторія цифрових медіа (EDMO), Freedom House та Access Now, які документують поточні виклики, пов'язані з дезінформацією, алгоритмічним контролем і цифровими правами. Наукові праці провідних теоретиків медіа та демократії, зокрема Габермаса [12], Даогрена [4], Клоніка та ін. [13], забезпечують теоретичну й етичну основу для інтерпретації цифрової участі як складника демократичного ладу. Доповнюють їх статистичні та емпіричні дослідження

Eurostat [7] і Європейської комісії [5; 16], які в сукупності висвітлюють нерівності та інституційні відповіді, що визначають поточний етап цифрової трансформації Європи.

Перетворення інтернету на центральну арену для публічних обговорень глибоко змінило структуру та межі публічної сфери в сучасних демократичних суспільствах. У ЄС, де легітимність управління постійно обговорюється на різних рівнях влади, інтернет став важливою інфраструктурою для громадянської активності, суперечок та колективних дебатів. Ця цифрова трансформація означає більш широкий зсув у демократичній участі – такий, що виходить за межі інституційних форумів, як-от парламенти та ради, і поширюється на децентралізовані транснаціональні арени, де громадяни взаємодіють, обговорюють та мобілізуються навколо спільних проблем.

Спираючись на концепцію публічної сфери Ю. Габермаса [12], інтернет можна концептуалізувати як опосередковану арену для раціонально-критичного дискурсу, на якій збираються індивіди, щоб сформувати громадську думку поза контролем держави або корпоративних акторів. У контексті ЄС це було особливо важливим для вирішення так званого дефіциту демократії та для сприяння транснаціональним просторам для обговорення, де такі питання, як кліматична політика, міграція та цифровий нагляд, виходять за межі національних кордонів. Поява цифрових платформ, як-от X, Reddit та YouTube, розширила цю цифрову публічну сферу, давши змогу безлічі акторів, від пересічних громадян до НУО та громадських рухів, впливати на політичні програми та кидати виклик гегемоністським наративам.

Роль інтернету як сфери обговорення є не лише символічною, а й глибоко інституційною. Він створив конкретні механізми участі, як-от електронні петиції, онлайн-консультації, цифрові референдуми та законодавчий краудсорсинг. Європейська громадянська ініціатива (далі – ЄГІ), запроваджена Лісабонським договором, є прикладом цієї трансформації, надаючи громадянам ЄС можливість пропонувати законодавчі заходи шляхом цифрової мобілізації після збору необхідної кількості підписів у державах-членах. Хоча процедурні перешкоди обмежили її широкий успіх, ЄГІ демонструє інституційне визнання цифрової участі як легітимного демократичного інструменту.

Однак подвійна природа інтернету (як місця для обговорення та комерційної екосистеми) виявляє суперечності цифрової демократії. З одного боку, він демократизує доступ до дискусій, з іншого – сприяє створенню «ехокамер», поляризації та маніпуляціям, що підривають рівність в обговоренні. Домінування кількох американських платформ з непрозорими структурами управління контентом викликає занепокоєння щодо цифрового суверенітету та підзвітності в публічній сфері ЄС. Учені дедалі частіше виступають за переробку платформ відповідно до демократичних принципів, наголошуючи на алгоритмічній прозорості, контролі користувачів та поміркованості в інтересах громадськості [13]. Так, цифрова публічна сфера ЄС залишається гібридною: вона має трансформаційний потенціал, але залежить від правових гарантій, інституційних інновацій та постійного громадського контролю.

Реалізація свободи інтернету як інклюзивного демократичного простору критично залежить від рівного доступу – передумови, яка далеко не є універсальною в усьому ЄС. Цифрова інклюзія, що розуміється як здатність усіх осіб і спільнот отримувати доступ до інформаційно-комунікаційних технологій (далі – ІКТ) та ефективно їх використовувати, становить як соціальну, так і нормативну основу демократичної участі. Окрім простого під'єднання до мережі, інклюзія охоплює доступність за ціною, цифрову грамотність, доступний дизайн та соціокультурні умови, що забезпечують значущу участь у публічному дискурсі.

Незважаючи на прогрес у всьому ЄС, значні цифрові розриви зберігаються не тільки між державами-членами, а й усередині них, що впливає на вразливі соціальні групи, як-от люди похилого віку, люди з інвалідністю, сільське населення, домогосподарства з низьким рівнем доходу та етнічні меншини. За даними Євростату [7], у 2022 році 93% домогосподарств ЄС мали доступ до інтернету, однак лише 54% осіб віком 65–74 роки користувалися ним щодня, порівняно з понад 90% серед осіб віком 16–24 роки. Ця диспропорція відображає системні нерівності в освіті, економічній стабільності та інституційній роботі з населенням.

Особи з інвалідністю стикаються з особливо гострими перешкодами. Незважаючи на Європейський акт про доступність [8] (Директива (ЄС) 2019/882), державні та приватні цифрові інтерфейси часто залишаються недоступними для користувачів із порушеннями зору, слуху, когнітивних функцій або моторики. Аудит, проведений Європейським форумом з питань інвалідності у 2021 році, виявив, що менш ніж 30% вебсайтів урядів країн ЄС відповідають навіть мінімальним стандартам Керівних принципів доступності вебконтенту (WCAG 2.1). Такий виняток не тільки обмежує доступ до цифрових послуг, а й фактично усуває громадян від публічних обговорень та громадянської участі.

Географічні розбіжності ще більше ускладнюють проблему. Громадяни сільських або периферійних регіонів часто стикаються з повільнішою швидкістю широкосмугового доступу, меншою кількістю провайдерів та вищими витратами, незважаючи на ініціативи ЄС «Механізм «З'єднати Європу» та «Цифрове десятиліття». Наприклад, рівень проникнення широкосмугового інтернету в сільських районах Румунії та Болгарії залишається нижчим за 70%, порівняно з понад 90% у міських районах Нідерландів або Данії [6]. Ці диспропорції створюють дворівневе інформаційне суспільство, у якому участь залежить від інфраструктурного середовища.

Економічна нерівність також перетинається з цифровою ізоляцією. Особи з низьким рівнем доходу часто не мають коштів для придбання відповідних пристроїв, стабільного під'єднання до інтернету або сучасного програмного забезпечення, що обмежує їх доступ до онлайн-освіти, ринків праці та громадянської активності. Під час пандемії COVID-19 цифровий розрив став особливо помітним, оскільки діти з малозабезпечених сімей в Іспанії, Італії та Греції зазнали освітніх труднощів через відсутність пристроїв або надійного доступу до інтернету [18].

Етнічні та мовні меншини, мігранти й особи, які шукають притулку, стикаються з додатковими структурними перешкодами. Мовна доступність та наявність публічних цифрових послуг мовами меншин залишаються обмеженими в декількох державах – членах ЄС. Наприклад, ромські громади в Центральній та Східній Європі продовжують стикатися з комплексними перешкодами у вигляді бідності, дискримінації та цифрової неграмотності, які виключають їх з механізмів участі та інформаційних каналів [11].

На політичному рівні, попри запровадження з боку ЄС таких інструментів, як План дій у сфері цифрової освіти (2021–2027) та Цифровий компас 2030, їх використання в різних секторах залишається нерівномірним і фрагментарним. Місцеві органи влади та НУО відіграли важливу роль у просуванні інклюзивних програм цифрової грамотності, спрямованих на людей похилого віку, громади мігрантів і людей з інвалідністю. Такі ініціативи, як Digisterker (Нідерланди) та Hyteairo (Фінляндія), є прикладами найкращих практик поширення доступного електронного урядування та цифрової компетентності. Проте справжня інклюзія вимагає не лише під'єднання до мережі, а й структурного визнання нерівності, проактивного втручання держави та регуляторних зобов'язань для приватних постачальників послуг щодо обслуговування маргіналізованих громад. Невирішення цих питань

не тільки обмежує індивідуальну свободу дій, а й підриває цілісність демократичних процесів, залишаючи значну частину виборців без можливості повноцінно брати участь у суспільному житті.

Принцип вільного доступу до інформації є основою демократичного врядування та необхідною передумовою свободи в інтернеті. У межах багаторівневої архітектури врядування ЄС доступність урядових даних, журналістського контенту та освітніх матеріалів за допомогою цифрових засобів відіграє важливу роль у формуванні громадської думки, посиленні громадянської активності та забезпеченні прозорості та підзвітності. Розвиток систем відкритих урядових даних (OGD) в усьому ЄС є результатом колективних зусиль з демократизації доступу до інформації, що перебуває у володінні держави. Забезпечуючи вільний електронний доступ до наборів даних – що охоплюють державні видатки, моніторинг навколишнього середовища, ефективність охорони здоров'я та результати виборів – держави-члени прагнуть сприяти прозорості, розробці політики на основі фактичних даних та громадському контролю.

Правовою основою для такої прозорості є Директива 2019/1024 про відкриті дані та повторне використання інформації державного сектору, яка вимагає проактивної публікації цінних наборів даних та гармонізує стандарти взаємодії. Європейський портал даних, запущений у 2015 р. та оновлений у межах програми «Цифрова Європа», наразі містить понад 1,6 млн наборів даних від державних установ ЄС. Такі держави, як Естонія, Данія та Франція, стали лідерами в упровадженні відкритих державних даних, використовуючи їх для стимулювання громадянських інновацій і партисипативного врядування [10].

Проте доступність залишається нерівномірною. Деякі держави-члени відстають у питаннях доступності даних у режимі реального часу, багатомовних інтерфейсів та стандартизації. Крім того, здатність громадянського суспільства використовувати відкриті дані часто обмежується низьким рівнем грамотності у сфері даних, технічними можливостями або обмежувальними моделями ліцензування. Ці обмеження підкреслюють необхідність створення надійних програм з розбудови потенціалу та більш ефективних механізмів забезпечення дотримання законодавства, щоб гарантувати, що межі відкритих даних є не лише символічними, а дійсно сприяють розширенню можливостей цифрового громадянства.

Цифровізація також закріпила нову структурну залежність, оскільки медіа дедалі більше покладаються на такі платформи, як Google і Meta, для поширення контенту, видимості аудиторії та отримання доходів від реклами. Ця залежність фактично підпорядковує журналістику алгоритмічній курації – динаміці, у якій технологічні корпорації, а не редакційні колегії визначають, яка інформація є пріоритетною, монетизованою або маргіналізованою. У відповідь на це ЄС затвердив такі інструменти, як Закон про цифрові ринки та Європейський закон про свободу ЗМІ (EMFA), щоб обмежити монополістичну поведінку та захистити редакційну цілісність у цифровій екосистемі. Проте менші медіа або ті з них, що виходять мовами меншин, залишаються особливо вразливими до виключення з ринку, алгоритмічної невидимості та фінансової нестабільності.

Доступ до освітнього контенту в інтернеті є ще одним важливим аспектом свободи інтернету та демократичної участі. У Плані дій ЄС у сфері цифрової освіти (2021–2027 рр.) відкритий та інклюзивний доступ до високоякісних освітніх ресурсів визнано стратегічним пріоритетом для побудови стійких демократій. Відкриті освітні ресурси (OER), масові онлайн-курси (MOOC) та публічні платформи електронного навчання набули поширення по всій Європі. Французький FUN-MOOC та німецький Hochschulforum Digitalisierung пропонують контент університетського рівня для вітчизняних і міжнародних студентів, а такі ініціативи, як European Schoolnet та SELFIE, сприяють розвитку цифрової грамотності, громадянської свідомості й медіакомпетентності серед студентів та викладачів.

Утім, доступ до цифрової освіти залишається стратифікованим. Студенти з малозабезпечених або віддалених районів, а також ті, хто не належить до панівної мовної групи, стикаються з інфраструктурними та змістовними бар'єрами. Різні рівні державного фінансування та технологічної готовності сприяють збереженню нерівності в цифровому навчанні, закріплюючи більш широкі соціально-економічні розбіжності [6]. Ба більше, комерціалізація освітніх платформ створює додаткові ризики: платні підписки, нав'язливий збір даних та алгоритмічна персоналізація – ставлять під загрозу нейтральність і прозорість. Як наслідок, багато вчених стверджують, що освітній контент слід розглядати як цифрове суспільне благо, яке управляється на основі прав і підтримується державними інвестиціями, а не ринковими імперативами [14].

Основним викликом у забезпеченні свободи інтернету в ЄС є концентрація влади в руках невеликої кількості панівних технологічних корпорацій. Ці глобальні гравці (Meta, Alphabet, Amazon, Apple та Microsoft) досягли квазімонопольного контролю над комунікаційною інфраструктурою, пошуковими системами та ринками онлайн-реклами. Вони більше не функціонують виключно як посередники інформації, а є чинниками легітимності, визначаючи, який контент бачать громадяни, за яких умов і з яким ефектом [19].

Алгоритмічні архітектури, оптимізовані для залучення аудиторії та монетизації, надають пріоритет емоційно зарядженому, сенсаційному або поляризувальному контенту [17]. Ця система алгоритмічного посилення, що корениться в капіталізмі спостереження, підриває плюралізм і прозорість, які необхідні для деліберативної демократії.

Наслідки цього домінування виходять за межі економіки й поширюються на сферу політичної діяльності. За допомогою вибіркової модерації, деперсоналізації та непрозорих систем рекомендацій технологічні монополії формують епістемічне середовище, у якому європейські громадяни обговорюють й ухвалюють рішення. Як показав скандал з Cambridge Analytica, комерціалізація персональних даних дає змогу здійснювати мікротаргетинг і маніпулювання поведінкою, що спотворює виборчі процеси та громадянський дискурс [3]. Такі факти демонструють, що корпоративна цифрова влада містить структурні ризики для демократії, що вимагає переосмислення управління платформами, заснованого на демократичній підзвітності.

Закон про цифрові ринки та Закон про цифрові послуги разом є найамбітнішими регуляторними заходами ЄС. Закон про цифрові ринки накладає на так званих воротарів зобов'язання забезпечити перенесення даних, взаємодію та справедливий рейтинг послуг, тоді як Закон про цифрові послуги вводить вимоги прозорості для модерації контенту та алгоритмічного ухвалення рішень. На доповнення до цих інструментів створено Європейський центр алгоритмічної прозорості (ECAT) з метою аудиту та нагляду за великими онлайн-платформами. Однак ефективність цих механізмів залежатиме від спроможності національних регуляторних органів забезпечувати дотримання законодавства і їх незалежності. Без постійного нагляду асиметрія між державами та транснаціональними технологічними конгломератами може зберігатися, підриваючи нормативні прагнення ЄС щодо плюралізму й підзвітності [17].

Іншим ключовим аспектом цифрової трансформації є алгоритмічна фільтрація, що стосується автоматизованих систем, які визначають пріоритетність, персоналізують та поширюють контент. Хоча алгоритмічна фільтрація розроблена для покращення користувацького досвіду, вона має глибокі наслідки для інформаційної різноманітності й демократичних дебатів. Алгоритми, як правило, підсилюють емоційно резонансний або ідеологічно підтверджувальний матеріал, посилюючи «фільтрувальні бульбашки» та «ехокамери», що звужують доступ громадян до різноманітних поглядів [2]. Ця динаміка не тільки зменшує

епістемічне різноманіття, а й сприяє вірусному поширенню дезінформації та конспірологічних теорій, як задокументовано Європейською обсерваторією цифрових медіа [9].

У відповідь на це Закон про цифрові послуги тепер вимагає від дуже великих онлайн-платформ розкривати логіку своїх систем рекомендацій, пропонувати неперсоналізовані варіанти новинних стрічок та проводити оцінку ризиків, пов'язаних із фундаментальними правами й демократичною цілісністю. Учені та політики запропонували орієнтовані на громадян альтернативи, як-от алгоритми, що враховують різноманітність, публічні аудити та критерії фільтрування, контрольовані користувачами [1]. Деякі навіть виступають за публічне управління критичними цифровими інфраструктурами, щоб безпосередньо вбудувати демократичні цінності в алгоритмічний дизайн.

На структурному рівні ефективність цих реформ залежить від узгодженої та інклюзивної політики в цифровій сфері. У ЄС цифрова політика функціонує як нормативна архітектура, що регулює доступ, участь та рівність. Програма політики «Цифрове десятиліття» формулює вимірювані цілі – універсальне гігабітне під'єднання, передові цифрові навички для 80% дорослих та повна цифровізація державних послуг – що відображає перехід від ринковоорієнтованої до правоорієнтованої концепції доступу до інтернету [5]. Проте узгодженість політики залишається постійним викликом. Цифрова політика ЄС часто фрагментована між економічною, соціальною та безпековою сферами, що призводить до дублювання, неефективності й нормативних суперечностей. Наприклад, хоча ЄС і просуває принципи відкритого й вільного інтернету, його межі безпеки та міграції іноді підтримують збереження даних і нагляд за платформами [15]. Ця напруга вимагає цифрового конституціоналізму – гармонізованої рамки, що поєднує технологічні інновації з фундаментальними правами й демократичною підзвітністю.

Зрештою, для збереження свободи інтернету в ЄС потрібні не лише регуляторний контроль, а й інституційний плюралізм, громадянська участь та громадський нагляд. Інфраструктури, що фінансуються з державного бюджету (як-от France Université Numérique, Австрійський портал відкритих урядових даних чи естонська система X-Road), ілюструють, як підтримувані державою цифрові спільні ресурси можуть утілювати демократичне врядування на практиці. Не менш важливою є участь громадян та громадянського суспільства у формуванні політики. Такі механізми, як консультації за участю зацікавлених сторін, багатосторонні форуми та спільне формування бюджету для цифрових ініціатив, можуть забезпечити легітимність і процедурну справедливість у цифровому порядку Європи, що постійно розвивається. Отже, майбутнє свободи інтернету в ЄС залежить не лише від технологічного регулювання, а й від підтвердження демократії як постійної колективної практики в цифрову епоху.

Дослідження показує, що свобода інтернету в Європейському Союзі є як каталізатором, так і випробуванням для сучасної демократії. Хоча цифрові технології розширили можливості для громадянської участі, прозорості та транснаціонального діалогу, вони одночасно викрили структурні асиметрії – між державами й корпораціями, міськими та сільськими громадами, а також між громадянами, що мають владу, та громадянами, що перебувають у маргіналізованому становищі. Правові й політичні межі ЄС, включно із Законом про цифрові послуги, Законом про цифрові ринки та Програмою політики цифрового десятиліття, є важливою спробою поєднати інновації з підзвітністю. Проте збереження цифрового розриву, непрозорість алгоритмів та монополізація платформ підкреслюють крихкість демократичної взаємодії в середовищі, де домінують приватні інфраструктури й комерційні імперативи.

В основі своїй свобода інтернету – це не суто технічна чи юридична умова, а політична та етична практика, яка вимагає постійного інституційного підтримання. Забезпечення рівного доступу до інформації, захист плюралізму медіа й упровадження прозорості в алгоритмічні системи є невід'ємними складниками демократичного цифрового порядку. Отже, завдання ЄС полягає не тільки в регулюванні платформ, а й у сприянні розвитку цифрової екосистеми, заснованої на принципах відкритості, інклюзивності та партисипативного врядування. Посилення здатності громадян критично ставитися до цифрових технологій має стати невід'ємною частиною ширшої демократичної стратегії Європи.

На завершення слід зазначити, що еволюція інтернету як публічної сфери в ЄС демонструє певний парадокс: він є одночасно найпотужнішим засобом демократичного самовираження та однією з найбільш суперечливих сфер управління. Майбутнє європейської демократії залежатиме від того, чи зможуть її інституції перетворити цифрову свободу з реактивної політичної проблеми на проактивну конституційну цінність, яка захищає індивідуальні права та водночас сприяє розвитку колективної відповідальності в цифрову епоху.

Список використаної літератури

1. Bozdag E., van den Hoven J. Breaking the Filter Bubble: Democracy and Design. Ethics and Information Technology, 2015. № 17(4). P. 249–265.
2. Bruns A. Are Filter Bubbles Real? Polity Press, 2019. 160 p.
3. Cadwalladr C., Graham-Harrison E. Revealed: 50 million Facebook Profiles Harvested for Cambridge Analytica in Major Data Breach. The Guardian. 2018. URL: https://www.theguardian.com/news/2018/mar/17/cambridge-analytica-facebook-influence-us-election (дата звернення: 10.11.2025)
4. Dahlgren P. The Internet, Public Spheres, and Political Communication: Dispersion and Deliberation. Political Communication, 2005. № 22(2). P. 147–162.
5. Digital Decade Policy Programme 2030. European Commission. 2023. URL: https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/library/digital-decade-policy-programme-2030 (дата звернення: 17.11.2025)
6. Digital Economy and Society Index (DESI). European Commission. 2024. URL: https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/policies/desi (дата звернення: 14.11.2025)
7. Digital economy and society statistics - households and individuals. Eurostat. 2023. URL: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=
Digital_economy_and_society_statistics_-_households_and_individuals (дата звернення: 16.11.2025)
8. Directive 2019/882 of the European Parliament and of the Council of 17 April 2019 on the accessibility requirements for products and services. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2019/882/oj (дата звернення: 15.11.2025)
9. Disinformation affecting the EU: tackled but not tamed. Special report 09/2021. European Court of Auditors. 2021. URL: https://op.europa.eu/webpub/eca/special-reports/disinformation-9-2021/en/ (дата звернення: 16.11.2025)
10. European Data Portal: Open Data Maturity Report 2022. European Commission. 2022. URL: https://data.europa.eu/sites/default/files/landscaping_insight_report_n8_2022.pdf (дата звернення: 17.11.2025)
11. Gomes A., Dias J. G. Digital divide in the European Union: A typology of EU citizens. Social Indicators Research, 2024. № 176. P. 149–172.
12. Habermas J. The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society. MIT Press, 1991. 301 p.
13. Klonick K. The New Governors: The People, Rules, and Processes Governing Online Speech. Harvard Law Review, 2017. № 131(6). P. 1598–1670.

14. Mintz S. Making every minute count: Reimagining the post-pandemic learning experience. Inside Higher Education. 2025. URL: https://www.insidehighered.com/opinion/columns/higher-ed-gamma/2025/03/13/reimagining-post-pandemic-learning-experience (дата звернення: 15.11.2025)
15. Protecting Civic Space in the EU. European Union Agency for Fundamental Rights. 2021. URL: https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/fra-2021-protecting-civic-space_en.pdf (дата звернення: 17.11.2025)
16. Regulation 2022/2065 of the European Parliament and of the Council of 19 October 2022 on a Single Market for Digital Services and amending Directive 2000/31/EC. European Parliament. 2022. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2022/2065/oj/eng (дата звернення: 11.11.2025)
17. The European Centre for Algorithmic Transparency. European Commission. 2025. URL: https://algorithmic-transparency.ec.europa.eu/index_en (дата звернення: 10.11.2025)
18. The State of School Education: One Year into the COVID Pandemic. Paris : OECD Publishing. 2021. URL: https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2021/04/the-state-of-school-education_b929a614/201dde84-en.pdf (дата звернення: 12.11.2025)
19. Zuboff S. The Age of Surveillance Capitalism: The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power. PublicAffairs, 2019. 704 p.

ACCESS TO INFORMATION AND FREE USE OF DIGITAL PLATFORMS AND TECHNOLOGIES AS THE BASIS FOR SHAPING PUBLIC OPINION IN EU COUNTRIES

Andriy Sydor
Ivan Franko National University of Lviv,
Faculty of International Relations, Department of International Relations and Diplomatic Service
Sichovykh Strilciv Str., 19, 79000, Lviv, Ukraine

The article analyzes the phenomenon of Internet freedom as a determining factor in the democratic development of the European Union. It emphasizes that in today's information society, access to digital platforms and technologies directly influences the formation of public opinion, political participation, and institutional accountability. The Internet has evolved from a technical network into a new public sphere where citizens, media, and governments coexist in a state of constant communication and debate. Democratic dialogue can thrive in this space, but only if access, transparency, and pluralism are equally guaranteed for all. The study emphasizes that, despite the EU's global leadership in digital regulation, there are significant contradictions between the proclaimed values of openness and the realities of market concentration, algorithmic manipulation, and social inequality. The growing dominance of transnational corporations, the spread of disinformation, and the persistence of the digital divide between social groups and regions limit the inclusive potential of Internet freedom. At the same time, European initiatives demonstrate efforts to transform technological progress into a mechanism for democratic renewal. The article concludes that Internet freedom in the European Union should be understood not only as a legal right, but also as a living democratic practice that requires constant protection and adaptation. Ensuring universal digital access, promoting media literacy, and strengthening public control over algorithms are necessary steps to preserve the integrity of the European digital public sphere. The future of European democracy increasingly depends on how successfully its institutions can transform the Internet from a tool of influence into a space of shared responsibility and civic trust.

Key words: internet freedom, democracy, European Union, digital rights, public sphere, inclusiveness, transparency, governance.

Дата першого надходження рукопису до видання: 18.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 22.12.2025
Дата публікації: 30.12.2025

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 63, с. 389–398
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 63, p. 389–398

УДК 351:004.73
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.63.44

ЦИФРОВІЗАЦІЯ ЯК НОВА ПАРАДИГМА ВЗАЄМОДІЇ ДЕРЖАВИ І СУСПІЛЬСТВА В ПОЛІТИЦІ ТА ДЕРЖАВНОМУ УПРАВЛІННІ

Алла Сіленко
Одеський національний економічний університет,
факультет економіки і управління підприємництвом,
кафедра мовної та психолого-педагогічної підготовки
вул. Преображенська, 8, 65082, м. Одеса, Україна

Юлія Асєєва
Одеський національний економічний університет,
факультет економіки і управління підприємництвом,
кафедра мовної та психолого-педагогічної підготовки
вул. Преображенська, 8, 65082, м. Одеса, Україна

Андрій Андрейченко
Одеський національний економічний університет,
факультет економіки і управління підприємництвом,
кафедра економіки, права та управління бізнесом
вул. Преображенська, 8, 65082, м. Одеса, Україна

Статтю присвячено аналізу цифровізації як нової парадигми взаємодії держави і суспільства в політичній та управлінській сферах України. Розглядаються ключові етапи розвитку цифрових технологій у державному управлінні та політичній комунікації – від пасивного споживання інформації політичними акторами до інтеграції цифрових платформ у механізми мобілізації, участі громадян та формування політичних ідентичностей. Особлива увага приділена ролі сучасних соціальних медіа як чинника прискореної політичної комунікації, формування нових каналів участі населення й прозорості державного управління.

У статті також висвітлено системні бар'єри цифровізації в Україні: низький рівень цифрової компетентності населення, інституційний опір бюрократії, цифрова нерівність, економічні обмеження, а також ризики маніпуляцій через тролінг та астротерфінг. Показано, що ефективна цифровізація вимагає комплексного підходу, поєднання розвитку цифрової інфраструктури, правового регулювання, формування цифрової культури й компетентностей громадян.

Аргументовано, що цифровізація визначається не лише технологічним, а й соціально-політичним феноменом, що трансформує механізми комунікації, підзвітності та участі громадян в ухваленні рішень. Вона є стратегічним чинником підвищення ефективності державного управління, демократичної легітимності влади та розвитку інформаційного суспільства в Україні.

Ключові слова: цифровізація, цифрова трансформація, держава, суспільство, електронна демократія, цифрова нерівність, соціальні медіа, державне управління, політична комунікація.

Постановка проблеми. Цифровізація, стрімка конвергенція технологічних пристроїв та поява нових форматів комунікації і соціальної взаємодії, характерних для XXI століття, зумовлюють глибинні трансформації в усіх сферах життєдіяльності українського суспільства. Сучасні цифрові платформи істотно підвищили якість взаємодії між державою та громадянським суспільством, сприяючи прозорості й відкритості політичного процесу

© Сіленко А., Асєєва Ю., Андрейченко А., 2025

та державного управління. За умов переходу до нових стандартів державно-політичного управління процес ухвалення рішень стає більш публічним, що формує підвищені вимоги до відповідальності, прогнозованості й стратегічного мислення політичних акторів. Завдяки можливості оперативного доступу до об'єктивної інформації про діяльність державних інституцій, а також про перебіг політичних, економічних і соціальних реформ, громадяни виявляють більшу готовність підтримувати державну політику, оцінюючи її на основі реальних даних, а не фрагментарних чи маніпулятивних повідомлень. Отже, актуальність дослідження зумовлена тим, що в умовах політичної модернізації України цифровізація постає ключовим чинником забезпечення інформаційної відкритості органів державної влади та політичної системи загалом, підвищення ефективності державного управління й посилення демократичної легітимності влади.

Мета статті – проаналізувати вплив цифровізації на процес взаємодії держави і суспільства.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблемою цифровізації та розвитку інформаційного суспільства займалися такі науковці, як, зокрема, Д. Белл, М. Кастельс, Дж. Нейсбит, Й. Масуда, Е. Тоффлер, які розглядали цифровізацію як ключовий етап переходу від індустріальної економіки до постіндустріальної, де знання та інформація стають основним ресурсом. Серед вітчизняних науковців різними аспектами цієї проблеми займаються, зокрема, О. Антіпова, Р. Гаврик, О. Галус, О. Емельяненко, А. Івановська, П. Костецький, Н. Крук, О. Марко, В. Недбай, А. Сіленко.

Виклад основного матеріалу. Сучасна Україна послідовно прагне до становлення як цифрової держави, що передбачає активну інтеграцію органів влади в інформаційне суспільство. Такий процес має забезпечити якісно новий рівень відкритості, прозорості та підзвітності публічної влади. Концептуальні засади цифрової взаємодії держави й суспільства закріплені в Конституції України, а також у міжнародних документах, присвячених розвитку інформаційного суспільства (зокрема, у Женевській декларації принципів, Окінавській хартії та інших міжнародно-правових актах).

Поява поняття «цифровізація» в науковому та практичному дискурсі безпосередньо пов'язана з розвитком концепції інформаційного суспільства, яку її теоретики (Д. Белл, М. Кастельс, Е. Тоффлер, Дж. Нейсбит, Й. Масуда) в 1980–1990 рр. розглядали як базовий рівень переходу від індустріальної економіки до постіндустріальної, де знання та інформація стають основним ресурсом. Інформатизація розумілася як процес широкого впровадження комп'ютерних технологій та автоматизованих систем у різні сфери суспільного життя, а пізніше цифровізація як засіб створення електронних баз даних, архівів, систем збереження та обміну інформацією.

У вітчизняній науковій літературі розгорнулася досить активна дискусія щодо того, яке із численних понять, що виникли у зв'язку з розвитком цифрових технологій, найповніше відображає суть змін сучасних суспільно-політичних процесів під впливом нових інформаційних технологій в Україні. Дослідники аналізують поняття «диджиталізація», «цифровізація», «цифрова трансформація» та інші, обґрунтовуючи їх синонімічність і відмінності. Зокрема, деякі автори, наприклад, А. Івановська, Р. Гаврик, О. Галус, акцентують на тому, що цифровізація є початковим і технічним рівнем розвитку цифрових процесів, від якого відштовхується її подальший розвиток. Але вона забезпечує можливість переходу до електронних сервісів, отримання цифрових даних та інфраструктуру, які вможливлюють організацію ефективної взаємодії держави і суспільства [1, с. 457].

Як зазначає П. Костецький, сучасні наукові дослідження більшою мірою присвячені аналізу того, як цифровізація трансформує умови життєдіяльності людини, змінює структуру соціальних практик та відкриває нові можливості для оптимізації повсякденних

процесів. Особлива увага приділяється масштабності проникнення цифрових технологій у ключові сфери суспільного функціонування та їх потенціалу щодо підвищення якості й комфорту життя громадян [2, с. 30].

Для нас зрозуміло головне, що «навіть поверхневий аналіз зазначених категорій засвідчує, що їх зміст сягає за межі суто технологічної або цифрової галузі, адже стосується широкого кола культурологічних, соціогуманітарних аспектів і тісно пов'язаний з комунікативними характеристиками доби» [3, с. 94].

Цифровізація активно впливає на політичне життя сучасного українського суспільства, оптимізує політичні процеси, державне управління, забезпечує своєчасний обмін інформацією між владою та суспільством, підвищує якість надання адміністративних послуг і створює умови для розбудови сервісної держави. Тому ми в цій статті будемо розуміти цифровізацію як процес формування нових каналів комунікації між державою та громадянами, які забезпечують прозорість ухвалення політичних рішень і розширюють інструменти участі населення в контролі та оцінюванні дій влади.

Треба зазначити, що процес цифровізації політичної сфери та системи державного управління має чітко окреслену етапність, яка відображає поступову трансформацію форм політичної комунікації, інструментів політичної мобілізації і механізмів взаємодії між державою, політичними суб'єктами й громадянами.

На початковому етапі цифровізації політичних процесів політичні актори виступали передусім як пасивні споживачі нових інформаційних потоків. Використання інтернету на цьому етапі мало допоміжний характер: цифрові канали забезпечували розширення доступу до інформації, однак не змінювали сутності політичної комунікації. Політики та партії орієнтувалися на пошук додаткової інформації, моніторинг громадської думки й аналіз медійного простору [4, с. 107].

Другий етап цифровізації позначений переходом політичних суб'єктів до активного використання інструментів цифрової комунікації, передусім створення офіційних вебсайтів. Органи державної влади, партійні структури та численні міжнародні неурядові організації сьогодні формують розгалужені масиви даних, що містять політично значущу інформацію і суттєво підвищують рівень обізнаності широких соціальних груп. Різноманітні урядові матеріали, які раніше були доступні лише вузькому колу фахівців, стали відкритими для суспільства, що істотно розширює можливості громадян для участі в політичному процесі.

У цьому контексті інтернет постає як чинник формування нових, більш ефективних інструментів політичної мобілізації населення. Він забезпечує не лише оперативний доступ до даних, а й створює умови для швидкої організації та координації дій політичних однодумців, зокрема тих, хто підтримує інноваційні або нетрадиційні форми соціальних рухів. Отже, цифровий простір перетворюється на повноцінну платформу політичної активності, яка значно підсилює горизонтальні зв'язки й розширює потенціал громадського впливу на ухвалення політичних рішень. На цьому етапі цифровізація почала трансформувати стиль політичного змагання, підвищуючи швидкість і масштаби поширення політичних меседжів.

Але треба розуміти, що сучасний підхід до розбудови інформаційного суспільства не може зводитися лише до механічного розширення кількості вебресурсів чи зростання чисельності користувачів інтернету. Для того щоб інформаційно-комунікаційні технології стали реальним драйвером підвищення якості життя населення України, необхідно комплексно врегулювати низку системних питань – від удосконалення правових механізмів регуляції цифрового середовища до повноцінної інтеграції цифрових даних в економічне управління, державне адміністрування та публічну політику.

Міжнародний досвід переконливо демонструє, що зростання кількості користувачів мережі не гарантує автоматичного збільшення числа громадян, які бажають користуватися сервісами електронного урядування. Ба більше, інтерес інтернет-користувачів до інструментів е-уряду наразі залишається відносно обмеженим. Навіть за умов широкої доступності цифрових послуг і розгалужених онлайн-каналів політичної участі не можна очікувати, що громадяни автоматично віддадуть перевагу цифровим механізмам взаємодії з державою. Це свідчить про потребу не лише в цифровій інфраструктурі, а й у формуванні відповідних компетентностей, довіри та стійкої політико-адміністративної культури, здатної забезпечити ефективне включення громадян у цифрові процеси.

Третій етап характеризується інтеграцією політичних акторів у соціально-комунікаційні платформи – соціальні мережі та мобільні застосунки. Платформи на кшталт Facebook, X (Twitter), Instagram із допоміжного інструмента швидко перетворилися на ключовий простір політичної мобілізації, комунікації та взаємодії з виборцями. У соціальних мережах створюються не лише персональні сторінки політиків, а й офіційні канали політичних партій та державних інституцій, що робить цифрове середовище безпосереднім простором політичного процесу.

На сучасному, четвертому етапі цифровізації політичного життя соціальні медіа є не просто платформами для комунікації, а середовищем, що формує політичну поведінку й політичні ідентичності. Алгоритмічне сортування контенту, сегментація аудиторій та таргетинг повідомлень підсилюють ефективність мобілізації, але водночас сприяють зростанню політичної поляризації. Соціальні мережі надають громадянам можливість посилювати власний голос, але також створюють умови для відсепарування дискусій і формування «інформаційних бульбашок», що ускладнює політичний діалог і впливає на якість демократичного процесу [4, с. 107].

Отже, періодизація цифровізації політичних процесів демонструє поступовий перехід від інформаційного використання цифрових технологій до їх повного інтегрування в структуру політичних взаємодій державного управління, що змінює самі механізми політичного представництва, участі й управління.

Водночас цифровізація в Україні стикається з низкою таких системних бар'єрів, які суттєво уповільнюють її впровадження у сферу державного управління та політичного процесу. Розглянемо основні з них.

Низький рівень цифрової компетентності населення. Попри загалом високий освітній потенціал країни, наявність інженерної та науково-технічної інтелігенції, серед широких верств громадян зберігається недостатнє володіння цифровими інструментами. Це знижує ефективність застосування цифрових сервісів у діяльності державних інституцій і послаблює здатність суспільства інтегрувати цифрові рішення в політичну комунікацію, участь громадян та механізми підзвітності влади. Зокрема, у 2019 р. в Україні запущено державний проєкт «Держава у смартфоні» та створення порталу й застосунку «Дія», який, за задумом ініціаторів проєкту, мав зробити процес взаємодії держави та суспільства більш зручним, доступним і прозорим.

На продовження політики цифровізації українського суспільства, для підвищення мотивації людей віком від 60 років до вакцинації з квітня 2022 р. мала розпочатися реалізація державної програми щодо забезпечення цієї категорії населення смартфоном і доступними тарифами для оплати інтернету. За оцінкою Президента України, цю вікову групу на той момент становили 8,5 млн українців [5]. Амбіційний проєкт, який наразі залишається нереалізованим через російську агресію проти України. Однак є питання, наприклад, чи доступний цей застосунок для всіх категорій населення? Чи має соціальна група віком від

60 років знання та навички, а головне – бажання користуватися онлайн-сервісом для отримання державних послуг? [6, с. 104].

Отже, низький рівень цифрової компетентності населення тісно пов'язаний з такою системною перешкодою впровадження цифровізації в державне управління та політичні процеси.

Небажання або невміння використовувати нові цифрові технології. Цифровізація вимагає від громадян нових когнітивних якостей – абстрактного мислення, швидкої реакції, готовності до постійного підвищення рівня знань. Без сформованих цифрових навичок громадяни не можуть повноцінно долучатися до електронної демократії, брати участь в онлайн-обговореннях рішень, користуватися електронними адміністративними послугами чи здійснювати громадський контроль за діяльністю органів влади. «Цифрова грамотність – це той найважливіший чинник, без якого неможливий розвиток сучасного суспільства, електронної демократії, електронного уряду, політичної участі, вдосконалення інструментів боротьби з корупцією, електронної охорони здоров'я, розумних міст. Але жодні «розумні» технології не здатні принести користь, якщо люди не зможуть або не захочуть користуватися ними» [7, с. 158]. Тобто виникає проблема готовності людей до цифровізації свого життя.

Тому треба позитивно оцінити дії української держави щодо реалізації проєкту національної стратегії кібергігієни. За даними Першого віцепрем'єра – Міністра цифрової трансформації Михайла Федорова, українці покращили за шість років рівень базових цифрових навичок на десять відсоткових пунктів – до 57,5 %. У межах проєкту національної стратегії кібергігієни передбачається підвищення цього рівня ще на десять пунктів за п'ять років. «Ці результати демонструють, що цифрові навички українців зростають, а взаємодія з технологіями стає частиною повсякденного життя», – наголосив М. Федоров під час конференції «Кіберстійкість: стоїмо на принципах безпеки» [8].

Отже, підготовка до життя в інформаційному суспільстві має стати невід'ємним складником розвитку системи освіти на всіх рівнях. Необхідно інтегрувати цифрові технології в освітній процес, створювати програми навчання, адаптовані до соціальних характеристик користувачів, формувати культуру критичного й усвідомленого користування цифровими ресурсами.

Низькі темпи трансформації державного апарату. Чинна бюрократична система часто демонструє інституційний опір цифровим реформам. Традиційні ієрархії, орієнтовані на збереження автономії відомств, боротьбу за ресурси та підтримання усталених управлінських практик, не зацікавлені в зміні моделей функціонування. Зокрема, Вілсон Вонг та Ерік Велч, здійснивши емпіричний аналіз рівня інформаційної відкритості й прозорості електронних урядових порталів, дійшли висновку, що сама лише кількість оприлюдненої інформації не є показником орієнтації на інтерактивність і не гарантує реальної відкритості взаємодії з громадськістю. «Бюрократи можуть, отже, використовувати мережу як інструмент поширення інформації, з одного боку, водночас намагаючись використовувати її для обмеження взаємодії – з іншого... Є небезпека, що новий інтерфейс, створений е-урядом і розрахований на зв'язку «уряд – громадяни», може просто використовуватися як додатковий канал більшої політичної пропаганди [9, с. 290].

Запровадження цифрових інструментів підвищує прозорість та оперативність управління, що може супроводжуватися скороченням штатів, перерозподілом бюджетів і зменшенням адміністративного впливу окремих структур. Це формує внутрішній спротив реформам та ускладнює використання цифровізації як інструменту модернізації політичної системи.

Але досягнення інформаційної відкритості та прозорості системи державного управління не може бути забезпечене лише технічним під'єднанням органів влади до мережі інтернет. Наявність сучасних інформаційних систем сама собою не гарантує доступ громадськості до релевантних даних. Досить рідко можна спостерігати ситуацію, коли органи місцевої влади, зокрема міські чи обласні адміністрації, повноцінно розкривають інформацію про стан бюджетів або інші важливі управлінські показники. Здебільшого масиви даних, що подаються чиновниками, є вибірковими, фрагментованими або навмисно обмеженими. Тож проблема закритості не може бути розв'язана лише запровадженням інструментів електронного урядування, оскільки вона має інституційний та політико-організаційний характер.

Важливо враховувати й такий аспект функціонування цифрового середовища. Якщо держава або інші суб'єкти політики не мають змоги повністю контролювати інтернет-простір, вони можуть застосовувати альтернативні інструменти впливу, наприклад, тролінг. У науковий дискурс це поняття введено Джудіт Донат у 1996 році, яка на прикладі мережевих обговорень платформи Usenet продемонструвала природу провокативної поведінки анонімних користувачів. Сам термін «тролінг» у буквальному перекладі з англійського trolling означає «ловля риби на блешню», що підкреслює його метафоричний зміст – провокування реакції шляхом «закидання» певних повідомлень. Є й інше поширене пояснення походження цього поняття: воно пов'язується з образом тролів – міфологічних скандинавських злих істот, відомих своєю агресивністю та схильністю до руйнування. З початку XXI століття тролінг перетворився на організований феномен: виникли мережеві спільноти, що обмінюються досвідом щодо найефективніших методів ескалації конфліктів, маніпулювання емоціями та порушення комунікативної рівноваги. Тролінг, як практика, спрямований на дестабілізацію міжособистісної взаємодії, формування психологічного дискомфорту й провокування агресивних реакцій користувачів [10].

Паралельно поширюється явище астротерфінгу, що становить серйозну загрозу для цифрової демократії. Астротерфінг передбачає використання програмних алгоритмів або підставних користувачів для витіснення реальних учасників дискусій у мережевих спільнотах, створення видимості масової підтримки певної позиції та формування штучного громадського консенсусу. У таких ситуаціях маніпулятивно сконструйована псевдогромадська думка поступово починає сприйматися як справжня, що вигідно суб'єктам політичного чи корпоративного впливу. Застосування астротерфінгу особливо активізується тоді, коли інтереси влади або бізнесу суперечать суспільним інтересам. Унаслідок цього підриваються можливості інтернету як простору для відкритої дискусії, суспільного діалогу та реалізації процедур електронної демократії [11].

Загалом, описані практики наголошують, що цифрове середовище не є автоматично нейтральною платформою для комунікації та демократизації. Воно потребує чітких механізмів регулювання, інституційної відповідальності й етичних стандартів, без яких мережеві технології можуть стати інструментом маніпулювання громадською думкою та деформації політичної взаємодії.

Недостатній рівень економічного розвитку. Ключовим стримувальним чинником поширення інтернету в Україні є структурна нерозвиненість ринкових відносин у багатьох секторах економіки та низька платоспроможність значної частини населення. Наявна економічна модель держави поки що не формує достатніх стимулів для динамічного розвитку цифрових технологій. Це, своєю чергою, унеможливлює спрямування необхідних фінансових ресурсів на розбудову та модернізацію цифрової інфраструктури й інноваційних інформаційних рішень, що мають стати базою для подальшої цифрової трансформації публічної сфери.

Одним зі стратегічних шляхів подолання цієї ситуації є послідовне формування та зміцнення середнього класу – ключового носія соціально-економічної стабільності, здатного забезпечити розширення попиту на інтернет-послуги й сприяти повсюдному впровадженню інформаційних технологій у повсякденні практики громадян.

Цифрова нерівність. Додатковим бар'єром залишається значна асиметрія в доступі до високошвидкісного інтернету, яка охоплює переважну частину населення. Обмежена доступність цифрових сервісів закономірно зумовлює низький рівень інтернетизації суспільства та суттєве звуження кола активних користувачів мережі.

Термін «цифрова нерівність» увійшов у науковий і політичний дискурс у 1999 році після оприлюднення звіту Міністерства торгівлі США «Провал у Мережі: визначення цифрової нерівності». Первісно це явище розглядалося як специфічна проблема американського суспільства та обговорювалося переважно в національному контексті. Проте із часом стало очевидно, що цифрова нерівність має комплексний і транснаціональний характер, а її наслідки охоплюють різні регіони світу.

На глобальному рівні питання інформаційної та цифрової нерівності вперше офіційно артикульовано в затвердженій лідерами країн «Великої вісімки» влітку 2000 року Окінавській хартії глобального інформаційного суспільства. Цей документ засвідчив усвідомлення міжнародною спільнотою того факту, що нерівний доступ до інформації та цифрових технологій може перетворитися на суттєвий бар'єр соціально-економічного й політичного розвитку, а отже, вимагатиме системної політики подолання [12, с. 52].

Тому в контексті сучасних процесів інформатизації подолання цифрової нерівності в усіх її вимірах або, в ідеалі, її повна ліквідація постають як стратегічне завдання першочергової ваги. Це зумовлено стрімким зростанням соціально-політичної та економічної значущості інформації: інформаційні потреби населення розширюються, сама інформація набуває рис масового продукту й стає повноцінною економічною категорією, формується інформаційний ринок і зростають інвестиції у відповідні інфраструктури.

Паралельно дедалі ширше коло послуг переноситься у формат онлайн-взаємодії, що ще більше підсилює залежність індивідів і соціальних груп від доступності цифрових сервісів. За умов нерівномірного доступу до цифрових ресурсів одні суб'єкти отримують суттєві конкурентні переваги, які трансформуються в нерівний розподіл економічних, політичних і соціальних можливостей. Як наслідок, цифрова нерівність стає каталізатором поглиблення соціально-економічних і політичних диспропорцій, що генерує ризики загальної суспільної нестабільності та ускладнює формування інклюзивного цифрового простору [12, с. 57].

Висновки. Отже, цифровізація є ключовим чинником трансформації українського суспільства, визначаючи нову якість взаємодії між державою та громадянами й сприяючи підвищенню ефективності державного управління. Важливо підкреслити, що цифровізація – не лише інструмент модернізації політичних процесів, а й нова парадигма взаємодії держави та суспільства, у межах якої інформаційні потоки, цифрові платформи та онлайн-сервіси стають базовим механізмом комунікації, підзвітності й участі громадян у формуванні політичних рішень.

Процес інтеграції цифрових технологій у політичну сферу демонструє поступову еволюцію від пасивного споживання інформації до активного залучення громадян через соціальні платформи та мобільні застосунки. Це не лише забезпечує швидкий доступ до даних і відкритість політичного процесу, а й формує нові інструменти участі населення в ухваленні рішень та контролі за діяльністю органів влади.

Аналіз етапності цифровізації політичного життя України показує, що на початкових стадіях технології були допоміжним засобом отримання інформації, поступово

трансформуючись у повноцінний простір політичної мобілізації, формування політичних ідентичностей та комунікації між суб'єктами політики й громадянами. Сучасні соціальні медіа вже не є нейтральними платформами, а активними чинниками формування політичних практик, що підвищує швидкість поширення меседжів, але водночас стимулює політичну поляризацію і ризики утворення «інформаційних бульбашок».

Проте цифровізація в Україні стикається з низкою системних бар'єрів, які обмежують її потенціал. Низький рівень цифрової компетентності населення, особливо серед старших вікових груп, обмежена готовність громадян користуватися новими технологіями, інституційний опір традиційної бюрократії, недостатній рівень економічного розвитку та цифрова нерівність створюють складну багаторівневу проблему, що гальмує ефективне впровадження цифрових рішень у політичну й управлінську практику.

Водночас державні ініціативи, зокрема проєкти національної стратегії кібергігієни та впровадження сервісів «Дія» та «Держава у смартфоні», демонструють поступове підвищення цифрових навичок населення і формування передумов для сталого розвитку електронної демократії. Це свідчить про необхідність комплексного підходу, який поєднує розвиток інфраструктури, правове та регуляторне забезпечення цифрової взаємодії, формування цифрової культури й компетентностей громадян.

Цифрова нерівність та ризики маніпуляцій, наприклад, через тролінг і астротерфінг, підкреслюють, що цифрове середовище не є автоматично безпечним та демократичним простором. Його потенціал для забезпечення прозорості, підзвітності й інклюзивності політичних процесів може реалізуватися лише за наявності чітких етичних стандартів, інституційної відповідальності та системної політики регулювання.

Отже, цифровізація в Україні має комплексний, багаторівневий характер і є не лише технологічним феноменом, а й новою парадигмою взаємодії держави та суспільства. Для ефективного використання її потенціалу необхідна синергія між розвитком цифрової інфраструктури, підвищенням цифрових компетентностей громадян, реформуванням державного апарату та формуванням інклюзивного, прозорого й відповідального цифрового середовища. Цей процес стратегічно важливий для забезпечення демократичної легітимності влади, підвищення ефективності державного управління та розвитку сучасного інформаційного суспільства в Україні.

Список використаної літератури

1. Івановська А. М., Гаврік Р. О., Галус О. О. Теоретико-правові питання визначення понять «діджиталізація», «цифровізація» та «цифрова трансформація» та їх роль у діяльності органів публічної адміністрації, що надають адміністративні послуги. *Актуальні питання юридичної науки*. 2024. № 5. С. 457–463.
2. Костецький П. В. Цифровізація суспільства та освіти у забезпеченні соціально-економічних трансформацій : дис. … д. філос. Спец. 051 – Економіка. Суми, 2023. 265 с.
3. Антіпова О. П. Комунікативні характеристики сучасної культурної доби в контексті цифровізації. *Вісник НАУ. Серія: Філософія. Культурологія*. 2021. № 2 (34). С. 94–98.
4. Милосердна І. М., Краснопольська Т. М. Процес цифровізації в політиці: межі пізнання та особливості трансформації. *Актуальні проблеми політики*. 2022. Вип. 70. С. 106–113.
5. Зеленський хоче роздавати смартфони літнім людям. Ринок може піти в тінь, бюджет – втратити 10 млрд грн. Ось чому. URL: https://forbes.ua/innovations/zelenskiy-poobitsyav-smartfon-usim-vaktsinovanim-vikom-vid-60-rokiv-skilki-tse-mozhe-koshtuvati-ta-chim-zagrozhue-rinku-elektroniki-10022022-3603
6. Заславська Л. В. Цифрова ера: нові можливості та нові виклики для людини і суспільства. / *Соціальна і цифрова трансформація: теоретичні та практичні проблеми пра-*

вового регулювання : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., м. Київ, 2 грудня 2021 р. / наук. керівник конф. О. А. Баранов ; упоряд.: В. М. Фурашев, С. О. Дорогих. Київ – Одеса : Фенікс, 2021. 324 с.
7. Silenko A., Bezrodna V., Nikogosyan O. Digital Economy as a Factor in the Development of a Social State. *Baltic Journal of Economic Studies*. 2020. № 6(5): P. 155–162. URL: http://baltijapublishing.lv/index.php/issue/article/view/937.
8. Рівень цифрових навичок українців зріс із 47,5% до 57,5% за 6 років, мета ще 10 в. п. за 5 років – 1-й віцепрем'єр. URL: https://interfax.com.ua/news/general/1119948.html
9. Wong W., Welch E. Does e-government promote accountability? A comparative analysis of website openness and government accountability. *Governance: An International Journal of Policy, Administration, and Institutions*. 2004. Vol. 17. № 2. P. 275–297.
10. Єльнікова Н. І. Тролінг в українськомовних медіа: лінгвістичний аспект. URL: https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/ee835dba-d395-4fac-8c73-180d7981d51b/content
11. Monbiot G. The need to protect the internet from "astroturfing" grows ever more urgent URL: http://www.theguardian.com/environment/georgemonbiot/2011/feb/23/need-to-protect-internet-from-astroturfing
12. Сіленко А. Цифрова нерівність як глобальна соціально-політична проблема. *Політичний менеджмент*. 2006. № 3. С. 51–62.

DIGITALIZATION AS A NEW PARADIGM OF STATE-SOCIETY INTERACTION IN POLITICS AND PUBLIC ADMINISTRATION

Alla Silenko
Odesa National Economic University,
Faculty of Economics and Business Management,
Department of Language and Psychological and Pedagogical Training,
8 Preobrazhenska St., 65082, Odesa, Ukraine

Yulia Aseeva
Odesa National Economic University,
Faculty of Economics and Business Management,
Department of Language and Psychological and Pedagogical Training,
8 Preobrazhenska St., 65082, Odesa, Ukraine

Andriy Andreychenko
Odesa National Economic University,
Faculty of Economics and Business Management,
Department of Economics, Law and Business Management
8 Preobrazhenska St., 65082, Odesa, Ukraine

The article is devoted to the analysis of digitalization as a new paradigm of state-society interaction in the political and administrative spheres of Ukraine. The key stages of the development of digital technologies in public administration and political communication are considered, starting from the passive consumption of information by political actors to the integration of digital platforms into mechanisms of mobilization, citizen participation and the formation of political identities. Particular attention is paid to the role of modern social media as a factor of accelerated political communication, the formation of new channels of public participation and transparency of public administration.

The article also highlights the systemic barriers to digitalization in Ukraine: the low level of digital competence of the population, institutional resistance to bureaucracy, digital inequality, economic restrictions, as well as the risks of manipulation through trolling and astroturfing. It is shown that effective digitalization requires a comprehensive approach, combining the development of digital infrastructure, legal regulation, the formation of digital culture and citizens' competencies.

It is argued that digitalization is determined not only by a technological, but also by a socio-political phenomenon that transforms the mechanisms of communication, accountability and citizen participation in decision-making. It acts as a strategic factor in increasing the efficiency of public administration, the democratic legitimacy of government and the development of the information society in Ukraine.

Key words: digitalization, digital transformation, state, society, e-democracy, digital inequality, social media, public administration, political communication.

Дата першого надходження рукопису до видання: 20.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 22.12.2025
Дата публікації: 30.12.2025

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 63, с. 399–408
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 63, p. 399–408

УДК 323.2:316.77:324
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.63.45

ЕВОЛЮЦІЯ ПОЛІТИЧНОЇ УЧАСТІ В УКРАЇНІ: ІНСТИТУЦІЙНІ ЗМІНИ ТА ЕЛЕКТОРАЛЬНА ПОВЕДІНКА

Олексій Скороход
Донецький національний університет імені Василя Стуса,
факультет інформаційних та прикладних технологій,
кафедра політології та державного управління
вул. 600-річчя, 21, 21027, м. Вінниця, Україна
https://orcid.org/0009-0001-0001-2568

У статті досліджено сутність політичної участі та її основні форми. Взявши за основу класифікацію форм політичної участі Я. Теорела, проаналізовано трансформацію політичної активності в Україні протягом періоду незалежності. Виділено ключові виміри участі: участь у виборчому процесі, активність у громадських організаціях, об'єднаннях і рухах, протестну активність, практики віртуальної політичної участі та формування культури скасування (кенселінг).

Результати дослідження демонструють, що участь у виборчому процесі характеризується стійкою тенденцією до зниження явки як на президентських, так і на парламентських виборах, що зумовлено низкою чинників (низький рівень довіри до політичних інституцій, наявність патерналістських установок у суспільстві, а також недооцінка значення особистого голосу у формуванні політичного порядку денного). Водночас активність у громадських організаціях / об'єднаннях / рухах набирає вагомості, виконуючи функції адвокації, громадського моніторингу та контролю за діяльністю органів влади. Протестна активність залишається одним із найрезультативніших механізмів впливу на політичні рішення, тоді як віртуальна участь у соціальних мережах є ефективним інструментом привернення уваги, швидкого реагування та координації дій громадян у відповідь на суспільно значущі події. Культура кенселінгу демонструє зростання популярності й ефективності у вирішенні соціально значущих питань, проте її вплив на формування політичних рішень залишається обмеженим.

Дослідження свідчить, що у відповідь на неефективність інституційних каналів впливу відбувається зростання ролі інтерактивних і мережевих практик, що передбачають використання цифрових та неінституційних механізмів впливу. Такі форми політичної участі здатні сприяти розвитку громадянського контролю, самоорганізації суспільства та більш динамічному залученню громадян до формування політичного порядку денного.

Ключові слова: політична участь, громадянська активність, політичний процес, цифрові технології, соціальні мережі, кенселінг.

Вступ. Політична участь є одним із ключових показників демократичної зрілості суспільства, адже саме через залучення громадян до процесів ухвалення рішень формується легітимність політичної влади, а також забезпечується ефективна взаємодія між державою та суспільством. В Україні процес еволюції політичної участі має складний і багатовимірний характер, що зумовлено як історичними обставинами становлення державності, так і постійними інституційними змінами, реформуванням виборчої системи, розвитком громадянського суспільства та цифрових технологій.

Актуальність теми дослідження випливає з необхідності вивчення нових форм суспільно-політичної активності громадян, що випливає з прагнення віднайти ефективні канали впливу на суспільно-політичні події та процес ухвалення політичних рішень,

© Скороход О., 2025

з огляду на кризу традиційних форм участі (зниження явки на виборах, недовіра до політичних інституцій). Сучасна політична участь в Україні демонструє водночас ознаки еволюції та нестабільності: спостерігається підвищення рівня громадської активності, зростає роль електронних форм взаємодії, однак рівень електоральної явки та довіри до інституцій демонструє стабільне зниження. Дослідження трансформації політичної участі, вивчення взаємозв'язку між інституційними змінами та електоральною поведінкою громадян дає змогу не лише глибше осягнути характер сучасних політичних явищ, а й окреслити напрями зміцнення демократичного залучення громадян у динамічних умовах суспільного розвитку.

Мета статті – дослідити еволюцію політичної участі в Україні в контексті інституційних змін і динаміки електоральної поведінки громадян.

Завдання – окреслити сутність політичної участі та її основні форми; визначити динаміку електоральної поведінки українських виборців у різні періоди; дослідити форми політичної участі, характерні для українського суспільства, та їх видозміну в умовах цифровізації.

Політична участь є одним з важливих маркерів демократичного суспільства та легітимності влади. За визначенням Р. Мертона, участь громадян у суспільно-політичному житті є одним з функціональних показників ефективної політичної системи, що забезпечує демократичні процеси [11, p. 126]. За С. Ліпсетом, до ключових характеристик ефективної демократичної держави належить забезпечення широкого доступу різним суспільним групам до процесу ухвалення рішень [10, p. 216–218].

У широкому розумінні політична участь визначається як дії громадян, спрямовані на вплив на політичні рішення як у традиційних, так і в новітніх, умовно «неконвенційних», формах прояву. Природа залучення людей до суспільно-політичного життя та процесу ухвалення політичних рішень цікавила ще філософів античних часів, проте оформлення у наукову категорію відбулось лише в 50-х рр. XX ст. За цей період осмислення сутності політичної участі еволюціонувало від участі «обраних» до «залучення всіх». Якщо в античній та середньовічній філософській думці право на участь залишали лише «за тими, хто володіє знаннями та доброчесністю» (Арістотель, Платон), на початку оформлення наукової категорії політична участь обмежувалася «прямими чи опосередкованими діями, спрямованими на вплив і вибір урядовців та/або їхні дії» (С. Верба, Н. Най), то вже сучасники (П. Норріс, Я. ван Дет, С. Коулмен, Дж. Блюмер) переосмислюють політичну участь значно розширюючи її межі до «будь-яких дій громадян з політичної метою, спрямованих на вплив або підтримку політичних процесів».

Також значно розширився перелік форм політичної участі – від обмежених (традиційних, інституційних) участю у виборах до нетрадиційних / неформальних форм у зв'язку з розширенням меж «політичного» (К. Пейтман), використовуваних інструментів (поява цифрових технологій) (Я. ван Дет) та збільшенням адресатів політичного запиту громадян (П. Норіс).

У межах дослідження звернемося до типології політичної участі, запропонованої Я. Теореллом. Він пропонує охоплювати широкий спектр форм політичної участі й розподіляє її на п'ять вимірів: 1) традиційний – участь у виборах; 2) вимір «споживацької участі» – вплив громадян на політичний процес через певну економічну поведінку, яка проявляється в здійсненні пожертв на благодійні чи політичні цілі, як ознака прихильності, бойкотування товарів як ознака протесту, підписання петицій як інструмент суспільного запиту; 3) участі в діяльності політичних партій; 4) протестна участь, у різних формах суспільної мобілізації для публічної демонстрації несхвалення політичними діями / рішеннями; 5) контактна активність (наявність політичного діалогу, зокрема, з використанням сучасних технологій) [12, p. 343].

Отже, політична участь є основою демократії, що дає змогу громадянам брати активну участь у політичних процесах, виражати свої інтереси та впливати на рішення влади.

Пропонуємо розглянути, як змінювався рівень та характер політичної участі в Україні протягом періоду незалежності. Після розпаду СРСР українська держава й громадянське суспільство формувалися в умовах глибокої соціально-економічної кризи, політичної нестабільності та невизначеності майбутнього, Політична участь зазнала значних трансформацій, відображаючи зміну політичного режиму, розвиток громадянського суспільства і вплив зовнішніх чинників, а тому характеризується низкою специфічних особливостей, що зумовлені як історичними чинниками, так і сучасними трансформаційними процесами.

Пропонуємо почати з огляду традиційного прояву політичної активності – участі у виборах.

Діаграма 1

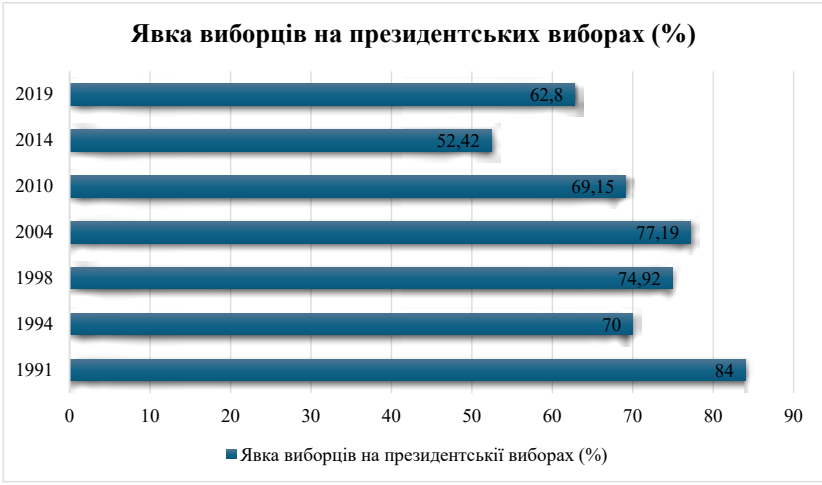

Джерело: складено згідно з даними на [5]

На діаграмі 1 представлені результати других турів (окрім 2004 (3-й тур) та 2014 рр. (1-й тур)) президентських виборів протягом періоду незалежності. Аналіз даних свідчить про наявність тенденції до зниження явки, хоч і присутнє ситуативне збільшення в періоди масштабних політичних криз (Помаранчева революція 2004 р. – результат боротьби суспільства за право на чесний, прозорий та справедливий виборчий процес; 2019 р. – відповідь суспільства на невідповідність очікувань після Революції гідності та початку військової агресії рф у 2014 р.). Важливо зазначити, що збільшення явки у 2019 р. відбулося завдяки залученню до голосування значної кількості молоді, яка була обрана як головна цільова аудиторія В. Зеленського, та вдалого використання сучасних цифрових рішень. Також як певний протест громадян, оцінки політичної діяльності П. Порошенка та встановленої ним системи владних відносин.

На діаграмі 2 представлені результати парламентських виборів протягом періоду незалежності. Аналіз даних свідчить про наявність стійкої тенденції до зниження явки, що зумовлюється низкою взаємопов'язаних чинників. По-перше, виборці часто не бачать

появи нових політичних лідерів чи сил, здатних запропонувати альтернативу усталеним практикам, що знижує мотивацію брати участь у голосуванні.

Діаграма 2

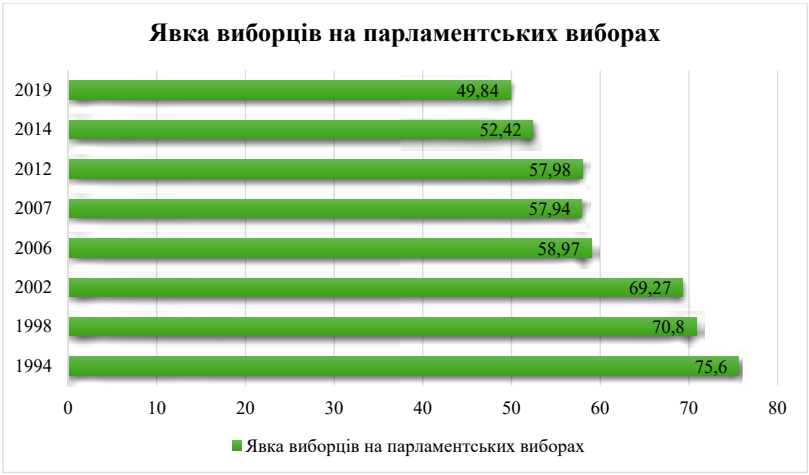

Джерело: складено згідно з даними на [5]

По-друге, асоціювання політичного об'єднання переважно з окремими лідерами, а не програмними ідеями чи командною роботою, посилює скепсис щодо реальної здатності політичної сили забезпечити зміни. По-третє, стійкий дефіцит довіри до парламентської інституції загалом – як через історично накопичену критику її ефективності, так і через періодичні політичні кризи – додатково знижує зацікавленість громадян у виборчому процесі. У результаті парламентські вибори часто сприймають як менш значущі або менш впливові на повсякденне життя, що прямо відображається в рівні явки.

Зіставивши наявні дані про явку виборців на президентських та парламентських виборах, можна зробити висновок, що президентські вибори характеризуються вищою явкою виборців. Така ознака свідчить про збереження з радянського минулого патерналістських тенденцій, бажання мати «лідера», що візьме на себе відповідальність за вирішення проблем виборців, забезпечення добробуту та ухвалення ключових рішень, а також недостатньої готовності людей діяти самостійно. Водночас президентські вибори, як правило, вирізняються вищим рівнем конкуренції та персоналізації, що робить їх емоційно насиченими, динамічними та більш зрозумілими для широкого загалу. Унаслідок цього президентські кампанії привертають підвищену увагу виборців, формуючи відчуття значущості особистого вибору та стимулюючи активнішу участь громадян у голосуванні.

Ще один чинник ускладненого формування стабільної електоральної поведінки та послаблення політичної довіри – часта зміна виборчих систем (від мажоритарної до змішаної, а потім до пропорційної з відкритими списками). Кожна зміна супроводжувалася переосмисленням ролі громадян у політичному процесі та впливала на характер їх участі. Наприклад, запровадження відкритих списків розширило можливості виборців щодо персоніфікованого вибору, але водночас підвищило політичну конкуренцію та фрагментувало партійну систему [6, с. 82].

Зазначимо, що, окрім зниження довіри до інститутів влади та зростання апатії громадян до політичних процесів (зневіра у важливості власного впливу, відсутність гідного кандидата), падіння явки на виборах пов'язане з окупацією частини території держави; значною кількістю внутрішньо переміщених громадян, які не мали змоги або інструментів (відсутність чіткої інструкції від держави) реалізувати право голосу; побоюванням щодо мобілізації молодих людей.

Наступним пропонуємо проаналізувати політичну активність громадян у вимірі громадських організацій / об'єднань / рухів. Важливу роль відіграють також інституції громадянського суспільства, які формують нові канали політичної участі поза межами виборчого процесу. З моменту проголошення незалежності розпочалась активна робота із забезпечення нормативно-правового підґрунтя діяльності громадянського сектору, стрімко зростала кількість зареєстрованих громадських організацій / об'єднань (1991 р. – близько 300, 2000 р. – понад 27 тис., 2015 р. – близько 75 тис. [8, с. 15–17], 2025 р. – понад 105 тис.), розширювався спектр напрямів їх діяльності, відбувалося набуття організаціями суб'єктності, демократизації та сутнісного змісту. Після 2014 року значно активізувалися громадські ініціативи, антикорупційні рухи, волонтерські мережі, що стали інструментом мобілізації громадян, формування публічної політики, обстоювання інтересів різних соціальних груп, контролю за діяльністю влади. Тобто до 2014 р. громадські об'єднання переважно формувалися за професійною діяльністю, охоплювали спортивні та культурно-освітні сфери, а після подій Революції гідності та з початком військової агресії рф стали переважати громадські ініціативи й самоорганізовані рухи, що не пов'язані з політичними силами та мобілізуються ситуативно для реагування на суспільно важливі проблеми – від нападів на активістів до екологічних протестів чи боротьби з корупцією; громадські організації волонтерського чи благодійного характеру, зосереджені на підтримці військових і постраждалих від війни громадян, зокрема ВПО та сімей військових; організації ветеранів та учасників бойових дій, які забезпечують правовий захист, соціальну підтримку, адаптацію і реабілітацію [4, с. 34]. Так, ці інституції розширюють простір політичної участі та сприяють підвищенню її сталості й ефективності.

Активізація залученості громадян сприяє зростанню ролі та впливовості громадських організацій у питанні формування політичного порядку денного, які доволі часто стають інструментом залучення медіа до висвітлення проблемних питань, апеляції до міжнародних організацій, організації публічних обговорень, а також моніторинг та контроль за виборчим процесом і включення представників громадського сектору до органів влади. Це свідчить про зростання усвідомлення громадськістю власної відповідальності за ухвалення політичних рішень й успішність модернізаційних трансформацій.

Розвиток інформаційно-комунікаційних технологій також сприяє подальшій позитивній трансформації та підвищенню ефективності діяльності громадських організацій: активніша взаємодія, можливість швидкого інформування, безбар'єрна комунікація, мережеві ініціативи, самоорганізовані групи, спрощення реєстрації тощо [7, с. 161].

Слід підкреслити й певні негативні тенденції в розвитку громадських організацій: частина з них залучається до виборчих кампаній, зокрема через створення «спойлерних» проєктів або ініціатив «знизу», спрямованих на реалізацію особистих політичних амбіцій. Поширеною є діяльність «кишенькових» організацій, які імітують громадську підтримку рішень влади в обмін на ресурсні преференції. Окремі об'єднання беруть участь у спостереженні за виборами, інколи використовуючи «силові» методи тиску. Така практика є фактором зниження довіри до громадського сектору й може стати чинником зменшення підтримки суспільно корисних ініціатив [9, с. 169].

Звертаючись до класифікації Я. Теорелла, наступною формою політичної участі запропоновано дослідити протестну участь. В українському суспільстві протягом тривалого часу спостерігався дефіцит ефективної комунікації між владою і громадянами, що сприяло формуванню стійкої практики звернення до протестних форм активності. У таких умовах самоорганізована мобілізація, громадські акції та інші форми вуличного протесту стали не лише способом висловлення суспільного невдоволення, а й важливим механізмом впливу на політичні рішення.

Протестні акції спостерігаються протягом усього періоду незалежності. У 90-х рр. масові протести / страйки шахтарів як реакція на загострення соціально-економічної ситуації в країні, у 2001 р. акція «Україна без Кучми» як реакція на вбивство журналіста Г. Гонгадзе (а в його обличчі тиск на незалежні медіа, а отже, придушення права на свободу вираження думки), у 2010–2011 р. протести проти призначення міністром освіти України Д. Табачника (з огляду на його антиукраїнські позиції), Закону «Про вищу освіту», у якому значно звужувалися студентські права, затвердження «Харківських угод», які збільшували термін перебування чорноморського флоту рф на території Автономної Республіки Крим в обмін на зменшені ціни на газ, протести проти ухвалення нового Податкового кодексу, у 2019 р. протести проти проведення телемосту «Надо поговорить» з російським телеканалом «Россия 1», студентський протест проти поновлення на посаді професора Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка колишнього заступника голови Адміністрації президента Януковича А. Портнова та інші.

Найбільш вагомими та масовими для українського суспільства є Помаранчева революція і Революція гідності. Кожен із цих протестів відображає глибинні зміни ціннісних орієнтацій українського суспільства, визначає траєкторію розвитку української держави, а також є показником якісного зростання культури громадянської участі в Україні.

З початку повномасштабного вторгнення є законодавче обмеження на проведення масових зібрань, проте між суспільством і владою неформально укладено «суспільний договір» як ознака об'єднання в спільній боротьбі перед загрозою втрати державності. Певне порушення цього «договору» владою відбулось унаслідок ухвалення закону, який обмежував діяльність антикорупційних органів НАБУ та САП, що викликало обурення громадськості й перші за час повномасштабного вторгнення протестні акції по всій Україні.

Варто відзначити, що не завжди протестна акція мала позитивний результат, проте протест поступово перетворився на альтернативний інструмент громадського контролю й важіль, який дає змогу громадянам коригувати дії влади в ситуаціях, коли традиційні канали взаємодії – консультації, звернення, інституційні механізми участі – не працюють належним чином або ігноруються.

Протестний рух в Україні має певні особливості: низова ініціатива, тобто завдяки самоорганізації громадян, з якої випливає така особливість, як деперсоніфікація (тобто небажання громадян залучатися підтримкою будь-яких політичних сил), залучення громадян відбувається з використанням цифрових технологій, особливо соціальних мереж, виконує роль платформи для переходу стихійних об'єднань у повноцінні громадянські інституції (наприклад, ініціатива «Євромайдан СОС», рух «Самооборона Майдану» тощо) [9, с. 157].

Ураховуючи сучасні тенденції, розвиток та стрімке поширення інформаційно-комунікаційних технологій, в українському суспільстві на новий рівень виводяться форми цифрової політичної участі.

Соціальні мережі, перетворившись на домінантний канал комунікації, відіграють роль потужного мобілізаційного інструменту, що здатний консолідувати суспільство та

формувати нові форми політичної взаємодії. Їх популярність створює розширені можливості впливу на політичні процеси, особливо для молодого покоління, яке активно використовує цифрові платформи для публічного висловлення позиції, критики, об'єднання та ініціювання колективних дій.

Соціальні мережі фактично створюють альтернативний простір політичної участі, де функції традиційного «майдану» реалізуються у формі репостів, коментарів, інформаційних кампаній, онлайн-акцій та флешмобів. Вони формують інформаційну картину подій, забезпечують швидке поширення відомостей про надзвичайні ситуації, сприяють виявленню правопорушень, публічному моніторингу та контролю за діями влади й ухвалення політичних рішень, ба навіть стають джерелом даних для правоохоронних органів. Швидке поширення матеріалу з критикою здатне ініціювати суспільний тиск на політичних акторів і впливати на ухвалення рішень.

Показовими є приклади, що демонструють ефективність цифрової політичної участі: у питанні налагодження політичного діалогу соціальні мережі надають громадянам можливість більш доступної та оперативної комунікації з владою; формування суспільного запиту, суспільного тиску та адвокації суспільно важливих тем відбувається за допомогою електронних петицій, публічних обговорень та коментування, флешмобів і вірусного поширення інформації (вартим уваги є кейс з онлайн-казино, коли петиції набрала необхідну кількість голосів менш ніж на добу, а суспільних резонанс змусив владу реагувати, у результаті чого прийнято низку позитивних змін щодо обмеження їх рекламування та роботи гральних платформ); інструмент мобілізації – практика самоорганізації до протестної участі, самоорганізація громадян у питанні надання допомоги постраждалим, численні ініціативи зі збору коштів; інструмент моніторингу й контролю (соціальні мережі є відкритим простором для збору даних при проведені розслідувань, аналізі діяльності політичних діячів, верифікації інформації тощо).

Доволі нова для України форма реалізації політичної участі, прояву політичної позиції – практика кенселінгу («культура скасування»), яка активізувалася з початком повномасштабного вторгнення в Україні. До 2022 року прикладом застосування цієї практики можна назвати акцію «Не купуй російське!», яка мала на меті не лише підтримати український продукт, а й припинити фінансувати державу-агресора. У межах акції активісти руху влаштовували різноманітні флешмоби, просвітницько-агітаційні компанії, формували списки бойкотованих товарів, закликали до органів влади маркували на ціннику країну походження товару (цей запит реалізовано владою) [3].

Із 2022 р. «культура скасування» стала значно поширенішою і спочатку знову ж таки стосувалася кампаній, організацій, осіб, які співпрацюють з російськими компаніями чи є якось дотичними до рф, створюють колаборації з відомими особами, які підтримують / підтримували зв'язки з рф або робили неоднозначні заяви щодо окупації українських територій, української мови, не засуджували нападу росії або взагалі не визначилися зі своєю позицією щодо російсько-української війни тощо. У подальшому такі практики почали використовувати як інструмент тиску / висловлення негативної реакції на дії кампаній, організацій, відомих осіб у питаннях корупції, ухвалення політичних рішень, насилля (сексуальне, фізичне, психологічне), расових чи гендерних дискримінацій тощо. Доцільно наголосити, що саме суспільна реакція засудження й неприйняття повномасштабного нападу рф на Україну по всьому світу сприяла активному виходу з російського ринку таких відомих кампаній, як Siemens, McDonald's, Shell, IKEA і багато інших. Щодо українського простору, то як приклад можна назвати інформкампанії із закликом не співпрацювати з блогерами А. Алхім, О. Волошиним за їхні неоднозначні заяви щодо вторгнення,

спілкування російською в публічному просторі, реклами онлайн-казино тощо, популярних раніше артистів О. Винника, В. Яму, за їх виїзд з країни і відсутність чіткої підтримки української держави, як результат падіння їхньої популярності.

Ефективності та результативності практиці кенселінгу сприяє розвиток та поширення інформаційно-комунікаційних технологій, особливо соціальних мереж. Соціальні мережі можуть виконувати роль неформального механізму правосуддя, коли публічне осудження певної особи за неприйнятну поведінку спричиняє соціальні та професійні наслідки. Громадська реакція здатна притягнути до відповідальності тих, хто порушує моральні, етичні чи соціальні норми, під тиском суспільства відомі особистості можуть втратити популярність / роботу / замовлення, особливо в умовах, коли офіційні інституції або законодавчі механізми не спрацьовують. З яскравих прикладів скандал з популярним українським актором К. Темляком, який поширився буквально протягом доби з моменту публікації в мережі Instagram допису від його колишньої дівчини зі звинуваченням його в домашньому насильстві. Як результат, бренд одягу German apparel, YouTube-проєкту «Ебаут» заявили про припинення співпраці, артисти Jerry Heil та YARMAK вимушені видаляти з мережі кліп із цим актором у головній ролі й знімати новий, актор відмовився від премії «Золота Дзиґа». У подальшому справою займаються правоохоронні органи [1].

Корупційний скандал, пов'язаний з одним із власників «Квартал 95» Т. Міндичем, став чинником відмови низки артистів від співпраці з колективом: хор «Гомін», співачки KOLA та Dorofeeva вже публічно (на офіційних сторінках власних соцмереж) повідомили, що не братимуть участі в запланованих 6–7 грудня концертах «Кварталу 95» у Києві, в подальшому колектив змінив рекламну афішу, прибравши згадки про всіх артистів, чий виступ планувався на їхніх концертах. Потрібно врахувати, що цей колектив неодноразово засуджували за виконання номерів, які неоднозначно сприймались суспільством (насмішки зі спроб переходу на українську мову, представників ТЦК, Голодомору, Томосу тощо) і за які приносили публічні вибачення. Проте до корупційного скандалу це не впливало на їхню співпрацю з артистами та популярність [2].

Щодо застосування цієї практики в політичному полі, то на сьогодні варто відзначити певну ефективність такого інструменту, але все залежить від рівня впливовості особи, до якої застосована ця практика. Наприклад, суспільний резонанс призвів до звільнення суддів Б. Львова, П. Вовка, В. Князева, заступника голови комітету національної безпеки ВРУ М. Безуглої, але жодного результату щодо постатей зі значним негативним рейтингом у суспільстві А. Єрмака, О. Сирського, О. Татарова тощо. Так, кенселінг станом на зараз здебільшого є індикатором суспільних настроїв, ніж дієвим інструментом політичного впливу.

Також слід підкреслити можливі негативні наслідки використання практики кенселінгу: ризики надмірного тиску на окремих осіб, формування групових упереджень та обмеження свободи висловлювання.

Висновки. Трансформація політичної участі в Україні відбувається в умовах соціально-політичних криз, нестабільності політичних інститутів, високого рівня недовіри до державних інституцій, проте з високим рівнем суспільної самоорганізації в разі загрози ціннісним орієнтирам громадян. Попри формальні інституційні зміни, включно з реформами виборчого законодавства та розширенням інструментів громадянського контролю, політична довіра населення не зростає, що знижує мотивацію до традиційних форм політичної участі, насамперед до участі у виборах.

Водночас відбувається формування альтернативних каналів комунікації суспільства з владою завдяки дедалі більшій ролі громадських організацій як інструменту адвокації суспільно значущих рішень, представлення інтересів окремих груп, здійснення громадського моніторингу та контролю за діяльністю органів державної влади.

Аналіз масових протестних акцій засвідчує ситуативність суспільної мобілізації, залежність від соціально-економічних умов та тенденцію до радикалізації протестів як відповідь на неефективність інституційних каналів впливу й відсутність системних змін у політичній системі, що здебільшого обмежуються зміною політичних груп.

У цих умовах традиційні, інституційно закріплені форми участі поступово втрачають свою привабливість, натомість зростає роль інтерактивних та мережевих практик. Соціальні медіа, електронні інструменти участі та віртуальні форми участі створюють альтернативні канали впливу на владу, які відповідають потребам суспільства в швидкому, доступному та безбар'єрному політичному залученні. У цьому контексті культура скасування постає як специфічна форма мережевої взаємодії, що може бути результативною у вирішенні соціально чутливих питань, зокрема, щодо справедливості, етики та відповідальності публічних осіб. Так, подальший розвиток політичної участі в Україні, імовірно, відбуватиметься в напрямі посилення цифрових та неінституційних механізмів впливу, що здатні компенсувати обмежену ефективність традиційних форм і забезпечити новий рівень громадянського контролю й самоорганізації.

Список використаної літератури

1. Актора Костянтина Темляка звинуватили у домашньому насильстві та розбещенні неповнолітньої дівчини. URL: https://suspilne.media/1086861-aktora-kostantina-temlaka-zvinuvatili-u-domasnomu-nasilstvi-ta-rozbesenni-malolitnoi-divcini/
2. Бойкот «Кварталу 95». Дорофєєва, KOLA і Гомін скасували виступи на новорічному концерті. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/articles/c5y0n4ny2yeo
3. Від яких російських товарів українці не змогли відмовитися. URL: https://www.dw.com/uk/від-яких-російських-товарів-українці-не-змогли-відмовитися/a-19530348
4. Громадянське суспільство України: сучасні практики та виклики розвитку: аналіт. доповідь. URL: https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/17-civik-2018/rubrik_spryiannia/analit_zvit_2018.pdf
5. Демографія, економіка, електоральна географія України. URL: https://datatowel.in.ua/elections/parliamentary2014
6. Прокопенко Ю. С. Еволюція виборчих систем і їх вплив на партійно-політичні структури в сучасних демократіях. *Політикус* : наук. журнал. 2024. № 6. С. 82–86. URL: http://dspace.pdpu.edu.ua/bitstream/123456789/21782/1/15.pdf
7. Розвиток та цифровізація громадських організацій в Україні / Рудакова С. Г. та ін. Галицький економічний вісник, Тернопіль. 2024. Том 90. № 5. С. 158–163, URL: https://elartu.tntu.edu.ua/bitstream/lib/47556/2/GEJ_2024v90n5_Rudakova_S-Development_and_digitalization_158-163.pdf
8. Стан розвитку громадянського суспільства в Україні: шлях протягом 30-ти років та ключові аспекти 2021 року : аналіт. доп. Київ : НІСД, 2021. 112 с. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2021-12/block_grom_susp.pdf
9. Тіт О. Г. Політичний проект як інституційна форма громадянського активізму в сучасній Україні : дис... канд. політ. наук / Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, 2019
10. Lipset S. Political Man. The social bases of Politics. New York. 1960. 433 p. URL: https://dn720501.ca.archive.org/0/items/politicalmansoci00inlips/politicalmansoci00inlips.pdf
11. Merton R. Social Theory and Social Structure. Manifest and latent functions toward the codification of functional analysis in sociology functional analysis. New York. 1968. 703 p. https://www.academia.edu/44911849/SOCIAL_THEORY_AND_SOCIAL_STRUCTURE_Robert_K_Merton

12. Teorell J., Torcal M. Political participation. Mapping the terrain / Citizenship and Involvement in European Democracies: A Comparative Analysis: Routledge, 2007. p. 334–357. URL: https://www.researchgate.net/publication/281591279_Political_participation_Mapping_the_terrain

EVOLUTION OF POLITICAL PARTICIPATION IN UKRAINE: INSTITUTIONAL TRANSFORMATIONS AND ELECTORAL BEHAVIOUR

Oleksii Skorokhod
Vasyl' Stus Donetsk National University, Faculty of Information and Applied Technologies, Department of Political Science and Public Administration
600-richchia Street, 21, 21027, Vinnytsia, Ukraine
https://orcid.org/0009-0001-0001-2568

This article examines the concept of political participation and its principal forms. Drawing on Jan Teorell's classification of political participation, it analyses the transformation of political activism in Ukraine throughout the period of independence. The study identifies key dimensions of participation, including involvement in electoral processes, engagement in civil society organizations, associations and movements, protest activity, practices of virtual political participation, and the emergence of cancel culture as a form of sociopolitical influence.

The findings demonstrate that voter participation in both presidential and parliamentary elections has been characterized by a persistent downward trend, driven by several interrelated factors: low levels of trust in political institutions, the prevalence of paternalistic attitudes within society, and the underestimation of the significance of an individual vote in shaping the political agenda. At the same time, engagement within civil society organizations and movements has gained prominence, providing mechanisms for advocacy, public monitoring, and oversight of governmental activity. Protest mobilization remains one of the most effective channels for influencing political decisions, while virtual participation in social media serves as a powerful instrument for attracting public attention, enabling rapid response, and coordinating collective action in relation to socially significant events. The growing popularity and effectiveness of cancel culture illustrates its capacity to address socially sensitive issues, although its direct impact on political decision-making remains limited.

The study suggests that, in response to the inefficiency of institutional channels of influence, interactive and network-based practices – relying on digital and non-institutional mechanisms – are becoming increasingly important. Such forms of political participation facilitate the development of civic oversight and societal self-organization and enable more dynamic citizen involvement in shaping the political agenda.

Key words: political participation, civic engagement, political process, digital technologies, social media, cancel culture.

Дата першого надходження рукопису до видання: 19.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 16.12.2025
Дата публікації: 30.12.2025

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 63, с. 409–417
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 63, p. 409–417

УДК 323
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.63.46

ЗОВНІШНЯ ЕТНОПОЛІТИКА ДЕРЖАВИ: КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ПОНЯТТЯ (НА ПРИКЛАДІ УКРАЇНИ)

Віра Явір
Інститут держави і права імені В. М. Корецького
Національної академії наук України,
відділ конституційного та муніципального права
вул. Трьохсвятительська, 01001, м. Київ, Україна
https://orcid.org/0000-0002-1854-5012

Статтю присвячено концептуалізації поняття зовнішньої етнополітики держави на прикладі етнополітики України, яке в подальшому може бути застосоване для дослідження зовнішньої етнополітики будь-якої поліетнічної держави. Головним завданням концептуалізації зовнішньої етнополітики визначено забезпечення чіткості категоріально-термінологічного апарату етнополітології та розширення її теоретичного інструментарію для більш глибокого й детального аналізу етнополітичної сфери буття.

У сучасному світі зовнішній вимір етнополітики набуває вагомішого значення, оскільки ефективне використання зовнішньополітичних інструментів дає змогу державі вирішувати внутрішні етнополітичні проблеми та відповідати на виклики, забезпечуючи етнополітичну безпеку й стабільність етнополітичної системи.

Шляхом аналізу та розмежування внутрішньої і зовнішньої етнополітик держави на прикладі аналізу етнополітики України виявлено, що зовнішня етнополітика є продовженням внутрішньої і формується в сегменті перетину етнополітики та зовнішньої політики держави. Запропоновано визначати зовнішню етнополітику як діяльність держави й інших етнополітичних суб'єктів на міжнародній арені в етнополітичній сфері, спрямовану на: налагодження етнополітичних відносин з іншими державами та міжнародними організаціями; атериторіальну консолідацію політичної нації – підтримку її закордонних представників, їх зв'язку з батьківщиною, заохочення до промоції її інтересів; захист етнонаціональних інтересів держави; запобігання та врегулювання етнополітичних конфліктів; забезпечення етнополітичної безпеки; збереження та розвиток національної державності.

Ключові слова: внутрішня етнополітика, зовнішня етнополітика, Україна, національні меншини, консолідація, євроінтеграція, етнополітичний конфлікт, етнополітична безпека.

Ідея написання цієї статті як теоретичної спроби концептуалізувати поняття зовнішньої етнополітики держави виникла під час дискусії, присвяченої етнополітиці Китаю, відомої своїми недемократичними практиками дискримінації та порушення прав представників окремих етнічних і релігійних меншин, а саме мусульман уйгурів. З'ясувалося, що нам бракує науково-теоретичного інструментарію для всебічного вивчення цієї теми. Адже КНР проводить політику подвійних стандартів – зовнішній вимір китайської етнополітики та її офіційне обґрунтування суттєво відрізняються від внутрішньої специфіки реалізації. Ствердна відповідь на питання про те, чи існує зовнішня етнополітика, утім, не знайшла переконливого підтвердження в працях ані зарубіжних, ані вітчизняних етнополітологів.

Однак аналіз попередніх досліджень демонструє висхідну динаміку. Терміном «зовнішня етнополітика» вітчизняні етнополітологи все ж оперують, здебільшого

© Явір В., 2025

згадуючи її побіжно – не обґрунтовуючи та не дефініціюючи це поняття. Підвалини до концептуалізації зовнішньої етнополітики в українській етнополітології заклав Л. Шкляр, запропонувавши виокремлювати та аналізувати зовнішньополітичний вимір етнополітики: «незважаючи на те що своїм вістрям етнополітика має внутрішню, а не зовнішню спрямованість, усе-таки в сучасному взаємопов'язаному світі вона має і свій геополітичний аспект» [1, с. 144]. Учений аргументував таку необхідність поліетнічністю більшості держав, які мають у своєму етнічному складі національні меншини, зацікавлені в підтримці зв'язків з історичними батьківщинами, а ті, своєю чергою, – у протидії їх асиміляції. А також міжнародно-правовим виміром захисту прав етнічних, мовних, релігійних спільнот у контексті захисту прав людини, якого мають дотримуватися всі держави, що претендують на членство в наддержавних організаціях, на зразок ЄС. «Етнополітика сучасних демократій набуває дедалі ширшого й глибшого міжнародного виміру» [1, с. 145], – зауважує тенденцію екзогенізації етнополітики Л. Шкляр.

Водночас він указав на потенційні обмеження окреслення й дослідження зовнішньополітичного виміру етнополітики. Це унікальність етнополітики держави, по-перше, продиктована тим, що «кожна країна є неповторною колективною індивідуальністю з її історичними драмами і трагедіями, перемогами і поразками… має свої проблеми етнонаціонального характеру, які іноді важко піддаються універсалізації» [1, с. 144]. А, по-друге, унікальною конфігурацією, зумовленою взаємодією «елементів етнополітичної системи – народів, об'єднаних спільністю історичної долі, територією, правовим простором, політичним режимом тощо» [1, с. 144]. Так, припустимо, що унікальність внутрішньої етнополітики держави може мати продовження в унікальній зовнішній етнополітиці.

К. Вітман у своїх працях аналізує зовнішні виклики для етнонаціональної політики держави: «будь-яка держава, втягнена у внутрішні або зовнішні етнополітичні конфлікти, втрачає свої позиції на міжнародній арені» [2, с. 123]. Однак узагальнено рекомендує державам, зацікавленим у запобіганні конфліктам за участю етнічного чинника, підтримувати етнополітичну стабільність за допомогою політико-правового інструментарію етнонаціональної політики. Пізніше вчений критикує експансіоністську зовнішню етнополітику втручання окремих пострадянських держав, яка порушує принципи міжнародного права, «знеохочує інші держави до будь-якої співпраці у сфері етнонаціональних відносин» [3, с. 459] та загрожує етнополітичній безпеці. К. Вітман сумнівається в доцільності такої міжнародної співпраці України із сусідніми державами, які проводять таку експансіоністську зовнішню етнополітику. У дослідженні йшлося про надання громадянства представникам своїх національних меншин Румунією, Угорщиною.

С. Асланов аналізує ендогенні й екзогенні механізми стабілізації етнополітичної ситуації та врегулювання етнополітичного конфлікту після гібридного вторгнення РФ в Україну у 2014 р. Оскільки внутрішніх ресурсів України виявилося «недостатньо для нейтралізації втручання зовнішнього фактору – Російської Федерації, були застосовані також екзогенні механізми впливу» [4, с. 362], під якими вчений розуміє міжнародно-правові санкції як інструмент зовнішнього тиску на державу-агресора. С. Асланов ставить під сумнів їх ефективність, але вважає, що саме вони стримали масштаб вторгнення військ РФ в Україну у 2014–2015 рр.

М. Дністрянський, Б. Жулканич, проводячи детальний порівняльний аналіз етнодемогеографічних процесів в українській діаспорі, в анотації анонсували, що окреслять «деякі напрями зовнішньої етнополітики України» [5, с. 127], але в самій

праці жодного разу не згадали про зовнішню етнополітику України, зосередившись на становищі та перспективах збереження самобутності зарубіжних українців.

У попередніх працях доводилося побіжно вдаватися до поняття зовнішньої етнонаціональної політики або зовнішньої етнополітики, розглядаючи інші етнополітичні феномени або процеси. Зокрема, під час вивчення етнополітичних процесів інтеграції та дезінтеграції з'ясовано, що «зовнішня етнонаціональна політика багатьох країн містить дезінтеграційну складову щодо сусідніх держав, до яких вони мають етнотериторіальні претензії і в яких проживають відповідні національні меншини» [6, с. 31]. Під час аналізу конституційної моделі етнонаціональної політики Китаю обґрунтовано таку категорію, як закордонна етнонаціональна політика, шляхом розмежування етнонаціональної політики на внутрішню та зовнішню. Відповідно «внутрішньою етнонаціональною політикою запропоновано вважати політику, яка проводиться в межах окремої держави на її території, а зовнішньою – політику, яка охоплює відносини з міжнародними організаціями, іншими державами в етнополітичній сфері, містить етнополітичний вплив на них, а також на етноспільноти, які там проживають» [7, с. 141]. Незважаючи на формулювання загального поняття зовнішньої етнополітики як спрямованої на будь-які об'єкти з етнополітичної сфери, які перебувають поза межами держави, це поняття розглядало її вузько, лише як взаємодію з діаспорою держави, яка зберігає свою етнічну ідентичність і лобіює інтереси батьківщини в державі проживання. Час інтегрувати ці напрацювання, щоб концептуалізувати загальне розуміння зовнішньої етнополітики держави як теоретичного інструментарію, який може бути застосований для дослідження зовнішньої етнополітики будь-якої держави. Що ж стосується західних досліджень, вони не оперують поняттям зовнішньої етнополітики як такої, а переважно розглядають етнічні аспекти зовнішньої політики держави [8].

Тому метою статті є концептуалізація та обґрунтування поняття зовнішньої етнополітики держави на прикладі України. Відповідно, завданнями – формулювання визначення; розмежування внутрішньої та зовнішньої етнополітик держави. Для реалізації цієї мети та завдань видається доцільним окреслити кілька методологічних моментів. Основним методом дослідження є концептуалізація як процес пізнання, «за допомогою якого нечіткі й неточні конструкції (поняття) та їх складові компоненти визначаються конкретними та точними термінами» [9]. Концептуалізація дає змогу створювати концепти, які, за визначенням Л. Репп, «слугують основою когнітивних процесів, даючи нам змогу категоризувати та розпізнавати навколишній світ» [10, с. 216]. Зі свого боку, О. Зайченко пропонує розмежовувати «концепт» і «поняття»: «хоча концепт і поняття мають однакову внутрішню форму за етимологією, у наукових роботах вживаються синонімічно, але концепт принципово відрізняється від поняття своїм статусом вживання» [11, с. 79]. Цей принципово відмінний статус зводиться до того, що концепт є ширшим та об'ємнішим за змістом, ніж поняття, оскільки поєднує більше складників. Не претендуючи на методологічну філігранність, у цьому дослідженні використано поняття зовнішньої етнополітики, а не концепт здебільшого для того, щоб уникнути тавтології як у назві, так і в тексті. Очевидно, що одна зі спроб у межах статті окреслити настільки об'ємний феномен, як зовнішня етнополітика, не може бути досить повною та вичерпною.

Найбільш придатним видається науково-методологічний алгоритм, викладений М. Яковлєвим, згідно з яким учені спочатку концептуалізують певне явище, а потім операціоналізують. «Концептуалізація передбачає перетворення якогось часто абстрактного чи багатозначного поняття на щось прикладне», яке потім, на думку дослідника,

«можна практично виміряти, побачити, розібрати на складники, у чому, власне, й полягає суть наступного етапу – операціоналізації» [12, с. 51–52]. Найбільше цікавить перший етап такого алгоритму, який буде реалізовано в цьому дослідженні. Головним завданням концептуалізації зовнішньої етнополітики є забезпечення чіткості категоріально-термінологічного апарату етнополітології та розширення її інструментарію для подальшого й глибшого аналізу етнополітичної сфери буття. В. Котигоренко та М. Панчук слушно вказують на подібну проблему у сфері термінології законодавства, що регулює етнонаціональні відносини в Україні – «означення різними, а в певних випадках некоректними словами та словосполученнями одних і тих самих чи тотожних понять, відсутність або суперечливість дефініцій базових термінів» [13, с. 9].

Концептуалізацію зовнішньої політики слід почати з розмежування її з внутрішньою етнополітикою. Найкраще це зробити на прикладі України, позаяк ми досить добре знаємо її підвалини і ще краще, хоч і суб'єктивно, інтерпретуємо недоліки її політико-правового та інституційного забезпечення. На відміну від більшості сусідніх пострадянських держав Україна уникла такої постколоніальної пастки, як Концепція та/або Стратегія етнонаціональної політики. Такого типу політико-правові документи, цілком і повністю присвячені етнополітиці, були затверджені й досі функціонують у РФ: Концепція національної політики Російської Федерації від 1996 р., а на її основі діє Стратегія державної національної політики Російської Федерації на період до 2025 року, від якої Україна дистанціюється як держави-агресора та колонізатора. Утім, пострадянські концепції етнополітики ніде не були ефективними, але кон'юнктурними, пов'язаними з певною ситуацією або співвідношенням сил у політичний сфері. Ось як характеризує цю тенденцію К. Вітман: «теоретична Концепція не стала орієнтиром для влади у вирішенні етнополітичних проблем і залишилася великою мірою декларативним документом», оскільки етнополітика 90-х «мала навздогінний, фрагментарний характер, спрямований на вирішення вже наявних проблем та конфліктів, з рисами неузгодженості та відірваності від загального етнополітичного контексту» [14, с. 123]. Можна з упевненістю прогнозувати, що в разі затвердження Концепції державної етнонаціональної політики України, її ефективність також була б невисокою, хоча на ухвалення цього документа покладали великі надії щодо вирішення більшості етнонаціональних проблем і викликів, які стояли на той момент перед Україною (протидія дискримінації, забезпечення прав національних меншин, реабілітація депортованих народів). А ще більше – на формулювання погоджених принципів, мети, цілей, напрямів розвитку етнополітики України, адже її прочитання різними суб'єктами етнополітики (політичними силами, етноспільнотами) суттєво відрізнялося.

Однак головним чинником неприйняття концепції етнонаціональної політики визначено деактуалізацію етнополітичних проблем, зокрема й етнонаціональної сфери загалом, зважаючи на відсутність гострих етнічних конфліктів та стереотип про вроджену толерантність української нації [15, с. 659]. Ще однією перешкодою був брак згоди щодо змісту концепції, побоювання наслідків прийняття, оскільки в процесі аналізу виявлялося, що кожен її проєкт лобіював інтереси однієї з етноспільнот, але дискримінував інші.

Справедливо зазначити, що в усіх цих проєктах концепцій та стратегій розмежування етнополітики на внутрішню й зовнішню не було, хоча згадували окремі елементи зовнішньої етнополітики як-от виклики та способи реагування на них, а також етнополітичні ресурси України. Найперше це стосується української діаспори: задоволення етнокультурних потреб українців, які проживають за межами України,

збереження їх етнічної української ідентичності, заохочення лобіювати інтереси України в країнах проживання; залучення закордонних українців до ініціатив з підтримки та формування міжнародного іміджу України; налагодження співпраці з країнами, які приймають українських мігрантів з метою їх захисту; створення умов для збереження зв'язків закордонних українців з Україною [16, с. 71].

Утім, унаслідок тривалого неприйняття ні концепції, ні стратегії державної етнополітики, окремі її питання отримали відповідь у більш вузькоспеціалізованих політико-правових актах або тих, що регулювали інші сфери, дотичні до етнополітичної. Так, у 2004 р. ухвалено Закон України «Про закордонних українців», який запровадив статус закордонного українця з метою збереження зв'язків закордонних українців з Україною. У результаті його ухвалення громадяни інших держав, які мають українське етнічне походження або походять з України, набувши статусу закордонного українця, в Україні можуть скористатися такими самими правами і свободами, як громадяни України. Зокрема, посвідчення закордонного українця дає право здобувати вищу освіту в межах установлених квот на навчання бюджетним коштом; безперешкодно відвідувати Україну (безоплатно отримувати багаторазову візу) чи мігрувати на постійне проживання в Україну [17]. Відомим аналогом у сусідній Польщі є карта поляка, що підтверджує атериторіальну належність особи до польської нації через походження, базове володіння польською мовою, знання та практикування польських традицій і звичаїв. Власники карти поляка мають право на безоплатне навчання та працевлаштування в Польщі, фінансову допомогу й довгострокове проживання в країні.

Так, статус закордонного представника політичної нації є досить поширеним зовнішнім етнополітичним інструментом збереження зв'язку з батьківщиною. Ст. 10 Закону України «Про закордонних українців» чітко визначає, що «задоволення національно-культурних і мовних потреб закордонних українців та захист їхніх прав як національних меншин в інших державах є невід'ємною складовою частиною зовнішньополітичної діяльності України» [18].

Зрозуміло, що цей нормативно-правовий акт, присвячений більше захисту етнокультурних прав закордонних українців, їх інтересів у країнах проживання, збереження зв'язків в Україною, української ідентичності, мови, культури, потребує більш сучасного прочитання – у межах зовнішньої етнополітики з урахуванням викликів російсько-української війни та, як її наслідку, різкого збільшення кількості українців за кордоном. З огляду на це, у 2025 р. внесено зміни до законодавства про громадянство України, які вможливлюють випадки множинного громадянства: добровільне набуття громадянином України громадянства іншої держави, за певними винятками (громадянство держави-агресора або держави-окупанта), вже не буде підставою для втрати громадянства України. Поширена критика цих законодавчих новацій через начебто суперечність Конституції України, яка ст. 4 закріплює єдине громадянство України. Уточнює цей конституційний принцип ст. 2 Закону України «Про громадянство», яка визначає принцип «єдиного громадянства – громадянства держави Україна, що виключає можливість існування громадянства адміністративно-територіальних одиниць України» [19]. І це теж сфера етнополітики – запобігання сепаратистським відцентровим тенденціям в унітарній державі.

Не заглиблюючись у юридичні деталі набуття та втрати громадянства України, зауважимо, що курс на легалізацію множинного громадянства – це також зовнішньоетнополітичний інструмент, спрямований на збереження єдності та кількості української нації в умовах її розпорошення внаслідок війни й глобальних міграційних

процесів. Так, досліджуючи окремі складники зовнішньої етнополітики та змістовне наповнення, можна вийти на цілісне розуміння цього поняття. З аналізу проєктів концепцій державної етнонаціональної політики, а також теоретичного доробку вітчизняних етнополітологів, присвяченого проблемам напрацювання етнополітики України, випливає, що захист прав та інтересів тієї частини політичної нації, яка з певних причин опинилася і проживає за кордоном, є невід'ємним складником етнополітики держави. Водночас це ж питання є невіддільною частиною зовнішньої політики держави. Так, ми отримали зовнішню етнополітику держави в сегменті перетину етнополітики та зовнішньої політики.

У більшості концепцій етнополітики зовнішній складник фігурував не як визначальний, а як додатковий до внутрішнього. Хоча в деяких визначеннях етнополітики трапляється зовнішній вимір. Так, у проєкті Закону України «Про Концепцію державної етнонаціональної політики України» 2005 р. державна етнонаціональна політика визначається як «органічний складник внутрішньої і зовнішньої політики держави», спрямований на три сфери: задоволення етнокультурних потреб етнічних спільнот, утвердження в суспільстві атмосфери міжетнічної толерантності та зміцнення загальнонаціональної єдності [20]. Саме із цих сфер тоді у 2005 р. походили основі виклики – процеси політизації етнічності в середовищі національних меншин (російської, угорської), зростання рівня ксенофобії та проявів дискримінації, етнополітичний розкол України на Схід та Захід. Тобто визначення внутрішньої етнополітики також є доволі ситуативними і залежить від завдань, які стоять перед нею на конкретному етапі державотворення. У основних напрямах державної етнонаціональної політики присутня сфера зовнішніх зносин, у якій визначено: «сприяння закордонним українцям у збереженні та розвитку етнічної культури, мови, традицій та звичаїв»; заохочення їх до «здійснення функції зв'язної ланки між країнами їх проживання та Україною», а також «заохочення національних меншин України до здійснення функції зв'язної ланки між Україною та їхніми історичними батьківщинами» [20]. Це перші кроки до законодавчого закріплення окремих вимірів зовнішньої етнополітики.

У проєкті закону України «Про затвердження Стратегії державної етнонаціональної політики» 2008 р. у сфері зовнішньої політики до вже згаданих аспектів додається співпраця з іноземними державами та міжнародними організаціями «в галузі розроблення та реалізації пов'язаних з етнонаціональними відносинами програм наукових досліджень, освіти, культури та інших» і «з метою вдосконалення вітчизняного законодавства, яке регулює сферу етнонаціональних відносин, відповідно до міжнародних стандартів» та з урахуванням української специфіки їх запровадження [21].

У проєкті закону України «Про Концепцію державної етнонаціональної політики України» 2008 р. державна етнонаціональна політика України визначається «невід'ємною складовою частиною державної політики, спрямованої на формування і зміцнення демократичної, соціальної, правової держави» [22]. А її метою – сприяння загальнонаціональній консолідації Українського народу. Зовнішньоетнополітичний аспект представлений лише останнім принципом щодо «сприяння задоволенню національно-культурних і мовних потреб українців, які проживають за межами України, зміцнення їх зв'язків з історичною батьківщиною».

У проєкті концепції від науковців 2010 р. державна етнонаціональна політика визначається як «невід'ємний складник політики держави, спрямований на регулювання сфери етнонаціональних відносин з метою забезпечення гармонійного розвитку

української нації загалом та національних меншин і етнічних груп в Україні» [16, с. 66]. Внутрішньої чи зовнішньою не уточнюється, але з огляду на її наповнення – внутрішньої. Серед нових зовнішньоетнополітичних аспектів – оптимізація міграційної політики (яка теж перебуває на перетині внутрішньої та зовнішньої політик) шляхом ухвалення Концепції державної міграційної політики України та налагодження співпраці з країнами – реципієнтами українських трудових мігрантів для забезпечення їх захисту. Суто зовнішньоетнополітичний складник представлено в проєктах концепцій етнополітики України досить вузько.

Зауважимо, що послуговуємося більш сучасним визначенням «етнополітика», а не пострадянським «етнонаціональна політика». Тож внутрішній вимір етнополітики виявився превалювальним в етнополітиці України, але не внутрішній політиці держави. Ось цитата з однієї з колективних наукових праць, яка ілюструє це твердження: «етнополітика як стратегічно важлива й невід'ємна складова частина політико-правового розвитку та державотворення України не перебувала серед пріоритетних сфер внутрішньої політики» [23, с. 183]. Із часом дедалі очевиднішою стає тенденція, що в сучасному світі зовнішній вимір етнополітики набуває більшого значення й потребує наукової уваги. І саме ефективне використання зовнішньополітичних інструментів дає змогу державі вирішувати внутрішні етнополітичні проблеми та відповідати на виклики, забезпечуючи етнополітичну безпеку та стабільність етнополітичної системи.

Це можна простежити на прикладі України, проаналізувавши Стратегію зовнішньополітичної діяльності України 2021 р. [24]. Стратегія цікава тим, що містить майже весь набір елементів – складників зовнішньої етнополітики поліетнічної держави, яка бере участь у тривалому етнополітичному конфлікті; має у своєму національному складі численні меншини, які є державотворчими націями в сусідніх країнах і, відповідно, невирішені історичні питання та взаємні претензії з ними; зазнає етнотериторіальних домагань, намагається зберегти / відновити територіальну цілісність шляхом деокупації та реінтеграції захоплених територій; захищає права й інтереси представників своєї нації за кордоном і залучає їх до забезпечення інтересів України.

Так, шляхом аналізу та розмежування внутрішньої і зовнішньої етнополітик держави на прикладі України виявлено, що зовнішня етнополітика є продовженням внутрішньої етнополітики, формується в сегменті перетину етнополітики та зовнішньої політики держави. Проведена концептуалізація поняття дає підстави запропонувати загальне визначення. Зовнішня етнополітика – це діяльність держави й інших етнополітичних суб'єктів на міжнародній арені в етнополітичній сфері, спрямована на: налагодження етнополітичних відносин з іншими державами та міжнародними організаціями; атериторіальну консолідацію політичної нації – підтримку її закордонних представників, їх зв'язку з батьківщиною, заохочення до промоції її інтересів; захист етнонаціональних інтересів держави; запобігання й урегулювання етнополітичних конфліктів; забезпечення етнополітичної безпеки; збереження та розвиток національної державності.

Список використаної літератури

1. Шкляр Л. Зовнішньополітичний вимір вітчизняної етнополітики. *Україна дипломатична*. 2004. № 4. С. 143–159.
2. Вітман К. М. Конфліктність етнічності як загроза етнополітичній стабільності держави. *Наукові праці Національного університету Одеська юридична академія.* 2010. № 9. С. 121–128.

3. Вітман К. М. Міжнародна співпраця в етнонаціональній сфері на пострадянському просторі. *Політологічний вісник.* 2013. № 69. С. 456–465.
4. Асланов С. А. Ендогенні та екзогенні механізми стабілізації етнополітичної ситуації в Україні: міжнародно-правові санкції. *Держава і право.* 2014. № 65. С. 362–369.
5. Дністрянський М., Жулканич Б. Порівняльний аналіз етнодемогеографічних процесів у різних групах зарубіжного українства. *Вісник Львівського університету. Серія географічна*. 2009. № 36. С. 127–138.
6. Явір В. Інтеграція та дезінтеграція держави як виклик для етнонаціональної політики України: за матеріалами наукової доповіді на засіданні Президії НАН України 7 липня 2021 року. *Вісник НАН України.* 2021. № 9. С. 29–39.
7. Явір В. Конституційна модель етнонаціональної політики Китаю. *Китаєзнавчі дослідження.* 2021. С. 141–152.
8. Moore W. Ethnic Minorities and Foreign Policy. *SAIS Review.* 2002. № 22. P. 77–91.
9. Bhattacherjee A. *Conceptualization.* URL: https://digitalcommons.usf.edu/oa_textbooks/3.
10. Репп Л. Концептуалізація, концепт та лексичні одиниці у лінгвістиці. *Актуальні питання гуманітарних наук.* 2023. № 70 (2). С. 216–220.
11. Зайченко О. В. Поняття «концепт», його загальна характеристика. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія».* 2012. № 24. С. 78–81.
12. Яковлєв М. В. (2021). Концептуалізація понять і понятійність концептів: категоріальні проблеми емпіричних досліджень. *Український соціум: соціально-політичний аналіз сучасності та прогноз майбутнього* (с. 51–55). Харків : Право.
13. Котигоренко, В. О., Панчук, М. І. Проблеми термінології законодавства, що регулює етнонаціональні відносини в Україні. *Український соціум.* 2020. № 1. С. 9–40.
14. Вітман К. М. *Етнонаціональна політика постсоціалістичних країн: моделі, особливості, проблеми.* Київ : Логос, 2007. 336 с.
15. Явір В. А. Етнополітика в Україні: політико-правові механізми забезпечення. *Стратегічні пріоритети політико-правового розвитку України в контексті європейської інтеграції* : монографія. Київ : Норма права, 2024. С. 658–708.
16. Кресіна І. О., Лойко Л. І., Явір В. А. Концепція державної етнонаціональної політики України (Проект). *Політичний менеджмент.* 2010. № 2. С. 65–73.
17. Порядок оформлення і видачі посвідчення закордонного українця. *МЗС України.* https://bit.ly/47XtbvE.
18. Про закордонних українців : Закон України № 1582-IV, 2004. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1582-15#Text.
19. Про громадянство України : Закон України № 2235-III, 2001. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2235-14#Text.
20. Про Концепцію державної етнонаціональної політики України : проєкт закону України № 7615, 2005. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=24713
21. Про затвердження Стратегії державної етнонаціональної політики : проєкт закону України № 3106, 2008. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=33206.
22. Про Концепцію державної етнонаціональної політики : проєкт закону України № 3581, 2008. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=34110.
23. Правові засади державної етнонаціональної політики в Україні: монографія / Кресіна І. О., Коваленко А. А., Лойко Л. І., Стойко О. М., Явір В. А., Вітман К. М., Кіссе А. І., Асланов С. А., Грицяк Д. І., Голденштейн К. О. Київ : Логос, 2011. 400 с.
24. Стратегія зовнішньополітичної діяльності України : Указ Президента України № 448/2021, 2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/448/2021#n5.

FOREIGN ETHNOPOLICY OF THE STATE: CONCEPTUALIZATION OF THE NOTION (THE CASE OF UKRAINE)

Vira Yavir
V. M. Koretsky Institute of State and Law of the NAS of Ukraine,
Department of Constitutional and Municipal Law,
St. Triochsvyatitelska, 4, 01001, Kyiv, Ukraine
https://orcid.org/0000-0002-1854-5012

The article is devoted to the conceptualization of the notion of foreign ethnopolicy of the state, using Ukraine's ethnopolicy as a case study. This conceptual framework may further be applied to the study of foreign ethnopolicy of any multiethnic state. The main purpose of conceptualizing foreign ethnopolicy is to ensure clarity of the categorical and terminological apparatus of ethnopolitology and to expand its analytical toolkit for a deeper and more detailed examination of the ethnopolitical dimension of social and political life.

In the contemporary world, the foreign dimension of ethnopolicy is gaining increasing importance, as the effective use of foreign policy instruments enables states to address domestic ethnopolitical problems and respond to challenges, thereby ensuring ethnopolitical security and the stability of the ethnopolitical system.

Through the analysis and differentiation of the domestic and foreign ethnopolicy of the state, based on the example of Ukraine's ethnopolicy, it has been identified that foreign ethnopolicy constitutes an extension of domestic ethnopolicy and emerges at the intersection of ethnopolicy and foreign policy. It is proposed to define foreign ethnopolicy as the activity of the state and other ethnopolitical actors in the international arena within the ethnopolitical sphere, aimed at: establishing ethnopolitical relations with other states and international organizations; extra-territorial consolidation of the political nation – supporting its representatives abroad, maintaining their connection with the homeland, and encouraging the promotion of its interests; protecting the ethnonational interests of the state; preventing and resolving ethnopolitical conflicts; ensuring ethnopolitical security; preserving and developing national statehood.

Key words: domestic ethnopolicy, foreign ethnopolicy, Ukraine, national minorities, consolidation, European integration, ethnopolitical conflict, ethnopolitical security.

Дата першого надходження рукопису до видання: 21.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 18.12.2025
Дата публікації: 30.12.2025

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 63, с. 418–424
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 63, p. 418–424

УДК 324:32(4-11)
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.63.47

СОЦІОПОЛІТИЧНІ РОЗМЕЖУВАННЯ ЯК ОСНОВА ПАРТІЙНОЇ КОНКУРЕНЦІЇ В КРАЇНАХ ВИШЕГРАДСЬКОЇ ГРУПИ

Павло Яцина
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»,
кафедра міжнародної політики
вул. Університетська, 14, 88017, м. Ужгород, Україна
https://orcid.org/0009-0005-9899-7703

Статтю присвячено аналізу соціополітичних розмежувань як чинника формування та трансформації партійних систем країн Вишеградської групи. Актуальність проблеми зумовлена тим, що соціально-політичні розмежування традиційно пояснюють механізми структуризації суспільства і визначають характер партійної конкуренції, однак у посткомуністичному контексті вони набувають нових форм. Мета статті – окреслити специфіку ключових соціально-політичних розмежувань, що визначають траєкторії партійно-політичного розвитку країн Вишеградського регіону в умовах посткомуністичних трансформацій і сучасних викликів. Теоретико-методологічну основу становить концепція соціально-політичних поділів С. Ліпсета та С. Роккана, що використовується в поєднанні з транзитологічним, порівняльно-історичним й аксіологічним підходами. Такий комплексний підхід дав змогу простежити спадковість класичних розмежувань і водночас виявити нові поділи. У межах дослідження показано, що класичні формати розмежувань у країнах Центральної Європи загалом зберегли пояснювальний потенціал, проте набули модифікованих форм, поєднуючись із новими, посттранзитними та ціннісно-ідентифікаційними конфліктами. На основі аналізу регіональних кейсів виявлено різну інтенсивність та стійкість окремих соціально-політичних розмежувань. Установлено, що релігійно-культурний чинник католицизму найчіткіше простежується в Польщі. Етнонаціональний кліваж найвиразніше виявляється в Словаччині й має усталену партійну репрезентацію. Поділ «центр – периферія» яскраво демонструється в Угорщині та Польщі, відображаючи контраст між великими містами й провінцією. Соціально-економічне розмежування мало відносно тривале значення в Чехії, проте поступово втратило свою пріоритетну роль у партійній конкуренції. Зроблено висновок, що партійні системи Вишеградських країн є продуктом багатовимірних і динамічних соціополітичних розмежувань, де класичні розмежування переплітаються з новітніми конфліктами ідентичності й цінностей, визначаючи специфіку партійної конкуренції та інституційної стійкості.

Ключові слова: соціополітичні розмежування, політичні партії, партійна конкуренція, посткомуністичний транзит, Вишеградська група

Вступ. Проблематика соціополітичних розмежувань традиційно посідає центральне місце в політичній науці, оскільки пояснює причини та механізми структуризації суспільства, а також визначає характер партійної конкуренції. У випадку країн Вишеградської групи ця тематика набуває особливого значення з огляду на кілька чинників. По-перше, посткомуністичний період супроводжувався інтенсивними демократичними трансформаціями, що призвели до формування нових конфліктних ліній і водночас активізували старі (етнічні, релігійні, регіональні). По-друге, сучасні процеси європейської інтеграції, зростання популізму, трансформація відносин між державою та суспільством, а також виклики глобалізації актуалізують потребу переосмислити значення розмежувань для аналізу партійної конкуренції в регіоні. Так, вивчення соціополітичних розмежувань у країнах Вишеградської четвірки дає змогу глибше зрозуміти специфіку їх партійно-політичного розвитку.

© Яцина П., 2025

Мета статті – з'ясувати специфіку ключових соціально-політичних розмежувань, що вплинули на партійно-політичний розвиток країн Вишеградської групи.

Методи. Теоретико-методологічною основою дослідження є концепція соціокультурних розмежувань. Основи концепції заклали в 1960-х роках С. Ліпсет і С. Роккан, виокремивши низку «заморожених» конфліктів («центр – периферія», «держава – церква», «місто – село», «робітники – власники» [9]), які в західноєвропейському контексті стали підґрунтям для інституціоналізації партійних систем. Проте сучасні виклики (глобалізація, нові соціальні рухи, культурні конфлікти) породжують нові розмежування, які охоплюють проблеми міграції, екології, мультикультуралізму, гендеру тощо.

Теорія соціально-політичних розмежувань використовується в поєднанні з транзитологічним, порівняльно-історичним та аксіологічним підходами, що дає змогу простежити спадковість класичних поділів і водночас виявити значення нових ліній розмежування для інституціоналізації партійних систем. Методологічне поєднання цих підходів створює умови для комплексного аналізу соціально-політичних розмежувань та дає змогу інтерпретувати їх як підґрунтя для структуризації партійних систем і партійної конкуренції в країнах Вишеградської групи.

Результати. У науковому дискурсі поняття соціополітичного поділу розглядається як ключовий інструмент для пояснення взаємозв'язку між соціальною структурою суспільства та політичною конкуренцією.

С. Ліпсет і С. Роккан визначали соціополітичний поділ як стійке поєднання соціальних відмінностей та їх політичної репрезентації через партії, що формує основу політичного протистояння [9]. Уточнюючи це поняття, А. Романюк виокремлює два базові критерії, які дають змогу простежити перетворення соціального поділу в соціополітичний. Перший – виникнення стійкого зв'язку між конкретною соціальною групою та політичною партією (або іншим політичним інститутом), що бере на себе функцію представництва її інтересів. Другим визначальним чинником є часовий критерій, що засвідчує тривалість цього зв'язку. Мінімальною умовою стійкості вважається збереження такого зв'язку протягом принаймні двох парламентських термінів [4, с. 39]. Так, взаємини між соціальною групою та політичним актором не можна вважати проявом повноцінного соціополітичного розмежування, якщо вони мають випадковий або ситуативний характер.

Уточнення поняття соціополітичного поділу дає змогу не лише визначити його аналітичні параметри, а й сформувати основи для класифікації ліній розмежувань у країнах Центральної та Східної Європи (далі – ЦСЄ). Водночас аналітична придатність класичної схеми С. Ліпсета і С. Роккана виявилася обмеженою для дослідження партійно-політичних процесів в умовах посткомуністичних трансформацій, де історичні передумови та соціальні структури суттєво відрізняються від західноєвропейських. Методологічна складність полягає в тому, що динаміка демократичних перетворень у країнах ЦСЄ, слабка структурованість політичного простору та висока мінливість відносин між електоратом і партіями зумовлюють необхідність пошуку нових пояснювальних моделей.

Структуруючи соціополітичні поділи в країнах ЦСЄ, А. Романюк та В. Литвин виокремлюють чотири основні лінії розмежувань: соціально-економічну (класову), релігійну, культурно-етнічну та територіальну [5, с. 44]. Як зауважує Г. Зеленько, у країнах Вишеградської групи доцільно розрізняти три типи соціально-політичних розмежувань: по-перше, з історичним підґрунтям; по-друге, сформовані в процесі демократичного транзиту; по-третє, спричинені дією екзогенних чинників [1, с. 28]. Процес інституціоналізації партійних систем Вишеградської групи віддзеркалює накладання цих багатовимірних ліній розмежувань.

У транзитивному контексті першим і найбільш вираженим соціополітичним розмежуванням у країнах регіону був конфлікт колишніх панівних комуністичних партій і новоутворених опозиційних рухів. Цей поділ чітко проявився в контексті перших установчих виборів після падіння комуністичного режиму, які мали плебісцитарний характер: перемогу здобула опозиція, що символізувала розрив із комуністичним минулим. Перші вибори окреслили коло переможців і переможених, висвітлили ті соціальні поділи, які згодом або перетворилися на стійкі осі політичного конфлікту, або втратили значення [3, с. 19]. Уже наступні виборчі цикли актуалізували інші питання – темпи та зміст реформ, які розділили суспільство на прихильників і противників економічних та політичних трансформацій [5, с. 43]. Подальші посттранзитні траєкторії розвитку колишніх комуністичних партій стали важливим чинником формування характеру політичної конкуренції у країнах Вишеградської групи, зокрема в контексті ліво-правого розмежування [8, с. 26].

Якщо установчі вибори розглядають радше як демократичний плебісцит, то конструювання класичного соціально-економічного розмежування «ліві-праві» мало відносно тривале значення в Центральній Європі. На відміну від Західної Європи, воно формувалося не за класовим принципом, а щодо ставлення до ринкових реформ.

У Чехії вже до середини 1990-х рр. викристалізувалася програмна конкуренція з економічних питань, що проявилася в конкуренції між ліберально-консервативною Громадянсько-демократичною партією (ODS) з правого боку спектра та Чеською соціал-демократичною партією (ČSSD) – з лівого. Важливим складником лівого табору залишалася електорально впливова Комуністична партія Чехії та Моравії (KSČM), яка послідовно обстоювала антиринкові позиції та спиралася на виборців із низькими доходами [8, с. 12]. Партійна система Чехії тривалий час демонструвала найбільшу стабільність цього соціально-економічного розмежування в регіоні, однак піднесення популістських партій поставило цю тенденцію під сумнів [10, с. 242]. З 2010-х років ця вісь поступово втрачала значення під впливом посилення руху «Акція незадоволених громадян» (ANO), який переніс акцент з ідеологічного ліво-правого протистояння на питання управлінської ефективності та популістських наративів.

У Словаччині соціально-економічне розмежування виразно проявилося у 2000-х роках через конкуренцію між лівопопулістською партією «Напрям-Соціальна демократія» (Smer-SD) і правоцентристськими силами – насамперед «Словацьким демократичним і християнським союзом» (SDKÚ-DS), а згодом партією «Свобода і солідарність» (SaS). Розчарування ліберальною політикою відкрило простір для популістської риторики Smer-SD, яка після 2006 року посіла домінантні позиції в словацькій партійній системі [2, с. 76]. У Польщі розкол, пов'язаний із запровадженням «шокової терапії» в економіці, у процесі транзиту поступово втратив політичну вагу [10, с. 244]. В Угорщині ж соціально-економічний поділ узагалі не стабілізувався як провідна лінія соціально-політичного конфлікту, на відміну від Польщі чи Чехії [11, с. 302].

У країнах Вишеградського регіону поступово відбулося зміщення акценту від суто економічних поділів до ціннісно-культурних. Євроскептицизм, міграційна політика, питання національної ідентичності та «антиелітна» риторика стали вагомішими за класові інтереси.

Класичне ліберально-консервативне розмежування у вишеградських країнах має свою специфіку. Поділ відображає напругу між цінностями індивідуальної свободи, прав людини та секуляризму (ліберальний полюс) і традиційними християнськими й національно-культурними орієнтирами (консервативний полюс), часто поєднуючись із національно-популістськими й антиглобалістськими мотивами. У Чехії цей конфлікт проявляється

в протиставленні партії «Свобода і пряма демократія» (SPD), яка поєднує «культурний консерватизм» з євроскепсисом та антиімміграційною риторикою, і правоцентристських ліберальних сил (Piráti, STAN, TOP 09, ODS), що репрезентують проєвропейський, ліберальний полюс.

Найбільш стійкими соціополітичними розмежуваннями в країнах Вишеградської групи залишаються конфлікти ідентичності, зумовлені етнічними та релігійними чинниками. Етнонаціональний фактор формує одну з ключових осей політичної конкуренції, сприяючи появі націоналістичних партій, які провокують внутрішні етнічні напруження й ускладнюють процес європейської інтеграції.

У Словаччині етнічне розмежування «угорці – словаки» є найбільш виразним і має стабільну партійну репрезентацію. З 1990-х років інтереси угорської меншини представляла Партія угорської коаліції (SMK-MKP), а в 2010-х – партія «Міст» (Most-Híd), яка послідовно виступала за міжетнічний діалог та європейську інтеграцію. Після серії виборчих поразок і посилення фрагментації у 2021 році створено Aliancia-Szövetség як об'єднання кількох угорських політичних сил задля відновлення консолідованої репрезентації угорців Словаччини та подолання асиметрії їх участі в національній політиці. На протилежному фланзі етнічний розкол політизують словацькі націоналісти – Словацька національна партія (SNS) та частина праворадикального спектра (ĽSNS, Republika), які експлуатують антиугорські, антиромські та ксенофобські наративи, конвертуючи етнічну тривожність у підтримку «захисного» державного патерналізму й культурного націоналізму.

В Угорщині конфліктність етнічного розмежування проявляється слабше, але має специфічну форму – домінує дискурс «захисту угорців за кордоном» [10, с. 243]. Провідна партія Fidesz активно ретранслює цю риторику, акцентуючи на підтримці угорських спільнот у Словаччині, Румунії та Україні. Опозиційні партії (зокрема, Demokratikus Koalíció, Momentum) критикують таку політику, розглядаючи її як інструмент політичного контролю та популізму.

У країнах Вишеградської групи, попри відносну конфесійну гомогенність, історично зберігається особлива увага до взаємин держави й церкви, що надає релігійно-конфесійному чиннику помітного політичного значення. Він сприяє формуванню партій релігійного спрямування, що обстоюють права та інтереси своїх конфесійних громад. Найяскравішим прикладом є Польща, де релігійно-культурний фактор католицизму після 1989 року став важливою основою політичної мобілізації і зберігає вплив донині [7, с. 9, 12]. Саме тут виникла найбільша кількість християнсько-демократичних сил, серед яких провідні позиції посіли «Громадянська платформа» (PO) та «Право і справедливість» (PiS), чия ідеологія поєднує консерватизм із народним католицизмом [5, с. 86]. Релігійно-конфесійний вимір водночас формує вісь ціннісної поляризації між консерваторами-католиками (наприклад, PiS) і ліберально-прозахідними силами (наприклад, PO). У Словаччині провідною християнською партією залишається одна з найстаріших партій – Християнсько-демократичний рух (KDH), з яким у

2000-х роках конкурував SDKÚ-DS, поєднуючи засади християнської демократії та консервативного лібералізму. Попри наявні відмінності між віруючими та невіруючими, а також між представниками різних конфесій, ці відносини не набували конфліктного характеру. Політичні партії здебільшого репрезентують групові інтереси, тоді як їхній конфліктний потенціал зосереджується в площині право-лівої ідеологічної боротьби [5, с. 89].

Класичний поділ «центр – периферія», описаний С. Ліпсетом і С. Рокканом, у країнах Центральної Європи проявляється як контраст між столичними та урбанізованими регіонами, з одного боку, і периферійними чи сільськими територіями – з іншого.

У посткомуністичному контексті він доповнюється ще одним виміром – регіональними відмінностями, які виникли після переходу до ринку та інтеграції до ЄС. Найвиразніше це простежується в Польщі, де протиставляються великі міста (Варшава, Познань, Вроцлав, Ґданськ) та консервативна сільська периферія сходу і півдня країни. Ліберальні сили, зокрема «Громадянська платформа» (PO), отримують підтримку переважно в містах та серед урбанізованих, проєвропейськи налаштованих виборців, тоді як «Право і справедливість» (PiS) спирається на периферійний електорат малих міст і сіл, активно використовуючи соціальні програми як інструмент мобілізації. Хоча суто аграрна ідентичність слабшає, протиставлення «урбанізовані міста – традиційна периферія» зберігає вплив на електоральну поведінку.

В Угорщині розмежування «центр – периферія» накладається на контраст між Будапештом і провінцією. У столиці та великих містах сильні позиції мають ліберальні та опозиційні сили (Demokratikus Koalíció, Momentum, MSZP). Натомість у сільських регіонах і малих містах домінує Fidesz, що активно експлуатує риторику «захисту традиційних угорських цінностей» та спирається на розгалужену систему патронажу. У Словаччині спостерігаються модифіковані прояви цього поділу: «празький центр – словацька периферія», «Братислава – регіони» та «словацький центр – угорська периферія», які відігравали важливу роль протягом усього посткомуністичного періоду [2, с. 77].

Однією з найпомітніших ліній розмежування в політиці Центральної Європи стала дихотомія «народ – еліти». Її поширення пов'язують із кризою традиційних партійних структур, зниженням довіри до політичних інституцій та глобальною хвилею популізму 2010-х років. У країнах Вишеградської групи цей поділ набув специфічних форм – від технопопулізму (Чехія) до націонал-популізму (Угорщина, Польща) та радикально-протестного популізму (Словаччина). Партія ANO Андрея Бабіша інструменталізує кейс технопопулізму та антисистемної репутації бізнес-лідера, що обіцяє професіоналізацію замість порожніх балачок політиків. У Словаччині ĽSNS та відколота від неї Republika поєднують антиелітний, антисистемний і ксенофобський дискурси з етнічними та безпековими темами.

Так, у модифікованих варіантах класичні розмежування знаходили своє відображення в партійних системах країн Вишеградської групи. З країн регіону кейс Угорщини подається дослідниками як ілюстративний доказ обмеженої придатності класичної схеми Ліпсета – Роккана, оскільки «замороження» розмежувань не відбулося, а найсильніша партія Fidesz змогла досить успішно інтегрувати різні лінії розколів [10, с. 244].

Водночас партійно-політичний розвиток засвідчив наявність численних соціополітичних розмежувань, які можна розглядати як нестандартні конфліктні лінії, властиві конкретному суспільству. Наприклад, у Словаччині ситуативними розмежуваннями були в 1991–1992 роках питання поділу федерації; у 1997–1998 роках – боротьба між прихильниками і противниками В. Мечіара; у 2016 році – криза довіри до мейнстримних партій і антиемігрантські настрої [2, с. 77]. У Польщі новими осями соціополітичних розколів у 2000-х роках стали дихотомії «Третя Республіка – Четверта Республіка», «Солідарна Польща – Ліберальна Польща» та розкол навколо авіакатастрофи під Смоленськом, які призвели до значної поляризації не лише політичної сцени, а й суспільства [7 , с. 11]. Подібні ціннісні та ідентифікаційні розмежування в окремих випадках не просто доповнили, а й частково витіснили класичні й посткомуністичні поділи, створивши нові формати партійної мобілізації та електоральної конкуренції в регіоні.

Протягом останнього десятиліття трансформація партійних систем країн Вишеградської групи зумовлювалася комплексом чинників, що змінювали характер соціально-політичних розмежувань: глобальні економічні кризи, протистояння мейнстримних

та антисистемних сил, перехід від масових до мережевих партій, зростання віртуалізації політики, а після 2022 року – і російсько-українська війна, яка по-різному вплинула на політичні еліти та електоральні преференції в регіоні [6, с. 190]. Ці процеси вимагають подальшого порівняльного аналізу для з'ясування того, як нові, фрагментовані соціально-політичні розмежування формують партійну динаміку й електоральну поведінку в країнах Вишеградської групи.

Висновки. Отже, партійні системи країн Вишеградської групи формувалися та розвивалися під впливом багатовимірних соціополітичних розмежувань, які поєднують класичні лінії поділу з новими, посттранзитними й ціннісно-ідентифікаційними конфліктами. Комбінація класичних та ситуативних розмежувань визначає особливості партійно-політичного розвитку регіону: формує відмінні моделі партійної конкуренції, сприяє появі нових типів партій, підвищує електоральну динаміку й водночас ускладнює інституціоналізацію партійних систем. Регіональні кейси демонструють різний ступінь стійкості соціополітичних поділів, які загалом виконували роль «соціального фундаменту» партійних систем, забезпечуючи їх структурованість і відносну передбачуваність перебігу політичної конкуренції. Подальший вектор дослідження може передбачати порівняльний міждисциплінарний аналіз, спрямований на осмислення того, як фрагментовані та ситуативні лінії соціально-політичних розмежувань визначають еволюцію партійної конкуренції та інституційну стійкість у країнах Центральної Європи.

Список використаної літератури

1. Зеленько Г. Фактори розмежування політичних сил в країнах Вишеградської групи. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.* 2017. Вип. 3. С. 25–44.
2. Ключкович А. Соціально-політичні розмежування в словацькому суспільстві: основні лінії та особливості впливу в умовах посткомуністичного розвитку. *Epistemological studies in philosophy, social and political science.* 2019. Vol. 2, Iss. 1. С. 71–78. DOI: https://doi.org/10.15421/341907
3. Остапець Ю., Гайданка Є., Ключкович А., Марадик Н. Еволюція партійних систем країн Вишеградської четвірки: досвід для України : монографія. Ужгород : ПП Данило С. І., 2014. 256 с.
4. Романюк А. Порівняльний аналіз політичних систем країн Західної Європи: інституційний вимір. Львів : Тріада плюс, 2004. 392 с.
5. Романюк А., Литвин В. Порівняльний аналіз політичних інститутів країн Вишеградської групи та інших країн Центрально-Східної Європи : монографія. Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2016. 548 с.
6. Яцина П. Вплив трансформаційних процесів на конфігурацію партійних систем країн Вишеградської групи. *Регіональні студії.* 2023. № 34. С. 183–193.
7. Bojarowicz T. New Axes of Political Cleavages in Poland After 2005. *Regional Formation and Development Studies.* 2017. No. 1 (21). P. 6–15. https://doi.org/10.15181/rfds.v22i2.1472
8. Lindner A., Novokmet F., Piketty T., Zawisza T. Chapter 8. Political Conflict, Social Inequality, and Electoral Cleavages in the Czech Republic, Hungary, and Poland, 1990–2018. *World Inequality Lab – Working Paper.* 2020. No. 25. URL: https://wid.world/document/political-conflict-social-inequality-and-electoral-cleavages-in-central-eastern-europe-1990-2018-world-inequality-lab-wp-2020-25/
9. Lipset, S. M., Rokkan, S. Cleavage Systems, and Voter Alignments: An Introduction. In: S. M. Lipset, S. Rokkan (Eds.). Party Systems and Voter Alignments: Cross-National Perspectives. New York : The Free Press, 1967. P. 1–63.

10. Redžić E., Judas E. Cleavages in the Post-Communist Countries of Europe: A Review. *Politics in Central Europe.* 2020. 16 (1). P. 231–58. https://doi.org/10.2478/pce-2020-0011
11. Toka G., Popa S. Hungary. In: Berglund, S. (Ed.) The Handbook of Political Change in Eastern Europe. Third edition. Northampton, MA : Edward Elgar Pub, 2013. P. 291–338. https://doi.org/10.4337/9781782545880.00016

SOCIO-POLITICAL CLEAVAGES AS THE BASIS OF PARTY COMPETITION IN THE VISEGRAD GROUP COUNTRIES

Pavlo Yatsyna
Uzhhorod National University,
Department of International Politics,
Universytetska St., 14, 88017, Uzhhorod, Ukraine
https://orcid.org/0009-0005-9899-7703

The article is devoted to the analysis of socio-political cleavages as a factor in the formation and transformation of the party systems of the Visegrad Group countries. The relevance of the problem stems from the fact that socio-political cleavages have traditionally been used to explain the mechanisms of social structuring and to determine the character of party competition; however, in the post-communist context they have acquired new forms. The purpose of the article is to identify the specific features of the key socio-political cleavages that shape the trajectories of party-political development in the Visegrad region under conditions of post-communist transformation and contemporary challenges. The theoretical and methodological framework is based on the concept of socio-political cleavages developed by S. M. Lipset and S. Rokkan, combined with transitological, comparative-historical, and axiological approaches. This integrated perspective makes it possible to trace the continuity of classical cleavages while simultaneously identifying new lines of division. The analysis shows that the classical cleavage patterns in Central European countries have largely retained their explanatory potential, but have taken on modified forms, intertwining with new, post-transitional, and value-identity conflicts. A comparative analysis of regional cases reveals varying intensity and durability of particular socio-political cleavages. The religious–cultural factor of Catholicism is most clearly evident in Poland. The ethno-national cleavage is most pronounced in Slovakia, where it has stable party representation. The "center – periphery" divide is sharply expressed in Hungary and Poland, reflecting the contrast between major urban centers and the provinces. The socio-economic cleavage had a relatively long-lasting significance in the Czech Republic but has gradually lost its priority role in party competition. The study concludes that the party systems of the Visegrad countries are the product of multidimensional and dynamic socio-political cleavages, where classical divisions intertwine with new conflicts of identity and values, shaping both the specific nature of party competition and the institutional resilience of these systems.

Key words: socio-political cleavages, political parties, party competition, post-communist transition, Visegrad Group.

Дата першого надходження рукопису до видання: 18.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 22.12.2025
Дата публікації: 30.12.2025